20. századi egyetemes történet – I. Európa

Németh, István

20. századi egyetemes történet – I. Európa

Németh, István

Publication date 2005-03-31

Kivonat

A könyv először kínálja magyarul Európa és az Európán kívüli országok 20. századi történetének szintézisét.

Tartalom

A táblázatok listája

1. fejezet - I. Az első világháború (1914–1918) – Galántai József

A szarajevói merénylet (1914. június 28.)

Az Ausztria-Magyarország által 1908-ban annektált Bosznia-Hercegovina tartományban a túlnyomó többségben lévő szerb és muzulmán lakosság nem fogadta el az új jogi állapotot. Az ellenszegülést Szerbiából és Törökországból is bátorították. Az annektált tartományt Horvátország is szerette volna megszerezni. Az 1912-1913. évi Balkán-háborúk nyomán még inkább felizzottak a belső szenvedélyek, s a tartomány kormányzója nyílt lázadástól tartott.

A bécsi politika az annexió után igyekezett kitérni a konfliktus elől. Ám Bosznia-Hercegovina nyugtalanító belső helyzete mindenképpen intézkedést igényelt. Ezért a következő, 1914. júniusi hadgyakorlatot erődemonstrációként Boszniában rendezték meg. Ferenc Ferdinánd trónörökös hivatalból megtekinti a hadgyakorlatot, s parádés látogatást tesz a tartomány fővárosában, kifejezve a tartományi vezetés iránti bizalmat. A lépés kétségkívül kockázatos – és szándékától függetlenül provokatív – aktus volt a polgárháború küszöbén álló tartományban.

Az összes délszláv egy államban történő egyesítésére irányuló nagyszerb törekvést a belgrádi titkos szervezetek irányították és manipulálták. Legfontosabb közülük az 1911-ben megalakult szerbiai tiszti szervezet, az Egyesülés vagy Halál (ismertebb nevén: Fekete Kéz) volt, amelyet a szerb katonai kémelhárítás főnöke („Apis") vezetett. Szervezete beépült a Monarchia déli tartományát lazán behálózó illegális Ifjú Bosznia mozgalomba. Ennek szociálforradalmár, nacionalista tagjai a délszláv egységre s függetlenségre áhítoztak. A trónörökös tervezett boszniai útjának hírére a Fekete Kéz terrorista kiképzésben részesítette a bosnyák fiatalokat, s útnak indították őket Boszniába. A fegyvereket – 4 belga revolver és 6 szerb kézigránát – segítők vitték a merénylet helyi szervezőjéhez.

Szarajevóban, a bosnyák fővárosban a trónörökös parádés bevonulását katonai biztosítás nélkül tervezték, s mindössze 120 megbízhatatlan rendőr állt rendelkezésre. 1914. június 28-án a hatfős csoport első gyilkossági kísérlete ugyan meghiúsult, de Gavrilo Princip másodszorra leterítette Ferenc Ferdinándot és hitvesét, Hohenberg Zsófiát. Az „újkor legdilettánsabb zsarnokölése" egy világégés előjátéka lett.

Bécsben és Budapesten megdöbbenést váltott ki a véres tragédia. Magasra szöktek a szerbellenes indulatok Jó néhány vezető a Szerbiával való végső leszámolásra hajlott. Az új külügyminiszter, Leopold Berchtold gróf ingadozott. A magyar miniszterelnök, Tisza István határozottan nemet mondott a szélsőséges szándékokra, mert a Balkán-háborúk óta számolt a formailag ugyan szövetséges Románia ellenséges fellépésével, s Bulgáriát tekintette a Romániát ellensúlyozni képes szövetségesnek.

A merényletet követő első napokban az uralkodó, Ferenc József állásfoglalása sem volt egyértelmű. Tudta, hogy a Monarchia Berlin jóváhagyása nélkül nem kezdhetnagyszabású katonai akciót. A legharciasabb álláspontot a vezérkari főnök, Conrad von Hötzendorf és az osztrák miniszterelnök, Karl Stürgkh gróf képviselte. Conrad úgy vélte, ez az utolsó alkalom, amikor még sikeresen felléphetnek Szerbia ellen. Stürgkh pedig a merényletnek a birodalom belső viszonyaira gyakorolt hatásától tartott. Ha a kormányzat nem tud erélyt mutatni – vélekedett –, akkor a birodalom felbomlási folyamatát sem tudja feltartóztatni.

A merénylet utáni első napokban végül is abban maradtak, hogy kikérik Berlin állásfoglalását. Az uralkodó II. Vilmos császárnak küldött levelében kifejtette, hogy a kettős monarchia a „pánszláv áradat" ellen csak akkor lehet biztonságban, „ha Szerbiát, amely jelenleg a pánszláv politika súlypontját alkotja, politikai hatalmi tényezőként kikapcsolják a Balkánról". A cél „Szerbia elszigetelése és területének csökkentése". A második memorandumban Tisza István a dunai monarchia helyzetét elemezve azt javasolta, hogy Bulgáriát – Romániát ellensúlyozandó – vonják be a hármas szövetségbe. A magyar miniszterelnök hozzájárulása nélkül a Monarchia nem kezdhetett háborút, mert az 1867-es kiegyezés egyik alapeleme a magyar kormány egyetértési joga volta külpolitikában.

A berlini döntés (1914. július 4.)

Berlin az 1908. évi annexiós válság alatt határozottan támogatta Bécset, s a Szerbia elleni háború esetén is fedezte volna szövetségesét Oroszország felé. i Atripoliszi (1911) és a balkáni (1912-1913) válság idején

azonban a berlini politika inkább visszafogta a bécsi harciasokat. Németország ugyanis gazdasági erejével igyekezett közvetlenül befolyásolni a kisebb balkáni országokat, de törekvését zavarta az Ausztria-Magyarország és déli szomszédja közötti feszültség éleződése. 1914 nyarán ezért Bécsben bizonytalanok voltak a berlini magatartást illetően.

Berlin válasza ezúttal gyökeresen eltért a korábbi évek visszafogott hangvételétől. II. Vilmosjúlius 5-én közölte a Monarchia berlini nagykövetével, hogy Ausztria-Magyarország „még egy komoly európai komplikáció esetén is számolhat Németország tejes támogatásával". Ha a szerbiai konfliktuson túlmenően háborúra kerülne sor Ausztria-Magyarország és Oroszország között, Németország a „megszokott szövetségesi hű- ség"jegyében Bécs oldalán áll – erősítette meg a császár. II. Vilmos azonnali bevonulást sürgetett Szerbiába, ha Bécs a háború mellett dönt. A Romániával kapcsolatos bécsi aggodalmakat a császár a román királlyal (aki rokon, német Hohenzollern volt) folytatott személyes eszmecseréjén kívánta eloszlatni. Oroszországról pedig kifejtette, hogy „ahogy a dolgok ma állnak, még egyáltalán nem áll készen a háborúra, és bizonyára nagyon meggondolná, hogy fegyverekhez nyújon".

Helmuth Moltke német vezérkari főnök 1914 májusában az európai katonai erőviszonyokat elemezve úgy látta, hogy az erőviszonyok egyelőre kedvezőek Németország számára. Az idő múlásával azonban az erőarány romlik, s rövidesen nem lesz kilátás a kétfron- tos háború győztes megvívására. Szerinte a német hadsereget nem szabad kétfelé osztani és védekezésre használni, hanem egész erejével támadólag kell bevetni. Először nyugaton, ahol néhány hét alatt végeznének Franciaországgal; keleten addig a lassú orosz mozgósítás első csapását a Monarchia feltartóztatná. Ezután az egész német hadsereget a keleti térségbe átdobva ott is győzelmesen befejezhetik a háborút. „Oroszország 2-3 éven belül befejezi felfegyverkezését... Most még valahogy felérünk hozzájuk. Nincs más hátra, mint megelőző háborút indítani ... most, amikor Oroszország még nincs kész."

Németországban jól látták, hogy Ausztria-Magyarország komoly belső problémákkal és válságjelenségekkel birkózik. Miután Németország biztos szövetségesként csak Ausztria-Magyarországra számíthatott (Olaszország egyre nyilvánvalóbban ingadozott), meggondolandó volt, hogy a háború elnapolását követően Ausztria-Magyarország képes lesz-e az 1905. évi Schlieffen-terv értelmében az Oroszország átmeneti feltartóztatásához szükséges erőt kiállítani.

II. Vilmos 1913 végén Leopold Berchtoldnál, a Monarchia külügyminiszterénél tett látogatásakor a német politikát már tejesen az Oroszországgal fennálló ellentét tükrében kezelte. „Hosszú távon a háború Kelet és Nyugat között elkerülhetetlen – mondta –, s a szlávok hegemóniáért folytatott vitájában olyan világtörténeti folyamatról van szó, amely a népvándorlások kategóriájába sorolandó". Ezért Szerbiát tejesen a Monarchia alá kellene rendelni, vagy bekebelezni, mindegy hogyan. A létért folytatott, közelgő harcra való tekintettel biztosította az osztrák-magyar minisztert: „én Önök mögött állok, s hajlandó vagyok kardot rántani, ha ejárásuk ezt igényli".

1914. július első napjaiban megszületett német döntés szerint aligha adódik ennél előnyösebb helyzet a Franciaország és Oroszország ellen egyidejűleg megvívandó háborúra. „A szerbeket rendbe kell szedni, éspedig azonnal! ... Most vagy soha!" – írta II. Vilmos a Bécsből érkező jelentésre. A német politikai vezető körök Anglia semlegességével számoltak. Illúziójuk arra épült, hogy az előző évben csökkent a német-angol feszültség és több kompromisszumos megegyezés született. A gyors lefolyású háborúra számítva lehetségesnek tartották Anglia semlegesítését; hiszen London még magához sem tér s már végeztek Franciaországgal.

Ultimátum és hadüzenet Szerbiának (1914. július 23-28.)

A Berlinből érkező válasz nyomán Berchtold és az uralkodó is a Szerbia elleni háború álláspontjára helyezkedett. Tisza István azonban továbbra is ellenezte a háborút. Néhány nap múlva azonban a román, illetve bolgár szövetség kérdésében is kedvező állásfoglalás érkezett Berlinből, s Tisza megbizonyosodott Románia semlegesítéséről. Így a kétfrontos háború kockázatát ő is elfogadta.

Szerbia tervezett annektálása kapcsán a magyar miniszterelnökattól tartott, hogy a délszláv elem megnövekedése miatt elkerülhetetlenné válik a birodalmon belüli délszláv egység létrejöttének valamilyen formája. Mindez Magyarország számára nemcsak Horvátország elvesztésétjelentheti, hanem napirendre tűzheti a dualizmus trializ- mussá való alakítását is. A közös minisztertanács határozata végül is megnyugtatta a magyar kormányfőt: a Szerbia elleni háborúnak nem célja a szerb államiság megszüntetése. Kisebb stratégiai határkiigazításoktól eltekintve, biztosítandó a szerb állam további létezése, természetesen a győztes háború eredményeként vazallusi pozícióban.

Miután a bécsi politikában a Szerbia elleni harcias fellépés egységes állásponttá vált, július 23-án átadták a szerb kormánynak szóló jegyzéket, amelyre 48 órán belül választ vártak. Az ultimátum tejesítése két pontban (5. és 6. pont) Szerbia szuverenitását is érintette. Az 5. pont értelmében a merénylet miatti nyomozásban el kellett volna fogadni „a cs. és kir. közös kormány közegeinek közreműködését Szerbiában a Monarchia területi épsége ellen irányuló felforgató mozgalom elnyomásában". A 6. pont pedig bírósági vizsgálatra kötelezte a szerb kormányt ajúnius 28-i merénylet szerb területen tartózkodó résztvevőivel szemben, s a cs. és kir. kormány ide küldött szervei részt vesznek a vizsgálóbírák kinevezésében.

A szerb kormány lojális választ szándékozott adni, ám e két pont miatt az ultimátum elfogadása Szerbia önállóságának feladását jelenthette. Elutasítása viszont azt, hogy a túlerőben lévő osztrák-magyar hadsereg rázúdul Szerbiára, ami szintén önállóságának megszűnését eredményezheti. Ezért tisztázni akarták, számíthat-e Szerbia Oroszország katonai fellépésére. A két ország között nem állt fenn szövetség, de a politikai gyakorlatban szövetségesekéntjártakel. Oroszországot nem kötelezte semmiféle katonai konvenció Ausztria-Magyarország és Szerbia katonai összeütközése esetén. A szerb kormány azonban az ultimátum lejárta előtt Oroszország támogatásáról kapott információt. Az orosz hadsereg egyidejű fellépésekor azzal számoltak, hogy Ausztria-Magyarország kénytelen főerőivel északkeletre vonulni, akkor pedig a szerb hadsereg a viszonylag kisebb osztrák-magyar erőkkel szemben tartani tudja magát.

A határidőre elkészített szerb válasz engedékeny hangú volt, de az ultimátumot a szerb szuverenitást sértő pontokban nem tejesítette. A bécsi politikában viszont éppen ezekre helyezték a hangsúlyt. A szerb választ ezért Bécs elégtelennek minősítette, s azonnal megszakította a diplomáciai kapcsolatokat, majdjúlius 28-án elküldte a hadüzenetet is. Ezzel megkezdődött Ausztria-Magyarország és Szerbia háborúja.

Az orosz és a francia döntés (1914. július 20.)

Oroszország külpolitikai érdekei miatt súlyos döntés előtt állt. Már 1913-1914- ben készült az európai összecsapásra, elsősorban a tengerszorosok felé mutató balkáni érdekei realizálására. A katonai felkészüléshez azonban még két-há- rom esztendőre lett volna szüksége. Megfontolandó volt viszont, hogy Szerbia kikapcsolása esetén az egységes osztrák-magyar haderő nagyobb erővel jelenhet meg Oroszország nyugati határán. Szentpétervárról ezért engedékeny válaszra biztatták a szerb kormányt, de arra nem, hogy szuverenitását is sértő követeléseknek alávesse magát.

Franciaország számára alapvető jelentőségű volt, hogy gyors mozgósítással és azonnali támadással a cári haderő is azonnal bekapcsolódjon a Németország elleni háborúba. Ez a lépés a német haderőt megosztásra kényszerítheti, és akkor a francia hadszíntéren nem tud túlsúlyt elérni. Franciaország tehát Oroszországra bízta: mérlegeje, hogy az idő kitolódásával járó előnyök, amelyek nemcsak Oroszország, hanem Franciaország nagyobb katonai erejét is meghozhatják, megéri-e azt, hogy közben a Monarchia elleni déli szerb frontot felszámoják.

A július 20-án Poincaré elnök és II. Miklós cár találkozóján egyeztetett álláspont szerint Szerbiának a legmesszebbmenő engedékenységet kell tanúsítania, de önként nem adhatja fel szuverenitását és katonai erejét. Oroszország nem hagyja magára Szerbiát, Franciaország pedig, amennyiben Oroszország fellépését Németország bekapcsolódása követi, vállaja szövetségesi kötelezettségét.

Anglia lavírozása

Londonból nézve a kontinensen egymással szemben álló szövetségi rendszerek – a központi hatalmak szövetsége és a francia-orosz szövetség – erőegyensúlya volt a legelőnyösebb. Ajúliusi válság éleződésekor Anglia megpróbált közvetíteni. Külügyminisztere azt javasolta: Ausztria-Magyarország a Szerbiával szembeni biztosíték fejében fog- laja el Belgrádot, de nem többet. Így megmarad a szerb állam szuverenitása és katonai potenciája. Ezzel Bécs nemcsak politikai sikert tudna felmutatni, hanem bizonyos pozícióra tesz szert az ellene irányuló szerb politika mérséklésében. A válság csúcspontján egyes német politikusok átmenetileg hajlottak is ajavaslat elfogadására. Az osztrák-magyar közös minisztertanács azonban úgy látta, hogy Belgrád elfoglalása és zálogul tartása nem változtatna tartósan Szerbia Monarchia-ellenes politikáján és propagandáján.

Angliát sem az angol-francia, sem az angol-orosz antant nem kötelezte a kontinentális háborúba való belépésre. Anglia két nemzetközi kötelezettsége azonban a nemzetközi jog alapján megkívánta és legalizálta a háborúba való bekapcsolódását.

A háború előtt kötött angol-franciaflottaegyezmény értelmében az angol flottát a Földközi-tengerről átcsoportosították a Németországgal szembeni angol partokhoz, s viszonylag kis erőt hagytak Málta szigetén.

Ám megállapodtak abban, hogy a francia flotta az angol érdekeket is védi a Földközi-tengeren. Az egyezmény másik oldala, hogy a francia flottát nem erősítik a La Manche csatorna térségében a francia partok védelmében, de ha e partokat a német flotta részéről támadás éri, Anglia azt casus bellinek tekinti. Erre azonban nem került sor, így e szövetségi kötelezettség nem kényszerítette Angliát hadba lépésre.

A másik nemzetközi kötelezettség kontinentális háború esetén casus bellit jelenthetett Anglia számára. Más országokkal együtt ugyanis kötelezettséget vállalt arra, hogy megvédi Belgium szuverenitását és semlegességét. Amennyiben a Franciaország elleni német támadás a francia-német határon bontakozik ki, Anglia nem köteles hadba lépni. Ha azonban a német hadsereg Franciaország ellen Belgiumba betörve hajt végre megkerülő támadást, Anglia számára előáll a hadba lépés kötelezettsége. Angliának a belgiumi német betörés indokolta és tette szükségessé a háborúba való bekapcsolódást.

A hadviselő hatalmak hadicéljai

1914. július utolsó napjaiban a négy nagyhatalom (Németország, Oroszország, Franciaország és az Osztrák-Magyar Monarchia) különféle önző megfontolásokból, tudatosan vállalta az európai háborút. A végzetes döntésért valamennyien – ha eltérő mértékben is – felelősek voltak. A két szövetségi rendszer elsődleges céja nem kisebb-nagyobb területi gyarapodás volt, hanem az ellenfél szétzúzása.

Németország legyőzhetetlen katonai erejébe vetett hitét alaposan megingatták a francia és orosz katonai erő növeléséről érkező hírek. Ezek szerint Oroszország 1917-re 2,2 milliós békehaderő felállítását tervezte. Ezért főleg a katonák között terjedt a preventív háború gondolata.

A német kormány 1914. szeptemberi hadicél-elképzelései szerint „a háború általános céja a Német Birodalom belátható időre való biztosítása nyugaton és keleten. Ezért Franciaországot annyira meg kell gyengíteni, hogy nagyhatalomként ne kelhessen újra életre, Oroszországot lehetőség szerint visszaszorítani a német határoktól és megtörni uralmát a nem orosz vazallus népek felett". Franciaország esetében a német katonai illetékesek megítélésére bízták Belfort és a Vogézek nyugati lejtőinek elszakítását, az erődítmények lerombolását, valamint a Dunkerque-től Boulogne-ig terjedő partvidék elcsatolását. Mindenképpen elcsatolandónak tekintették azonban a német ipar számára fontos briey-i ércmedencét. Olyan, részletekben fizetendő, magas francia jóvátételekkel számoltak, amely 15-20 évre annyira legyengíti az országot, hogy képtelen lesz komolyabb fegyverkezésre. Kereskedelmi szerződéssel pedig gazdasági függőségbe kell kerülnie Németországtól, exportországává kell változnia, így kikapcsolják a franciaországi angol kereskedelmet is. A kereskedelmi szerződésnek tejes német pénzügyi és ipari mozgásszabadságot kell teremtenie Franciaországban.

Németország stratégiai helyzetének javítására Belgium a háború után német ellenőrzés alatt álló vazallus állam lenne, katonailag fontos kikötői és tengerpartja megszállási joggal katonailag állna rendelkezésre, az ország gazdaságilag pedig német provincia lenne. Lüttichet és Verviers-t Poroszországhoz csatolnák, a belga Luxemburg tartomány egy határcsíkját pedig Luxemburg kapná. Antwerpen annektálását függőben hagyták. Francia Flandriát Dunkerque, Calais és Boulogne nagyobbrészt flamand lakosságával veszély nélkül hozzá lehetne csatolni e megváltozott Belgiumhoz. Luxemburg német szövetségi állam lenne és egy belgiumi területcsíkkal, s esetleg a Longwy-beszögelléssel gyarapodna.

A hadicélok negyedik pontja szerint „elérendő a közép-európai gazdasági szövetség megalakítása közös vámmegállapodások révén, Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia, Ausztria-Magyarország, Lengyelország és esetleg Olaszország, Svédország és Norvégia részvételével. A közös alkotmányos vezetés nélküli szövetség kifelé a tagok egyenjogúságát mutatja, valójában német vezetés alatt áll és stabilizálnia kell Németország gazdasági hegemóniáját Közép-Európa felett." A gyarmati szerzemények ügyét, amelynek során összefüggő közép-afrikai gyarmati birodalomra törekedtek, az Oroszországgal szembeni célok pontosításával együtt későbbre halasztották. További mérlegelésre ajánlották, hogy milyen eszközök és intézkedések szükségesek a Hollandiával kialakítandó szoros viszonyhoz. Ennek során kerülni ajánlották a kényszer érzetét; nem kell változtatni életükön, s nem kell katonai kötelezettségeket róni rájuk. Kifelé meg kell hagyni Hollandia függetlenségét, belül azonban függőségbe kell kerülnie Németországtól. Megfontolandó esetleg a gyarmataikra is kiterjedő véd- és dacszövetség, mindenképpen azonban a szoros vámcsatlakozás, esetleg Antwerpen Hollandiának juttatása a németek által megerősített Antwerpen és a Schelde folyó torkolata feletti német megszállási jog fejében.

1917 őszén a német hadicél-politika középpontjában Litvánia és a Baltikum mellett Románia és Lengyelország állt. 1918 tavaszán a német érdekszféra a breszt-litovszki béketárgyalásokkal párhuzamosan északkeleten a Finnországgal, délkeleten pedig a Romániával kötött békeszerződésekkel bővült.

Az Oszmán Birodalom vezetői 1914. augusztus 2-án titkos szövetséget kötöttek a Német Birodalommal. A németek vállalták, hogy a törököket érő támadás esetén katonai támogatást nyújtanak, cserében pedig a német katonai tanácsadók meghatározó szerepet kapnak az oszmán hadsereg irányításában. Az ország a külvilág felé a „fegyveres semlegesség" politikáját folytatta, amit az antanthatalmak is szorgalmaztak. A semlegesség látszatával csupán időt akartak nyerni, hogy az előző évek háborúiban megroppant, gyengén felszerelt hadseregüket alkalmassá tegyék a hadviselésre. 1914. október 29-én hajóágyúikkal bombázni kezdték Odesszát és Szevasztopolt, s az egész akciót orosz provokációnak állították be. November elején hadiállapotba kerültek az antant országokkal.

Törökországnak a német szövetséggel az volt a céja, hogy visszacsatoja az első Balkán-háborúban elvesztett részeket, örökre elhárítsa a tengerszorosokat fenyegető orosz veszélyt és megszerezze a Kaukázus, a Krímfélsziget és Turkesztán töröklakta vidékeit.

A másik oldalon a Törökország felosztásáról folytatott tárgyalások a tengerszorosok elleni 1915 tavaszára tervezett támadás előkészületei során kezdődtek. A cári Oroszország mindenképpen igényt tartott a tengerszorosokra. Ezérta Dardanellák elleni támadás előtt tisztázni kívánta e török terület sorsát. Ez viszont megindította a három nagyhatalom átfogó egyezkedését Törökország felosztásáról. Ennek eredményeit végül is az 1916. évi ún. Sykes-Picot-egyezmény és kiegészítései rögzítették. Eszerint a Kaukázushoz közeli térségek Oroszország szférájába kerülnek, az Anatóliától délre eső területeket pedig Anglia és Franciaország osztja fel. Szíria a francia, Mezopotámia (Irak) pedig az angol szférához tartozik. Az egyezmény nem döntötte el egyértelműen Palesztina további sorsát.

Franciaországaz 1914.júliusi válság napjaiban még nem akart háborút, de lépéskényszerbe került. Elemi biztonságpolitikai érdeke azt diktálta, hogy ne engedje orosz szövetségesének leverését vagy visszaszorítását, mert akkor erős szárazföldi szövetséges nélkül, egyedül kellene szembenéznie a várható német támadással. Ezért még a háború lehetőségét is vállalva tejes támogatásáról biztosította Oroszországot. Raymond Poincaré köztársasági elnök 1914. július 21-23-i szentpétervári látogatásán megnyugtatta vendéglátóit, hogy Franciaország tejesíteni fogja „a szövetségből eredő minden kötelezettségét". 1914 decemberében a kormány képviselői a parlamentben kjelentették, hogy szövetségeseikkel a németek által megcsúfolt nemzetközi jog érvényesítéséért, Belgium tejes integritásának visszaállításáért, Elzász-Lotaringia vissszacsatolásáért és a „porosz militarizmus szétzúzásáért" harcolnak. E hadicélok a későbbiekben újakkal bővültek, így 1916-ban a britekkel kötött titkos egyezményben Párizs biztosította magának a Közel-Keleten Szíria és Cilicia megszerzését. 1917-től kezdték emlegetni a Saar-vidék bekebelezését és a Rajna bal parti területeinek leválasztását Németországról, valamint a független Lengyelország létrehozásának szükségességét a németek hátában.

Anglia politikai vezetése 1914-ben a status quo megőrzésében volt érdekelt. Politikai vezetése és közvéleménye békepárti volt, azonban széles körökben élt a félelem, hogy Németország rohamos növekedése, legerősebbnek tekintett hadserege és gyors ütemben kiépülő hadiflottája veszélyezteti Anglia világhatalmát, tengeri hegemóniáját és gyarmati birtokait.

Olaszország 1882-ben csatlakozott Németország és Ausztria-Magyarország kettős szövetségéhez, ám a háború kitörése után 1915 májusáig semleges maradt, majd átállt az antanthoz. A nemzeti „sérelmekre" (osztrákok és délszlávok birtokolnak olaszlakta területeket: Dél-Tirolt, Triesztet, Isztriát, Dalmáciát stb.) építő nacionalista fellángolás azzal érvelt, hogy az olaszok végre elfoglalhatják az őket megillető helyet a nagyhatalmak sorában. Németország gyarmatainak felosztásával újabb afrikai és közel-keleti területekhez juthat majd; a Monarchia feldarabolásával pedig megkaphatja Dél-Tirolt, Goriziát, Triesztet, s Albánia is az ország protektorátusává válhat.

A kedvezőtlen hadi helyzet miatt az 1915. április 9-i londoni szerződésben a nyugati hatalmak elfogadták az olasz kívánságokat, amely több ízben megsértette a szövetségesek által hangoztatott önrendelkezési jogot. A britek és a franciák 1916 májusában a Sykes-Picot-egyezményben megállapodtak az Oszmán Birodalom felosztásáról. Az antant katonai győzelme után a diplomáciai alkudozások alaposan megnyirbálták az olasz reményeket. Az 1919. évi saint-germaini béke csak Dél-Tirolt, szerény karintiai és krajnai területeket, az isztriai félsziget zömét (Fiume nélkül) és egyéb dalmát birtokokat (Zara városát és szigeteket) adományozott Itáliának.

Az orosz külügyminiszter már 1914. augusztus 30-án ismertette Maurice Paléologue francia nagykövettel 13 pontos hadicél-követelésüket. A szövetségesek legkonkrétabb terve szerint céjuk Németország hatalmának és katonai-politikai uralmi igényének megtörése. A területi változásokat a nemzetiségi elvek határozzák meg. Oroszország kisajátítaná a Nyeman alsó folyását és Galícia keleti részét. A lengyel királysághoz tartozna Kelet-Posen, Sziléziaés Nyugat-Galícia. Franciaország visszakapná Elzász-Lotaringiát, a Rajna menti Poroszország

egy részét és Pfalzot. Belgiumjelentős területnövekedéssel számolhatna. Schleswig-Holsteint visszaadnák Dániának. Helyreállítanák Hannover királyságot. Ausztria három részre osztott monarchia lenne: az osztrák császárság az örökös tartományokkal, a cseh királyság (Cseh és Morvaország) és a magyar királyság, amelynek Erdély sorsáról meg kellene állapodnia Romániával. Szerbia annektálná Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát és Észak-Albániát. Bulgáriát Szerbia kompenzálná Macedóniában. Dél-Albániát – az Olaszországhoz kerülő Valona kivételével – Görögországhoz csatolnák. A német gyarmatokon Anglia, Franciaország és Japán osztozna. Németország és Ausztria háborús jóvátételt fizetne.

Az Egyesült Államok eredetileg távol kívánt maradni az európai háborútól. Az amerikai társadalom nem akart háborút, s ezzel összhangban Wilson elnök 1914. augusztus 4-én semlegességi nyilatkozatot tett. Nagy-Britannia a háború kitörésekor zárlat alá vonta ellenfeleit, megtiltva számukra a hadviselést szolgáló termékek („hadi dugáru") szállítását. Ilyen termékeket a semleges államok hajóiról is elkoboztak. 1915 elejétől a britek az élelmiszert is hadi dugárunak nyilvánították. Németország a brit flotta túlsúlya miatt nem tudott ellenblokádot kiépíteni, de azt gyors ütemben kiépített tengeralattjáró-flottával igyekezett ellensúlyozni. Anglia 1914 novemberében az egész Északi-tengert hadiövezetnek nyilvánította, amelyre válaszul Németország 1915 februárjában a brit szigetek körüli vizeket nyilvánította annak.

Az Egyesült Államoka brit ejárást tudomásul vette, míg a németeknél tiltakozott ellene. 1917. február elején Németország a korlátlan tengeralattjáró-háború meghirdetésével igyekezett Angliát térdre kényszeríteni. Amerika válasza az 1917. április 6-i hadüzenet lett Németországnak.

A hadba lépéssel a megdolgozott amerikai közvélemény többsége azért értett egyet, mert Németország – Amerika háborús részvételének korlátozására – szövetséget kínált Mexikónak, s háborús győzelem esetén megígérte az 1848-ban az Egyesült Államok által annektált egykori mexikói területek visszacsatolását. Az amerikai semlegesség feladásában közrejátszott Wilson elnök szimpátiája Anglia és Franciaország demokratikus rendszere iránt, illetve a háború óriási üzleti lehetősége is. Az Egyesült Államok „a tengerek szabadsága" és a „kereskedelem szabadsága" elvét képviselve az európai hadviselő államok növekvő kereskedelmi igényéből az amerikai gazdaság számára kívánt hasznot húzni. Az Egyesült Államok szállításaival előbb kiegyenlítette korábbi tartozásait Angliának és Franciaországnak, de ezek levásárlása után már egyik ország sem tudott fizetni. Ezért a magánbankok hitelszolgáltatásai mellett Wilson 1915-től engedélyezte a köl- csönkötvények kibocsátását. Két és fél év alatt az antant államai 2,5 milliárd dollár értékben vettek fel kölcsönt az amerikai pénzpiacon. Az Egyesült Államok nem vállalhatta az 1917-es forradalom miatt kieső Oroszország kockázatát s a Nyugaton esetleg kicsikarható német győzelmet. Futott a pénze után, s a német tengeralattjárók tevékenysége jó ürügyet teremtett a hadüzenetnek. Az Egyesült Államok nem kötött szövetséget az antant országaival, hanem „társult" hozzájuk. Így alakult ki a központi hatalmakkal szembeni „Szövetséges és Társult Hatalmak" blokkja.

A hadba lépés után az Egyesült Államok hadicéjait főleg Wilson elnök nyilatkozatai és beszédei fejtegették. Közöttük legjelentősebb az 1918. január 8-án a kongresszushoz intézett 14 pontos üzenete - awilsonizmus„Magna Chartája"-volt. Ezek mindenki számára elfogadható, liberális békecélokat fogalmaztak meg, s a méltányos béke programját tartalmazta. Az Osztrák-Magyar Monarchiát megőrizve népeinek autonómiát kínált.

Az antanthatalmak hadicéjaihoz társultak a kisebb szövetségesek hadicéljai, bár ezek gyakran szembekerültek a wilsoni pontokkal, mert nemzeti érdekeik keresztezték a nagyhatalmi rendezési terveket.

1903. évi dinasztiaváltása után Szerbia aktívabbá vált nemzeti céjai képviseletében, s új szövetségesét Oroszországban találta meg. A nemzeti célok a szerbek által lakott területek összegyűjtését, Szerbia határainak kitágításátjelentették. A századforduló után elsősorban Ó-Szerbiára (Koszovó), Macedóniára, valamint Bosznia-Hercegovinára gondoltak. 1909-ben Szerbia ugyan kénytelen volt elismerni Boszniának a Monarchia általi annexióját, de az 1912-1913. évi Balkán-háborúkjelentős területi nyereséget eredményeztek. Macedónia egy része és Koszovó megszerzésével az ország területe majdnem megkétszereződött, lakossága pedig egymillióval nőtt, s meghaladta a négymilliót. De továbbra is több mint egymillió szerb maradt az országhatáron kívül, főleg a Vajdaságban, Horvátország keleti részén és Dalmáciában.

Az 1914őszén kidolgozott szerb hadicélok valamennyi délszláv egyesítését fogalmazták meg. Eszerint a Balkánon szükség van az erős Szerbiára, amelynek területe kiegészül Boszniával, Hercegovinával, a Vajdasággal, Dalmáciával, Horvátországgal, Isztriával és Szlovéniával. Ez az állam megőrzi és biztosítja az adriai- és a földközi-tengeri térség egyensúlyát. Hozzá Bulgária is csatlakozhat, föderatív vagy más módon. Az antanthatalmak elutasítóan reagáltak a szerb területi követelésekre, mivel az feltételezte a Monarchia felbomlását. Anglia és Franciaország 1914-ben még nem tervezte Ausztria-Magyarország feldarabolását, mert azzal a hatalmi egyensúlyi rendszer elemeként számolt.

Az 1916-os bukaresti egyezménnyel a román hadicélok is bekerültek az antant programjába. Románia 1918 eleji, a központi hatalmakkal kötött, az orosz kiváláshoz kapcsolódó különbékéje azonban – noha Románia közvetlenül a német fegyverletétel előtt, november 9-én visszatért az antant hadviselőinek sorába – kérdésessé tette, hogy a nyugati hatalmak milyen mértékben tesznek eleget 1916-ban vállalt kötelezettségeiknek.

Az antanthatalmak kezdettől támogatták az Ausztria-Magyarországból emigrált cseh nemzetiségi politikusokat, de sokáig nem fogadták el a Monarchia helyén létrejövő új csehszlovák állam Tomás G. Masaryk és Eduard Benes által képviselt tervét. A nagyhatalmak kezdetben a csehek és a szlovákok unióját a Habsburg-monarchia belső átrendeződésével kívánták megoldani, aföderalizálandó birodalmon belül a cseh-szlovák államegységet egyenjogú elemmé téve. A háború folyamán azonban mindinkább többről volt szó: a főhatalmak által elfogadott olasz, szerb és román hadicélok már érintették Ausztria-Magyarország területét, utóbb pedig e program kiegészült a lengyel függetlenséggel.

A konfliktus világháborúvá szélesedése (1914.augusztus)

Ausztria-Magyarország 1914. július 28-i Szerbia elleni hadüzenete után Európa hatalmai rövidesen már egymással mérkőztek. Július 31-én és augusztus 1-jén szinte egyidejűleg rendelték el az általános mozgósítást Ausztria-Magyar- országon, Oroszországban, Franciaországban és Németországban. Németország a hadjáratot nem kezdhette a Franciaország elleni hadüzenettel, hiszen erre nem volt indoka. Mozgósítását is azzal igazolta, hogy Oroszország fenyegetően lép fel szövetségesével, Ausztria-Magyarországgal szemben. Az Oroszország elleni háborúhoz megvolt a belső támasza is, amelyhez a német kormány a szociáldemokraták támogatását is biztosítani tudta.

A hadüzenet nem is késett. Csakhogy a harcot a Schlieffen-terv értelmében Franciaország ellen kellett megkezdeni, keleten pedig késleltetni. Arra hivatkozva, hogy francia repülők és katonák megsértették Németország határát, és eközben Belgiumon repültek keresztül, a német kormány augusztus 2-án hadat üzent Franciaországnak. Ezzel egyidejűleg a belga kormánytól azt követelte, hogy miután Franciaországgal szemben nem tudja megvédeni semlegességét, engedélyezze a német haderő jelenlétét. A belga kormány elutasította a követelést. Augusztus 4-én a német hadsereg átlépte Belgium határát.

London ekkor ultimátumot nyújtott át a német kormánynak Belgium semlegességének tiszteletben tartására. Mivel nem kapott megfelelő választ, augusztus 4-én éjfélkor Anglia és Németország között is beállt a hadiállapot.

Ausztria-Magyarország augusztus 5-én küldte el hadüzenetét Oroszországnak. A késlekedésben szerepet játszott az, hogy a Szerbia elleni katonai felvonulás közepette Ausztria-Magyarország katonai vezetése úgy vélte: előbb gyors csapásokkal végezhet Szerbiában és csak ezután dobja át katonai főerejét Oroszország ellen.

Ezt követően a harci érintkezésben nem lévő országok is elküldték egymásnak hadüzeneteiket: Szerbia Németországnak augusztus 6-án, Németország Montenegrónak augusztus 8-án, Franciaország és Anglia a Monarchiának augusztus 12-én, a Monarchia Belgiumnak augusztus 27-én.

Az öt európai nagyhatalom katonai összecsapása három kontinentális fronton (nyugati, keleti, déli) bontakozott ki. Az egyik oldalon a központi hatalmak (Németország, Ausztria-Magyarország), a másik oldalon az antanthatalmak (Franciaország, Nagy-Bri- tannia, Oroszország) és szövetségeseik (Szerbia, Montenegró, Belgium) álltak.

A kezdeti összecsapások idején mindkét fél fontos katonai szövetségesre tett szert. 1914. augusztus végén Japán miatt az antant táborához, októberben pedig Törökország a központi hatalmakhoz.

Japán bekapcsolódásának katonai jelentősége nem abban rejlett, hogy részt vett a csendes-óceáni és a kínai német állások elfoglalásában, hiszen azt nélküle is végrehajthatták volna az angol, illetve a brit nemzetközösségi erők. Így azonban Oroszország és Anglia nem kényszerült Japán miatt erőmegosztásra. Oroszországnak nem kellett katonai erőt összpontosítania a birodalom távol-keleti vidékén, Anglia pedig az Indiában, Ausztráliában, Új-Zélandon állomásozó fegyveres erőit átirányíthatta Európába és a törökfrontra. Később, az Egyesült Államok európai hadba lépésében fontos volt, hogy Japán részéről nem látta veszélyeztetve csendes-óceáni birtokait.

Mindkét felet meglepte, hogy a török kormány augusztus 3-án – a mozgósítást ugyan elrendelve – „fegyveres semlegességéről" nyilatkozott. Az antant táborában Törökországot kezdettől Németország oldalán fellépő erőnek tekintették. A török hadsereg 1914-ben már német tisztek befolyása és vezetése alatt állt. A német befolyás a gazdasági és politikai csatornákon keresztül is döntő volt. Törökország októberben csatlakozott nyíltan a központi hatalmakhoz.

A Boszporusz és a Dardanellák birtoklásával a központi hatalmak tejesen elzárták a nyugati antanthatalmak és Oroszország tengeri összeköttetését. Ennek jelentősége később, a felőrlő háborúban még inkább megmutatkozott. Törökország csatlakozásával új front nyílt Oroszországgal szemben a Kaukázus vidékén, amely erőmegosztásra késztette a nyugati irányú támadásra felsorakozó orosz haderőt.

A hadászati tervek kudarca

A négy kontinentális hatalom mozgósított hadereje egyenként is többmilliós létszámú volt. A német hadsereg 4 millió, az orosz 6,5, az osztrák-magyar 3,5, a : francia 4 millió katonát számlált. Az Anglia által fegyverbe állított katonákkal, valamint a belga és a szerb haderővel együtt a kontinens három frontján: a nyugatin, a keletin és a délin 20 millió katona sorakozott fel. A közvetlenül harcvonalba küldöttek létszáma is sok millió főt tett ki.

Mind a négy hadsereg támadásra készült. A megvívandó háborút valamennyi katonai stratéga a XIX. századi európai háborúk – méreteiben megnövelt – megismétlődésének tekintette. Sőt úgy vélték, hogy a támadó erő nagyságának növekedése és a fegyverzet hatékonyabb tűzereje gyorsítja a támadás sikerét, és a hadjárat viszonylag rövid idő – néhány hét, legfejebb pár hónap alatt – győzelmesen befejezhető.

A Schlieffen-féle német hadászati terv értelmében Németország a Franciaország és Oroszország elleni kétfrontos háborút időben két, egymást követő egyfrontos háborúként vívja meg. Az első ütemben az egész, vagy közel az egész hadsereg bevethető Franciaország ellen és Belgiumon keresztül jobbszárnyas átkarolással a francia hadsereg hat hét alatt megsemmisíthető. Ezt követően az egész hadsereget átdobva a keleti hadszíntérre, az osztrák-magyar hadsereggel együttműködve újabb néhány hét, vagy legfeljebb 1-2 hónap alatt a hadjárat ott is győzelmesen befejezhető.

A francia hadászati terv is támadó háborúra épült. Számítottak ugyan arra, hogy a németek Belgiumon, esetleg Svájcon keresztül átkaroló támadással kísérleteznek, de ezt nem ítélték túl veszélyesnek; feltartására csak a hadsereg viszonylag kis részét szánták. A mozgósított haderő túlnyomó részével Lotaringián keresztül szándékoztak hatalmas erejű támadást indítani, amelynek sikerében – a Rajnához való keresztültörésben – bizonyosak voltak.

A cári Oroszország hadászati terve szintén támadásra épült. A hadsereget először két szárnyra osztják, s az északi szárnyon, Kelet-Poroszország térségében azonnal támadnak, hogy megosszák a német erőket. A front déli szárnyán, ahol nagy erejű osztrák-magyar felvonulással kellett számolni, a hadsereg egyelőre védekezik. Amint azonban a mozgósítás nyomán beérkeznek a nagy erők, a front közepén megindul az orosz gőzhenger. Az ellenállhatatlan támadás ily módon néhány hónap alatt végez Auszt- ria-Magyarországgal és Németországgal.

Ausztria-Magyarország hadászati elképzeése is a támadás elvén alapult. A felsorakozó- ban lévő orosz hadsereget nagy megelőző támadással meglepve biztosítják a sikert. A hadászati terv másik változata arra készült, ha Ausztria-Magyarország csak Szerbiával kerül konfliktusba és Oroszország felől csak készenléti állapotot kell kialakítania. Ebben az esetben a támadó hadjáratra Szerbia ellen kerül sor. A szerb fronton Ausztria-Magyarországnak védekezésre kellett volna berendezkednie, Oroszország ellen pedig támadásra indulnia. Conrad azonban módosított a terven és úgy vélte, hogy mielőtt az Oroszország elleni támadó csoportosítást elindítaná, gyors, lerohanó támadással végezhet Szerbiával.

A hatalmas erők első nagy összecsapásai valamennyi hadászati tervet kudarcra ítélték, függetlenül attól, melyik hadseregnek sikerült részleges előnyökre szert tennie.

A németek gyors áthatolása Belgiumon, betörése Franciaországba és a Marne-ig nyomulása csak látszólagos siker volt, a francia hadsereg lerohanását és megsemmisítését nem tudta elérni. A francia haderő – kiegészülve az angol expedíciós hadosztályokkal – megállította a német betörést és állóháborúra kényszerítette a német hadsereget. Ezzel összeomlott az eredeti német hadászati terv. A németek látszólag nagy sikert értek el a Kelet-Poroszországba betört két orosz hadsereg visszaverésével, s az egyik nagy részének Tannenbergnél való megsemmisítésével. Az összhadászati koncepcióhoz képest azonban mindez csak részleges eredményt jelentett.

A franciák sikerként könyvelhettékel, hogy a balszárnyukon felsorakozó angol expedíciós erőkkel együtt végül is fel tudták tartóztatni a nagy erejű jobbszárnyi német átkaroló támadást. De az eredeti francia hadászati terv lényege arra irányult, hogy a francia-német határon keresztül előretörnek a Rajnáig; ebből viszont semmi sem valósult meg.

Ausztria-Magyarország kudarca volt a legkézzelfoghatóbb, hiszen Szerbiába betörő haderejét a szerb ellenállás komoly veszteségeket okozva visszavetette. Az Oroszország ellen felvonuló és támadásra csoportosuló haderő

pedig kemény ellenállásba ütközött, és az ezután meginduló orosz ellentámadást csakjelentős területek feladásával, a Kárpátokra támaszkodva tudták feltartóztatni.

Az orosz haderő megindulása nehéz helyzetbe hozta a német és az osztrák-magyar hadsereget. A hadászati célt azonban Oroszország „gőzhengere" sem tudta elérni. A nyugati fronthoz képest nagyobb mozgásokkal Keleten is állóháború alakult ki.

A hadászati tervek összeomlása, a támadásra felépített hadászati koncepciók kudarca nem volt véletlen. Minden vezérkar tévedett abban, hogy a hadseregek létszámbeli növekedése, gyorsabb mozgatása és a hatékonyabb tűzerő növeli a támadás lehetőségeit és előnyeit. Valójában az 1914-ben megkezdődő küzdelemben a hadseregek fegyverei inkább a sikeres védelmi harcok lehetőségét növelték. A géppuska, a gyorstüzelő ágyú és más fegyverzetek lehetővé tették, hogy a védelem nagy túlerővel szemben is sikeresen tartsa magát. A beásott védelemmel szemben a szokványos támadási akciók – gyalogság vagy lovasság – eredménytelennek bizonyultak. Stratégiai jelentőségű lett az új harcászatijelenség, hogy a védelem túlerejű támadással szemben is helyt tud állni.

Az első világháború hadászatát így új törvényszerűség szabta meg. Kiderült, hogy a győzelem – ha eltekintünk a megegyezés politikai lehetőségétől – csak az ellenfél erőinek felmorzsolásával lehetséges, ha az ellenfél már nem képes a stabil védelemre.

A felőrlő küzdelmek (1915-1916)

1915-1916-ra a háború kezdeti támadó összecsapásai – amelyektől a gyors győzelmet remélték – átadták helyüket az elhúzódó felőrlő küzdelmeknek. Nyilvánvalóvá vált, hogy a hagyományos hadászati és harcászati eszközök és mód: szerek helyett a győzelemhez fel kell őrölni az ellenség erőit. Ez viszont – miután mindkét oldalon hatalmas hadseregeket és azokat kiszolgáló ipari, közlekedési stb. gépezeteket hoztak létre – hosszú időt igényelt.

A háború legvéresebb felőrlő küzdelmét 1916-ban Verdun körül vívták. A város modern erődrendszere elleni német támadás céja nem az erőd bevétele, hanem a francia erők felőrlése volt. Verdun elfoglalása a német hadvezetés és a hátország számárajelké- pesjelentőséggel bírt. A küzdelemnek csak vesztesd voltak. A francia áldozatok száma az 1916 tavaszán és nyarán folyó harcokban 550 ezer, a németeké pedig 450 ezer fő volt.

A felőrlő küzdelem részeként a kontinentális öldökléshez hasonló méretűvé vált a tengeralattjáró-háború is. 1914 előtt nem túl nagy tengeralattjáró flottát Anglia és Németország egyaránt kifejlesztett. A felőrlő háborúban a hadviselő felek csak blokáddal akadályozhatták meg egymás tengeri utánpótlását.

Anglia hadiflottájának fölényével biztosan létesíthetett blokádot Németország körül. A tengerszorosok elzárásával pedig a központi hatalmak tudták blokád alá venni Oroszországot. Ám a német flottának sem Franciaország partjainál, sem a brit sziget körül nem nyílt lehetősége blokád létesítésére. Hadiflottája nem vehette fel a küzdelmet a fölényben lévő angol erővel; tulajdonképpen nem is tudott kifutni a tengerre. Az angol sziget, illetve a francia partok blokád alá helyezése a tengeralattjárók révén tűnt lehetségesnek, úgy, hogy a távolabbi területekről – az amerikai kontinensről vagy az angol-francia gyarmatokról -érkező kereskedelmi szállító hajókat elsüllyesztik. Ez a harcmodor azonban sértette a tengeri hadviselés konvencióit. Ezek között szerepelt ugyan a zsákmányolási jog, de a tengeri hadviselés normáival ellenkezett, hogy kereskedelmi hajókat a legénység biztonságba helyezése nélkül elsüllyesszenek.

A német hadvezetés már 1915 elején elhatározta a búvárhajóharc alkalmazását, de az Egyesült Államok figyelmeztetése miatt utóbb elállt ettől, illetve mérsékelte azt. Felújításával több alkalommal próbálkoztak, de hasonló okokból visszariadtak. A német vezetés 1916 végén -1917 elején úgy érezte, hogy válaszúthoz érkezett. A felőrlő küzdelem az antant előnyére utalt. Németországot és szövetségesét, Ausztria-Magyarországot a blokáddal elvágták a kontinensen kívüli erőforrásaitól, amelyeket Franciaország és Anglia zavartalanul élvezhetett. A központi hatalmak a hátországok ellátásának kiegyenlítését a korlátlan búvárhajóharc megindításától remélték. 1917 elején a német vezetés ehhez az eszközhöz nyúlt, amely azt isjelentette, hogy a semleges országokat – közöttük az Egyesült Államokat is – maga ellen fordította.

Versengés új szövetségesekért

Az elhúzódó küzdelemben az erőegyensúly eltolása új szövetségesek bevonásával is lehetségesnek tűnt. Ezzel növelni lehetett a rendelkezésre álló emberi és anyagi erőket, illetve új frontok nyitásával további erőmegosztásra lehetett késztetni az ellenséget.

1915 tavaszán nagy diplomáciai csatározások kezdődtek Olaszország megnyerésére. Olaszország és Ausztria-Magyarország között olyan érdekellentétek feszültek, hogy a központi hatalmakjobbik esetben is csak Olaszország semlegesítését remélhették. Az antanthatalmaknak sokkal nagyobb esélyük volt, mert minden további nélkül elfogadhatták a Dél-Tirolra és Triesztre vonatkozó olasz igényeket. Problémát okozott viszont a szláv területekre, Isztriára és Dalmáciára irányuló olasz igény, ahol Oroszország Szerbiát igyekezett erősíteni. Oroszországjó ideig fenntartásokkal élt az olasz igények kielégítését illetően, de felismerte, hogy 1915 tavaszán összehangolt német és osztrák-magyar támadástól kell tartania. Mivel Olaszország belépése erőket vonhat el, a szentpétervári politika hozzájárult az olasz igények maximális teljesítéséhez. Az 1915. áprilisi londoni egyezményben kapott ígéretek birtokában Olaszország 1915 tavaszán belépett a háborúba, új frontot nyitva Ausztria-Magyarországgal szemben. Noha Olaszország hadba lépése az antant oldalán komoly csapás volt a központi hatalmak számára, a küzdelmet rövid távon jelentősen nem befolyásolta, részben mert a Németország elleni hadüzenetére csak később került sor.

Bulgária csatlakozása Németország sikerét hozta, aki a tejes Macedóniát ígérte a bolgároknak. Így közvetlen földrajzi összeköttetésjött létre Törökországgal, s lehetővé vált a Szerbia elleni többirányú koncentrált támadás: Montenegrót (Crna Gorát) és Szerbiát elfoglalták az osztrák-magyar, a német és a bolgár csapatok. A küzdelemben azonban ez sem hozott döntő változást. Az antanterőknek ugyanis sikerült a Balkán-félsziget déli részén Görögországból kiinduló új frontot szervezni. Így, noha Szerbia területe kiesett a háborúból, a balkáni déli front – az odaszállított francia, angol és szerb egységekkel – továbbra is erőket kötött le. A bolgár hadba lépést az antant Görögország bevonásával is ellensúlyozni tudta.

1916-ban Románia körül folytaka diplomáciai csatározások. Asemleges Romániáta központi hatalmak oldalán aligha lehetett bevonni a küzdelembe, hiszen így fő céját, Erdély megszerzését semmiképpen sem érhette volna el. Ezért a központi blokk-olaszországi politikájához hasonlóan – itt is csak a semlegesség további biztosításán dolgozhatott. Az antantnak nagyobb lehetősége volt Románia bekapcsolására, hiszen megígérhette és szerződésbe is foglalhatta fő igényének tejesítését. 1916 nyarára az antanthatalmak valamennyi fronton összeroppantó erejű támadást terveztek, amelynek sikerét a Románia felőli új front alakításában látták. „A román támogatás ebben a pillanatban igen fontos volna – írta augusztus elején a francia elnök a cárnak -. A haladéktalan román beavatkozás módot adna rá, hogy végleg javunkra billentsük az egyensúlyt."

1916 nyarán Románia bekapcsolódott a háborúba, miután a bukaresti titkos szerződésben elismerték az Ausztria-Magyarországgal szembeni maximális területi igényeit (Bukovina, Erdély, Bánát). De a várakozással ellentétben Románia háborúba lépése semjelentett döntő erőeltolódást. Mi több: a német és az osztrák-magyar haderők nemcsak visszaverték a román támadást, hanem Románia túlnyomó részét elfoglalták, és a román kormányt az ország viszonylag kis területére szorították vissza. Itt csak azért tudta magát tartani, mert a déli orosz erők megállították a nyomást.

Az új szövetségesek bevonása 1915-1916-ban egyik fél javára sem jelentett lényeges erőeltolódást, s nem változtatott a küzdelem kiegyenlítettségén.

Döntőnek bizonyult viszont, hogy az Egyesült Államok -formálisan a német búvárha- jóharc miatt – 1917 tavaszán az antanthatalmak oldalán belépett a háborúba. Mivel 1917 tavaszán már számolni lehetett azzal, hogy a belsőleg gyengülő Oroszország kieshet a háborúból, az Egyesült Államok hadba lépése annakellensúlyozására is irányult.

Az Egyesült Államok ipara az antant legfontosabb utánpótlási bázisa volt, s hatalmas anyagi tartalékainak biztosítása nagyjelentőségű lett. Flottája most mára kereskedelmi hajók kíséretében is felvehette a harcot a német búvárhajókkal. És megkezdődhetett nagy hadseregének felállítása, kiképzése, majd a kontinensre szállítása. Egy évvel később már több mint egymillió amerikai katona tartózkodott a franciaországi hadszíntéren.

Osztrák-magyar különbéke-tapo- gatózások és Oroszország különbékéje

Az új szövetségesekért folyó versengést így az antant nyerte meg. 1917folyamán egy sor további országis hadba lépett az antant oldalán: Kína, Kuba, Panama, Brazília, Nicaragua és mások, Portugália pedig még 1916-ban. Mindez a tartalékok tekintetében az antant fölényét jelezte.

Ausztria-Magyarország politikai vezetésében már 1916 közepétől akadtak olyanok, akik a status quo alapján megegyezéses békére törekedtek. A német vezetés még hajthatatlan volt, mert bízott a háború megnyerhetőségében. Ausztria-Magyarország csupán annyit ért el, hogy 1916 decemberében a központi

hatalmak béketárgyalási ajánlatot küldött az antantnak. A német magabiztosság miatt azonban ezt visszautasították.

Az Ausztria-Magyarország legfelső köreiből kiinduló béketapogatódzások már az esetleges különbékét is vállalták. Az új uralkodó, I. Károly császár – magyar királyként IV. Károly – sógorai, Sixtus és Xavier hercegek révén kapcsolatba lépett vezető francia államférfiakkal. A valójában Poincaré francia köztársasági elnökhöz 1917 márciusában intézett Sixtus-levél elismerte Belgium szuverenitását és az Elzász-Lotaringiára vonatkozó francia követeléseket. Károly császár és Czernin külügyminiszter megegyezéses békét akart elérni Franciaországgal és Angliával, Oroszország és Szerbia rovására. Azonban egyre nyilvánvalóbb lett, hogy kevés a remény a németektől elszakadó különbékére, mert a németek ezt nem néznék ölbe tett kézzel.

A különbékéről folyó puhatolózásokon Franciaország és Anglia nem kifogásolta Ausztria-Magyarország fennmaradását a status quo alapján, de nem térhetett ki az olasz, szerb és román szövetségeseiknek tett ígéretek tejesítése elől. Így Ausztria-Magyarországnak nem volt kilátása a status quo alapján létrejövő különbékére.

Oroszország területileg el volt vágva szövetségeseitől. A déli tengerszorosok német birtoklása miatt utánpótláshoz ezen az úton nem juthatott. Az Arhangelszken és Vlagyivosztokon keresztül érkező utánpótlást nem lehetett olyan mértékűre növelni, hogy megoldja ezt a problémát. Ezért korán felvetődött Oroszország kimerülésének lehetősége, és orosz vezető körök részéről már 1915-től bizonyos különbéke-tapogatózások kezdődtek.

Oroszországban a különbékére hajló politikusok sem mondtak le a birodalom minimális terjeszkedési programjáról, elsősorban a tengerszorosok birtoklásáról. Az ország nyugati határáról hajlandók voltak tárgyalni, de a tengerszorosok birtoklása minimális programként minden elképzelés része volt. Németország viszont Oroszország különbé- kéjét annak meggyengítésével kapcsolta össze.

Az 1917. februári oroszországi polgári demokratikus forradalom nem változtatott az addigi orosz politikán, sőt véget vetett a különbéke-tapogatózásoknak. A Lvov herceg vezette Ideiglenes Kormány az angol-francia hadvezetéssel összehangoltan 1917 nyarára újabb támadást készített elő.

Az orosz katonatömegek háborúban tartása azonban egyre kevésbé volt lehetséges. Az általános békevágy összefonódott a szociális feszültségekkel és újabb forradalomba csapott át. Az 1917 novemberében az orosz bolsevikok vezetésével megszerveződő új rendszer 1917 végén fegyverszünetet, majd az 1918. márciusi breszti békében különbékét kötött a központi hatalmakkal. Ebben Oroszország elismerte Finnország, Észtország, Livónia, Kurland, Litvánia, Lengyelország, Ukrajna, Grúzia és az örmény területek függetlenségét. Összesen 1,42 millió km2-nyi terület és 60 millió lakos vált le Oroszországról, amely ezzel elvesztette vas- és acélipara 75 százalékát.

A békeszerződéssel az ukrán gabonából biztosítottnak tűnt az északi-tengeri blokád miatt éhező német lakosság ellátása. A diktált béke a német legfelső hadvezetés diadala volt, amelyet szovjet-orosz részről tiltakozva írtak alá, de abban reménykedtek, hogy a forradalom szikrája a német katonákra is átterjed. Német részről pedig arra számítottak, hogy a függetlenné vált országokban megakadályozhatják a bolsevik forradalom átterjedését. Ezért német csapatok Finnországban, a Baltikumban és Ukrajnában részt vettek a bolsevik puccskísérletek leverésében.

A központi hatalmak fegyverletételei 1918 őszén

A német kormány Wilson béketervét programját csak az 1918 tavaszán nyugaton indított offenzíva összeomlása után fogadta el tárgyalási alapul. A breszt-litovszki békekötés után ugyanis Luclenclorff a háború menetét a nyugaton indítandó nagy offenzívával, még a friss amerikai csapatok főerőinek megérkezése előtt igyekezett eldönteni. A támadás 70 km-es arcvonalon 1918. március 21-én i St-Quentintől délre indult, azzal acéllal, hogy szétválassza a brit és francia csapatokat és visszaszorítsa őket a Csatorna menti kikötőkbe. A masszív tüzérségi támogatással és repülőgépek bevetésével meginduló 70 német hadosztályjelentős területek megszerzése ellenére nem érte el kitűzött céját. Hiányzott a friss és mozgékony tartalék, a tüzérség pedig motorizált egységek híján nem tudott előrenyomulni, s az egységeknek nem fejlesztettek ki hatékony páncélelhárító fegyvert.

Az április 9-én és május 27-én indított offenzíva során szintén jelentős területeket szereztek meg – a német támadó ékekjúnius elején ismét a Marne-nál álltak –, de ezek a szövetségesekjúlius 18-án indított ellentámadásával ismét elvesztek. Augusztus 8-án az Amiens melletti brit tanktámadás a német hadsereg „fekete napja" lett; több csapatrésznél először tört meg az ellenállási akarat. A német front visszaszorult kiindulási pozíciójába, s a háború többé már nem volt megnyerhető.

Az 1918. tavaszi német támadások kivédése után az antant hadvezetése megerősítette balkáni hadseregét, s élérejúnius végén a francia Franchet d'Esperey tábornokot állították. A főleg francia és szerb katonákból álló, de angolokat, görögöket és olaszokat is tömörítő, mintegy 350 ezer fős sereg fölényes tűzerővel rendelkezett. Katonai és politikai feladatai közé tartozott Németország szövetségeseinek kapitulációja, majd – ha a német fegyverletétel még nem történt meg – az Ausztria-Magyarországon keresztüli felvonulás Németország ellen. Jobbszárnyával Románia, illetve Oroszország térségébe kellett behatolnia, feladatot vállalva az oroszországi „káosz" felszámolásában.

A hadsereg 1918. szeptember 15-én Görögország északi határától indította meg gyalogsági támadását. A bolgárok nem tudtak és nem is akartak ellenállni, így az sikerrel gördült észak felé. Néhány német és osztrák-magyar hadosztály már elkésve érkezett. A bolgár front összeomlott. A bolgár kormány megbízottja és Franchet d'Esperey szeptember 29-én aláírták a fegyverletételt egyezményt. Bulgáriának azonnal ki kellett ürítenie a határain túl elfoglalt területeket és hadseregét három hadosztályra csökkenteni. A szövetségesek szabadon áthaladhattak Bulgárián és bármely szükségesnek tekintett stratégiai pontot megszállhattak. A bolgár hadsereg kapitulációjával egy időben forradalom söpörte el a háborúzó vezető réteget.

Bulgária kapitulációja katonailag tarthatatlan helyzetbe hozta az amúgy is utolsó erőit felélő Törökországot. A palesztinai és a mezopotámiai fronton a török hadsereg folyamatosan hátrált. Bulgária kapitulációjával a két török tengerszoros és Isztambul is közvetlenül veszélyeztetetté vált. A török hadsereg nem rendelkezett tartalékkal, hogy a térségben új katonai csoportosítást hozzon létre, ezért október 30-án a Mudrosz kikötőjében horgonyzó angol cirkáló fedélzetén aláírták a török fegyverletételt. Eszerint a tengerszorosok a szövetségesek megszállása alá kerülnek, az arab térségben állomásozó katonák pedig a legközelebbi szövetséges parancsnokság előtt leteszik a fegyvert. Perzsiából vissza kell vonulni a határra; kivétel a Kaukázuson túli terület, ahonnét a török erőket majd csak a szövetségesek külön utasítására kell evakuálni. A fegyverletételi egyezménnyel Törökország is kiesett a háborúból. Az Anatóliában kirobbanó belső nemzeti és szociális villongások zűrzavaros állapotokat eredményeztek.

Franchet d'Esperey hadserege szinte ellenállás nélkül nyomult északi irányba. Az osztrák-magyar hadsereg sorsát azonban az olasz fronton meginduló támadás döntötte el. 1918. október 26-27-én erős tüzérségi fedezettel olasz és angol egységek hídfőket létesítettek a Piave bal partján, majd több helyen áttörték az osztrák-magyar védőállást. A haderő rendezetlenül vonult vissza. Az antant csapatai elérték a Monarchia háború előtti államhatárát, s megkezdték az átvonulást Bosznia-Hercegovinán. Bécsben nyilvánvalóvá vált, hogy azonnal fegyverszünetet kell kérni.

Ausztria-Magyarország fegyverletételét november 3-án Padovában írták alá. Bulgáriához és Törökországhoz hasonlóan a katonai vereség belső forradalmi változásokkal járt együtt: Bécsben és Budapesten demokratikus forradalmak, a Monarchia nemzetiségek által lakott területein pedig a nemzetiségek nemzeti forradalmai robbantak ki. A padovai fegyverletételben az antantmegszállás vonalát csak az olaszországi hadsereg viszonylatában állapították meg. Franchet d'Esperey hadserege e napokban megkezdte az átkelést a Száván és a Dunán. A Károlyi Mihály vezette új budapesti kormány hiába kérte, hogy-a padovai fegyverletételi megállapodás szerint-álljanak meg a határon. A balkáni antantsereg a megszállás vonalát a padovait kiegészítő, november 13-i belgrádi egyezményben szabta meg. Eszerint a Drávái, illetve a Marosig nyomul, de megszállta Pécset is. A Duna-Tisza közén a megszállási vonal Baja és Szeged alatt húzódott. Ám a megszállt övezet itt is növekedhetett azzal a döntéssel, hogy a fegyverszünetet diktáló hadsereg bármely pontot megszállhatja.

Amikor a központi hatalmak ellenállása a többi fronton is összeomlott, Ludendorff elismerte a katonai vereséget, és szeptember 29-én a politikusokat azonnali fegyverszünet kötésére szólította fel. 1918. október elején a liberálisnak tekintett Max von Baden herceg vette át a kancellári posztot. Október 4-én a birodalmi kormány a legfelső hadvezetés sürgetésére fegyverszünetet kért Wilson elnöktől. Jegyzékváltásukból azonban kitűnt, hogy a szövetségesek csak a nép bizalmán nyugvó kormánnyal hajlandók tárgyalni.

A német fegyverszüneti delegációt Matthias Erzberger államtitkári rangban lévő Centrum-párti politikus vezette, mivel a katonák polgári személyekre bízták a háború utolsó felvonásának lebonyolítását. A másik oldalon a francia főparancsnok, Foch marsall vezette a szövetségesek fegyverszüneti bizottságát. A szövetségesek igyekeztek megakadályozni a Német Birodalmat abban, hogy a szünetet kihasználva a tárgyalások meghiúsulása esetén folytassák a harcot. A súlyos feltételek között követelték: a német nyugati hadsereg visszavonását a Rajna mögé 15 napon belül, a Rajna bal partján lévő német területek, valamint néhány hídfő (Köln, Mainz, Koblenz) szövetséges csapatok általi megszállását 25 napon belül, a Rajnajobb partján 35 km széles demilitarizált övezet kialakítását, s a tengeri blokád fenntartását a békeszerződés megkötéséig. Semmissé nyilvánították a breszt-litovszki (1918. március) és a bukaresti békeszerződést (1918. május), s a keleti német hadsereget vissza kellett vonni az 1914. évi német határokra. A Baltikumban ideiglenesen német

csapatok állomásozhattak, megakadályozandó a szovjetrendszer továbbterjedését. Elszállítandó az összes nehéz harci eszköz, tengeralattjáró, nyílt tengeri flotta, nagy mennyiségű fegyver, muníció, s gördülőanyag.

A fegyverszünetet 1918. november 11-én Foch marsall szalonkocsijában, acompiégne-i erdőben írták alá. Az első világháború összesen tízmillió halottat és húszmillió sebesültet követelt. Hozzávetőlegesen 1,8 millió német katona esett el és 4,2 millió megsebesült, közülük sokan súlyosan. Hatszázezren hadifogságba kerültek.

2. fejezet - II. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása – Galántai József

A századfordulót követően a Monarchia rendkívül előnytelen, sőt veszélyes nemzetközi pozícióba került. A kettős szövetség (1879) és a hármas szövetség (1882) a kontinentális hatalmak ellentéteiből, illetve érdekeiből nőtt ki, de a századfordulótól mindenekelőtt az Angliával is szembekerülő német politika terveit szolgálta. Szövetségese révén Anglia is ellenségei táborába került. Ráadásul olyan nagyhatalmi viszonyrendszer részese lett, ahol fő ellenfele, Oroszország már nem állt elszigetelten: francia szövetségese mellett Anglia támogatását is élvezte. A Monarchia pedig saját szövetségi rendszerében mind alárendeltebb pozícióba került.

A Monarchia az első világháborúban

Az 1914. évi háborús döntés Szerbia ellen részben a Monarchia korábbi szerbiai politikáját folytatta, illetve szakított Aloys Lexa Aehrenthal osztrák-magyar külügyminiszter politikájával, miszerint az angol-német antagonizmus viszo- í nyai között nem, illetve csak akkor kerülhet sor agresszív balkáni fellépésre, ha a világpolitikában háttérbe szorul vagy megszűnik az angol-német ellentét. Önmagában a trónörökös elleni merénylet nem indokolt volna változást a külpolitikai vonalvezetésben. Az 1914. júliusi válság első szakaszában Tisza István szerint a Monarchiának a válság politikai levezetése lenne a legelőnyösebb. De Leopold Berchtold külügyminiszter is hajlott arra, hogy a merényletet a Szerbia elleni háborúra használjákfel. A meglepetésszerű és diplomáciai előkészítés nélküli támadás Conrad-féle tervét azonban nem támogatta.

Június 30-án a Berchtold és az uralkodó, Ferenc József a szarajevói merénylet kapcsán megegyezett abban, hogy számolni kell a Szerbia elleni háborúval, de szükségesnek tartották diplomáciai előkészítését, különösképpen a német álláspont megismerését.

Július 6-án Németország a Szerbia elleni háború mielőbbi megkezdését tanácsolta és biztosította a Monarchiát, hogy a konfliktus nemzetközivé szélesedése esetén fedezni fogja. Ajúlius 7-i közös minisztertanácson Tisza ugyan egyedül maradt a szerb háború előli kitérést indítványozó álláspontjával, de döntés még nem született. Következetes harcias álláspontot csak Conrad képviselt. Az osztrák miniszterelnök és Berchtold külügyminiszter ugyan a háború felé hajlott, de még nem kötelezték el magukat egyértelműen.

Tisza állásfoglalásai nyomán Berlinben világossá vált, hogy a Monarchia vezetése addig nem fog Szerbia ellen háborút kezdeni, amíg a német vezetés nem hagyjajóvá a bolgár orientáció politikáját, illetve nem biztosítja Bécset, hogy Románia a háborúban semleges lesz. A német diplomácia elfogadta a Monarchia új Balkán-politikáját. Ezt követőenjúlius közepén a magyar miniszterelnök megváltoztatta a háborút ellenző álláspontját.

A dualista Monarchia külpolitikai vezetésében 1909-1914 között így két irányvonal jelentkezett. Az egyik a Monarchia bel- és külpolitikai nehézségeit a Szerbiára mérendő háborús csapással vélte megoldhatónak. A másika Monarchiát nem akarta kitenni a háború kiszámíthatatlan következményeinek, ezért a háború elodázását sürgette. Ez fejeződött ki Aehrenthal politikájában, ezjelent meg a trónörökösnél, amikor a Monarchia és Oroszország háborús összecsapásától tartva ugyancsak elkerülendőnek tartotta a háborút. Ezt képviselte Tisza István, amikor határozottan ellenezte a háborút olyan helyzetben, amikor számolni kellett Románia ellenséges fellépésével, amellyel szemben nem állt megfelelő ellensúly. 1909-1914 között ezek az elemek a Monarchia külpolitikai vezetésében ingadozó és következetlen vonalat eredményeztek.

E válságos időpontban a Monarchia külpolitikája Berlin hatása alá került. Berlinben pedig az általános, kontinentális háború szempontjából ítélték meg a helyzetet, közöttüka Monarchiát közvetlenül érintő balkáni konfliktusokat is.

A Monarchia is kétfrontos háborúra készült: Oroszország és Szerbia ellen. Úgy számoltak, hogy a mozgósított haderő egyötöde a szerb hadsereggel szemben védekezik, négyötöde pedig Galíciában támad, hogy megzavarja és lassítsa az orosz hadsereg felvonulását, majd a beérkező német hadseregekkel együtt általános támadásba lendül.

A Monarchia a háború elején már több mint 3 millió embert vont be a hadsereg kötelékébe, amelynek majdnem fele a magyar korona országaiból került ki. A súlyos emberveszteségek ellenére hadseregének létszáma a háború

egész időszaka alatt 4-5 millió fő között mozgott. A Monarchia a lakosság számához mérten 17 százalékos katonaállítást valósított meg, Németország pedig 20 százalékosat. (A háború egész ideje alatt az antant 42 millió, a központi hatalmak 23 millió katonát állított ki!)

A háború hadműveletei a Monarchia és Szerbia összecsapásával kezdődtek. Az 1914. augusztus 12-23. közötti első drinai csata a szerb ellenállás és ellentámadás miatt visszavonulással végződött. Az augusztus 23-tól szeptember 11-ig tartó galíciai hadjáratban négy hadsereg vett részt, s végül szintén vereséggel zárult. A közben megindított Szerbia elleni második támadás is tejes visszavonulással végződött. A Monarchia az északkeleti hadszíntéren hatalmas veszteségeket szenvedett, s 1914 végéig embervesztesége 800 ezer főt tett ki.

A Kárpátokban (Bukovinától Gorlicéig) 1915. január végétől április közepéig indított támadás újabb vereséggel, s 800 ezer fős veszteséggel zárult.

1914.május 23-án az olasz kormány hadat üzent a Monarchiának. Az olasz hadsereg kihasználta a Monarchia lekötöttségét a keleti fronton, s május végétől jelentős túlerővel sikeresen támadt az Adriától északra. Átlépve a határt, június 22-én elérte az Isonzó folyót, ahol már kiépült a Monarchia védelmi állása, s megkezdődtek a véres Isonzó-csa- ták. 1915 utolsó hónapjaiban a Monarchiának 800 ezer fős hadserege volt védelemben Olaszországgal szemben, amely egyelőre biztosította az erőegyensúlyt.

A német és az osztrák-magyar hadsereg koncentrált támadása 1915 májusában Gor- lice falunál áttörte az orosz frontot, s augusztus végén Breszt-Litovszkigjutottak; Oroszország kivonult a lengyel területekről. A Monarchia újabb félmillió embert veszített. Az elfoglalt terület nagyobbik része Varsó központtal német megszállási övezet lett, délkeleti része azonban négy és félmillió lakossal, Lublin központtal a Monarchia megszállási övezete lett. A sorozatos vereségek után ez volt a Monarchia első katonai sikere, ami erkölcsileg is megszabadulást jelentett a kudarcok szinte már elviselhetetlen nyomása alól.

1915 októberében megkezdődött a Szerbia elleni újabb hadjárat. A központi hatalmak (német, osztrák-magyar, bolgár) túlerőben lévő hadseregei két hónap alatt megszállták egész Szerbiát. A Monarchia 1916 elején elfoglalta Montenegrót és háromnegyed részben Albániát is. Szerbiában katonai igazgatás létesült, ahol az osztrák-magyar és a bolgár megszállási övezet határát a Morava alkotta.

A központi hatalmak az 1915-ben elért katonai sikerekre építve 1916-ban döntést akartak kicsikarni. A német vezérkar nyugati offenzívát tervezett, az osztrák-magyar vezérkar viszont Olaszország ellen készült. A német offenzíva Verdun bevételéért 1916 februárjában indult meg. A Monarchia pedig május közepén Dél-Tirolból indított támadást Olaszország ellen, azzal az elgondolással, hogy hátba támadják és bekerítik az Isonzónál harcoló olasz haderőt. A kezdeti sikerek után azonban az olasz védelmi átcsoportosítás miattjúniusban abbamaradt a haditerv megvalósítása.

1916 nyarán az antant mindhárom fronton támadásba ment át. Június 4-én a hosszú időre harcképtelennek vélt orosz haderő Bruszilov tábornok vezetésével nagy erejű támadást indított a Monarchia vonalai ellen. Néhány nap múlva a Monarchia egységei rendezetlenül hátráltak, s szabaddá vált az út Lemberg és a Kárpátok felé. Az orosz hadsereg közel 300 ezer foglyot ejtett, a halottak és sebesültek száma 200 ezer volt. A Monarchia hadserege az összeomlás szélérejutott.

Július elején az antant a nyugati fronton, aSommefolyónál is egyre erősödő ellentámadást indított. A november közepéig tartó csata a verduni mészárlásokat is felülmúlta.

A Monarchiának nemcsak abba kellett hagynia a dél-tiroli támadást, hanem el kellett vonni az olasz frontról minden nélkülözhető haderőt, s az olasz hadsereg Görz városának elfoglalásával jelentős sikert ért el.

1914. augusztus végén a román kormány hadat üzent a Monarchiának, s túlerőben lévő csapatai benyomultak Erdélybe. A Monarchiát a katonai összeomlástól a német haderő mentette meg. Mindhárom frontján: az orosz, az olasz és a román fronton megjelentek a segítségül hívott német hadosztályok. Mackensen tábornok hadserege Bulgáriából támadta a románokat, s az év végéig Románia nagy részét elfoglalta.

A német katonai segítségért a Monarchiának függetlensége további jelentős feladásával kellett fizetnie. 1916 őszén a központi hatalmak egységes vezetésének biztosítása érdekében egyezményben rögzítették, hogy a német császár átveszi a fővezérletet. A német hadvezetés élére Hindenburg és Ludendorff került. A Monarchiával szemben szabadabban érvényesülhetett a német gazdaságpolitika is. A Monarchia vezetése pedig az állami-politikai tevékenység militarizálásával válaszolt a növekvő politikai nehézségekre. Itt is megjelent az új modell: a katonák bevonulása a politikába. Ám ez végzetesnek bizonyult az integrációs és dezintegrációs tendenciák szorításában vergődő, soknemzetiségű dualista birodalomban.

A Monarchia 1916 végén, 1917 elején semmi jót nem várhatott a háború folytatásától. Azt mindenképpen be kellett fejeznie, ha lehet, a status quo alapján, de még áldozatok árán is. A német vezetés azonban más perspektívákkal számolt. Nem megegyezéses békére, hanem győzelemre törekedett. Ezért 1917. március közepén Bécsbe hívták Bethmann-Hollweg kancellárt, ahol Czernin Ottokár külügyminiszter közölte vele, hogy a Monarchia erejének végéhez érkezett, s „minden szálat meg kell ragadni, amely elfogadható békéhez vezethet". A német kancellár kifejtette, hogy Németország ragaszkodik Elzász-Lotaringiához, s Németország az Anglia által elfoglalt gyarmatai fejében zálogul megtartja Belgiumot és Észak-Franciaországot. Ezekre a területekre az Anglia elleni hadműveletek miatt is szükség van. Ezért nem bízott abban, hogy Franciaországgal meg lehet egyezni. A helyzetet optimistán ítélte meg: Oroszország belső zavara és a búvárhajóharc sikere miatt az ellenség békekezdeményezésre kényszerül. A keleti hadicélokat illetően kialakult az elképzelés, hogy Lengyelország Németország befolyási övezete lesz, a Monarchia viszont a Balkánon kárpótolhatja magát.

1917 tavaszától I. Károly császár és Czernin folytatta békekereső politikáját, de a nyár végén törés következett be politikájukban. Czernin ugyanis váratlanul hűségnyilatkozatot tett a németek mellett, s kerülte az érintkezést Károlyi Mihállyal, akit pedig korábban pacifista beszédekre biztatott. Rövidesen az is kiderült, hogy a Monarchia területi integritási programját ellenfelei 1917-ben már nem fogadták el.

A német hadvezetőség 1917 nyaráig a várható antanttámadások kivédésére összpontosított, s nem tervezett támadó hadműveleteket. Elutasította a Monarchia Olaszország elleni támadási javaslatát és a bolgár hadvezetőség macedóniai támadási tervét is.

A központi hatalmak az antanttámadások kivédése után ellentámadásokat indítottak. Előbbre jutottak Kelet-Galíciában és Bukovinában, s szeptember elején elfoglalták Rigát. A déli arcvonalon Caporettónál áttörték az olasz védelmet és novemberig a Piavéig nyomultak előre. A német hadvezetőség 1917 őszén már a közeli győzelemmel számolt.

Az újabb orosz forradalmat követően december 3-án Breszt-Litovszkban fegyverszüneti tárgyalások kezdődtek a központi hatalmak és a szovjet kormány között, amelynek eredményeképpen a keleti arcvonal egész szakaszára (a Fekete-tengertől a Keleti-tengerig) előbb ideiglenes, majd tartósabb fegyverszünet jött létre.

Közvetlenül a breszt-litovszki fegyverszünet megkötése után az Egyesült Államok hadat üzent a Monarchiának, amellyel a háború továbbfolytatását demonstrálta. A központi hatalmak a breszt-litovszki békét (1918. március 3.) követően május 7-én Bukarestben békét kötöttek Romániával. A Monarchia és Bulgária határ menti területeket annektált (Magyarország ötezer km5-t), Németország és Ausztria-Magyarország mezőgazdasági terményeket és kőolajforrásokat biztosított magának; Romániának pedig kárpótlásul átengedték Besszarábiát.

A Monarchia vezető körei elégedetlenek voltak a németek szűkmarkúsága miatt, ezért ismét felvetették a lengyel kérdés osztrák értelmű megoldását. „Lengyelországnak – mondta Gratz Gusztáv az 1918. február 5-i berlini egyeztető értekezleten – egészen fel kell oldódnia az osztrák-magyar gazdasági területben". A Monarchia azt is kívánta, hogy Németország mellett Ausztria-Magyarország is kapjon élelmiszert Ukrajnából és Romániából. A két szövetséges monarchia ellentétesen ítélte meg azt is, hogyan kell a keleti győzelmet a háború egészének összefüggésében hasznosítani. A németek döntő győzelmet akartak kiharcolni nyugaton is, míg a Monarchia minél előbb kompromisszumos, megegyezéses békét kívánt. A két monarchia vezetése eltérően ítélte meg Wilson amerikai elnök 1918. január 8-i kongresszusi üzenetében megfogalmazott 14 pontot is. A német kancellár nyíltan szembefordult wilsoni programmal, hangsúlyozva, hogy a kelet-európai béke csak rájuk és Oroszországra tartozik. Czernin viszont általánosságban elfogadhatónak tartotta a wilsoni alapelveket.

Az antant vezetői elhatározták a német császárság megtörését és számításaikban a Monarchia esetleges különbékéje is szerepelt, amely a nyugati német offenzíva elhalasztásával járt volna. Az antant és a Monarchia svájci különbéke-tárgyalásain azonban kiderült, hogy a Monarchia vezetői már nem gondoltak különbékére, de szerettek volna újabb közös békeajánlattal fordulni az antanthoz. Czernin tárgyalási utasítása szerint ragaszkodni kellett ahhoz, hogy Elzász-Lotaringia Németországé marad. E tartományok visszaszerzése viszont a francia hadicél-politika központi eleme volt, amelyet már Franciaország szövetségesei is elfogadtak. Így a különbéke-tárgyalások március elején megszakadtak. Károly császár pedig hűségét biztosító levelet írt Vilmos császárnak, majd május 12-én Canossátjárt Spaban, a német főhadiszálláson. Itt a császárok megállapodtak, hogy a két birodalom hosszú lejáratú, szoros politikai szövetséget köt, létrehozzák a két ország katonai unióját és a vám- és gazdasági szövetséget (vámuniót).

1918. július 10-én Salzburgban megkezdődött Németország és Ausztria-Magyaror- szág vám- és gazdasági konferenciája. Roppant fáradságos aprómunkával előbb a közös vámtarifa-tervezetet egyeztették; az első olvasattal októberre végeztek. Német javaslatra a közbülső vámokat majdnem mindenütt megszüntették és a

külső vámtételeket is megbeszélték. A tárgyalások a katonai összeomlás miatt október 11-én végérvényes megállapodások nélkül befejeződtek.

Nyugaton a németek 1918. márciustól júliusig öt offenzívával s 4 millió katona bevetésével igyekeztek eldönteni a háború menetét, még a friss amerikai csapatok megérkezése előtt. A kezdeti területszerzések azonban a szövetségesek július 18-án indított ellentámadásával ismét elvesztek. Augusztus 8-án az Amiens melletti brit tanktámadás a német hadsereg „fekete napja" lett. A német front visszaszorult kiindulási pozíciójába, s a háború többé már nem volt megnyerhető.

A Monarchia a döntés kierőszakolására az olasz arcvonalra összpontosította 54 hadosztályát. A támadásjúnius 15-én kezdődött a dél-tiroli arcvonalon, deConrad csapatait az olaszok már a második napon visszavetették. A megmaradt erők a megáradt Piave mögött védelemre rendezkedtek be. Aligha volt kétséges, hogy az antant támadását nem képesek feltartóztatni.

Bulgária szeptember 25-én fegyverszünetet kért, s a bolgár arcvonalon harcoló csekély német erőkés a Monarchia csapatai hátráltak. Az új arcvonal kialakítására Kövess tábornok belgrádi parancsnoksága kapott megbízást, de a visszavonuló erőket csak a Szerbiát, Montenegrót és Albániát megszálló csapatokkal tudta megerősíteni. A védelmi állásokat a Duna-Száva-Drina folyók mögött akarta kiépíteni.

A Piavénál október közepén megindult támadást még feltartóztatták, de október végén a főcsapásnak már nem tudtak ellenállni. A felbomló hadsereg egységei rendezetlenül vonultak vissza. Bécsi felhatalmazás alapján Weber tábornok átment az arcvonalon, s november 3-án Padovában aláírta Ausztria-Magyarország fegyverszüneti feltételeit, amely előírta az osztrák-magyar hadsereg leszerelését (maximum 20 békeállományú hadosztályt tarthatott fegyverben), a háború kezdete óta elfoglalt területek, valamint az Ausztriához tartozó egyes déli részek kiürítését. Mindenütt szabad útvonalat biztosított az antant csapatainak, sjogot a stratégiai pontok megszállására. A német csapatok elvonulására 15 napot engedélyezett.

A nemzetiségek a Monarchia szétzúzásáért

A három antanthatalom Monarchiára vonatkozó tervei ellentéteseknek, sőt a háború kezdeti szakaszában összeegyeztethetetlennek tűntek. A cári Oroszország a Monarchiajelentős meggyengítését és kisebbítését akarta, amelyet Anglia és Franciaország ellenzett, mert a Németországról leválasztott Monarchiát jelentős erőként kívánta megtartani a kelet-európai hatalmi egyensúly érdekében.

A háború előrehaladtával azonban Franciaország egyre kevésbé zárkózott el Oroszország Monarchiával kapcsolatos érdekei elől, hogy megnyerje Szentpétervár támogatását. De többről volt szó. Az új szövetségesek igényeinek elismerésével és a lengyel kérdésben kialakított állásfoglalásukkal most már az angolok és a franciák is a Monarchia meggyengítését képviselték. Az Olaszország és Romániajavára történő leválasztásokkal, illetve ezen államok erősítésével az angol és a francia kormány Oroszországgal szemben is új ellensúlyt remélt. A három antanthatalom Monarchiával kapcsolatos hadicéljai – noha az indítékok változatlanul eltértek – közeledtek egymáshoz.

A Monarchiából emigrált nemzetiségi politikusokat mindhárom antanthatalom támogatta, hogy segítségükkel belülről gyengítse a Monarchia katonai ellenálló képességét. A Monarchia felbontására irányuló programjaikat azonban hosszú ideig egyik antanthatalom sem fogadta el. Az antantkormányok és a Monarchiából emigrált nemzetiségi politikusok közötti szövetség a háború első szakaszában csak annyiban talált közös nevezőt, hogy valamennyien a Monarchia katonai vereségére törekedtek. A rendezési tervekben a nemzetiségi politikusok kezdettől fogva különböző elképzeléseket vallottak.

Wilson amerikai elnök 1918. januári 14 pontjajelezte, hogy az Egyesült Államok Monarchiával kapcsolatos hadicéjai konkrétabb formát öltöttek. Az olasz, a szerb, a román, és a lengyel rendezés terve jócskán érintette a Monarchia államterületét és területrészek leválasztását feltételezte. Wilson programja azonban az autonóm fejlődést biztosítva, még a soknemzetiségű Monarchia fennmaradásával számolt. Ez tükröződött a Monarchia különbékéje érdekében folytatott titkos tárgyalásokban. A francia hivatalos körök már ekkor is tartózkodóbbak voltak. 1918 tavaszán azután tejessé vált a fordulat a Monarchiával kapcsolatos politikájukban: a Monarchia már nem látszott olyan erősnek, amely a háború után megbirkózhat a nemzeti feszítő erőkkel s a térségben konszolidálhatja a polgári társadalmat, amely a jövőben Oroszországgal, illetve Németországgal szemben ellensúlyozó szerepet tölthet be. Az angol és a francia politika mindinkább az utódállamok szilárdabbnak ígérkező rendszerének kialakítására vett irányt.

A Monarchia háborús vereségének bizonyossága, a belső állapotok szétzilálódása befejezetté tette a fordulatot a Monarchia hazai nemzetiségi vezető köreinek politikájában. 1918 első felében áttértek arra a politikára, amelyet a háború kezdetén az emigráció képviselt: a nemzeti kérdést már ők is a Monarchiától való elszakadással kívánták megoldani.

E folyamattal párhuzamosan a Monarchia vezető erői mindinkább Németországra igyekeztek támaszkodni, s a nemzetiségekkel szemben is egyre gyakrabban nyúltak a hadsereghez. Így a Monarchia „belső frontja" 1918-ban egyre több katonát kötött le.

1. április 8-án Rómában a Monarchiából származó nemzetiségi hadifoglyok képviselői és az emigráns politikusok (a jugoszláv, csehszlovák és lengyel nemzeti bizottságokon túl a szerb szkupcsina és az erdélyi románság is képviselve volt) nagyszabású kongresszusa deklarálta, hogy a Monarchia elnyomott nemzetei nem kívánnak továbbra is a birodalom államkeretében élni, hanem független állami létet követelnek. A Monarchia nemzetiségeinek hangulata leginkább a cseh politikusok májusi-júniusi fellépéseiben fejeződött ki. Május 15-én Prágában a cseh nemzeti színház fennállásának 50. évfordulóját a nemzetiségek képviselői a római kongresszus mintájára együtt ünnepelték.

Május 29-én az Egyesült Államok kormánya elfogadta a római kongresszus határozatát: június 3-án a szövetséges Legfelsőbb Haditanács versailles-i hatodik ülésszakán pedig a francia, angol és olasz kormányfők (Clemenceau, Lloyd George, Orlando) csatlakoztak az Egyesült Államok kormánynyilatkozatához. Az antant most már céjának tekintette a csehszlovák, jugoszláv és lengyel állam felállítását.

A francia kormányjúnius végétől a párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanácsot hadviselő csehszlovák kormányként kezelte. Ugyanezt deklarálta augusztus elején az angol, szeptember 3-án pedig az amerikai kormány. A Monarchia nemzetiségeiben már nemcsaka Monarchia elleni hadműveletet segítő erőt látták, hanem a győzelem után kialakuló új közép-európai állami rendszer bázisait.

A Monarchia vezető személyiségei az 1918. május 30-i közös minisztertanácson sürgősen vitára tűzték a délszláv kérdést. Ajelenlevők egyöntetűen hangsúlyozták, hogy a délszláv mozgalommal szemben puszta erőszakkal nem lehet célt érni, s valamilyen konstruktív lépést kell tenni. Erre azonban belső ellentéteik miatt nem voltak képesek s a minisztertanács eredménytelenül zárult. A Monarchia „északi" szlávjainak kérdése a minisztertanácson nem vetődött fel. A lengyelekkel kapcsolatos nehézségekre korábban az ún. osztrák-lengyel megoldást ajánlották: Galícia egyesülne az egykori Orosz-Len- gyelországgal. Ennek eredményeként önálló államként, de a Habsburg-birodalom részeként lengyel királyság jönne létre, amelynek közjogi helyzetét az 1867-es kiegyezéshez hasonló megegyezés szabályozná. Az elképzelés keresztezte azonban a német törekvéseket, nyugtalanságot keltett az ukrán nacionalisták körében, s a lengyel vezető körök sem támogatták egyértelműen. Körükben mindinkább azon irányzat vált meghatározóvá, amely Lengyelországot nem a Habsburgok segítségével a Monarchia keretében, hanem azon kívül, az antant támogatásával kívánta létrehozni.

Ausztriában ajúlius végén hivatalba lépő Hussarek-kormány a délszláv megegyezést valamilyen föderációs, egyfajta trialista megoldásban kereste. Az ún. nagyhorvát megoldás szorgalmazta Horvát-Szlavónország, Dalmácia és Bosznia-Hercegovina egyesítését egy horvát vezetés alatt álló önálló államban, a Monarchia keretén belül. A magyar vezető réteg azonban még mindig nem akart hallani a délszláv egységről. A Tisza István álláspontját magáévá tevő Wekerle Sándor változatlanul ellenezte Bosznia-Hercegovina és Horvátország egyesítését a magyar korona égisze alatt is, és Bosznia-Hercegovinát corpus separatumként kívánta Magyarországhoz kapcsolni. A szeptember közepén Horvátországot, Dalmáciát, Hercegovinát és Boszniát felkereső Tisza István Szarajevóban úgy fogadta a tartománygyűlés tagjait, mint egy feudális úr ajobbágyait. Továbbra is dualisztikus struktúrában és a Horvátországgal való állami közösségben képzelte el Bosznia-Hercegovina törekvéseit.

Október közepén az ausztriai nemzetiségek vezetői már nem vettek tudomást Bécs irányításáról, s a horvátok a magyar kormányéról. A birodalom felbomlását igyekezett megállítani I. Károly október 16-i manifesztuma, amelynek értelmében Ausztria „szövetséges állammá alakul át, amelyben minden néptörzs saját külön állami közösséget alkot települési területén". Olyan nemzeti tanácsok megalakítására szólított fel, amelyeket minden ausztriai nemzet a Reichsrat képviselőiből hozna létre. A manifesztum Magyarország belső szerkezetére és a horvát-magyar viszonyra nem vonatkozott.

A magyarországi nemzetiségek parlamenti képviselői is már nyíltan követelték önrendelkezésijoguk elismerését. A magyar kormány azonban nem követte a bécsi föderációs kísérletet, s nem változtatott nemzetiségi politikáján. Továbbra is az egy politikai nemzet felfogást vallották, amely eleve kizárt mindenféle területi autonómiát. Csupán annyi történt, hogy az október 22-i közös minisztertanácson Wekerle elfogadta a délszláv

egységet „Szent István birodalmán" belül, amely lényegében változatlanul hagyja Horvátország és Magyarország közjogi viszonyát. Korábban a délszláv egység minden formáját ellenezték.

Károlyi Mihály október közepén elismerte Horvátország elszakadásának jogát Magyarország tengerhez vezető útjának biztosításával és Fiume megtartásával, kimondva a perszonálunió elvét.

1918 tavaszán formálódott Jászi Oszkár új föderációs terve, amely a Monarchia megtartásával, sőt kibővítésével öt államegység – Ausztria, Magyarország, Lengyelország, Csehország, Illyria (délszlávok) – föderációját, a Dunai Egyesült Államokat alkotná. Megoldást jelentene arra, hogy „a Duna és a Balkán hatalmas gazdasági és kulturális kincsek felett rendelkező népei ne lehessenek sem Oroszországnak, sem Németországnak vazallus államai". Terve azonban nélkülözte a világpolitikai erőteret, s már a föderációjában tervbe vett nemzetek is más úton haladtak. Sem Károlyi, sem Jászi nem tudott komoly kapcsolatot kiépíteni a nemzetiségekkel.

A magyar politikai pártok nemzetiségi programjaiban a Magyarországi Szociáldemokrata Pártjutott a legmesszebbre. Kunfi Zsigmond elismerte a nemzetek önrendelkezésijogát. A föderális, soknemzetiségű Magyarország fennmaradását a demokratikus átalakulás vonzerejétől várta.

A Monarchia felbomlása (1918. október-november)

Az Osztrák-Magyar Monarchia a padovai fegyverszünet megkötésekor (1918. november 3.) gyakorlatilag már nem létezett. Területén új, a központi hatalommal szakító, önálló államok körvonalai bontakoztak ki.

Ausztriában megszűnt a formailag még fennálló császári kormány hatalma és befolyása. Lengyelországban a varsói régenstanács október 7-i kiáltványában bejelentette a lengyel területek egészére kiterjedő, önálló lengyel állam megalakulását. A Reichsrat lengyel képviselői támogatták a kiáltványt, s október 15-én kiadott nyilatkozatukban már nem a Monarchia, hanem az új, független és egységes lengyel állam polgáraiként léptek fel. Október 27-én Krakkóban Felszámoló (likvidáló) Bizottság alakult, amely magának követelte a Galícia feletti államhatalmat. A Galícia keleti részén élő ukránok katonai támogatással, Stanislau székhellyel önálló ukrán kormányt hoztak létre. Követeléseik azonban a Bukovina déli részein élő románok törekvéseibe ütköztek, akik Bukovina és a románok által lakott területek „független nemzeti állammá" egyesülését sürgették. Az Ukrán és a Román Nemzeti Tanács viszályát november 11-én román királyi csapatok Bukovinába való bevonulása zárta le.

Csehországban az október 14-i tömegtüntetés katonai elfojtása után mindinkább a polgári pártok ragadták magukhoz a kezdeményezést. Vezetőik a cseh állam békés úton való megalakulása érdekében hajlottak az osztrák szervekkel való együttműködésre. Október 24-én a Cseh Nemzeti Bizottság több tagja Genfbe utazott, hogy a további teendőkről tárgyajon az időközben (október 14.) megalakult és a franciák által már elismert cseh emigrációs kormánnyal (elnöke: Masaryk, külügyminisztere: Benes, hadügyminisztere: Stefanik). A bécsi hadügyminisztérium rendelete értelmében a prágai katonai parancsnokság a „rend és a nyugalom" megóvása érdekében október 28-án megállapodott a nemzeti tanáccsal való együttműködésről, amelynek nyomán a hatalomvégérvényesen utóbbi kezébe került. A független csehszlovák állam megalakulását a nemzeti tanács 28-i első törvénye jelentette be.

A Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsát október 6-án alakították meg Zágrábban. Szabályzata közös feladatnak a független és egységes állam létrehozását jelölte meg. Az ehhez való csatlakozást, s Horvátország, Szlavónia és Dalmácia független állammá alakulását a zágrábi horvát országgyűlés (szábor) október 29-én jelentette be. Ljubjanában a Szlovén Nemzeti Tanács október 31-én, Szarajevóban pedig a Boszniai Nemzeti Tanács november 1-jén vette át a hatalmat.

Ausztriában a nemzetiségi képviselők távozása után a magukra maradt Reichsrat német képviselői október 21-én határozatot hoztak az önálló német-osztrák állam létrehozásáról. A tanácskozás önmagát ideiglenes nemzetgyűlésnek nyilvánította. Október 30-án a nemzetgyűlés formailag nem proklamálta a köztársaságot, de mellette foglalt állást azzal, hogy az új, ideiglenes alkotmányban az uralkodó számára semmilyen jogkört sem biztosított. A kormányzó és végrehajtó hatalmat a nemzetgyűlés végrehajtó bizottsága, a 20 tagú német-osztrák államtanács gyakorolta.

A Monarchia felbomlása és az új, önálló államok kialakulása mindenütt viszonylag békés úton, a központi hatalom számottevő ellenállása nélkül ment végbe. Egyelőre csak azt rögzítették, hogy a Monarchia helyén új államok alakulnak (Csehszlovákia, Ausztria, Magyarország), illetve a Monarchia egyes területei más államokhoz (Lengyelország, Románia, Olaszország, Szerb-Horvát-Szlovén Királyság) kerülnek. Az új, illetve a

megnagyobbodott államokat elválasztó határvonalak kialakítása még nem történt meg. A szétesés gyors, szinte automatikus folyamatban történt, az új határok azonban kemény vitákban alakultak ki.

3. fejezet - III. Európa nemzetközi rendszere a két világháború között – Németh István

Európa újjárendezése a párizsi békekonferencián (1919-1920)

Az 1919. január 18-án megkezdődött párizsi békekonferencián 32 állam képviseltette magát; hiányoztak a központi hatalmak és Szovjet-Oroszország. A nagyszámú résztvevő már önmagában véve is nehézkessé tette a konferenciát, amelyet a nagy- és kisebb hatalmak ellentéte is megterhelt. Ehhez társultak a nagyhatalmak eltérő politikai érdekei és békecéjai.

A Párizs környéki békeszerződések a konferencia résztvevőinek kompromisszumaként születtek. Wilson 1918.januári 14 pontos kongresszusi üzenete és kiegészítő nyilatkozatai Amerika igényét jelezték a világ és Európa sorsának a befolyásolására, mintegy az októberi orosz forradalom új világpolitikai elveire válaszolva. Wilson béketerve Párizsban állandóan ütközött az európai hatalmak békeelképzeléseivel, mert főbb pontjaiban keresztezte a háború alatti titkos szerződéseiket. Georges Clemenceau, a francia köztársasági-demokrata nacionalizmus képviseletében csak a Németországgal szembeni biztonságot tartotta szem előtt, s ennek a szolgálatába állította rajnai politikáját, kelet-európai politikájával együtt. Lloyd George, az utolsó nagy angol liberális politikus Franciaországot csak addig támogatta, amíg a francia biztonságpolitika nem fenyegetett kontinentális hegemóniával. Ö erősebbnek ítélte a kontinens ellenálló erejét Szovjet-Oroszországgal és az orosz forradalommal szemben, s óvott a Németország számára elfogadhatatlan békétől, amely a németeket bel- és külpolitikailag az orosz forradalom karjaiba taszíthatná. Mivel a konferencián egyedül neki sikerült vita nélkül elérnie hatalompolitikai céját, a német gyarmati és tengeri hatalom felszámolását, már könnyedén emelhetett szót a kontinentális béke enyhítéséért és Németország európai középhatalmi pozíciójának megőrzéséért.

Az első világháború után megszűnt az 1914-ig öt hatalomra támaszkodó európai rendszer. A háború kimenetelét végül is nem valamely európai hatalom, hanem az Egyesült Államok döntötte el; Ausztria-Magyarország felbomlott; a győztes Franciaországgal szemben nem állt ütőképes kontinentális nagyhatalom; a közép- és kelet-közép-európai nagyhatalmak helyén megalakult közepes és kisebb államok csak szaporították a konfliktusok számát, mert egymás közötti feszültségeik inkább veszélyeztették az egyensúlyt, mintsem hozzájárultak volna a megszilárdításához.

Elvileg a versailles-i rendszer fontos részét alkotta a wilsoni nemzeti önrendelkezési jog és a kollektív biztonság népszövetségi biztosítása. Mindez nem csak az új államok elismerésében, hanem egyes területek hovatartozásának – következetlenül alkalmazott – népsza- vazásos eldöntésében is megtestesült, elsősorban ott, ahol a nagyhatalmak ki akartak térni az egyoldalú döntés elől. Megszűntek ugyan a korábbi nagy, többnemzetiségű birodalmak, a nemzetiségi harcok tűzfészkei, ám kialakulta megcsonkított nemzetállam típusa is, amelytől nemzetileg homogén területeket szakítottak el. Ez történt Magyarország, az új Törökország és Németország egyes területeivel is. Az új államok keletkezésének politikailag és jogilag bonyolult folyamata azonban nagyrészt a párizsi konferencián kívül játszódott le.

1919-ben a nemzeti önrendelkezés jogának következetes megvalósulása akadályokba ütközött, mert a határokat a legtöbb esetben nem etnikai-nyelvi, hanem politikai megfontolások alapján határozták meg; ezért a határkjelölés az önrendelkezési elv megsértésével járt. Az új államok a területükön élő népcsoportok egész történelmének terhét magukkal cipelték. Évszázadok alatt szervesen kialakult gazdasági kapcsolatrendszerek bomlottak föl, az újak kialakítása évtizedes feladatnak bizonyult. Számos, az új határokat érintő konfliktusgóc keletkezett Danzig (Gdansk) körül a lengyelekés a németek, Vilniusz (Wilna) kérdésében Lengyelország és Litvánia, illetve a tesini (Teschen, Cieszyn) terület ügyében Lengyelország és Csehszlovákia között.

Az amerikai elnök néhány esetben fellépett a nemzetiségi elv nyilvánvaló megsértésével szemben, többnyire kézzelfogható eredmény nélkül. Az egyensúly-politika és a hatalmi gondolkodás vitás helyzetekben mindig erősebbnek bizonyult a nemzeti elv érvényesítésénél. Így történt Ausztria esetében, amelynek ideiglenes nemzetgyűlése 1918 novemberében még törvényben nyilvánította ki szándékát, hogy a német köztársaság része legyen. Ez azonban Németország megerősödésétjelentette volna, ezért különösen a franciák élesen ellenezték.

Az eltérő szándékok miatt a Németország-politikában csak felemás döntés születhetett. A franciák Németország gyengítését – amely biztonságpolitikájuk középpontjában állt – területcsökkentéssel, gazdasági-pénzügyi

megterheléssel és a katonai erő megvonásával igyekeztek elérni. Felmerült ugyan az is, hogy a német Közép-Európa ne maradhasson önálló hatalmi centrum az európai egyensúly rendszerében, de ezt az oroszországi helyzetre való tekintettel elvetették.

A Versailles-ban 1919. június 28-án aláírt békeszerződésben Németország elveszítette területének egyhetedét (70 ezer km^2) és 6,5 millió lakosát (10 százalék), de életképes állam maradt. Gazdasági ereje egyes ipari központok és nyersanyagforrások elvesztésével ugyan jelentősen csökkent, de korántsem roppant össze. A német háborús felelősség elismertetésével mindennemű, a németek okozta háborús kárt jóvátételi kötelezettségnek vetettek alá. A békeszerződés 231. cikkelye kimondta, hogy Németország és szövetségesei felelősek minden veszteségért és kárért, amelyeket a szövetséges és társult hatalmak állampolgárai a Németország és szövetségesei agressziója révén rájuk kényszerített háborúban elszenvedtek. Ajóvátételek pontos összegének meghatározását azonban elnapolták. Franciaország a háború utáni évek német gazdaságpolitikáját ajóvátételen kívül rajnai és Ruhr-vidéki politikájával is igyekezett befolyásolni. Ajóvátétel azonban pénzügyileg bonyolult, indulatokkal terhelt problémagócot teremtett.

Előírták a Német Birodalom katonai erejének csökkentését is: csak 100 ezer fős hivatásos hadsereget tarthatott, nehézfegyverek, páncélosok, légierő és tengeralattjárók nélkül. A népszövetségi ellenőrzés azonban nem volt képes tartósan megakadályozni Németország újrafegyverkezését. Érzékelve az egyoldalú fegyverzetcsökkentés elégtelenségét, a francia politika szélsőséges eszközökhöz nyúlt, s támogatta a Rajna-vidéki szeparatista mozgalmat.

A St-Germain-en-Laye-ben 1919. szeptember 10-én a Ausztriával aláírt békeszerződésben a többnemzetiségű állam elveszítette Dél-Tirolt, Triesztet, Isztriát és Dalmáciát. El kellett ismernie Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, valamint a Szerb-Hor- vát-Szlovén Királyság állami önállóságát. A szerződés kimondta Ausztria függetlenségét és megtiltotta csatlakozását a Német Birodalomhoz. A nemzetiségi elvet Ausztria határainak a rögzítésekor is nyilvánvalóan megsértették, amikor a Brenner zárt német lakosságát megkérdezésük nélkül Olaszországhoz csatolták.

1919. november 27-én Bulgáriának a neuilly-i békében le kellett mondania „nagybolgár" terveiről. Görögország területeket csatolt el tőle, így elveszítette kjáratát az Égei-tengerhez; Dél-Dobrudzsát pedig a szerződés Romániához csatolta.

Az 1920. június 4-i trianoni békeszerződésben Magyarország elveszítette valamennyi nem magyarlakta részét, valamint jelentős magyar területeit is. Szlovákia Csehszlovákiához, Horvátország és Szlovénia a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz, Erdély pedig Romániához került.

Területe és lakossága kétharmadának elcsatolásával elveszítette Kárpát-medencei vezető pozícióját, s a megcsonkított nemzetállam szerepébe kényszerült.

Törökország sorsát az 1920. augusztus 10-i sevres-i szerződés döntötte el. Ebben elveszítette valamennyi Kis-Ázsián kívüli területét. A Dardanellák európai részén csak Isztambul környékét tarthatta meg. A tengerszorosokat és Konstantinápolyt nemzetközi igazgatás és ellenőrzés alá helyezték. Megerősítették Örményország 1918-ban bejelentett függetlenségét, kiegészítve a török résszel. Az Oszmán Birodalommal 1919 májusától hadban álló Görögország népszövetségi mandátumként megszerezte az anatóliai Izmir kikötővárost és környékét. Mindez nem állt összhangban a békekonferencia meghirdetett elveivel. Miközben Ausztria-Magyarország nemzetiségei nemzetállamban egyesültek anyanemzetükkel vagy új államot alapíthattak, a Közel-Kelet arab naciona- lizmusainakezt nem tették lehetővé. Az Oszmán Birodalom területén népszövetségi - Szíriában francia, Palesztinában és Irakban angol – mandátumok formájában átmenetileg még egyszer fellobbant az európai imperializmus, ami hosszú időre tápot adott a nagyhatalmak vitáinak és az erősödő arab nacionalizmusnak.

A Musztafa Kemal pasa vezette török nemzeti forradalom azonban keresztülhúzta a dön- tésekjelentős részét. Az 1923. július 24-i lausanne-i békében – a görög csapatok kiűzése után – elérte a sevres-i békeszerződés felülvizsgálatát s a kis-ázsiai Törökország függetlenségének helyreállítását, a tengerszorosokat is beleértve. A török nemzetállam lerázott magáról minden régi iszlám-oszmán intézményt, s a fokozatos európaizálódás útjára lépett. Az anatóliai görögöket erőszakkal kitelepítették; cserébe több százezer görögországi törököt fogadtak be.

Törökország – a Szovjet-Oroszországgal folytatott kezdeti intenzív együttműködés után – utóbb beilleszkedett a nemzetállamok Finnországtól Görögországig terjedő gyűrűjébe, amely „cordon sanitaire"-ként új funkciót kapott Szovjet-Oroszország elszigetelésében. Ezzel kívánták gátolni nemcsak Közép-Európa forradalmi megfertőződését, hanem Németország és Szovjet-Oroszország szorosabb kapcsolatát is.

Az új nemzetállami rendszer és az egyes nemzetállamok további gyengeségei gyorsan megmutatkoztak. Már Párizsban több esetben nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzeti elvés nyelv alapján lehetetlen pontos határt húzni. A Nyugat-Európáéhoz hasonló nemzeti homogenitás és egységes terület Kelet-Európában nagyon ritka. A nemzetiségi-nyelvi csoportok erős keveredése miatt szinte mindenütt felbukkant az új, vagy a megszűnő államok nemzeti kisebbségeinek probémája. A kisebbségek védelme ugyan korán megjelent a Népszövetség általános elvei között, de általában nem sikerült megvalósítani. Az 1919-ben Lengyelországgal, Jugoszláviával, Csehszlovákiával, Romániával és Görögországgal kötött kisebbségvédelmi szerződéseket elvileg az új államok tejes nemzetközi jogi elismerésének feltételeként szabták. A későbbiekben azonban az érintett országok ellenállása miatt ezek elveit – minthogy szuverenitásuk korlátozásának tekintették jórészt nem sikerült gyakorlattá tenni. A szerződéseket a Népszövetség garantálta; általuk a kisebbségek korlátozott petíciós és panasztételi jogot kaptak, ezek érvényesítése azonban bonyolult és hosszadalmas eljárást igényelt, emiatt hatékonyságuk alacsony maradt.

Wilson szoros egységben kezelte a nemzeti elvet és a kollektív békerendszer népszövetségi intézményesítését. Párizsban egész energiáját erre koncentrálta. Eközben több kompromisszumba is belement, abban a reményben, hogy ezek a népszövetségi rendszer keretében nem hatnak károsan. Az angolszász elképzelés kollektív biztonsági garanciákat kívánt nyújtani, amelyben a részt vevő államokat viták esetén nemzetközi döntőbírósági ejárásra köteleznék. A franciák népszövetségi haderő felállítására törekedtek. Wilson számára abszolút előnyt élvezett a béke megőrzése az új világrendben. Elképzelését Párizsban nagyobbrészt érvényesíteni tudta, de saját hazájában a siker elmaradt. 1919 novemberében a szenátus megtagadta a versailles-i szerződés és a részévé tett népszövetségi szerződésjóváhagyását. Az 1920. novemberi elnökválasztáson Wilson már nem indult, s pártja, a demokrata párt is elvesztette a kormányhatalmat.

A legyőzöttek az eléjük terjesztett súlyos feltételeket diktátumként kezelték, s csak ultimatív nyomásra fogadták el. Már az aláírás órájában megszületett a revízió vágya; ez főleg Németországban és Magyarországon bizonyult erős tényezőnek. De Nagy-Britannia kivételével a győztes európai hatalmak sem érték el tejesen hadicéjaikat. Legnagyobb volt a csalódottság Olaszországban, de a szerződések Franciaország nagyhatalmi beállítottságú polgári-katonai köreinek a várakozását sem elégítették ki. Az újjászületett Lengyelországban is vitatták az új keleti és nyugati határokat.

Nemzetközi kapcsolatok az 1920-as években

Az első világháború minden néptől hallatlan emberi és anyagi áldozatot követelt és a nemzetek közötti gyűlölködést hagyta örökségül. A béke megőrzésére létrehozott új rendszerek hatástalannak bizonyultak a nemzeti egoizmussal szemben, amely hosszú időre megmérgezte a népek kapcsolatát. A háború a legyőzötteknél mély rezignációt és tehetetlenségérzetet váltott ki, amelyből végül az erőszakos revízió szándéka nőtt ki. A győztesek soraiban viszont az újonnan alakult államokkal együtt sem alakult ki a biztonság és a tartós béke közérzete. Ebben közrejátszott, hogy az Egyesült Államok masszív katonai támogatása nélkül az európai küzdelem feltehetően patthelyzettel végződött volna. Mivel az Egyesült Államok 1919 után politikailag visszavonult Európából, a Szovjetunió pedig Európában még erőtlen volt, a háború legfőbb eredményének a francia kontinentális hegemónia tűnt.

Az első világháború után gyökeresen átalakult Európa politikai struktúrája: a nagyhatalmak sorából kiesett Ausztria-Magyarország, s belső átalakulása miatt ideiglenesen kivált az eurázsiai hatalommá előlépett Szovjet-Oroszország. Európa közepén Németország területi veszteségeivel, katonai megszállásával és lecsökkent gazdasági erejével rendkívül labilis helyzetbe került. Az európai nagyhatalmak közül csak Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország maradt talpon, de ezek is veszítettek korábbi világpolitikai szerepükből.

A nagyhatalmi rendszert átmenetileg a közepes és a kis országok pluralizmusa váltotta fel, amelyek funkciója azonban a kontinentális rendszerben még meghatározatlan maradt. Danzig szabad várossal együtt összesen nyolc új állam keletkezett: Lengyelország, Csehszlovákia, Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, Litvánia, Lettország, Észtország, Finnország. Bizonyos értelemben új képződménynek tekinthető a szomszédai rovására gyarapodott Románia, illetve az összezsugorított Ausztria és Magyarország is. 1922-ben az ír sziget nagyobb, déli részén az Ír Szabad Állam levált az Egyesült Királyságról; ugyanebben az évben kezdődött meg az egykori cári birodalom részállamokra hullott területeinek bolsevik vezetésű szövetségi állammá egyesítése.

Új erőre kapott állami koncentrációs folyamatával ellentétben Közép- és Kelet-Európát hosszú távú széttagoltság és a határok rendkívüli meghosszabbodása (12 ezer km új határ) jellemezte. A nemzeti önrendelkezési jogért folyó korábbi küzdelem a kisebb hatalmak szuverenitási és részben terjeszkedési törekvésébe csapott át. Fennmaradásuk érdekében ezek kapcsolatot kerestek egymással és a nyugati hatalmakkal. Noha kezdetben formálisan mindannyian átvették a szélesebb polgári réteg jelenlétét feltételező

nyugat-európai parlamentáris-demokratikMs alkotmányosságot, ez azonban a gyakorlatban Csehszlovákia kivételével sehol sem működött rendeltetésszerűen. Nemzeti, nacionalista jellegű állameszméik ritkán kapcsolódtak univerzális tendenciákhoz. Ezért uralkodó nemzeteik ellentétei és konfliktusai állami szintre emelkedtek. A helyzetet súlyosbította, hogy Csehszlovákia kivételével valamennyi állam előbb vagy utóbb hosszabb vagy rövidebb időre, keményebb vagy „puhább" autoritatív vagy diktatórikus rendszert vezetett be.

Európa hatalmi súlyvesztése megmutatkozott világpolitikai részvételében is. Továbbra is fennmaradtak az európai államok gyarmatbirodalmai, sőt a Távol-Keleten és a német gyarmatok ügyében, az ún. népszövetségi mandátumok körül éles rivalizálás robbant ki Anglia és Franciaország között. A különleges státust élvező brit domíniumok kezdődő önállósodása azonban már az európai befolyás kezdődő hanyatlására utalt. Ráadásul az új népszövetségi szervezet keretében több Európán kívüli nemzet – latin-amerikaiak, Japán – politikai mandátummal rendelkezett, s tejesen újjelenségként beleszólt az európai politika alakításába.

A háborúban összeomlott az addigi csoportosulások, szövetségek, hegemón pozíciók és ellenségeskedések régi európai rendszere. Az új alapot a párizsi békeszerződések határozták meg. A liberális demokráciák formális homogenitása mögött azonban a társadalmi struktúra éles eltérései rejlettekés általában nemjött létre a külpolitikai közeledés bázisa, jóllehet például Franciaország ideológiailag ezzel indokolta a kelet-közép-európai országokkal kiépített szövetségét. Így nem lehetett hidat verni Németország és Franciaország között, s a nacionalizmus másutt is erősebbnek bizonyult a liberális-demokratikus alkotmányrendszer és a Népszövetség elveinél.

Szovjet-Oroszország kívül állt ezen a rendszeren; a hozzá fűződő kapcsolatokat a világháború után kezdetben az ideológiai ellentétek határozták meg. A német-orosz – elsősorban katonai – kapcsolatok erősödésével azonban bebizonyosodott, hogy a revíziós törekvések erősebbek a politikai-ideológiai megfontolásoknál is. Szovjet-Oroszország és más nyugati hatalmak kapcsolatai még hosszú ideig stagnáltak, s a nyugati hatalmakat csak az 1922 tavaszi genovai konferencia kudarca s a német-orosz közeledés (rapallói szerződés, 1922. április 16.) késztette a diplomáciai tárgyalások fonalának felvételére, s 1924-ben a Szovjetunió elismerésére. A Szovjetunió elszigeteése azonban a vezetővilághatalmak tartós stratégiai törekvése maradt.

A háború valamennyi európai országot adósságba taszította. A legsúlyosabb helyzetbe Nagy-Britannia került, amely végérvényesen elveszítette monopolhelyzetét a pénzvilágban, miközben jelentős erőfeszítéssel az 1920-as évek közepére lerótta hadiadósságait. Franciaországot érzékenyen érintette orosz adósságainak és hadihiteleinek elvesztése, amelyek elismerésén hiába fáradozott az új moszkvai kormánynál. A nyugati politikusok már a háború alatt kiadták ajelszót, hogy a háború költségeit egyedül Németországnak kell fedeznie. Ez alkotta ajóvátételi kérdés és a belőle származó bonyodalmak lélektani hátterét, amelyek a weimari Németországot a világgazdasági válság végéig (1932. július 9., lausanne-i szerződés) terhelték.

Európa háború utáni újjáépítése során mindenütt jelentős gazdasági, pénzügyi és valu- táris problémák keletkeztek, amelyek politikai megfontolásokkal keveredtek. Franciaország ajóvátételi kérdésben a számára fontos gazdasági érdekeltség ellenében is olykor előnyben részesítette a politikai megfontolásokat. Az egyensúly-politikát Anglia is egyenértékűnek tekintette a gazdasági és pénzügyi kérdésekkel. Az európai ipari termelés helyreállításának menetében kevésbé érződött, hogy a kontinens új politikai struktúrája, a nagy gazdasági térségek széttöredezése és fejlett gazdasági egységek – Fel- ső-Szilézia, a tesini terület, egy ideig a Saar-vidék – szétszabdalása vagy leválasztása politikailag is súlyosan megterheli egész Európát. A nagy gazdasági térségekből kiszakított kisebb országok ipari struktúraválságba kerültek.

A nagyobb közlekedési útvonalak-a dunai vízi útvagy a délkeletre vezető vasútvonalak – szétszakítása is nehézséget okozott. Több közép- és kelet-európai ország kezdetben gazdaságilag is erős francia függőségbe került, jóllehet a gazdaság logikája inkább a Németországgal való együttműködésüket sugallta volna.

Az Egyesült Államok és Európa gazdasági és politikai érdekei eltértek egymástól; az előbbi azonban meghatározó szerepet vállalt ajóvátételi probléma megoldási kísérleteiben, s Németország legnagyobb hitelezőjévé lépett elő. Így az Egyesült Államok és Közép- Európa pénzügyi érdekei összefonódtak.

A háború utáni Európában végül is nem ideológiai és gazdasági megfontolások, hanem a párizsi szerződések rendszere határozta meg az államok csoportosulásait. Az államok politikájában a külpolitikai status quóra, illetve a revízióra törekvő hatalmak ellentétei, az első világháború győzteseinek és veszteseinek mindenkori hatalmi érdekei domináltak. Így a háború előtti hatalmi csoportosulások törekvései, a Szovjetunió kivételével, eleinte a megváltozott körülmények között is tovább éltek. Az európai politikában a revíziós, illetve az azt ellenző törekvések ellentéte először 1933-1934-ben tetőzött.

Az 1919-es európai rendszer az Egyesült Államok tevékeny közreműködésével alakult ki, és erős politikai és katonai befolyásán nyugodott. Ezután azonban kivonult Európából, de még a Népszövetségből is, s a nem kis részben éppen általa létrehozott új kollektív békerendszertől is távol maradt. Európa légüres térbe került a visszavonult Egyesült Államok és a feltörekvő, de hosszú ideig elszigetelt Szovjetunió között. Önmagára volt utalva, anélkül, hogy döntő világpolitikai szerepetjátszhatott volna. Ugyanakkor az európai hegemónia bizonyos jegyei továbbra is megmaradtak. Svájcban ülésezett a Népszövetség, az új nemzetközi államszervezet, Hágában pedig a Nemzetközi Bíróság. Európában tartották a nagy nemzetközi konferenciákat: 1922-ben Genovában a világgazdasági konferenciát, Londonban pedig a húszas évek különböző jóvátételi konferenciáit.

A két világháború közötti időszakban Európa továbbra is a világpolitika fő válságterülete maradt: a második világháború végül a párizsi békeszerződések felszámolásának kísérletéből nőtt ki. Európa egyenetlensége és nyugtalansága a kontinenst rövidesen a világpolitikai események centrumába állította.

3.1. táblázat - A nagyhatalmak össznépessége 1913–1938 között (millióban)

Ország	1913	1920	1928	1938
Oroszország	175,1	126,6	150,4	180,6
Egyesült Államok	97,3	105,7	119,1	138,3
Németország	66,9	42,8	55,4	68,5
Ausztria-Magyarország	52,1	-	-	-
Japán	51,3	55,9	62,1	72,2
Franciaország	39,7	39,0	41,0	41,9
Nagy-Britannia	45,6	44,4	45,7	47,6
Olaszország	35,1	37,7	40,3	43,8

Az első világháború előtti állapotokhoz képest megváltozott az európai hatalmak egymáshoz való viszonya.

Nagy-Britannia a német flotta megsemmisítésével és a német gyarmati hatalom felszámolásával tulajdonképpen elérte Németországgal szembeni háborús célját. Ideiglenesen megszabadult az orosz nagyhatalom ázsiai, közel-keleti és európai lidércnyomásától, jóllehet bizalmatlanul szemlélte az oroszországi fejleményeket. Az angol flotta Európában és a környező tengereken helyreállított korlátlan fölényét az Egyesült Államok flottaegyensúlyának elismerésével vásárolta meg a nagy hajóegységek esetében; ezt az 1922. november 6-i washingtoni flottaegyezmény és az 1930. évi londoni flottakonferencia rögzítette. Utóbbi a nagy hadihajók arányát az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Japán, Franciaország és Olaszország esetében 5:5:3:1,67:1,67 arányban rögzítette, amely enyhe európai fölényt jelzett. Nagy-Britanniának eközben figyelnie kellett birodalmi közösségének (Empire Commonwealth) alakulására is.

A háború a kontinentális hatalommá emelkedett Franciaországtól is rendkívüli áldozatokat követelt és csak szövetségesei – elsősorban az Egyesült Államok – segítségével került ki győztesen a háborúból és szerezte vissza 1871-ben elveszített területeit. Németországot továbbra is fölényben lévő hatalomnak tekintette, s biztosítékot keresett ellene. A francia politika legfőbb gondja saját biztonsága lett, s azt többféleképpen igyekezett garantálni. Szövetségi szerződést kötött a közép- és kelet-európai országokkal; különböző kísérleteket tett a Rajnától nyugatra fekvő német területek politikai elszakítására, s katonai megszállással vagy más hatalmak garanciájával a francia biztonsági rendszerbe integrálására. Ide tartozott a Maginot-vonal erődítményrendszerének kiépítése is 1929-1932 között. Biztonságpolitikája azonban ellentétébe fordult: a francia győzelem paradoxonjaként a német kérdés sokkal közvetlenebbül áthatotta a francia politikát, mint 1871-1914 között. A Ruhr-vidék 1923. évi megszállásával Németországgal szembeni biztonsági igénye „végleges" megoldására törekedett, s csak angol nyomásra tért át biztonsága harmadik hatalom általi garanciájára, amely az 1925. évi locarnói szerződésekhez vezetett.

A merev, illetve a rugalmas és mérsékelt Németország-politika alternatívái Raymond Poincaré és Aristide Briand ellentéteiben jelentek meg. Az utóbbi a német-francia közeledés híveként szintén Franciaország vezető pozíciójának megőrzésén fáradozott, de igyekezett elkerülni az ország elszigetelődését.

Franciaország biztonságpolitikája európai szövetségi rendszerétől függött, amely 1917 után – mivel Oroszország kivált az antant koalíciójából – veszített súlyából. Párizs angol támogatással is csak korlátozott mértékben számolhatott. Mindezt eltakarták az új közép- és kelet-európai országokkal – Lengyelországgal 1921. február 19-én, Csehszlovákiával 1924. január 25-én, Jugoszláviával 1927. november 11-én, Romániával 1926. június 10-én – kötött szövetségi szerződései, illetve a támogatásával „kisantantot” alkotó román-csehszlovák-jugoszláv szövetség (1920. augusztus 14: csehszlovák-jugo- szláv szövetségi szerződés). Ez a szövetségi rendszer belső feszültségekkel volt terhes, nehezen leplezte Franciaország katonai erejének gyengeségét s a tőle való katonai, politikai és gazdasági függőséget; összességében mindez inkább felemésztette, mintsem fokozta a francia diplomácia erejét.

Lengyelország a tesini terület kapcsán kialakult lengyel-cseh ellentét miatt nem csatlakozott a kisantant szoros együttműködéséhez. Tartós nyugtalanságot okozott a vilniusi terület miatti lengyel-litván vita is. Az újonnan alakult államok -a kisantant kivételével – sokrétű érdekellentéteik miatt sehol sem jutottak befolyásukat növelő hatékony regionális megállapodásokra. A növekvő revíziós törekvések nyomása alatt létrejött balti antantot (1934. november 12.: Észtország, Lettország, Litvánia) és a Balkán-paktumot (1934. február 9.: Jugoszlávia, Görögország, Románia, Törökország) sem sikerült igazán tartalommal megtölteni.

Az európai revíziós törekvésekben a két világháború között általában a területi kérdés állt az előtérben; az 1919-1920. évi határok és területi veszteségek tejes vagy részleges korrekcióját sürgették. A nem tárgyalásos revízió és a „tejesítési politika" elemei még a középutas politikusoknál is keveredtek. A német politika számára a háború utáni első években keleti határainál kínálkozott lehetőség, mivel nyugaton Franciaország ereje és a versailles-i szerződés katonai előírásai minden akciót megkérdőjeleztek.

A német politikusok a versailles-i szerződés revíziójához segítséget, vagy legalábbis diplomáciai támogatást Szovjet-OroszországtólésNagy-Britanniától reméltek. Mivel a két vágányon haladó angol politikától nem kaptak elegendő támogatást a francia törekvésekkel szemben, a német politika Szovjet-Oroszországhoz közeledett. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával megszűnt elhidegülésük legfőbb eleme: az újonnan létrehozott államok területileg is szétválasztották a két országot. Szovjet-Oroszország keletebbre szorulása is megkönnyítette a közeledést. Németországban pedig erősödött azok befolyása, akik külpolitikai, katonai és gazdasági megfontolásokból sürgették a közeledést, hogy szovjet-orosz támogatással szerezzék vissza elveszített pozícióikat. Revíziós céjaik között a lengyel irány dominált; ezzel a német politikusok és katonák zöme egyetértett. Szovjet-Oroszország pedig a katonai együttműködés révén szemmel tarthatta a német fegyverkezést és részesült fejlesztése eredményeiből. Az 1922. április 16-án kötött rapallói szerződésben kölcsönösen lemondtak a háborús kiadások és a háborús károk megtérítéséről. A német kormány lemondott a Szovjet-Oroszországban államosított német tulajdonra vonatkozó igényéről. Helyreállították diplomáciai és konzuli kapcsolataikat, s kimondták a legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazását.

A Szovjet-Oroszországgal (1922 decembere után a Szovjetunióval) kialakított német kapcsolat nem irányult Anglia ellen, amelynek 1924-től rövid átmeneti időszak után gyorsan romlottak kapcsolatai a Szovjetunióval. Sokkal inkább Gustav Stresemann német kancellár külpolitikai elképzelése húzódott meg mögötte, aki a rapallói szerződés és a Rajna-vidéki „passzív ellenállás" (1923) után német külpolitikai irányváltáson munkálkodott, s a Franciaországhoz fűződő viszony normalizálása mellett döntött. Mivel a súlyos németországi helyzet kulcsa a Ruhr-vidék 1923-as elcsatolási kísérlete, a megszállás, ajóvátételek, az infláció és a gazdasági katasztrófa révén Franciaország kezében volt, a német külpolitika angol támogatással igyekezett megfékezni a Rajna- és Ruhr-vidéki francia előrenyomulást. Stresemann – előbb kancellárként, majd 1923 novemberétől külügyminiszterként – a német biztonságot a Franciaországgal és Angliával kötött egyezménnyel igyekezett garantálni, ami bizonyos fokig a keleti revíziós politika visszafogásával is járt. Felismerte, hogy a német-francia viszony nem rendezhető a hagyományos diplomáciai módszerekkel, hanem csak az erkölcsi-szellemi és anyagi-gazdasági kapcsolat össze- fonásával. Ezzel alapvetően hozzájárult Közép- és Nyugat-Európa – rövid életű – stabilizációjához.

Az 1925. októberi locarnói megállapodások továbbfejlesztették az 1919. évi európai rendszert. A Németország és Franciaország kiegyezésén munkálkodó Anglia közvetítésével létrehozott szerződéskomplexum politikai magját a kétoldalú rajnai garanciapaktum alkotta, amely a területi status quo betartására kötelezte Franciaországot és Belgiumot, illetve Németországot. A szerződést Nagy-Britannia és Olaszország garantálta: kötelesek voltak segítséget nyújtani a megtámadott félnek.

A locarnói szerződés csaka rajnai határokról rendelkezett, s nem érintette Németország keleti határait. Így Németország elvileg fenntarthatta revíziós igényeit Lengyelországgal szemben. Az erre irányuló tárgyalásokon a német delegáció meghiúsította a franciák „keleti Locarno" tervét; Németország csak arra hajlott, hogy Lengyelországgal és Csehszlovákiával békés úton – döntőbíróságon, vagy az állandó Nemzetközi Bíróság előtt – rendezi esetleges vitáját. Franciaország ezért segítségnyújtást helyezett kilátásba keleti szövetségeseinek, ha Németország megsértené locarnói kötelezettségeit.

A locarnói szerződés európai megegyezési kísérlet volt a háború utáni időszak kedvező pillanatában. Új korszakot nyithatott volna, ha a gazdasági válság és az annak talaján jelentkező társadalmi változások és politikai mozgalmak nem rendítik meg rendszerét. A szerződés az 1920-as években elérhető optimum volt, új típusú, regionális biztonsági paktum, amelyben a segítségnyújtási szerződés régebbi elve keveredett a kollektív biztonsággal. Az európai szerződési rendszert gyengítette az Egyesült Államok távolmaradása, amit alig ellensúlyozott a jóvátétel ügyében vállalt szerepe.

Már a locarnói politikai szabályozás előtt megegyezés jött létre ajóvátételek ügyében, ami a francia politikai stratégiai elképzelésekben szoros egységet alkotott a Ruhr-vidék megszállásával. A feszült német-francia viszony oldásának alapvető feltétele volt az 1924. április 9-én elfogadott Dawes-terv, amely gazdasági garanciákat biztosított Németországjóvátételi hitelezőinek, de Németországtól gazdasági zálogot követelt. Mivel azonban a következő években a német kereskedelmi mérleg sohasem mutatott tényleges felesleget, s a transzferhez szükséges devizát csak állandó külföldi hitelfelvétellel lehetett biztosítani, a Dawes-terv gazdaságilag ellentmondásosnak bizonyult.

Ajóvátételek szabályozása évekig beárnyékolta a politikai tárgyalásokat. Végül 1929. június 7-én a Young-terv pontos fizetési tervet rögzített, s megszűnt a német pénzügyek külföldi ellenőrzése. Ajóvátételi kérdést ennek ellenére sem sikerült kikapcsolni a németországi politikai környezetváltozásaiból. Sem a gazdasági szuverenitás helyreállítása, sem a Rajna-vidék idő előtti kiürítése (1930. június 30.) nem tartóztatta fel a német radikális nacionalizmus erőit, ami a németjobboldal harzburgi frontjának megalakulásában (1931. október 11.) és népszavazás követelésében fejeződött ki. Az egész európai politikában mutatkozó változás egybeesett a világgazdasági válság kibontakozásával, s mindenütt megrendítette a belpolitikai stabilitást.

A hatalmak a keleti politikát illetően Locarnóban és utána semjutottak közös nevezőre. Hatalompolitikai struktúrája és ideológiai homogenitása miatt a Szovjetunió egyre nagyobb befolyást szerzett. 1922 után nyugati szomszédaival normalizálta kétoldalú kapcsolatait; a legtöbb ország elismerte, de az európai rendszerbe nem integrálódhatott. A forradalmi hatalom iránti bizalmatlansága miatt Anglia 1927-ben ismét megszakította a diplomáciai kapcsolatokat, s más előjellel újjáéledt a 19. századi angol-orosz ellentét. Legstabilabbnak továbbra is a német-szovjet viszony látszott; a locarnói szerződést és Németország küszöbönálló népszövetségi tagságát azonban a keleti rendezés híján a Szovjetunió a rapallói politika összeomlásának tekintette. A Szovjetunió a Népszövetséget akkor angol vezetésű, egyértelműen szovjetellenes, imperialista támadó szervezetnek minősítette, ezért Stresemann locarnói politikájának meghiúsításán munkálkodott. Lépéseik egyúttal azt isjelezték, hogy a Szovjetunió visszatérőben van a diplomáciai küzdőtérre.

A szovjet politikusok már 1924 őszén megkezdték zavaró manővereiket Németország népszövetségi tagsága ellen, de csak decemberben terjesztették elő semlegességi szerződésjavaslatukat, amely német-orosz megállapodást sürgetett Lengyelország „etnográfiai határai" közé szorításáról, amely kizárta volna Németország és a nyugati hatalmak megegyezését Németország népszövetségi belépéséről. Végül a Berlinben aláírt német-szovjet semlegességi szerződés (1926. április 24.) precíz megállapodással váltotta fel a rapallói szerződés elveit. A szerződés jegyzőkönyvében Németország rögzítette fenntartásait a népszövetségi belépéssel kapcsolatosan. Ezzel megnyugtatta a Szovjetuniót, hogy szovjet-lengyel háború esetén nem vesz részt szovjetellenes szankciókban.

1926 táján tehát Európát sajátos szerződéspolitikai rendszer szőtte át, amely alapjaiban különbözött a háború előtti időszaktól. A nagyhatalmak közül egyedül Franciaországot terhelték a kontinentális hatalmát biztosító régi stílusú segítségnyújtási kötelezettségek. Ehhez kapcsolódtak Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia kétoldalú, s a kisantant többoldalú szerződései. Vele szemben nem állt szövetségi rendszer, hiszen nyugaton mindössze a locarnói regionális garanciapaktum, keleten pedig csak a német-szovjet semlegességi szerződés létezett. Az egész kontinensre kiterjedő francia szövetségi rendszer gyengesége azonban abban rejlett, hogy Franciaország más nagyhatalmak – Anglia, Olaszország – segítségnyújtását csak kétoldalú garanciapaktummal biztosíthatta. Szerződéspolitikailag a vesztes Németország pozíciója – legalábbis ténylegesen – majdnem erősebbnek tűnt, mivel a Rajnánál Anglia és Olaszország garanciájával rendelkezett, keleti határát pedig a Szovjetunióval kötött semlegességi szerződés biztosította.

Európa ekkortájt regionális rendszer benyomását keltette. A világhatalmak közül az Egyesült Államok tejesen visszavonult, noha pénzügyi jelenlétét ajóvátételi ügyek révén állandóan növelte. Nagy-Britanniát közvetlenül csak a locarnói szerződés kötötte a kontinentális politikához, s domíniumai befolyása alatt általában tartózkodóan viselkedett. A Szovjetunió csak az 1926. évi berlini szerződéssel és a szomszédaival, illetve Franciaországgal és Olaszországgal 1925-1933 között kötött kétoldalú megnemtámadási szerződésekkel vett részt az európai államrendszerben. A Komintern, az 1919-ben Moszkvában létrehozott kommunista világpárt révén azonban a nyugati államok – előbb Németország, majd Nagy-Britannia – forradalmasítását szorgalmazta. A Szovjetuniót inkább forradalmi mozgalmi központnak, mintsem politikai hatalomnak tekintették Európában.

Európában a biztonság garanciáját továbbra is állampolitikai szerződésekben látták, és nem kerestek új utakat a béke biztosítására. Ezért a két világháború közötti időszakot a hagyományos egyensúly-politika és konferenciadiplomácia, valamint a háború elkerülésére felállított intézmények és jogi ejárások együttese jellemezte. A tiszta hatalmi politikát hozzávetőleg 1929-igjogi ejárások közbeiktatásával korlátozták; a titkos diplomácia helyére a félnyilvános és féltitkos diplomácia lépett.

A Népszövetséget a békét biztosító kollektív hatalomnak tervezték, amely a kollektív biztonság új rendszereként működik s az egymással rivalizáló államok egyensúlyán nyugvó hatalmi rendszer helyébe lép. Céjait azzal támasztották alá, hogy minden háború és a háborús fenyegetőzés nem egyes országok, hanem az egész szövetség ügye. A diplomáciailag megnyugtatóan nem rendezett vitás ügyeket döntőbíróság elé utalta. A különleges politikai viták másik csoportját a Népszövetség Tanácsa tárgyalta, ahol öt állandó tag (Anglia, Franciaország, Japán, Olaszország és az 1926-ban mégiscsak felvett Németország) foglalt helyet. A viták elsimításának korlátozott eszközrendszere az alapokmány 16. cikkében mutatkozott meg: ez csupán akkor helyezte kilátásba az ejárás megindítását, ha valamely tagja vállalt kötelezettségei ellenére közvetlenül háborút indít, vagy olyan lépést tesz, amely más tagországok elleni háborús cselekménynek tekinthető. A békebiztosítás kollektív rendszerének ténymegállapításából kötelező gazdasági szankciók következhettek. Katonai szankciókra csak a tanács valamennyi tagjának egyetértésével kerülhetett sor.

A Genfben ülésező Népszövetség legnagyobb gyengesége az univerzalitás hiánya volt. A nagyhatalmak közül csak Franciaország és Anglia volt végig tagja a szervezetnek. Németország csak 1926-1933 között, Olaszország 1937-ig, a Szovjetunió 1934-1939 között, Spanyolország 1919-1926 és 1928-1939 között, Japán 1933-ig tartozott a tagjai közé. Az Egyesült Államok egyáltalán nem lépett be a szövetségbe. A 42 alapító tag és a később belépett 21 tagország közül 1925-1942 között 17 – közöttük sok latin-amerikai – elhagyta a Népszövetséget, a Szovjetuniót pedig 1939 őszén zárták ki a szervezetből. A Népszövetség tevékenységében emiatt az európai hatalmak érdekei és az európai vitás kérdések domináltak, jóllehet az Európán kívüli kérdések is sokáig foglalkoztatták szervezeteit. Az abesszin konfliktus például – mert európai hatalom robbantotta ki, s az európai nagyhatalmak közötti feszültségek miatt is – európai konfliktussá lett.

A Népszövetség Tanácsában Franciaország és Anglia töltött be vezető szerepet. Wilson elképzeléseitől eltérően elsősorban Franciaország kísérelte meg, hogy a szervezetet a status quo és a békeszerződések stabilizációjára használja fel. Mindezekellenére tevékenységében vitathatatlanul új politika kezdetei körvonalazódtak. A határozott cselekvés lehetőségét csökkentette, hogy egyhangú döntéseket kellett hoznia, s a tanácstagok megvétózhatták a közös határozatokat. Formálisan minden politikai akciót a Népszövetség alapszabályával összhangban kellett meghozni, valójában gyakran megkerülték az alapszabályzatot.

A Népszövetség jelentős teljesítményt fejtett ki néhány mellékterületen, minta Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, az ópium- és rabszolga-kereskedelem leküzdése, valamint a menekültek segélyezése. Jóval kevésbé volt sikeres a kisebbségi jogok területén, jóllehet a népszövetségi szervezetek a legtöbbet éppen ezt vitatták. A közép- és kelet-európai országok kisebbségvédelmi kötelezettségeit ugyan különleges szerződések rögzítették és ezek népszövetségi garanciát élveztek. Ám a kisebbségi panaszok a bürokratikus eljárás miatt csak ritkán jutottak el a Tanácshoz, mivel tárgyalásukra csak valamely tanácstag támogatásával kerülhetett sor. Mivel a kisebbségi kérdés az 1919 utáni békerendszer egyik legsúlyosabb problémája volt, a Népszövetség tekintélyét csökkentette az e területen tanúsított gyengesége. Ehhezjárulta leszerelés terén kifejtett erőfeszítéseinek erőtlensége és az általa rendezett 1927. és 1932-1933. évi londoni világgazdasági konferenciák mérsékelt eredménye is.

A Népszövetség 1920-1935 között közvetlenül kormányozta a Saar-vidéket és fő'megbízottja ellenőrizte Danzigszabad várost. A közel-keleti és az egykori német gyarmatok mandátumával rendelkező hatalmak a Népszövetség állandó mandátumbizottságának kevésbé hatékony felügyelete alatt álltak. Ez a mandátumrendszer az európai gyarmati uralom utolsó lépcsőfokát jelentette; más oldalról a közel-keleti területek és az egykori német gyarmatok körül kitört hatalmi harc elfedését szolgálta. A Népszövetség hatalma mégis az európai történelem új politikai elemét alkotta.

Korán felismerték, hogy a Népszövetség fő feladata éppen a viták elsimítása és a béke megérzése terén nem elég hatékony Ezért az 1924. október 2-i genfi jegyzőkönyvben megkísérelték továbbfejleszteni az alapokmány elveit és pontosítani tagjai kötelezettségeit. A jegyzőkönyv a háború három formáját különböztette meg: 1. a támadó háborút, amelyet „nemzetközi bűntettnek" minősített; 2. a védekező háborút, amelyet kifejezetten engedélyezett, sőt a megtámadott ország kötelezettségévé tett; 3. szankciós háborút, amelyen „háborús intézkedéseket" értett „a Tanáccsal vagy a Szövetségi Gyűléssel, az alapokmány és a jegyzőkönyv határozataival egyetértésben". A jegyzőkönyv rögzítette a tagok katonai intézkedési kötelezettségét a béke megsértőjével szemben. Ilyennek tekintett minden államot, amely vonakodott alávetni magát a vitás eljárások békés rendezésének.

A Népszövetség háborús és szankciós jogának erősítése új erőre kapott, amikor 1928 augusztusában Aristide Briand francia külügyminiszter és Frank Kellogg amerikai államtitkár aláírta azt az általános érvényű politikai egyezményt, amellyel az Egyesült Államok ismét megjelent az európai szintéren. Az egyezmény elítélte a háborút, mint a nemzetközi viták rendezésének eszközét és lemondott róla, mint a nemzeti politika eszközéről. A szerződő felek elismerték, hogy bármely természetű vita megoldását mindenkor csak békés úton szabad keresni.

A Briand-Kellogg-paktuma háború erkölcsi elutasításában továbbment minden addigi államközi megállapodáson. A Népszövetség alapszabályzatának a paktum szellemében való kibővítése azonban 1930-1931-ben éppúgy meghiúsult, mint korábban az 1924-es genfi jegyzőkönyv érvényesítése. A háborúról való, erős erkölcsi hangsúlyú, inkább deklarált lemondás a nemzetközi jog elveinek változását jelezte volna. A Briand- Kellogg-paktum azonban a gyakorlatban nem járt szankciós kötelezettségekkel, mivel nem sikerült összekapcsolni a Népszövetség szankciós rendszerével.

A háborúról való általános lemondás, amelyet az államok többsége elfogadott, így harmadik elemként került a népszövetségi tagok kollektív biztonsági és szankciós rendszere és az önvédelem továbbra is érvényes joga mellé, amelyre minden állam igényt tartott. Eközben továbbra is fennálltak a meglévő régi típusú szövetségek és segítségnyújtási kötelezettségek. A két világháború közötti államrendszer nem tudott megszabadulni ettől a kettősségtől. Sem az egyensúly-politika eszközeivel, semjogi úton nem sikerült megakadályozni, hogy a háborút továbbra is a nemzeti politika eszközének tekintsék. A hatalmak egész sora – Japán, Németország, Olaszország, majd a Szovjetunió – a háborút elutasító szerződés aláírása ellenére néhány évvel később fegyverhez nyúlt. A háborút nem sikerült kikapcsolni a politika eszköztárából, a helyzet egyre inkább a nacionalizmus ismételt erősödéséről tanúskodott. Ez az ellentmondás végig fennmaradt a két világháború közötti időkben, és a béke biztosítására irányuló minden fáradozást eredménytelenné tett.

Küzdelem a dunai térség újjárendezéséért a világgazdasági válság éveiben (1929-1933)

A dunai térség ipari- és agrárállamainak külkapcsolatait politikailag és részben gazdaságilag a revíziós és revízióellenes országok frontja határozta meg. A francia biztonsági rendszer támaszát – Németország és a Szovjetunió között – Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia alkotta. A három utóbbi ország a kisantantban szövetkezett, de hiányzott a gazdasági bázison nyugvó szövetségük. Csupán közös kívánságuk – a versailles-i szerződés fenntartása – kedvezett a Franciaországgal való együttműködésnek, amely kapcsolatukat sokrétű hitelekkel és tőke-összefonódással biztosította.

Az első világháborút követő Párizs környéki békék felszámolták Közép-Európa régi gazdasági és kulturális kötődéseit. A nemzetállami elvről a győztesek döntöttek. 1918 után mindenütt védővámrendszerek épültek ki, s a kölcsönös elzárkózás tartósan veszélyeztette a dunai térségben előállított termékek értékesítését.

Közép- és Kelet-Európa országainak gazdasági válsága a világgazdasági válságtól függetlenül, azt megelőzve alakult ki, s mindinkább agrárválság jellegét öltötte. 1931-

1932-ben a térség országainak mezőgazdasága rendkívüli mértékben eladósodott. Az állami pénzügyek stabilizálása érdekében a legtöbb ország nagyhitelek felvételére kényszerült a párizsi tőzsdén. Az agrár országok mezőgazdasági termékfeleslegeik értékesítése és a hitelpiacok miatt az ipari országokra voltak utalva. 1930-ban Franciaország a térségbe irányuló jelentős tőkekihelyezése ellenére Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Románia külkereskedelméből mindössze 4 százalékkal részesült, miközben Németország kivitelének 15 százaléka irányult ide, behozatalának pedig 24 százaléka származott a térségből.

Franciaország és Németország együttműködésével szanálni lehetett volna a Duna-völgyi országok válságát, azonban a két országban megmerevedő politikai klisék megakadályozták a közeledést. A német jóvátétel rendezésének nehézségei végül is azt eredményezték, hogy vitájuk a periférián, a dunai kisállamok hátán folyt.

A brit kormány megkísérelt közvetíteni a vitázó felek között. Tisztában voltak azzal, hogy szoros összefüggés van a jóvátételek és a magánadósságok között. A német kormány érzékeltette, hogy nem vonja ki magát a kereskedelmi adósságfizetés alól, de visszafizetésük csak a jóvátételek törlése esetén lehetséges. 1930júniusában senki sem érezte felelősnek magát a világgazdaságért, s lehetetlennek bizonyult a nagyhatalmak közös akciójával leküzdeni a válságot, mert a kihívásokra gazdasági nacionalizmussal válaszoltak.

A német külpolitikában mindinkább a gazdaságpolitikai eszközrendszer elsődlegessége érvényesült. A német külügyminisztériumban 1930 nyarán, Briand francia miniszterelnök Európa-terve kapcsán fogalmazták meg először a gazdaság primátusát a politika felett. Ekkor vették számba Németország délkelet-európai lehetőségeit és az Ausztriával való együttműködést a délkelet-európai fejlemények német érdekek szerinti alakításában. Az agrárfeleslegek átvétele értékesítési területet biztosított a német ipari export számára, előkészítette a vámuniót Ausztriával s a gazdaságpolitikai eszközrendszer kerülőútján kiindulási pozíciót szerzett a francia biztonsági rendszer fellazításához.

A világgazdasági válság közepette a délkelet-európai agrár országok is sürgették Németország kereskedelempolitikai közeledését. Megvalósítását ugyanakkor gátolta az autarkiát sürgető német mezőgazdaság és az exportorientált nagyipar érdekkonfliktusa, valamint az a német törekvés, amely az 1929. évi Young-terv tarthatatlanságát bizonyítandó drasztikusan csökkentette a behozatalt.

A közép- és kelet-európai államok az olcsó tengerentúli gabona importálásában főleg az európai szolidaritás megsértését látták. Innét származott az agrárállamok követelése, hogy a nyugat-európai ipari államok preferenciális (megkülönböztetett) vámtarifák bevezetésével támogassák a dunai országok gabonaexportját. Sürgették a nyugat-európai országok agrár-protekcionista gyakorlatának megszüntetését is. Az agrárországok a nemzetközi konferenciákon elsőként a túlzottnak tartott vámtarifák csökkentését tűzték ki célul. További megoldásként merült fel klíringegyezmények (készpénzfizetés nélküli elszámolás) megkötése, például Magyarország és Ausztria között. Szót emeltek a győztes hatalmaknak „örök időre" békeszerződésben biztosított legnagyobb kedvezménye ellen; sürgették az export jobb megszervezését és a közép- és kelet-európai gabona előnyben részesítését az importáló országok részéről.

A Duna menti országok arra a felismerésre jutottak, hogy a siker egyik alapja a mezőgazdaság iparosítása, a kereskedelem, a raktározás és a hitelélet jó szervezettsége lehet. A genfi sikertelen páneurópai gazdasági együttműködés létrehozása után a regionális megoldás lett volna az egyetlen járható út. Felvetődött a mezőgazdasági nyersanyagtermelők frontjának gondolata is az értékesítési lehetőségeiket akadályozó ipari államokkal szemben. A lengyel kormány 1930.július-augusztusban agrárblokk létrehozását kezdeményezte. Zalewski lengyel miniszterelnök síkraszállt bizonyos gazdaságilag és pénzügyileg erősebb hatalmak hegemóniatörekvései ellen. Lengyel elképzelés szerint nemcsak a Duna menti országoknak, hanem az egész közép- és kelet-európai régiónak össze kellene fognia. A Briandterv „felmelegítésével", amerikai tőkebevonással, féléves időtartamú, középtávú hitelek bevezetését szorgalmazták. Avarsói konferencián (1930. augusztus 28-30.) a legfontosabb kérdésekben – a preferenciarendszer és a legnagyobb kedvezmény elvének kiterjesztése – nem jött létre egységes álláspont, mert elsősorban Csehszlovákia és a balti országok fenntartásaikat jelezték. A Keleti-tengertől a Fekete-tengerig terjedő kereskedelempolitikai front létrehozása azért nem sikerült, mert az agrárblokk tagjai exportkínálatukkal nem voltak képesek elég nyomást gyakorolni az ipari államokra, s egzisztenciaféltésük erősebbnek bizonyult a szolidaritásnál.

A délkeletre irányuló német export elszigetelődését megakadályozandó a külügyminisztériumban 1930 novemberében elhatározták, hogyajövőben kétoldalú kereskedelmi tárgyalásokon vámkedvezményeket nyújtanak a délkelet-európai államoknak búzára, árpára és kukoricára. A német kormány majd az 1931. június 27-én parafált német-román, illetve 1931. július 18-i német-magyar – majd később német-jugoszláv, német-bolgár – kereskedelmi szerződésben nyújtott 75 százalékos vámpreferenciát az agrártermékek németországi bevitelére. A pénz- és hitelválság kirobbanása miatt a szerződés nem valósulhatott meg, s az átutalásokat leállították (moratórium).

Németország délkelet-európai terveiben Ausztria is szerepelt. Bülow államtitkár többször azzal érvelt, hogy a vámunió hidat alkot a dunai államok felé a német pozíció kiépítésére, s értékesítési gondjaik a térség országait a vámunióhoz való csatlakozásra kényszerítik. A belépési hullám során a balti államok is gazdasági közeledésre törekednének, s a lépés átkarolná Lengyelországot és feltehetően engedményekre késztetné a keleti német határok ügyében. A nagy közép-európai gazdasági blokk végül Franciaországot is rákényszerítené, hogy tárgyalásokat kezdjen Németországgal hasonló tervezetekről.

Az 1931. március 19-én meghirdetett német-osztrák vámuniós tervezet a két ország önálló gazdaságpolitikáját és autonóm vámigazgatását helyezte kilátásba. A nemzetközi szokásjog szerint ezzel megsértették a

kereskedelmi szerződésekben szokásos legnagyobb kedvezmény záradékát, illetve az Ausztriára vonatkozó határozatok végrehajtását. A vámunió tervezete Franciaország, Csehszlovákia és Olaszország kollektív fellépését váltotta ki. Végül a két ország visszavonta vámuniós tervezetét, s a hágai döntőbíróság 8:7 arányban a tervezetet összeegyeztethetetlennek tekintette a st-germain-i szerződéssel és az 1922. szeptember 9-i első genfi jegyzőkönyvvel.

A párizsi kormány ellenintézkedéseihez tartozott a Frangois-Poncet által kidolgozott „plan constructif", amely taktikailag az osztrákok visszalépését igyekezett megkönnyíteni. Az 1931. májusi javaslat Ausztriában és a délkelet-európai országokban kartellek alakítását irányozta elő, az agrártermékek és bizonyos iparcikkek értékesítését megkönnyítendő. Mivel Franciaország protekcionista gazdaságpolitikája és saját gabonaszükségletének megtermelése miatt kevésbé volt alkalmas hatékony szerepet vállalni a gazdasági válság leküzdésében, ígéretesebbnek tűnt mezőgazdasági hitelígérete; a megvalósítás azonban elmaradt. A következő napokban összeomlott a bécsi Öster- reichische Creditanstalt, miután a franciák kivonták tőkéjüket és a német bankok leállították kifizetéseiket. A gazdasági válság pénzügyi válsággal tetézve katasztrófaszakaszba érkezett.

1931 őszén Eduard Benes csehszlovák külügyminiszter gazdasági egységesítési terve Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország vámszövetségének létrehozására irányult. A későbbi pontosítás szerint nem gondolt konföderációra, csak preferenciarendszerre, amely később vámunióba torkollhatna. Ausztriában azonban elutasítottak minden Németország nélküli megoldást, s a Habsburg-restauráció lehetőségétől is tartottak. Benes tervét Németország is ellenezte; a német politikusok tisztában voltak a német piac erejével, azzal, hogy Ausztria és Magyarország ipari és mezőgazdasági terményeinek elhelyezésére a szűk csehszlovák piac nem elégséges.

Az 1931. évi német kezdeményezésekre 1932 elején brit és francia szanálási tervek válaszoltak. Január közepén a dunai országok (Ausztria, Magyarország Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia és Bulgária) vámunióját tartalmazó angoljavaslatot nyújtottak át Németországnak. A németek-elsősorban gazdasági megfontolásokból – elutasítottáka brit tervet.

Az 1932. március 5-én előterjesztett francia ún. Tardieu-terv öt dunai állam – Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia – regionális együttműködését sür- gettea kölcsönös preferenciák bázisán. Nyilvánvalóan téves volt a feltételezés, hogy az öt ország egymás közötti megoldást talál gazdasági problémájára. A problémával Tardieu is tisztában volt, ezért terve kilátásba helyezte, hogy felszólítja Németországot, Franciaországot, Angliát és Olaszországot, nyújtsanak kedvezményeket a dunai szövetség országainak, elsősorban vámpolitikai területen.

A Tardieu-terv megtárgyalására összehívott 1932. április 6-8-i londoni négyhatalmi konferencián élesen megmutatkoztak a „négy nagy" eltérő szándékai, pontosabban az angolok által támogatott francia elképzelés és a német-olasz törekvések. Mindkét fél kizárólag gazdasági tényekre hivatkozott. A kereskedelempolitikai vita a legnagyobb kedvezmény elve (amelyben a tengerentúli országok különösen érdekeltek voltak) és a preferenciaszerződések kötése körül éleződött ki. Meg kellett vizsgálni a preferenciák legcélszerűbb formáját.

A közép- és kelet-európai válság megnyugtató megoldására csak akkor kerülhetett sor, ha figyelembe veszik a pénzügyi, értékesítési, termelési, közlekedési és vámpolitika összefüggéseit. Délkelet-Európa hitelpolitikailag Franciaországtól, kereskedelem politikailag azonban Németországtól függött, s a politikai ellentétek végül is meghiúsítottak minden közös megoldást. A londoni konferencia sikertelensége nemcsak a francia vereséget jelezte kézzelfoghatóan, hanem egyúttal minden kísérlet végét, amely a dunai térség problémájának valamennyi utódállamot tömörítő gazdasági egyesítésére irányult.

Az 1932. szeptember 5-20-i stresai konferencián kompromisszumos tervet fogadtak el. A gabonakivitel valorizációjára (új érték megállapítása az értékcsökkenés okozta veszteség kiegyenlítésére) és az adósságszolgálat biztosítására nemzetközi alapot állítottak fel; létrehozták a kétoldalú szerződések rendszerét, amely preferenciákat helyezett kilátásba a délkelet-európai gabonára és vámkedvezményeket a felvevő országok iparcikkeinek exportjára. Németország kjelentette, hogy pénzügyi hozzájárulást nem tud nyújtani, de Romániának, Jugoszláviának, Magyarországnak és Bulgáriának kétoldalú preferenciaszerződéseket ajánlott. Mivel Franciaország az adósságok visszafizetése ügyében nem hajlott jelentősebb engedményekre, az agrárországokban is erősödött az igény, hogy felvevőpiacot találjanak termékeiknek. Megbukott a kísérlet, hogy a dunai szanálás ügyében konstruktív, a nagyhatalmak rivalizálásán túlmutató megoldás szülessen, s így enyhüjön Európa feszült gazdasági és politikai helyzete.

A stresai ajánlások kompromisszuma Németország és Olaszország sikerétjelezte. Németország azonban a német mezőgazdaság érdeke és a rövidesen hatalomra került nemzetiszocializmus külkereskedelmi kurzusának

bizonytalansága miatt e taktikai előnyt nem használta ki. Így a német külügyminisztérium által kidolgozott Délkelet-Európa-terv másodszor is megvalósulatlan maradt.

1932-1934-ben a kezdeményezés az olasz kormány kezébe került, amely a Brocchi- szerződésekkel kiépítette kereskedelmi kapcsolatait Ausztriával és Magyarországgal. A bonyolult szerződésrendszer nem igényelte más hatalmak hozzájárulását, mert nem sértette az addig érvényes legnagyobb kedvezmény elvét. A korábbi tervek csődje miatt Rómában azzal számoltak, hogy Közép- és Kelet-Európa, valamint a Balkán országaiban is hajlandóság mutatkozik az Olaszországhoz fűződő kapcsolatok elmélyítésére. Így Mussolini dunai memorandumának indoklásában arra hivatkozhatott, hogy Olaszország állandóan igyekezett segíteni a dunai országoknak, s javaslatát az olasz kereskedelem helyzetéhez igazította. Azt javasolta, hogy a kölcsönös preferálás joga azokra az államokra vonatkozzon, amelyek passzív kereskedelmi mérleget könyvelhetnek el a dunai országokkal folyó kereskedelemben. Emiatt terve nem számíthatott általános támogatásra, ezért Olaszország Magyarországra és Ausztriára korlátozta a megállapodásokat.

Az 1934. március 17-én Olaszország, Magyarország és Ausztria által aláírt, s elsősorban politikai célokat követő római jegyzőkönyvek három egyezményből álltak: az elsőjegyzőkönyv politikai konzultatív paktumot tartalmazott. Ennek feladata Ausztria állami függetlenségének biztosítása, a magyar revizionizmus támogatása és Olaszország pozíciójának kiépítése a dunai térségben, elsősorban Jugoszláviával szemben. A második és harmadikjegyzőkönyv együttesen gazdasági regionális paktumot tartalmazott, s egyúttal többoldalú kereskedelmi szerződésnek tűnt. A gazdasági kérdéseket szabályozó két szerződéskötés Róma és Budapest korábbi kapcsolataiból eredt. Az Olaszország és Ausztria közötti gazdasági megállapodás nyílt preferenciákat irányzott elő, míg a Róma és Budapest közötti megállapodások formálisan nem tartalmaztak nyílt vagy rejtett preferenciákat.

A római szerződések politikai megfontolásai között elsősorban az osztrák anschluss megakadályozása szerepelt. E szándék Párizsban és Prágában természetes támogatásra talált. A megállapodások nem zárták ki ugyan Németország együttműködését a dunai térség szanálásában, de messzemenően barátságtalannak tűntek a német külügyminisztérium számára.

A „létfontosságú német közép-európai érdek megőrzése" érdekében tett első lépést a németországi gazdasági válság mélypontjának túllendülése után az 1934. február 21-én Magyarországgal és május 1-jén Jugoszláviával kötött szerződések jelentették. Ezekben új formában fogalmazódtak meg az 1931. nyári preferenciagondolatok, amelyek a két országhoz fűződő bilaterális kapcsolatok alapját alkották. Az új német kormány elhatározta, hogy országa délkelet-európai pozícióját megvédi az egyes európai nagyhatalmak Németországot kizáró tendenciáitól, amely később „félhivatalos német birodalomhoz" vezetett Délkelet-Európában.

A második világháború felé (1929-1939)

A világgazdasági válság évei alapvetően megváltoztatták a nemzetközi kapcsolatokat.

A Young-terv nem oldotta meg a jóvátételek ügyét, csupán agóniájukat vezette be. Korábban ismeretlen méretével nem csak a tűrhetően működő világgazdasági rendszert és pénzügyi alapjait zúzta szét, hanem a korlátlan nemzetállami egoizmusnak is teret nyitott. Briand 1930 májusában nyilvánosságra hozott Európa-tervével szemben nem az európai államok egyesülése, hanem a nemzeti rivalizálás korszaka kezdődött.

A világpolitikai légkör hirtelen megváltozott; az európai politika évekig visszaszorított, kényszerből leplezett valódi hatalmi struktúrái kerültek felszínre. A Népszövetség intézményesített, békés együttműködési kezdeményezéseit a kétoldalú érdekek új rendszere váltotta fel, amely élesen felszínre hozta az 1918-1919. évi európai államrendszer törékenységét.

A külpolitika új szakasza majdnem mindenütt személyi és pártpolitikai változásokkal, az államok politikai rendszerének módosulásával járt. Stresemann 1929. október 3-i halála politikai eseménysort indított el a német és a nemzetközi politikában. Németországban előkészítette a weimari nagykoalíció felbomlását és a parlamenttől egyre inkább függetlenedő elnöki kormányokat. A Centrum-párt jobbszárnyához tartozó Heinrich Brüning kancellár 1930-tól a parlamenten kívüli nacionalista erők növekvő nyomása alá került. A gazdasági válság Nagy-Britanniában is belső rendszerváltással járt: a Ramsay MacDonald vezette munkáspárti (Labour-) kormány 1931 augusztusában – éppúgy mint 1930 tavaszán a német Hermann Mülleré – az egyre nagyobb anyagi eszközöket lekötő munkanélküli-biztosítás válságán bukott meg. A külpolitika iránya nem változott, de új erők és személyek kerültek előtérbe. Anglia világméretű elkötelezettsége minden brit politikai lépést az óvatos taktikázás és az európai béke feltétlen megőrzése felé szorított.

A legkevésbé látványos változás Franciaországban történt, ahol 1925-1932 között Briand középutas álláspontja határozta meg a harmadik köztársaság külpolitikáját. Olaszországban Mussolini 1929 novemberében Dino Grandira bízta a külpolitika irányítását, aki erőtelesebben érvényesítette a fasiszta párt érdekeit a külpolitikai apparátusban. A válság idején megváltozott a Szovjetunió külpolitikai vezetése is: Georgj Csicserint 1930júliusában Maxim Litvinov váltotta fel, akinek kinevezése egyfajta súlypont-áthelyeződést jelzett. A szovjet-német együttműködés Rapalló és Berlin óta követett vonala egyelőre töretlen maradt, de Litvinovot inkább a kollektív biztonság és a megnemtámadási szerződések bővítésének képviselőjeként ismerték meg.

A gazdasági stabilitás megrendülése, a világkereskedelem és a nemzetközi pénzügyi rendszer széthullása, a munkanélküliek számának növekedése egész Európában (1932-ben 15 millió) és az Egyesült Államokban komoly belpolitikai következményekkel járt. A kormányok és a kormányzati rendszerek bukása, a tömegek radikalizálódása pedig a nemzetközi kapcsolatokra is kihatott.

Brüning revíziós politikájának legfőbb céjává ajóvátételek megszüntetését tette, s csak ezt követte a fegyverkezési egyenjogúság követelése. A területi revízió gondolata – Magyarország kivételével – átmenetileg visszaszorult; a versailles-i szerződés általános revízióját „csendben" már célba vették, de még nem rögzítették, mit értenek rajta.

Herbert Hoover amerikai elnök 1931. június 20-án egyéves fizetési moratóriumotjava- solt a nemzetközi adósságokra, beleértve az európai szövetségesek Egyesült Államoknak fizetendő háborús adósságait is. A lépést az aggodalom vezette, hogy a nemzetközi pénzügyi tranzakciók válsága tejesen romba döntheti a világgazdaságot. Nagy-Britannia, Németország és Olaszország azonnal elfogadta a moratóriumot, Franciaország azonban vonakodott és amerikai garanciákat kért a szövetségesek törlesztéseire. A moratóriummal ajóvátétel ügye végérvényesen elintézettnektűnt: Németországa 132 milliárd aranymárkából (az inflációtól független elszámolási egység, egy font finomarany 1395-öd része) 23 milliárdot fizetett ki, amit a brüningi revíziós politika saját sikerének tulajdonított. A jóvátételek formális lezárását rögzítő 1932. júliusi lausanne-i egyezmény ugyan a szerződés ratifikálási feltételévé tett egy 3 milliárd márkás törlesztést, erre azonban sohasem került sor. 1933 után gyakorlatilag minden megállapodás nélkül leállították az Egyesült Államoknak esedékes szövetséges adósságfizetést is. Csupán Finnország tejesítette továbbra is kötelezettségeit.

A jóvátételi kötelezettségek és adósságok visszafizetésének befejeztével lezárult a háború utáni időszak fontos szakasza. Megrendültek azonban a Párizs környéki szerződések politikai és jogi alapjai.

Az 1932. február elején Genfben megnyílt leszerelési konferencia kezdettől a hatalompolitikai ellentétek fellángolása és nem azok leküzdésejegyében ülésezett. Japán man- dzsúriai és kínai katonai beavatkozása véglegesen megváltoztatta a nemzetközi viszonyokat, miközben a Népszövetség lényegében tehetetlenül szemlélte a fejleményeket. Az európai helyzetet pedig a világgazdasági válság tette kiszámíthatatlanná.

A konferencia kezdetén Franciaország népszövetségi hadsereg felállítását javasolta. Mivel a fegyverkezés nemzetközi ellenőrzése az adott körülmények között utópikus volt, így a terv inkább elterelő manővernek, mintsem konstruktív javaslatnak tűnt.

A konferencia nem a felfegyverzett országok fegyverzetcsökkentési óhaja, hanem a leszerelt országok fegyverkezési törekvése jegyében ülésezett. Brüning kancellár csak óvatosan használta a német egyenjogúság fogalmát, amelyet az általános leszerelés rendszerében és az egyenlő biztonság alapján valamennyi nép számára biztosítani kell. A Reichswehr 200 ezer főre emelését, hatéves szolgálati idő bevezetését és sorozott hadsereg felállításátjavasolta, amely kifejezi a német egyenjogúságot. Utódja, Franz Papen kancellár viszont 1932 nyarán már arra utasította Nadolny nagykövetet, hogy jelentse be a leszerelési konferencián: Németország a német egyenjogúság elismerésétől teszi függővé további részvételét. Németország 1932. júliusi kivonulása a konferenciáról már a német politika megkeményedésére utalt, noha a tejes cselekvési szabadság egyoldalú kimondására majd csak Hitler idején került sor. Az angolszász hatalmak a válság áthidalása végett Franciaországot egyelőre formális kompromisszumra késztették.

Az 1932. novemberi öthatalmi (Nagy-Britannia, Egyesült Államok, Franciaország, Olaszország, Németország) egyezmény garantálta Németország és a többi leszerelt állam egyenjogúságát a valamennyi államnak biztonságot nyújtó rendszerben. Németország ismét bekapcsolódott a konferencia munkájába. Az „egyenjogúság" elismerésével Berlin jelentős áttörést könyvelhetett el, amelyhez Franciaország is hozzájárult. Miután nem sikerült valamennyi nemzet számára kötelező nemzetközi jogi kereteket létrehozni, megkezdődött a németek irányvétele a teljes katonai cselekvési szabadság elérésére. Németország 1933. október 14-én elhagyta a leszerelési konferenciát és kilépett a Népszövetségből is. 1935-ben bevezette az általános hadkötelezettséget, 1936-ban pedig megszállta a rajnai demilitarizált övezetet.

A leszerelési konferencia kudarca több volt egyszerű diplomáciai epizódnál, mert az új nemzetközi jogi rendszer kialakítására irányuló politika végét jelentette. A Wilson elképzelését tükröző elvek sohasem váltak politikai valósággá és nem fedték el a hagyományos hatalmi politikát. Ekkorra azonban a hatalmi politika már nem a status quo megőrzését, hanem több hatalom részéről is az 1919-ben létrehozott nemzetközi rendszer számottevő megváltoztatását szolgálta.

A revízió a változás igényeként kezdettől jelen volt az 1919-1920-ban létrehozott európai rendszerben, mivel a békekonferencia döntései Nagy-Britannia kivételével egy hatalmat sem elégítettek ki tejesen. Franciaország biztonsági igénye a Locarno-szer- ződésekig nem tejesült; Olaszország győzelme gyümölcsét az Adriánál látta elorozva; Lengyelországnak a német területekbe benyúló határai nem feleltek meg a német nemzeti elképzeléseknek; Litvánia a lengyel csapással elveszítette fővárosát, Vilniust. Jóllehet mindenütt szembetűntek a békét veszélyeztető fejlemények, a revíziós tendenciák akut válsággóca mégis az első világháború vesztesei körében alakult ki. Németország és Magyarország sohasem fogadta el a békeszerződések területi határozatait.

Magyarországon a revíziós politika 1926 után erősödött fel. A hivatalos követelések azonban általában a zárt magyar lakosságú peremvidékre korlátozódtak, s még nem érintették a Szent István-i birodalom egészét, noha szinte valamennyi politikai csoportosulás ezt vallotta. 1927-től a magyar politika Olaszországra támaszkodott, de a trianoni békeszerződés revíziója csak Gömbös Gyula miniszterelnökségével lett hivatalos kormányprogrammá.

Németországban Stresemann még a népszövetségi belépés előtt, 1925 szeptemberében dolgozta ki nemzeti revíziós politikáját. Ebben az első helyre a jóvátétel kérdése került. Ezt követte a külföldi németség védelme, s a keleti határok módosítása (Danzig és a lengyel korridor visszaszerzése és a felső-sziléziai határok korrekciója). Brüning revíziós politikájának terve ugyanis – amely ajóvátételek megszüntetésétől a fegyverkezési egyenlőségen keresztül a területi követelésekig terjedt – a nacionalista jobboldali pártok erős revíziós propagandanyomása alá került, amely mindezen célok egyidejű megvalósítását sürgette.

Mussolini olasz kormányzata az olasz politika régi hagyományait folytatta: a nagy döntéseknél elkerült minden Angliával szembeni kihívást, ellenszegült a francia kontinentális hegemóniának és megkísérelte gyengíteni a franciák pozícióit a Duna-meden- cében. Így értelmezhető a Magyarországgal kötött 1927. áprilisi barátsági szerződés. Mussolini 1931. októberi nápolyi beszédében hirdette meg teljes revíziós programját: ajóvátételek törlése, a fegyverkezési egyenlőtlenség felszámolása s a területi kérdések rendezése. Ezzel a győztesek egyike első ízben állt előjelentős revíziós célkitűzésekkel. Az 1933. január végi németországi rendszerváltás ugyan ideológiai közeledést eredményezett a két hatalom között, de élezte ellentétüket eltérő ausztriai és Duna-medencei céljaik miatt. Mussolini csak abesszíniai agressziója alatt adta fel közép- és kelet-európai orientációját; ekkor jött létre a revíziós hatalmak „tengelye", amely először a spanyol polgárháborúban lépett a világ nyilvánossága elé.

A Hitler vezette nemzetiszocialisták kormányra kerülése riasztóan hatott az európai közvéleményben, de csak kevesen ismerték fel, hogy a nemzetközi politikában is alapvető változást eredményez. Valójában már a Mein Kampf, különösen pedig kéziratban maradt Második könyve világosan körvonalazta Hitler „élettér-politikáját", a Kelet, a bolsevizmus elleni nagy hadjáratot is. Első lépésként a nagynémet birodalom megteremtését tervezte Európa közepén, a német kontinentális hegemónia ellenfeleinek, első helyen Franciaország kikapcsolását, Nagy-Britanniával és Olaszországgal szövetkezve. Ellenfeleinek – a Szovjetuniót is beleértve – villámháborús kikapcsolása után világhatalmának biztosítása érdekében az Egyesült Államok ellen is hadjáratot tervezett. Politikai lépései annak ellenére mind veszélyesebbnek bizonyultak, hogy fokról fokra nőtt bennük a fantasztikum és gyakran veszítették el világos körvonalaikat. 1935 márciusában a fegyverkezési egyenjogúság bejelentése; 1936 márciusában a Rajna-vidék remilitarizálá- sa, 1938 márciusában Ausztria, 1938 októberében a Szudéta-vidék bekebelezése még revíziós céjainak bizonyos – német népies (völkisch) – logikáját tükrözték. Számára az anschluss inkább kontinentális birodalma megteremtésének fontos lépése volt, mint pusztán a német önrendelkezési jog revíziós aktusa.

Revíziós politikájának meghirdetett pályájáról először 1939 márciusában, Csehszlovákia végleges felszámolásakor tért le. További lépéseiben állandóan a nemzeti hatalom szélesítésének hagyományos elképzeléseiből indult ki, tekintet nélkül az érintett terület lakosságára. Expanziós politikája hagyományos, sőt túlhaladott módszerekre épült, de általuk egyre közelebb került ideológiai céjához. A Szovjetuniót és a bolseviz-must a zsidóság világuralmi formájának tekintette, amelynek a legyőzését nemcsak nemzeti hatalompolitikai célnak, hanem egyfajta negatív világmissziónak is szánta.

1933 és 1939 között a nemzetközi kapcsolatoka Versailles-ellenes egységes revíziós front kialakítása, illetve ennek az elhárítása jegyében alakultak. Az 1933-as németországi fordulat a kollektív biztonság politikájának

felélesztési kísérletéhez vezetett. Ennek kezdeményezői a megváltozott körülmények közepette az 1920-as évekhez hasonlóan a status quo megőrzésére törekedtek. 1934 szeptemberében a Szovjetunió belépett a Népszövetségbe; Németország és Japán akkor már kilépett a genfi ligából. A Szovjetunió a kollektív biztonság politikájára való váratlan áttéréssel megkísérelt széles frontot nyitni az „agresszorok" ellen. Közvetlenül főleg Japán mandzsúriai terjeszkedése izgatta, de európai határain is igyekezett nyugalmat teremteni.

A kétoldalú kapcsolatokról a kollektív együttműködésre váltott szovjet külpolitika nyitott fülekre talált Franciaországban, amelyet nyugtalanítottak a német fejlemények; Párizs Németország közép- és kelet-európai befolyásának terjedésétől tartott. Louis Barthou francia külügyminiszter 1934. októberi meggyilkolásáig kelet-európai regionális paktum, egyfajta „keleti Locarno" létrehozásán munkálkodott. Ebben a résztvevő hatalmak kölcsönösen garantálták volna területi integritásukat s valamely ország provo- kálatlan megtámadása esetén a többiek segítséget nyújtanának. A tervezett kelet-európai regionális szerződésrendszer és az összeurópai biztonsági rendszer összekapcsolására gondoltak, amelyben Franciaország a keleti paktumért vállalna garanciát, a Szovjetunió pedig pótlólagos garanciát kapna a locarnói szerződésből történt kihagyásáért. A szovjet javaslat találkozott az összeurópai biztonsági rendszer megteremtésének erős francia érdekeltségével. 1934 tavaszán Barthou és Litvinov Genfben megállapodott, hogy regionális szerződésrendszerbe vonják be Lengyelországot, Finnországot és a Szovjetuniót. Franciaországon és a Szovjetunión kívül azonban csak Csehszlovákia hajlott a részvételre, Németország és Lengyelország különböző indoklással elutasította a javaslatot.

A kelet-európai államrendszernek határgaranciát nyújtó ambiciózus terv az utolsó, meghiúsult kísérlet volt a revízióellenes front létrehozására, sőt a revíziós törekvések valamennyi hatalom átfogó szövetségi rendszerével való leküzdésére.

A nagy tervek végül hagyományos szövetségi és segítségnyújtási politikára redukálódtak.

Franciaország a német-lengyel közeledés miatt aggódva, valamint Anglia és Olaszország nem eléggé biztos támaszát érzékelve a versailles-i szerződés német megsértésével szemben biztonságpolitikájának régi eszközéhez nyúlt. 1935. május elején segítségnyújtási szerződést kötött a Szovjetunióval. Elvileg helyreállt az első világháború előtti szerződési helyzet, azzal a lényeges különbséggel, hogy most minden szovjet segítségnyújtás csakis harmadik állam területén keresztül történhetett; ezek viszont valamennyien elutasították a szovjet csapatok átvonulását. Ezen az akadályon szenvedtek hajótörést 1939 nyarán a nyugati hatalmak és a Szovjetunió tárgyalásai is. Problematikus maradt a Szovjetunió és Csehszlovákia 1935 májusában kötött szerződése is, amelyben a két fél segítségnyújtási kötelezettségét megtámadásuk esetén feltételként korlátozta a Franciaország segítségéről rendelkező cikkely. Csehszlovákia ily módon igyekezett elkerülni egyoldalú kötődését a Szovjetunióhoz.

A kollektív biztonságpolitika felélesztésének kísérlete és a kétoldalú szövetségi politika egyidejű folytatása egybeesett a versailles-i szerződés nyílt felszámolására irányuló német politikával. Az általános német hadkötelezettség 1935. márciusi bevezetése felgyorsította a francia-szovjet együttműködést, az utóbbiak szerződése viszont közvetlen hivatkozásul szolgált a Rajna-vidék 1936. márciusi katonai megszállására. Hitler a villámgyors csapások alkalmával mindig az ellenfél cselekvésképtelenségével számolt, és számítása legtöbbször bevált.

A nyugati hatalmak – Anglia, Franciaország, Olaszország – szavakban ugyan még tiltakoztak az általános hadkötelezettség bevezetése ellen. Ezt 1935. áprilisi stresai határo- zatukjelezte, amelyhez még Mussolini is csatlakozott. A valóságban már megkezdődött ellenállásuk széttöredezése. Az 1935 júniusában aláírt angol-német flottaegyezményben Anglia elfogadta Hitler ajánlatát a német flottaépítésről az angol tonnaűrtartalom 35 százalékáig. London valójában támogatta a német politikát a versailles-i szerződések hatályon kívül helyezésében. A szerződés erkölcsi sikert is jelentett Németországnak, mert a békeszerződések jogi alapjait ezúttal egy győztes nagyhatalom jóváhagyásával rendítette meg. Olaszország mindinkább csak felemás módon támogatta a stresai politikát, kizárólag küszöbönálló afrikai gyarmati vállalkozása fényében.

Az angol politikában a béke megőrzése feltétlen előnyt élvezett. Nagy-Britannia ugyanis a győztes európai hatalmak sorában különleges helyzetbe került: az első világháború révén ugyan egy időre sikerült kikapcsolnia Németországot, legfőbb világpolitikai ellenlábasát, világbirodalmának összetartása viszont egyre nehezebbnek bizonyult. Előrehaladt domíniumainak önállósodása, miközben növekedett Anglia exportfüggősége a közösség országaitól (a harmincas években a brit kivitel majdnem fele oda irányult). Katonai kötődései pedig éppen akkor lazultak, amikor a légierő fejlődésével a sziget sebezhetővé vált.

London képtelen volt az egyidejűlegtöbb helyen mutatkozó válság megoldására. A világ kibékítését célzó felhívásai a globális válságok leküzdésének, a status quo lényegi megőrzésének brit érdekét fejezték ki, mivel

világbirodalma túlélését csak így biztosíthatta. Az appeasement, a megbékítés politikai vonala a világellentétes blokkokra tagolódásának elkerülését célozta, amit elsősorban Franciaország képviselt. Ez a békepolitika megfelelt a brit nemzeti érdekeknek, ezért a két világháború között minden brit kormány ezt folytatta, még ha mutatkoztak is bizonyos hangsúlyeltolódások a konzervatív és a Labourkormányok, illetve a nemzeti koalíciós kabinetek között. 1935júniusa után a konzervatív kormányoka kollektív népszövetségi politika, a brit újrafelfegyverkezés és a diktátorokkal folytatott kétoldalú tárgyalások kombinációjával kísérleteztek, hogy részleges engedményekkel együttműködésre sarkalják az utóbbiakat. Nem voltak hajlandók azonban tejesen szabad kezet biztosítani Hitler kontinentális politikájához.

E kettős stratégia sikertelensége először Olaszország 1935. októberi abesszíniai támadásakor mutatkozott meg: Samuel Hoare angol és Pierre Laval francia külügyminiszter 1935. decemberi terve korlátozott mértékű közeledést javasolt Olaszországhoz és Abesszíniában részleges annexiót engedélyezett számára. A tervezet végül a csalódott angol közvélemény ellenállásán, még inkább Mussolini merevségén hiúsult meg. A Népszövetség az 1935. októberi agresszió után mégis csak felemás gazdasági szankciókhoz nyúlt a fasiszta Olaszországgal szemben; így azok inkább bátorították az ag- resszort. Ezzel közvetlenül összefüggött 1936 márciusában a német csapatok bevonulása a rajnai demilitarizált övezetbe. A megbékítés politikája Neville Chamberlain angol miniszterelnök személyében talált legelkötelezettebb képviselőjére. Tejesen távol álltak tőle a pacifista elképzelések, de lelkiismeret-furdalása volt a versailles-i szerződés miatt és áthatotta az illúzió, hogy érvelése bizalmat kelt a diktátorokban.

Hitler 1938. évi válságai idején a nemzeti önrendelkezés jogára hivatkozott, amivel félreismerhetetlen erkölcsi nyomást gyakorolt a brit politikára. Németországon kívül és belül egyaránt szem elől tévesztették, hogy stratégiai céja valójában Csehszlovákia tejes szétzúzása. A Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Németország kormányfőinek részvételével, Mussolini közvetítésével megrendezett 1938. szeptember végi müncheni konferencia Hitler céjainak elérését csak valamivel elodázta, de nem tudta megakadályozni. München nem a békét őrizte meg, hanem néhány hónappal elodázta a háborút, amiért a szavahihetőség elvesztésével és az európai biztonsági politika tejes összeomlásával fizettek. Amikor Csehszlovákia meghajolt a nagyhatalmak diktátuma előtt, London számára a megbékítés politikája egy pillanatra összhangban lévőnek tűnt a mindenre elszánt agresszív hatalom óhajával. A tragikus tévedésben Nagy-Britannia politikai gyengesége is kifejeződött, amely egészen a háború kitörésének a pillanatáig nem szakította meg Berlinnel fennálló kétoldalú tárgyaló kapcsolatait.

Hitler ellenfeleinek gyengesége abban is rejlett, hogy alkalmatlannak bizonyultak közös politika folytatására: még Franciaország és Nagy-Britannia is alig talált közös álláspontot. A nagy tisztogatásoktól legyengült Szovjetunió csak München után lépett a színre, bizonyos távolságtartással. Az Egyesült Államok elnökének kezét a semlegességi szerződések, és saját fegyverszállítási embargója kötötte gúzsba. A status quo megőrzésében érdekelt hatalmak így nem alkottak zárt, egységes frontot.

Nem létezett a „fasizmus” jól szervezett akcióegysége sem, csupán államhatalmi érdektől vezetett együttes fellépése a mindenkori ellenséges hatalmak ellen. Egyetértettek a terjeszkedés formáiban, a nagy térségek feletti uralomra irányuló neoimperializmusban. Ennek az első lépését 1931-ben Japán tette meg, amelyet 1935-ben Olaszország, majd 1938-1939-től Németország követett. Valamennyi esetben területi expanzió is történt.

Németország Olaszország és Japán ideológiai egyetértése a nemzetközi politikában főként az erőszaknak, mint az állami cselekvés törvényes eszközének a közös elismerésében mutatkozott meg. Természetesen a kül- és a belpolitika e hatalmaknál is egységet alkotott. Szorosabb politikai küzdelmek a Németország és Japán által 1936 novemberében aláírt ún. antikomintern paktummal kezdődtek, amelyhez egy év múlva Olaszország is csatlakozott. 1939 és 1941 között Mandzsukuo, Magyarország, Spanyolország, Bulgária, Horvátország, Dánia, Finnország, ajapánok megszállta Nanking-Kína, Románia és az 1939 utáni Szlovákia is tagja lett. A paktum viszonylag ártalmatlan szövegű egyezmény volt a Komintern-ellenes együttműködésről; a német-japán titkos pótegyezmény csak kölcsönös jóindulatú semlegességet és konzultációt írt elő a Szovjetunió provokálatlan támadása esetén. Kötelezte a feleket arra is, hogy kölcsönös egyetértés nélkül semmiféle politikai szerződést nem kötnek a Szovjetunióval. Az nem derült ki, hogy e megállapodások ténylegesen hatályon kívül helyezik-e a rapallói és a berlini (1922, 1926) német-szovjet szerződéseket.

A német kormány azonban ajapánok értesítése nélkül kötötte meg az 1939. augusztus 23-i német-szovjet megnemtámadási egyezményt, s ajapánok sem konzultáltak a német kormánnyal 1941 áprilisában, a szovjet-japán semlegességi szerződés aláírásakor. Mindenesetre ezt megelőzte Németország, Olaszország és Japán 1940 szeptemberében kötött háromhatalmi szerződése, amelyben a szerződő felek megerősítették, hogy megállapodásuk nem érinti a Szovjetunióval fennálló politikai viszonyukat. A háromhatalmi szerződéssel az antikomintern paktum inkább propagandisztikus demonstrációjából háborús szövetség lett, jóllehet

együttműködésük előírt, korlátozott szintje elmaradt a nyugati szövetségétől. Márciusban Spanyolország is belépett az antikomintern paktumba, bizonyítva, hogy az európai cselekvés fonalát a „tengelyhatalmak" tartják kézben.

A hiány elsősorban az európai „tengelyhatalmak" és kelet-ázsiai partnerük viszonyában mutatkozott. A német-olasz kapcsolat az állampolitikai érdeken, az ideológiai szimpátián, valamint Hitler és Mussolini személyes viszonyán nyugodott. Mussolinit a müncheni konferencia fejleményei megerősítették a demokratikus országok erőtlenségéről vallott véleményében, ezért 1939 áprilisában elfoglalta Albániát, sőt Tessint is. Az emiatt Franciaországgal keletkezett feszültség Olaszországot még szorosabban Németországhoz kötötte, s növelte függőségét. Az 1939. májusi ún. „acélpaktum"automatikus segítségnyújtási kötelezettséget irányzott elő minden konfliktus esetén, beleértve a szövetségesek által kezdeményezett támadást is. A háború elejére a tengelyhatalmak ideológiai szolidaritása Olaszország politikai függőségéhez vezetett, ami kevés mozgásteret engedett Mussolininak. Ez feszélyezte az olasz diktátort. Ezzel magyarázhatók többszöri külön expanziós kezdeményezései. Albániából Görögország ellen indított önálló akciója 1940 őszén katonai katasztrófával végződött, s tovább növelte a Német Birodalom fölényét a szövetségben.

Az 1939. augusztus 23-i szovjet-német érdekszféra-elhatárolás a Német Birodalomnak lehetőséget kínált a Lengyelország ellen régen tervezett háborúhoz, mivel nem kellett tartania a Szovjetunió és a nyugati hatalmak harapófogójától. Az egyezmény titkos záradékában a Német Birodalom kjelentette, hogy Észtország, Lettország, Finnország, Besszarábia és Lengyelországnak a Narew, Visztula és San folyóktól keletre fekvő területei kívül esnek érdekszféráján. Cserében a Szovjetunió érdektelenséget nyilvánított az e vonaltól nyugatra elterülő lengyel területek, valamint Litvánia iránt. Hitler Szovjetunió iránti engedékenysége azonban semmit sem változtatott korábbi szovjetellenes beállítottságán. Az Angliával való együttműködés további elképzelését jelezte Nagy-Britanniá- hoz intézett 1939. augusztus 25-i „nagyvonalú" ajánlata. Ebben – a Lengyelország leverése utáni időszakban – a briteknek ismét kilátásba helyezte az európai kontinens és a tengerentúli területek német és brit érdekszférájú felosztását. A Sztálinnal kötött paktum után ugyanis bizonyos mértékig arra számított, hogy Anglia végül is tolerája lengyelellenes politikáját és háborúját.

Németország 1939. szeptember 1-jén megtámadta Lengyelországot. Az ezt követő háborús események pedig végleg félretolták az 1919-1920-ban kialakított nemzetközi rendszert.

Az Európa- gondolat hívei az 1920-1930-as években

Az Európa-tervezés az első világháborút követő időszakban a Népszövetség világméretű béketervei miatt visszaesett. Az Európa-gondolat hívei fájdalmas döntésre kényszerültek, s végül is többségük beleegyezett a népszövetségi tervek elsőbbségébe az európai egyesüléssel szemben. A népek önrendelkezési joga -jóllehet más módon – szintén az Európa-gondolat ellen hatott. Újjáéledésének legriasztóbb akadályát azonban a valamennyi államban felbukkanó ösztönösségjelentette, hogy visszatérjenek a régi módszerekhez és gyógyulásukat a zömében nacionalista politikában keressék. A hivatalosan meghirdetett Európa-tervek mögött szintén öncélú politikai szándék húzódott meg.

Az 1920-as évek elején az Európa-gondolat védelmében jelentkező erők főleg negatív tapasztalatokból táplálkoztak: Európa súlyos gazdasági helyzetéből, a béke és biztonság vágyából, a Népszövetség befolyásának túlbecsüléséből, az amerikai gazdasági hatalomtól és a szovjet ideológiai befolyástól való félelemből. Tisztában voltak azzal, hogy Európa népei kulturális és szellemi tekintetben számos közös vonással rendelkeznek. Az összefogás szükségességét elsősorban a nemzetközi gondolkodásmódban jártas értelmiségiek ismerték fel, akik az egyre uralkodóbbá váló nemzeti irányvonallal szemben Európa államainak politikai és gazdasági integrációját sürgették, mert számos probléma megoldását másként nem tartották lehetségesnek.

Az európai tudat erősítésének kényszerét elsősorban Franciaországban, Ausztriában és Németországban emlegették. 1923 őszén a Ruhr-vidék francia-belga megszállása nemcsak a nemzeti szenvedélyeket korbácsolta fel, hanem ismét érzékeltette az európai együttműködés szükségességét. Egyre többen írtak Európa nyomorúságos gazdasági helyzetéről és a gazdasági együttműködés szükségszerűségéről.

Az európai összefogást sürgetők azzal rveltek, hogy 1. Európa népeinek összefogása az egyedüli biztos eszköz az egymás közötti gyűlölet, a félelem és a rivalizálás leküzdésére és egyúttal a béke és biztonság megteremtésére. 2. A vámunió és a közös piac bázisán történő gazdasági összefogás kínája Európa számára az egyedül használható megoldást a gazdasági nehézségek leküzdésére és a megerősödésre. A gazdasági unió egyúttal a biztonságot is garantája, amely egyaránt fontos az európai ipar és kereskedelem racionalizálása, valamint tőkéje, nyersanyaga és munkaereje gazdasági hasznosulása számára. 3. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között fekvő európai államoknak össze kell fogniuk, hogy biztosítsák függetlenségüket ezen óriásokkal

szemben. 4. Az európai népekés kormányok számára a föderalizmus kínája az éles nemzeti határok feloldásának legbiztosabb módszerét és szüntetheti meg a veszélyes és súlyos kisebbségi problémákat. 5. Az egyesülés Európa népeinek lehetőséget teremt új küldetéstudata kialakítására és áldozatos energiáinak felszabadítására.

A gazdasági integráció érdekében különböző nemzetközi szervezetek tevékenykedtek: a Népszövetség világgazdasági és vámfegyverszüneti konferenciái, az 1925-ben német-francia kezdeményezésre megalakult Európai Vámegyesülés (Europaischer Zollverein), a Bécsben Julius Meinl bécsi nagykereskedő ösztönzésére megalakult és szabad kereskedelmi elveket valló a Mitteleuropaischer Wirtschaftstag (Közép-európai Gazdasági Konferencia), amely a gazdaságilag egymásra utalt közép-kelet-európai államok együttműködését sürgette nagyobb gazdasági térség kialakítása érdekében. Németországban többszöri névváltoztatás után 1926 közepén Wilhelm Heile vezetésével megalakult Szövetség az Európai Megegyezésért (Verband für europaische Verstandigung), amely az európai egyesülést német nemzeti érdeknek tekintette.

Az európai összefogás legnagyobb és legsikeresebb „pártok feletti tömegmozgalma"

a Richard N. Coudenhove-Kalergi által szervezett Páneurópa-mozgalom volt. Azon kevés modern kori személyiség közé tartozott, aki hivatalos megbízás nélkül, saját kezdeményezésére volt sikeres egy egész kontinens sorsát meghatározó szervezet megalakításával.

Coudenhove-Kalergi a pánamerikai együttműködésből vezette le Páneurópa új fogalmát, amelytől elsősorban az új világháború kitörésének megakadályozását, gazdaságilag pedig a vámhatárok nélküli nagy európai piac létrejöttét remélte. Páneurópa című könyvét (1923) számos nyelvre lefordították, s szerzője egyik napról a másikra világhírnévre tett szert.

Az európai összefogás tartalmát a kulturális egységben, a keresztény és hellenisztikus alapon nyugvó vallásban és művészetben, valamint a közös történelemben, a hasonló életstílusban és erkölcsi felfogásban látta. Európa határainak megvonásakor az ún. kis-európai megoldást vallotta, vagyis a Szovjetunió és Nagy-Britannia kizárását Pán- európából, egyúttal hangsúlyozva, hogy az nem irányul ellenük.

Páneurópa fundamentumának a francia-német együttműködést tekintette; megbékélésük legnagyobb eredménye az 1925. évi locarnói szerződés volt. Fő problémájának a keleti határok garanciájának hiányát tartotta, s óvott az illúziótól, hogy Locarnóval a béke tartósan biztosítható, mivel az számos problémát kihagyott a megállapodásokból. 1933-ra 16 európai államban működtek a Páneurópa Unió szekciói. A vezető politikusok mellett rövidesen számos költő és író lett az európai egyesítés híve. Elsősikerét 1926 októberében a Bécsben ülésező első nemzetközi Páneurópa-kongresszuson aratta, ahol 24 nemzet több mint kétezer küldötte vett részt. A plenáris ülés középpontjában a francia-német közeledés állt, a bizottságok pedig a gazdasági, politikai és szellemi-kulturális együttműködésről tanácskoztak.

A Páneurópa Unió magyarországi szekciója 1926-1932 között tevékenykedett, s a Kossuth Párthoz tartozó Rainprecht Antal képviselő alakította meg. Itt a mozgalom nemcsak a francia-német közeledést tekintette feladatának, hanem azt is, hogy a térség országai emelkedjenek felül ellentétes hatalmi érdekeiken és nacionalizmusaikon, Magyarország és a kisantant építsen ki konszolidált, a békét szolgáló sokrétű együttműködést. Fontosnak tartotta az unión belüli intenzív és rendszeres együttműködést is. A legkitűnőbb írók tanúsítottak rokonszenvet a hazai mozgalom munkája iránt. Előadóik közé tartozott többek között Bartók Béla, Babits Mihály, Móra Ferenc és Móricz Zsigmond. A kormány azonban az „Előbb revízió, csak utána integráció!"jelszóval nem tűrte sokáig a szekció tevékenységét, s nem működött együtt azokkal, „akik felelősek ezekért a jogtalanságokért".

A Páneurópa-mozgalom központja mindinkább Párizs és Berlin lett. Briand tejes politikai tekintélyét bevetette a mozgalom terjesztése érdekében, s 1929. szeptember elején megszervezte a Népszövetség kezdeményezését, s Genfben történelmi nyilatkozatot tett a mozgalom melletti elkötelezettségéről. A Berlinben 1930. május 17-én megnyílt második Páneurópa-kongresszussal egy időben Genfben ismertette Európa-me- morandumát.

Az elmélyülő európai gazdasági és politikai válság okainak vizsgálatára és leküzdésének javaslatait kidolgozandó 1932 októberében Baselben ülésezett a harmadik Páneurópa-kongresszus. A gazdasági kérdések megtárgyalása mellett Európai Párt megalakítását is tervezték. Az európai tömegek azonban a nagy nemzeti osztálypártok mögé sorakoztak fel.

Az európai béke megmentése érdekében ekkor Coudenhove-Kalergi Párizs és London szövetségén fáradozott. De a világtörténeti fejlemények könyörtelenül ellene és eszméi ellen irányultak. Hitler bekebelezte az osztrák

köztársaságot. A Hofburgban székelő központi Páneurópa-irodát a náci Arthur Seyss-Inquart kancellár foglalta el.

A második világháború első napjaiban Coudenhove-Kalergi új felhívással fordult a világ közvéleményéhez, amelyben az európai föderációért folyó harcot, Európa megmentését sürgette. Franciaország kapitulációja után feleségével az Egyesült Államokba menekült, ahonnan 1946-ban tért vissza Európába.

„Hadd lássa majd az utókor, hogy az általános nacionalista megkergülés közepette is volt Magyarországon olyan közvélemény, amely képes volt számolni az igazi adottságokkal, és képes volt megbecsülni, sőt szeretni mai ellenségeinket is" – bocsátotta közre Jászi Oszkár 1918 október közepén A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok című könyvét. A szétbomló és dezintegrálódó Európában a Duna menti integráció belső átalakulással egybekapcsolt fenntartásának alternatíváját, a népekés államok összefogásának szükségességét hirdette.

A nemzetközi hírű Hantos Elemér budapesti közgazdászprofesszor az 1920-as évek elejétől cikkeiben, majd könyveiben a Monarchia hat utódállamának (Lengyelország, Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Ausztria) gazdasági-, vám-, közlekedési- és valuta közösségét javasolta, s egész munkásságát a „közép-európai” összefogás alternatívájának szentelte.

A gazdasági integrációra a térségben minden feltételt adottnak látott. Úgy gondolta, hogy a Duna-medencében maradéktalanul teljesülnek a regionális gazdálkodás feltételei. Mivel a térség országai a természeti adottságok, a termelési lehetőségek és az egyes országok közötti költségeltérések miatt előnyösen kiegészítik egymást, s élénk árucserét folytathatnak, a Duna menti országok közös múltjuk miatt is a világgazdaság önálló tartományát képezik. Úgy vélte, hogy az organikus Páneurópa csak fokozatosan, több regionális államcsoport egyesülésével jöhet létre, amelyeket a természetes érdekközösség vezet. Az 1,2 millió km5 területű és 90 milliós közép-európai térség gazdaságpolitikai egységén kívül Hantos nyugat-európai (Franciaország, Németország, Belgium, Luxemburg) és a balti államok (Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia) blokkjával számolt.

Pontosan tudta, hogy a közép-európai gazdasági összefogás szükségességét semmivel sem készítheti elöjobban, mint az évszázados kulturális közösség bemutatásával, amely a közép-európai népeket – minden ellenségeskedésük ellenére – összeköti. A dunai problémát abban látta, hogy viszonylag szűk területen több egymásra utalt nép él számukra nem kielégítő politikai feltételek között. A megoldást mégsem elsődlegesen politikai lépések megtételében, hanem a gazdasági integrációban, és azzal egyidejűleg a régió gazdaságának újjászervezésében látta. Mivel azonban a politika beavatkozott a gazdaság gépezetébe, a gazdasági szándékhoz politikai akaratnak is társulnia kell. Közép-Európa olyan gazdasági térség, ahol nem a régi nagyhatalmaknak kell újjáéledniük – vélekedett. Ezért azonban a dunai államoknak gazdasági és politikai áldozatot kell hozniuk. Az egyik legalapvetőbb, egymással szembeni elvárás az államok közötti kisebbségi jogok elismerése. Semmi sem bizonyíthatja jobban a békülékeny szándékot, mint a nemzeti kisebbségek védelme.

A főleg Hantos ösztönzésére megalakult Közép-Európa intézetek széles körű kulturális és gazdasági tevékenységet folytattak, majd emlékiratot küldteka Népszövetségnek a gazdasági újjárendezés kérdéseiről, amelyet 1931 szeptemberében a genfi Európa-bi- zottság tudomásul vett.

Az agrárgondok legfőbb okát az egységes termelési- és értékesítési területek szétverésében látta. Hiszen a három közép-európai ipari ország (Németország, Csehszlovákia, Ausztria) gabonaigényét az agrárcikkeket exportáló országok (Magyarország, Jugoszlávia, Románia) minden további nélkül ki tudnák elégíteni. A három dunai ország kereskedelempolitikai együttműködésének gazdasági feltételei pedig a lehető legjobbak.

Európa gazdasági egységét pedig az európai vámszövetség, az európai közlekedési közösség és az európai termelési közösség megvalósításával látta helyreállíthatónak. Az európai összefogást azonban meghiúsította a nemzetiszocialista Délkelet-Európa-ter- vek egyre következetesebb érvényesítése.

A vámhatárok leépítéséért és a szabad kereskedelem visszaállításáért szerveződő gazdasági vezetők és közgazdászok 1924-ben megalakították az International Committee fora European Union (Nemzetközi Bizottság az Európai Unióért) szervezetet, amelynek 1926-ig nemzeti bizottságai alakultak Németországban és Magyarországon. Csoportjai működtek Franciaországban, Belgiumban, Csehszlovákiában és Svájcban. A csoport három folyóiratotjelentetett meg. Első elnökségét a német Edgar Stern-Rubarth publicista, Charles Gide francia gazdaságtudós és Hantos Elemér alkotta. Munkatársai közé tartozott Paul van Zeeland, a belga Nemzeti Bank igazgatója és 1935-től belga miniszterelnök, valamint a francia Edmond Giscard d'Estaing bankár.

Az elmélettől a gyakorlatig vezető első lépést az európai acéliparosok tették meg, akik 1926-ban a francia-német megegyezést sürgető luxemburgi Emile Mayrisch iparos kezdeményezésére Nemzetközi Acélkartellt alapítottak. A kartell a francia, német, a belga és luxemburgi acélipart, valamint a Saar-vidéki acélkohókat tömörítette. 1927 februárjában Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia acéltermelői is csatlakoztak az egyezményhez.

Az 1920-as évek közepén dr. Heerfordt dán szemorvost Európa háborúktól való megszabadítása foglalkoztatta. A Népszövetség gyengeségeit érzékelve úgy vélte, hogy a kontinens számára csak a Nagy-Britannia csatlakozásával kialakuló európai közösség hozhat békét. Skandináv kezdeményezése 1926-ban azonban már az Európai Nemzetek Egyesült Államai nevű szervezet megalapítását sürgette. Kétkötetes, EtNytEurope (Az új Európa) című könyvében felismerte, hogy az európai kontinens problémájának kulcsa a német-francia viszonyban rejlik. Franciaországban elképzelései fontos politikai személyiségek egész soránál visszhangra találtak. A német külpolitikai vezetés ugyan jelentéktelennek minősítette gyakorlati politikáját, de befolyását megkísérelték a francia leszerelésben érvényesíteni. 1935 után megszakították vele a kapcsolatot.

Az első világháború utáni békeszerződésekkel osztrákká lett Karl Anton Rohan bir- tokajövedelméből rövidesen európai hírű politikussá vált. 1922-ben a bécsi Kulturbund (Kulturális szövetség) alapítójaként lépett a nyilvánosság elé. 1924-ben Párizsban megalakult az Internationale Verband für kulturelle Zusammenarbeit (Fédération des Unions Intellectuelles, Kulturális Együttműködés Nemzetközi Szövetsége). A mozgalom a felső elitréteg szintjén igyekezett kialakítani európai tudatú szellemi-társadalmi réteget. Jobb években a szövetségnek 14 országban működött csoportja (Ausztria, Belgium, Bulgária, Németország, Észtország, Franciaország, Görögország, Olaszország, Lettország, Lengyelország, Románia, Spanyolország, Magyarország és Csehszlovákia), tekintélyes személyiségeket tömörítve.

Regionális szövetségek az 1920-30-as években

Állami szinten nem történtek lépések az összeurópai szabályozás érdekében. Az egyes államok érdekeik védelmében inkább regionális szövetségeket kötöttek, illetve a meglévő szervezetek működésének kibővítésére törekedtek.

Amikor Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia kormányai 1920-1922 között rögzítették politikai együttműködési rendszerük alapjait, amely a kisantant néven vált ismertté, elsősorban a trianoni és a neuilly-i szerződések által teremtett status quo fenntartására gondoltak. Fő gondjuk a Habsburg restaurációs veszély, illetve a magyar és bolgár revíziós törekvések letörése volt. Az 1922. évi belgrádi konferencián a korábbi defenzív szövetség konvencióit kiegészítették a Népszövetség által kidolgozott döntőbírósági egyezménnyel. Megállapodtak arról is, hogy a fennálló szerződések a felmondás elmaradásakor automatikusan meghosszabbodnak. Benes már 1921-ben hangsúlyozta, hogy a kisantant feladata nem csak a békeszerződések védelme. Kö- zép-Európában olyan „új rend" építendő fel, amely véglegesen lecseréli a Habsburg Monarchiát. A térség népeinek jövője politikai, gazdasági és társadalmi vonatkozásokban a konstruktív erők együttműködésével biztosítandó.

A kisantant szervezete

Azonban már 1921-ben világos volt, hogy a nehézségek nem csupán a rendkívül eltérő kulturális és demokratikus hagyományokból, hanem legfőképpen a gazdasági együttműködésből fakadtak. A három ország kevés erőfeszítést tett a gazdasági válság elleni küzdelemben. A kisantant csak 1933-ban határozta el Gazdasági Tanács felállítását, s 1934-től tartott rendszeres gazdasági konferenciákat.

A kisantant 1933 februárjában megkötött szervezeti paktumával a kétoldalú szerződések rendszerét a politikai és gazdasági együttműködés növelése érdekében többoldalú szövetséggé alakították át. A kisantant szervezeti paktuma, illetve a francia támogatás azonban nem tudta feltartóztatni a kisantant hanyatlását és a délkelet-európai német befolyás erősödését. A kisantant az 1938. szeptemberi müncheni egyezménnyel, illetve Csehszlovákia ezt követő felosztásával formálisan is megszűnt.

A négyhatalmi szerződés (1933. július 15.)

Már az 1932. december 11-i öthatalmi nyilatkozat (Egyesült Államok, Nagy-Bri- tannia, Franciaország, Németország, Olaszország) kjelentette, hogy megadják Németországnak és más lefegyverzett hatalmaknak az egyenjogúságot egy olyan rendszer keretében, amely minden nemzetnek biztonságot nyújt. Az öt hatalom ünnepélyes nyilatkozatra is hajlandó volt, hogy nézeteltéréseiket nem kísérlik meg erőszak alkalmazásával megoldani, s kidolgozzák a fegyverkezés csökkentéséről és korlátozásáról szóló egyezményt.

Hitler 1933. január 30-i hatalomrajutását követően Mussolini olasz miniszterelnök négyhatalmi (egyetértési és együttműködési) szerződés megkötését kezdeményezte. A szerződést hosszas vita és az eredeti szöveg többszöri módosítása után 1933. június 7-én para- fálták Rómában, és ugyanott július 15-én aláírták. A szerződés négy nagyhatalom (Nagy-Britannia, Franciaország, Németország és Olaszország) direktóriumára kívánta bízni a nemzetközi politikai és gazdasági ügyek rendezését. A szerződés Angliában és különösen Franciaországban erős ellenzéssel találkozott, ezért a partnerek nem ratifikálták. A francia kormány a parafálás napján jegyzékben értesítette a román, jugoszláv, csehszlovák és lengyel kormányt, hogy a szerződés kizárja a revízió elvét és az alkalmazásával kapcsolatos konkrét esetek megvizsgálását. Németország 1933. október 19-én kilépett a Nemzetek Szövetségéből és végleg elhagyta a leszerelési konferenciát, arra hivatkozva, hogy a leszerelési javaslatokban nem látja biztosítottnak Németország fegyverkezési egyenjogúságának megvalósítását.

Briand európai uniós kezdeményezése élénk vitát váltott ki a délkelet-európai országokban. Vele szemben – aki a politikai közeledést tekintette döntőnek és a gazdasági kérdéseket ennek rendelte alá – Albánia, Bulgária, Románia és Jugoszlávia a gazdasági megállapodásokat sürgette. Görögország úgy vélte, hogy egyidejűleg törekszik a politikai és gazdasági együttműködésre. Mind gyakrabban hangzott el egy Balkán Unió alakításának szükségessége, hiszen a Népszövetség alapokmánya nem zárta ki a regionális megállapodásokat, és ilyen egyesülést Briand is támogatandónak tekintett az egységesülő Európa számára. A kezdeményezés megvalósítására Papanastasion görög politikus javaslatára létrehozták a „Balkán-konferenciát”, a „magán"-egyesület és a „hivatalos" koordinációs szervezet között. Ezen a hat ország (Albánia, Bulgária, Görögország, Jugoszlávia, Románia, Törökország) delegációjának összetételét az illető kormányok határozták meg. Az első Balkán-konferencián (Athén, 1930. október) abban sikerült megállapodni, hogy a hat ország külügyminiszterei rendszeresen találkoznak és az országok Balkán Szövetséget kötnek.

A Balkánkonferencia és a Balkán Szövetség (1934. február 9.)

A Balkán Szövetséget végül francia kezdeményezésre, regionális biztonsági szervezetként hozták létre. A paktum fontos feltétele volt az 1933. szeptember 4-én aláírt görög-török szívélyes együttműködési (entente cordiale) szerződés, amely véget vetett évszázados (Bizánc eleste, 1453 óta tartó) ellenségeskedésüknek. Az alapszerződést Athénban 1934. február 9-én írta alá Görögország, Törökország, Jugoszlávia és Románia. Már bevezető- jébenjelezte, hogy legfontosabb céja nem a balkáni népek szoros együttműködése, hanem a területi status quo megőrzése. E revízióellenes célkitűzés miatt Bulgária nem csatlakozott a szerződéshez. A Balkán Szövetség statútumát 1934. november 2-án fogadták el, amely a közös politika irányítására létrehozta az Állandó Tanácsot. A szerződést aláíró államok közül kettő a kisantant tagja volt, de a két csoportosulás között nem létezett szervezeti kapcsolat.

A Balkán-konferencia foglalkozott a gazdasági kapcsolatok támogatásával is, amely rendkívül nehéznek bizonyult, mert a balkáni országok egymás közti kereskedelme csak külkereskedelmük 9 százalékát tette ki. Ezt az arányt még a közlekedési útvonalak jobb kiépítése sem növelte volna jelentősen, hiszen a gabona és a dohány fő felvevőországai a Balkánon kívül feküdtek. Gazdasági közeledésük sikertelensége végzetesnek bizonyult, amikor 1939-ben a Balkán Szövetség négy aláíró állama közül három a nyugati hatalmak politikai táborához csatlakozott, miközben Jugoszlávia ingadozásokkal a tengelyhatalmak felé orientálódott. A Balkán Szövetség eredeti jellegét elveszítve gyorsan haladt feloszlása irányába, s már a balkáni hadjárat kezdetén elveszítettejelentőségét. Románia 1940 őszi kilépésével pedig a Balkán Szövetség gyakorlatilag kimúlt.

A Balti Paktum (1934. szeptember 12.)

Az északkeleti térség föderációs tervei 1919-1920-ban a párizsi béketárgyalások alatt és azt követően foglalkoztatták a diplomatákat. A lengyel Közép-Euró- pa-elképzelésekben az északkeleti régió különös jelentőséget kapott. 1920-ban a rigai konferencián azonban meghiúsult a nagy peremállamok Finnországtól Lengyelországig húzódó szövetsége, ezért a három balti nép képviselői egy Kis Balti Államszövetség tervéről kezdtek tárgyalni. Litvánia 1921 júliusában visszavonulta megbeszélésekről. Ezután Észtország és Lettország megállapodott arról, hogy vámunióra törekednek.

1922. november 1-én Revalban aláírták az előszerződést Lettország és Észtország gazdasági- és vámuniójáról, de azt követően semmi sem történt. Csak 1927-ben fogadtak el közös vámtarifát és állapodtak meg a törvényhozás egységesítéséről. Azzal számoltak, hogy 1931 őszén megvalósítják Lettország és Észtország vámunióját. A cél némi nehézség után megvalósult, s így megteremtődtek a régi tervek felélesztésének alapjai.

Az 1933-tól megváltozott körülmények hatására 1934. szeptember 12-én Litvánia, Lettország és Észtország aláírta a Balti Paktumot. A három ország barátsági és együttműködési szerződése elismerte különleges problémák létezését (Vilnius, Memel), amelyek nehezen hozhatók közös nevezőre, de megállapodtak arról,

hogy e problémákat elkülönítik a szerződés kötelezettségeitől. A megerősítési okmányokat 1934. november 3-án tették le Rigában. A Szovjetunió azonban 1939. szeptember-októberben kölcsönös segítségnyújtási szerződéseket kötött a három balti országgal, majd 1940 augusztusában mindhárom országot bekebelezte.

4. fejezet - IV. Európa a két világháború között

1. NYUGAT-EUROPA ORSZÁGAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

1.1. Nagy británia (Egedy Gergely)

Nagy-Britannia az első világháborúban

Amikor Nagy-Britannia 1914. augusztus 4-én hadat üzent Németországnak, még mindenki arra számított, hogy a háborút a hivatásos hadsereg és a hadiflotta vívja majd meg. Gyorsan kiderült azonban, hogy a háború az ország életét teljesen átalakítja.

A liberális Herbert Asquith miniszterelnök vezette kormány gyorsan elfogadtatta a Birodalom védelméről szóló törvényt, amely alaposan kiszélesítette a kormányzat jogkörét; még a háborús hírek cenzúrázását is bevezették. A hadügyminiszterré kinevezett Lord Kitchener azonnal nagyszabású toborzókampányba kezdett, hiszen Nagy-Britanniában már nem volt kötelező a katonai szolgálat. 1916 tavaszáig két és fél millió ember jelentkezett önként. Akkor viszont elrendelték a 18 és 41 év közötti férfiak kötelező katonai szolgálatát.

A háború kitörésekor Asquith abból a feltevésből indult ki, hogy a katonai ügyeket a tábornokokra lehet bízni. A brit hadigépezet irányítása azonban sok kívánnivalót hagyott maga után. 1915 tavaszára felerősödtek az ország vezetését ért bírálatok. Ezért 1915 májusában Asquith „nagykoalícióssá” bővítette a kormányát: abba nemcsak a torykat vonta be, hanem jelképesen – a Munkáspárt vezetőjét is. Az átalakítás leglényegesebb következményeként új minisztériumjött létre, a Hadianyag-minisztérium, amelynek élére Lloyd George került. Megoldódott a lőszerhiány a nyugati fronton, és a hadiüzemek dolgozóit felmentették a frontszolgálat alól.

1916 második felében a nyugati fronton elszenvedett katonai kudarcok és az óriási vérveszteség végképp megrendítette Asquith pozícióját. Az ellene irányuló támadásban Bonar Law-hoz, a konzervatívok vezetőjéhez Lloyd George is csatlakozott, és decemberben lemondatta a miniszterelnököt. A toryk tanácsára V. György az ambiciózus Lloyd George-ot bízta meg kormányalakítással, akinek a liberálisok többsége sohasem bocsátotta meg Asquith elárulását. Ez a liberális párt kettészakadásához vezetett, s az új kabinetben a fontosabb posztokat már a toryk kapták.

Lloyd George kormányfővé való kinevezése fordulópontot jelentett a háború irányításában. Azonnal új kormányzati struktúrát alakított ki: a hagyományos kabinet helyett naponta ülésező, hatékonyabb, s mindössze ötfős háborús kormányt állított fel. Az új miniszterelnök felismerte, hogy a modern hadviselés a nemzeti erőforrások maximális összpontosítását követeli. Ezért olyan példátlan intézkedésekre vállalkozott, mint a szénbányák ideiglenes államosítása és a kereskedelmi flotta államosítása. Megszervezte az Információs Minisztériumot, hogy erősítse a polgárok harci moráját.

A német hadvezetés 1917 februárjában meghirdette a korlátlan tengeralattjáró-háborút, hogy „kiéheztesse" Angliát. A háborúba belépő Egyesült Államok kereskedelmi flottája azonban pótolta a veszteségeket. Az élelmiszerek adagolását csak 1918januárjá-ban vezették be. A végsőgyő'zelem kivívásának így is hatalmas ára volt: a brit birodalom 900 ezer főt veszített, kereskedelmi flottájának zöme elpusztult, és 850 millió fonttal eladósodott az Egyesült Államoknak

Az ország belpolitikai viszonyai a két világháború között

A brit pártok egyetértettek abban, hogy a háború miatt elhalasztott választást a lehető leghamarabb le kell bonyolítani. Már erre gondolva fogadta el a parlament a háború utolsó hónapjaiban az új választójogi törvényt, amely szavazati jogot biztosított minden 21. évet betöltött férfinak, és – első ízben – a legalább 30 éves, férjes vagy saját háztartással rendelkező nőknek is.

1918 decemberében a választóknak arról kellett dönteniük, hogy hivatalban maradjon-e Lloyd George koalíciós kormánya. A konzervatívok emellett kardoskodtak, a Munkáspárt viszont önálló alternatívát kínált. A koalíciós kormány ellen foglaltak állást az „árulást" nem feledő Asquith-párti liberálisok is. Bár Lloyd George kevés

konkrétumot ígért programjában, a koalíció mégis fölényes győzelmet aratott. Lloyd George viszont a toryk foglya lett, az utóbbiak ugyanis háromszor annyi mandátumot szereztek, mint az őt támogató liberálisok. E helyzetben az ismét kormányfői megbízatást kapott politikus mindenesetre nem sietett, hogy a kezében összpontosuló hatalmat szélesebb körben ossza meg: a kényes kérdésekben csak szűk tanácsadói körével konzultált, s emiatt a londoni lapok már a „diktatúra" veszélyét emlegették.

Az új kormány legnehezebb belpolitikai feladata az ír kérdés végleges rendezése volt. A válság már 1916 tavaszán kiéleződött a „Smaragd szigeten": fanatikusok egy csoportja kapcsolatot keresett Berlinhez és húsvétkor kirobbantott egy rosszul előkészített, de nagy visszhangot keltő felkelést Dublinban. A megmozdulást a brit csapatok négy nap alatt leverték, vezetőit pedig kivégezték, újabb mártírokkal fűtve az írek angolgyűlöletét.

1918-ra az ír közvélemény egyértelműen a brit uralommal radikálisan szakító SinnFein mellé állt. Ezért Lloyd George 1921-ben tárgyalásokat kezdeni a Sinn Fein vezérével, Eamon de Valerával. Végül nem maradt más megoldás, mint a sziget kettéosztása: a 26 déli katolikus megye Ír Szabad Állam (Irish Free State) néven domíniumi státuszt kapott, a hat északi, nagyobbrészt protestáns grófság viszont az Egyesült Királyság része maradt. A megállapodást a londoni parlament 1922 márciusában fogadta el. Az ulsteri protestánsoknak lényegében megfelelt a megoldás, a dublini politikusok azonban csak más lehetőség híján mentek bele a kompromisszumba, s továbbra sem mondtak le a sziget egyesítéséről.

Lloyd George-nak azonban nemcsak az írekkel kellett megküzdenie, hanem szövetségeseivel, a torykkal is, akik egyre terhesebbnek érezték a másodhegedűs szerepét. 1922 októberében megvonták tőle a bizalmat, s miután megnyerték a novemberre kiírt választást, előbb Andrew Bonar Law, majd pedig Stanley Baldwin alakított kormányt, aki egy év kivételével 1929-ig irányította Angliát. A brit politikai rendszer történetében azonban jelentős ez a rövid időszak: mivel abszolút többséget egyetlen párt sem szerzett, 1924 januárjában – először a brit történelemben – a Ramsay MacDonald vezette Munkáspárt alakíthatott (kisebbségi) kormányt, amely novemberig volt kormányon. ALabourtől idegen volta marxizmus radikalizmusa; inkább nagyfokú pragmatizmus és törvénytisztelet jellemezte. A húszas évek legfontosabb belpolitikai újdonsága kétségkívül a Munkáspárt előretörése volt, aminek a következtében a brit kétpártrendszerben fokozatosan ez a párt vette át a feltartóztathatatlanul hanyatló liberálisok pozícióját.

Az angol vidéki gentlemant megtestesítő Baldwin ugyan jelentős tory parlamenti fölényre támaszkodhatott, de politikáját a nagyfokú óvatosságjellemezte. De még így sem kerülhette el, hogy a hanyatló brit szénbányászat dolgozói – a munkaidő növelése és a bérek megkurtítása ellen tiltakozva – 1926 májusában tíznapos általános sztrájkjukkal teljesen megbénítsák az ország életét. A bányászok többsége novemberig kitartott. Baldwin mértéktartó volt, s megpróbálta visszatartani a tulajdonosokat az elbocsátásoktól. A parlament 1927-ben azonban „törvényen kívül" helyezte az általános és a szolidaritási sztrájkot. 1928-ban viszont korhatár nélkül minden nő szavazati jogot kapott, s 1929-ben korszerűsítették az 1834-es „szegénytörvényt".

Az évtized közepének keserű emlékei nyomán a választók többsége 1929-ben a Munkáspártra szavazott, s ismét MacDonald alakíthatott kormányt. A szerencse azonban ezúttal sem kedvezett neki: 1929 októberében kirobbant gazdasági világválság nyomán a Labour-kormánynak olyan programot kellett volna megvalósítania, amely ellentétes volt ígéreteivel és elveivel. A konzervatívok és a liberálisok viszont kiálltak a restrikciós, a szegényebb rétegektől különösen nagy áldozatot követő politika mellett. Ezért az ingadozó MacDonald 1931 májusában lemondott, ám őt kérték fel a válság megoldására alakított koalíciós „nemzeti" kormány vezetésére is. E lépés hatalmas felzúdulást váltott ki a Munkáspárt berkeiben, és egy hónappal később „árulásukért" MacDonaldet (híveivel együtt) kizárták a pártból. Az új kormány habozás nélkül végrehajtotta a kemény és népszerűtlen intézkedéseket: többek között tíz százalékkal csökkentette az amúgy sem túlságosan magas munkanélküli-segélyeket. Elégedetlenséget keltett, hogy a munkanélküli-segély folyósításának feltételeként bevezették a megalázó „vagyoni tesztet", amelynek alapján a munkanélküli egész családjának anyagi helyzetét vizsgálták. Csökkentették a Civil Service-hez tartozó hivatalnokok, tanárok és rendőrök fizetését is.

Mivel a kulisszák mögött alakított „nemzeti kormány" legitimitása bizonytalan volt, a toryk kiharcolták, hogy MacDonald 1931 októberére új választást írjon ki. A kormány erői – a konzervatívok, a liberálisok és MacDonald Nemzeti Munkáspártja – ezúttal közösen állítottak jelöltet és a britek bizalmat szavaztak nekik. Ugyan ismét MacDonald lett a miniszterelnök, de egyértelműen a toryké volt a parlamenti többség s vele a hatalom is. A Liberális Párton és a Munkáspárton belül viszont szakadás történt.

1933-ra Nagy-Britannia túljutott a válság nehezén, s a gazdasági konszolidáció a belpolitikai hangulatra is megnyugtatóan hatott. A toryk a munkanélküliség csökkenését és a gazdaság élénkülését az általuk irányított kormánynak tulajdonították, a tejesen elszigetelt MacDonald politikai értéke pedig folyamatosan csökkent

szemükben. Amikor 1935júniusában utóbbi egészsége is súlyosan megrendült, ismét Baldwin vette át a kormány irányítását. Az 1935 novemberében tartott választáson a brit választópolgárok – még nem érzékelve a nemzetközi fejleményeket – szavazataikkal elsősorban azt fejezték ki, hogy értékelik a konszolidáció sikereit. A konzervatívok magabiztos győzelme mellett figyelemre méltó volt, hogy a Munkáspárt az előző választáshoz képest megháromszorozta képviselőinek számát. A magas munkanélküliségű övezetek lakosai nem honorálták MacDonald és Baldwin tevékenységét.

A parlamenti választásnál jobban felbolydította az országot a váratlanul esedékessé váló trónutódlás. 1936januárjában elhunyt V. György. Elsőszülött fia, a népszerű VIII. Edward azonban egyszerű családból származó és második válása előtt álló amerikai hölgyet kívánt feleségül venni. Az angol egyház tiltakozott, s nyugtalan lett Baldwin is, attól tartva, hogy a házasság megosztja majd a nemzetet. Ezért választás elé állította Edwardot: a hölgy vagy a korona. A „lemondási válság" végül békésen zárult le: Edward visszalépett öccse javára, akit 1936 májusában VI. Györgyként koronáztak meg.

1923 óta Anglia csak két miniszterelnököt ismert: Baldwintés MacDonaldet. 1937-ben azonban mindkettőtől el kellett búcsúznia: utóbbi elhunyt, az előbbi pedig visszavonult. Utódjaként addigi pénzügyminiszterét, Neville Chamberlaint jelölte; a másik esélyes Winston Churchill lehetett volna, ám ő személyi ellentétek miatt már az évtized elején a tory „árnyékkabinetből" is távozott. Chamberlain jól eligazodott a kompromisszumokra mindig hajló brit belpolitika és gazdaság világában, ámjáratlan volta külpolitikában. Nem érzékelte, hogy a diktátorokat más motívumok mozgatják. Ezért úgy vezette az országot, mintha semmiféle külső veszély sem fenyegetné. A nemzetközi helyzet romlása ellenére mindössze annyi történt, hogy valamelyest felgyorsították a fegyverkezési programot. Ezekben az években Németország nemzeti jövedelmének egynegyedét fordította fegyverkezésre, míg Nagy-Britannia csak 7 százalékát.

Gazdaság és társadalom az 1920-1930-as években

Az első világháború után Európában kibontakozó gazdasági fellendülés a brit gazdaságot is kedvezően érintette. A háborúban megrendült kontinentális gazdaságok szívesen vásároltak brit árukat, s a brit piac is örömmel fogadta, amitől addig meg volt fosztva. Így a gazdaság tejesítménye 1920-ra elérte az utolsó bé- ; keévét (1913), ami segített a leszerelt katonák elhelyezkedésében, a bérek növelésében és a munkanélküliség viszonylag alacsony szinten tartásában.

Afellendülés azonban rövidnek bizonyult. A recesszió nem kizárólag Angliábanjelentke- zett, itt azonban különösen súlyos gondokat jelentett. A gazdaság strukturális rugalmatlanságát növelték a háborús időszak szükségletei: a katonai célokat kiszolgáló hagyományos iparágakat – a szénbányászatot, a vas- és acélgyártást, a hajógyártást – más területek rovására „túlfejlesztették". A béke beköszönte után viszont jóval kisebb szükség volt a viktoriánus kori ipar e három fő támaszára. A brit vállalkozók későn ismerték fel, hogy a gyapot és a szén korszaka elmúlt, s a fejlődés az új, magasabb fokon specializált iparágak függvénye. A régi iparvidékek „a füst nélküli kémények, a megroppant hidak és az eldugult kanálisok földjévé" váltak.

A munkanélküliség a háború előtt ismeretlen szintet ért el: a húszas években egyszer sem csökkent egymillió alá. A világkereskedelemjelentős csökkenése miatt a brit gazdaság igényelte (volna) az exportot, az infláció azonban – 1914-től 1920-ig a font vásárlóereje felére csökkent – megdrágította, azaz kevésbé versenyképessé tette a fontot. Csak a londoni City tudta megőrizni egykori vezető pozícióját. Sőt, a pénzügyi tranzakciókból származó „láthatatlan jövedelmek" a húszas évek közepére még növekedtek is. Ennek azonban volt egy árnyoldala is: a másutt elszenvedett veszteségek kiegyenlítésével és a brit fizetési mérleg egyensúlyban tartásával bizonyos fokig elfedte a gondokat és fékezte a szerkezeti változtatásokra irányuló erőfeszítéseket. Hosszabb távon pedig a pénzügyi szféra sem pótolhatta, amit az ipar elveszített.

Az ipar és a kereskedelem irányítói azt remélték, hogy a világháború súlyos, de átmeneti megrázkódtatása után a gazdaság visszatér majd az 1914 előtti „aranykorhoz". A remények azonban illuzórikusnak bizonyultak. A gazdaság strukturális problémái legélesebben a szénbányászatban mutatkoztak meg. A világ olajfogyasztásának növekedése csökkentette a kőszén iránti keresletet, s a brit szén egyre kevésbé állta a versenyt az olcsóbban kínált német és lengyel szénnel szemben. A csökkenő profitból a tulajdonosok egyre kevesebbet költöttek a bányák korszerűsítésére. Csak egy megoldást ismertek, a munkaidő növelését és a bérek csökkentését. A húszas évek második felének gazdasági konszolidációjából a brit gazdaság szerkezeti gondjai miatt így a lehetségesnél kisebb mértékben részesült.

Az 1929 októberében kirobbanó nagy világgazdasági válság a szigetországot először

akut pénzügyi válságként sújtotta: a drasztikusan lecsökkent export nem fedezte az import költségeit és riasztó pénzügyi hiány alakult ki. A helyzetet súlyosbította, hogy a spekulánsok mind nagyobb mennyiségben adták el a mesterségesen magas árfolyamon tartott fontot, és a Bank of England aranytartaléka gyorsan csökkent. A központi jegybank 1931 júliusában 50 millió font kölcsönt vett fel, ám hamarosan kiderült, hogy további 80 millióra is szüksége lenne. A nemzetközi pénzügyi körök azonban a folyósítás fejében szigorú takarékossági intézkedéseket követeltek a londoni kormánytól. Ezzel egyetértett a bank befolyásos elnöke is, aki sokallta a szociális kiadásokra fordított összegeket. Az ajánlott „gyógyszerek" között szerepelt a munkanélküli-segélyek lefaragása. S ez sok embert érintett, mivel a válság egyik leginkább érzékelhető hatása a munkanélküliek számának növekedése volt: 1931-1932-ben 2,7 millió munkanélkülit regisztráltak, a tényleges munkanélküliek száma azonban ennél is magasabb volt.

A válság menedzselésére alakított „nemzeti kormány" a javasolt intézkedések zömét megtette. Végül még a font leértékelésére is rákényszerült. (Árfolyama 4,9 dollárról 3,4 dollárra csökkent.) Az akció gazdaságilag sikeresnek bizonyult, mert alacsonyabb árfolyamon már nem volt értelme megszabadulni a fonttól, s a brit áruk versenyképesebbé váltak.

A válság hatására Nagy-Britannia szakított a szabad kereskedelem gyakorlatával. 1932 februárjában a parlament védővámokat vezetett be. Az új törvény értelmében az importtermékek után 10 százalékos vámot kellett fizetni, ha azok nem a birodalomból érkeztek. Az 1932. évi ottawai konferencián azonban a domíniumok nem viszonozták a londoni gesztust, jóllehet bizonyos mérvű vámkedvezményeket biztosítottak egymásnak. 1933-ban Nagy-Britannia és a domíniumok (a skandináv országok részvételével) megalakították az úgynevezett sterlingövezetet: az érintett országok vállalták, hogy nemzeti valutájukat nem az aranyhoz (vagy a dollárhoz), hanem a font árfolyamához igazítják.

1933-ban a brit állam megszabadult az Egyesült Államokkal szembeni adósságától is. 1931-ig a britek precízen törlesztették a világháborúban felvett kölcsönöket, amelyet csak akkor függesztettek fel, amikor Hoover elnök egyéves moratóriumot hirdetett a nemzetközi adósságokra. Ennek lejártával viszont már senki sem akart fizetni, azok sem, akik a szigetországnak tartoztak. Így London beszüntette a további törlesztést, Washington pedig nem tiltakozott különösebben ellene.

1933-ra a „gyógyszerek" hatni kezdtek. A fizetési mérleg kiegyenlítődött, a munkanélküliek száma pedig csökkent. Az év végére az ipari termelés szintje elérte, sőt meghaladta az 1929. évit. A munkanélküliek száma ugyan másfél millióra csökkent, de még így is magas volt. A fellendülés egyenetlenül ment végbe: a hagyományos iparágak csak kis mértékben tértek magukhoz, Közép-Angliában viszont gyors növekedésnek indultak az új, modern iparágak (elektrotechnika, vegyészet, autógyártás). A fellendülésből elsősorban a hazai piacra termelő vállalatok részesültek. A gazdaság irányításában a harmincas években is az ortodox liberális szemlélet dominált. Még kevesen figyeltek Keynes tanítására, aki 1936-ban azt állította, hogy az államjobbanjár, ha a szigorú takarékoskodás helyett inkább többet költ.

A munkanélküliséget, a két háború közötti időszak legsúlyosabb gondját érdemben csak az újabb világháború által kikényszerített fegyverkezési program felgyorsítása oldotta meg. Az első világháborúhoz hasonlóan most is szükség volt a nemzet gazdasági erőforrásainak maximális összpontosítására. A stratégiai iparágakban dolgozókat ismét mentesítették a katonai szolgálat alól, de el kellett fogadniuk a hosszú, s hétvégi pihenő nélküli műszakokat és a katonai fegyelmet. Ezért sztrájkokra csak ritkán került sor. A háborús erőfeszítések a lakosságra is fokozott anyagi terheket róttak. Az árak növekedésével azonban a bérek is lépést tartottak; gondot inkább az áruhiány okozott, mivel a német tengeralattjárók aktivitása drasztikusan csökkentette a szigetországba érkező import mennyiségét. 1940januárjától a legtöbb élelmiszertjegyre adták, ennek köszönhetően azonban mindenkinekjutott ennivaló a szűkös készletből. Sőt a legszegényebbek még jobban táplálkozhattak, mint korábban.

Az első világháborúban Nagy-Britannia elveszítette nemzeti vagyonának egynegyedét, államadóssága pedig megháromszorozódott. 700 ezer lakóépület tejesen elpusztult, több mint hárommillió károsodott. A szigetország gazdaságilag is nagy árat fizetett a győzelemért.

1921-ben az Egyesült Királyságban 42 millióan éltek (Írország nélkül), 1940-ben pedig 47 millióan. A népesség növekedésének üteme viszont egyértelműen csökkent, amely összefüggött a születésszabályozási technikák elterjedésével.

A társadalom szerkezete lényegében változatlan maradt. Tovább csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, és növekedett az ún. harmadik vagy szolgáltató szektorban dolgozóké. A leglátványosabb változás a nők társadalmi helyzetében következett be, s a legtöbb foglalkozás megnyílt előttük.

Egyértelműen javult azon munkások életszínvonala, akik folyamatosan dolgoztak valamelyik „modern" ágazatban, például az autógyártásban. Bár a közép- és felső osztályokhoz tartozókegyre többet panaszkodtak a korábbinál magasabb adókra, életszínvonaluk az 1920-as évek elejétől 1939-ig legalább 50 százalékkal emelkedett. A háztartási alkalmazottak száma csökkent, viszont széles körben elterjedtek a különféle háztartási gépek. Elérhetővé vált az autó is, amit a háború előtt csak a leggazdagabbak engedhettek meg maguknak. A harmincas évek végén egy orvos átlagosan évi 1000, egy banktisztviselő pedig 400 fontot keresett. Egy sorházi lakást már 3-400 fontért, egy autót pedig 100-150 fontért lehetett kapni.

A szigetország mindennapi életét átalakította a közlekedés forradalma: 1937-re az Austin, a Morris és a Ford angliai leányvállalata már több mint félmillió személyautót gyártott évente. Akárcsak az előző évszázadban a vasút, a gépkocsi elterjedése is megváltoztatta az életmódot és a szokásokat, mert lehetővé tette a lakó- és a munkahelytől való elszakadást, bővítette a szórakozási és kirándulási lehetőségeket.

Nagy-Britannia külpolitikája a két világháború között

A brit külpolitika az első világháború után is a régi célokat tűzte maga elé: a hatalmas birodalom megőrzésével párhuzamosan az európai erő'egyensúly és stabilitás fenntartását. E törekvésjegyében lépett fel az 1919januárjában Párizsba összehívott békekonferencián a „mérséklet” híveként, vagyis nem nyugodott bele, hogy a győze- ; lemtől megrészegült franciák túlságosan meggyengítsék és tejesen gúzsba kössék Németországot. Ezzel ugyanis Párizs hegemón szerepre tett volna szert a kontinensen. De a gazdasági megfontolások is azt diktálták, hogy a tegnapi ellenség mielőbb ismét megbízható kereskedelmi partnerré vájon. Lloyd George arra is rámutatott, hogy az is újabb háborús feszültséghez vezet, ha keleten jelentős németlakta területeket adnak az új államoknak. A brit diplomácia ezért megakadályozta, hogy franciajavaslatra a Rajnától nyugatra önálló – Németországtól elszakított – állam létesüjön. Clemenceau azt sem tudta keresztülvinni, hogy Franciaország annektálhassa a szénbányákban gazdag Saar-vidéket. Élesen ütköztek a francia és a brit elképzelések Németország keleti határait illetően is: előbbiek az 1772-es lengyel határok tejes visszaállítását szorgalmazták, utóbbiak viszont elfogadhatatlannak tartották azokat. A Németországra rótt hatalmasjóvátételeket a fiatal Keynes közgazdász (a brit delegáció tagja) A béke gazdasági következményei című munkájában esztelenségnek nevezte, s megjósolta, hogy a versailles-i békediktátum újabb katasztrófához vezet.

A brit külpolitika irányítói a legnagyobb aktivitást a Közel-Keleten tanúsították. Az Oszmán Birodalom felosztása után brit ellenőrzés alá került – ún. népszövetségi mandátumterületként- Palesztina, Transzjordániaés Irak. (Palesztina vonatkozásában tovább bonyolította a helyzetet, hogy 1917 novemberében Balfour külügyminiszterként kötelezettséget vállalt egy „zsidó nemzeti otthon" megteremtésére.) Iraknak és Egyiptomnak függetlenséget adományoztak. A birodalom területe így nem csökkent, hanem tovább nőtt, s veszélytelenné váltak azok a hatalmak, amelyek 1914 előtt a brit érdekeket fenyegették. Valójában azonban hosszú távon a „nagy háború" mégis inkább gyengítette, mintsem erősítette a Brit Birodalom nemzetközi pozícióját.

A látszat megtévesztő jellegére az 1922. évi törökországi válság figyelmeztette a briteket. A sévres-i békével sújtott országban Musztafa Kemál vezetésével felkelés tört ki a ka- pituláns szultáni kormányzat ellen. London a bizánci birodalom helyreállításáról ábrándozó Görögországot biztatta fel, hogy indítson támadást Ankara ellen. Az akció azonban balul sültel, a törökök súlyos vereséget mérték a támadókra, s 1923-ban új, szá- mukrajóval kedvezőbb békeszerződést vívtak ki maguknak Nagy-Britannia törökországi politikája összeomlott és maga alá temette Lloyd George-ot is.

A húszas években Európában a brit diplomácia elsődleges stratégiai célja a kontinentális méretű francia hegemónia kialakulásának megakadályozása volt, s ennek érdekében (is) támogatta Németország gazdasági konszolidációját. 1924-ben a Curzon külügyminiszter közreműködésével összeülő londoni konferencia a Dawes-terv keretében a német jóvátételek rögzítésével párhuzamosan jelentős kölcsönt folyósított Németországnak. Az 1924-ben kormányra kerülő MacDonald lelkes híve volt a Népszövetségnek; Baldwin kevésbé osztotta optimizmusát, s nem értett egyet a munkáspárti politikus azon döntésével sem, hogy felveszi a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval (1927-ben fel is függesztette azt).

A nemzetközi politikai rendszer stabilizációjának szándéka motiválta Londont abban, hogy 1925 decemberében Locarnóban aláírta a francia-német és a belga-német határ sérthetetlenségének egyezményét. Austen Chamberlain külügyminiszter a lépést azért tekintette szerencsés megoldásnak, mert London úgy vállalhatott garanciát agresszió esetére, hogy egyetlen állammal sem kellett szövetkeznie. A Foreign Office számítása szerint a rajnai garanciális paktum nemcsak a németeket riaszthatta el a támadástól, hanem a franciákat is.

Az első világháború korszakhatárt jelentett a domíniumok történetében. Angliának szüksége volt támogatásukra, s ez alaposan megnövelte a kanadaiak, az ausztrálok, az új-zélandiak és a dél-afrikaiak öntudatát. Megváltozott státuszukat jelezte, hogy a Népszövetség alapító tagjai lettek. Az Ír Szabad Állam megalakulása tovább erősítette a birodalmi kötelékeket lazítani kívánó erőket. E folyamat logikus következménye volt, hogy az 1926-os birodalmi konferencián elfogadott Balfour-jelentés kimondta: a domíniumok „autonóm közösségek a Brit Birodalmon belül, azonos státuszúak, egyik a másiknak sem bel-, sem pedig külpolitikai téren nincs alárendelve". Erre a formulára épült rá a londoni parlament által 1931-ben jóváhagyott Westminsteri Statútum, amely az anyaországot elvileg is megfosztotta attól a jogától, hogy törvényeket alkosson a domíniumok számára. Ez lett a Brit Nemzetközösség (British Commonwealth) alapokmánya.

Ilyen jellegű jogai nem voltak a legnagyobb és legfontosabb gyarmatnak, a birodalom „ékkövekként" emlegetett Indiának. Itt 1919-ben csak néhány politikailag kevésbé kényes ügy intézését engedték át az indiaiaknak a Montagu-Chelmsford alkotmány keretében. Az Indiai Nemzeti Kongresszus által irányított és Gandhi személyében karizmatikus vezérre találó függetlenségi mozgalom azonban nem érte be ennyivel. Erőszakmentes, de következetes küzdelemmel 1935-ben ennél valamivel többjogot biztosító alkotmányt csikart ki az angoloktól. Az önkormányzat elismeréséről azonban ebben sem volt szó. A britek mindenesetre arra kényszerültek, hogy uralmuk fenntartása érdekében mind nagyobb mértékben támaszkodjanak a hagyományos hindu-muzulmán ellentétekre.

Amikor 1933-ban Hitler hatalomra került, Angliában még senki sem gondolta, hogy a béke rövid életű lesz. Nehezebben magyarázható, hogy miért bizonyultak a brit államférfiak rövidlátónak még az évtized második felében is. A brit vezetés a közvéleményjelentős részének egyetértésével járt el a „megbékéltetésre" irányuló kísérletekben. A brit értelmiségjó része is úgy gondolta, hogy a „nagy háború" szörnyű emlékeinek fényében elképzelhetetlen az újabb világégés. Londont az a téves meggyőződés is befolyásolta, hogyjobban kell félni a franciák térnyerésétől (és a francia-szovjet együttműködéstől), mint a szerinte csak lassan erősödő Németországtól. Valószínűleg közrejátszott az is, hogy a brit politikusok sohasem értettek egyet tejesen a versailles-i béke szigorú feltételeivel, és hajlottak arra, hogy elismerjék a németek bizonyos korrekciósjogát.

Mindenesetre London szinte tétlenül nézte, hogyan borítja fel Hitler és Mussolini a kontinentális erőegyensúlyt, amit 1914 előtt sohasem engedett volna meg. A brit diplomácia ellentmondásossága, az egyértelmű irányvonal hiánya már az évtized közepén megmutatkozott: míg 1935 áprilisában a Hitlerrel szemben megnyerni óhajtott Olaszországgal együtt kiállt a nemzetközi szerződések betartása mellett, júniusban már flottaegyezményt írt alá a németekkel, hozzájárulva a német birodalom flottájának fejlesztéséhez.

Erőtlen intézkedésekkel válaszolt Mussolini 1935 második felében végrehajtott abesszíniai agressziójára is: Hoare külügyminiszter ugyan arról biztosította a Népszövetséget, hogy országa mindent megtesz a kollektív biztonság megőrzéséért, ám London végül mégsem zárta leaSzuezi-csatornátazolasz hajók előtt. A földközi-tengeri brit flotta demonstratív, „lélektani"jelentőségűnek beállított mozdulatai így hatástalanok maradtak az olaszokra.

Passzív maradt London akkor is, amikor Hitler egyoldalú döntéssel csapatokat küldött a rajnai demilitarizált övezetbe. Az Abesszíniával kapcsolatos cinizmusa miatt megbukott Hoare utódja, Eden maga is úgy foglalt állást, hogy London céja „Európa egészének megbékítése". A megbékítésre addig használt „conciliation" kifejezést ekkor váltotta fel az „appeasement" megjelölés. E törekvésjegyében nyugodott bele a Cham- berlain-kormány Ausztria 1938-as annexiójába, és Prágát is arra biztatta, engedjen Berlin nyomásának a szudétanémet követelések ügyében. 1938 szeptemberében a Times úgy fogalmazott: „őrültség és bűn" lenne a távoli Csehszlovákia miatt fegyvert fogni. Chamberlain több alkalommal is személyesen tárgyalt Hitlerrel, hogy „biztosítsa a békét": 1938. szeptember 15-én Berchtesgadenben, majd szeptember 22-én Godesbergben. Hitler egyre többet kért, s London – Párizzsal együtt – egyre többet engedett.

A „megbékéltetési" politika logikus következménye volt a Csehszlovákia sorsát megpecsételő 1938. szeptemberi müncheni konferencia. S bár a hazatérő Chamberlain a londoni repülőtéren azt állította, hogy „békét hoz", a tengelyhatalmakkal kötött egyezményvalójában csak az újabb háború kirobbanását hozta közelebb. A hivatalos brit politikát csak Churchill és híveinek szűk köre, illetve a munkáspárti ellenzék egy része bírálta élesen. „Angliának a háború és a szégyen között kellett választania. Kormánya a szégyent választotta, hogy aztán mégis a háborút kapja" -jelentette ki komoran Churchill. Miután 1939 tavaszán Németország megszállta Csehországot, Chamberlain is belátta a további tárgyalások hiábavalóságát és Párizzsal együtt garanciát vállalt Lengyelország függetlenségéért. A tragédia az volt, hogy Berlinben már nemigen hittek a brit álláspont szilárdságában.

Az angliai csata (1939-1945)

Amikor 1939. szeptember 1-jén megindulta német támadás Lengyelország ellen, a briteknek nem maradt más választásuk, mint szeptember 3-án megüzenni a háborút Németországnak.

Gyorsan kiderült, hogy Chamberlain nem csak korábbi külpolitikájával vallott kudarcot, hanem a háborúban is alkalmatlan a nemzet vezetésére. A norvégiai kudarc után, 1940. május 10-én a konzervatívok fellázadtak saját kormányfőjük ellen, s VI. György a „megbékélést" kezdettől ellenző Winston Churchillt kérte fel kormányalakításra. Ő-az 1914-1918-as tapasztalatok alapján – azonnal ötfős háborús kormányt állított fel, amelybe két munkáspárti politikust, Attlee-t és Bevint is bevont. Valójában minden lényeges kérdésben ő döntött. Első miniszterelnöki beszédében így fogalmazott: „Azt kérdezik tőlem, mi a célunk? Egyetlen szóval válaszolhatok: a győzelem. Győzelem, bármibe kerül is, minden szörnyűség ellenére is". Lélekjelenlétének és tehetségének különlegesjelentősége volt abban a másfél évben, ami Franciaország eleste és az Egyesült Államok hadba lépése (Pearl Harbor) között telt el. Alsóházi és rádiós beszédei sokat segítettek a német partraszállástól és bombázástól rettegő lakosság bátorításában.

A buzdításhoz azonban határozott intézkedések is társultak. Megszervezték a polgárőrséget, a hadiipari üzemekben pedig katonai fegyelmet vezettek be. A szakszervezetek együttműködését a kormányba bevont munkáspárti Bevin biztosította. A repülőgépgyártást a sajtómágnás Beaverbrook szervezte, egy másik sikeres üzletember, Lord Woolton pedig élelmiszerügyi miniszterként arról gondoskodott, hogy a szűkös körülmények között is mindenkinekjusson ennivaló.

1940 júniusa, a francia fegyverletétel után ejött a „legszebb óra". Kezdetét vette a rendkívüli év, amikor Anglia egyedül szállt szembe Németországgal. Az újabb német békeajánlat elutasítását követően 1940 augusztusától megkezdődött az „angliai csata”. Az 1941 tavaszáig tartó légi csatát azonban a német gépek számbeli fölénye ellenére a Királyi Légierő nyerte meg. Ezután Hitler elejtette az Anglia ellen tervezett inváziót is. A németek sem kikapcsolni, sem megtörni nem tudták a briteket; nem mondtak le azonban gyötrésükről: a Luftwaffe 1940 novemberéig szinte minden éjjel bombázta Londont. November 14-15-én éjjel pedig 449 német bombázó Coventry óvárosát és ipari negyedét tette szinte a földdel egyenlővé, a polgári lakosságra való tekintet nélkül. A Szovjetunió elleni támadás megindítása után ritkultak a szigetország elleni légitámadások; 1944 nyarától viszont a csodafegyvernek kikiáltott V-1 és V-2 (szárnyasbomba és rakéta) célpontjává vált a brit főváros.

A legnagyobb megpróbáltatást éppen a légitámadások okozták. Mintegy másfél millió embert kitelepítettek; mások a metró állomásain kerestek menedéket. Biztonságosabb helyre vittek húszezer közhivatalnokot, kitelepítették a fővárosból a BBC központját, a Bank of Englandet, a National Gallery világhírű képeit pedig egy elhagyott walesi bányában rejtették el. Éjszaka elsötétítési parancs volt érvényben, még a járművek sem használhatták reflektoraikat. A bombázások 30 ezer ember életét követelték.

A háborús megpróbáltatások miatt ugyanakkor megnőtt a különböző osztályhelyzetű emberek egymásra utaltsága és a közös áldozatvállalás széles körben kialakította a meggyőződést, hogy a béke remélt áldásaiból majd mindenkinek igazságosabban kell részesednie. E felismeréssel összhangban terjesztette elő 1942 őszén Lord Beveridge tervezetét, amely létbiztonságot követelt minden állampolgárnak „a bölcsőtől a sírig". E program lett később a „jóléti állam" alapja. Az 1944-ben elfogadott Butler-féle új oktatási törvény pedig az iskolakötelezettséget a 15. életévig terjesztette ki és átalakította a középfokú oktatás rendszerét.

A végső győzelem kivívásához Churchill nélkülözhetetlennek tekintette az Egyesült Államok közreműködését. Ezért örömmel nyugtázta Washington hadba lépését Pearl Harbor megtámadása után. 1941 decemberében az amerikai kongresszus által elfogadott kölcsönbérleti törvény alapján Nagy-Britannia hadianyagot és fegyvert kapott az Egyesült Államoktól. 1944-re a tengerentúlról biztosították Anglia páncélosainak felét.

Churchill mély ellenszenvet érzett a Szovjetunió iránt, de kiemelkedő képességű államférfiként felismerte, hogy a Hitler teremtette új helyzetben Moszkvával is együtt kell működnie. Az Egyesült Államokkal együtt Nagy-Britannia, tőle telhetően, rendszeresen küldött hadianyagot a Vörös Hadseregnek, sőt politikai együttműködésre is sor került: 1942 augusztusában a brit miniszterelnök Moszkvába utazott. Churchill egyetértett Sztálin javaslatával, hogy nyissanak egy második frontot, ám ő „Európa puha altestére" gondolt. Roosevelt elnöknél messzibbre tekintő politikusként el akarta kerülni, hogy a háború befejeztével Európa középső része kizárólag szovjet befolyás alá kerüjön. Így került sor 1943 augusztusában a brit és amerikai haderők szicíliai partraszállására. 1943 novemberében Teheránban viszont Churchill beleegyezett Roosevelt és Sztálin tervébe, hogy 1944 májusában újabb frontot nyissanak Normandiában.

Az 1944. június 6-án megkezdett „Overlord" hadművelet megpecsételte a háború kimenetelét, így 1945. februárban a jaltai konferenciáján már az európai érdekszférák megosztásáról tárgyaltak. Több kérdésben Churchill ismét egyedül maradt; azt sem tudta elérni, hogy a nyugati szövetségesek még a szovjetek előtt

foglaják el Berlint. A Németország végleges sorsáról tanácskozó, 1945júliusára összehívott potsdami konferencián Churchill helyét Attlee vette át.

A távol-keleti hadszíntérre London kevesebb erőt tudott összpontosítani: az 1943-as québeci konferencián Washingtonnal abban állapodott meg, hogy Hátsó-India visszafoglalása a britekre, a csendes-óceáni szigeteké pedig az amerikaiakra hárul. Burma fővárosa, Rangoon visszahódítása után Churchill felajánlotta az angol flotta részvételét a további harcokban, de az amerikaiak nem tartottak rá igényt.

1.2. Franciaország (Gazdag Ferenc)

A világháborús győzelem

Az 1914-ben még az előző század hadviselésejegyében indult, de négy évvel később már ugyancsak XX. századi háborúként véget ért világégés Franciaország számára felettébb vegyes mérleggel zárult. A veszteségek rovatában hatalmas tételek sorakoztak; a háborús áldozatok: a halottak, a sebesültek, az eltűntek száma mintegy két és félmillió fő, az aktív népesség mintegy 1 százaléka volt. Demográfiai szempontból a 18-27 éves korosztály 27 százalékának elvesztése különösen érzékenyen érintette az országot, ahol a természetes szaporulat régóta stagnált. Az ország keleti és északi területeit hatalmas anyagi veszteség (lakóházak, üzemek, vasútvonalak) érte, s mintegy 32 milliárd frankos külföldi adósság halmozódott fel, 90 százalékban az Egyesült Államokkal szemben. A háború utáni első évben a nemzeti jövedelem a háború előtti alig 60 százalékát érte el.

Az 1919. június 28-án aláírt versailles-i békeszerződés szerint viszont Franciaország visszakapta Elzász-Lotaringiát; a hajdani német gyarmatok közül megszerezte Togót és Kamerunt, továbbá Kongó egy részét és Szíriát. Jelentékenyjóvátételre számíthatott a vesztes Németország részéről, habár ennek pontos összegét a békeszerződés nem határozta meg. A szerződés 15 évre biztosította Franciaország számára a szénben gazdag Saar-vidék közvetlen kiaknázását a Népszövetség fennhatósága alatt. A Tigrisjelzővel illetett Georges Clemenceau ehhez méltóan harcolt a francia érdekekért a békekonferencián, helyenként a szövetséges országokkal szemben is. A versailles-i szerződéssel nemcsak Németország, hanem az új Európa jövőjét is meg kívánták rajzolni, hosszú időre megalapozva Franciaország kontinentális biztonságát. Ám az angol vonakodás és az amerikaiak visszalépése a versailles-i szerződés aláírásától azt eredményezte, hogy a békerendezés csak töredékesen nyújtotta a Párizs által remélt garanciákat.

A háború demográfiai következményeihez tartozott, hogy a veszteségeket részben pótolták az országhoz csatolt, vagy visszacsatolt területek, de nem tudták elfedni a hosszabb ideje tartó negatív népesedési tendenciákat. A két világháború közötti időszakot az alacsony születési arányszám és a lakosság fokozódó elöregedése jellemezte, különösen a mezőgazdasági területeken. A folyamatot erőtejes belső népességmozgás, valamint gyorsuló bevándorlás kísérte. 1921-ben a 39 milliós francia lakosság 4 százalékát tették ki a bevándorlók, 1931-reez az arány növekvő, 41,8 milliós összlakosság mellett 7 százalékra emelkedett. A francia társadalom megosztottsága nem csökkent a világháború utáni időszakban, összetétele – 14 millió paraszt, 13 millió munkás és 14 millió középosztálybeli – a hagyományos formák továbbélését mutatta.

A Nemzeti Blokk évei (1919-1924)

Az 1919-es nemzetgyűlési választásokon a háborús kormányokat vezető jobboldalipártok győztek, akiket a radikálisok is támogattak. A konzervatív erők győzelmét elősegítette az új választási rendszer is, amely a választási szövetséget alkotni képes formációknak kedvezett. A hajdani szocialista Alexandre Millerand vezette új kormány figyelmét a gazdasági újjáépítés feladatain kívül elsősorban a francia baloldalon belüli fejlemények kötötték le, amely közvetlen kapcsolatban állt a felerősödött társadalmi mozgalmakkal. A bolsevikok oroszországi győzelme Franciaországban is felelevenítette a munkásmozgalom egyik régi vitáját, hogy mire kell a munkásságnak az erejét koncentrálnia: a béke megteremtésére, vagy a polgárság politikai hatalmának megdöntésére.

Az 1917. októberi oroszországi forradalom győzelme, a magyar Tanácsköztársaság kikiáltása, a Vörös Hadsereg átmeneti lengyelországi győzelmei, a forradalmi mozgalom fellobbanásai Németországban egész Európa forradalmasodását sugallták, s döntő szerepet játszottak a francia munkásmozgalom és szakszervezeti mozgalom szakadásában. Az 1920 decemberében Tours-ban tartott kongresszuson bekövetkezett szakadás eredményeként a szocialisták nagyobb része a Lenin alapította III. Interna- cionáléhoz csatlakozott, s a párt nevét a Kommunista Internacionálé Francia Szekciója (SFIC) névre változtatta, míg a kisebbség Léon Blum vezetésével a II. Internacionálé és a régi név (SFIO) mellett döntött. A párt szakadását csakhamar követte a szakszervezeti mozgalomé: a kommunisták vezette CGTU és a korábbi nevet tovább vivő szocialista CGT mellett megjelent a

keresztényszocialista szakszervezet is (CFTC). A kommunisták Tours utáni átmeneti munkásmozgalmi túlsúlya néhány éven belül a SFIO javára visszabillent.

Az 1921 januárjában kormányra került Aristide Briand-nak a gazdasági, bel- és külpolitikai tekintetben egyaránt zaklatott francia közállapotok megnyugtatása, a polgári pártok egységének a megszilárdítása volt a céja. Külpolitikai téren a győztes Franciaország sorozatos kudarcokat szenvedett. Az Egyesült Államok elutasította a versailles-i békeszerződés ratifikálását; vontatottan haladt a német leszerelés; akadoztak a jóvátételi szállítások, s a Szovjet-Oroszország ellen szervezett intervenciós hadműveletek sem hoztak sikert. Briand-nak kompromisszumokat kellett keresnie a hajdani antantbeli szövetségesekkel. Sok ideje nem maradt elképzelései végrehajtására, mert a nemzeti blokk megvonta tőle a bizalmat, s 1922 januárjában Raymond Poincaré alakított kormányt. Az ő nevéhez fűződött 1923 elején a Ruhr-vidék katonai megszállása, válaszul az állítólag késedelmes német jóvátételi szállításokra. A Ruhr-kaland nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket; a németek passzív ellenállása miatt a megszállás költségei messze meghaladták a bevételeket. Franciaországon belül erősödött az infláció, csökkent a frank árfolyama, erősödtek a válságtünetek, s mind távolabbinak tűnt a főként a jobboldal által hangoztatott megoldás, hogy a „Fizessenek a németek"jelszóval talája- nak kiutat a gazdaság bajaiból.

A Baloldali Kartell kormányzása (1924-1926)

Az 1924. májusi választásokon a baloldali blokkhoz tartozó pártok győzedelmeskedtek, saz új kormány a radikális Eduard Herriot vezetésével alakult meg. A szocialisták támogatták, de nem vállaltak szerepet a kormányban. Herriot számára megoldhatatlan feladatnak bizonyult az 1923 második felétől felerősödő pénzügyi válság. Az árindex két év alatt duplájára nőtt, a frank rohamosan veszített értékéből, s vele együtt csappant meg a tulajdonosi rétegek bizalma a kormányzatban. A reformképtelenség a világháború utáni kormányzatoknak különösen feltűnőjelensége. Ám míg ajobboldali pártok hivatkozhattak a gazdasági liberalizmushoz való visszatérésre, addig a hagyományosan antiliberális baloldali formációk esetében kifejezetten anakronisztikusnak tűnt a kormányzati stratégia megváltoztatása iránti lanyha fogékonyság. A Cartel des Gauches (Baloldali Kartell) pártjait végletesen megosztották a társadalmi reformokra vonatkozó kérdések, s ezt a megosztottságot nem tudták elfedni a Népszövetség leendő szerepével, s az általa biztosítandó örök békével kapcsolatos – egyébként ugyancsak illúziónak bizonyuló – elképzelések.

1926-tól Union National elnevezéssel ismét a jobboldal került hatalomra. Poincaré legfőbb feladatának ezúttal a frank stabilizálását tekintette. Radikális, de szakszerű intézkedések sorozatával sikerült megszilárdítania a frank árfolyamát, értékállóvá tenni a francia fizetőeszközt, s rendezni az angolokkal és az amerikaiakkal szemben fennálló adósságok törlesztésének a módozatait is. A folyamat végén, 1928-ban hajtották végre a frank leértékelését, s részben visszatértek az aranyalaphoz. Egy dollár immáron 25 frankot ért (1924-ben 1 dollár = 5 frank).

A frank stabilizációja szorosan összefüggött a szélesebb európai folyamatokkal, különösen a német fejleményekkel. Ajóvátételek fizetésére képtelen Németország gazdasági és pénzügyi talpra állítását célozta az 1924-es Dawes-terv, amely jelentős kölcsönöket helyezett kilátásba Berlinnek. A külügyi tárcát a Poincaré-kormányban is megtartó Briand politikájának köszönhetően Franciaország hozzájárulta Dawes-terv sikeréhez, így a német jóvátételi szállítások folytatódásának akadályai is elhárultak. A francia-német kapcsolatok normalizálódásánakjele volt az 1925-ös locarnói konferencián tett német ígéret is: Németország kjelentette, hogy tiszteletben kívánja tartani a versailles-i szerződés által kijelölt nyugati határait. A német ígéretek, ahogy az angol és az olasz garanciák ugyan nem vonatkoztak Franciaország közép-európai szövetségeseire, de Párizsban mégis a Briand-féle megbékélési külpolitika eredményességét látszottak igazolni. Ennekje- gyében ürítették ki az 1923-ban megszállt Ruhr-vidéket, s Párizs hozzájárult szövetségeseinek hasonló engedékeny lépéseihez is. Németország felvétele a Népszövetségbe 1926 őszén újabb bizonyítéka volt az európai egység és enyhülés Briand képviselte vonalának.

A Briand-Kellogg-paktum (1928)

A francia külpolitika kevés eszközzel rendelkezett az európai status quo biztosítására, de mindenképpen ezen lehetőségek közé számított a németek megbékítésének Briand képviselte irányvonala, illetve a francia biztonság nemzetközi szerződésekkel való garantálása. A húszas évek második felére a locarnói megállapodások már hoztak némi eredményt, de célszerűnek tűnt Párizsban a szerződéses garanciák további szélesítése is. Elsősorban az amerikai fél bevonása tűnt kívánatosnak és lehetségesnek, hiszen a hagyományos francia-orosz szövetségnek ekkor nem voltak meg a feltételei. Briand francia külügyminiszter 1927 júniusában javasolta az Egyesült Államoknak, hogy a két állam kössön egymással örök barátsági szerződést. Kellogg amerikai külügyminiszter decemberi válaszában viszont azt javasolta, hogy a francia-amerikai szerződés helyett nyerjék meg az összes

nagyhatalmak, majd a többi hatalmak hozzájárulását a háborút mint a nemzeti politika eszközét elvető általános nyilatkozathoz.

A háborúról való lemondást tartalmazó Briand-Kellogg-paktumot Németország, az Egyesült Államok, Belgium, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország, Japán, Lengyelország és Csehszlovákia képviselői 1928. augusztus 27-én írták alá Párizsban. A szerződésben kjelentették, hogy elítélik a háború igénybevételét a nemzetközi viszályok elintézése céjából s kapcsolatukban lemondanak arról, minta nemzeti politika eszközéről. Elismerték, hogy vitáikat vagy nézeteltéréseiket békés úton rendezik, s a szerződést alkotmányaikban is megerősítik.

A szerződéshez később összesen 59 állam csatlakozott, akik az aláírás alkalmával csaknem kivétel nélkül külön jegyzékben fejtették ki saját szempontjaikat. (A paktum azonban a gyakorlatban nem vált be. Nem fékezte meg az agresszív hatalmakat sem erőszakos terjeszkedési politikájukban, sem támadó háborúk indításában.)

A német jóvátétel ügye

Franciaország számára fontos volt, hogy hosszú távra megbízhatóan rögzítsék a németjóvátételek fizetési rendjét. Németország érdeke viszont mindenekelőtt azt kívánta, hogy megszabadujon a szuverenitását korlátozó intézkedésektől, beleértve a Dawes-terv általi ellenőrzést és a Rajna-vidék megszállását. De mert a megszállás és ajóvátétel ügye nemzetközi probléma volt, a kérdés tisztázására ismét nemzetközi bizottság ült össze. Vezetője ezúttal is amerikai bankár, Owen D. Young volt. 1929 júliusára megszületett az új tervezet, amely a hátralévő 114 milliárd aranymárka végleges törlesztéséig megszabta az évi részleteket. Egyidejűleg megszüntették a német állami bevételek külföldi kezelését. A Young-tervet 1929. augusztusban a hágai konferencia hagytajóvá. Itt a versailles-i szerződés hatalmai abban is megállapodtak, hogy 1930 közepére kiürítik a Rajna-vidéket.

A világgazdasági válság és Franciaország

A francia gazdaság az 1920-as évek második felében stabilizálódott. A háborúban elpusztult területek újjáépítése, az új iparágak meghonosítása, s a megnövekedett gyarmatbirodalom miatt kiszélesedett a francia termékek piaca. A francia ipari termelés 1930-ban 4 százalékkal haladta meg a háború előtti színvonalat. A mezőgazdaság nagy súlya miatt az ország gazdaságában, továbbá az ország keleti határán folytatott erődépítési munkálatok (Maginot-vonal) és a nagyszabású kikötő- és csatornaépítések nyomán a válság csak 1931-től érte el Franciaországot. A válság elhúzódott, s az ipari termelés csak 1936-ban érte el a válság előtti szintet. A fáziseltolódással a külkereskedelem számos piacát elveszítette, hiszen a versenytársak gazdasági és ipari fejlődése egy ütemmel korábban szabadult meg a válság terheitől. A válság során az ipari termelés mintegy negyedével csökkent, de a legfontosabb nehézipari ágazatban (acélgyártás) mintegy 40 százalékos volt a visszaesés. A fogyasztási cikkeket gyártó iparágak visszaesése kevésbé volt súlyos.

A válság társadalmi terhei jelentősek voltak. Míg 1934-ben mindössze 330 000 munkanélkülit regisztráltak (az aktív népesség 2,5 százaléka), a következő év végén ez a szám már elérte a 900 000 főt. Beszűkültek az ország nemzetközi gazdasági kapcsolatai, amelyeket a gyarmatbirodalom védett piaci forgalma csak részben tudott ellensúlyozni. Emiatt csökkentek az ország bevételei, s sorra kudarcot vallottak a kormányok protekcionista stabilizációs kísérletei. Az 1932-es választásokon a baloldal felé forduló választók egyértelműen a radikálisok politikai hitelvesztését jelezték.

A népfront

A gazdasági válság velejárója volt a munkanélküliség, a széles társadalmi rétegekjöve- delmeinek csökkenése és a politikai-társadalmi instabilitás. A többpárti parlamenti egyensúlyra támaszkodó politikai szerkezetekben ez egyszersmind kormányzati instabilitást isjelent. Ez történt Franciaországban is. A jobboldali, a radikális párti és a baloldali erők hozzávetőleges egyensúlya, valamint a III. köztársaság kialakult válságkezelő kormányzati technikája nyomán a kormányok sűrűn váltották egymást. Az 1932-ben többséget kapott radikálisok és szocialisták nem voltak képesek közös kormányzati politikát kialakítani, tehát folytatódott a stabil többség nélküli gyenge kormányok sora. A válság éveiben a társadalom legkülönbözőbb csoportjaiban felerősödött az ellenszenv a működésképtelen parlamentarizmussal szemben.

A parlamenti rendszerrel szembeni érzelmeket, s a közvetlen politikai akciókat elsősorban a szélsőjobboldali csoportok hangoztatták, akiknek szeme előtt mintaként jobbára az olasz fasiszta szervezetek tevékenysége lebegett. Ebbe a közhangulatba robbant bele 1934 elején az ún. Stavisky-ügy. A francia állampolgárságot szerzett külföldi bankár pénzügyi tevékenysége egészen magas politikai körökig érintette a francia vezetést. A szélsőjobboldali szervezetek 1934. február 6-ára tüntetést szerveztek, amit viszont a baloldali pártok fasiszta

államcsínykísérletnek tekintettek. Az ellentüntetés, s a figyelmeztető sztrájk megszervezése, a radik,alizálódó jobboldal elleni védekezés egy táborba hozta össze a szocialista és a kommunista, majd 1935júniusától a radikális pártot is. Tárgyalások indultak a szakszervezeti egység helyreállításáról is. A gazdasági válság tetőzése, a Németországtól való félelem erősödése, s a nemzetközi kommunista mozgalomban 1935-ben végbement taktikai irányváltás együtt eredményezték a francia baloldali pártok 1936 tavaszi választási sikerét. A népfront első kormányát aszocialista Léon Blum vezette. A kommunista párt kívülről támogatta a kormányt.

Reformok és bukás

A Népfront győzelme sztrájkhullámot váltott ki Franciaországban. A munkások sorban foglalták el az üzemeket, s az ünnepi hangulatban úgy vélték, követeléseik tejesítésének nincsenek többé akadályai. Léon Blum kormánya tárgyalásokra ösztönözte a munkáltatókat és a munkavállalókat. Ezek eredményeként írták alá 1936. június 7-én az ún. Matignon-egyezményt. Ennek értelmében 7-15 százalékkal emelkedtek a munkabérek, elfogadták a kollektív szerződések rendszerét, elismerték a szakszervezeti jogokat. A Nemzetgyűlés megszavazta a heti munkaidő 40 órára való csökkentését, s minden alkalmazott számára a kéthetes fizetett szabadságot. Az intézkedésektől általánosságban nemcsak a munkásság helyzetének javulását, hanem a válságból való kilábalás meggyorsulását is várták. Csakhamar kiderült azonban, hogy a munkavállalók nyomása alatt az előírtnál nagyobb béremelés ment végbe, a munkaadók túl költségesnek ítélték a bevezetett intézkedéseket, s vonakodtak azok végrehajtásától. A jobboldali pártok heves politikai kampányt indítottak Léon Blum és miniszterei ellen. A nemzetközi helyzet alakulása is a népfrontkormány meggyengülése irányába mutatott: a Blum-kormány elutasította Franciaország intervenciójának vagy nyílt fegyverszállításainak lehetőségét a Franco tábornok felkelői ellen küzdő spanyol köztársaságiakjavára, míg a kommunisták éppen ezt sürgették. Az európai helyzet romlása miatt növelni kellett a katonai költségvetést is, újabb forrásokat vonva el a beígért reformoktól. 1936 októberében le kellett értékelni a frankot, a felgyorsult infláció pedig jórészt semmissé tette a tavaszi béremeléseket. 1937 februárjában Blum meghirdette a „szünetet", majd fokozódó jobboldali támadások közepette júniusban lemondott.

A Népfront szétesése utáni kormányok – előbb a radikális Chautemps, majd ismét Blum és ismét a radikális Daladier – politikáját a háború felé sodródó nemzetközi helyzet árnyékolta be. A belpolitikában pedig szembe kellett nézniük a politikai tehetetlenség talaján gyorsan burjánzó parlamentellenes mozgalmakkal. ATűzkeresztesek (Croix de feu), a csuklyások (cagoulard), a titkos forradalmi akciócsoportok elsősorban a kommunisták ellensúlyozására irányultak, de szélsőjobboldali politikai formációk is (Parti social frangais, Parti populaire frangais) jelentkeztek egy „erős állam" követelésének szándékával.

Külpolitikai kudarcok

1930 júniusában az utolsó németországi megszállási zónából is kivonultak a szövetséges csapatok, s ezzel új helyzet állt elő' a francia-német kapcsolatokban. A két világháború közötti francia külpolitikában két fő'tendencia érvényesült. Agrandeur (nagyság) irányvonala a francia nagyhatalmi ambíciók szülötte volt, s fő céjának az európai francia hegemónia megteremtését tekintette. Ezzel szemben a sécurité (biztonság) irányvonala megkísérelte megtalálni a modus vivendit a fő ellenfélként számon tartott németekkel. A versailles-i békeszerződés születése, még inkább az utána következő fejlemények megmutatták, hogy Franciaországnak nincs elég ereje Európa francia szempontok szerinti átrendezésére, a grandeur stratégiájának a megvalósítására. Másfelől a Briand által képviselt sécurité politikája célravezetőnek ígérkezett: a németeknek nyújtott engedmények és a defenzívjellegű szövetségi politika szavatolni látszottak Franciaország biztonságát. Hitler hatalomra jutása után azonban a Briand-féle politika is érvényét veszítette. Itt már közvetlen veszélyről volt szó, amelyre választ kellett adni.

Egyetértés volt abban a felismerésben, hogy Németország nagyhatalmi újjáéledése napirenden van, de korántsem volt egyetértés abban, hogy miként kell erre reagálni Az egyik álláspont szerint a veszéllyel szembe kell nézni, s a rendelkezésre álló eszközökkel el kell hárítani. A másik álláspont viszont azt vallotta, hogy ki kell térni, Franciaországot

„félre kell húzni" a veszély útjából. Az előbbiek legfőbb feladatukat abban látták, hogy az elkerülhetetlen összecsapás idejére biztosítsák országuknak a legkedvezőbb nemzetközi, gazdasági és katonai feltételeket, előnyös szövetségi rendszerek kialakításától kezdve a jó, ütőképes hadseregig. Ezt a vonulatot képviselte Poincaré, Tardieu és Barthou. A másik álláspont szerint viszont nem szükségszerű az összecsapás Németországgal, amely úgyis Kelet felé fog támadni. Tehát engedni kell Németországnak, s magával Berlinnel kell megállapodni. Az úgynevezett elterelés (repliement) politikáját Briand egykori hívei, mindenekelőtt Daladierés Laval képviselték. Mivel a külpolitikai stratégiák választóvonalai nem estek egybe a belpolitikában meglévő hasadásokkal, a gyakorlati francia külpolitika folyamatosan ingadozott.

Németország közben 1933 októberében elhagyta a genfi leszerelési konferenciát és bejelentette kilépését a Népszövetségből, ezzel isjelezve, hogy minden irányban szabad kezet kíván magának biztosítani. Párizs számára viszont biztatójel volt a kisantant szervezeti egységének megerősítése 1933 februárjában, majd ugyanennek a szervezetnek a döntése arról, hogy rendezni kell a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. Barthou külügyminiszter erőtejesen bátorította mindazokat a kezdeményezéseket, amelyek Közép- és Délkelet-Európában a kollektív biztonság irányába mutattak. Ugyanez a motívum játszott szerepet abban, hogy Párizs 1934 szeptemberében – más országokkal együtt – felkérte a Szovjetuniót a Népszövetségben való részvételre. A Barthou nevével fémjelzett irányvonal azonban 1934 októberében drasztikusan véget ért, mikor a külügyminiszter Sándor jugoszláv királlyal együtt merénylet áldozata lett Marseille- ben. Halála után került sor a Saar-vidéken rendezett népszavazásra, s a terület visszakerült Németországhoz (1935.január).

Amikor Németország 1935 márciusában a versailles-i szerződést felrúgva bevezette az általános hadkötelezettséget, az angol, francia és olasz részvétellel összeült stresai konferencia csak visszafogottan válaszolt: megelégedett Németország elvi elítélésével. Az új francia külügyminiszter, Pierre Laval ismét megállapíthatta, hogy az angol diplomácia nem támogatja a keményebb fellépést sürgető franciákat. Ugyanezt tapasztalhatta egy hónappal később, mikor a francia-szovjet kölcsönös segítségnyújtási egyezmény megkötése (1935. május 2.) után, júniusban a hatalmas megrökönyödést kiváltó angol-német flottaegyezmény következett. 1938 tavaszától, Daladier miniszterelnöksége idején tovább erősödött Párizsban az elterelés politikája. A németekkel és az olaszokkal való együttműködést kereső, s az álláspontját folyamatosan az angoloktól függővé tevő francia külpolitika nemcsak Ausztria német bekebelezését vette tudomásul, hanem 1938 szeptemberében a müncheni egyezményt is aláírta. Sőt, 1938 decemberében a francia-német megbékélés jegyében közös nyilatkozat is született, amely nemcsak azt nyilvánította ki, hogy a két ország között immár nincsenek vitás kérdések, hanem írásba foglalta Franciaország keleti irányú politikai érdektelenségét is. A megbékítési politika csődjét Franciaország, Angliához hasonlóan csak Csehszlovákia és Albánia német, illetve olasz lerohanása után (1939 tavaszán) ismerte be. 1939. március 21-én Chamberlain és Daladier londoni megbeszélésén a két politikus immár egyetértett abban, hogy az újabb német provokációkkal szemben nincs helye többé a meghátrálásnak. 1939. szeptember 3-án Anglia oldalán Franciaország is háborúba lépett Németország ellen.

A francia gyarmatpolitika

Az első világháborút lezáró győzelemmel Franciaország tovább növelte gyarmatbirodalmát. A korábbi afrikai, indokínai területekhez megszerezte Németországtól Togót, Kamerunt, s népszövetségi mandátumot kapott Szíriára és Libanonra. A francia gyarmatbirodalom ekkor érte el legnagyobb kiterjedését: az anyaországnál 24-szer nagyobb területet, s mintegy 70 millió lakost tartott fennhatósága alatt. Bár a gyarmatok korábban is nagy nyersanyagbázist és piaci lehetőséget jelentettek, igazi gazdasági jelentőségüket a gazdasági világválság kitörése után nyerték el. Az anyaország és a gyarmatok kapcsolatainak szorosabbra fűzése jegyében nemcsak a nyersanyag és áruforgalom, a gyarmatokra irányuló, s elsősorban a kitermelőipart, valamint az infrastruktúra fejlesztését célzó tőkekivitel növekedett, hanem megindult a franáa lakosság bizonyos gyarmatokra való kivándorlása is. Az 1931-es párizsi gyarmati kiállítás több mint harmincmillió látogatót vonzott. A világválság csapásait enyhítette a gyarmatokra való támaszkodás (frankzóna létrehozása), ami viszont korlátozta a gyarmati elitnek tehető engedményeket.

Az anyaország és a gyarmatok viszonyát a tökéletesfüggó'ségjellemezte. Az angol gyarmatoktól eltérően szó sem volt gazdasági integrációról, illetve a gyarmati lakosság részleges politikai képviseletéről sem. Algéria például egyszerűen a „három tengerentúli megye" nevet viselte, s a többi területtel ellentétben a belügyi, nem pedig a gyarmatügyi minisztérium hatáskörébe tartozott. A kolóniák lakosságának kísérleteit a politikai képviselet megszervezésére, s a nemzeti függetlenség irányába való fejlődés megindítására mindenütt brutálisan, fegyveres erővel fékezték meg (Indokína, Marokkó, Algéria, Tunézia). A második világháború kitöréséig a francia politika érdemben keveset foglalkozott a kolonialista politika lazításával. A népfrontkormányok intézkedései jórészt ugyancsak elakadtak az apparátus és a gyarmati francia telepesek ellenállásán. E merev magatartás szinte mindenütt Franciaország ellen hangolta a bennszülött lakosságot. E politika tragikus hatásai tejesen csak később, a második világháborút követő dekolonializációs folyamat során mutatkoztak meg.

Franciaország a második világháborúban

A német-francia határon a harmincas években (1930-1936) kiépített erődrendszer, a Maginot-vonal az első világháborús stratégiák alapján épült, s gyakorlatilag passzív védelemre kárhoztatta a francia hadsereget. A németek nem támadtak, így hát harcok sem folytak.

A modern hadviselés technikai fejlesztését egyszerűen elmulasztó, s a védekező háborút abszolutizáló francia katonai vezetés nem számolt a Franciaország északi határait fenyegető potenciális veszéllyel. A vezérkar csak Belgium 1937. évi semlegességi nyilatkozatával ébredt rá, hogy erről az oldalról tejesen védtelen az ország.

1940. május 10-én pedig a németek nyugati hadjárata éppen Belgium, Hollandia és Luxemburg irányába indult. A német csapatok a Maginot-vonal megkerülésével Se- dannál törtek be francia területre. Az egymást követő francia főparancsnokok, Ga- melin és Weygand, valamint az északkeleti arcvonal parancsnoka, Georges tábornok fáradt öregemberek voltak, s láthatóan át sem látták az új, gépesített hadviselésjelentőségét. A Dunkerque-nél körülzárt alakulatokat május végén nagy áldozatokkal ugyan még sikerült átmenteni Angliába, de a francia hadsereg zöme térdre kényszerült a Wehrmacht páncélosai és légiereje előtt. A németek öt hét leforgása alatt 1,8 millió hadifoglyot ejtettek Június 17-én Franciaország fegyverszünetet kért, amelyet egy héttel később Hitler ugyanolyan körülmények között íratott alá, mint ahol és ahogyan az első világháború végén Foch marsall tette a németekkel. Két nappal később Franciaország fegyverszünetet kötött az országot délkeleten megtámadó olaszokkal is. 1940. június 25-én életbe lépett a tűzszünet, s ezzel a háború Franciaország vereségével véget ért.

A június 17-én megalakult új francia kormány feje az első világháborús győztes Philippe Pétain marsall lett, aki a fegyverszüneti megállapodás után – ennek értelmében az ország nagyobb része, Párizst is beleértve, a teljes atlanti partvidékkel német megszállás alá került – a megmaradt délkeleti területen Vichy székhellyel rendezkedett be. Mintegy kétmillió francia hadifogoly pedig a francia állam költségén elindult a német munkatáborok felé.

A Harmadik Köztársaság nem élte túl a katonai vereséget. Július 10-én a Nemzetgyűlés felhatalmazta Pétaintegy új alkotmány kidolgozására. Ennek értelmében az agg politikus kezében összpontosult a törvényhozó és a végrehajtó hatalom, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás irányítása is. Az 1875-ös alkotmányt lebontó, nemzeti forradalomnak nevezett lázas tevékenység nyomán új politikai rendszer született: az ún. Francia Állam. Az új alakulat a republikánus hagyományok helyére a korporatív munka-család-haza hármasságát állította. Betiltották a politikai pártokat, felfüggesztették a sajtószabadságot, korlátozták az egyesülési jogot, s a zsidókjogait. Egy sor törvényt hoztak a munkáról, a családvédelemről, a kötelező valláserkölcsi nevelés újbóli bevezetéséről. Mindez azt mutatja, hogy a vichyi rendszer, Pétain, majd az őt 1942 áprilisától felváltó Pierre Laval rendszere nem csupán engedelmeskedő bábállam, hanem sok vonatkozásban aktív, és a németek felé is kezdeményező alakulat volt.

A francia politikai és társadalmi erők közül eleinte nem kevesen vállalták a németekkel való nyílt együttműködést. Élenjárt ebben a radikális jobboldal: a Jaques Doriot vezette Francia Néppárt és a Marcel Déat irányította Népi Tömörülés. Másfelől sokan nem fogadták el a fegyverszünetet, s folytatni kívánták a harcot. Az ellenállás, a Résistance első jele Charles de Gaulle tábornok 1940. június 28-i rádiófelhívása volt Londonból. Ebben mindazokat csatlakozásra hívta fel, akikharcolni akarnak a németekkel szemben. Az ellenállás lángja ténylegesen csak 1942 novembere után lobbant fel, amikor a németek – válaszul a szövetségesek észak-afrikai partraszállására – Franciaország egész területét megszállták. Az ellenállás fő körzetei elsősorban az ország hegyes vidékein, valamint a nagyvárosokban alakultak ki. 1943 májusában megalakult az Ellenállás Nemzeti Tanácsa, majd júniusban a Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság. Tevékenységük nyomán az ellenállás mind kül-, mind pedig belföldön sokkal szervezettebb lett. Az ideiglenes Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottságból 1944. június 2-án Algírban kormány alakultDe Gaulle vezetésével és a Harmadik Köztársaság egykori politikai pártjainak a támogatásával.

Az angol-amerikai csapatok 1944. június 6-i normandiai partraszállásával megkezdődött Franciaország katonai felszabadítása. A Caen környéki súlyos harcok után a szövetséges csapatok gyorsan nyomultak előre. A szövetséges hatalmak teheráni konferenciájának határozata szerint augusztus 15-én a dél-franciaországi Provence-nál partra szálltak, amelyben már részt vettek az Olaszországból odavezényelt I. francia hadsereg egységei is.

Az amerikai hadvezetés számára a Franciaországért folyó harc csak egyike volt a sokféle szintéren folyó hadműveleteknek. Nemigen tartottak igényt a politikailag gyanúsnak tekintett belső'ellenállás segítségére, s nem nagyon számoltak az ekkor már 54 éves De Gaulle személyével sem. Valójában azonban az Ellenállás Nemzeti Tanácsának tevékenysége komoly katonai és politikai segítséget jelentett az ország felszabadításában. Legjelentősebb fegyvertényük Párizs augusztus 19-i felszabadítása volt, ahova – miután a belső felkelés már lefegyverezte a németeket – Leclerc tábornok francia egységei vonultak be. A főváros felszabadítása egyúttal az ellenállás szervezeteiből országszerte megalakuló új hatalmi testületek törvényesítését eredményezte, s pontot tett a De Gaulle és az angolszászok közötti vitákra is. Az ideiglenes francia kormányt ugyanis az angolszászok eleinte nem ismertékel – erre majd csak két hónappal később kerül sor-, s az általuk felszabadított területeken

katonai közigazgatást vezettek be. De Gaulle viszont arra utasította a francia reguláris alakulatokat és a partizánokat, hogy a felszabadított területeken vegyék francia kézbe a közigazgatást. Ennek következtében sok konfliktus keletkezett az amerikai csapatokkal.

1945. február elejére mindenütt helyreállt a háború előtti határ, s a felszabadító harcokban nyújtott tejesítmény elismeréseképp de Lattre de Tassigny tábornok 1945. május 8-án jelen lehetett a német kapituláció aláírásakor Berlinben.

2. Németország – Németh István

2.1. A weimari köztársaság (1919-1933)

Császárságból köztársaságba (1918)

A német Legfelső Hadvezetés 1918 szeptemberében a katonai vereség politikai következményeinek elhárítására váratlanul fegyverszüneti javaslattal állt elő.

A Ludendorff körüli körök arra törekedtek, hogy felülről végrehajtott fordulattal áttérjenek a parlamenti demokráciára, a katonai vereség közepette megőrizve a . nemzet politikai egységét. A német közvélemény szemében így azok a pártok vállalták a felelősséget a fegyverszünetért, majd a versailles-i szerződésért, amelyeket a császárság idején a legerősebb támadás ért.

Max von Baden kancellár október 4-én fegyverszünetet kért Wilson elnöktől, de a szövetségesek csak a nép bizalmán nyugvó kormánnyal voltak hajlandók tárgyalni. Ezért az új kormányba beléptek a többségi koalíció pártjainak (Centrum, Haladó Néppárt és a Németország Szociáldemokrata Pártja – SPD) parlamenti képviselői. A fegyverszüneti tárgyalásokra való tekintettel 1918. október 22-én összeülő Reichstag alkotmányreformot határozott el: a hadüzenet és a békekötés többé már nem a császár és a Szövetségi Tanács (Bundesrat) kizárólagos joga volt, hanem a parlament, a Reichstag (Birodalmi Gyűlés) jóváhagyására is szükség volt. A kormánytagok Reichstag-képviselők lehettek; a birodalmi kancellár és az államtitkárok kinevezését a Reichstag hozzájárulásához kötötték. A császár valamennyi politikai tettéért a birodalmi kancellár felelt, s a tisztekre és a tábornokokra vonatkozó döntésekhez kancellári hozzájárulásra volt szükség. A reform 1918. október 28-i életbelépésével a német hercegek által „Isten kegyelméből", a nép részvétele nélkül 1871-ben alakított császárság alkotmányjogilag is parlamenti-demokratikus monarchiává vált.

A német fegyverszüneti delegációt Matthias Erzberger államtitkár, Centrum-párti politikus vezette, mivel a katonák polgári személyekre bízták a háború utolsó felvonásának lebonyolítását. A másik oldalon a francia főparancsnok, Foch marsall állt. A súlyos feltételek között követelték a német nyugati hadsereg visszavonását a Rajna mögé 15 napon belül, a Rajna bal partján fekvő német területek, valamint néhány hídfő (Köln, Mainz, Koblenz) szövetséges csapatok általi megszállását 25 napon belül, a Rajnajobb partján 35 km széles demilitarizált övezet kialakítását s a tengeri blokád fenntartását a békeszerződés megkötéséig. Semmissé nyilvánították a breszt-litovszki és a bukaresti békeszerződést, sa keleti német hadsereget vissza kellett vonni az 1914. évi német határokra. A Baltikumban ideiglenesen német csapatok állomásozhattak, megakadályozandó a szovjet rendszer továbbterjedését. Elszállítandó az összes nehéz harci eszköz, tengeralattjáró, nyílt tengeri flotta, nagy mennyiségű fegyver, muníció, s az első jóvátételek (5000 mozdony, 150 000 vasúti kocsi és 5000 teherautó). Szabadon bocsátandók a szövetséges hadifoglyok, miközben a német hadifoglyok még nem térhettek haza. A fegyverszünetet 1918. november 11-én Foch marsall szalonkocsijában, a compiégne-i erdőben írták alá. Az első világháborúban hozzávetőlegesen 1,8 millió német katona esett el és 4,2 millió megsebesült. Hatszázezren hadifogságba kerültek.

1918. novemberben forradalom söpört végig Németországban. A haditengerészet vezetése ugyanis október végén a kikötőkben tétlenségre kárhoztatott nyílt tengeri flottának kifutási parancsot adott, hogy a brit flotta elleni utolsó nagy bevetéssel megmentsék a „fegyvernem becsületét". A matrózok megtagadták az értelmetlen parancsot. November 5-én Wilhelmshavenban, a legnagyobb flottatámaszponton orosz mintára matróztanács vette át a hatalmat. A lázadás a többi kikötővárosra, majd rövidesen az ország helyőrségeire, s az ipari központok munkásságára is átterjedt. Mindenütt munkás- és katonatanácsok alakultak. November 7-én Münchenben megbukott a Wittelsbach-dinasz- tia. A császár a november 9-i berlini forradalmi események miatt a belgiumi Spában lévő főhadiszállásra távozott. Ugyanezen a napon tömegnyomásra lemondott a kancellárságról von Baden, s átadta a hatalmat a többségi szociáldemokrata Friedrich Ebertnek.

Az ostromlott köztársaság (1919-1923)

Németországban mindenütt munkás- és katonatanácsok alakultak. Ezek ellenőrizték a polgári és a katonai hatóságokat, s az üzemeket. A birodalmi kormány funkcióját a paritásos elv szerint megalakult Népmegbízottak Tanácsa látta el, amelynek egyik elnöke szintén Ebert lett. Kancellárként a hivatalnoki és tiszti lojalitás garanciája, a Népmegbízottak elnökeként pedig az új forradalmi hatalom exponense lett. Emiatt a további fejlemények tulajdonképpen Ebert döntésétől függtek. Végül is a parlamenti demokrácia kiépítése, a választott nemzetgyűlés mielőbbi összehívása mellett döntött, amely rögzíti az új politikai rendszert, s megőrzi az állami egységet.

November 9-én az ún. Groener-Ebert-paktumban a Legfelső Hadvezetés elismerte Ebertet a politikai kormányhatalom új birtokosának s ezzel lemondott minden ellenforradalmi akció kísérletéről, miközben az új kormány kötelezettséget vállalt a belső rend és nyugalom fenntartására. Ebert pozíciója nem terjedt ki a hadsereg parancsnokságára, ezért a Legfelső Hadvezetéstel kellett ismernie autonóm hatalmi tényezőnek. A paktum rendelkezett a hivatalnoki kar megtartásáról is, hiszen a közigazgatás, az ellátás, a szolgáltatás és a hadsereg visszavonása nem történhetett a szakembergárda nélkül. A társadalmi béke és a gazdaság működőképességének fenntartása érdekében fontos lépésnek bizonyult az 1918. november 15-én kötött szociális paktum a munkaadók és a szakszervezetek között (Hugo Stinnes – Karl Legien egyezménye).

A Népmegbízottak Tanácsa rendkívül nehéz feladatok előtt állt. Elsőként a káoszt és az éhezést kellett elkerülni, majd nyolcmillió katonát leszerelni és bekapcsolni a gazdaságba. A szövetséges tengeri blokád fenntartása miatta lakosságot el kellett látni élelmiszerrel és fűtőanyaggal, elsősorban szénnel. Gondoskodni kellett a minimális külső és belső biztonságról is, főleg a birodalom egységének megőrzéséről a déli és nyugat-németországi szeparatista, keleten pedig a lengyel terjeszkedési törekvésekkel szemben.

1918. december 16-án az Általános Német Tanácskongresszus megerősítette a parlamenti választások szükségességét, s ezzel megnyílt az út a nemzetgyűlés és a parlamenti demokrácia felé.

Az 1919 februárjában Weimarban összeülő nemzetgyűlés összetételében a császárság pártrendszere a vártnál erőtelesebb kontinuitást mutatott. Jobboldalon a konzervatívok

(Német Nemzeti Néppárt – DNVP, s a Német Néppárt – DVPjobbszárnya) helyezkedtek el, akik a háború előtti monarchista-alkotmányos államberendezkedésben és társadalmi status quóban gondolkodtak. Mellettük álltak – elsősorban a Német Demokrata Pártban (DDP) – a parlamenti-demokratikus köztársaságot polgári-liberális társadalmi rendszerrel berendezni szándékozó erők. Az SPD alkotmányos elve szintén a polgári-demokratikus köztársaság volt, de a társadalmi rendszer rögzítése nélkül, és olyan formában, amely a kapitalizmus meghaladása érdekében nyitva hagyja a társadalmi rendszer törvényhozói átalakítását. A független szociáldemokraták (USPD) alkotmányos célként a társadalom szocialista irányú változásait határozták meg. A katolikus Centrumpárt és bajorországi szervezete, a Bajor Néppárt (BVP) az államforma semlegességével keresztény népállamra törekedett.

Az alkotmány kidolgozásakor számolni kellett azzal, hogy a háború következményei társadalmi integrációt igényelnek, mivel a monarchia bukásával felerősödött a politikai-ideológiai széthúzás, és súlyosan sérült a nemzeti tudat és a nemzeti identitás. A weimari alkotmány értelmében Németország parlamenti köztársaság lett, amelyben „minden hatalom a népé". Az erős polgári-liberális és keresztény-katolikusjegyeket mutató alkotmányban megállapították, hogy a Reichstag-képviselőket négy évre az „általános, egyenlő, közvetlen és titkos választással a 20 éven felüli férfiak és nők, a képviseleti választási rendszer elvei szerint választják". Ezáltal a parlament a német történelemben először lett a politika meghatározója. A birodalmi kancellárnak és a minisztereknek hivataluk ellátásához a Reichstag bizalmára volt szükségük.

A birodalmi elnököt hét évre a nép választotta. Az alkotmány – különösen a 48. cikkely révén – erős elnöki hatalmi pozíciót, egyfajta „tartalékcsászár" formát hozott létre, aki a szükségrendeletekkel kormányzó kancellárral együtt „szükség esetén" kizárhatta a parlamentet a politikai akaratképzésből. A 48. cikkely szerint a birodalmi elnök átmenetileg tejesen vagy részlegesen hatályon kívül helyezhette a személyiség szabadságát, a lakás sérthetetlenségét, a postatitkot, a véleménynyilvánítás szabadságát, a gyülekezési szabadságot, az egyesületi szabadságot és a magántulajdon védelmét biztosító cikkelyeket. A Reichstag a szükségrendeleteket ellenlépésként ugyan hatályon kívül helyezhette, de ekkor a birodalmi elnök a Reichstag feloszlatásával fenyegetőzhetett. A birodalmi elnök volt a végrehajtó és a katonai hatalom feje, valamint a köztisztviselők „főnöke".

A birodalmi elnök közvetlen választásával létrehozott parlamentellenes, népszavazá- sos ellensúlyt még inkább aláhúzta a referendum (az ún. népóhaj és népdöntés) lehetősége. A választópolgár ugyan konkrét ügyekről

dönthetett, az ejárások azonban fokozták a politikai érzelmeket és így erősítették a politikai rendszer instabilitását.

A weimari köztársaság szövetségi államkéntjött létre, amelynek központi kialakításával szemben mindenekelőtt a Rajna-vidéken és Bajorországban szeparatista törekvésekje- lentkeztek. A birodalom és a szövetségi államok viszonyában tartós konfliktus alakult ki, mivel a császárság egykori államai, királyságai, nagyhercegségei és fejedelemségei korábbi nagyságukban köztársasági formát öltöttek. Elsősorban a birodalom lakosainak háromötödét magában foglaló s a német birodalmat megalakító Poroszország dominanciája lett állandó probléma.

Jelentős eltérés alakult ki a weimari köztársaság demokratikus igénye és a realitás között. Ajog és a közigazgatás, a Reichswehr és a politikusok, az iparosok és az agráriusok, de a választók is világosan elárulták, hogy társadalompolitikai elképzeléseik a császárságban alakultak ki. A császárság uralkodó elitje változatlanul tovább élt: köztisztviselői rétegét és a hadsereget szinte érintetlenül átvették a köztársaságba. Fennmaradt a kelet-elbai földbirtokosok és a Ruhr-vidéki nehéziparosok gazdasági bázisa és politikai befolyása is.

A császárság és a weimari köztársaság közötti változásokat főként a választójog és a választási törvények fejezték ki: mindenekelőtt a női választójog bevezetése, a porosz háromosztályos választási rendszer megszüntetése és a többségi választási rendszerre cserélése, amely a konzervatív pártokat részesítette előnyben.

A demokratikus kormányzás első német kísérletét folyamatos bel- és külpolitikai terhelések érték. Kezdettől „árulás", „forradalom", „tőrdöféslegenda", „Versailles" rágalmai gátolták saját, demokratikus identitásának megteremtésében.

A köztársaság ellenfelei a politikai jobboldalon és baloldalon álltak, s ebben a felállásban döntő volt a Reichswehr magatartása. A közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a hadsereg konzervatív erői jobban tolerálták ajobboldali politikai akciókat, minta baloldali körökét.

A fiatal köztársaság számára a legnagyobb megterhelést a gazdasági nehézségek okozták. A gazdasági fejlődés a háborús vereség és a győztes hatalmak jóvátételi követeléseinek nyomása alatt állt, amely tovább növelte a háborús kiadások miatti inflációt. Amíg ajó- vátételeket politikai fegyvernek használták és elmaradt a német gazdaság integrálása a világgazdaságba, a gazdasági nehézségeket a széles lakossági rétegekre hárították.

Ajóvátételi vita kapcsán 1923. januárban francia és belga csapatok szállták megaRuhr-vi- déket. A kormány passzív ellenállással válaszolt, de augusztusban leállította a kockázatos Ruhr-vidéki harcot, amely a német pénzügyi rendszer tejes összeomlásához vezetett, s polgárháborúval is fenyegetett. Bajorországban jobboldali, Közép-Németországban és Hamburgban baloldali, a Rajna-vidéken pedig szeparatista mozgalmak lángoltak föl, amelyeket a Reichswehr levert.

A német lakosság nagy része a gazdasági válságot és inflációt hamar a parlamenti köztársaságrovására írta, így az új állam sohasem vívott ki nagy elismerést magának. Különösen a társadalom két nagy csoportja volt elégedetlen. Mindenekelőtt a legnagyobb lakossági csoport, a munkások és a kisalkalmazottak, akiknek alacsony jövedelmét a pénzleértékelés teljesen felemésztette. Ezzel szemben gyenge reménysugarat jelentettek a forradalom szociális vívmányai és a szakszervezetek erősödése kollektív szerződéses elismerésükkel és a munkavállalókból és a szakszervezetekből álló Központi Munkaközösség megalakításával.

Csalódottak voltak a polgári középrétegek is, mert megtakarításaik szintén elolvadtak az inflációban, illetve elértéktelenedtek a császárság alatt vásárolt államkölcsöneik. A középrétegek szociális fenyegetettsége a weimari köztársaság legsúlyosabb politikai jelzáloga volt, mivel a közép- és kispolgárság soraiban hagyományosan erős volt a tekintélyelvű megoldások követelése és a polgári közép ilyen bázisú demokratikus pártjai szükségképpen felmorzsolódtak.

1923 novemberében a „Rentenmark" bevezetésével sikerült megteremteni a pénzügyi és belpolitikai stabilizációt. A valutareformhoz kapcsolódva a Dawes-tervben újra szabályozták a jóvátételeket, s csak az éves törlesztéseket rögzítették. Németország 800 millió márka nemzetközi kölcsönben részesült, s a francia és belga csapatok kiürítették a Ruhr-vidéket.

Az első világháború utáni német külpolitika nyílt vagy rejtett küzdelmet folytatott a ver- sailles-i szerződés revíziójáért:fellépett ajóvátételi terhek, Németország egyoldalú leszerelése s a keleti határok (Felső-Sziléziaés Nyugat-Poroszország) ellen. A nagyhatalmi politikához szokott és a császárság alatt világhatalmi pozícióbajutott német társadalom felső rétegének és polgárságának egyes részei vonakodtak elismerni a vereséget. A versailles-i szerződést az alkotmányt elfogadó pártok is elutasították.

Rathenau külügyminiszter a nyugat-európai hatalmakhoz közeledve az úgynevezett „teljesítési politikával" igyekezett bizonyítani ajóvátételi követelések teljesíthetetlensé- gét. Seeckt tábornok köre Szovjet-Oroszországban látott lengyelellenes revíziós partnert és hosszú távú szövetségest a nyugati hatalmak ellen. Rathenau ebben Németország és a nyugati hatalmak – elsősorban Nagy-Britannia – kapcsolatának veszélyeztetését látta. Amikor azonban az 1922-es genovai konferencia kapcsán a nyugati hatalmak és Szovjet-Oroszország közeledésétől tartott, Rapallóban szovjet-német szerződést kötöttek, amelyben kölcsönösen lemondtak a háborúsjóvátételekről, a kereskedelemben bevezettéka legnagyobb kedvezmény elvét, s felvettéka diplomáciai kapcsolatot. A bolsevik Szovjet-Oroszországgal való együttműködés ezután folyamatosan a külpolitika fontos tényezője lett.

A normalitás látszata (1924-1929)

A német gazdaságban a pénzügyi reform és a külföldi hitelek következtében

1924–1928 között konjunkturális fellendülés következett be. Fő gyengeségét, a passzív áru- és szolgáltatási mérleget, illetve a magas külföldi adósságot azonban nem sikerült leküzdenie. Megduplázódott áruexportja ellenére áruforgal- . ma továbbra is passzív maradt. Az országba 1924-1930 között beáramló, zömében rövid lejáratú hitel válság esetén elsősorban a nagybankokat veszélyeztethette.

Az ipar az 1923. évi inflációt követő két évben talpra állt, s új értékesítési piacokat szerzett. A német ipari termelés és a külkereskedelem növekedési rátája nemzetközi összehasonlításban egy sor elgondolkodtató eredményt mutatott, s a válságra hajlamos fellendülésjegyeit hordozta. A növekedés egyenlőtlen maradt, s a nehézipar jelentősen elmaradt a vegy- és elektroipar mögött. A bányászatban és az acéliparban a vállalkozások több mint 90 százaléka konszernekben tömörült. 1925-ben megalakult a világ legnagyobb vegyipari konszernje, az IG Farbenindustrie AG, 1926-ban pedig létrejött Vereinigte Stahlwerke AG, a legnagyobb európai fémipari konszern.

A munkavállalókés munkaadók közötti 1923-ban bevezetett állami kényszeregyeztetés nyomán általában rendkívül magas béreket fizettek, s ez kétségtelenül hozzájárult a társadalmi béke biztosításához. Az ipari beruházások gyakorta az egyesült államokbeli Ford-művek futószalag-rendszerének mintájára történtek. Emiatt egyre több munkás látta veszélyeztetve munkahelyét. Az első „racionalizálási válság" átmenetileg már

1. 1926-ban több mint kétmilliós munkanélküliséget okozott. 1924-1929 között a munkanélküliek száma évente átlagosan 1,4 millió (kb. 6,5 százalék) körül mozgott, így már a világgazdasági válság előtt magas szinten állt.

A mezőgazdaság gazdaságtalanul termelt, s rövidesen ismét eladósodott. Mindez érvényesvolt Közép-, Délnyugat-és Dél-Németország kisparasztjaira és különösen a kelet-el- bai földbirtokosokra. 1927-től a mezőgazdaság a világméretű túltermelés miatt tartós válságba került, amely főként a termelői árak (különösen a sertés és a rozs esetében) tartós csökkenését okozták.

A gazdasági fellendülést nagyrészt amerikai kölcsönökből finanszírozták, amelyet a Dawes- terv és a magas kamatok Európába csábítottak. Veszélyforrássá vált, hogy az összes német külföldi adósság 1929-ben elérte a 25 milliárd márkát, amelyből 12 milliárd rövid távú kölcsön volt. A rövid távú hitelek visszavonása a német bankoktól – amelyek ezeket gyakran hosszú távú kölcsönként adták tovább-végzetes következményekkel járhatott.

A harmincas évek elejére ismét 65 millió lakosú weimari köztársaság a császárságtól elkülönülő, hierarchikusan tagolt ipari társadalom lett. A szervezett munkavállalók tartós nyomásának köszönhetően 1927. október 1-jén nagy többséggel elfogadták a munkanélküli-közvetítés és a munkanélküli-biztosítás törvényét. Az állam szükség esetén kölcsönökkel avatkozhatott be a hivatalok munkájába. A befizetések azonban csak 700 ezer munkanélküli finanszírozását tették lehetővé, amely megfelelt az 1927 nyári kedvező gazdasági helyzetnek. Amikor a munkanélküli-biztosítás a birodalmi költségvetés kölcsönére szorult, a pártok, a vállalkozói szövetségek és a szakszervezetek között állandó vita tárgya lett.

A munkaadók és munkavállalók között is vita kezdődött 1928 szeptemberében, amikor a szakszervezetek a „gazdasági demokrácia" programjával offenzívába kezdtek. 1928 végétől a vállalkozói szövetségek és a szakszervezetek kibékíthetetlen ellenfelek lettek és széthullott az 1918. novemberi Stinnes-Legien-paktum.

Hindenburg birodalmi elnökké választása (1925) a politikai közélet jobbratolódásátjelezte. Az ún. stabil, „boldog" éveket heves belpolitikai viták kísérték. 1924-ben ajobboldal indított kampányt a Dawes-terv ellen, 1926-ban pedig a kommunisták és a szociáldemokraták együttesen kezdeményeztek népszavazást az egykori

hercegek vagyonának a kisajátítása ügyében. 1928-ban egy új típusú páncélos cirkáló építéséről folyt vita, 1929-ben pedig a nemzetiszocialisták és a konzervatívok követeltek referendumot ajóvátételt szabályozó Young-terv ellen. A parlamentarizmus és a „népállam" kemény bírálata állandóan napirenden volt. A belpolitika radikalizálódásához hozzájárultak a különböző véd- és harci szövetségek, s a paramilitáris szervezetek.

A Ruhr-vidéki küzdelem lezárulása után GustavStresemann külügyminiszter a diplomáciai elszigeteltségből való kitörés érdekében külön súlyt fektetett a francia biztonsági igények kielégítésére. Ezért arra törekedett, hogy a német-francia gazdasági megállapodások révén bizalmi légkört alakítson ki, és szerződéses szabályozással számoja fel a politikai konfliktusokat. Pontosan érzékelte, hogy a német-francia kiegyezés aligha képzelhető el brit-amerikai közvetítés nélkül.

Az 1925. október 5-16-i locarnói konferencián aláírt szerződésekben Németország, illetve Franciaország és Belgium lemondott a fennálló határok erőszakos megváltoztatásáról, amelyért Olaszország és Anglia vállalt garanciát. A garanciaszerződéseket kiegészítették választott bírósági szerződésekkel, valamint Franciaország Lengyelországgal és Csehszlovákiával kötött garanciális szerződésével. A Német Birodalom ezzel elismerte Elzász-Lotaringia és Eupen és Malmedy elvesztését.

Stresemann politikáját s „Locarno szellemét”- a győztes és a legyőzött partneri viszonyát – kevesen értették meg Németországban. A Reichstag jóváhagyását végül is csak a szociáldemokrata szavazatokkal sikerült megszereznie. A Német Birodalom a szerződésekkel egyenjogú partner lett az európai koncertben. A locarnói szerződéshez szorosan kapcsolódott 1926-ban Németország belépése a Népszövetségbe, amely pótlólagos biztonságot és lehetőséget ígért a versailles-i szerződés folyamatos és részleges revíziója számára, elsősorban a német kisebbségi kérdés szabályozása révén.

Stresemann kitért a Németország keleti szomszédai s a Franciaország által sürgetett „keleti Locarno” elől, ésa Németország népszövetségi felvétele miatt aggódó Szovjetuniót az 1926. április 24-i berlini szovjet-német barátsági szerző'déssel nyugtatta meg. Bismarck külpolitikájára emlékeztetően így elkerülte a német külpolitika egyoldalú elkötelezettségét, egyidejűleg pedig szűkítette olyan hatalmi kombináció lehetőségét, amely korlátozta volna a német mozgásteret.

Briand francia külügyminiszterrel Thoiryban folytatott megbeszélése (1926. szeptember 17.) után jóvátételi engedményekkel igyekezett megvásárolni a megszállt Raj- na-vidék kiürítését. Az 1930 áprilisában életbe lépő Young-tervre (110,7 milliárd márka jóvátételi törlesztés 1987-ig) azonban már rányomta bélyegét a gazdasági válság. Stresemann politikájajelentősen hozzájárult a kollektív biztonsághoz, és lezárta a háború utáni korszak nemzetközi konfliktusait. A német gazdaság lendületének fokozatos visszanyerésével hozzájárult a versailles-i szerződés leépítéséhez és segített visszaszerezni a Német Birodalom korábbi nagyhatalmi pozícióját. Módszereiben, s nem céjaiban különbözött a Reichswehr vezetésének katonapolitikai terveitől. A világgazdasági válság és a radikalizálódó belpolitika azonban véget vetett Stresemann „reálpolitikájának".

A gazdasági válság és a köztársaság bukása (1929-1933)

1929. október 24-étől a New York-i tőzsde részvényei drámai mértékben zuhantak, amelynek oka a túlzott ipari beruházások és ennek nyomán az áruk túlkínálata volt, amellyel a kereslet nem tudott lépést tartani. A nemzetközi pénz és gazdasági összefonódások miatt az amerikai válság rövidesen a 20. századi világgazdaság legnagyobb válságává bővült. Likviditásuk megőrzése érdekében az amerikai bankok visszakövetelték Európába kihelyezett rövid távú hiteleiket.

A válság az Egyesült Államok után Németországot érintette legerőteljesebben, mivel a hosszú távú beruházásokra fordított hiteleket nem tudták visszafizetni. Jóllehet már 1928-ban visszaesett a kereslet, az ipari beruházásokat azonban folytatták, erősítve a túltermelési kapacitásokat. Az árutúlkínálat a termelés csökkentéséhez, rövidebb munkaidőhöz és elbocsátásokhoz, illetve cégek összeomlásához vezetett. 1929-1930 telén már több mint hárommillió munkanélküli volt Németországban. A csökkenő vásárlóerő, kereslet, termelés és további elbocsátások ördögi köre kiélezte a mezőgazdaság tartós válságát is. Számos kis és középparaszt képtelen volt visszafizetni adósságát, s kényszerárverésekre került sor.

A tömeges munkanélküliség messze meghaladta a munkanélküli-biztosítás lehetőségeit. A kormány költségvetési tárgyalásain kemény összecsapásra került sor a koalíciós partnerek között. Az SPD a munkanélküli-hozzájárulás összegét 3,75 százalékban kívánta meghatározni, a DVP pedig annak csökkentését követelte. Az SPD – amely korábban a legvégsőkig elment a koalíció fenntartása érdekében – a szociális állam veszélyeztetése miatt most elutasította a kompromisszumosjavaslatot, amely ideiglenes elnapolta volna a döntést

a munkanélküli hozzájárulás emelése vagy ajogosultság kurtítása ügyében. Az SPD álláspontja alkalmat teremtett a DVP-nek a szociáldemokrata Müller nagykoalíciós kormányának 1930. március 27-i felbomlására.

1930. március végén a centrumpárti Heinrich Brüning vezetésével a birodalmi elnök személyes bizalmán aapuló kabinet alakult meg. Az elnöki megbízás alapján a koalícióhoz nem kötődő kormány szükség esetén a parlament nélkül, sőt ellene is működhetett a weimari alkotmány 48. cikkelye szerinti szükségrendelet és a Reichstag feloszlatásáról rendelkező 25. cikkely értelmében.

Hindenburg számára Brüning volt a legjobb jelölt, mert jártasságot mutatott pénzügyi kérdésekben. Vele fennállt a Reichstag tolerálásának reménye is, mivel a Centrum állandó összekötő elemnek bizonyult a pártok között. Brüning céja a költségvetés szanálása, ajóvátételek lezárása, s a birodalom újbóli megerősítése volt a fegyverkezési egyenjogúság elérésével. Brüning a területi status quót elismerő Briand-féle európai unió helyett olyan revíziós politikát sürgetett, amely „elegendő életteret" teremt Németország számára. A gazdasági helyzet radikális romlása ellenére a szenvedés útját egyfajta „kalkulált válságkoncepcióban", a deflációs politika folytatásában látta. 1923-hoz hasonlóan az ezzel együtt járó nyomorral kellett bizonyítani a külföldnek ajóvátételi fizetésekre való német alkalmatlanságot. Megkönnyebbülést váltott ki az 1931. június 20-i Hoover-mora- tórium, amely egy évre felfüggesztette az amerikai hitelezőknek fizetendő jóvátételt.

Az 1930. szeptember 14-i Reichstag-választások katasztrofális eredménnyel végződtek a demokrácia számára. Az NSDAP 18,3 százalékkal (107 képviselő) az SPD után a második legerősebb frakcióként vonult be a Reichstagba. Ugyan az SPD szavazatai nagymértékben csökkentek, a KPD pedigjelentősen növelte mandátumait, s a munkásság soraiban jelentős baloldali fordulat ment végbe, összességében a baloldali pártok alig erősödtek. A nemzeti konzervatív és liberális, valamint a protestáns közép- és felsőréteghez tartozó választók fordultak a nemzetiszocialisták felé. Támogatásuk különösen erős volt a „régi középosztály", illetve az ifjú választók és a korábbi nem választók között.

A Reichstag újabb feloszlatását elkerülendő az SPD a választások után kisebbik rosszként tolerálta Brüning politikáját. Ezzel azonban éles párton belüli vitát váltott ki, politikailag elveszítette mozgásképességét és mind kevésbé vonzotta tagjait és választóit. A párt a válság közepette képtelen volt szociáldemokrata politikát folytatni és politikai alternatívát nyújtani híveinek.

Rövidesen kiderült, hogy Brüning deflációs politikája nem alkalmas a válság megfékezésére, sőt inkább kiélezi azt. Az állami kiadások és a magánjövedelmek csökkentése szűkítette a vásárlóképes keresletet, ezzel a termelés mégjobban visszaesett, miközben a munkanélküliség gyorsan nőtt.

1931 második felében további két esemény rontotta a gazdasági helyzetet: a német-osztrák vámuniós tervezet kapcsán a franciák kivonták tőkéjüket az Osztrák Hitelintézetből.; július közepén a pánikba esett betétesek rohama miatt aDarmstadti és a Nemzeti Bank is leállította kifizetéseit. Pénzük egy részét csak a birodalom milliárdos támogatásával kapták vissza. 1931. szeptember közepén pedig Nagy-Britannia a font sterlinggel letért az aranyalapról, hogy húsz százalékkal leértékeje fizetőeszközét. Áruinak hasonló mérvű világpiaci árcsökkenésével igyekezett támogatni az ország exportját és új munkahelyeket teremteni. A sterlingövezet (India, Egyiptom, Palesztina, Írország, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika), Skandinávia és további országok követték példáját. Ezzel összeomlott az aranybázison alapuló szilárd nemzetközi fizetési rendszer. A birodalmi márka értéke nőtt, a német termékek a világpiacon relatíve drágák lettek, ami a külföldi kereslet visszaesését eredményezte. Brüning válaszul erősítette a deflációs nyomást.

A radikális „nemzeti ellenzék" 1931 októberében a „harzburgifrontban”tömörült, jelezve, hogy Hindenburg személye már nem elegendő a német nacionalista-konzervatív jobboldal és a weimari köztársaság kibékítésére. Jelöltjeik (Hitler és Duesterberg) azonban az 1932 tavaszi elnökválasztás második fordulójában végül is alulmaradtak Hin- denburggal szemben, aki a demokratikus pártok támogatásával szerzett többséget, noha közismert volt köztársaság-ellenességéről. Brüning megbuktatásában több csoport érdekeltsége találkozott. A kelet-elbai nagy agráriusok „agrárbolsevizmussal" vádolták, a birodalmi elnök körüli kamarilla pedig náciellenes intézkedéseit utasította el, mert az NSDAP-t a kormányzásba bevonva remélték a legalitás felé terelni.

Brüning bukása 1932. márciusban és az NSDAP nagy választási győzelme júliusban megadta a végső döfést a weimari köztársaságnak. Az SPD, amely a sok bírálat ellenére tolerálta Brüning politikáját, hogy elkerüje a még rosszabbat, a nácik győzelmét, semmijót nem várt Brüning utódjától, Papen kancellártól. Kétségei 1932. július 20-án, az ún. „poroszveréskor" beigazolódtak, amikor Papen a 48. cikkre hivatkozva leváltottnak nyilvánította a porosz kormányt és a berlini rendőrfőnököt, és államcsínnyel igyekezett fel-

számolni a szociáldemokrata vezetésű Poroszország túlsúlyos befolyását a birodalomban. Németországban polgárháborúra emlékeztető összetűzések zajlottak. Papen arra törekedett – amit már Brüning is megkísérelt –, hogy a nemzetiszocialista mozgalom dinamikáját politikájajavára használja fel. A nácik iránta ideiglenesen tanúsított toleranciáját az SA betiltásának feloldásával és az NSDAP-nek sikert ígérő új Reichstag-választások kitűzésével vásárolta meg.

A lausanne-i konferencia (1932) nyomán elkönyvelhette ajóvátételi fizetések tejes eltörlését. Németország a Young-terv összegéből csak 23 milliárd aranymárkát fizetett ki. Papen intézkedései kedveztek a munkaadóknak, éles szakszervezet-ellenes irányvonala viszont gyorsan rontotta a társadalmi légkört.

A náci párt az 1932. júliusi parlamenti választásokon (13,7 millió szavazat) a legerősebb parlamenti frakció lett, s Hitler látszólagos legalitáskurzusával Hindenburgtól a kancellári posztot követelte, amit a birodalmi elnök augusztusban és novemberben elutasított. Papen a parlament tejes kikapcsolását, s az államhatalmi eszközökre támaszkodó kormányzást tervezte, nem zárva ki a náciellenes katonai intézkedéseket sem. Papen és a tervét elutasító Kurt von Schleicher Reichswehr-miniszter vitájában Hin- denburg visszariadt a polgárháborúval fenyegető politikától, s 1932. december 2-án Schleicher tábornokot nevezte ki birodalmi kancellárnak.

A weimari köztársaság utolsó kancellárja a kiutat külpolitikailag a fegyverkezési egyenjogúságban, belpolitikailag pedig – a parlamenti megoldás lehetőségében reménykedve – a Centrumtól a szakszervezetekig terjedőfrontban, s az 1932. november 6-i parlamenti választásokon jelentős veszteséget szenvedett nemzetiszocialista párt megosztásában látta. Elképzelései meghiúsulásakor ő is korlátozott időre érvényes diktatórikus tejhatalmat kért a birodalmi elnöktől, hogy távol tartsa Hitlert a kormánytól. Papen azonban – többnyire titkos egyeztető tárgyalásokon – a nemzetiszocialisták és a német nemzetiek Hitler vezette koalíciós kormányát javasolta Hindenburgnak, aki ezúttal sem vállalta az erőszakos náciellenes intézkedéseket. Tanácsadói azzal érveltek, hogy Hitler kinevezésével leszerelhetik a tömegek tiltakozó mozgalmát és a „nemzeti dinamikát" a náci vezető megfelelő „körülbástyázásával" a konzervatív érdekek szolgálatába állíthatják. 1932-1933 fordulóján befolyásos gazdasági és katonai körök is Hitler kinevezését sürgették.

1933. január 30-án Hindenburg kancellárrá nevezte ki Adolf Hitlert, aki elérte a Reichstag feloszlatását, megkezdte ajogállam felszámolását és egypárti Führer-állama megteremtését.

2.2. A nemzetiszocialista diktatúra (1933-1945)

Az NSDAP felemelkedése

Az 1920 februárjában megalakult Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (Na- tionalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP) Hitler befolyására népi értelmű tömegagitációba kezdett. A belső programvitákat elkerülendő a párt a „Führer-párt” megoldást választotta. Ez azt jelentette, hogy Hitler – akinek a hadsereg volt politikai iskolája, s az 1921.júliusi rendkívüli taggyűlésen elnök lett-, az új alapszabály értelmében a pártot az elnökség többségi határozatától függetlenül vezette, és agitációs módszereivel a párt létszáma nőtt. 1925-ben újjászervezte a pártot; az 1926. februári vezetőségi ülésen megszilárdította pozícióját; s ezután ő határozta meg a párt törekvéseit.

Politikai pályafutását kezdettől két tapasztalat határozta meg: az első'világháború és a ve-

reségsokkja, illetve az, hogy a német sors hangsúlyozása, éles vádjai és követelései visszhangra találtak a pártrendezvények látogatóinál, tehát a tömegek mobilizálhatók ilyen politikai célra. Mindezek alapján már 1920-1921-ben kialakította politikai stratégiáját: a német világhatalmi pozíció elérésére először a belső egységet és az egész nép lélektani és anyagi hadrafoghatóságát kell megteremteni, majd „az egész fajt zártan ráállítani a külpolitikai célokra".

A weimari köztársaság külső megszilárdulása idején az NSDAP nem ért el feltűnő sikereket, 1928 végén mintegy százezer tagot számlált (2,6 százalék, 12 mandátum), de lassan valamennyi népies (völkisch) vetélytársát kiszorította, s tagjaikat átvette. A szervezeti struktúra, a követési hajlandóság és vezetési stílusa kiiktatta a program- és stratégiavitákat. Amikor 1930-ban a nagy gazdasági- és állami válság megkezdődött és pusztító hatása érvényesült, az NSDAP megkísérelte a nacionalista-antidemokrata erőket saját táborába vonni; a pártnak 1933 januárban 850 000 tagja volt.

Szociális összetételét illetően a párt egyre inkább néppártnak felelt meg; választói és tagjai túlnyomórészt a régi, önálló, valamint az új, önállótlan középrétegből, jelentős felsőbb rétegekből és elsősorban a protestáns munkásságból verbuválódtak. A felső- és középrétegek bennük látták a marxista veszélytől való menekülést.

Egzisztenciafélelem és identitásválság miatt sok kereskedő, iparos, paraszt, tisztviselő és alkalmazott gyülekezett gazdasági és szociális tiltakozásból a horogkereszt alatt. Ifjú, dinamikus mozgalomnak tüntette fel magát, amely már leküzdötte a szociális ellentéteket, a jövőre nézve megbecsült nemzeti értékeket hordoz, és minden energiáját a csődöt mondott rendszer felszámolására fordítja. Az általános parlamentellenes hangulat terjedésében növekvő sóvárgás alakult ki az „erős ember" iránt. Az NSDAP-t a válság éleződése és választási sikerei nyomán az ipari és a katonai körök is egyre inkább támogatták.

A nemzetiszocialista ideológia középpontjában a fajelmélet állt. „Uralkodó fajnak" a germán népek biológiai magját alkotó északi etnikumot tartotta; különböző népcsoportokat, elsősorban a zsidóságot pedig „alsóbbrendűnek" tekintett. Gobineau és Chamberlain fajelmélete a náciknál militáns antiszemitizmusban testesült meg. A létért folyó harc szociáldarwinista tanai értelmében a német népnek el kell foglalnia megillető helyét (monopolhelyzet és „élettér").

Az NSDAP kilátásai a pusztító gazdasági válsággal párhuzamosan nőttek. Az 1930. szeptember 14-i parlamenti választás eredménye tejesen új perspektívát nyitott a párt számára. Ugyanis nem jött létre parlamenti többség, s a szociáldemokratákat sem Brüning, sem Hindenburg nem kívánta újra bevonni a kormányalakításba. Az SPD ésszerűen szükséges tolerálását szívesen felváltották volna a koalícióra hajlandó jobboldal kormányrészvételével. Így a náciknak hirtelen központi jelentőségük lett a politikai erőjátékban.

A köztársaság hatalmi struktúráiba való behatolással az NSDAP igyekezett olyan pozícióba jutni, hogy erőpotenciáját – az állami hatalom birtokosaival egyetértésben, vagy azok tolerálásával – alkalmazza belső ellenségével szemben. A birodalom politikájának befolyásolására három lehetősége nyílt:

1. koalíciós kormányrészvétel Brüning alatt,

2. birodalmi elnöki törekvések1932 tavaszán,

3. a birodalmi elnököt meggyőzni egyjobboldali irányultságú szakmai kabinet kinevezéséről.

Hindenburg kétségbe vonta a nácik más erőkkel való együttműködésének őszinteségét. Így ezt a barikádot saját erőből nem tudták volna lerombolni. Ezért alapvető fele-

lősség terheli a Schleicher és Papen körüli konzervatív-nemzeti köröket, valamint Hin- denburg személyes és hivatali környezetét, akik a tényleges veszély könnyelmű alábe- csülésével azt szuggerálták az agg elnöknek, hogy jobboldali koalícióban, egyedüli kiútként, megzabolázhatják a nácizmust.

A diktatúra kiépítése (1933-1934)

Rövidesen kiderült, hogy pusztán önámítás a polgári-konzervatív körök Hitler „körülbástyázására”szőtt terve. Az NSDAP a „nemzeti koncentrációs" kormányban ugyan először csak a kancellári és belügyminiszteri tárcát ragadta magához; Goebbels és Göring csak március-áprilisban került az újonnan felállított : Propaganda- és a Légügyi Minisztérium élére. De Blomberg véderőminiszter szimpatizált a nácikkal, s Göring megbízatásával a porosz rendőrséget is megkaparintották, amelynek vezető posztjait azonnal nácikkal töltöttékbe.

A Reichstag égése ürügyként szolgált a kommunista párt betiltására és vezetői tömeges letartóztatására. „A nép és az állam védelmére”február 28-án kiadott rendelet gyakorlatilag hatályon kívül helyezte a weimari alkotmány alapjogait, állandósította a kivételes állapotot, amely a náci rendszerben végig érvényben maradt.

Politikai ellenfeleiket a nácik bírósági ítélet nélkül vették „védőőrizetbe”. Az 1933. március 5-i Reichstag-választásokon az NSDAP csak koalíciós partnerével, a német nemzetiekkel együtt értel enyhe többséget (43,9 + 8 = 51,9 százalék), s parlamenti úton is kormányozhatott volna, ám korlátlan uralomra tört.

1. március elején egységesítették (gleichschaltolták) a tartományokat. A leváltott tartományi kormányok helyébe megbízottakat neveztek ki, rendszerint az NSDAP területi egységének (Gau) vezetőjét. A birodalmi elnökáprilis 7-i második törvénye pedig 11 birodalmi helytartót nevezett ki a tartományok élére.

A Reichstagban 1933. március 24-én elfogadott felhatalmazási törvénnyel Hitler a kormányt ruházta fel törvényhozói tejhatalommal. A tartományi kormányokat nemzetiszocialista birodalmi helytartók alá rendelte. Így a Reichswehr kivételével minden államhatalmi eszközt közvetlenül az ellenőrzése alá vont.

Hatalma kiépítésének második szakaszában betiltotta a pártokat (1933. július 14.), s kikapcsolta polgári-konzervatív koalíciós partnereit és riválisait is. A „pártok újjáalakulása elleni törvény" az NSDAP-t Németország egyedüli politikai pártjának nyilvánította.

1. június 30-án az SA és a Reichswehr rivalizálásában a hadsereg mellett döntött: Röhmöt, az SA főnökét és 200 további SA-vezetőt legyilkoltatott. Kihasználva a „Röhm-ügyet", kettős csapást mért az SA vezetésére és a konzervatív ellenzékre: lefékezte az SA „forradalmárait", maga mellé állította a Reichswehrt s így keresztezte konzervatív partnereinek terveit. Ajúlius 3-i kabinetülésen elfogadott, „A felség- és hazaárulási támadások leverésére" visszamenőleges hatályú törvény egy mondattal elintézte a gyilkosságsorozatot.

1934 augusztusában Hitler már kezében tartott minden államhatalmi eszközt és az egész náci pártapparátust. Komolyabb politikai ellenfeleit letartóztatta, kivégeztette vagy emigrációba küldte. A német nép nagy többsége nyílt ellenállás nélkül fogadta az államhatalom tejes birtokbavételét és a kezdődő náci bűntetteket. Módszereiket sokan elítélték, de a terror megfélemlítette őket. Mások abban reménykedtek, hogy a „nemzeti felemelkedés" ilyesfajta „kinövései" után majd nyugodtabb idők következnek.

: Hitler „vezér és birodalmi kancellár" elnevezéssel egy személyben államfő, kormányfő, a Wehrmacht főparancsnoka és az állampártvezére lett. A köztisztviselők és a katonák nem az alkotmányra, hanem rá esküdtek fel. Ügyelt azonban arra, hogy diktatúrájának alkalmanként népszavazásos külsőt kölcsönözzön.

A nemzetiszocialista állam

Az államapparátus összefonódott a párttal; ebben a kapcsolatban az utóbbi ellenőrzött. A funkciók perszonáluniójával, valamint a kormány törvényhozói és végrehajtó hatalmának egyesítésével azonban nemjavultaz állami feladatok ellátása. A nemzetiszocialista államot a birodalmi reszortok koordinálatlan egymásmellettisége, az állami hivatalok és a pártszervezetek párhuzamossága és rivalizálása, valamint a párton belüli hatalmi harcokjellemezték. Mindez ugyan csökkentette a kormányzati munka és a közigazgatás hatékonyságát, ám megszilárdította a hatalom csúcsán álló Hitler hatalmi pozícióját.

A Wehrmacht is elveszítette relatív önállóságát. Megszűnt a hadügyminisztérium; helyébe a Wehrmacht főparancsnoksága (OKW) lépett. A három fegyvernem koordinálása Hitler kezébe került. A nemzetiszocialista uralom leghatékonyabb eszköze a párt elitcsapatává fejlesztett SS lett, amely a biztonsági szolgálattal (SD) nemcsak politikai ellenfeleit, hanem az NSDAP saját párttagjait is felügyelte. Az SD fogta át a tartományok politikai rendőrségét (Gestapo), amelyet kivontak a bírósági ejárás kötelezettsége alól. 1936- ban Himmler lett az SS birodalmi vezetője és a német rendőrség főnöke. A rendőrség és az SS, a Gestapo és az SD felső vezetése perszonálunióban egyesült.

Az állam és a párt egységesítését a szellemi és a társadalmi élet „nemzetiszocialista szabályozása" támasztotta alá. A szigorú cenzúra elnyomott minden szellemi irányzatot, amely nem illett a náci ideológiába. Ezzel Németországot nagymértékben elszigetelte a külvilágtól. Az állampolgári szabadságát elveszített népnek a „nemzeti szabadság" és a „nemzeti nagyság" politikai eszméjét hirdették. A nemzetiszocialista ideológia leghatékonyabban a tömegkommunikációt és az oktatásügyet hatotta át. Az irodalmat, a zenét és a képzőművészetet is a náci ideológia szolgálatába állították. A tudományban is szűkült a szabad, kritikai szemlélet. Az ugyancsak szorongatott keresztény egyházak ellenálltak az egységesítésnek, de ambivalensek voltak a nemzetiszocialista állammal szemben.

Rövidesen megkezdődött a náci fajelmélet gátlástalan érvényesítése: törvényekkel szorították ki a társadalmi életből a zsidókat, akik állandó atrocitásoknak voltak kitéve; emiatt a második világháború kitöréséig a félmillió német zsidó közül 225 ezer kivándorolt.

A faji ellentétek mesterséges szításával szemben a valós társadalmi ellentétek tompítására törekedtek, mert ezeket a nemzetet lerombolό „zsidó-bolsevik világ-összeesküvésnek" tulajdonították. A társadalmi feszültségektől mentes „népközösséget" hirdették. Az olasz fasiszta korporációk mintájára a társadalmat, a munkaadókat és a munkavállalókat a Német Munkafront szakmai szervezeteiben egyesítették, ahol azonban nem egyenjogúság, hanem szintén a Führer-elv érvényesült. A munkavállalók elveszítették korábbi szabad szervezkedési- és sztrájkjogukat. Ezt a gazdasági helyzet javulásával és a tömegek gondosan megszervezett szabadidős elfoglaltságával ellensúlyozták.

A gazdaság elmozdult a válság mélypontjáról, s fokozatos élénkülés kezdődött. Az 1933 tavaszán meghirdetett munkahely-teremtési programot Hitler kormánya a Papen-, illetve a Schleicher-kabinettől vette át. 1933 tavaszán megkezdődött az autópályák építése és az autóipar támogatása, majd rövidesen – egyre nyíltabban – a

háborús felkészülést szolgáló hadiipari termelés Az összeget a birodalom rövid távú eladósodásából fedezték. A magántulajdont – a zsidókét és a nácik más ellenfeleikét kivéve – nem

bolygatták, de a magángazdaságot fokozatosan a kormány befolyása alá helyezték. Az ipari termelés minden részletét államilag szabályozták, miközben a nagyvállalkozóknak jelentős pozíciót biztosítottak a gazdaság irányításában.

A nemzetiszocialista külpolitika (1933-1939)

A Hitler-kormányzat külpolitikai tevékenysége a weimari kormányok revíziós törekvéseihez kapcsolódott, céjaiban és módszereiben azonban messzire eltávolodott attól. Arra törekedett, hogy lépésenkénti revízióval megszerezze Közép-és Délkelet-Európát, majd a Szovjetunió meghódítása után Franciaországot legyőzve, vagy a gyengébb partner szerepébe kényszerítve az európai kontinentális impéri- . um élére kerüljön. Távolabbi célként Európa élén az Egyesült Államokkal valószembenállást is ter vezte.

Az antiszemitizmus, az antibolsevizmus és az élettérelmélet világnézeti hajtóerőire építve Hitler a Szovjetuniót a Német Birodalom hatalompolitikai és ideológiai ellenségének kiáltotta ki. A Szovjetunió elleni hódító terveiben központi helyet szánt a Nagy-Britanniával kötött szövetségnek, mert úgy vélte, hogy a szigetország birodalmi helyzetét veszélyeztető szárnyhatalmak – az Egyesült Államok és a Szovjetunió -jelenléte miatt Anglia feladja majd hagyományos egyensúly-politikáját ésjóváhagyja a kölcsönös befolyási övezetekre vonatkozó német javaslatot.

A felfegyverzés leplezése érdekében az első években tett nyilatkozatai és külpolitikai kezdeményezései (közöttük az 1934. január 26-i német-lengyel megnemtámadási egyezmény) a tárgyalási hajlandóság és a mérsékelt revíziós törekvések benyomását keltették. Ám a francia-szovjet közeledés (1935 tavaszán) jelére, a német-angol flottaszerződéssel (1935. június 18.) a tarsolyában az expanzió útjára lépett. Első lépésként katonailag megszállta a Rajna-vidék demilitarizált övezetét (1936. március 7.) és egyoldalúan érvénytelenítette a locarnói szerződésekből származó kötelezettségeket. Külpolitikai sikereihez hozzájárultak a brit és a szovjet Európa-politika ellentétei. Ráadásul Nagy-Britannia a Földközi-tenger térségében feszült viszonyban állt Olaszországgal, Kelet-Ázsiában pedig Japánnal.

Mivel Nagy-Britanniával nemjutott a remélt egyetértésre, Hitler a Berlin-Róma-ten- gelyt (1936. november 1.) és a Japánnal kötött antikomintern paktumot (1936. november 25.) választotta. A spanyol polgárháború (1936-1939) kitörése után a nemzetiszocialista Németország a fasiszta Olaszországgal együtt katonailag támogatta Franco tábornokot. A német beavatkozás ideológiailag és hatalompolitikailag a Szovjetunió ellen irányult. A polgárháború befejezése után Spanyolországot is beléptették az antikomintern paktumba.

A német külpolitikában egyre meghatározóbbá vált a bolsevizmusellenesség az „élet- tér”-hódítás és érvényrejutottak a német fajelmélet ideológiai motívumai. 1937. november 5-én céját a Közép- és Kelet-Európa irányában való terjeszkedésben határozta meg, s 1938-ban kilátásba helyezte Ausztria és Csehszlovákia lerohanását.

A gazdaság, a Wehrmacht és a külügyminisztérium apparátusaiban végrehajtott személycserékkel 1937-1938 fordulóján Hitler megteremtette az erőszakos közép- és kelet-európai területi változtatások belső feltételeit. A Harmadik Birodalom első külpolitikai csapása Ausztria ellen irányult, amellyel kétoldalú egyezményt kötött. Az 1938. március 12-én bevonuló német csapatok szívélyes lakossági fogadtatása láttán azonban a diktátor megváltoztatta korábbi uniós tervét, s Ausztria teljes körű anschlussa mellett döntött. A főleg Göring sürgetésére végrehajtott, s a kifelé irányuló propagandában a nemzeti önrendelkezési jog és népi elv megvalósításának feltüntetett akció mögött valójában

hatalompolitikai, stratégiai és hadigazdasági célok húzódtak meg. Csehszlovákia déli szárnya védtelenül kiszolgáltatottá vált a következő német expanzió számára; az ansch- luss véglegesen megnyitotta a délkeletre vezető kaput. Bécs hagyományos fogyasztói és pénzügyi közvetítő szerepével erősítette „Délkelet-Európa nagy gazdasági térségének" gazdasági előkészítését, amelyet a „Nagynémet gazdasági térség" kiegészítésének szántak.

Rövidesen bebizonyosodott, hogy Nagy-Britannia nem bocsátkozik harcba, s Hitler Olaszországgal és Japánnal együtt meghatározza a világ eseményeit. Úgy tűnt, hogy az EgyesültÁllamokfigyelme Japán előrenyomulása miatt Európából Kelet-Ázsiába helyeződött át.

Hitler e világpolitikai megfontolásokból már 1938. március végén elhatározta Csehszlovákia szétzúzását, amelyhez Csehszlovákia nemzetiségi problémáját és az egyes népcsoportok önrendelkezésijogának követelését

használta fel. A Szudétanémet Párt vezetője, Konrad Henlein megállapodott Hitlerrel, hogy olyan maximális programot állít össze, amelyet a cseh kormány nem teljesíthet. A Szudétanémet Párt április 24-i karlsbadi programja e stratégia jegyében a szudétanémetek önigazgatását, a cseh államalkotó néppel való teljes egyenjogúságát követelte, amely Berlin sugallatának megfelelően csak átmeneti szakaszt jelentett volna a csehszlovák állam tejes felbomlása irányában. A cseh kormány fokozatosan engedett Heinleinnek, aki taktikai zsákutcába került, s nem maradt más választása, mint megszakítani a tárgyalásokat s várni az újabb alkalomra.

Mivel a Szudéta-vidéken újabb nyugtalanságok történtek, a Közép-Európa ügyei iránt mindaddig inkább tartózkodóan viselkedő brit kormány közvetítőt küldött Prágába. Szeptember 15-én még Chamberlain miniszterelnök is hajlandó volt Németországba repülni, hogy Hitlernekfelajánja a szudétanémet területek Németországhoz csatolását és ennek szükségességéről a francia kormányt is meggyőzze. Csehszlovákiának nem maradt más választása, mint meghajolni az ultimatívjavaslat előtt.

Hitlert meglepte az angolok erőszakmentességre épülő kompromisszumkészsége, amely appeasement-politika néven került be a történelembe. A gazdasági válságtól és túlzott mérvű kötelezettségektől szenvedő Nagy-Britannia nemzeti érdekei miatt a közép-európai béke középtávú megőrzésére kényszerült. Hitler azonban az angol magatartást a gyengeség jelének tartotta és növelte követeléseit. Hazárdjátékában majdnem túllőtt a célon, mert Franciaország és Csehszlovákia mozgósított, s Nagy-Britannia támogatást ígért katonai konfliktus esetén, a Szovjetunióhoz hasonlóan. Hitler hét hadosztályt mozgósított, de nem adott támadási parancsot Csehszlovákia ellen.

Európa a háborús feszültség napjait élte. Amikor Chamberlain új kezdeményezést tett és a Szudéta-vidék kiürítési tervének átdolgozását javasolta, Mussolini közvetítésével 1938. szeptember 29-30-án, a béke megőrzésének utolsó pillanatában megtartották a müncheni konferenciát. A csehszlovák kormány részvétele nélkül és a Szovjetunió kizárásával Hitler, Mussolini, Chamberlain és Daladier megállapodott arról, hogy a Szudéta-vidék 50 százalék feletti arányban németek lakta területeit Csehszlovákia 1938. október 1-10. között kiüríti. Vele egyidejűleg pedig német csapatok vonulnak be a területre. A német részről kidolgozott és Mussolini által beterjesztett javaslat a háborút elkerülni igyekvő német körök tervére épült. Csehszlovákia a kikényszerített amputációval nemcsak gazdaságilag és stratégiailag fontos területeket veszített el, hanem Szlovákia és Kárpát-Uk- rajna ezt követő autonómianyilatkozatával megkezdődött belső felbomlása, amelyet Berlinből céltudatosan irányítottak és amely belátható időn belül előrevetítette a cseh csonka állam megszűnését.

Európa és a világ békéjét ezzel még egyszer megmentették, s az 1938. szeptember 30-án aláírt német-brit megnemtámadási és konzultációs nyilatkozat megerősítette Chamberlaint abban a szilárd hitében, hogy Hitler végül is beleegyezik az „általános és európai megállapodásba", s kielégíthető a „gazdasági és gyarmati megbékítés" ajánlatával. Ribbentrop és Nonnet francia külügyminiszter tárgyalásán azonban világossá vált, hogy Hitler kitartott szovjetellenes és a kelet-európai „élettér" megteremtésére irányuló tervei mellett. A német külügyminiszter kemény álláspontja nyomán az 1938. december

1. i német-francia megnemtámadási nyilatkozattal a franciák szabad kezet biztosítottak a németeknek Kelet-Európában.

Az új katonapolitikai helyzettel drámaian romlott Lengyelország sorsa. A Litvániához tartozó Memel-vidék 1939. március 23-i német megszállása után az ország biztonsági érdekei ismét veszélybe kerültek, ezért minden Berlinből érkező ajánlatot élesen elutasított. Hitler és Ribbentrop ugyanis 1938 októberétől 1939 márciusáig azon fáradoztak, hogy megbizonyosodjanak Lengyelország gazdasági erőforrásairól, s az államot az antikomintern paktumba való belépéssel csatlósként bevonják a szovjetellenes frontba, ezzel előkészítsék a terepet a keleti irányú felvonuláshoz, és egyidejűleg a keleti határon biztosítsák hátukat a nyugati hatalmak elleni „előretolt" háború esetére. Beck lengyel külügyminiszter azonban 1939. március elején végérvényesen kijelentette, hogy kormánya határozottan elutasítja a Harmadik Birodalom szoros csatlósi követelését a keletre irányuló „élettér-háborúban" és elszánta magát a Moszkva és Berlin közötti függetlenségi politikára. A lengyel kormány március 26-án kategorikusan elutasította az 1920 óta a népszövetségi ellenőrzés alá tartozó Danzignémet értelmű rendezését is. Németország Danzig visszatérését követelte a Német Birodalomba és területen kívüli autó- és vasúti kapcsolatot Kelet-Poroszországba, továbbá szoros Szovjetunió elleni partnerséget. Cserében felajánlotta a lengyel korridor elismerését és a lengyel érdekek garantálását Ukrajnában. Döntésével Lengyelország a birodalom potenciális ellenfeleinek táborába került, jóllehet a német kormány kifelé még mindig megértőnek mutatkozott. Mozgásterére döntőnek bizonyult az angol kormány álláspontja, amely 1939. március 31-én Franciaországgal együtt Lengyelországnak nyilvános függetlenségi garanciát nyújtott, amelyet – Albánia olasz megtámadása miatt – április 13-án Romániára és Görögországra is kiterjesztettek. A locarnói szerződés óta az angolok nem vállalkoztak ilyen szoros kapcsolatra az európai

kontinensen, jóllehet konkrét operatív tervvel még nem rendelkeztek a szükség esetén Lengyelországnak nyújtandó segítségről.

A központi problémát Hitler számára 1939 májusától már nem Danzig jelentette. A német-lengyel konfliktusban sokkal inkább „az élettér keleti kiterjesztéséről és az élelem biztosításáról, továbbá a baltikumi probléma megoldásáról" volt szó, vagyis az „élettérprobléma" első lépcsőfokáról.

A Varsónak nyújtott angol garancianyilatkozat után Hitler ismét politikai cselekvési terének bővítésére törekedett, hogy szétzilája a kirajzolódó hatalmi konstellációt. Erre Lengyelország gyors leverésével és a Szovjetuniónak az ellenséges koalícióból való kikapcsolásával látott lehetőséget. A német agressziós politika az eddig periférián lévő Szovjetuniót fokozatosan bekapcsolta a politikaijátékba, sőt a brit politikának is számolnia kellett azzal, hogy Kelet- és Délkelet-Európa Hitler-ellenes konszolidációja csak Sztálinnal egyetértésben történhet. Ezért 1939 márciusától egyfajta versengés bontakozott ki a Szovjetunió támogatásáért; ezta nyugati hatalmak kezdték, sjúniusban aSzovjetuniónakagaranciapo- litikában való részvételt ajánlották fel. Sztálin azonban vonakodott elfogadni, hogy ő legyen Nagy-Britannia és Franciaország előőrse Németország ellen. A nyugati nagyhatalmakat továbbra is a régi forradalmi bizalmatlansággal kezelte. A másik oldalon Lengyelország és Románia kevés hajlandóságot mutatott arra, hogy a Szovjetunió védje meg a német támadástól; túl sok területi követelés és megoldatlan konfliktus lógott még a levegőben, s fennállt a veszély, hogy a megmentő gyorsan megszállóvá válhat. Ezért Lengyelország elzárkózott a szovjet átvonulási jog megadásától. Attól tartottak, hogy a szovjetek felhasználják az alkalmat, hogy visszaszerezzék a lengyelek által az 1921-es rigai békében annektált mintegy 200 km széles fehérorosz és ukrán sávot.

A szovjet diplomácia óvatosan cselekedett, s megkísérelte a németeket meggyőzni arról, hogy az ideológiai véleményeltérésnek nem kell feltétlenül kihatnia a gyakorlati politikára. Végül az 1922. áprilisi rapallói német-szovjet szerződésre való szovjet hivatkozást követően néhány héten belül beindultak a dolgok, jóllehet Hitler 1939. május 22-én nagy ceremónia közepette Olaszországgal „acélpaktumot”kötött. A katonai szövetség azonban nevével ellentétben kevésbé volt ütőképes; Mussolini közölte Hitlerrel, hogy gazdasági és fegyverzeti megfontolásokból 1943 előtt nem számolhat Olaszországgal. Miután meghiúsult Japán katonai belépése a katonai szövetségbe, Hitler stratégiája bizonytalan lábakon állt.

Az 1939. augusztus 19-én Moszkvával megkötött kereskedelmi és hitel-megállapodásnak az volt a funkciója, hogy a német „hadigazdaságnak" a Szovjetunió 1941. június 22-i megtámadásáig a háborúhoz szükséges nyersanyagokat (foszfátot, azbesztet, krómot, mangánércet, ásványolajat és nyersgyapotot) juttasson, az ipari javak és a modern hadieszközök német szállítása fejében. Egyidejűleg a Szovjetunió biztosította az összeköttetést a Távol-Keletről Németországba irányuló szállítmányok (például a kínai szója) számára, így a brit távolsági blokád – az első világháborúval ellentétben – 1941-ig folyamatosan kjátszható volt.

Az 1939. augusztus 23-án tíz évre kötött német-szovjet megnemtámadási szerződés és a titkos kiegészítő jegyzőkönyv rendelkezett Lengyelország „negyedik felosztásáról" és a kétoldali érdekszférák elhatárolásáról a Keleti- és a Fekete-tenger között (Finnország, a balti államok és Besszarábia a szovjet befolyási zónába került). Megállapodásukat Lengyelország szétzúzása után szeptember 28-án határ- és barátsági szerződéssel egészítették ki.

Hitler megkezdte „mindent vagy semmit" harcát. Reményei szerint Lengyelország meghódítása és a szovjet semlegesség Németországot olyan helyzetbe hozza, hogy elkerülheti a háborút a nyugati hatalmakkal. A szeptember 3-i brit és francia hadüzenet azonban lerombolta vízióját. Többfrontos háború fenyegetett, és a német nép nem lelkesen, hanem idegenkedő lojalitással fogadta szeptember 1-jén reggel a rádió hírét Lengyelország megtámadásáról.

Németország a második világháborúban (1939-1945)

Németország a háború kezdetén több mint 3 millió embert mozgósított (102 hadosztályt állított fel) és intenzív fegyverkezése nyomán hadserege modernebb fel- szereltségű volt akkori ellenfeleinél. A háború első éveiben tökéletesen működött a légierő és a földi csapatok taktikai együttműködése. A páncélosokat a ; korabeli gyakorlattól eltérően, nem csupán a gyalogság kísérőfegyvereként, hanem önálló, nagyszabású akciókra is alkalmazták. A kezdeti német katonai sikereket a modern fegyverzettel és elsősorban a motorizáció és a páncélosok jobb operatív felhasználásával értékel.

A német Wehrmacht gyengeségé csak a háború elhúzódásával jelentkeztek: a taktikai és operatív vezetés nem rendelkezett stratégiai koncepcióval, mivel nem létezett olyan ve-

zérkar, amely a Wehrmacht részeit valamennyi hadszíntéren összehangoja. Hiányzott stratégiai bombázóflottája is. A haditengerészeten kívül senki sem fogadta el azt a nézetet, hogy egy tengeri hatalom elleni háború mindig tengeri háborútjelent. Hitler Anglia elleni háborújában ugyanazt a hibát követte el, mint Napóleon, aki azt hitte, hogy az európai kontinens megszerzésével javíthatja pozícióit a tengeri hatalom Anglia ellen. Hitler azért is határozta el a Szovjetunió megtámadását, hogy az orosz katonai erő kikapcsolásával biztosítsa hátát Anglia későbbi megtámadása esetére.

A Szovjetunió 1941. június 22-i megtámadásával Németország kétfrontos háborúba keveredett, amit Hitler a német-szovjet megnemtámadási egyezménnyel – 1914-re emlékezve – igyekezett elkerülni. Jóllehet valamennyi jelentősebb hadtörténész azt állította, hogy a Szovjetunió nem győzhető le katonailag egy hadjáratban, Hitler gyorsan előrenyomuló páncélosaira építve mégisaVörös Hadsereg néhány héten belüli kikapcsolásával számolt. A szovjet hadsereg gyors bekerítését, s ezáltal a mélységi területek felé való kitérésük megakadályozását tervezte; céja azonban meghiúsult, mert haderejét több akcióval szétforgácsolta.

Az 1942. évi offenzívánál ismét hibázott, mivel erőit két, egymástól távoli cél egyidejű elérésére (Sztálingrád ésa kaukázusi olajvidék) irányította, így egyiket sem érte el. 1942 novembere után a németek kilátástalan küzdelmet folytattak a létszámban és fegyverzetben túlerőben lévő szövetségesek ellen. Ráadásul a rugalmas harcmodor helyett nagy áldozatokat követelt a minden talpalatnyi terület védelmének elhibázott taktikája. 1944 júniusában az angolszászok normandiai partraszállása és a Vörös Hadsereg egyidejű offenzívája megroppantotta a német Wehrmacht harci erejét, de az értelmetlen küzdelem tovább folyt.

A német nép a második világháború kezdetét – az 1914. évi hazafias lelkesedéstől eltérően – rezignált engedelmességgel fogadta. Az 1939-1940. évi kezdeti sikerek a háború mielőbbi befejezésének reményét keltették. A Szovjetunió megtámadása után a beláthatatlan idejű háborúval számoltak. A sztálingrádi vereség után a többség kételkedni kezdett a háború sikeres befejezésében, a szövetségesek partraszállása után pedig a legtöbb német számára világos lett, hogy a háború elveszett. A náci vezetés a háború végéig keményen kézben tartotta a népet, amely meghozta mindazt a tejesítményt és áldozatot, amelyet a kormány és a párt elvárt tőle.

Svédország, Svájc, Törökország, Spanyolország és Portugália kivételével Európa valamennyi szárazföldi területe a Szovjetunió részeivel együtt több évre Németország és szövetségesei uralma alá került. A Német Birodalomhoz csatolták az első világháború után elveszített területeit és Lengyelország mindazon részeit, amelyet az 1939-es szovjet-német paktum német érdekszférába sorolt. A többi megszállt területen a katonai közigazgatás mellett az SS és a náci párt is működött, s a német uralom megszilárdítására erőtejesen támogatták a fasiszta csoportokat. A megszállt területek nyersanyagforrásai és termelési kapacitása a német hadiipart szolgálta. A német ipar és mezőgazdaság munkaerő-szükségletére több mint egymillió munkást kényszerítettek Németországba, elsősorban Kelet- és Délkelet-Európából. A Waffen-SS 200 ezer külföldi és 300 ezer népi német önkéntest toborzott a megszállt területeken.

A Németország által ellenőrzött területeken Hitler és Himmler a háborút a zsidóság fizikai megsemmisítésére használta. 1941 nyarán Heydrich vezetésével a keleti front mögött megkezdődtek a tömeggyilkosságok, majd 1942-1943 telétől megsemmisítő táborokat állítottak fel, ahol a háború végéig több mint 5 millió zsidót pusztítottak el.

1944 nyarán Németországnak volt még egy esélye, hogy saját erőből szabadujon meg Hitler és a náci párt zsarnokságától. Az első ellenállási sejteket Hitler hatalomraju- tása után a betiltott kommunista, szociáldemokrata és szakszervezeti tagok alkották. Az ellenállási mozgalom azonban gyenge volt, mert különböző irányzatokra és csoportokra oszlott és sohasem működött egységes akcióterv szerint. Később ellenállási sejtek alakultak az államapparátusban, a vezérkarban, a katonai elhárításnál ésa külügyminisztériumban. E csoportok az 1938. évi Szudéta-válság idején hiába fáradoztak a nyugati hatalmak és az országon belüli ellenállás közös akcióján, mertadiktátor megbuktatása akkor meghiúsult a nyugati hatalmak megbékítési politikáján. A konzervatív érzelműek ellenállását Carl Goerdeler vezette, aki a jogtalansággal szemben a porosz-német jogállami hagyományt állította. Tőlük eltérően a Moltke vezette „kreisaui kör" keresztény, szocialista és liberális eszmét valló hívei nem a korábbi, Hitler előtti állam- és demokratikus rendszert igyekeztek visszaállítani, hanem üzemi és szomszédsági bázison alapuló, pártok nélküli jogállamot terveztek. Mivel az 1944. július 20-i sikertelen merénylet után néhány óra alatt a puccskísérlet is összeomlott, meghiúsult Németország öntisztulási kísérlete, s Hitler a 7 millió német áldozatot követelő értelmetlen harcot az ország tejes megszállásáig folytathatta.

3. A Benelux országok – Vadász Sándor

3.1. Belgium

Belgiumot (30 500 km^2, 8,3 millió lakos – 1939), a nyugat-európai királyságot Franciaország északi szárnyán elfoglalt stratégiai helyzete miatt, semlegességét megsértve a Német Birodalom mindkét világháborúban megtámadta. A támadási tervek mindkét esetben a keletfrancia erődítmények, illetve a Maginot-vonal megkerülésével számoltak.

Az antant oldalán harcoló ország nemzetközi tekintélyét megnövelve, győztesként került ki az első világháborúból. Néhány évig a nacionalista körök befolyása érvényesült, akik nem elégedtek meg a versailles-i békében Németországtól elcsatolt Eupen és Malmedy megszerzésével, hanem további területi követeléseket támasztottak. Hollandia rovására belga uralom alá akarták vonni a Schelde torkolatát és a Maas folyót; közvetlen összeköttetést kívántak létrehozni Antwerpen és a Rajna közt, továbbá arra törekedtek, hogy Luxemburgban korlátlan belga befolyás érvényesükön. A béketárgyalásokon a szocialista Huysmans külügyminiszterként ezeket a követeléseket képviselte. Hollandiának azonban a párizsi nemzetközi tanácskozáson (1919. május 19.) sikerült elérnie, hogy kimondják: a tervezett rendezés nem sértheti egyetlen ország területi szuverenitását sem. Belgiumnak Luxemburg vonatkozásában is meg kellett elégednie a két ország vám- és pénzügyi unióját kimondó szerződés aláírásával (1921. július 25.) Az 1922-ben életbe lépett szerződés a Benelux-államközösség felé tett első lépésnek bizonyult.

A belga külpolitika ezeknél a lépéseknél Franciaországra támaszkodott. Frankofil irányvonala egészen az 1920-as évek közepéig megmaradt. Az 1920. szeptember 7-én aláírt francia-belga katonai szövetség a belga semlegesség feladását jelentette. A belga hadsereg alakulatai 1923-ban részt vettek a Ruhr-vidék francia megszállásában.

Az afrikai német gyarmatok felosztása során Belgium megkapta a volt Német Kelet- Afrika legértékesebb tartománya, Ruanda Urundi mandátumát.

Az első világháborúban meglehetősen kivérzett belga gazdaság újjáépítése 1925-ben fejeződött be. Ezt túlnyomórészt saját erőből hajtotta végre, a belga frank leértékelése árán, amit 1935-ben megismételt. A gazdasági fellendülést 1930-ban a világválság szakította meg, s a munkanélküliség ugrásszerűen megnőtt.

A parlamentarizmus egész fejlődésének irányt szabott az 1919-ben bevezetett általános és egyenlő választójog. A két nagyobbik Benelux állam belpolitikájának közös vonása, hogy egyetlen pártot sem tudott önmagában kormányozni, ezért koalíciós kormányok alakultak. Belgiumban megszűnt a katolikusok 1894 óta tartó hegemóniája. Az 1940-ig alakult 17 kormány közül 6 katolikus-liberális, 2 katolikus-szocialista, 9 katolikus-libe- rális-szocialista koalícióra épült. A választójogi reformnak köszönhetően az ország második legerősebb pártja a szocialista párt lett; a liberálisok végleg a harmadik helyre szorultak. A kommunista párt ugyan 1925-ben mandátumokat szerzett, de nem tudott nagyobb befolyásra szert tenni.

A flamand mozgalom 1932-1938 között jelentős eredményeket ért el. A genti egyetemen az oktatás kizárólagos nyelve a flamand lett; bevezették a különböző iskolatípusokba, alkalmazták a közigazgatásban, a bíróságokon, végül még a hadseregben is. Mindinkább kidomborodott az ország kétnyelvűsége és a két nemzet egymásmellettisége. Ezt a folyamatot még láthatóbbá tette a Flamand Kulturális Tanács, továbbá saját Flamand Akadémia felállítása, és a belga rádió kettéosztása.

Az 1930-as évek derekán, a náci Németország és a fasiszta Olaszország előretörésével Belgiumban is felléptek a tekintélyuralmi rendszerek hívei. A legjelentősebb Léon Degrelle Christus Rex mozgalma volt. A katolikus szellemi irányzatból kiválva a korporációkra építve igyekezett megújítani az ország politikai életét, kiküszöbölve az általa korruptnak tartott politikai pártokat. Az 1936-os választáson a rexisták a szavazatok 11,5 százalékát (21 mandátum) szerezték meg, részben a katolikus, részben a liberális választók egy részének elhódításával. 1937. április 11-én meghiúsult a Mussolini mintájára tervezett „brüsszeli menetelés". Híveinek száma az 1939. augusztusi választásokon 4,5 százalékra zsugorodott. Flandriában a flamand nacionalisták kétszerezték meg parlamenti helyeik számát. Mindkét mozgalom az ország föderatív átalakításának programját hirdette. A flamand mozgalom erősödésével kölcsönhatásban növekedett Vallónia lakosságának az első világháborús közös élményekre épülő franciabarátsága.

A belga politikusokat a rajnai demilitarizált övezet 1936 tavaszi német megszállása döbbentette rá a veszély nagyságára és adta meg a döntő lökést új kül- és katonapolitikai irányvonaluk kidolgozására. Paul Henri Spaak külügyminiszter 1936júliusában meghirdette a fegyveres semlegesség politikáját, felmondva a francia-belga katonai szövetséget. Hitler 1937.januárban garantálta Belgium függetlenségét. Anglia és Franciaország áprilisban egyetértettek az új külpolitikai irányvétellel és fegyveres segítséget ígértek támadás esetére.

Belgium 1939. szeptember 3-án kinyilvánította szilárd elhatározását, hogy megőrzi semlegességét a kitört európai konfliktusban. A német kormány azonban az 1940 tavaszán indított hadjáratban (május 10-28.) – amely a Benelux államok és Franciaország térdre kényszerítését célozta – a viszonylagjól felszerelt belga hadsereg sem tudott tartósan ellenállni Guderian páncélosainak. III. Lipót király Belgiumban maradt, s május 27-én fegyverszünetet kért. Londonban azonban emigráns belga kormány alakult.

A német megszállás Eupen és Malmedy, valamint néhány német lakosú belga község Németországhoz csatolásával kezdődött. Belgium és Észak-Franciaország katonai parancsnoka von Falkenhausen tábornok lett. A politikától magát távol tartó katona kemény, de korrekt irányvonalat követett a polgári lakossággal szemben, s kezdetben ellenállt az SS intézkedéseinek, mint például a zsidócsillag bevezetésének. Később azonban engedett és brutális nemzetiszocialista megszállás következett. A német hatóságok 1944. szeptember-októberig 18 ezer belga ellenállót deportáltak, s 25 ezer zsidó német haláltáborokban végezte életét. A német hadiipar számára az országban 140 ezer kényszermunkást toboroztak.

A háború végén további szenvedés várt az országra: az angol-amerikai bombázások, s a felszabadító harcok további 10 ezer áldozatot követeltek. Az 1944 decemberében az Ar- dennekben indított, Rundstedt tábornok által irányított utolsó nagy német támadás is jelentős anyagi kárraljárt. Ráadásul a londoni emigráns kormány hazatért elnöke képtelen volt rendet teremteni a gazdaságban és a közigazgatásban. A háború utáni belga történelmet súlyosan megterhelte a kollaboráció ügye: a Waffen-SS önkéntesei között a flamand légió és a „Wallonia" páncéloshadosztály (egyenként 20 ezer fővel) felállítása. A tömeges nyomozások és 59 ezer vádemelésen kívül Lipót királynak is felrótták a kapitulációt.

3.2. Hollandia

Hollandia (34 222 km^2, 8,8 millió lakos -1940), a nyugat-európai királyság az első világháborúban semleges maradt. Ezértjóval nehezebben illeszkedett be a nemzetközi kapcsolatok új rendszerébe, mint a világháborúban szerzett népszerűségét aktív külpolitikával kamatoztató Belgium. Bel- és külpolitikai érdekei az 1914 előtti status quo fenntartására, tehát a folytonosság megőrzésére ösztönözték. Wilhelmina királynő és udvara, valamint a kormány menedékjogot biztosított a német Hohenzollern-dinasztia 1918 novemberében lemondott uralkodójának, II. Vilmos császárnak.

A külpolitika fő gondja a két világháború között a délkelet-ázsiai holland gyarmatbirodalom megőrzése volt. A gazdaságilag és főként katonailag gyenge Hollandiának már 1912-ben szembe kellett néznie Hátsó-Indiában a nemzeti mozgalom születésével. Azt is tudomásul kellett vennie, hogy a gyarmati kereskedelem hasznán osztoznia kell más hatalmakkal, elsősorban Angliával. Az első világháború az ázsiai országokat is bekapcsolta a nemzetközi politikába, így 1918 után még nehezebb feladatnak bizonyult gyarmatai megvédése.

A külpolitika másik törekvése az ország hagyományos semlegességének megőrzésére irányult. Hollandia belépett a Népszövetségbe; Hágában székelt a Nemzetközi Bíróság, amely vitás államközi ügyekben ítélkezett. Az első években a külpolitika irányítóinak energiáit a belga terjeszkedés megakadályozása kötötte le. Az ellenségeskedésnek az

1. ben megkötött belga-holland szerződés vetett véget. Kompromisszumos alapon Hollandia elfogadta a belga semlegesség feladását, Belgium viszont lemondott arról, hogy Antwerpent hadikikötővé tegye. Semmiféle területi engedményre nem került sor. A két ország viszonya a szerződés ellenére az 1920-as években feszült maradt, amelyet az

1. as években csak a német nemzetiszocialista agresszió veszélye oldott fel.

Hollandiának a kereskedelmi flotta kisebb veszteségeitől eltekintve nem voltak háborús kárai. Az első világháborút követő gazdasági újjáépítés akadálytalanul folyt. Mivel az országnak nem volt hadiipara, megtakarította magának a béketermelésre való átállás gondjait. Valutája szilárd maradt. A szabad piacgazdaság bázisán az országban második ipari forradalom ment végbe Jelentősen fejlesztették a kikötőket és kiszárították a nagy területű Zuider Zeet. Néhány világcég részvényeinek többsége holland kézben volt.

A kiugró tejesítmények ellenére a holland gazdaság már az 1920-as években is nehézségekkel küszködött, amelyeket a gazdasági világválság hatása tovább növelt. 1933- ban matrózlázadás tört ki Szumátrán, 1934-ben az amszterdami és a rotterdami munkanélküliek vívtak barikádharcokat. A kormányzat főként szociálpolitikai intézkedésekkel igyekezett elejét venni hasonló megmozdulásoknak.

A belpolitika legfontosabb eseménye itt is az általános és egyenlő' választójogbevezetése volt, 1917-ben a férfiak, 1922-ig a nők számára. A protestáns választók a Forradalomellenes Párt és a Keresztény-Történeti Unió soraiban politizálhattak. Az előbbi „a kisemberek pártjának" nevezte magát. A politizáló katolikusok csak 1926-ban alapították meg a Római Katolikus Állampártot. Belgiumhoz hasonlóan a szocialisták is teret nyertek. A Holland Szociáldemokrata Munkáspárt a második legerősebb párt volt az országban.

A német nemzetiszocializmus hatására 1931 decemberében Anton Mussert megalakította a Nemzetiszocialista Mozgalmat (NSB) és 1937-ben néhány parlamenti helyet szerzett. A katolikus értelmiség azonban inkább az olasz fasizmus vallási és társadalmi elképzelései iránt volt fogékony.

A német B hadseregcsoport egységei 1940. május 10-én lépték át hadüzenet nélkül a holland határt. A Hága és Rotterdam körüli stratégiailag fontos pontokat ejtőernyősök szállták meg. Május 14-én a Luftwaffe bombázói percek alatt lerombolták Rotterdamot, mert már nem érte el őket a hír a város átadásáról. Wilhelmina királynő és kabinetje az előző napon Londonba menekült, ahol emigráns kormányként tevékenykedett tovább, mivel korszerűtlen hadserege május 25-én kapitulált.

Hollandia Seyss-Inquart személyében a náci államgépezet egyik legismertebb vezetőjét kapta birodalmi biztosként, aki holland államtitkárokkal látta el a polgári kormányzást. A katonai parancsnok Christiansen tábornok lett. Egyedüli politikai szervezetként Mussert nemzetiszocialista mozgalmát engedélyezték, amely azonban befolyás nélkül maradt. A német megszállási politika a „fajilag rokon germán ország" uniformizálására törekedett, a birodalomba való későbbi betagolás céjával. Kizsákmányolták a gazdaságot, kényszermunkásokat toboroztak és 106 ezer áldozattal járó zsidóüldözést folytattak. A megszállók terrorja miatt a kollaborációnak nem sok esélye volt, s kevesen csatlakoztak a katonai önkéntesek toborzásához is.

Az ellenállás főleg egyházi és gazdasági körökből indult ki. Itt főleg a zsidó népességgel szemben alkalmazott brutális bánásmód váltott ki erős reakciókat. Az amszterdami zsidónegyedben 1941. február 25-26-án foganatosított rendőri intézkedések nyomán a városban spontán sztrájk robbant ki, amely a szélesebb ellenállás nyitánya lett. Anna Frank naplója az egész világon ismertté vált.

Az ellenállási mozgalom szélesedő aktivitására a megszállók tömeges letartóztatásokkal válaszoltak: több mint 50 ezren kerültek koncentrációs táborba, s a mozgalom valamennyi résztvevőjét törvényen kívül helyezték.

Hollandia a háború végéig német kézen maradt, mert a szövetséges csapatok elkerülték és 1944 szeptemberében Arnheimnél meghiúsult ejtőernyős akciójuk is. A „hollandiai erőd" még 8 hónapig éhezésben, növekvő elnyomásban, sztrájkok közepette élt. Gyakorta védekezésből önmaguk árasztottak el vízzel egyes országrészeket. Szenvedésüknek csak a német haderő 1945. május 4-i kapitulációja vetett véget.

3.3. A Luxemburgi Nagyhercegség

A Luxemburgi Nagyhercegség (2587 km², 303 ezer lakos – 1940) a német és a francia nagyhatalmi politika ütközőzónájának része volt. A területi egység megőrzését a geopolitikai és állami érdek egyaránt megkövetelte, ezért törvényben garantálták a két nyelv jogait is.

Luxemburg 1918-ban súlyos válságba került, amikor a szövetséges antanthaderők bevonultak az országba. Főparancsnokuk, Foch marsall a fővárosban rendezte be főhadiszállását. Veszélybe került az ország függetlensége és dinasztiájánakjövője, mivel uralkodóját, Mária Adélt sokan támadták a világháború éveiben tanúsított erőtlensége miatt. Francia támogatással kísérlet történt ideiglenes köztársasági kormány felállítására. A nagyhercegnő kolostorba vonult, s a kormányzást testvére, Charlotte vette át.

A Wilson elnök által 1918-ban meghirdetett önrendelkezési jog alapján megtartott népszavazáson (1919. szeptember 28.) azonban a lakosság 80 százaléka a dinasztia és a függetlenség megtartására szavazott. Luxemburg történetének sorsdöntő évében a nemzeti megbékélés mellett az általános választójog bevezetése megteremtette a modern politizálás legfontosabb feltételeit. Ezt követően a katolikus párt szerzett abszolút többséget, de 1925-től kezdve itt is koalíciós kormányzásra került sor, a katolikusok, a liberálisok és a konzervatívok összefogásával.

A gazdaságban a nemzetközi mércével mérve isjelentős fémiparé volt a vezető szerep. A belga-luxemburgi gazdasági unió közös vámrendszert alkotott. Luxemburg, messze megelőzve a kontinens többi országát, már 1930-ban 55 ezer vendégmunkást foglalkoztatott. A vasipari termékeket tekintve az unió 1938-ban a világ első exportőre, s a Nemzetközi Acélkartellszékhelye lett.

A gazdaságilag és pénzügyileg fontos, semleges országot az 1940. május 10-i német támadás lerohanta. Charlotte nagyhercegnő Párizson keresztül Londonba menekült, ahol a megszállás idejére emigráns kormányt alakított. Amikor az 1941. október 10-i német népszámláláskor mindenki luxemburginak és nem németnek vallotta magát, a megszálló hatóságok új összeírást rendeltek el.

Az országot 1942. augusztus 30-án a Koblenz-Trier Moselgau részeként Németországhoz csatolták. A német megszállók betiltották a francia nyelv használatát és a francia oktatást; német neveket adtak az utcáknak és feliratoknak, sőt a lakosok személy- és keresztneveit is németre változtatták; lerombolták a történelmi emlékműveket, bezárták a kolostorokat. A birodalmi törvények érvényesítése nyomán az ifjúságot besorozták a Wehr- machtba. A kis ország ötezernél több halottat veszített a második világháborúban, köztük háromezer erőszakkal besorozottat, akikről maguk a luxemburgiak azt tartják, hogy idegen érdekekért estek el. A faji törvényeknek 700 zsidó polgár esett áldozatul.

1944-1945 telén az Ardennekben indított német offenzíva során Luxemburg területe ismét harctér lett. Az ország véglegesen 1945januárjában szabadult fel, s a nagyhercegnő visszatért emigráns kormányával, helyreállítva az ország szuverenitását.

*

A pusztulás és a szenvedés közös élményéből fakadt a törekvés, hogy a három ország a jövőben egyesítse erőforrásait. A londoni székhelyű belga, holland és luxemburgi emigráns kormány 1943. október 21-én megállapodott közös valutaövezet létrehozásáról, 1944. szeptember 5-én pedig vámszerző'déstírtakalá. A lépésekaz európai integráció kezdetét jelentették.

3.4. Svájc

Svájc függetlenségét a napóleoni birodalom felbomlása után az 1815-ös bécsi kongresszus állította helyre, s egyúttal elismerte „örökös semlegességét”. Így az országot megkímélték a 19-20. század pusztító háborúi és élvezhette a béke minden előnyét.

Az 1848-as polgári demokratikus erők győzelme nyomán a kantonok labilis szövetségéből központi államapparátussal rendelkező', egységes szövetségi állam lett. A századfordulón Svájc iparilag fejlett országgá vált. Főként az értékes exporttermékekre szakosodott gépgyártás, a fémfeldolgozás, az elektrotechnika és a vegyipar vált ismertté. Exportorientált mezőgazdasága főként a hús- és tejtermelésre szakosodott. A bankszakma az egyik legrégibb foglalkozás. A századforduló nagy ipari fellendülése időszakában gomba módra szaporodtak a bankok, a hitel- és a takarékpénztárak.

A svájci közvetlen demokrácia és közélet alapegysége a község. Az egész politikai felépítmény piramisa a több mint háromezer önálló község önkormányzatán nyugszik. A községi illetőségi jog a közjogok alapja. Svájc állampolgára csak az lehet, aki a községi polgárjogot születés vagy befogadás útján megszerezte. A kantonok voltaképpen a községekből tömörült államok. A közvetlen demokrácia rendszerét az alkotmányba is beiktatták: referendumot kell rendezni, ha legalább 30 ezer aktív svájci polgár, vagy pedig nyolc kanton kívánja. A nép is kezdeményezhet, ha ezt 50 ezer aktív polgár kívánja.

Svájcot 23 kantom államszövetsége alkotja, amelyek közül három félkanton. Minden kantonnak saját alkotmánya, kormánya és titkos szavazással választott parlamentje van. A központi hatalomnak nincs képviselője a kantonokban; a szövetségi kormány rende- leteinek végrehajtásáért a kantonális szervek felelősek.

A honvédelmi kötelezettség a polgárjogok szerves része. A régi kantonok népfelkelői rendszeréig visszanyúló hagyomány szerint minden polgár 20-tól 50 éves korig katonaköteles. Aki szolgálatra alkalmatlan, megváltásként tekintélyes adót fizet. A hadsereg szervezete milíciajellegű.

Az ország legrégibb és legbefolyásosabb politikai csoportosulása, a Svájci Radikális Demokrata Párt 1894-ben alakult országos párttá. Szintén befolyásos párttá fejlődött az 1912-ben alakult katolikus Svájci Kereszténydemokrata Néppárt. 1917-ben vele szemben a protestáns körökre támaszkodvajött létre a kisebb politikai befolyással rendelkező, jobbközép Svájci Evangélikus Párt, illetve a századfordulón a másik protestáns csoportosulás, a Svájci Liberális Demokrata Szövetség. A munkásság az 1888-ban alakult Svájci Szociáldemokrata Pártba tömörült. Ajómódú parasztság a radikális pártból kivált Parasztpártban egyesült, s 1933-ban országos párttá nyilvánította magát. Hozzá közel állt az 1897-ben alakult szakszervezeti jellegű egyesülés, a Svájci Parasztszövetség.

Svájc sajátos vonása, hogy lakossága több nyelven beszél: német, francia, olasz és rétoro- mán nyelven. Az ország lakosságának kétharmada német nyelvű. Mind a négy nyelv „nemzeti" nyelv, de csak három hivatalos: a német, francia, olasz; ezek egyúttal az államigazgatás nyelvei is. A nyelvi különbségek bár leküzdhetők, mégis megosztják a svájci nemzetet. Ehhez járulnak még a vallási különbségek: a lakosság körülbelül fele protestáns, a másik fele római katolikus vallású. A nyelvi csoportoktól eltérően a vallási csoportok nem kompaktak, s a vallási különbségek olykor a társadalom életében is éreztetik hatásukat. A vallás viszonylag nagy szerepe azzal magyarázható, hogy a polgári politikai pártok mindig tevékenyen támogatták a társadalom „keresztény alapjainak" fenntartását, jóllehet az iskolát formálisan különválasztották az egyháztól.

Az első'világháború idején a háborús felek tiszteletben tartották Svájc semlegességét. Az ország nemzetközi humanitárius szolgálatokkal igyekezett enyhíteni a háborús gondokon. Az árubehozatalt és kivitelt állami társaságok felügyelték. Az állam ösztönözte a gabonatermelés növelését, s megkezdte a vasutak villamosítását. A behívott katonák keresetkiesését – a hadsereg létszámát 250 000 főre emelték – a lakosság egyszeri, és a háborús nyereségek folyamatos megadóztatásával pótolták. A háború végén Svájc nem tudta elkerülni az egész Európán végiggördülő szociális feszültségeket. Sor került a kis állam talán valaha volt legnagyobb társadalmi megmozdulására, az 1918. novemberi több százezres sztrájkra. Tartós, a társadalmi rend felbomlásával fenyegető nyugtalanság azonban nem alakult ki. Svájc nemzetközi tekintélyét növelte, hogy Genf a kialakuló népszövetségi intézményrendszer legnagyobb centruma lett.

A versaittes-i szerződés elismerte Svájc semlegességét, de megvontajogát, hogy háború esetén megszállja Észak-Savoyát. Ausztriában ugyan a vorarlbergi népszavazás négy- ötödnyi többséggel a Svájchoz csatlakozás mellett döntött, a szövetségesek Legfelső'Tanácsa azonban 1919 decemberében továbbra is a st-germaini szerződésben rögzített osztrák határok mellett foglalt állást, s így elejét vette Svájc területgyarapítási esélyeinek.

Sokkal fontosabb és vitatottabb volt Svájc belépése a Népszövetségbe. A szervezet 1920. februári „londoni nyilatkozata" elismerte az egyedi svájci semlegességet és szokatlan módon kimondta, hogy konfliktus esetén Svájc szolidaritási kötelezettsége csupán nem katonai jellegű szankciókra terjed ki. A májusi népszavazáson a lakosság is igent mondott a Népszövetségre.

Az ország külügyeit 1920-1940 között a Népszövetség meggyőződéses híve, a tessini Giuseppe Motta irányította, aki több európai országgal döntőbírósági szerződést kötött. Különös figyelmet fordított az olasz kapcsolatokra, mivel Mussolini hatalomra kerülésével fenyegetően növekedtek szomszédjának Tessin iránti igényei. A veszélyes tendenciákat Motta olasz-, illetve fasisztabarátpolitikával igyekezett leszerelni.

Az országban az 1919. évi választások után többpártrendszer alakult ki. A katolikus-kon- zervatívok mellett a parasztság is képviselethezjutott a Szövetségi Tanácsban, ami a szociáldemokratáknak ekkor még nem sikerült. Az 1921 márciusában megalakult kommunista párt kevés befolyással rendelkezett.

A világgazdaság mozgásai a svájci gazdaságra is hatottak. Az első világháború utáni árcsökkenés miatt visszaesett a mezőgazdasági és a hadiipari termelés. 1925-1929 között Svájcban a nyugat-európai országokkal párhuzamosan jelentős gazdasági fellendülés következett be. Különösen gyorsan nőtt a termelés a vasiparban, a gépgyártásban, az óraiparban és a vegyiparban. A fő ipari központok északon és északnyugaton alakultak ki. 1925-ig az ország vasúthálózata meghaladta az 5 000 kilométert.

A konjunkturális éveket követő gazdasági válság csak 1931-ben érte el az országot, és nem sújtotta olyan erősen, mint szomszédait. A stagnáló export és idegenforgalom azonban érzékenyen érintette az ország gazdaságát. Itt is bírálták a demokratikus államrendszert és a parlamentarizmust, s olasz és német példára különböző fasiszta és korporatív csoportosulások szerveződtek. Ám az ellentábor is szorosabbra zárta sorait: 1935-ben meghiúsult a szövetségi alkotmány tejes revíziója. A szociáldemokrata párt az ország legerősebb pártja lett, ismét elismerve a honvédelemjogosságát. 1937-ben a fém- és az óraipari szakszervezet széles körű megállapodást kötött a munkaadókkal, ami nemzetközi kisugárzású, példamutató lépés volt az egyeztetésen alapuló társadalmi béke irányában.

Az 1936 közepétől érezhető gazdasági fellendülést főként a háború előtti konjunktúra váltotta ki. A svájci üzemek nagy megrendeléseket kaptak a dinamikusan fegyverkező

Németországtól és Olaszországtól. 1938-ban Motta kinyilvánította az ország visszatérését az integrális semlegességhez, s tudatosan megerősítették valamennyi nemzeti kisebbség jogait.

A második világháború kitörése után a mozgósítás költségeit pótlólagos adókból fedezték, és a megélhetési költségeket szigorú árellenőrzéssel elviselhető határok között tartották. Az ellenállási tervek miatt az esetleges

támadónak hosszadalmas hegyi háborúra kellett felkészülnie. Kényes földrajzi fekvése miatt az ország meglehetősen szűkkeblű bevándorlási- és menekültpolitikát folytatott, miközben a titkosszolgálatok kedvelt működési terepévé vált. A gazdaság importigénye – elsősorban a szénbehozatal – miatt azonban engedményekre kényszerült; ipara a tengelyhatalmaknak dolgozott, alpesi vasútjai pedig a Németország és Olaszország közötti szállításokat bonyolították. A német haderő 1945. április végi, felső-olaszországi kapitulációját svájci titkos tárgyalások előzték meg.

3.5. Ausztria

Az első köztársaság megalakulása (1918-1920)

Az Osztrák Köztársaság megalakulását I. Károly császárnak (IV. Károly magyar j királynak) a népekhez intézett 1918. október 16-i felhívása előzte meg. Októ- j ber 21-én a birodalmi tanács osztrák tagjaiból megalakult az önálló német- í ausztriai állam Ideiglenes Nemzetgyűlése. „Adler köztársaságot sürgetett, a i keresztényszociálisok monarchiát, a német nemzetiek a Német Birodalomhoz ; csatlakozást" -jegyezte fel naplójába Redlich történész-pénzügyminiszter.

Az új utódállamok megalakulásakor az Ideiglenes Nemzetgyűlésben a köztársasági irányzat erősödött meg, mert az új nemzetállamok még a laza föderális kapcsolatot is elutasították Béccsel és a német nyelvű koronatartományokkal. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés november 12-én valamennyi pártja szavazatával Német-Ausztriát demokratikus köztársaságnak nyilvánította, amely „a Német Köztársaság alkotó része".

Az 1919. februári választások tejesen megváltoztatták a korábbi erőviszonyokat: a legtöbb szavazatot a szociáldemokraták szerezték meg a keresztényszociálisok előtt. így Karl Renner kancellárságával szociáldemokrata-keresztényszociális koalíciós kormány alakult. Az alkotmányozó nemzetgyűlés kiutasította az országból a Habsburg-dinasz- tia tagjait, elkobozta vagyonukat, megszüntette a nemesi címeket és eltörölte a halálbüntetést. Az 1919 tavaszán kikiáltott magyar és bajor Tanácsköztársaság iránti szimpátiatüntetéseken azonban a baloldali szociáldemokrata Friedrich Adler is – a mezőgazdasági területeitől és szerves gazdasági kapcsolataitól jórészt megfosztott, éhező ország antanttól való függősége miatt – óvott az esetleges retorziót kiváltó meggondolatlan lépésektől.

1919. november 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben Renner aláírta a békeszerződést, amely az Osztrák Köztársaságnak megtiltotta a csatlakozást a Német Birodalomhoz. A korábbi döntések értelmében a cseh és a morva területeket, a Szudéta-vidéket, valamint osztrák Szilézia német nyelvű területeit Csehszlovákia szerezte meg. A német nyelvű Dél-Tirolt és Karintia egyik völgyét Olaszország, a szlovén lakosságú Alsó-Stá- jerország városait pedig Jugoszlávia kapta. Bizonyos nyugat-magyarországi területeket viszont – később Burgenland néven – Ausztriához csatoltak. A békekonferencia menetében az ország pozíciójára kihatottak a magyar Tanácsköztársaság fejleményei.

A háborús vereség nyomán létrejött államról a győztesek döntöttek. Az „életre ítélt" országban a tilalom dacára széles körben hatott a Német Birodalomhoz (Vorarlberg-ben a német nyelvű Svájchoz) való csatlakozás törekvése. Az évszázados, soknemzetiségű birodalom széthullása és a háború utáni évek nehézségei felerősítették a centrifugális tendenciákat. A monarchia idejére visszanyúló „három tábor" (a keresztényszociálisoké, a szociáldemokratáké és a különböző német nemzeti és nemzeti-liberális csoportosulásoké) döntő szerephez jutott a köztársaság megalakulásakor is. A politikai közéletet hosszú időre megterhelték a monarchia nagy létszámú, birodalmi igényekre méretezett tisztviselői karának leépítéséből fakadó gondok is.

A Monarchia örökségén osztozó utódállamok közül Ausztriát sújtották leginkább a régi gazdasági egység váratlan felbomlásának hátrányai. Az egykori osztrák terület lakosságának több mint egyharmada Csehszlovákiához került; korábban e területen képződött a nemzeti jövedelem 45 százaléka. Az Osztrák Köztársaság 22 százalékot örökölt a volt akosságból, s e terület a nemzeti jövedelem 30 százalékát termelte. A lakosság 44 százalékán osztozó országok (Lengyelország, Jugoszlávia, Olaszország és Románia) olyan területeket kaptak, ahol a korábbi nemzeti jövedelem 25 százalékát állították elő.

A gazdasági felosztás általános mutatói Ausztria számára inkább kedvező képet mutattak, mert az Osztrák Köztársaság örökölte a volt Monarchia ipari kapacitásának zömét. Az osztrák gazdaság azonban súlyos szerkezeti problémákkal küszködött, mivel hiányoztak az alapvető energiahordozók (főleg a szén), az ország határain kívüli értékesítési piacok és a folyamatos üzemeltetéshez szükséges pénzügyi feltételek. Évtizedekre kiható szociális és politikai problémát okozott a túlméretezett főváros is (az ország 6,5 milliós összlakosságából 3,5 millió élt Bécsben és Alsó-Ausztriában).

A Monarchia széthullása szinte minden gazdasági köteléket elvágott Ausztria és a többi utódállam között. Belső tőkeerő hiányában az osztrák gazdaság a többi utódállamoknál nagyobb mértékben került a külföldi tőke befolyása alá. 1919-1922 között a hatalmi vákuum kitöltése érdekében többféle elgondolás merült fel a Duna-völgyi terület gazdasági újjárendezésére (vámközösség, a fizetési eszközök közössége, szorosabb gazdasági és pénzügyi együttműködés), de Ausztriától eltekintve, az utódállamok a tejes elszakadásra és következetes autark gazdaságpolitikára törekedtek. Az új államok egy csoportja attól tartott, hogy a Duna-medencei integrációs rendszerben Bécs és Budapest azonnal magához ragadná a vezetést, és gazdasági eszközökkel meghiúsítaná az 1918 őszi nemzeti forradalmi eredményeket.

A szociáldemokrata-keresztényszociális koalíciós kormányt kezdettől belső világnézeti ellentét és bizalmatlanság terhelte, amelyet az országon kívüli események tovább erősítettek. Akoalíció 1920júniusában végül a Volkswehr (Népőrség) ügyében bomlottfel, de arányos (proporciós) képviseletű kormányként továbbra is hivatalban maradt.

1. október 1-jén az Ideiglenes Nemzetgyűlés elfogadta az Osztrák Köztársaság új alkotmányát, amely a koalíciós időszak demokratikus szellemét tükrözte; a 9 tartományból álló, 84 ezer km5 kiterjedésű Ausztriát szövetségi köztársasággá nyilvánította. A törvényhozásban az általános és titkos választójog alapján választott Nemzeti Tanács (Nationalrat) mellett a tartományok képviselőiből delegált Szövetségi Tanács (Bun- desrat) jött létre. A köztársasági elnököt – a weimari alkotmánytól eltérően – nem általános népszavazással, hanem a parlament két háza együttes ülésének többségi szavazatával választották, és szerepét túlnyomórészt reprezentatív funkcióra korlátozták.

Az Ausztria számára kedvező 1920. október 10-i dél-karintiai népszavazás pontot tett az osztrák-jugoszláv határvitára. 1921 végén rendeződött a burgenlandi határvita is; a magyar kormány katonailag kiürítette az Ausztriának ítélt területet, majd a soproni népszavazás eredményeképpen a város és környéke magyar tulajdonban maradt.

Az 1920. október 17-i választások keresztényszociális győzelmet hoztak; a szociáldemokraták a második helyre szorultak. A politikai porondon megjelent a Nagynémet Néppárt. Mivel a nagykoalíció visszaállítását egyik fél sem kívánta, keresztényszocialistákból és pártonkívüliekből álló kabinet alakult. A gyakori kormányváltozások közül kiemelkedett Seipel kancellár „szanációs műve”. Seipel a Népszövetségben a Duna-medencei vákuum veszélyességére irányította a figyelmet, s éles belső szociáldemokrata támadások közepette elérte, hogy 1922 októberében Nagy-Bri- tannia, Franciaország, Olaszország és Csehszlovákia jegyzőkönyvben garantálta Ausztria területi és politikai függetlenségét. Az aláírók 650 millió aranykorona osztrák kölcsönt is kilátásba helyeztek.

Nyugtalan békeévek (1920-1933)

Az 1923. októberi választásokon a keresztényszociálisok megőrizték vezető pozíciójukat. Ramek vezette kormányuk 1924 decemberében pénzreformot hajtott végre, s bevezették a schillinget. A lassú normalizálódást azonban továbbra is nagyarányú munkanélküliség és több bank összeomlása kísérte. Miután a szanálási program nem tudta megoldani Ausztria legsúlyosabb gondjait, újra felszínre törtek az osztrák életképtelenségről korábban hangoztatott elméletek.

Az anschluss előkészítése kitartó aprómunkával német és osztrák oldalon egyaránt folyt: a gazdasági szálak mellett szorosabbra fonták a politikai, közigazgatási és szellemi élet kapcsolatait, néhány területen pedig koordinálták együttműködésüket. Az 1920-as évek végére a német-osztrák államhatárok gyakorlatilag már alig léteztek.

Végzetesnek bizonyult, hogy a messzemenő pártpolitikai és ideológiai megosztottságot különböző színezetű pártpolitikai „védelmi szervezetek”, félkatonai fegyveres alakulatok mélyítették. A paramilitarista szervezetek létrejöttében 1919-1920-ban külső okok (a jugoszláv csapatok dél-karintiai és dél-stájerországi bevonulása, Dél-Tirol olasz elcsato- lása, a magyar szabadcsapatok burgenlandi uralma) is fontos szerepet játszottak. Ezek részben az első világháborúból visszamaradt és elrejtett, részben külföldről vásárolt fegyvereket használtak. 1927-ben jobboldali frontharcosok két ember halálával végződő merényletet követtek el baloldaliak ellen. Miután a bíróság a gyilkosokat felmentette, július 15-én százezres tömegtüntetés bontakozott ki, amelynek során felgyújtották az Igazságügyi Palotát. A bevetett rendőrség véres erőszakkal teremtett rendet.

A súlyos epizódot követően megerősödött a Führer-elv alapján szerveződő, konzer- vatív-monarchista, keresztényszociális, német nemzeti és nacionalista színezetű Heim- wehr mozgalom, amelyet az ipari körök segítettek, illetve Olaszországból és Magyarországról is támogattak. A 80 ezer fős Republikanischer Schutzbund

(Köztársasági Védszö- vetség) a Szociáldemokrata Párt fegyveres hátvédjeként működött. Az 1920-ban ellenzékbe szorult párt 1926 novemberében Linzben tartott pártkongresszusán új pártprogrammal igyekezett alkalmazkodni a köztársaság megváltozott viszonyaihoz. Az 1927. áprilisi választásokon azonban sikeres szereplése dacára nem tudta megszerezni a kormányhatalmat. A visszatért Seipel egységes polgári listaállítási terve ugyan kudarcot vallott, de a választási vereséget kormányalakítási sikerré tudta változtatni: a Landbund bevonásával polgári blokkot állított össze.

A több oldalról sürgetett alkotmányreformot végül az új „erős ember", a pártonkívüli Schober kancellár tárgyalta meg a szociáldemokratákkal. Kancellársága alatt (1929. szep- tember-1930. szeptember) fellépett a fasizmussal nyíltan azonosuló Heimwehrrel szemben, s letartóztatta, majd kiutasította az országból annak német vezetőjét, Pabst őrnagyot. Külpolitikai sikernek könyvelhette el a Német Birodalommal kötött kereskedelmi szerződést, az Olaszországgal aláírt döntőbírósági szerződést, és a jóvátételek megszüntetését. Sikerei miatt a keresztényszociálisok kormányválságot provokáltak, s az új komány, az új alkotmány értelmében, a szövetségi elnök bizalmára támaszkodva keresztényszociálisokból és Heimwehr-vezetőkből alakult meg.

1930 szeptemberében az első köztársaság utolsó nemzetgyűlési választásán a polgári tábor szétforgácsoltsága miatt – a Heimwehr mozgalom Starhemberg vezetésével önálló listát indított – a szociáldemokrácia ismét a legerősebb párt lett. Mivel azonban nem talált koalíciós partnert, a nagykoalíciót pedig röviddel később elutasította, ismét polgári kormányok alakultak. Az osztrák közvélemény döntő többsége elutasította a Heimwehr fasiszta elgondolásait.

A válság következményei újra felszínre hozták a nagyobb gazdasági egységhez való csatlakozás gondolatát. A német-osztrák vámuniós tervek (1931) azonban meghiúsultak Franciaország, Olaszország és a kisantantországok ellenállásán.

Az 1932. áprilisi tartományi választásokon először jutottak be nagyobb számban nemze- tiszocialistáka regionális és a helyi képviselő-testületekbe. Mandátumaikat főleg a „nemzeti tábor" többi csoportjának rovására gyarapították, s erősítették propagandájukat.

1932 májusában a „frontgenerációhoz" tartozó Dollfuss alakított polgári kormányt, mindössze egyszavazatnyi többséggel az ellenzéki szociáldemokráciával és a nagynémetekkel szemben. A parlamenti csatározás erősítette Dollfuss növekvő ellenérzését a politikai pártok demokratikus működésével szemben. 1933 márciusában heves politikai csata robbant ki egy nagyszabású vasutassztrájk, illetve szervezőinek felelőssége ügyében. A vita során a szavazás mérlegének elbillentése végett a parlament minden tisztségviselője lemondott. Ez váratlan alkalmat kínált Dollfussnak a parlament kikapcsolására és az esetleg számára kedvezőtlen kimenetelű választások elodázására. Dollfuss a rendőrség bevetésével akadályozta meg a parlament újabb összehívását. 1933. március végén betiltotta a kommunista pártot és a szociáldemokrata Schutzbundot, miközben a Heimwehr olasz pénzzel és fegyverrel támogatott alakulatai segédrendőrséggé léptek elő.

Az NSDAP berlini kormányra kerülésével a Nagynémet Néppárt és a Steirische Hei- matschutz harci szövetségre lépett azNSDAP-vel, amely az áprilisi községtanácsi választásokon Innsbruckban a szavazatok negyven százalékával a legerősebb párt lett. A fejlemények azt mutatták, hogy a nemzetiszocialista hullám átlépte a „nemzeti tábor" szavazóinak hagyományos körét és mélyen behatolt a két nagy párt támogatóinak korábbi szavazótáborába. A szociáldemokraták eleinte defenzíven viselkedtek Dollfuss-szal szemben, miközben igyekeztek megóvni a betiltott Schutzbund erejét. A kancellár bizonyos távolságot tartott a nemzetiszocialistákkal szemben, akik Ausztriában is gyors sikerrel számoltak.

A felszínen érzékelhető konfrontáció mellett az osztrák kormány és a német nemzetiszocialista vezetés között folyamatos, titkos tárgyalások is folytak. Ezek azonban rendre meghiúsultak a nácik totális igényein. 1933 májusától Hitler gazdasági és diplomáciai nyomással igyekezett kapitulációra kényszeríteni Ausztriát, amely viszont a náci merényletek miatt júniusban betiltotta az NSDAP ausztriai tevékenységét. Ekkor számos fiatal osztrák a náci Németországba ment, s az ottani „osztrák légióban" kapott katonai kiképzést.

Dollfuss és Schuschnigg „keresztény rendi állama” (1933-1938)

Dollfuss a Harmadik Birodalom ellen védekezve a fasiszta Olaszországban keresett és talált támogatóra. Megalakította a pártok feletti, fasiszta mintára szerveződő Hazafias Frontot (Vaterlandische Front), amely a régi osztrák hagyományokat is ápolta. Ezzel igyekezett enyhíteni a német nemzetiszocialista behatolás veszélyét, leküzdeni különböző politikai táborok „nagynémet" ideológiáját, egyben kikapcsolni a többpártrendszeren alapuló parlamenti-pluralista államot. Helyére a tekintélyuralmi államelveken nyugvó, hangsúlyozottan

katolikus színezetű osztrák állami patriotizmust helyezte. 1933 augusztusában Mussolinivel megállapodott Ausztria határozottan autoritatív, parlamentellenes és „marxistaellenes" irányvonalában.

1934. január-februárban ezért a Heimwehr egységei a Linzben, Bécsben és az ország más pontjain kirobbant véres harcokban leverték a szervezett munkásság erőit, a szociáldemokrata pártot és a Schutzbundot. A munkásszervezetek illegalitásba kényszerültek. A harcok kimenetele a dunai térségben kedvezett Olaszország és szövetségese, Magyarország céljainak a Franciaország által támogatott kisantantországokkal szemben.

A februári harcokat követően 1934 márciusában Olaszország, Ausztria és Magyarország aláírta a „római jegyzőkönyveket”. Ausztria számára a szoros politikai és gazdasági együttműködést kezdettől korlátozta a gazdasági válságban legyengült partnerek teje- sítőképessége, illetve Magyarország és Olaszország akkoriban erősödő törekvése a Német Birodalomhoz fűződő kapcsolatai kiépítésére. De Dollfuss nem kívánt tejesen és tartósan Mussolini, illetve a Heimwehr-vezetés „foglya" lenni. Olasz nyomásra ugyan fasiszta mintájú tekintélyelvű rendszer kiépítésén fáradozott, de egyúttal a „hivatásrendi elvekre" épülő keresztény szövetségi állam maga rögtönözte diktatúrájának legalizálására törekedett.

Az osztrák nácik „lábhoz tett fegyverrel" figyelték a februári eseményeket, de májustól erősítették propaganda- és zavaróakcióikat. A kormány a robbantásos merényletek náci végrehajtóit halálos ítélettel fenyegette meg. Az 1934. június 30-i véres németországi leszámolás, a „hosszú kések éjszakája" előtt és után az SA, illetve az SS szinte versenyzett, melyikük méri a döntő csapást a Dollfuss-kormányra.

1. július 25-én nemzetiszocialista álamcsíny kísérletre került sor. Dollfuss kancellárt is halálosan megsebesítették. A rendőrség végül elfojtotta a puccsot, végrehajtóinak viszont Schuschnigg igazságügy-miniszter szabad elvonulást ígért Németországba. A puccs több száz halottat és sebesültet követelt. Meghiúsulásához döntően hozzájárult Mussolini, s némileg Hitler gyors negatív hozzáállása. A két diktátor röviddel előbb tartott velencei találkozóján ugyan nem kötött egyezményt Ausztriáról, de hallgatólag megállapodtak, hogy az osztrák kérdést nem engedik a két kormány konfliktusává fejlődni. Mussolini azonban háttérbe szorítva érezte magát, s zöld utat adott a Németország-elle- nes kampánynak. Hitler viszont a vállalkozás meghiúsulása láttán azonnali határzárt rendelt el a német-osztrák határon, hogy megakadályozza az „osztrák légió" bevonulását a puccsisták megsegítésére.

Miklas szövetségi elnök 1934. július 30-án Schuschniggot, a politikai katolicizmus és a keresztényszociális hagyományok fiatal képviselőjét nevezte ki kancellárnak. Star- hemberg alkancellár maradt, de a Hazafias Front vezetője lett.

Ajúliusi események során világossá vált, hogy Ausztria függetlensége megőrzésében egyedül Olaszországra támaszkodhat. Ajugoszláv kormány kifejezettenjóindulattal viseltetett a puccsisták iránt, a magyar kormány pedig, a római jegyzőkönyvek ellenére, jó politikai és gazdasági kapcsolatokra törekedett a Német Birodalommal; még nem adta fel tejesen Burgenland visszaszerzésének reményét sem. A nyugati hatalmak az osztrák függetlenség megőrzésének feladatát nyilvánvalóan átengedték Olaszországnak.

Mussolini abesszíniai háborúja közvetve fordulatot hozott Ausztria történetében is. Olaszországgal fennálló szoros kapcsolatai miatt ugyan nem vett részt a Népszövetség olaszellenes szankcióiban, de Schuschnigg politikai és gazdasági megfontolásokból azon fáradozott, hogy feleslegesen ne haragítsa magára a nyugati hatalmakat, illetve a kisantant

országait. A „stresai front" és a kollektív biztonság rendszerének összeomlása ugyanis aláásta volna az osztrák függetlenség külpolitikai biztosítékait. 1936 májusában Schuschnigg saját kezébe vette a külügyminisztérium és a Hazafias Front vezetését, s megkezdte a Heimwehr fokozatos felszámolását, majd feloszlatását, amit Mussolini sem tudott megakadályozni. Az osztrák belső fejleményekjelezték először Olaszország Duna-medencei érdekeinek és politikai súlyának a visszaszorulását, amelyet az abesszíniai háború és az expanzív földközi-tengeri és gyarmatpolitika váltott ki.

Schuschnigg számára ezek után lehetővé vált, hogy kiegyezzen a „nemzeti táborral" és a Német Birodalom vezetésével. Az 1936júliusában aláírt német-osztrák egyezményben elismerték, hogy tartózkodnak az egymás belügyeibe való beavatkozástól. Ausztria kötelezte magát, hogy külpolitikájában „német államként” cselekszik, s leállítja nemzetiszocializmus-ellenes propagandáját. Az egyezményt sokan már akkor a Hitler előtti kapituláció első lépésének tekintették. S valóban: a „német út" két éven belül felszámolta az önálló osztrák államiságot.

Schuschnigg kül- és belpolitikai mozgástere egyre szűkült. A német kormány külpolitikai sikerei birtokában egyre határozottabban törekedett az osztrák probléma számára előnyös megoldásra. Ehhez kedvező feltételeket teremtettek a német kormányban és a Wehrmacht vezetésében 1938. február elején végrehajtott változások. Hitler és Schuschnigg február 12-i berchtesgadeni találkozóján az osztrák kancellár tulajdonképpen csak olyan egyezményhez járult hozzá, amely az 1936. júliusi megállapodások tejes körű végrehajtását garantálta, ténylegesen azonban a nemzetiszocialisták „legális" hatalommegragadásának az útját nyitotta meg.

A fokozódó német nyomásra Schuschnigg elhatározta, hogy politikájához a március 13-ára kiírt népszavazással szerzi mega lakosság támogatását. „Szabad és német, független és szociális, keresztény és egységes Ausztriáért! Békéért és munkáért, és valamennyi, a népet és a hazát valló egyenjogúságáért" – hangzott jelszava. Hitler a népszavazást a berchtesgadeni egyezmény megsértésének tekintette, és katonai előkészületeket tett a bevonulásra. Elhatározását megkönnyítette Mussolini üzenete, hogy ezúttal semmiféle ellenlépést nem tesz.

Az 1938. március 12-i német katonai bevonulás ujjongó tömegei láttán, Hitler Ausztria tejes csatlakoztatásáról döntött. A március 13-án kibocsátott törvény Ausztriát már a Német Birodalom tartományaként (Ostmark) említette.

Ausztria a „Nagynémet Birodalomban” (1938-1945)

Azonnal megkezdődött Ausztria közigazgatási önállóságának minden törvényes alapot nélkülöző megszüntetése és az ország beolvasztása a Német Birodalomba. Az osztrák hadsereget egyesítették a Wehrmachttal, kiadták a birodalom közigazgatásának újjászervezéséről szóló törvényt, elrendelték az osztrák Nemzeti ; Bank beolvasztását a Reichsbankba, s a párt és az állam egységéről szóló birodalmi törvényt kiterjesztették Ausztriára is. Hitler ígérgetéssel megszerezte a katolikus egyház, majd Karl Renner egykori kormányelnök támogatását az auschlusshoz. Seyss- Inquart kancellár Ausztria birodalmi helytartója, Josef Bürckel pedig „az újraegyesítés birodalmi megbízottja" és a tartományi NSDAP főnöke lett. Ausztria rövid idő alatt névtelen országgá vált; területét hét körzetre (Gau) osztották.

Az 1938. április 10-i „népszavazáson”a várakozásoknak megfelelően a szavazók 99,6 százaléka mondott igent a már végrehajtott és visszafordíthatatlannak nyilvánított egyesülésre. Az osztrák nép beleesett a „német egyesülés” jelszavának csapdájába. A „nagyság" és „felemelkedés", a megoldatlan gazdasági bajok, a nácik demagógiája, a német „népkö-

zösség" révén elérhető általánosjólét víziója és a német katonai és hatalmi erő tömeglélektani hatásai miatt átmenetileg szinte önkívületi állapotban követték a birodalom vezérét. Paul Löbe, a német Reichstag és a Német-Osztrák Volksbund szociáldemokrata elnöke megfelelő propagandával elérte, hogy az 1934 februárja után elbocsátott egykori Schutzbund-tagok és más szociáldemokraták visszakapják közigazgatási tisztségeiket. A munkásság megnyerésén fáradozott Neubacher, Bécs újonnan kinevezett nemzetiszocialista polgármestere is.

A „népszavazás" után az osztrák NSDAP „régi harcosai”, a korábbi „illegálisok" csalódtak várakozásaikban. A birodalom központi szervei céltudatosan eltávolították őket Ausztriából, mert még bennük is az osztrák önállóság gondolatának lehetséges képviselőit látták. Az egyházi hierarchia is rövidesen ráébredt arra, hogy a „népszavazás" előtt visszaél- tekjóhiszeműségükkel, és a hatalom új birtokosainak totális igényei őket is fenyegetik. Az ország tejes közigazgatási, politikai, gazdasági és katonai beolvasztása következtében a háború végére az ausztriai birodalmi németek száma elérte a 3 milliót. 1938 végén az osztrák NSDAP több mint 200 ezer tagot számlált.

Az anschluss után gyors ütemben megkezdődött a zsidóság ellen Németországban már alkalmazott megkülönböztető rendszabályok bevezetése. Ausztriában vallásfelekezeti alapon 180 ezer zsidót tartottak nyilván, de a nürnbergi törvények értelmében további 120 ezer főt minősítettek zsidónak. Már áprilisban elrendelték az ötezer birodalmi márka feletti zsidó vagyonok (48 ezer főt érintő) bejelentését. 26 ezer ipari üzem, kereskedelmi és más vállalkozás került ebbe, az „árja tulajdonba veendő" üzemek kategóriájába. A világtörténelem egyik legnagyobb méretű szabad rablása kezdődött, amelynek fő haszonélvezői a náci Németország mellett a hazai kisebb ragadozók lettek. Az antiszemita megtorló- és üldözési akciók az 1938. november 9-10-i „birodalmi kristályéjszakától" kezdve egyre elrettentőbb formákat öltöttek.

Az előzetes számításoknak megfelelően, az Anschluss gazdasági téren nagy lehetőségeket nyitott meg Németország előtt. Az Ostmarkot haladéktalanul bekapcsolták a német hadigazdálkodás négyéves tervébe, s gazdasági tejesítőképességének növeléséről döntöttek. Ausztria gazdaságának legfontosabb ágazataiban a német befolyás érvényesült.

A második világháború kitörése különösen sok osztrákot talált a német Wehrmacht különböző egységeiben, mert az általános hadkötelezettséget Ausztriában egy évvel korábban bevezették, mint Németországban. így 1938 őszén több évfolyamot hívtak be katonai szolgálatra. Emberveszteségeik kezdetben ezért százalékosan magasak voltak, miközben földrajzi helyzete miatt területét megkímélték a bombatámadások.

1938-1939-ben ugyan szétzúzták a monarchista, szocialista és kommunista ellenállási csoportokat, de a háború alatt erősödtek a rendszer különböző ellenfelei közötti kapcsolatok. 1943-ban a német ellenállás vezető személyiségei – Carl Goerdeler, Wilhelm Leuschner és Jakob Kaiser – felvették a kapcsolatot az osztrák csoportokkal, amelyek hajlandók voltak együttműködni a náci rendszer megbuktatásában, de még azok a szociáldemokraták is a független Ausztria visszaállítására törekedtek, akik egykor támogatták az anschlusst.

A három szövetséges hatalom külügyminisztereinek moszkvai konferenciáján 1943. november 1-jén elfogadott nyilatkozat hangsúlyozta, hogy Ausztria „az első szabad ország, amely áldozatul esett Hitler tipikus támadó politikájának", ezért az 1938. márciusi anschlusst érvénytelennek tekintik. Egyidejűleg azonban emlékeztették Ausztriát arra, hogy felelős a hitleri Németország oldalán folytatott háborús részvételért, s Ausztria megítélésében elkerülhetetlenül szerepet fog játszani, milyen mértékben járult hozzá saját felszabadításához. A moszkvai nyilatkozat felbátorította a különböző ellenállási csoportokat és az emigrációt, jóllehet, tartós politikai ellentéteik miatt nem alakult osztrák emigráns kormány. Az 1944. július 20-i „Walküre" ellenállási akciót a bécsi katonai körzetben ugyan sikeresen végrehajtották, de a Hitler elleni merénylet meghiúsulása után számos vezető személyiségét letartóztatták. A különböző politikai pártok, a katolikus egyház, ifjúsági és női ellenállási csoportok nem alkottak egységes, szervezett erőt, s konspirációsjáratlanságuk súlyos áldozattaljárt: 1938-1945 között kb. 2700 főt végeztek ki ellenállási tevékenység miatt, s 16 500 ellenálló halt meg koncentrációs táborokban. Politikai okokból kb. 100 ezren voltak börtönben.

4. ÉSZAK-EURÓPA: A SKANDINÁV ORSZÁGOK – Vadász Sándor

A skandináv államok külpolitikáját a két világháború között sajátos biztonsági érdekeik határozták meg. Mivel Németország vesztesként került ki az első világháborúból, a Szovjetunió pedig belső problémáival volt elfoglalva, az 1920-as években csökkent veszélyérzetük egy esetleges délről (Dániát) vagy keletről (Finnországot) fenyegető támadás miatt. Az első világháború éveiben megerősödött északi szolidaritás 1919 után a gazdaság és a kultúra területén hozott eredményt. Biztonságérzetük azonban Hitler hatalomra jutása, majd az első német és olasz agresszív lépések miatt megrendült. Ennek nyomán már 1932-ben sor került finn-szovjet megnemtámadási szerződés aláírására. Felmerült egy északi védelmi szövetség létrehozásának gondolata is, de a kevésbé fenyegetett Svédország, és a látszólag kedvező helyzetben lévő Norvégia semlegességi politikája zátonyra futtatta az elképzelést.

4.1. Dánia

Dánia pártrendszerében a jobboldalon az 1915-ben alapított Konzervatív Párt helyezkedett el. Középen a Venstre és a Radikális Venstre a liberálisokat tömörítette, míg a baloldalt a Szociáldemokrata Párt képviselte. 1919-ben megalakult Dánia Kommunista Pártja, amelynek befolyása azonban az 1920-as években jelentősen csökkent. E két évtizedben a szociáldemokraták váltak az ország meghatározó politikai erejévé. Vezetőjük, Stauning, aki kétszer (1924-1926 és 1929-1942 között) miniszterelnök is volt, s a dán politikai élet kimagasló személyisége lett. Két miniszterelnöksége között pedig a Venstre liberálisai kormányoztak a konzervatívok támogatásával.

A gazdasági világválság Dániát is érzékenyen sújtotta; 1933 elején a munkásság egy- harmada munkanélküli volt. Miután sikerült kompromisszumot kötnie a liberálisokkal, Stauning hozzájárult a korona leértékeléséhez, ami az agráriusok érdekét szolgálta. Egy évre minden sztrájkot betiltottak. Cserében elhárult az elbocsátások veszélye. A konjunkturális intézkedéseken túlmenően Stauningnak erős szociális védőhálót kialakító törvények sorát sikerült elfogadtatnia, hogy „a bölcsőtől a sírig" biztosítékot nyújtsanak a rászorulóknak.

A német Wehrmacht 1940. április 9-én elfoglalta Dániát (1933-ban 3,65 millió lakos), amely a Németországgal történő gazdasági összefonódás ellenére kritikusan kezelte a nemzetiszocialista rendszert. A királyság a hitleri revíziós politika jegyében Észak- Schleswig ügyében konfliktussal számolt. A skandináv országok közül egyedül Dánia kötött megnemtámadási szerződést Németországgal 1939. május 31-én Berlinben. Novemberben a Nagy Belt-szorost elaknásították, hogy lezárják az angol hadiflotta Balti-tenger felé vezető útját.

Az ország a rajtaütésszerű megszállás után is együttműködött a német hatóságokkal, így fennmaradt névleges szuverenitása. A dán kormány tiltakozva, de még aznap elfogadta a német követeléseket; ezek lényegét az ellenállásról való lemondás jelentette, amely fontos volt az Anglia ellen tervezett invázió során. így érintetlen maradt a királyi ház, a kormány, a parlament és a hadsereg, s nem zaklatták a dán zsidókat sem. A német birodalmat hivatalosan csak a nagykövet képviselte és a koppenhágaiak naponta láthatták királyukat kilovagolni. Német részről lemondtak Észak-Schleswig visszacsatolásáról is.

A dán ellenállás 1943 augusztusában lendült fel. Az egész országban sztrájkok robbantak ki; zaklatták a német katonákat és a szaporodtak a szabotázsakciók. Best birodalmi megbízott augusztus 29-én kivételes állapotot hirdetett ki, a kormány lemondott, a dán flotta nagy része pedig elsüllyesztette önmagát. A kiterjedt mentőakciók miatt meghiúsult a zsidók deportálása: nyolcezren Svédországba menekültek, s az SS csak ötszáz zsidót tudott a theresienstadti koncentrációs táborba küldeni, akiknekzöme (423 fő) túlélte a megpróbáltatásokat. A dán ellenállás 3200 személyt veszített a megszállókkal folytatott harcban. 1945. május 9-én brit hadihajók futottak be a koppenhágai kikötőbe.

4.2. Norvégia

A norvég flotta első világháborús szolgálatait méltányolva, az antanthatalmak 1920. február 9-én Norvégiának (322 538 km5, 2,8 millió lakos – 1939) ítélték a Spitzbergák (Svalbard) szigetcsoportot. Norvégia 1920 márciusában belépett Népszövetségbe, jóllehet a konzervatívok és a szociáldemokraták ellenezték azt. Sikertelen maradt viszont a norvég külpolitika a grönlandi kérdés megoldásában. Az 1814-es kieli békében elvesztett óriás sziget fölötti dán fennhatóságot a norvégok soha nem ismerték el és 1918 után újabb kísérletet tettek grönlandi befolyásuk biztosítására. Az 1924. évi dán-norvég megegyezés értelmében Grönland keleti részén a norvég hajók 20 évig szabadon használhatták a kikötőket, sjoguk volt vadászni és halászni.

Az 1921-1925 közötti gazdasági válság azonban felszínre hozta a norvég gazdaság gyengeségeit. A pártharcok nyomán a baloldal radikalizálódott, s a Norvég Munkáspárt 1919-ben csatlakozott a III. Internacionáléhoz, majd 1923-ban kilépett. A parasztság politikailag megosztott volt. A Norvég Parasztszövetség mögött a keleti országrész módos parasztjai álltak; a nyugati rész középparasztsága hű maradt baloldali (liberális) beállítottságához, míg a kisparasztok a Munkáspárthoz való csatlakozásuktól remélték sorsuk jobbra fordulását.

Az évtized végén rövid, a gazdasági világválság kitöréséig tartó konjunktúra bontakozott ki, főként a hajózásban, a bálnavadászatban ésa prémes állatok tenyésztésében. A gazdasági válság leküzdése után, annak tanulságait levonva, 1938-ban bevezették a munkanélküli-biztosítást és adóemeléssel járó szociális programba kezdtek.

Norvégia hagyományos semlegességi politikája ellenére Hitler a háború kitörése után aggodalommal szemlélte Oslo és London jó kapcsolatait, mert a Szovjetunió finnországi támadása kiválthatta a nyugati hatalmak intervencióját, amely veszélyeztette volna a Narvikon keresztül érkező, a német szükséglet 40 százalékát kitevő ércszállítmányokat.

A német csapatok 1940. április 9-i támadásukat követően csakjúnius 10-ig tartó heves harcok után foglalták el Norvégiát. A kormány – az angol-francia segítségben bízva – ellenállásra szólította fel a hadsereget, majd június 7-én VII. Haakon királlyal együtt Londonba menekült, ahol emigráns kormányt alakított.

A norvég fasiszták vezére, Vidkun Quisling a második világháború első kollaboránsa- ként az első naptól kezdve a német megszállók rendelkezésére bocsátotta a Nasjonal Samling mozgalmat, de kormányalakítása kezdetben meghiúsulta hiányzó hazai támogatás miatt.

Hitler már 1940. április 24-én kinevezte „a megszállt norvég területek birodalmi biztosát" Josef Terboven esseni Gauleiter személyében, aki előbb magas rangú norvég tisztviselőkből álló adminisztratív tanáccsal, majd 1940 szeptemberétől 12 fős államtanáccsal kormányzott. A német hatóságoknak minden igyekezetük ellenére sem sikerült kiszélesíteniük a fasiszta mozgalom bázisát, jóllehet azt „egyedüli államalkotó pártnak" nyilvánították. 1942. február 1-jén Quislinget miniszterelnöknek nevezték ki, aki hatályon kívül helyezte az ország alkotmányát. Azonban még ez sem hozott megnyugvást, s az ellenállási mozgalom Terboven elfojtási kísérletével párhuzamosan erősödött. Végül már 40 ezren voltak koncentrációs táborban, s a 900 deportált zsidó többségét meggyilkolták. A szenvedésnek a 40 ezerfős német haderő 1945. május 4-i harcnélküli kapitulációja vetett véget, s a hónap végén visszatért Oslóba az emigráns kormány.

4.3. Svédország

Svédországban V. Gusztáv több történelmi korszakon átívelő uralkodása alatt kiépült a demokratikus intézményrendszer. 1918-1920-ban alkotmányreformot hajtottak végre, s a nők is általános és egyenlő választójogot szereztek. A szociáldemokrácia uralkodó politikai erővé válásával munkálták ki a jóléti állam és a szociális demokrácia elvi alapjait, s vezettek be több nagy társadalmi reformot. Vezetője, Branting 1920-tól többször alakított kormányt. A döntő fordulatra azonban az 54 évig tartó szociáldemokrata kormányzás (19321976) alatt került sor.

A két világháború közötti svéd politikai élet legmarkánsabb egyéniségének, Per Albin Hansson miniszterelnöknek (1932-1946) mindenekelőtt a gazdasági világválság kedvezőtlen hatásait kellett leküzdenie. A New Dealre emlékeztető gazdaságélénkítő programjának sarkalatos pontja a .szükségmunkák bevezetése volt, amelyért a munkások a szabad munkapiacon kialakult béreket kapták. A távolabbi eszmei célt egy olyan „népi otthonban” jelölte meg, amelyben az egész társadalomjól érzi magát. Ennek előkészítése jegyében a kormány az 1930-as években kidolgozta az adópolitikára, az öregségi nyugdíjra, az egészségügyre, valamint a művelődésügyre kiterjedő radikális reformok tervét. Anyagi fedezetét a tervezett magas jövedelemadó biztosította volna. 1939-ig meglehetősen kevés valósult meg ezekből az elképzelésekből, ezek nélkül az előzmények nélkül azonban elképzelhetetlen lett volna a későbbi reformperiódus (1946-1950). Társadalmi szempontból a szociális gondoskodás teremtette meg a gazdasági fellendülés alapját.

Az 1914-es helyzettől eltérően a térség országai közül csak Svédország tudta megőrizni semlegességét. A svéd kormány a téli háború idején katonai felszerelést s több száz millió korona segélyt (hitelt s adományt) nyújtott Finnországnak. 1940 februárjában azonban elutasította a svéd katonai beavatkozásra vonatkozó finn kérést.

Svédország német támadástól tartva két kritikus pillanatban, 1940júniusában és 1941 júniusában megengedte, hogy szigorú ellenőrzés mellett német csapatok és hadfelszerelés haladjon át területén. Az ország a háború éveiben jelentős humanitárius segítséget nyújtott a háború különböző áldozatainak. A téli háború idején finn gyerekeket, Norvégia lerohanása után a menekültekötvenezres áradatát fogadta be. A dániai zsidóellenes pogromok után mintegy 8000 fő kapott itt menedékjogot. V. Gusztáv király személyesen is közbelépett a magyar zsidóság védelmében, s 1944 nyarán Horthy Miklóshoz intézett levelet. Raoul Wallenberg diplomata pedig 1944-ben Budapesten teljesített missziót érdekükben. A szovjet-finn fegyverszünet aláírása után, amikora Norvégia felé visszavonuló német csapatok végigpusztították Finnország északi részét, 55 000 finn állataival együtt Svédországban talált védelmet.

4.4. Finnország

Finnország az 1917. októberi orosz forradalom után (388 ezer km², 3,6 millió lakos) levált Oroszországról, s a finn parlament 1919. június 21-i nyilatkozatával önálló lett. Az ország köztársasági alkotmányt fogadott el erős államelnöki pozícióval. 1918-1920 között szörnyű pusztítássaljáró polgárháború bontakozott ki az ideiglenesen német támogatást élvező Mannerheim „fehér" csapatai és a szovjetek által támogatott Vörös Gárda között. A tartui (Dorpat) békében (1920. október 14.) a Szovjetunió elismerte Finnországot, s kjáratot biztosított számára a lappföldi Petsamo (Pecsenga) vidékén a Barents- tengerhez, Kelet-Karélia azonban Szovjet-Oroszországé maradt. Az új államnak konfliktusa támadt Svédországgal is, mivel mindketten igényt tartottak a stratégiai szempontból fontos Aland-szigetekre. A Népszövetség ezeket 1921. június 27-i döntésével Finnországnak ítélte, de kötelezte, hogy adjon autonómiát a mintegy 20 000 svéd lakosnak, biztosítsa a svéd nyelv használatát, s demilitarizája a területet.

A Moszkvával szembeni mély bizalmatlanság, a Svédországgal meglévő feszültségek, a hűvös távolságtartás Németország iránt, s a balti államok együttműködésének meghiúsulása Finnországot a két világháború között nemzetközi elszigeteltségre ítélte.

Belső rendjét az 1919. július 17-én elfogadott alkotmány határozta meg. A paraszti kis- bérlők helyzetét az 1922. évi agrárreform a nagybirtok kisajátításával oldotta meg, amely elsősorban az ősi svéd nagybirtokos családokat érintette.

A nácizmus Finnországban az 1929 novemberében zászlót bontott szélsőjobboldali, ún. Lapua mozgalomból nőtt ki, s militáns antikommunizmust folytatott. A hagyományos finn russzofóbia, a Szovjet-Oroszországgal vívott 1917-1918. évi felszabadító küzdelem, a fehérekés vörösök véres polgárháborúja, s a Moszkva ötödik hadoszlopának tekintett kommunista párt akciói teremtették meg a légkört, amelyben a finn jobboldal erőszakot alkalmazott a kommunistákkal és a szociáldemokratákkal szemben, s nyomást gyakorolt a kormányra és a parlamentre. Exponensük Svinhufvud 1931-ben miniszterelnök, majd 1937-ig államelnök volt. A mozgalmat polgári politikusok, gazdasági szakemberek és magas rangú katonák támogatták. Kommunistaellenes törvényeket fogadtattak el, s betiltották a baloldali pártok tevékenységét. Alkotmánymódosítással korlátozták a

parlamenti ellenzéket és autoritatív rendszert vezettek be. A Lapua mozgalom mérsékeltebb erői ezzel megvalósultnak tekintették céjukat, a radikálisok azonban a tejes parlamenti rendszer felszámolására és a társadalom fasiszta berendezésére törekedtek. Ideológiai támaszukat Olaszországból és Németországból merítették. Nézeteltéréseik 1932-ben szakadáshoz, sőt a kormány elleni fegyveres fellépésig fajultak. A Lapua mozgalmat ugyan feloszlatták, de utódszervezete (Hazafias Népmozgalom - IKL) mára német NSDAP mintájára politikai pártként tevékenykedett. Mérsékelt befolyásuk 1944-ig tartott, amikor a Szovjetunióval való békekötést követően betiltották.

Az 1939. augusztus 23-i szovjet-német megnemtámadási egyezmény titkos kiegészítő jegyzőkönyve Finnországot a szovjet érdekszférába sorolta, amely súlyos félelmeket keltett Helsinkiben. A Szovjetunió területelcsatolási ultimátumát követően 1939. október 5-én szovjet-finn tárgyalások kezdődtek Moszkvában. A Szovjetunió Karélia nagy részének átengedését követelte, továbbá haditengerészeti támaszpont építését a Finn-öböl bejáratánál, a Hanko (Hangö)-félszigeten. A finn kormány elismerte Leningrád védelmének biztosítását, s hajlandó volt átadni bizonyos területeket a várostól északra, de a karéliai földszoros és a Helsinkitől 100 km-re fekvő Hanko-félsziget átengedésére nem volt hajlandó. A szovjet hadsereg ezért 1939. november 30-án megtámadta Finnországot, hogy – a hivatalos indoklás szerint – támogatást nyújtson az emigráns kommunista Otto Wille Kuusinen vezette „demokratikus kormánynak".

A téli háború (1939. november 30. – 1940. március 12.) első szakaszában a kis finn hadsereg az idős Mannerheim tábornagy vezetésével sikereket ért el az összehasonlíthatatlanul erősebb, de a feladathoz képest gyengén felszerelt szovjet hadosztályok ellen. A megtámadott Finnország javára nemzetközi segélyakció bontakozott ki. Mivel Anglia és Franciaország expedíciós hadsereg küldését fontolgatta, a szovjet vezérkar friss erők (végül egymillió fő) bevetésével 1940. február végén áttörte a Manner- heim-vonalat, ami békeszerződés aláírásához vezetett.

A Népszövetség által agresszornak bélyegzett Szovjetunióval szemben végül támogatás nélkül maradt Finnország 1940. március 12-én békét kötött a Szovjetunióval. Finnország kénytelen volt átengedni délkeleti területeit, Viipuri (Viborg) városával. A Hanko- félszigetet katonai támaszpontként bérbe kellett adnia a Szovjetuniónak és biztosítania számára az átvonulás jogát a távoli északi Petsamo (Pecsenga) vidékén.

A norvégiai német hadjárat Finnországot tejesen elvágta a nyugattól, Svédország szigorú semlegességet mutatott, a balti államok szovjetizálása (1940 nyarán) után pedig növekedett Moszkva nyomása, s finn részről a szovjet-német egyezmény revíziójára törekedtek. Ezért 1940 őszén a finn kormány hozzájárult ahhoz, hogy német csapatok érkezzenek az országba. Németország stratégiai és hadigazdasági (fa, nikkel) érdekei is közelítették a két országot egymáshoz.

Az ország 1941. június 26-án bekapcsolódott a Szovjetunió elleni támadásba, majd november 25-én csatlakozott az antikomintern paktumhoz, s december 6-án hadiállapotba került Nagy-Britanniával. Finnországban „folytatólagos háborúnak" nevezték az ország részvételét a Szovjetunió elleni háborúban. Mannerheim azonban önálló hadvezetést folytatva elutasította Hitler kívánságát, hogy hadereje csatlakozzék a Leningrádot ostromló német hadseregcsoporthoz, s a Fehér-tenger felé sem volt hajlandó előnyomulni.

A szovjet hadsereg 1944. június-júliusi karéliai offenzívája nyomán Mannerheim lett a köztársasági elnök, aki augusztus 27-én fegyverszünetet kért a Szovjetuniótól. Mivel az északon ellenálló németeket szovjet segítséggel finn csapatok szorították ki az országból, a Szovjetunió nem tartott igényt a megszállásra, sem ellenőrző bizottság felállítására. így Finnország súlyos emberveszteségei és területvesztése ellenére szuverenitását illetően előnyös helyzetbe került Németország más kisebb szövetségeseihez képest.

Az 1944. szeptember 19-i fegyverszünet feltételeit az 1947. évi párizsi békeszerződés hagyta jóvá. Ebben az országot 300 millió dollár jóvátételre kötelezték, elveszítette többek között a nikkelben gazdag Petsamo vidékét, bérbe kellett adnia a Szovjetuniónak Porkkala kikötőjét, s eltávolítania a lappföldi német hadsereget.

4.5. Izland

Izland (103 500 km^2,196 549 lakos -1966) többévszázados norvég és dán uralom után 1918. december 1-jén lett szuverén állam, amelyet csak perszonálunió kötött össze Dániával. A tőkés fejlődés a 19. század második felében szilárdult meg, s újabb nagyparaszti állattenyésztő farmok és halászati vállalkozások alakultak. Főbb exportcikkei: hal, tőkehalmáj, gyapjú, hús, ló, toll.

A dán fennhatóság miatt politikai pártjai is viszonylag későn jöttek létre. A szakszervezeti mozgalom a századfordulón alakult ki, s 1916-ban szakszervezetei központi szervezetben egyesültek. Ugyanekkor alakult

meg a Szociáldemokrata Párt és az agrárérdekeket képviselő Haladó Párt. A kommunista párt 1930-ban alakult meg, amely 1938- ban a szociáldemokrácia balszárnyával Izland Szocialista Egységpártjává egyesült.

Az 1929-1933. évi világgazdasági válság súlyos károkat okozott a külkereskedelemnek, s megnövelte a munkanélküliséget.

A második világháború idején a szigetet brit (1940. május 10.) és amerikai csapatok (1941. július 7.) szállták meg, s nagy légi- és tengerészeti támaszpontot építettek ki. Iz- land 1943 decemberében felmondta a perszonáluniót Dániával, s az 1944. június 17-i népszavazást követően parlamentáris köztársaság lett, Sveinn Björnsson elnökletével.

5. KÖZEP- ES KELET-EUROPA ORSZÁGAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

5.1. Lengyelország, Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Bulgária, Albánia – Palotás Emil

Az államrendszer átalakulása az első világháború után

Az első világháború befejeződését követő néhány hónap alatt nagyobb változás történt Közép- és Kelet-Európa politikai térképén, mint a megelőző száz évben összesen. A Balkánon mára 19. században alakultak nemzeti államok, de a térség nagyobbik felét uraló soknemzetiségű Habsburg Monarchia és a cári Oroszország a világháborúig sikerrel ellenállt a nemzeti mozgalmak nyomásának. A radikális változás az 1917. évi oroszországi forradalmakkal kezdődött és a Habsburg Birodalom felbomlásával zárult.

1918. október 28-án Prágában kikiáltották a Csehszlovák Köztársaságot. Novemberben Lengyelország több pontján látott hozzá egy-egy kormány az évszázadnál hosszabb ideje szünetelő lengyel államiság újjászervezéséhez. Ugyancsak 1918 novemberében az észtekés a lettek a német kapituláció hatására újból kinyilvánították függetlenségüket, amit az orosz forradalmat követően egyszer már megkíséreltek. December elsején az egységes délszláv (szerb-horvát-szlovén) királyság megalakulását hirdette ki a szerb ré- gensherceg. Ugyanekkor Gyulafehérváron tömeggyűlésen jelentették be Erdély egyesülését a román királysággal. Az orosz birodalomról leszakadt litvánok is megalakították nemzeti kormányukat. A régióban az államok új rendszerének körvonalai bontakoztak ki

Az önállósulási szándék kinyilvánítását a régi keretek tejes széthullása közepette nem volt nehéz megtenni. Jóval nagyobb erőfeszítést követelt a deklarált államok tényleges megteremtése. A gyakran spontán szerveződő új kormányok első gondja a lehető leg-

nagyobb területállomány biztosítása, illetve megszerzése volt. A nemzeti-területi elhatárolódás már jóval az állami szerveződés előtt konfliktusokhoz vezetett a közép- és kelet-európai nemzeti mozgalmak között.

Az országhatárok kijelölésében a győztes antantnak volt döntő szava. A békeszerződésekben a nyugati hatalmak saját érdekeik szerint húzták meg az új keleti határokat. Döntéseikkel egyedül Csehszlovákia lehetett maradéktalanul elégedett. A nagyhatalmi diktátumoknak teljesen kiszolgáltatva csak a vesztes országok (Bulgária, Magyarország) voltak. A többiek mind megpróbálkoztak területszerző óhajaik kielégítésével, olykor az antant akaratával vagy szomszédaik fegyveres ellenállásával is dacolva. Romániának és Lengyelországnak csaknem tejesen sikerült megvalósítania expanziós céjait. Viszont a Szerbia jogán magát igazán győztesnek érző új délszláv államra területi kérdésekben nagy csalódás várt.

Az átalakulás formájának kialakításánál fontos szerep jutott a belső tényezőknek. Az integrációs erők diadalaként addig nem ismert állami képződmények születtek. Ilyen volt a csehek és a szlovákok első közös állama, valamint a három délszláv nemzet egységét kifejező ún. SZHSZ állam. A jugoszláv eszme százados előzmény után lett valósággá, a csehszlovakizmus viszont a világháború idején került előtérbe a nyugatra emigrált cseh polgári politikusok tevékenysége nyomán.

Csehszlovákia születésekor az államterület a többi közép- és kelet-európai országhoz képest könnyen alakult ki a három volt osztrák örökös tartományból, Csehországból, Morvaországból és az osztrák Sziléziából, valamint a magyar Felvidékből és a Ruszinsz- kónak nevezett kárpátajai területből. A határok miatt Prágának nem valamely szomszédjával támadt igazi nehézsége (ha a Tesin-vidék hovatartozásával kapcsolatos, nem túlzottan

jelentős cseh-lengyel nézeteltéréstől eltekintünk), hanem éppen saját polgáraival. A nyugati és az északi peremvidékek kompakt német lakossága nem kívánt az új államhoz tartozni, hanem deklarálta csatlakozását Németországhoz (illetve utóbb Ausztriához). Noha ez nem bizonyult megvalósíthatónak, a Szudéta-vidék problémája súlyos gondként végigkísérte az első köztársaságot.

A létezése első évtizedében Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak nevezett délszláv államalakulat két korábbi független országból: a közvetlenül a világháború előtt déli irányban már jelentősen terjeszkedett Szerbiából, Montenegróból és a volt Habsburg Monarchia különböző részeiből alakult ki. Utóbbiakhoz tartozott Bácska a Bánság nyugati részével, Horvátország, a szlovének lakta Krajina, valamint Dalmácia és Bosznia. Az SZHSZ állam megalakulásakor minden szomszédjával komoly területi vitái támadtak. Ezért kénytelen volt átengedni Romániának a Bánság keleti felét, Ausztriának a szlovének lakta vidék északi részét, az olaszoknak pedig Isztriát és Dalmácia bizonyos területeit. így az államnak nevet adó nemzetek egy része az új egységállam határain kívül maradt.

Nehezen született újjá Lengyelország is. Határai a felosztások előtti állapothoz képest erősen megváltoztak. Ide került a volt Orosz-Lengyelország, valamint Galícia egésze és a volt Porosz-Lengyelország nagyobbik fele (egy korridor révén kjárattal a Balti-tengerre). Felső-Sziléziát viszont az1921. márciusi népszavazás után (amelyet a városokban a németek, a falvakban viszont a lengyelek nyertek meg) a Népszövetség négyes bizottsága felosztotta Németország és Lengyelország között. így Felső-Szilézia déli és délkeleti része, a szénbányák 91 százaléka Lengyelországhoz került. Miközben az új állam nyugaton kisebb lengyelek lakta területeket veszített, keleten kiterjedt fehérorosz és ukrán vidékeket kebelezett be, Litvánia egy részével együtt. Az 1921-ig elhúzódó területszerző háborúk eredményeként Lengyelország európai középhatalommá vált, amely területével és lakosságának számával kiemelkedett a régió kisállamai közül. Lengyelország megnőtt területét leginkább Nagy-Románia közelítette meg. A régi királyság több mint duplájára nőtt Erdély, a Partium, Észak-Bukovina és Besszarábia bekebelezésével.

Bulgáriátjelentős területveszteség érte az ország nyugati és déli részein. Fájdalmasan érintette, hogy a békeszerződés megfosztotta az országot az Égei-tengerre nyíló, röviddel korábban megszerzett kjáratától. Albánia csak a világháború után kezdte el önálló létét, bár függetlenségét már 1912-ben meghirdette. A szakadatlan háborús körülmények miatt azonban nem sikerült államiságát konszolidálni.

Az így megszületett, illetve megnagyobbodott államokat létrehozóik nemzetállamként propagálták, s az átalakulást igazságos nemzeti forradalom diadalaként tüntették fel. A nemzetállami szólamok homogén etnikai szerkezetet sugalltak. A valóság azonban egészen más volt. Csehszlovákiában az államalapítók azzal érveltek, hogy a két nyugati szláv nép voltaképpen mindig egyetlen nemzetet alkotott. (Ezvolta„csehszlovakizmus", a két világháború között terjesztett hivatalos ideológia.) Az új állam azonban tarka képet mutatott; a lakosság legalább egyharmada nemzeti kisebbségekhez tartozott. Közöttük volt 3 millió német, háromnegyed millió magyar, közel félmillió ruszin (ukrán).

Az új jugoszláv állam hivatalos doktrínája szintén egységesnek tüntetett fel két rokon szláv népet. E „szerb-horvát" nemzetet éles ellentétek választották ketté, még mielőtt az anticipált egység létrejöhetett volna. De a szerbek és a horvátok együtt is csak a népesség 74 százalékát tették ki. Rajtuk kívül az SZHSZ királyságnak 1 millió szlovén, fél-fél millió német, magyar és albán, valamint jó félmillió egyéb nemzetiségű lakosa volt. A keletre terjeszkedő lengyel állam polgárainak 30 százaléka tartozott a nemzetiségekhez. Ebből 4 millió volt a rutén (ukrán), 2 millió (nemzetiségként számon tartott) zsidó, 1-1 millió fehérorosz és német. Míg korábban Óromânia nemzetileg valóban homogén volt, a háború utáni Nagy-Románia erősen megnőtt lakosságának több mint egynegyedét kisebbségiek tették ki. Ebből 9 százalék, másfél millió magyar volt. A régióban 22-24 millió ember, az összlakosság negyede tartozott valamelyik nemzeti kisebbséghez. Viszonylag homogénnek csupán Bulgáriát, illetve két balti országot, Észtországot és Litvániát tarthatjuk, mivel itt a nemzeti kisebbség aránya messze alatta maradt az összlakosság ötödének.

A térségbeli radikális átalakulás nyomán magyarok, albánok, szlovének stb. nagy tömegei kívül rekedtek az újonnan húzott nemzeti határokon. Albán és magyar vonatkozásban ez az ország lakosságának harmadát, a szlovének esetében csaknem ugyanennyit érintett. Ha a macedóniai szlávokat e korban még a bolgár nemzethez sorojuk, akkor Bulgáriában is csupán a nemzet harmada élt.

A nemzetiségi (kisebbségi) kérdés a két világháború közti időszakban a társadalmi-politikai feszültségek forrása maradt. A nemzeti elnyomás nem szűnt meg az államszerkezet változásával; sokszor csupán az elnyomók és az elnyomottak cseréltek szerepet. Korábbi történelmi igazságtalanságokjóvátétele címén az új uralkodó nemzeti elitek lényegében ugyanolyan igazságtalanságokat követtek el, legfejebb megváltozott előjellel. A tudatosan szított nacionalista és irredenta szenvedélyek kedvező táptalajul szolgáltak a retrográd politikai törekvésnek.

A világháborút követő első évek további sajátossága a nagy tömegmozgalmak jelentkezése volt. Ezek legtöbbször a szociális-gazdasági bajok és elégedetlenség talaján bontakoztak ki. A spontán forradalmi erjedés különféle megnyilvánulásai nem veszélyeztették a mindenütt érvényesülő, alapjában nyugati mintájú polgári-alkotmányos berendezkedést. A szovjet-orosz példát követő tanácsmozgalom – Magyarországtól, valamint a halvány lengyel kísérlettől eltekintve – csak a Baltikumban jelent meg, s csupán átmeneti sikert ért el.

Politikait ársadalmi reformok az 1920-as évek elején

A megszilárduló polgári rendszerek Magyarországtól északra mindenütt felszámolták a monarchiát. A köztársaság kikiáltásával az új államok berendezkedésük minden elemét maguk választhatták meg. A demokratizálásjegyében eltörölték a nemesi címeket és születési előjogokat. Alkotmányban rögzítették a parlamentáris demokrácia működésének szabályait, s kiszélesítették a választójogot.

Valamennyi köztársasági alaptörvény biztosította a törvényhozás elsődlegességét a végrehajtó hatalommal szemben. A monarchiákban szűkítették ugyan a korábbi királyi kiváltságokat, s erősítették a parlament funkcióit, deavégrehajtó hatalmat kézben tartó uralkodó túlsúlya ettől még megmaradhatott. A törvényhozás funkcióit egykamarás parlamentek látták el, csupán Lengyelországban és Csehszlovákiában hoztak létre második kamarát, Románia pedig megőrizte korábbi kétkamarás rendszerét. A felsőházak kompetenciája azonban mindenütt korlátozott maradt.

A politikai reformokkal egyidejűleg lényeges szociálpolitikai intézkedéseket hoztak. A háború után kiépítették az állami munkásvédelem és a társadalombiztosítás átfogó rendszerét. A korábbi önsegélyezés mellett az északi régióban bevezették az ipari munkások kötelező betegségi, baleseti, rokkantsági stb. biztosítását s az öregségi nyugellátást.

Legnagyobb jelentőségű a földreform volt, amely átalakította a népesség nagy többségét alkotó parasztság helyzetét és az egész korábbi anakronisztikus társadalmi szerkezetet. A kormányok, mindenütt érzékelve a tömegnyomást, mára nagy átalakulás első pillanatában, 1918 végén elszánták magukat a földtulajdonviszonyok demokratizálására. A rendszerint deklaratív első törvényt kevés helyen követték azonnal tettek; a tényleges földosztás végrehajtása sokáig elhúzódott.

Jugoszláviában az új hatalomra helyenként valóságos feudális viszonyok felszámolása várt (Boszniában, részben Dalmáciában). Északon a földreformtörvények a Habs- burg-monarchiától örökölt hagyományos nagybirtokrendszert likvidálták. Összességében a két világháború közti időben közel 2,5 millió hektár föld cserélt gazdát; 650 ezer család jutott tulajdonhoz. A régi nagybirtok gyakorlatilag eltűnt. A volt földesurak kártérítés kaptak. Az agrárátalakulás negatív velejárójaként a földterület szétaprózódott. Eközben jelentős rétegek maradtak föld nélkül vagy nyomorogtak a megélhetést nem biztosító törpeparcellákon.

Hasonlóan radikális volt a bolgár földtörvény, amely az 50 hektár feletti birtokok felszámolását írta elő. Itt az agrárkérdés hagyományos kelet-európai formájában már korábban sem létezett; latifundiumok Bulgáriában soha sem voltak. A háború után kormányra került parasztpárt egalizáló buzgóságában a zsírosparasztságot is korlátozni akarta.

A Jugoszláviáéhoz hasonló szerkezeti változás következett be Romániában, ahol 6 millió hektár földet osztottak fel; ebből 1,4 millió parasztcsalád jutott új tulajdonhoz. A Regátban ekkor vált uralkodóvá a parasztbirtok. A gyökeres átalakulás ellenére az agrárkérdés Romániában sem oldódott meg: a paraszti gazdaságok háromnegyedének az önálló létezéshez szükséges minimumnál kevesebb föld jutott. Még rosszabb helyzetben volt 700 ezer föld nélkül maradt parasztcsalád. A földbirtokosok kártalanítását az állam magára vállalta, a parasztok pedig az állam adósai lettek.

Csehszlovákiában és Lengyelországban, ahol jelentős volt a nagybirtok, sőt azon belül a latifundiumok súlya és szerepe, a birtokos osztályok erejéből jóval mérsékeltebb átalakulásra futotta. Az 1919-ben elfogadott kerettörvény Csehszlovákiában viszonylag radikálisnak mondható, hiszen előírta a nagybirtokok 150 hektár feletti részeinek kisajátítását. Végrehajtása soha nem fejeződött be. Az agrárreform mérsékelt jellegét erősítette a kártalanítás magas összege, amit a parasztság bankhitelekből teljesített, belátható következményekkel. A régi birtokrendszer még több maradványa őrződött meg Lengyelországban, ahol az agrárprobléma különösen élesen jelentkezett a latifundiumok elterjedtsége és a földnélküliek óriási tábora miatt. Még a birtokos parasztoknak is csupán 16 százaléka rendelkezett a megélhetéshez elegendő földdel. A reform két évtizede alatt a nagybirtokok területének alig több mint egynegyedét sajátították ki, összesen 8 millió hektárt.

Az agrártörvénykezésnek szinte mindenütt nemzetiségi éle is volt. Az új „nemzetállamok" kihasználták a lehetőséget az idegen nemzetiségű nagybirtokos osztályok gazdasági hatalmának gyengítésére vagy megszüntetésére. Így mértek csapást az erdélyi, a szlovákiai és a jugoszláviai magyar nagybirtokra. A Baltikumban az állam alapítóka földreformokkal tulajdonképpen a német (és részben orosz, részben lengyel) birtokosokat számolták fel. A nemzetiségi diszkrimináció jellegzetes példája Románia, ahol a besszarábiai orosz földtulajdonosok mindössze 25 hektárt, ókirályságbeli román sorstársaik viszont 500 hektárt tarthattak meg maguknak.

A gazdasági válság hatása és a társadalmi viszonyok alakulása

Új életüket a közép- és kelet-európai országok sokéves háborús megpróbáltatások után, a tejes gazdasági kimerültség közepette kezdték el. Nehézségeiket fokozta a nagy átalakulással együtt járó zűrzavar: az újraszabott határok századok során kiépült gazdasági kapcsolatokat romboltak szét, illetve korábban kapcsolatban nem álló területeket egyesítettek; a pénzrendszert is az alapoktól kellett újjászervezni, ráadásul gyorsan mélyülő infláció közepette.

A gazdasági-pénzügyi válságból egyedül Csehszlovákia volt képes önerőből kilábalni. A többi ország csak külföldi kölcsönök segítségével tudott úrrá lenni a hosszan elnyúló krízisen. Az államháztartás rendbetétele mellett a gazdaság fejlesztéséhez szintén külső tőkére volt szükség. Az 1920-as évek gyors kibontakozását a viszonylag nagy mennyiségben beáramló nyugati kölcsöntőke segítette. Az évtized derekától valamennyi országban fellendülés kezdődött, amiben a kedvező agrárárak is közrejátszottak. Növekedtek az ipari termelési mutatók, s bővült a külkereskedelem. Ám a növekedés még e kedvező években sem volt átütő erejű; a gazdasági szerkezet modernizációja lassan haladt előre. A fellendülést hamar megtörte az évtized végén kibontakozó gazdasági világválság.

A korábban ismeretlen mélységű és elhúzódó válság először a mezőgazdaság értékesítési válságában jelentkezett. Az eladhatatlan készletek felhalmozódása árzuhanáshoz vezetett. A gabonaárak az 1930-as évek derekáig a válság előtti harmadát-felét tették ki. Sok (főleg új) paraszti gazdaság tönkrement.

A válság az iparban differenciáltabban jelentkezett. A helyzet ott vált súlyosabbá, ahol az ipari kapacitások fejlettebbek voltak (pl. Csehszlovákiában, amely fokozottabban volt külpiacokra utalva). Mivel a balkáni országokban az ipari termelés addig sem elégítette ki a hazai igényeket, visszaesése nem volt jelentős és rövidebb ideig tartott. Az agrár- és ipari válságot pénzügyi és hitelválság tetézte. Elkerülhetetlenné vált az állam radikális beavatkozása a gazdasági folyamatokba. Legfontosabb a kötött devizagazdálkodás

bevezetése volt, ami a közelmúltig fennmaradt. Fokozottabb védelemre szorult a hazai piac is; az exportot állami eszközökkel ösztönözték. A válság és depresszió után fellendülés következett, ám ez szintén rövid életűnek bizonyult és még az előző évtized fejlődési intenzitását sem mindenütt érte el.

A korszakban a mezőgazdasági termelés mennyisége számottevően emelkedett, főként a művelésbe vont területek növelése, s kevésbé a korszerűsítés révén. Az eredmény azonban nem volt kielégítő'a népesség gyors szaporodásával összevetve. Becslések szerint a régióban az egy főrejutó agrártermelés inkább csökkent a két világháború között.

A kormányok mindenütt nacionalista gazdaságpolitikát folytattak, ami a belső piac fokozott védelme mellett elsődlegesen az önállóság garanciájának számító iparfejlesztésére irányuló törekvésekben mutatkozott meg. Itt gyors előrehaladást lehetett remélni, hiszen a gazdasági szerkezetben az ipar részaránya (Csehszlovákia kivételével) csekély volt. A növekedést azonban korlátozta az országok belső helyzete, és az, hogy a mérsékelt növekedés miatt a nemzetközi piacok nem tágultak. A gazdaság legdinamikusabb ágazatává még így is az ipar vált. Növekedésének üteme némileg meghaladta az európai átlagot, de a fejlett nyugati országokkal szembeni elmaradottsága sem csökkent. Csupán a balkáni országok produkálhattak látványos eredményeket, mivel ott az ipar kezdetleges szinten állt, s a csekély beruházás is nagy előrelépésnek számított.

A régiónak az első világháború előtti évtizedekre jellemző gyors ütemű fejlődése a két háború közti időszakban nem folytatódott. Ennek oka a gyenge belső felhalmozási képesség mellett abban keresendő, hogy a stagnáló világgazdasági periódusban a közép- és kelet-európai országok sem voltak képesek lendületes átalakítást végrehajtani. Továbbra sem került sor átfogó iparosításra, így a társadalom modernizációja a legtöbb országban váratott még magára.

A társadalmi struktúra sajátosságait illetően Csehszlovákiában a modern kapitalizmusra jellemző nagytőke és nagyszámú, tagolt munkásság alkotta a Nyugat-Európához közelítő' társadalomszerkezeti modell két alapvető

elemét. Ezt meglehetősen széles polgári középrétegek, modern értelmiség és a földreform következtében számában némileg megerősödött birtokos parasztság egészítette ki. A legfontosabb háború utáni változásnak az arisztokrácia addigi túlnyomó szerepének megszűnését, a nagypolgárság gazdasági és politikai vezető szerepét tekinthetjük. A hatalmas ipari termelést, a fejlett hiteléletet és külkereskedelmet szűk tőkés csoport tartotta közvetlen ellenőrzése alatt. A számszerűen legnagyobb osztály, az ipari proletariátus aránya a lakosságon belül a két világháború között meghaladta az egyharmadot. Ez a munkásság nemcsak létszámával, hanem magas szakmai képzettségével és erős szervezettségével is különbözött a kelet-európai átlagtól. Az új államot nagy regionális eltérések jellemezték. Cseh- és Morvaország gazdasági színvonalától jóval elmaradt Szlovákia, ahol a lakosság foglalkozási megoszlása a kelet-közép-európai agrártársadalom jellegzetes képét mutatta.

Lengyelországban is erősödött a polgárosodás, de sok vonás fennmaradt a régi nemesi társadalomból. A földreform érzékeny csapást mért a lengyel nagybirtokosságra, de a viszonylag mérsékelt és részleges reform miatt e réteg ereje csak meggyengült, s konzerválódtak a rendi-nemesi struktúra elemei. Az arisztokrácia megőrizte hagyományos különállását, s erős pozícióban maradt a helyi gazdasági és hatalmi életben, a központi kormányzat szintjén viszont engedni kényszerült.

A lengyel nagy- és középburzsoázia vékony réteget alkotott. A szűkebb nagytőkés elit több csoportra tagolódott. Felső-Sziléziában jórészt német vállalkozókból, a volt orosz lengyel országi részeken lengyel, s nem kis részben zsidó tőkésekből állott. Míg a

könnyűipar és a kereskedelem jórészt zsidó kézben összpontosult, a részben nemesi eredetű lengyel nagytőke a nagybirtok ipari üzemeiből fejlődött ki. A nemesi eredetű középosztály fennmaradását és erősödését a tisztikarban és az államapparátusban elfoglalt pozícióik tették lehetővé.

Romániában az agrárreform a lengyelországitól eltérően valóságosan megrendítette a korábban mindenható nemesi-földesúri osztály gazdasági pozícióit. A tulajdonviszonyok radikális megváltozásával a nagybirtok összezsugorodott, a szántóterületnek már alig több mint a tizede felett rendelkezett. A volt bojároknak nem csak gazdasági ereje csökkent, az új hatalmi rendszer aláásta addigi társadalmi-politikai hegemóniájukat is. A vezető eliten belül a román nemzeti burzsoázia megerősödésével kialakult a polgári elemek fölénye. A hivatalnoki-értelmiségi tábor hamarosan a politikai életben is befolyásos tényezővé emelkedett. Az 1920-as években a kormány jogi-adminisztratív eszközökkel támogatta a korábban gyenge nemzeti burzsoázia gazdasági hatalmának megalapozását; állami koncessziókkal, egyéb kedvezményekkel törekedett a külföldi érdekeltségek és a zsidó vállalkozók addigi túlsúlyának visszaszorítására.

Az úri középosztály előretörése, növekvő részesedése az államhatalmi pozíciókban és a korábban lenézett (gazdasági) pályák iránti fokozódó érdeklődése új formában vetette fel több országban a zsidó polgársághoz való viszonyt. A polgári középrétegek gondolkodását régóta erősen foglalkoztató zsidókérdés a világháború után – Romániában különben csak ekkor került sor a zsidók kései emancipálására-a gyakorlati politikának is állandó témája lett. Az intézményesített politikai antiszemitizmust illetően Románia, Lengyelország és Magyarország sok hasonló vonást mutatott.

A korszerűsödés kétségtelen jele volt, hogy Lengyelországban és Romániában erősen nőtt a városlakók és az értelmiségi foglalkozásúak száma. Becsült adatok szerint a városi kispolgárság együttes létszáma Lengyelországban a korszak végén megközelítette az 1 milliót, Romániában pedig a 3 millió főt. A tőkés fejlődés jellegzetes vonásaként tovább nőtt a városi proletár elemek száma és súlya. Ezzel együtt az ipari munkások és a bányászok milliós tömege elmaradt az agrárproletárok nagy száma mögött, az iparon belül pedig a kisipari és a gyári munkások aránya megegyezett. Romániában a gyorsan növekvő proletariátus a társadalom kis hányadát tette ki. Amíg Lengyelországban a keresők 17, Magyarországon 22, Romániában csupán 7 százaléka dolgozott az iparban.

Legsúlyosabb társadalmi konfliktusnak a parasztkérdés kiéleződése bizonyult. Az agrárviszonyok és a gazdaság fejlődéséből következett, hogy a paraszti lakosság aránya kiemelkedően nagy maradt (Lengyelországban az összlakosság kétharmada, Romániában háromnegyede), s helyzete sajátosan alakult. A falusi életmód és a kultúra színvonalának elmaradottsága miatt a birtokos parasztság is kisebbrendűnek számított a vele anyagilag azonos, vagy akár kedvezőtlenebb helyzetű városi polgárral vagy tisztviselővel szemben. Úr és paraszt megkövesedett ellentéte változatlanul áthatotta a lengyel, magyar és román társadalmat.

Más társadalmi szerkezettel találkozunk a balkáni országokban. A lakosság négyötödét itt még a parasztság tette ki, az uralkodó elit és a polgári középrétegek együttesen is csak a társadalom vékony felső részét, ahogy az már a világháború előtt kialakult. A hagyományosan két részből szerveződő uralkodó osztályon belül a kereskedők, az ipari vállalkozók és a gazdagparasztság felső rétege által alkotott polgári-tőkés elemmel szemben társadalmi-

politikai értelemben az államapparátus és a hadsereg vezetőiből szerveződő hatalmi elit dominált. A háború utáni fejlődés erősítette ezt a megosztottságot. A középrétegek összefonódtak az uralkodó osztállyal.

A balkáni társadalom zömét változatlanul a 20. századi viszonyokhoz képest kevéssé differenciált paraszti tömegek képezték. A nagybirtokosság szétverésével az új Jugoszláviában a horvát-szlovén vidék a szerb mintához idomult: itt is kialakult a birtokos parasztság számbeli dominanciája. Sem itt, sem Bulgáriában nem a szélsőségek jellemezték a vagyoni szerkezetet. A gazdagparaszti birtok nem voltjelentős ésaföldnélküliek aránya sem volt magas a parasztságon belül. A balkáni falvak hallatlan elmaradottsága a kulturális és egészségügyi viszonyokban, valamint a lakás- és táplálkozási körülményekben is megmutatkozott.

A politikai struktúra változásai

1918 után a térség politikai-hatalmi viszonyaiban éppúgy kettősség érvényesült, mint a társadalmi átalakulásban. Érzékelhető volt a korszerűsödés, de sok helyütt érvényesült a hagyományok visszahúzó ereje. Másfelől az öröklött szociális és politikai ellentéteket tetézték az új államok szervi, születési hibái. Mindez közrejátszhatott abban, hogy a halmozódó politikai feszültségek kezelésében a hatalmi elit egy része mind kevésbé érezte alkalmasnak a kialakult demokratikus intézményi kereteket. A to- talitárius-tekintélyuralmi állam Európa-szerte szaporodó változatai vonzó mintákat követeltek kiút gyanánt. Csupán idő és alkalom kérdése volt, hogy mikor került sor a képviseleti demokráciák felváltására parlamentellenes, autoritatív berendezkedéssel. Bár voltak kísérletek totális diktatúra bevezetésére is, ám ezek a második világháborúig sikertelenek maradtak.

A régióban kivételes helyzetben volt Csehszlovákia, amelynek gazdasági erejét megalapozta, hogy örökölte a Habsburg-monarchia ipari-gazdasági potenciájának 70 százalékát, miközben a területből 21, a lakosságból 26 százalékjutott neki. Ez a kedvező indulás tette lehetővé a gyors normalizálódást követő intenzív gazdasági növekedést. Ipari kapacitása messze meghaladta a belső szükségleteket; az ország a térség vezető exporthatalmává nőtte ki magát. Politikai intézményrendszere nagyfokú belső stabilitást mutatott. Az 1920-ban elfogadott alkotmány – Kelet-Közép-Európában egyedülállóan – betű szerint érvényben maradt az első köztársaság bukásáig. A stabilitás és az új demokrácia szimbólumává nőtt az „államalapító" Tomás Masaryk – a köztársaság elnöke 1918-1935 között –, aki tekintélyét már az emigrációban megalapozta a függetlenségért vívott következetes harcával.

A cseh politikai elit magatartására sajátos kettősség volt jellemző. Szándékát, hogy modern és demokratikus államot teremtsen, ahol érvényesül minden polgár formálisjogi egyenlősége, ellensúlyozta törekvése, hogy az államot kifejezetten a cseh elem szolgálatába állítsa. A nemzetiségeket következetes állami diszkrimináció sújtotta. Ez a gazdaságpolitikától a közhivatalok betöltésén és a népszámláláson át az adópolitikáig megmutatkozott. Szlovákia iparát tudatosan visszafejlesztették, hogyjobban beilleszkedjen a Prága által kívánatosnak vélt országos munkamegosztásba.

A jórészt a háború előtti alapokon szerveződött cseh pártstruktúra nemzeti, de ezen belül társadalmi és ideológiai elvek szerint is erősen tagolt volt. A korszak első felében három nemzeti agrárpárt (cseh-német-magyar), három szociáldemokrata és (klerikális) néppárt működött. Az utóbbiak között a cseh és magyar mellett különösen a szlovák volt jelentős. A cseh pártok közül az agráriusok voltak centrumhelyzetben. Szervezetük a tulajdonos parasztság széles gyűjtőmedencéjét alkotta. Ezen kívül a nem szocialista irányultságú értelmiség nagy tábora is ide tartozott. Valamennyi kormánynak tagja tudott maradni, ami nagy kompromisszumkészségétjelzi. Vezére, Antonín Svehla, hosszú éveken át volt miniszterelnök. Ajobboldal bázisát a Nemzeti Demokrata Párt alkotta, amely körül a nagypolgárság és a felső bürokrácia tömörült. Nem túl nagy kaliberű vezetőit harsány nacionalizmus jellemezte; ebben versenytársuk volt a Nemzeti Szocialista Párt, amelyben szocializmus már formálisan sem maradt erre az időre, nacionalizmus annál több. Politikai elvtelenségéről meredek kurzusváltásai tanúskodnak. Ehhez a párthoz tartozott sokáig az államalapító triumvirátus másik tagja, Eduard Benes. Ö formálta a csehszlovák külpolitikát az egész korszakon át. A Csehszlovák Néppárt a politikai katolicizmust képviselte a nyugati részeken. Bár az első köztársaságot kezdettől anti- klerikális beállítottságjellemezte, ez a párt megtalálta a módját, hogy egy periódus kivételével végig a kormányban maradjon. Igyekezett bizonyítani, hogy a katolicizmus nem azonos a feudalizmussal és a politikai reakcióval.

A szlovák tábor erősen megoszlott. A „csehszlovakizmus" hívei megtalálhatók voltak több pártban, ők azonban együtt is a kisebbséget alkották. Markáns szerepjutott a Szlovák Néppártnak, amely heves ellenzékiséggel válaszolt az országrész gazdasági-közigazgatási diszkriminációjára. Hamar zászlajára tűzte a területi autonómia követelését is. A párt alapítója és haláláig vitathatatlan tekintélyű vezetője Andrej Hlinka volt. A németeknél szintén találkozhatunk külön agrár- és keresztényszociális párttal, valamint jelentős tagsággal bíró szociáldemokrata párttal. Ök alkották az „aktivista" tábort, amely beletörődött a kialakult viszonyokba, és

elfogadta a csehszlovák államot. Velük szemben álltaka „negativisták", az intranzigens nacionalista pártszerveződések, amelyek befolyása az 1920-as években még szerény volt. A magyarság két politikai szervezete – az 1919-ben létrejött Országos Keresztényszocialista Párt és a háború előtti Kisgazdapárt helyi utódszervezeteként megalakuló Magyar Nemzeti Párt – végig ellenzékben maradt. 1936-ban fúziójukeredményeképpen született meg az Egyesült Magyar Párt. Nem kevés magyar „aktivista" vett részt a kormánypártok tevékenységében is. A Csehszlovák Kommunista Pártra hasonlóképp szép számmal szavaztak magyarok. Ez a párt nem nemzetiségi alapon szerveződött. A választásokon rendrejól szerepelt, és a köztársaság fennállása alatt mindvégig legálisan működött, ami szintén egyedülálló a térségben.

Az alkotmány életbelépését követően négyszer tartottak általános választást a kétkamarás parlamentbe. Mindig sok párt szerzett mandátumot, így kormány csak koalíciós alapon szerveződhetett. Az első koalíciót 1921-ben a cseh pártok összefogásából hozták létre. Az „össznemzeti" koncentráció sikerrel látta el feladatát: a cseh hegemónia érvényre juttatását a gazdaságban, a közigazgatásban és az oktatás, a kultúra területén. Amikor a bal- és ajobboldal közötti ellentétek kiéleződtek és az 1925-ös választásokon a kormánypártok meggyengültek, kénytelenek voltak a homogén nemzeti elvet feladni, és a hatalom bázisának szélesítése érdekében nemzetiségi pártokat is bevonni a kormányzásba. Létrejött a polgári koalíció. Az aktivista német pártokkal tartós együttműködést alakítottak ki. Rövidebb időre szólt a Szlovák Néppárt részvétele a kabinetben. Mivel az autonómia gondolatát ekkor sem adta fel, hamarosan felszínre törtek az ellentétek. Így ez az „úri" koalíció szintén csak egy választási ciklust ért meg.

1929-ben újabb váltás következett: az addigi polgári blokk kiegészült a szocialista pártokkal. Megalakulta nagykoalíció, amelytől ezúttal a Szlovák Néppárt maradt távol. Az állami intézkedések ellenére a válság elhúzódott. A német lakosú Szudéta-vidék a gazdaságilag legfejlettebb körzetekhez tartozott; itt a lakosság felét az ipar foglalkoztatta, s többségük munkanélkülivé vált. Ekkor egyesültek az addig megosztott német nacionalista pártok. Az így létrejött Szudétanémet Párt gátlástalan szociális és nemzeti demagógiája, kiegészülve a kívülről jövő náci propaganda hatásával, az 1935-ös választáson a széles körű elégedetlenség talaján földcsuszamlást idézett elő. A német szavazatok 85 százalékát megszerezve az ország második legerősebb pártja lett. Bár eleinte még a köztársaság fenntartása mellett foglalt állást; de súlyos belső válsághoz vezetett követelése, hogy föderalizálják az országot a nemzeti egyenjogúság alapján.

Az államot fenyegető veszélyek megítélésében a cseh politikai elit megoszlott. A hajthatatlanok csoportját az idős Masaryk köztársasági elnök helyét elfoglaló Benes vezette. Milan Hod a, akinek személyében először lett szlovák ember az ország miniszterelnöke, hajlott némi engedményre, de elképzeléseit képtelen volt érvényesíteni. Közben a belső harcoktól egy időre szétzilálódott Szlovák Néppárt újjáélesztette autonómiakampányát, és felvette a kapcsolatot a Szudétanémet Párttal, amely 1937 után feladta lojalitását, és nyíltan a náci hódító tervek mellé állt.

Az anschluss után Csehszlovákia lett a hitleri expanzió következő célpontja. A Berlin által kiprovokált „szudétanémet" válság – miután a kisantant csődöt mondott, és Franciaország sem mozdult védence érdekében – kritikus helyzetbe hozta a köztársaságot. A Hod a-kormány 1938 szeptemberében némi hajlandóságot mutatott az állam födera- lizálására a német és a szlovák igények figyelembevételével, de gesztusával elkésett. Berlini utasításra a Szudétanémet Párt mindig többet követelt, mintamit Prága az adott pillanatban hajlandó lett volna megadni. Bára köztársaság védelmi potenciája sokak véleménye szerint akkor még nem volt lényegesen gyengébb, mint a Harmadik Birodalomé, Benesék nem vállalkoztak a függetlenség fegyveres védelmére. Kapitulációjuk eredményeként Csehszlovákiát 1938 szeptemberében a müncheni konferencián előbb megcsonkították, majd 1939 tavaszán tejesen felszámolták. A németek a cseh-morva területeket március 15-én megszállták, miután a velük együttműködő pozsonyi néppárti vezetés sebtiben összehívott parlamentje kikiáltotta az önálló Szlovák Köztársaságot.

A politikai intézményrendszer főbb kereteinek kitűzésére Lengyelországban 1919 elején az ún. kisalkotmányban sor került. A demokratikus parlamentarizmus intézményi rendszere azonban a kelet-közép-európai normát meghaladóan képlékenynek mutatkozott. A hatalmi ágak kölcsönös kiegyensúlyozásán nyugvó mechanizmus igazából soha nem működött. A politikai instabilitás nem korlátozódott a polgári parlamentarizmus időszakára, a helyzet a tekintélyuralmi rendszer kialakulása után sem változott. Már az első világháború előtt, majd annak folyamán két politikai érdekcsoport, a szocialisztikus baloldal és a polgári demokrácia táborának szembenállása uralta a belpolitikát. E felállás ismétlődött meg 1919januárjában, amikor a múltja alapján a Lengyel Szocialista Párthoz (PPS) közel állónak hitt-valójában már régen saját személyi hatalmának előkészítésén munkálkodó és a PPS-hagyományból csupán a hajthatatlan nacionalizmus színárnyalatát megőrző – ideiglenes államfő, Józef Pilsudski kénytelen volt a polgári erők vezető csoportjához, a Nemzeti Demokratákhoz (ND = endecja) tartozó Ignacy Paderewskit megbízni a kormány megalakításával.

A hatalmi küzdelem súlypontja hamarosan az alkotmányozó gyűlésbe helyeződött át, ahol a konzervatív-keresztény polgári tábor viszonylagos többséggel rendelkezett. Politikai programját a magántőke erősítése és az agrárreform fékezése mellett hódító külpolitika és az erőtejes belső lengyelesítés igénylése jellemezte. Nem sokkal volt gyengébb a baloldal sem. A munkásság mellett széles baloldali értelmiségi rétegeket maga mögött tudó PPS-re eleinte hatott a korrajellemző balos forradalmiság, bár a radikális baloldal szerepét a Kommunista Párttól nem akarta, de nem is volt képes átvenni. Utóbbi mereven tagadta a polgári köztársaság létjogosultságát, ezért hamar kiszorult a parlamenti küzdelemből. A közbülső politikai mezőt a falusi tömegekre támaszkodó Parasztpárt töltötte ki, a mérleg nyelveként ingadozva az ND és a PPS vonzása között.

Az ND eredetileg az erős államhatalom híveként definiálta magát. Ám látva Pilsudski tekintélyének gyors gyarapodását, a hatalmi funkciók látványos koncentrálódását a marsall kezében, változtatott elképzelésein, és az alkotmányozás során nem az államfő, hanem a parlamentjogkörének a növelése mellett szállt síkra. A másik póluson a PPS, amely korábban fellépett a túlzó központosítás és az unitarizmus ellen, menet közben szintén módosított elvein, és Pilsudskira gondolva az államfőnek kívánt minél nagyobb szerepet biztosítani. Az 1921-ben elfogadott alkotmány a törvényhozásnak juttatott némi túlsúlyt a végrehajtó hatalommal szemben. Ennek alapján beszélnek „a parlament uralmáról". A kormány a nemzetgyűlésnek felelt és az általa hét évre választott köztársasági elnöknek is ekkor inkább protokolláris-képviseleti feladatokjutottak, mint a nemzet vezetése. A csalódott Pilsudski így hamarosan visszavonult az aktív politikától.

1921 után változatlanul a parlament elsőbbsége érvényesült. A szejmben másfél tucat pártjutott képviselethez, a kormányok állandóan cserélődtek. A parlament leginkább a politikai és magánbotrányok sokaságával tűnt ki, munkáját így a közvélemény értetlensége és növekvő kiábrándultsága kísérte. A viharos belpolitika részeként parlamenten kívüli erők is hallatták hangjukat. A munkásság nagy sztrájkhullámokban juttatta kifejezésre elégedetlenségét. Krakkóban 1923-ban spontán felkelésre került sor. Az agrártörvény szabotálása miatt elkeseredett parasztság is forrongott, különösen Galíciában és a keleti területeken, ahol a nagybirtok fojtogató túlsúlya fennmaradt.

A lakosság harmadát kitevő nemzetiségiek helyzete szintén romlott az új államban, amely sem az idevágó alkotmányos előírásoknak, sem nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségeinek nem tett eleget. Ez a harmad nemcsak a kormányban nem kapott soha helyet, a törvényhozásban semjutott neki érdemi szerep. A szigorú centralizáció miatt még helyi szinten is ki volt zárva a hatalomban való közreműködésből. A keleti területeken erőszakos lengyelesítés folyt, a nyugati részeken a fejlett német polgárságot gazdasági diszkrimináció sújtotta.

A koalíciós kormányok sorsát alapvetően befolyásolták a gazdasági problémák. A háború utáni általános pangás közepette kabinetek egész sora hasztalan igyekezett a korábban egymástól elszigetelt országrészekből egységes és működőképes nemzetgazdaságot teremteni. Az egyik ilyen reformkísérlet kudarcát követő válsághangulatot lovagolta meg Pilsudski, amikor 1926 májusában váratlanul államcsínyt hajtott végre. Személyéhez hű fegyveres egységek élén Varsó ellen vonult, és a fővárost háromnapi harc árán elfoglalta. A legitim hatalom meghátrált: az államfő és a kormány lemondott. A tejes hatalom Pilsudski kezébe került. Gyors sikerét főként a baloldal egységes támogatásának köszönhette; még a kommunisták is mellette léptek fel.

Pilsudski bírálata érdemleges programmal a fordulat után sem állt elő. Maradt a hangzatos jelszó, a „párturalom" felszámolásának, a nemzet „morális meggyógyítású- nak" ígérete. A „szanáció”jegyében kezdte el személyi uralmának kiépítését. A régi struktúrát fokozatosan bontotta le. Magának szerényen a hadügyminiszteri tárcát tartotta meg (csak kivételesen és rövid időre vette át a miniszterelnökséget), de minden fontos állami posztra saját emberét helyezte, leggyakrabban katonatisztet. Így a rendszer egésze militarizálódott.

A parlamentet saját kormánypárt megteremtésével belülről próbálta meghódítani. E „pártonkívüliek blokkja" minden politikai irányzatból toborzott híveket az új rezsimnek, egyelőre mérsékelt sikerrel. Közben a régi pártstruktúra is átalakult, bár szerepét megőrizte. A pilsudskistákfő ellenfelévé a baloldal és a mérsékelt polgári pártok koalíciójaként létrejött Centrolew vált, amely a parlamentben kétszer is leszavazta a kormányt.

Amikor azonban 1930 nyarán a Centrolew a társadalmat is mozgósítani igyekezett, a szanációs rezsim drasztikusan lépett fel. Képviselőit letartóztatta, a pártok működését korlátozta, a parlamentet feloszlatta. A kormányterror légkörében megrendezett új választás pedig a kormánynak engedelmes szejmet eredményezett.

1930 után a burkolt diktatúra helyét nyíltabb tekintélyuralmi rendszer foglalta el. Ezeket az éveket Lengyelországban is a nagy társadalmi feszültségek halmozódása jellemezte, ami kedvezett a politikai radikalizmus terjedésének. A kormány a gazdasági bajokból drákói takarékossági intézkedésekkel próbált kjutni,

a társadalmi elégedetlenségen pedig az állami emszak kiterjesztésével kívánt úrrá lenni. Politikai ellenfelei egy részével bírósági úton számolt le, másik részét koncentrációs táborba zárta.

1935-ben végre sikerült elfogadtatni az új alkotmányt, amely elvetette az előző liberalizmusát. Az államelnökjogköre a parlament rovására kibővült, s törvényerejű rendeleteket adhatott ki. Nem a parlament választotta, hanem a notabilitásokból álló Elektorok Testülete. Cselekedeteiért csak Isten és a történelem előtt felelt. Ez az alkotmány már mindenben megfelelt Pilsudski várakozásainak, ám három héttel az elfogadása után váratlanul meghalt. A szanációs rendszer utolsó korszaka így „diktatúra volt diktátor nélkül”, amelyet szintén az ellentétes tendenciák párhuzamos létezése jellemzett. Újdonság volt viszont a kormánytábor látványos gyengülése és benne idővel az engedékenyebb vonal felülkerekedése.

Az ortodox pilsudskista szárny, az „ezredesek" radikális csoportjának erőfeszítései a hatalom kizárólagos megszerzésére kudarccal végződtek. A kormány-liberális táborban viszont a katonai és a polgári szárny között rivalizálás indulta vezető szerepért. A hadseregvezetés minden funkcióját kezében összpontosító Edward Rydz-Smigly tábornoknak nem sikerült Pilsudski örökébe lépnie. A nemzet vezetését meg kellett osztania Ignacy Moscicki köztársasági elnökkel.

Az állam külső pozíciójának 1933 utáni drasztikus romlását felismerve a kormány komoly erőfeszítéseket tett a gazdaság talpra állítása és a korszerű hadiipar megteremtése érdekében. Egyidejűleg óvatos politikai közeledés indulta kormánytábor „liberálisai" és a (részben illegalitásba, részben emigrációba kényszerített) ellenzék között. Ám a gazdasági váltás és a politikai összefogás kísérlete egyaránt elkésett. Mielőtt valamelyik is kibontakozhatott volna, bekövetkezett az 1939. szeptemberi katasztrófa. Németország és a Szovjetunió 1939. augusztus 23-án előbb felosztotta, majd leverte és megszállta Lengyelországot, amely ismét megszűnt létezni.

A Balkánon új életre kelt „nemzetállamoké” magját 19. századi monarchiák képezték. Bulgária esetében ez természetes, de a végbement óriási átalakulás ellenére tagadhatatlan a kontinuitás Jugoszláviában és Romániában is. Egészen egyéni utatjárt be Albánia. Bár minden országban jelentős tábora volt a republikanizmusnak (a horvátok és a bolgárok esetében a vezető politikai erő vallotta magát köztársaságpártinak), a régi monarchiák mégis fontos funkciót töltöttek be. A politikai viszonyok a balkáni országokban is a kelet-kö- zép-európai térségre jellemző kétfázisos séma szerint alakultak. A különbség mindössze annyi, hogy itt a tekintélyuralmi rendszerek az uralkodók kezdeményezésére jöttek létre, és így dinasztikus színezetet nyertek. A királyságnak egyetlen országban sem állott érdekében valóságos fasiszta állam létrehozása. Az udvar mindhárom országban inkább fékezte, mint bátorította a náci vagy fasiszta típusú totális állam megteremtésére irányuló kísérleteket. A speciális olasz kapcsolatok ellenére ebben Albánia sem volt kivétel.

A román állam külső kereteinek rövid időn belüli, szélsőséges váltakozásai sajátos variánst képviselnek a térségbeli sokfajta átalakulás tablóján. 1916-ban Románia abban a reményben lépett be a világháborúba, hogy az antant révén megszerzi magának egész Erdélyt, hozzá a magyar Tiszántúlt, délen pedig Dobrudzsát is. Kjózanítóan hatott viszont 1918 májusában a katonai kudarcot követő bukaresti különbéke, amely az ország korábbi területének nagyobb hányadát a központi hatalmak megszállása alá helyezte, és előírta Dobrudzsa visszaszolgáltatását Bulgáriának. Mégis, e mélypont után alig fél esztendővel megtörtént a csoda: létrejött Nagy-Románia. Minden románok lakta ország és tartomány egyetlen közös államban egyesült.

Aháborút követő turbulens állapotokat a román politikai elitviszonylag könnyen vészelte át; ha a korábbi hatalmi struktúrán módosítania kellett is, nem kényszerült tejes átalakítására. A Regátra (Óromániа) korábban jellemző politikai váltógazdaság egy kis kitérő után folytatódott. 1918 őszétől a végrehajtó hatalmat egy ideig még változatlanul a regáti szisztéma szilárdabb oszlopa, a Nemzeti Liberális Párt gyakorolta.

Romániában a deklarált nemzetállami jelleg abban testesült meg, hogy a kormányzásban a lakosság 28 százalékát kitevő nemzetiségiek nem vehettek részt. Lengyelországhoz hasonlóan elképzelhetetlen volt, hogy nem román személy magasabb állami vagy közigazgatási tisztséget töltsön be. Ezt a nemzetiségi szervezetek – a magyarok is – tudomásul vették. Az 1922-től működő Országos Magyar Párt főként sérelmi politikát követett (gazdag erdélyi hagyományt folytatva ezzel). Vezetői főleg azért törekedtekjó viszonyra a főbb román pártokkal, hogy a sajátos választási szisztéma ellenére kispártként is fenntarthassák a magyar jelenlétet a parlamentben.

A nemzeti liberálisok 1922-től jutottak ismét kormányra a tapasztalt és nagy tekintélyű Ion C. Bratianu vezetésével. A visszatérés kedvező időben történt: az állami élet normalizálódott, a gazdaság kezdett magához térni. Megnőtt az iparvállalatok száma. Vezető iparággá az olajkitermelés vált. A nemzeti liberálisok gazdaságpolitikájának középpontjában a tulajdonváltás szándéka állt. Korlátozni akarták a külföldi tőkét, hogy

kedvezőbb helyzetbe hozhassák a hazai burzsoáziát. Az eredmény meglehetősen sovány volt, a kulcsiparágakban nem változott az idegen tőke túlsúlya. Aromán gazdaság egészében agrárjellegű maradt.

Az új államban sajátos rivalizálás folyt a román burzsoázia két nagy csoportja között. A Iuliu Maniu vezette Nemzeti Párt köré tömörült erdélyiek háttérbe szorítottnak érezték magukat a regátiakkal szemben. A hatalomra kerülés érdekében kisebb pártokkal fuzionáltak: kialakulta liberálisok ellenpólusa, a Nemzeti Parasztpárt. Tetszetősjelszavai (a nagybirtok felszámolása, parasztállam, széles körű demokrácia) nagy hatást gyakoroltak a tömegekre. 1928-ban végre sikerült ennek a csoportnak kormányrajutnia. Hozzáfoghatott ambiciózus tervei megvalósításához. A gazdaság fellendítését a külföldi tőke segítségétől várta. A „nyitott kapuk", az „egyenlő lehetőségek"jelszavát hirdette meg. A sikerrel indult stabilizációs programot azonban derékba törte a gazdasági válság. A fenyegető államcsőd elhárítására, az elárverezés fenyegette paraszti kistulajdon védelmére szánt intézkedések a válság közepette visszájára fordultak. A konstruktív munka bajnokaiként kormányra került parasztpártiak megszorító intézkedésekre kényszerültek, ami gyorsan kiábrándította a tömegeket. 1933-ban ismét a nemzeti liberálisok kaptak kormányalakítási megbízatást.

Az 1930-as években a politikai viszonyok Romániában némileg összekuszálódtak. A két nagy pártot belső bomlás emésztette. A Nemzeti Parasztpárt a hatalom éveiben gyorsan elhasználódott, erkölcsi hitele elfogyott, frakciós gondok gyötörték. A liberális ellentábor szintén megosztott volt, a nagypolgárság belső átrendeződése zilálta sorait. A politikai viszonyok labilissá, időnként zavarossá válásához új tényezők is hozzájárultak: a gyorsan tömegbázisra szert tevő agresszív szélsőjobboldal térnyerése és II. Károly király egyre nyilvánvalóbb személyi ambíciói. A magánéleti botrányok nyomán trónöröklési jogáról korábban kétszer is lemondani kényszerült királyfinak 1930-ban mégis sikerült elnyernie a trónt. Ám ezután nem érte be az uralkodással, elődeitől némileg eltérően közvetlenül kormányozni is akart. A gyorsan előretörő szélsőjobbal szemben megpróbált alternatívát nyújtani, de az ifjúságért folytatott rivalizálásban alulmaradt.

A Vasgárdát, Kelet-Közép-Európa egyetlen – akár ideológiáját, akár mozgalmi jellegét nézzük – igazán fasiszta tömegszervezetét, eredetileg Mihály Arkangyal Légiója néven alapították (híveit ezért nevezik legionáriusoknak is). Érdemi befolyáshoz a gazdasági válságot követő időben jutott, amikor alapítója, Corneliu Zelea Codreanu sikert ért el a népből jött karizmatikus vezér szerepében. Olyan ideológiát teremtett, amely a nácizmussal rokon ismérvek felhasználása mellett erősen támaszkodott a román szellemiség hagyományos elemeire. A harcias nacionalizmussal vegyített idegengyűlöletet öltöztette új köntösbe; kollektív nemzeti hierarchián felépülő totális államot hirdetett, amely a falu erkölcsét érvényesíti. Mindezt ortodox vallásossággal és sűrű miszticizmussal burkolta. A legionáriusokat a gyakorlati politikában a gátlástalanságjellemezte. Ellenfeleik és saját renegátjaik eltávolítására a brutális gyilkosságtól sem riadtak vissza. A király – miközben maga is hozzájárult a „történelmi" pártok belső bomlasztásához – kacérkodott a Vasgárdával való összefogás gondolatával, ami csak Codreanu tartózkodása miatt nem valósult meg. Noha Romániában léteztek szalonképesebb fasisztoid pártok is, ezek még fúziójuk után sem tudtak valóságos alternatívát kínálni a szélsőjobboldalon.

A hagyományos viszonyok felbomlásának beszédesjele volt, amikor a hivatalban lévő kormány minden adminisztratív nyomás ellenére sem ért el az 1937. évi választásokon 40 százalékot, amely biztosította volna számára a parlamenti helyek többségét. A belpolitikai káosz elkerülésére a király – miként előzőlegjugoszláv és bolgár társa – közvetlen cselekvésre szánta el magát. 1938 februárjában ostromállapotot hirdetett, felfüggesztette a parlament munkáját, a pártokat pedig feloszlatta. A királydiktatúrát a sokasodó belső és külső nehézségek megakadályozták következetes irányvonal kialakításában. A hatóságok a legkeményebben a Vasgárdával szemben léptek fel. Vezetőit előbb bebörtönözték, majd „szökés közben" agyonlőtték. A szabadon maradtak a miniszterelnök meggyilkolásával álltak bosszút. Válaszul a legionáriusok tömeges letartóztatása és sokuk kivégzése következett.

A nácizmus támogatását élvező Vasgárdával való leszámolás ellenére az ország vezetése is közeledett a nemzetiszocialista Németországhoz. A gazdasági átorientálódás még Hitler előtt elkezdődött a klíringrendszer bevezetésével (gabonáért és olajért cseréltek iparcikkeket és hadfelszerelést). Ezt a királydiktatúra a nemzetközi viszonyok változásába való kényszerű beletörődésként politikai közeledéssel folytatta. A román vezetés tétlenül szemlélte Csehszlovákia – egyben a kisantant – kimúlását, nem sejtve a katasztrofális következményeket.

A Hitler-Sztálin-paktum alapján a Szovjetunió 1940júniusában ultimátumban követelte Besszarábia és Észak-Bukovina átadását. Ezt követte augusztusban Észak-Erdély és szeptemberben Dél-Dobrudzsa elvesztése. Nagy-Románia tehát még két évtizedet sem állott fenn. Az óriási területveszteségek egyedüli felelősének kikiáltott Károly lemondott a trónról fia, Mihályjavára. Minden hatalmat Ion Antonescu tábornokra ruházott és sürgősen távozott Romániából.

A gyorsan leszerepelt királydiktatúrát 1940 szeptemberétől katonai diktatúra váltotta fel. Politikai támaszt keresve Antonescu bevette kormányába a Vasgárda megmaradt vezetőit. Azok a váratlan lehetőséget esztelen bosszúhadjáratra, ellenfeleik fizikai likvidálására és közönséges fosztogatásra használták fel. Az őket megfékezni készülő Anto- nescu ellen fegyveres felkelést szerveztek, ezt azonban a hadsereg gyorsan vérbe fojtotta. Hitler – mivel háborús terveiben Romániának komoly szerepet szánt, amit a hatalmi harc miatti belső káosz fenyegetett – beletörődött pártfogoltjai likvidálásába. A magát marsallá előléptető Antonescu helyzete ezután megszilárdult. Románia – Németországgal egy időben – nagy reményekkel indult a szovjetellenes háborúba.

Egységes délszáv államról sokan és régóta álmodoztak, de egyik elképzelés sem hasonlított arra, ami végül megvalósult. 1918 őszén eredetileg csak a felbomlott Habsburg Monarchia délszlávok lakta területeit próbálta külön egységbe tömöríteni a Zágrábban alakult Szlovén-Horvát-Szerb Nemzeti Tanács. Önállóságát azonban nem volt képes érvényesíteni. Az antant nyomása, az olasz expanzió és a belső szociális konfliktusok arra kényszerítették, hogy elfogadja a Szerbiával való egyesülés gondolatát. A december 1-jei belgrádi nyilatkozat így a régi szerb dinasztia vezetésével megvaósítandó) egységállamnak nyitott utat.

Az új államban a hatalmi pozíciókat a szerbelit ragadta magához. Fő erejét a Radikális Párt alkotta Nikola Pasiccsal az élén, akinek miniszterelnöksége alatt Szerbia – végigküzdve két Balkán-háborút és a világháború négy esztendejét – a magyar Dunántúlnál alig nagyobb országból ötször nagyobb hatalommá terebélyesedett. A szerb hegemónia másik letéteményese a Demokrata Párt volt, amelyet a radikálisoktól – taktikai-módszerbeli nézeteltérések miatt – különvált csoport hozott létre, a „Száván túli" (azaz a volt monarchiabeli) szerbek vezetőivel közösen. Mindkét párta nemzeti unitarizmust képviselte, vagyis az egyetlen, egységes „jugoszláv" nemzet létezését, amelyen belül a három „törzs" különbségei alárendeltjelentőségűek, és megszüntetésükre kell törekedni.

Az alkotmányozási folyamatban a szerbek kihasználták, hogy az unitarista elvet akkor még a horvát és a szlovén táborban is sokan elfogadták, bízva a közös állam nagyszerűségében. Az alkotmányozás körüli elkeseredett harcokban azonban két élesen szemben álló részre szakadt az ország. A horvátok többsége gyorsan felsorakozott a Horvát Parasztpárt (HPP) mögé, nem annyira a párt elhivatott vezére, Stjepan Radicnak a szociál-utópisztikus elképzelései miatt, amely egy paraszti köztársaságban látta a jövő ideális államát, hanem a horvát nemzeti különállás megőrzését követelő jelszavai révén. A párt nemcsak az unitarizmust, hanem a horvát szuverenitást kisajátító Kara- djordje-dinasztiát is elutasította, a szigorú centralizációra törekvő belgrádi kormánypolitikával egyetemben. Ajugoszlávizmust azonban nem általában, hanem csak nagyszerb formájában vetette el. Horvátországot a demokratikus alapon szerveződő délszláv konföderáció részeként képzelte el.

Az új állam területei között óriási volt az egyenlőtlenség. A már polgárosodott északi részeket évszázadok választották el Dél-Szerbiától (ahogyan akkor Koszovótés Macedóniát nevezték) vagy akár Boszniától; az utóbbiak sokat megőriztek középkori jellegükből. A királyi Jugoszlávia vezetői az egyenlőtlenségek felszámolására a megtorpanó agrárreformon kívül nem tettek érdemleges kísérletet, ha eltekintünk a kormányok azon igyekezetétől, hogy a fejlettebb északi területek gazdasági tejesítményét adminisztratív eszközökkel átszivattyúzzák a központi szerb körzetekbe.

A sokfajta gazdasági, szociális, vallási stb. ellentétet a nemzeti küzdelem olvasztotta magába, amely viszont az 1920-as években szinte kimerült a szerb-horvát hatalmi versengésben. A véres dráma a parlamentarizmus csődjén túl az állami integráció addigi nagyszerb mo- deljének alkalmatlanságát is bizonyította. Sándor király 1929. január 6-án felfüggesztette az alkotmányt, betiltottaa politikai pártok működését, ésatejes végrehajtó hatalmat saját kezébe vette. A nemzeti unitarizmus jegyében megváltoztatták az ország igazgatási szerkezetét is: kilenc ún. bánságot hoztak létre. Az ország új nevet kapott: ekkortól hívják Jugoszláviának. A tekintélyuralmi jelleget az 1931-ben bevezetett oktrojált alkotmány sem módosította. A régi politikai pártok megmaradt bázisán polgári ellenzék formálódott, amely programot dolgozott ki és kormányellenes megmozdulásokat szervezett.

A királydiktatúra alatt ismétjelentkezett a nagyhorvátgondolat, amely a tágabb délszláv egység minden formáját elutasította. Az olasz fasiszták segítségével létrejött a fegyveres ellenállást hirdető „usztasa forradalmi szervezet”. Kevés számú híve csupán a revízióra törekvő hatalmak (köztük Horthy Magyarországa) támogatására számíthatott. A külvilágnak az usztasák létezését egyetlen nagyobb szabású terrorakciójuk, Sándor király megölése jelezte 1934 októberében Marseille-ben.

1934 után az országot irányító régenstanács hiába kísérletezett az állam konszolidálásával. Az integráció helyett mélyült az ország politikai megosztottsága. A heves csatákba az egyházak is belesodródtak: az ortodox a diktatúra támaszaként, a katolikus a horvát szeparatizmus pártfogójaként. A kormány végül engedett: titkos tárgyalásokat kezdett a HPP új vezetőivel. Hosszú alkudozások után, 1939 augusztusában sikerült

megállapodniuk a centralizált államon belül létrehozandó, széles körű belső autonómiával rendelkező horvát bánságról. A horvát-szerb kiegyezés utat nyitott az egységállamon belüli külön horvát nemzeti identitás kialakításának (saját közigazgatás, külön kormány és parlament Zágrábban stb.). A területi elhatárolódás és a kompetencia megosztás mindvégig vitatott kérdéseit nem sikerült kielégítő módon rendezni.

A királyi Jugoszlávia belső föderalizálásának irányába tett első lépést továbbiak már nem követtek. A külpolitikai helyzet romlása miatt az 1939-es megállapodások többsége papíron maradt. 1941 márciusában, két nappal azután, hogy a belgrádi kormány csatlakozott a fasiszta tengelyhatalomhoz, katonatisztek puccsal eltávolították a régen- seket és a kormányt. Hitler erre április 6-án megtámadta Jugoszláviát, csatlósai közreműködésével megszállta és feldarabolta. Sürgetésére az usztasák április 10-én Zágrábban kikiáltották a „független" Horvát Államot.

Bulgária a két világháború között viszonylag homogén maradt, egyes részei között nem alakultak ki markáns regionális különbségek. Égető nemzetiségi kérdés sem létezett; a többszöri lakosságcsere tovább csökkentette a török és a görög elem részarányát. A bolgár társadalom differenciálódása változatlanul lassan haladt előre. Európai mércével mérhető nagypolgárságról szinte nem is beszélhetünk. Az ország szívósan őrizte agrárjellegét: a városi lakosság ötödrésznyi aránya a korszakban alig változott. Az ország politikatörténetét sajátossá tette a puccsok-ellenpuccsok, valamint a stabilnak tűnő kormányzati periódusok ritmikus váltakozása.

Bulgária a világháborúból vesztesként került ki. A nagy csalódás a baloldali szocialistáknak és a radikális demokrata Földműves Szövetségnek kedvezett. Utóbbi 1919 nyári választási győzelmét követően lehetőséget kapott arra, harmadikutas programját (Ke- let-Közép-Európában egyedülálló módon) a gyakorlatban is kipróbája. Az Alekszandar Sztamboljszki vezette kormány intézkedései a saját munkán alapuló kistulajdont védelmezték a nagytőkével és a monopóliumokkal szemben. Egy katonatiszti csoport az udvar segítségével 1923júniusában fegyveres puccsal véget vetett a parasztpárti kormányzásnak. A kommunistákat csak a szélsőjobb véres tombolása ébresztette rá arra, hogy nem a burzsoázia különböző csoportjainak belviszálya zajlik, hanem a demokrácia és diktatúra harca. Kétségbeesett szeptemberi felkelésüket azonban a katonaság könnyen elfojtotta.

A győztes ellenforradalom terrorisztikus vonásai hamar letompultak; a rendszer visszatért a parlamenti demokráciához. Viszonylag csendes évtized következett. Az újabb radikális fordulatra 1934 májusában került sor, amikor ismét a Katonai Liga lépett akcióba. Az államcsíny ezúttal vértelenvolt Kimon Georgiev ezredes kormánya azonnal hozzálátott a többpártrendszeren alapuló parlamentarizmus erős államhatalommal való felváltásához. A parlamentet feloszlatták, funkcióinak gyakorlását a kormány vállalta magára. A politikai pártok működését betiltották, a személyi szabadságjogokat korlátozták. Elkezdődött a lakosság hivatásrendekbe szervezése.

1935 után újabb viszonylag nyugodt periódus következett a belpolitikában. Borisz király haláláig (1943) egyszer történt kormányváltás. A miniszterelnöki poszton 1940-ig egy szürke hivatalnok, Georgi Kjoszeivanov töltötte be, utóda pedig az Akadémia korábbi elnöke, Bogdan Filov lett. Az alkotmányt formálisan nem törölték el, sőt egy fasisztoid választási törvény segítségével 1938-ban a parlament munkáját is felújították.

Az 1930-as évek végétől Bulgáriában szintén a külpolitikai gondok álltak előtérben. Hitler támogatásával 1940 szeptemberében sor került a területrevízió első lépésére: Bulgária Romániától visszakapta az 1913-ban elvesztett Dél-Dobrudzsát. Az ország 1941. március 1-jén csatlakozott a háromhatalmi paktumhoz. Részt vett Jugoszlávia és Görögország megszállásában is, s ezzel Bulgária hadviselő fél lett. A Szovjetunió elleni háborúba azonban nem lépett be.

Albánia, a Balkán legkisebb országa nagy nehézségek leküzdése árán kezdhette el önálló életét. 1912-ben nyerte el függetlenségét, majd a nagyhatalmak döntése nyomán királysággá nyilvánították. Első uralkodója, egy német herceg azonban, miután a hatalmat ténylegesen birtokló helyi kiskirályokkal szemben tehetetlennek bizonyult, alig fél év után végleg eltávozott a rábízott országból. A világháború idején a szomszédos államok, egymással vetélkedve egész Albániát gyorsan megszállták. Az ország imperialista osztozkodási tervek tárgya lett. 1918 után nem volt könnyű feladat az idegen megszállókat távozásra kényszeríteni. 1921-ben az antant is elismerte az országnak a világháború előtt nemzetközi szerződésekben rögzített határait. Albániát már 1920-ban felvették a Népszövetségbe.

A hatalmi káosz a belpolitikában is fokozatosan tűnt el. 1920 után több rivalizáló kormány közül a tiranai kerekedett felül, kompetenciáját érvényesíteni tudta az egész országban. Megkezdődhetett az államélet, a közigazgatás, a közoktatás normális működéséhez szükséges intézményhálózatok kialakítása. E korai szakaszban még felismerhetők két politikai párt körvonalai. Az egyik, magát „haladónak" nevező csoportban

kifejezetten a konzervatív-feudális földesurak dominanciája érvényesült. A „néppárt" viszontjó- val vegyesebb összetételű volt. A liberálisok és a demokrata értelmiség mellett különféle kalandorok gyülekeztek benne. Eleinte ide tartozott Ahmed Zogu is, egy északalbán bég fia, aki állítólag már sihederként tiszti rangot kapott az országot akkor megszálló osztrák-magyar seregben. 1920-ban a ravaszságot erőszakkal kombinálva szerzett miniszteri posztot, két évre rá rövid időre miniszterelnök lett. Első programja távlatos volt: a demokrácia és a parlamentarizmus következetes érvényesítése, a feudális viszonyok felszámolása stb. Gyakorlati lépései viszont már akkor ajövendő diktatúra alapjait vetették meg: kíméletlenül leszámolt ellenfeleivel. Épp emiatt tört ki Zogu és csoportja ellen spontán forradalom 1924-ben. Új kormányt a korábban szintén néppárti Fan Noli (ortodox püspök) alakított. Következetes demokrata volt, de nem forradalmi néptribun. Széles körű polgári átalakítás programját hirdette meg, és a szerves reformmunka reményében kiegyezést keresett a földesúri körökkel. Nem maradt ideje a cselekvésre: a Jugoszláviába menekült Zogu idegen hatalmak pénzén toborzott zsoldossereggel tért vissza, s karácsony napján ismét magához ragadta a hatalmat Tiranában. A sebtiben összehívott „nemzetgyűlés" 1925januárjában kikiáltotta a köztársaságot, elnökévé Zogut választotta, és új alkotmányt fogadott el (a harmadikat 1920 óta).

A köztársasági periódus rövid ideig tartott. Intézményei eleve személyre szabottak voltak. Ellenzék a parlamenten kívül sem alakulhatott ki. Pozitívum volt a gazdaság felélénkítése, ami viszont kapcsolódott az ország természeti kincseinek a kiárusításához. Kezdetben a „nyitott kapuk" elve érvényesült a gazdaságpolitikában, minden hatalom koncessziókhoz juthatott. Ám csakhamar felülkerekedett az olasz tőke, amely gazdagon áramló hitelek és kölcsönök révén szoros szálakkal kötötte magához az albán gazdaságot. Egyértelművé vált a rendszer külpolitikai orientációja. A Zogu patrónusai közti versengésben a délszláv állam hamar alulmaradt; Róma szinte kizárólagos befolyását rögzítette az 1926-ban kötött örök barátsági és az 1927-es katonai szövetségi szerződés. 1928 szeptemberében a parlament Zogut „az albánok” királyává választottat. Az újabb alkotmány a már megszilárdult személyi diktatúrának csupán új köntöst adott.

A személyi diktatúra csak némely területen segítette elő a modernizációt. Erre példa az igazságszolgáltatásban francia és olasz minta alapján bevezetett új polgári és büntető törvénykönyv vagy az ugyancsak francia példát követő szigorú közigazgatási centralizáció. Bevezették az iskolakötelezettséget, de az analfabéták száma az erőfeszítések ellenére sem csökkent 80 százalék alá. Kevéssé módosultak az atavisztikus agrárviszonyok. 1930-ban megszületett ugyan egy földreformtörvény, de eleve mérsékelt előírásainak végrehajtását nagyon elnyújtották. A feudális földtulajdon túlnyomó súlyán mit sem változtatott.

Az ország az 1930-as évek elejére gazdaságilag és politikailag olasz protektorátussá változott. A mind terhesebb függésen Zogu megpróbált lazítani. Korlátozta az olasz fasiszta ideológia terjesztését az iskolákban. Róma megkérdezése nélkül kötött kereskedelmi szerződést Jugoszláviával és Görögországgal, angol és amerikai cégeknek juttatott új koncessziókat. Itália előbb a kölcsönök megvonásával próbált nyomást gyakorolni rá, majd 1934-ben hadihajói blokád alá vonták az albán kikötőket. Zogu engedett, így az olasz „befolyás" növekedése elől elhárultak az akadályok. Mussolini mégsem volt elégedett. 1939húsvétján, anélkül hogy bármiféle ürügyet keresett volna, csapataival megszállta az országot. Zogu családjával külföldre menekült. Április 12-én egy „nemzetgyűlés" egyhangú szavazással felkínálta Albánia koronáját az olasz királynak. A perszonálunió az ország gyarmatosításának álcázására szolgált.

A második világháború kirobbanása Közép- és Kelet-Európa valamennyi államát és rendszerét új megpróbáltatásoknak tette ki.

5.2. Esztország, Lettország, Litvánia – Lagzi Gábor

A függetlenség kivívása (1920)

Az indoeurópai nyelvet beszélő litvánok és lettek, valamint a finnugor észtek területeit Oroszország a 18. század folyamán hódította meg. A19. század második felében megjelenő nemzeti mozgalom a balti népek esetében paraszti gyökerekből táplálkozott. Egyszerre kellett megküzdeniük a cári oroszosító politikával, vala- minta helyi földesurak ellenkezésével. Az 1905-ös forradalom újabb lökést adott a baltiak mozgalmának. A megalakuló pártok az orosz Duma (parlament) tagjaiként demokratikus követelésekkel és az autonómia gondolatával álltak elő.

Az első világháború kitörésekor megcsillant a függetlenség reménye. 1915 őszén a német hadsereg elfoglalta a litván etnikai területek egészét, a lettek egy részét (a kurlandi tartományt); Rigát viszont csak 1917 augusztusában szerezték meg. Az 1917. februári oroszországi forradalom az észteknél is változást hozott: márciusban az Ideiglenes Kormány kimondta Észtország autonómiáját, az észt etnikai területek egy

kormányzóságban való egyesítését. Az észt tartományi tanács, a Maapaev (a német Landtag megfelelője) 1917 novemberében legfőbb állami szervvé nyilvánította magát.

1917 szeptemberében Vilniusban is megalakulta litván nemzeti konferencia, sa legfontosabb politikai pártok képviselőiből rövidesen megalakulta Taryba (Tanács). Ez 1918. február 16-án kimondta Litvánia függetlenségét, szoros szövetségben Németországgal.

Az 1918 elején indított német invázió során az egész Baltikumot elfoglalták. Megragadva az interregnum lehetőséget, az észt Maapaev 1918. március 24-én kikiáltotta a függetlenséget. Németország vereségét kihasználva ugyanezt tette az 1918. november 18-án Rigában összeülő Nemzeti Tanács is.

A baltiak függetlenségét azonban nem a katonailag összeomlott Németország, hanem a proletár világforradalmat hirdető oroszországi bolsevikok veszélyeztették. 1918 végén Narvában, Vilniusban és Moszkvában kikiáltották az észtországi, a litvániai és a lettországi szovjet hatalomátvételt, s 1919januárjában megindult a Vörös Hadsereg támadása. A baltiak rohamtempóban építették ki nemzeti hadseregüket. 1919 tavaszára Johan Laidoner tábornok finn önkéntesek és az antant segítségével „megtisztította" Észtországot. Bonyolultabb volt a helyzet a lettekés a litvánok esetében. Utóbbinál a császári csapatok Rüdiger von der Goltz tábornok irányításával 1919 májusában visszafoglalták Rigát a bolsevikoktól. Egy hónappal korábban Józef Pilsudski vezette lengyel csapatok kiszorították a Vörös Hadsereget Vilniusból és megszállták a várost, amelyet a litvánok független nemzetállamuk fővárosának szemeltek ki. 1919 nyarán az észt-lett erők legyőzték von der Goltz csapatait. Katonáinak egy részét a fehérorosz Pavel Bermondt- Avalov ezredes vette át, aki 1919 őszén Riga ellen indult, de a lett hadsereg vereséget mért rá. Latgale tartományt a lettek lengyel segítséggel foglalták vissza a bolsevikoktól.

A lengyel-litván viszonyt elmérgesítette Vilnius hovatartozásának vitája. Amikor 1920 nyarán a Vörös Hadsereg Varsó alatt állt, a szovjetek a várost a litvánoknak ígérték. Lengyelország győzelme Szovjet-Oroszország fölött viszont keresztülhúzta ezeket a számításokat. Az 1920 októberében megkötött lengyel-litván fegyverszüneti egyezmény ellenére – Pilsudski jóváhagyásával – a városban állomásozó lengyel alakulatok „fellázadtak", s a terület Lengyelországhoz csatlakozott. Ezzel a lépéssel hosszú évekre megromlottak a két ország kapcsolatai.

Szovjet-Oroszország 1920. februárban elismerte Észtország, júliusban Litvánia, augusztusban Lettország függetlenségét. Az antanthatalmak Észtországot és Lettországot 1921 januárjában, Litvániát 1922 decemberében ismertékel. 1921 szeptemberében mindhárom balti államot felvették a Népszövetségbe.

Észtország (47,5 ezer km^2,1 107 000 lakos), Lettország (65,7 ezer km^2,1 845 000 lakos) és Litvánia (55,6 ezer km2, 2 171 000 lakos) függetlensége a kedvező nemzetközi helyzet (Németország összeomlása s az oroszországi forradalmak) s a politikai és katonai elszántság révén vált lehetővé. A balti államok azon európai kisállamok köréhez tartoztak, amelyekben közel 20 százalékban éltek nemzeti kisebbségek (oroszok, zsidók, lengyelek), s a lakosság zömét (közel 70 százalékban) a falusi népesség alkotta. A függetlenség megszerzése után ezen országok egykamarás parlamentáris köztársaságok lettek.

A balti államok belpolitikai rendszere az első években

A fiatal államok első teendője államiságuk alapjainak lerakása, illetve a földreform volt. Észtországban az alkotmányozó gyűlés 1920 decemberében fogadta el az alaptörvényt. Ennek értelmében a 100 fős parlamentet (Riigikogu) három évre választották, amely ellenőrizte a kormányt. Nem alakítottak ki külön elnöki posztot. Lettországban az alkotmányozó gyűlés 1922 novemberében fogadta el az alaptörvényt. A balti alkotmányok között ez volt az egyetlen, amely a két világháború közötti korszakban végig érvényben maradt. A szintén 100 fős törvényhozó testületet (Saeima) három évre választották; elfogadta a költségvetést, kinevezte a kormányt, a köztársasági elnököt pedig egyszerű többséggel választotta meg. Litvániában az alkotmányozó gyűlés 1922 augusztusában fogadta el az alaptörvényt. A parlament itt a törvényhozás mellett a végrehajtó hatalomjelentős részével is rendelkezett. Mindhárom országban a törvényhozás dominált a végrehajtó hatalom felett. Az arányos választójog miatt sok párt jutott be a parlamentbe, ami viszont megnehezítette a kormányalakítást.

A két világháború közötti pártrendszer Észtországban és Lettországban hasonlított egymáshoz. Meghatározó szerepet játszottak a jobboldalon elhelyezkedő konzervatív parasztpártok (az észteknél a Gazdaszövetség, a letteknél a Parasztszövetség), amelyek maguk mögött tudhatták a parasztság jó részének és a városi polgárság egy részének támogatását. A politikai paletta közepén Észtországban a liberális, demokrata irányultságú pártokálltak: 1932-ben több párt összeolvadásával létrejött a Centrumpárt. Lettországban az 1922-ben nemzeti és liberális pártok egyesüléséből megalakult Demokrata Centrum nem tudott jelentős választási eredményeket felmutatni, ellenben a katolikus Latgale tartomány több regionális párttal képviseltette magát a parlamentben. A

baloldalon mindkét országban az ipari munkásság támogatását élvező szociáldemokrata párt helyezkedett el. Az észteknél az 1920-1930-as években megőrizte befolyását, a lettek esetében azonban évről évre csökkent parlamenti képviselőik száma. Az észt kommunista pártot 1924-ben betiltották, de Radikális Munkáspárt néven bejuthatott a törvényhozásba. Lettországban viszont a kommunista párt működését már a függetlenségi háború idején megakadályozták. A nemzeti kisebbségek mindkét országban rendelkeztek országgyűlési képviselettel; az észteknél orosz és német pártról, míg a letteknél német, orosz és zsidó politikai tömörülésekről volt szó.

Litvánia politikai rendszere az eltérő társadalmi struktúra miatt (az ipari munkásság hiánya, a városi polgárság kisebb száma) eltért a szomszédos államokéitól. Ajobboldalon a befolyásos katolikus egyház hatása alatt álló pártok helyezkedtek el: a Kereszténydemokrata Párt, a Parasztszövetség és a Munkásföderáció. A centrumtól balra foglaltak helyet a néppártiak, azaz a nemzetiszocialisták; kisebb befolyással rendelkezett a legrégebbi litván párt, a szociáldemokraták. A kommunista pártot már 1919-ben betiltották. A nemzetiségek (németek, oroszok, zsidók, lengyelek) itt is bejutottak a parlamentbe

A baltikumi földreform

Észtországban az alkotmányozó gyűlés már 1919 októberében elfogadta a forradalmi változásokatjelentő földtörvényt. Az állam kisajátította a hercegi, nemesi, egyházi földeket (a megművelhető területek 97 százalékát), 50 hektárban maximálta a birtoknagyságot és szétosztotta a parasztság és a függetlenségi háború résztvevői között. 1926-ban a parlament megszavazta a kártalanítási törvényt, amely kimondta, hogy az orosz állam, a balti bárók, illetve az 1918-1920-ban az állam ellen fegyvert fogó személyek nem részesülhetnek kárpótlásban.

Lettországban 1920 szeptemberében, a harci cselekmények befejezése után született

meg a kisajátítási törvény. Az egykori birtokos maximum 50 hektárt tarthatott meg földjéből, s minden földnélküli vagy kisbirtokos, lett nemzetiségű állampolgár igényelhetett parcellát az állami földalapból. 1924-ben a törvényhozás elfogadta, hogy az előző földtulajdonosok nem részesülnek kárpótlásban. A lett földreform – az észtektől eltérően, ahol a függetlenség megszerzésének eszköze volt – inkább stabilizálta az államot.

Litvániában az 1922 áprilisában kiadott földreformtörvény értelmében az állam kisajátította és felparcellázta a 80 hektár (később 150 hektár) fölötti nagybirtokot. A reform a földnélkülieket és a kisbirtokosokat részesítette előnyben (8-20 hektár közötti területet kaphattak), a volt tulajdonosokat (kivéve az állam ellen harcolókat) a háború előtti földárak figyelembevételével kárpótolták.

A balti államok a földreform radikális végrehajtásával meg akarták törni a német bárók és a lengyel földesurak befolyását. A cél nemzeti földbirtokos osztály megteremtése volt, amely mindhárom ország esetében az állam gerincét alkotta, ezzel is erősítve a független nemzetállamiságot, ellensúlyozva a kommunista ideológiát. A földreform békés módon zajlott le, annak ellenére, hogy gyökerestül felforgatta a társadalmi-gazdasági berendezkedést.

Tekintélyelvű rendszerek (1926-1940)

Litvánia az 1920-as évek elején kormányválságot élt át. Az 1922-1923. évi választásokon a kereszténydemokraták győztek. A kormányzat első nagy próbatétele a (zömében németek lakta) Klaipeda (Memel)-vidék megszerzése volt.

A Balti-tenger menti terület korábban Kelet-Poroszországhoz tartozott, s a ver- . sailles-i békeszerződés értelmében az antant ideiglenesen megszállta. A kaunasi kormány kisebb fegyveres konfliktus árán 1923 elején megszerezte a területet, amely az antant nyomására autonómiát kapott.

Az 1926-ban tartott parlamenti választásokon a gazdasági nehézségek és a korrupciós ügyek miatt a kereszténydemokratákat a kormányrúdnál a szociáldemokraták és néppártiak váltották fel. Az új kabinet lépéseket tett a közélet normalizálása és demokratizálása irányába: megszüntette a rendkívüli állapotot, széles körű amnesztiát hirdetett, enyhített a cenzúrán, gesztust tett a kisebbségek irányába. Az ellenzék azonban nem nézte jó szemmel a szerinte túlzott demokratizálódást és liberalizálódást, s a kicsiny, de dinamikus, nacionalista Nemzeti Párt kihasználta a tisztikarban meglévő befolyását, amely inkább az erős kéz politikája felé hajlott.

A vértelen puccsot 1926. december 16-17-én éjjel a hadsereg egy része, valamint felfegyverzett diákok csapatai hajtották végre Józef Pilsudski fél évvel korábbi lengyelországi hatalomátvételének példájára. A puccsisták Antanas Smetonát kérték fel a „nemzet vezetésére", akit még abban az évben köztársasági elnöknek választottak meg. A miniszterelnök Augustinas Voldemaras lett, aki a kereszténydemokrata kormány élére állt. Bár a

szociáldemokraták és néppártiak megkísérelték törvényes eszközökkel meghátrálásra kényszeríteni a puccsistákat, de ezzel csak azt értékel, hogy 1927 áprilisában az elnök feloszlatta a Seimast. A törvényhozó testület 1936-ig nem ülésezett. Hatalma megszilárdítására Smetona 1928-ban új alkotmányt hirdetett ki, amely megerősítette az elnök hatáskörét (feloszlathatta a parlamentet, kinevezhette és megbuktathatta a kormányt) és csökkentette a törvényhozás szerepét.

Az ellenzékkel folyó harc egyik eszköze a Vasfarkasok (Gele inis Vilkas) nevű paramilitáris szervezett lett, amelynek ideológiája szimpatizált a fasizmussal. Az ambiciózus Voldemaras (aki a vasfarkasok vezetőjeként Litvánia Mussolinje szeretett volna lenni) és Smetona között 1929 őszén kenyértörésre került sor, s a kormányfőnek le kellett

mondania. A helyébe lépő Juozas Tubelis pénzügyminiszter modernizálta a gazdaságot.

A litvániai tekintélyelvű rendszer gyengesége az volt, hogy nem állt mögötte felülről létrehozott tömegszervezet és aktív társadalmi csoport. Smetona inkább kabinetpolitikus volt, s igazából a bürokráciára és a rendőrségre támaszkodhatott. A litván berendezkedés megszilárdulását jelezte, hogy 1933-ban a tautininkai kormány kimondta Smetona „nemzetvezetői" státuszát, s három évvel később – a nemzetiek kivételével – feloszlattak minden politikai pártot. Az 1936. évi parlamenti választásokon a törvényhozásba gyakorlatilag már csak a hatalom delegálhatott képviselőket. A döntően tautininkai összetételű testület fő feladata egy új alkotmány elfogadása (1938. február) volt, amely tovább erősítette az elnökjogkörét, s eltűnt a „demokratikus" jelző a Litván Köztársaságról szóló cikkelyben.

Észtországban az ország labilis belpolitikai helyzetét kihasználandó 1924 decemberében a szovjet irányítású kommunista párt sikertelen puccsot kísérelt meg. Az 1920-as évek második felében ajavuló gazdasági helyzet és az állami szerepvállalás növekedésével a politikai rendszer stabilizálódott. 1925-ben elfogadták a nemzeti kisebbségek autonómiájáról szóló törvényt, amely az Észtországban élő, 3000 főnél nagyobb közösség (németek, oroszok, zsidókés svédek) számára széles körű jogokat biztosított (anyanyelvű iskolák, kulturális aktivitás stb.).

A gazdasági világválság érzékenyen érintette az észt gazdaságot, a belpolitikát pedig korrupciók kavarták fel. Így mind többen sürgettek alkotmánymódosítást: az elnöki poszt bevezetését és a parlament hatalmának korlátozását. A politikai életet alapvetően átrajzolta a fasiszta színezetű vabs mozgalom megjelenése. A Szabadságharcos Veteránok Ligája 1929-ben alakult meg, s eleinte a függetlenségi háború egykori katonáinak érdekképviseletét vállalta fel. 1931-től azonban finn Lapua mozgalmat mintának tekintő, Artur Sirk vezette szervezet bekapcsolódott a politikai életbe. A vabsok korrupcióval vádolták a pártokat s az erős kéz politikáját követelték.

Az 1932-es választásokat a Gazdaszövetség nyerte meg, de egyedül nem tudott kormányozni. Rövidesen négy kormány alakult és bukott meg, ráadásul a parlamenti pártok sem tudták megőrizni integritásukat. Úgy tűnt, hogy a válságból való kiutat alkotmánymódosító referendummal lehet megtalálni. A parlamenti jobboldal és centrum által kidolgozott javaslat kétszer is megbukott a referendumokon (1932. augusztus,

1. június), közben a kormány 1933 nyarán elfogadta a korona leértékelését. Az éleződőbelpolitikai helyzetben rendkívüli állapotot vezettek be (cenzúra, szabadságjogok korlátozása).

1933 októberében a vabsokjavaslatáról kellett szavazni, amely elsöprő támogatásban részesült. Eszerint a következő évtől életbe lépő új alkotmány értelmében a köztársasági elnök személyét általános választások döntenék el, ő megvétózhatta a parlamenti törvényeket és idő előtt feloszlathatta a törvényhozást. Az 1934 áprilisára kiírt elnökválasztás, s a közvélemény vabsok iránti szimpátiáját jól mutatta, hogy a röviddel előtte Tallinn- ban, Tartuban és Narvában megtartott helyhatósági szavazáson a mozgalom a szavazatok felét megszerezte.

A vabsok hatalomra jutását megakadályozandó Konstantin Pats miniszterelnök és Johan Laidoner tábornok szövetséget kötött. 1934. március 12-én Pats, a hadseregre támaszkodva puccsot hajtott végre s rendkívüli állapotot vezetett be. Feloszlatták a vabsok szervezeteit, s az államapparátusból eltávolították a szimpatizánsaikat. 1934 szeptemberében a kormány meghosszabbította a rendkívüli állapotot, s e lépés ellen tiltakozó parlamentet berekesztették, s egy ideig nem is ülhetett össze. Egy évvel a puccs után minden pártot betiltottak, s létrehozták a hatalom pártját, a Haza Szövetséget (Isaamalit). A tekintélyelvű rendszer az állami szerepvállalás erősödését is jelentette: olasz mintákat követve korporatív rendszert (pl. kereskedelmi, mezőgazdasági, tanári, orvosi stb.) vezettek be, s megnőtt a gazdasági etatizmus.

Az 1937 elején összeült kétkamarás parlament (ennek Pats-féle javaslatát egy évvel korábban hagyták jóvá népszavazáson), amely elfogadta Észtország harmadik alkotmányát. 1938 januártól erős elnöki posztot alakítottak ki; ő nevezhette ki a miniszterelnököt, feloszlathatta a kétkamarás törvényhozást és új választásokat írhatott ki. Az alsóházba nem pártlistán, hanem egymandátumos körzetekből lehetett bekerülni, a felsőházi képviselőket pedig az elnök nevezte ki. 1938 tavaszán a parlament első köztársasági elnöknek Patset választotta meg.

A Lettországban érvényes választójog miatt a parlament szétaprózódott volt. A pártrendszer sem volt szilárd, s a politikai életben nem az adott párt, hanem annak parlamenti frakciójajátszott szerepet.

A lett demokratikus berendezkedés elleni fellépés az 1930-as esztendők elején indult. 1931-ben feloszlatták a baloldali irányultságú szakszervezeteket, két évvel később pedig megfosztották parlamenti mandátumuktól a kommunista képviselőket. A gazdasági világválság nyugtalanságot okozott a társadalomban, és aktivizálta a szélsőjobboldalt. Ezek legjelentősebb szervezete az Ugunskrusts (Tűzkeresztesek) volt, amely betiltása után 1933 márciusában Perkonkrusts (Villámkeresztesek) néven alakult újjá. A szervezet nacionalista, antiszemita, de németellenes ideológiát hirdetett. Főjelszavuk a „Lettország a letteké", vezetőjük pedig Gustavs Celmins volt. Nem voltak olyan népszerűek és népesek, mint a vabsok. 1934 elején a kormány feloszlatta a villámkereszteseket és a szociáldemokrata sportegyesületeket, a Parasztszövetség paramilitáris szervezete, a 35 ezres aizsargsok viszont tovább működhettek.

A belpolitikai helyzet labilitása miatt Karlis Ulmanis miniszterelnök 1933-ban javaslatot terjesztett a törvényhozás elé, amely megerősítette a köztársasági elnök pozícióját, de gyengítette volna a parlament jogkörét. Mivel ezt az érintettek elutasították, Ulmanis megkezdte a puccs előkészítését. Az észt példa, de a németországi és ausztriai események is cselekvésre serkentették.

1. május 15-én éjjel az aizsargs csapatai és a rendőrségi alakulatok elfoglalták az ország fontosabb pontjait, s vértelen hatalomátvételre került sor. Ulmanis és Janis Balodis hadügyminiszter kiáltványukban azzal magyarázták lépésüket, hogy az országot meg kellett óvni a polgárháborútól. Paradox módon Ulmanis saját hatalmát „döntötte meg", saját ellenzéke ellen fellépve. Rendkívüli állapotot vezettek be, több politikai vezetőt (a kommunistáktól a villámkeresztesekig) bebörtönöztek, egyidejűleg felfüggesztették a pártok működését (köztük a Parasztszövetséget is), s cenzúrát vezettek be. A köztársasági elnöknek, Alberts Kvisesinek nem kellett lemondania.

Miután Ulmanisnak 1936 áprilisában lejárt a mandátuma, utána egyszerre töltötte be az elnöki és a kormányfői funkciókat, s nemzetvezetőnek (tautos vadonis) hirdette ki magát. A tekintélyelvű hatalom nem hozott létre tömegpártot, Ulmanis népszerűsége ellenére nem tartott referendumokat, s az alkotmányhoz sem nyúlt. Személyi kultuszt épített ki, hitt karizmájában, amit felerősített a propaganda. A rendszer a bürokráciára, a hadseregre és a paramilitáris aizsargsokra, valamint a nagyobb befolyás nélküli korporációkra támaszkodott. Az agrárizmus szinte hivatalos ideológiává emelkedett, de a rendszer nem vált totálissá.

A balti államokban a tekintélyelvű berendezkedés egy korosztályhoz fűződött (Smetona és Pats 1874-ben, Ulmanis 1877-ben született). Mindhárman kiemelkedő szerepet játszottak a függetlenség kivívásában és a parlamentáris berendezkedés alatt is aktívak maradtak. Politikai pályafutásuk alatt mindhárman a földbirtokos (konzervatív) parasztságra támaszkodtak, amely társadalmi osztály a nemzeti szuverenitás támasza volt.

Az 1926-os litvániai hatalomátvétel klasszikus katonai puccs volt, s belső (a balközép kormány politikája), valamint külső tényezők (Pilsudski államcsínye Lengyelországban) határozták meg. Észtországban és Lettországban ellenben a kormányzat hajtotta végre a fordulatot. Az 1934-es események során az észteknél fennállt a veszély, hogy a nacionalista vabsok legálisan, szavazással jutnak hatalomra, a letteknél azonban ekkor ilyesmit sem a szélsőbal (kommunisták), sem a szélsőjobb (villámkeresztesek) nem tervezett.

A tekintélyelvű berendezkedés a parlamenti demokrácia hátrányait kívánta háttérbe szorítani, s ezzel hatékony választ adni a bel- és külpolitikai kihívásokra. (Ezek: labilis kormányzás és gyakori kormányváltozás; gazdasági világválság; a fasizmus és nácizmus terjedése Európában.) Jellemző, hogy a térségben felbukkanó szélsőjobboldali (fasisz- toid) mozgalmakat (vasfarkasok, vabsok, villámkeresztesek) a kormányzat letörte, azaz a konzervatív jobboldal nem kívánt osztozni a megszerzett hatalmon.

A balti államok gazdasága a két világháború között

A balti országok két világháború közötti gazdasági helyzetét kezdetben meghatározta, hogy évtizedekig a cári birodalom szerves részét képezték. A nagy orosz piac felvette áruikat, s a nyersanyag döntő része is keletről érkezett. Kikötői pedig nagy szerepet játszottak az orosz külkereskedelemben.

A függetlenség megszerzése új helyzetet teremtett. A háborús pusztítás, a megszállók rablópolitikája, s a saját nemzeti valuta hiánya nehezítette a gazdasági talpra állást. A függetlenség első éveiben a Szovjet-Oroszországba irányuló német és brit kereskedelem hídfőállása Észt- és Lettország volt, de lehetőségeik az új gazdaságpolitika (NEP) visszaszorulásával és a „szocializmus egy országban" szovjet gyakorlatával jelentősen csökkentek.

Észtországban az 1920-as évek közepétől az export fellendítésén és az állami kiadások lefaragásán munkálkodtak. A korábban az orosz piacra termelő nagy ipari vállalatoknak (pl. hajógyártók) a belső igények kielégítésére kellett átállniuk (pl. mezőgazdasági gépek), de évekbe tellett, míg fel tudták venni a versenyt nyugati vetélytársaikkal. Az or- szágbanjelentős volt a fa- és textilipar, s az olajpala-kitermelés. A mezőgazdaságban az 1930-as évekre importőrből exportőrré vált, sjól működött a szövetkezeti mozgalom. Az észt külkereskedelem elsősorban Németország és Nagy-Britannia felé irányult, importálni főleg nyersanyagokat (vas, gyapot) és energiahordozókat (szén) kellett.

Lettországban az iparnak a függetlenség éveiben szintén talpra kellett állni a háborús veszteségekből, de utána jelentős ágazattá nőtte ki magát a fém- és fafeldolgozó, illetve a textilipar. A mezőgazdaság szintén exportorientált volt. Szintén jól működött a szövetkezeti mozgalom.

Litvániában még nagyobb szerepjutott a mezőgazdaságnak, s az ipar sokkal elmaradottabb volt (1939-ben a foglalkoztatottak alig 9 százalékával). Klaipeda megszerzése azonban gazdaságilag is fontos volt a fiatal nemzetállamnak, hiszen balti kikötőhöz és közepes tejesítményű ipari területhez jutott. A mezőgazdaságban itt is sikeresen működött a szövetkezeti mozgalom, amelyet az állam is aktívan támogatott. Ez az ágazat rohamosan fejlődött. Élelmiszerexportjának fő felvevőpiaca Németország és Nagy-Britan- nia volt.

A két világháború között a balti államok hatékonyan bekapcsolódtak az európai gazdasági rendszerbe, ezért a gazdasági világválság érzékenyen érintette őket. A válságból azonban ki tudtak lábalni a kedvező nemzetközi konjunktúrának és a tekintélyelvű berendezkedés gazdaságpolitikájának (állami kölcsönök, árreguláció, kedvező adópolitika) köszönhetően. Hasonló gazdasági struktúrájuk miatt egymás közötti kereskedelmük nem voltakjelentős.

Nemzetközi kapcsolatok és a függetlenség elvesztése

A balti államok a két világháború között új szereplőként vettek részt a nemzetközi politikában. Az észtek már az 1920-as évek elején felvetették a balti antant gondolatát, amelyben a balti államok, Finnország és Lengyelország is részt vett volna. A Vilnius miatti lengyel-litván vita azonban meghiúsított minden nagyszabású együttműködést.

1923-ban Észtország és Lettország védelmi és kereskedelmi egyezményt kötött, s a két ország politikai és gazdasági értelemben is Nagy-Britannia felé orientálódott. De az 1920-as években Németország egyre jelentősebb pozícióhoz jutott a baltiak gazdaságában: a legtöbb iparcikket exportálta a térségbe, amelyért élelmiszert kapott. A német befektetők is aktív politikát folytattak. A Szovjetunió Litvániával 1926-ban, Észt- és Lettországgal 1932-ben kötött megnemtámadási szerződést.

Hitler hatalomrajutása után a baltiak lépéseket tettek a korábban elhanyagolt összefogás felé. 1934-ben litván kezdeményezésre Genfben aláírták a balti antant egyezményét, amely lerakta a politikai, gazdasági és kulturális együttműködés alapjait. A szövetség azonban közös érdek híján a későbbiekben nem tejesedett ki.

1938-ban Litvániának fel kellett vennie a diplomáciai kapcsolatot Lengyelországgal (amely fegyveres konfliktust is kilátásba helyezett az ajánlat elutasítása esetén), 1939 tavaszán pedig Berlin ultimátuma nyomán német csapatok szállták meg és elszakították Litvániától a Klaipeda (Memel)-vidéket.

A balti államok függetlenségét az 1939. augusztus 23-án megkötött német-szovjet megnemtámadási szerződés titkos záradéka pecsételte meg A két nagyhatalom felosztotta egymás között Közép-Európát, amelynek során Észtországot és Lettországot szovjet, Litvániát pedig előbb német érdekszférába sorolták. A Lengyelország közös leverése után 1939. szeptember 28-án kötött német-szovjet határszerződésben azonban – területcsere révén – Litvánia is Moszkva érdekszférájába került, miközben a szovjetektől megkapták a régóta áhított Vilniust.

A német-szovjet megállapodások folyományaként a Szovjetunió 1939 őszén megnemtámadási és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött mindhárom balti állammal, amelynek következtében a Vörös Hadsereg katonai bázisokat létesíthetett az érintett országok területén, a helyi hadseregeknél nagyobb létszámú szovjet katonasággal. Ez a szuverenitás megcsúfolása volt, de formálisan a baltiak független országoknak számítottak. 1940 nyarán a Szovjetunió ultimátumot intézett Litvániához, majd a többi ország vezetéséhez. Ebben azt követelte, hogy alakujanak szovjetbarát, népi kormányok. Az ultimátum megválaszolására a kormányoknak csupán néhány órát adtak, s mindegyikük elfogadta a feltételeket. Fegyveres ellenállás híján a Vörös Hadsereg június közepén megszállta a területet, ahova Moszkva különleges megbízottakat küldött: Észtországba Zsdanov, Lettországba Visinszkj, míg Litvániába Dekanoszov érkezett.

Röviddel ezután megalakultak a népi (baloldali) kormányok, s 1940júliusában már megtartották a népi nemzetgyűlési „választásokat". Csak egyetlen listára lehetett szavazni, s nyilvánvaló csalásokkal és manipulációval született meg a Moszkvára nézve kedve-

ző eredmény. A népi parlamentek alakuló ülésükön kérték országaik felvételét a Szovjetunióba, egyben elismerték a szovjet rendszer bevezetését. A többi csupán formalitás volt: augusztus elején a Szovjetunió Legfelső Tanácsa elfogadta Észtország, Lettország és Litvánia „csatlakozását". Ezzel a balti nemzetek több évtizedre Moszkva fennhatósága alá kerültek.

5.3. A Szovjetunió – Krausz Tamás

5.3.1. Oroszország a századfordulón

Az orosz fejlődés sajátosságai a századfordulón

A századfordulón a liberális kapitalizmus kísértetejárta be a 128 milliós Oroszországot. II. Miklós cár megnyitotta az ország kapuit a külföldi tőke előtt. A rohamos ipari fejlődés a birodalom felemelkedésével kecsegtette az uralkodó társadalmi csoportokat, s a „nyugatos" értelmiségi körök a polgári fejlődés kiszélesedésére számítottak. 1900-ban már a részvénytársaságok tőkéjének közel 30 százaléka külföldi tulajdonban volt, s az ipari befektetések közel felét a külföldi tőke – élükön a francia, német, angol és belga beruházókkal – birtokolta. Az olajbányászatban az angolok mellett amerikai és holland tőkeérdekeltségek is megjelentek. A cári birodalom legnagyobb kereskedelmi partnere Németország volt, amely ugyan a birodalom legnagyobb konkurense lett, de kapcsolataik még az I. világháború első szakaszában is fennmaradtak.

A világpiaci nyitás azonban korlátozott eredménnyel járt: Oroszország a leggyorsabb növekedés szakaszában (1900-1913 között) sem tudta növelni részesedését a világ ipari termelésében, főként a német és az amerikai gazdasági expanzió miatt.

Viszonylag gyorsan fejlődött a középkorias mezőgazdaság által körbevett néhány fejlett ipari sziget, főleg a fémipar, a szén- és az olajbányászat, a vasútépítés és a kohászat. Oroszország mégis inkább a Nyugattól leszakadóban, semmint felzárkózóban volt. Az egy főre jutó ipari termelés az átlagos évi ötszázalékos növekedése ellenére 1913-ban Németországénak legfejebb a negyedét érte el. Az egy főre eső jövedelem pedig Németországban csaknem ötször magasabb volt. Államadóssága (nagyrészt francia és angol hitelezők) 1900 és 1913 között mintegy 20 százalékkal növekedett. Oroszország alárendelt és kiszolgáltatott pozícióba került a tőkés nemzetközi pénzrendszeren és általában a világgazdaságon belül. Alárendelt helyzete, valamint balkáni és lengyelországi érdekszférája az antanttal való szövetséget készítette elő'.

Oroszország a lehetséges háborúban óriási emberanyaga és nyersanyagtartaékai révén fontos szerepetjátszhatott. Ráadásul belső és külső gyengesége folytán még győztesként is a vesztesek helyzetébe kerülhetett. A francia és az angol politikusok tudták: kitalálni sem lehetne Oroszországnál kedvezőbb szövetségest.

A felbomló faluközösségek (obscsina) és a falusi agrár-túlnépesedés egyebek mellett az eredeti tőkefelhalmozás elmaradásáról tanúskodott. Az első orosz forradalom (1905) után még Pjotr Sztolipin miniszterelnöknek a korszerűbb falusi burzsoázia megteremtésére irányuló reformjait is csak kis részben sikerült megvalósítani. A monarchia változtatás nélküli fenntartásában érdekelt nagybirtokos arisztokrácia és a bürokrácia ellenállásán ugyanis bármely reform következetes végrehajtása hajótörést szenvedett, noha Sztolipin a vidéki módos parasztság támogatásával éppen az önkényuralom megszilárdításán fáradozott.

A 60 kormányzóságban a föld a tulajdonformákat illetően nagyjából azonos arányban oszlott meg. A faluközösségi paraszti földbirtok a századelőn az összes föld több mint egyharmadát tette ki; körülbelül egyharmadot az állami föld, az ún. koronabirtok, s ugyanennyit a magánparaszti földbirtok. A földtulajdonosok

közel egyharmadának nem volt igásállata. Maga az orosz parasztság kultúrájában és lélektanilag nem emlékeztetett a nyugat-európai parasztság polgárosuló rétegeire. Az obscsinában élő parasztok egymás iránti kölcsönös kezességének a szabad munkaerőpiacot béklyózó intézményét csak 1903 márciusában törölték el. 1913-ig a gazdaságok mintegy 19 százaléka vált ki a faluközösségekből. A közel 20 millió parasztgazdaság 65 százaléka a szegényparaszti kategóriába tartozott, s 15 százalékot tettek ki a tehetős paraszti birtokok. Bár Oroszország nagy gabonaexportőr volt, az egy főrejutó gabonatermés rendkívül alacsony volt. Az orosz faluban az éhezés elleni állandó küzdelem a mindennapok részévé lett.

A modernizálódó társadalom gyors terjedése a városokban együtt járt a vezető osztályokban félelmet keltő társadalmi erő, a munkásság megjelenésével; 1900-ban mintegy hárommillió a modern ipari proletariátus létszáma. A korabeli városi életviszonyokat a barakkszerű tömegszállások, az éhínség, az elemi egészségügyi feltételek és mindenfajta érdekvédelem hiánya jellemezte, akárcsak a XVIII. századi Angliában. Gyökeret eresztett a modern szegénység, a bűnözés, a prostitúció. A városi élet mindennapjait az archaikus és a modern mozzanatok szervetlen kombinációja hatotta át.

A lakosság80 százaléka a gyors urbanizálódás ellenére még 1913-ban is falun élt. Az örökletes nemesség és az ún. személyes nemesek a nem nemesi származású hivatalnokokkal együtt a lakosság kb. 1,5 százalékát alkották. A kapitalizmus viszonylag gyors terjedése tehát nem párosult a tőkés viszonyok átfogó meggyökeresedésével. A polgári liberális ellenzék legális pártpolitikai tevékenységére csak az első orosz forradalom nyomán nyílt mód.

A cári kormány a kapitalizmus importjával együtt olyan problémák sorát is importálta, amelyek kezelésére a politikai rendszer 1905 után strukturálisan is alkalmatlannak bizonyult. A birodalmat összetartani, az elégedetlen tízmilliókat féken tartani csakis nyers erőszakkal lehetett. Mindezek ellenére az első orosz forradalmat megelőző években derűlátó következtetések adódtak. A századfordulón a kapitalista világ centruma a fejlődés felívelő szakaszában volt. Oroszországnak azonban hamarosan tapasztalnia kellett, hogy a „későn jövőknek" a periféria összes hátrányát el kell viselniük anélkül, hogy a centrum kapitalizmusának bármely komoly előnyével rendelkezhetnének.

Az 1905. évi forradalom

Az 1905-ös forradalom azt jelezte, hogy a parasztság megszűnt hinni a cár minden- \ hatóságában. Végleg összeomlott az ezeréves monarchiába vetett hite. A régi ér- : tékrend megbomlása és az új polgári értékrend hiánya a városi életben még í erősebben állította előtérbe az „archaikus" és a „modern" elemek konfliktusát. Míg a falun főleg a narodnyik eredetű eszerpártvert fokozatosan gyökeret, 1905-ben új tömegmozgalmak születtek: egyfelől a szociádemokrata munkásmozgalom, másfelől az önkényuralom, az ortodoxia és a népiség szentháromságát újrafogalmazó konzervatív nacionalista, idegengyűlölő-antiszemita, a közvetlen erőszakra és terrorra támaszkodó feketeszázak mozgalma. E tömegmozgalmak több szempontból is hasonló társadalmi erők számára kínáltak alternatívát. Utóbbiak döntően városi jelenségek voltak. Különbözőségeik azonban áthidalhatatlan falat emeltek közéjük, sőt kölcsönösen egymást tekintettéka fő ellenségnek. A szociáldemokraták a munkások által létrehozott szervezetekre (sztrájkbizottságok, szovjetek, szakszervezetek stb.) támaszkodtak, a fekete-

századok viszont felülről, az önkényuralom támogatásával szervezték terrorosztagaikat. Miután a szocializmus a munkások körében már 1905 előtt is népszerű volt, azt az önkényuralom is „szervezni" kezdte. Kudarca és a forradalmi fellendülés lefékezésére azonban az önkényuralom 1905-ben önálló politikai erőként létrehozta a feketeszázas mozgalmat.

A szociáldemokrácia antikapitalizmusa igent mondott a nyugati ipari civilizáció és kultúra vívmányaira, és az európai munkásmozgalom részének tekintette magát. A feketeszázak éles nyugatellenessége, zsidógyűlölete ezzel szemben a létfeltételeiben megtámadott „kisegzisztenciáknak", a „modernizáció" áldozatainak, az új pauperek- nek ígért „nemzeti védelmet". Az orosz hagyomány nevében tiltakozott az „idegen" szocializmus és a kapitalizmus ellen.

Amikor Gapon pópa – aki egyébként korábban kapcsolatban állt a cári titkosrendőrséggel (ohrana) – 1905. január 9-én a Téli Palotához vezette az elkeseredett tömegeket, hogy a cártól kérjenek oltalmat az élet nyomorúságaival szemben, még úgy vélte, hogy ezzel visszatartja a kétségbeesetteket a nyílt lázadástól. Az eldördült sortűz azonban nemcsak az 1905-ös forradalom kezdetének, hanem a cárizmus összeomlása első fejezetének bizonyult. A forradalom birodalmi méretekben először vitte a tömegeket a politika területére.

Az 1904januárjában kitört orosz-japán háború nem igazolta a hozzá fűzött reményeket. 1905 májusában a cári flotta megalázó vereséget szenvedett a távol-keleti Tsushima (Csuzima) szorosban. Ezt követően a cár kénytelen

volt elfogadni a duma azonnali összehívásának követelését. A dumát, mint a „félparlament" intézményét a cár által kinevezett bizottság dolgozta ki. Eredetileg törvényhozó testületnek szánták, de a törvények a cár hozzájárulása nélkül nem léphettek hatályba. A választójog nem volt egyenlő, közvetlen és titkos. A szavazókat társadalmi helyzetük szerint négy „kúriába" sorolták. (A földesúri kúriában kétezer, a városiban 4 ezer, a parasztkúriában 30 ezer, a munkáskúriában 90 ezer szavazó választhatott egy elektort.)

Június 14-én matrózfelkelés tört ki az odesszai kikötőben horgonyzó Patyomkin cirkálón. Október volt a fordulópont: feketeszázas terrorista különítmények pogromokat rendeztek az országban. Ugyanekkor a Moszkva-Kazany közötti vasútvonalon kirobbant munkabeszüntetés általános sztrájkká szélesedett. Október 17-én a cár manifesztu- mában bejelentette, hogy Oroszország lakosságának polgári szabadságjogokat biztosít. Ugyan mindez lényegében papíron maradt, megkezdődött a legális pártok (Kadet Párt, Októbristák, Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt, eszerekstb.) szervezése. Október 24-én fellázadt a kronstadti helyőrség, s folytatódtak a parasztmegmozdulások. Október 12-én megalakulta Pétervári Munkásküldöttek Szovjetje, amelynekélére hamarosan Lev Davidovics Trockj került.

December 10-én a moszkvai általános sztrájk fegyveres felkelésbe ment át. A munkásforradalmat még ebben a hónapban leverték, sok tízezer embert küldtek halálba és kényszermunkára. Ugyan a forradalom még 1907 nyaráig folytatta utóvédharcait, valójában már 1905 decemberében elbukott. Vívmányai közé a polgári parlamentarizmus egyes elemeit tartalmazó, 1906. május végén összeülő duma, valamint a legális politikai pártok és szakszervezetek megjelenése tartozott. Tovább éltek az általános sztrájk és a fegyveres felkelés tapasztalatai is. Jóllehet az önkényuralom végül felülkerekedett, az új társadalomszerveződési formák beépültek az orosz társadalom szerkezetébe és lelkü- letébe.

1907.június 3-án a miniszterelnök feloszlatta a II. dumát (518 képviselőjéből 65 szo-

ciáldemokrata, 37 eszer volt). A „sztolipini államcsíny" után az új választást korlátozottabb választójog alapján írták ki. Az új összetételű III. duma már kitölthette ötéves időtartamát.

Az 1906-1917 között működő, négy egymást követő állami dumába (a legutolsót 1912 novemberében választották) a többséget mindvégig az orosz burzsoázia és a liberális nemesség két pártja, az alkotmányos demokraták (kadetek) és az Október 17-e Szövetség (októbristák) alkották. A III. duma évei (1907-1912) restaurációs irányzatuk miatt alkalmatlanok voltak a politikai szerkezet további korszerűsítésére. Arra azonban lehetőséget adtak, hogy a polgárság pártjai szerény gyakorlatra tegyenek szert a politikai manőverezésben.

Az első világháború és a cárizmus összeomlása

Amikor 1914 nyarán Oroszország belépett a háborúba, az uralkodó csoportok képviselői között nem nagyon akadt ellenzője az ország háborús szerepvállalásának. Már 1915-ben, a gorlicei áttörés időpontjában mintegy 9 millió embert mozgósítottak. A tisztikar viszont már 1915-ben óriási veszteségeket szenvedett, amit később sem sikerült kellően pótolni. A növekvő veszteségek és nélkülözés következtében alábbhagyott a háború első heteiben felszított patrióta hevület és helyébe fokozatosan apátia lépett. A társadalom hangulata mindinkább polarizálódott. A polgárság egy része soha nem látott üzleteket kötött és rohamosan gazdagodott. Eközben a háborús pusztulás, a járványok, az éhínség, a családfenntartó férfiak mozgósítása, halála vagy megrokkanása miatt családok milliói süllyedtek a háború előttinél is nyomorúságosabb helyzetbe. A háborús kimerülés klikkharcokat eredményezett a birtokon belüli rétegek germanofil és antantbarát szárnya között, az udvari és a katonai elit soraiban. 1916 augusztusában a kadetek és az októbristák a dumában Haladó (Progresszista) Blokkot hoztak létre, hogy nyomást gyakorojanak a cárra az alkotmányosság kiterjesztése és bizonyos (a finneket, a lengyeleket és az ukránokat érintő) nemzetiségi reformok bevezetése érdekében a „sem az önkényuralommal, sem a forra- dalommal"jelszó alapján. Ám éppen a tömegmozgalmaktól való elhatárolódásuk tette lehetővé, hogy a cár mereven elzárkózzon kívánságaiktól.

1917 februárja azonban váratlan fordulattal forradalmi megoldást hozott. Február 23-án, az asszonyok éhségtüntetésével kezdődő forradalom néhány nap alatt elsöpörte az önkényuralmi monarchiát, utat nyitott a polgári demokrácia, a szabad politikai élet kibontakozása előtt. A forradalmi folyamat azonban nem állt meg a polgári köztársaság megteremtésénél. A cár lemondásától Lenin hatalomra jutásáig alig 8 hónap telt el. Ennyi ideje maradt az Ideiglenes Kormánynak, amely a mensevik és eszer többségű szovjetek, illetve a polgári erők koalíciójára épült, hogy megoldja az ország előtt álló alapvető problémákat, a háború, a föld, az éhínség és a szegénység alapkérdéseit. A koalíciós kormány azonban e feladatok egyikével sem nem volt képes megbirkózni.

5.3.2. A bolsevizmus és az októberi forradalom

A forradalmi önszerveződés

1917 meglepetését a bolsevikok szolgáltatták. Az év elején a szociáldemokrácia kisebbségét, a végén viszont már a hatalom fő erejét alkották. A bolsevizmus eredetét, forrásait, szociális és kulturális gyökereit tekintve összetett, sokágú történelmi jelenség együttese volt. Közvetlenül az oroszországi szociáldemokráciából nőtt ki. Mint politikai és szellemi áramlatot Lenin nyomán általában 1903-tól eredeztetik, de a mensevizmustól határozottabban csak 1907-ben, végleg pedig csak 1912-ben vált el, amikor Prágában önálló központi bizottságot hoztak létre.

A bolsevikok az ország fejlődési sajátosságai miatt kizárták, hogy Oroszország a nyugat-európai fejlődést kövesse. Ezért az önkényuralom és a kapitalizmus elleni politikai küzdelem összefonódásából indultak ki. Az első orosz forradalom tapasztalatai nyomán véglegesen elutasították a szociáldemokrácia és a liberalizmus (polgárság) szövetségét. Egyben tagadták az önkényuralom megreformálásának minden esélyét. A politikailag gyenge és önállótlan polgárság helyett a parasztsággal létrehozandó blokk megteremtését tűzték ki célul, amit az új munkásforradalom politikai feltételének tekintettek. Bármilyen közvetlen hatással is volt rájuk Marx, aligha hagyott erősebb lenyomatot az orosz szociáldemokrácia és a bolsevikok gondolkodásában, mint a francia felvilágosodás racionalizmusa, mechanisztikus materializmusa és antiklerikalizmusa. A nevelés mindenhatóságába vetett hit és a társadalmi „megváltás" hagyománya még az első orosz forradalom előtt beépült az orosz ellenzéki gondolkodásba.

A háborús nélkülözés, az éhínség és a tömeges nyomorúság milliókat tett fogékonnyá a szocializmus iránt. 1917-ben, amikor ezek megmozdultak, vezetésükre ideológiailag és szervezetileg a bolsevizmus bizonyult alkalmasnak. A mozgalom alapvető elemeit a szovjetek, a gyári-üzemi bizottságok, a szakszervezetek, az ugyancsak spontán szerveződésű sztrájkbizottságok és a földfoglalási akciókban is kifejeződött parasztmozgalmak, valamint a „föld, kenyér és szabadság" jelszó jegyében zajló heves munkástüntetések képezték.

A politikai élet közepe „kiüresedett". A szocialista propaganda a cárizmus, a kapitalisták és a földbirtokosok hatalmának megdöntését összekapcsolta a háborúellenes követelésekkel („az imperialista háború polgárháborúvá való átalakítása"). A polgári demokratikus, vagy „paraszti demokratikus" keretek között maradó szocialista pártok, a mensevikek és az eszerek is ragaszkodtak a szocialista ideológiákhoz, mert a népesség aktivizálódó milliói a szocializmus jelszavait és szimbólumait írták zászlaikra.

A második 1917-es forradalomnak új mozzanata, hogy a nagyvárosokban és vidéken kialakult az a hatalmi centrum, amellyel elkezdhette törekvései megvalósítását. Összegyűjtötte a társadalomban felhalmozódott tiltakozási és forradalmi potenciált, s tapasztalatait koncentráltan mozgásba hozta. Októberben találkozott a forradalom „alulról" és a forradalom „felülről", és az új vagy leendő szocialista hatalmi elit egy időre a spontán népi törekvések megvalósítójának bizonyult.

A pártoknál is folyamatosság érvényesült. Február pártjai októberben is működtek, bár magából a forradalmi folyamatból egyetlen pillanatra sem következett a nyugateurópai típusú többpártrendszer. Az augusztus végi, visszarendeződést célzó Kornyi- lov-puccs, korábban pedig ajúliusi pétervári katona- és munkáslázadás megmutatta, hogy a hatalom megragadására csak két politikai erő, a szélső konzervativizmus és a radikális baloldal pályázhat eséllyel. Egyik sem választható el a hadseregtől, amely szociálisan és lélektanilag megosztott volt, ám mindenképpen bele kívánt szólni a politikai hatalomért folyó harcba. Bizonyos értelemben 1917 őszén a hadseregjelentősebb és befolyásosabb erő volt a pártoknál.

Az üzemi munkamegosztás új pályára állt: a felső bürokráciától a gazdaság irányításának számos funkciója átkerült a munkahelyeken megválasztott, „szakemberekből" és munkásokból álló testületekhez. A tulajdonost a legtöbb helyen kezdetben egyáltalán nem kergették el, hanem „csak" a profit felhasználásának módját igyekeztek befolyásolni, és ezek a választott intézmények („munkásellenőrzés") az üzemvezetés gazdasági el-képzeléseinekjóváhagyását vállalták magukra.

Az „ugrás a szocializmus birodalmába" azonban hamar kifulladt. A forradalom „szocialista szakaszának" jelszavai között már októberben megjelentek a fejlett technikai, kulturális és polgárosult feltételek hiányát tükröző „rendpártiság" mozzanatai. Hamar végbement a helyi és központi politikai hatalom koncentrációja, amit közvetlenül a szerveződő katonai ellenforradalom kényszerített ki, vagy legalábbis gyorsított fel. Ezt tükrözte, hogy a forradalom napjaiban a bolsevikok elvetették az „egynemű szocialista kormányt", azaz valamennyi szocialista párt koalíciós kormányát.

A földosztást is a politikai szövetségesek keresésének tekintették. A szociáldemokraták- a bolsevikok is – 1917 tavaszán még elvileg ellenezték a földosztást. A bolsevikok „csak" a hatalompolitikai szükség felismerése miatt vették végül át az eszer párt programjából a földosztás jelszavát, élve azzal, hogy utóbbiak az előző nyolc hónapban elmulasztották ezt gyakorlatilag is napirendre tűzni.

A nemzeti kérdés

Lenin és hívei többségükben érzéketlenek voltak a polgári demokratikus értékek iránt. Ez nem pusztán történelmi örökség és felkészültség dolga volt. Ők eleve más típusú, nem pártok szerinti, hanem a szovjethatalom önigazgató erejére támaszkodó struktúra kiépítésére törekedtek. Ezt a felhajtóerőt mindenképpen túlbecsülték, majd a polgárháború nyomán pedig alábecsülték. Azonban az 1917. februári forradalom az önkényuralom megdöntésével együtt a nemzetek önrendelkezési jogát is deklarálta. Egyedül a bolsevikok hangsúlyozták, hogy az ázsiai, muzulmán népek önrendelkezésijogát éppen úgy el kell ismerni, mint „nyugati" népek, a finn vagya lengyel esetében. S bár az elismerés nemjelentette az állami különválásukért folytatott harcot is, de mégis következetes politikai állásfoglalás volt az „egy és oszthatatlan" Oroszország soviniszta hagyománya ellen. Az új „nemzeti” mozgalmak az ázsiai népek körében legfejebb vallási fokigjutottak, nemzetről még nem lehetett beszélni. A cári bürokrácia nyomásával szemben azonban a forradalmi mozgalmak szabadabb mozgásteretjelenthettek számukra. A fejlődés nemzeti fokáig el nemjutott népek a birodalom nyomorúságos viszonyai között a „modernizációs" előrelépést kevéssé tapasztalták, inkább csak a nyelvi és kulturális kötöttségeket érezték. (Az akkori Azerbajdzsán lakosságának 96 százaléka írástudatlan volt.)

Jelentősebb szerepetjátszott a nemzeti mozzanat a nyugati területeken, főleg az ún. letelepedési övezetben, ahol a zsidók milliói éltek. Az októberi forradalom eredményeképpen függetlenné vált Lengyel Királyság sem oldotta meg a zsidókérdést, sőt, a feketeszázas ellenforradalmi ideológia és propaganda a zsidó szót a forradalom, a bolsevikok szinonimájaként használta. Utóbb a példátlan kiterjedésű pogromok valóban sok zsidót állítottak a forradalom, a szovjethatalom oldalára. A forradalom „idegensé- gének" tézise éppen azzal függött össze, hogy a polgárosultabb népek képviselői (zsidók, litvánok, lettek stb.) jelentős arányban vettek részt a forradalom vezető szerveiben. Az 1917. októberre 350 ezresre növekvő bolsevik párt soraiban csak 66 százalék volt az orosz nemzetiségű párttagság aránya. Az országban 1917-ben az orosz etnikum a lakosság 53,7 százalékát tette ki, így nincs komoly bizonyíték a forradalom „idegensé- gére".

Lenin a „nemzeti mozzanatot" igyekezett összekapcsolni a szociális követelésekkel. Ezzel tudatosan vállalta a birodalom széthullásának vagy csonkulásának kockázatát, amit megakadályozni már amúgy sem lehetett: a háború erősen meglazította a régi birodalmi kötelékeket. Sokféle mozgalomnak adott csatlakozási lehetőséget, hogy aforra- dalom szociális tartalma, irányultsága túlment az etnikai-nemzeti dimenziókon, s egyúttal a

nemzeti felszabadítás programjával is fellépett. Az analfabéta orosz tömegek számára a bolsevikok éppen oroszságuknál fogva hitelesítették az egyetemes forradalmi orientációt, amely csakjóval később lett az új szocialista „birodalmi küldetéstudat" része.

A forradalmi fordulat és az alkotmányozó gyűlés

Az 1917. októberi forradalmi fordulat, a szovjetek II. összoroszországi kongj resszusa deklarálta a szovjethatalmat („Minden hatalom a szovjeteké", amelyet a I munkásosztály hatalmaként definiáltak), a földosztást és az azonnali békét kimondó \ dekrétumokat. Az ennek nyomán hatalomra került szovjet kormány, a Népbiz- ; tosok Tanácsa, amelynek elnöke Lenin lett, legfontosabb feladatának az önkényuralmi államhatalom és a feudális rend maradványainak az eltávolítását, valamint „a nép közvetlen hatalmát megtestesítő, alulról szervezett" szovjetek rendszerének kiépítését tekintette. A törvényhozó hatalom legmagasabb választott szerve a szovjetek összoroszországi kongresszusa, két kongresszus között pedig Központi Végrehajtó Bizottsága (KVB) lett.

A nagybirtokosokat földosztás révén megfosztották gazdasági alapjuktól, november-december folyamán pedig dekrétumokban törölték el a rendi és osztályprivilégiumokat. Ez együtt járt a szovjethatalommal addigra szembehelyezkedő erők jogi-politikai kirekesztésével. Ez a korlátozás elválaszthatatlan volt az egykori monarchista tábornokok katonai szervezkedésétől és attól a félelemtől, hogy a proletariátus diktatúrájaként felfogott új rendszert a régi rend erői megdönthetik. Ezt megelőzendő hozták létre az Összoroszországi Rendkívüli Bizottságot (VCSK vagy cseka), amelynek feladatát az ellenforradalom, a szabotázs és a spekuláció elleni harcban jelölték meg.

A politikai hatalom sorsa összekapcsolódott az Alkotmányozó Gyűlés összehívásával. Ez a szocialista-szociáldemokrata és a polgári pártok elképzeléseiben is szerepelt, már az 1905-ös oroszországi forradalom

periódusában. Maguk a bolsevikok is támogatták ezt, még az októberi forradalom előestéjén is. Ám az alkotmányozó gyűlési választások, amelyek még a forradalom előtti listák alapján zajlottak le, nem tükrözték a forradalomban hatalomra került politikai erők és ellenfeleik valódi erőviszonyait. A bolsevikok a szavazatok 24 százalékát kapták. Az eszerek 40 százalékos eredménye mögött nem tükröződött az azóta bekövetkezett erős belső politikai differenciálódásuk. Így csak az alkotmányozó gyűlésen derült ki, hogy az eszer képviselőkegy csoportja a bolsevikok és a baloldali eszerek 1917 decemberében alakított koalíciós kormányával szimpatizál.

Ajanuár 6-án összeült alkotmányozó gyűlés mindössze egyetlen napig állt fenn. Egyértelművé vált, hogy az eszer többségű alkotmányozó gyűlés nem ismerte el a forradalomból kisarjadt szovjethatalmat, hanem minden hatalmat az alkotmányozó gyűlésnek követelt, nem szentesítette a földről és a békéről szóló dekrétumot. A bolsevikok erre feloszlatták a gyűlést. Az erőszakos aktus kifejezte a realitást, hogy Oroszországban mindenképpen hiányoztak azok a társadalmi felhajtóerők, amelyek egy demokratikus polgári köztársaság megszilárdításához szükségesek. A liberalizmus kísérlete történelmi epizódnak bizonyult Oroszország történetében. Ami 1918 tájékán a liberalizmuson érthető, lényegében nem volt más, mint az alkotmányos demokrata (kadet) párt, amelyet ellenforradalmi pártként törvényen kívül helyeztek. Ez a párta polgárháború kíméletlen logikája alapján a következő években sokfelé a fehérgárdista katonatiszti diktatúra támaszává lett.

A bolsevikok a polgári demokrácia osztályszempontú korátozásával egyidejűleg szociális intézkedéseket hoztak a munkások és a legszegényebb rétegek védelmében, bár ezek tejesítésére egyelőre nemigen állt rendelkezésre szilárd anyagi alap. 1918. január

21-én (február 3.) a KVB határozata alapján a Népbiztosok Tanácsa megtagadta a háború előtt és alatt keletkezett külföldi adósságok visszafizetését. Január 27-én (február 9.) pedig elfogadták „a föld szocializálásáról" szóló törvényt, amely a parasztság politikai megnyerését célozta és tulajdonképpen a földről szóló dekrétum megvalósításának végrehajtási utasítása volt.

Az agrárforradalom

A szovjethatalom első hónapjaiban a hatalom megtartásának a részeként a legfontosabb intézkedések nyilvánvalóan a földosztással függtek össze. A szovjet agrárforradalom végül is radikálisan átalakította Oroszország vidéki társadalmát, és az új hatalom számára szociális bázist teremtett és a földbirtokos arisztokráciát örökre száműzte a történelem színpadáról. Mindennek ajelentősége majd a polgárháború éveiben mutatkozik meg igazán. A paraszti többségű hadseregjórészt éppen a földről szóló 1917. november 8-i dekrétum nyomán támogatta a bolsevik párt politikáját. Az összes föld nacionalizálása (köztulajdonba vétele) jogi előfeltétele volt annak, hogy a földosztás után meggátojáka föld szabad adásvételét, azaz egy új nagy magántulajdonos osztály kialakulását, vagyis korlátozni igyekeztek a parasztság érdekében is a kapitalizmus behatolását a mezőgazdaságba. Ajanuári rendelet az október előtti spontán parasztmozgalmak és földfoglalás helyett e mozgalomnak szabályozott formát és kereteket kínált. Kezdettől különböző gazdálkodási formákjöttek létre: léteztek új és régi kis magángazdaságok, gazdagparaszti „félkapitalista" gazdaságok, kommunák és artyelek, állami gazdaságok (szovhozok).

Ahol az ellenforradalmi szervezkedés erős volt, mint például a Don-vidéken, már 1918 kora tavaszán kuláklázadásokrobbantak ki. Lenin kezdeményezésére létrehozták a „falusi osztályharc" szervezeteit, a szegényparaszti bizottságokat, hogy biztosítsák a mezőgazdasági termékek felhozatalát a városba. Ez nem utolsósorban a tehetősebb gazdaságoktól való rekvirálást jelentett. Másfelől harci osztagokról volt szó, amelyek képesek a szovjetekelleni helyi fegyveres ellenállás leverésére. Ez egyúttal a paraszti szociális konfliktusok további éleződését eredményezte. Komolyan sértette a gazdagparaszti rétegek érdekeit a gabona felvásárlásának állami monopóliuma (1918. május 9.), amely részben már hadikommunista intézkedés volt.

A faluközösségek további felszámolódása az egyéni földhasználat alapján erősen megnövelte a kisgazdaságok számát és erősen átalakította a helyi falusi irányítás módját. Az agrárviszonyok átalakulása azonban számos sajátos vonást hordozott az ország egyes régióinak megfelelően. A szovjethatalom agrárpolitikája azonban mindenütt a vagyoni differenciálódás megakadályozását szolgálta. Hiszen például a kozák közösségekben a földek 80 százalékát a lakosság 40 százaléka birtokolta. Ezeken a területeken a polgárháború is véresebb formákat öltött és hosszabban tartott. Ráadásul a külső intervenció, különösen a német jelenlét erősen hatotta belső társadalmi küzdelmekre. Ukrajnában a hatalmat kezében tartó nacionalista Központi Rada szilárd támasz hiányában hamarosan meghátrált a német intervenció előtt.

A polgárháború és a hadikommunizmus

A forradalmi hatalom hivatalos képviselői a békérőlszóló dekrétumnak megfelelően szakították a titkos diplomáciával és közreadták a cári kormányzat titkos külpolitikai egyezményeit. 1917 decemberében Breszt-Litovszkban béketárgyalásokat kezdtek a központi hatalmakkal. A szovjet fél, amely a tárgyalá- í sokon az annexió nélküli különbéke álláspontján állt, nem alakított ki előzetesen egységes álláspontot arról, vajon „az első munkásállam köthet-e szerződést az imperialista császári Németországgal vagy sem". A csaknem pártszakadásig menő vita első szakasza azzal zárult, hogy Trockj a döntő pillanatban nem írta alá a békeszerződést, és február 10-én felállt a tárgyalóasztaltól. A németek pedig megkezdték a további előrenyomulást. Trockj elmozdítása után már Csicserin írta alá a breszti békét március 3-án, sokkal rosszabb feltételekkel.

A nyugati államférfiak zöme akkor a szovjet állam gyors vereségére számított. A német megszállás kiterjedése közben az antanthatalmak, mindenekelőtt Franciaország és Anglia az Orosz Birodalmon belüli hagyományos érdekszféráik megőrzése érdekében katonai intervencióhoz folyamodtak. Egy 1918. január 28-i dekrétum rendelkezett a Vörös Hadsereg létrehozásáról, amely internacionalista és világforradalmi célkitűzései ellenére honvédő háborút folytatott. Főparancsnoka az 1918 májusától Leninjavaslatá- ra hadügyi népbiztossá kinevezett Trockj volt.

A polgárháború lehetőségét Oroszországban különböző pártállású politikusok, zsur- naliszták és a jövő kérdéseivel foglalkozó emberek már az önkényuralom megdöntése után előre jelezték. Emellett a külső intervenció és a szovjethatalom képviselői elleni egyre gyakoribb terrorakciók is a hatalomkoncentráció erőszakos formáit állították előtérbe. Ennek a legismertebb megnyilvánulása a vörösterror volt. A polgárháború (1918-1922) kiterjedése és mélysége az emberiség történetében pédátlan „osztályháborúhoz” vezetett. Fegyverrel harcolták végig a korabeli Oroszország szinte minden politikai és szociális jellegű érdekkonfliktusát, ami megnyilvánult a felhasznált eszközök és módszerek kegyetlenségében és rányomta a bélyegét a későbbi politikai, gazdasági és társadalom-lélektani következményekre. Az egyén és a társadalom szinte átformálódott ezekben az években.

A munkások és a szegényparasztok általános mozgósítását elrendelő dekrétum (1919. május 29.) júniusban lehetővé tette a szovjet erőkszámára a Keleti Front létrehozását. Ez a feladat 1918-ban már felmerült mindenekelőtt a cseh hadifogoly-lázadás és a szibériai fehérgárdisták fegyveres harca következtében. 1919 késő tavaszán-nyarán a szovjethatalom Moszkva környékére zsugorodott, ám Jugyenyics tábornok Petrográd elleni megújuló offenzívája összeomlott. Gyenyikin ún. Önkéntes Hadserege Dél-Oroszországban szenvedett döntő vereséget. Gyenyikin seregei addigra a különféle politikai színezetű ukrán nacionalista szabadcsapatokkal karöltve szörnyű pogromokat hajtottak végre a zsidó népesség körében. A fehérgárdista vérengzések és erőszakcselekmények 1918- 1920-ban mintegy félmillió zsidó állampolgárt érintettek (mintegy kétszázezer ember halt meg).

A legtovább az angolok és franciák által támogatott Kolcsak admirális szibériai ellenkormánya állt fenn, amely egy kiépülőben lévő katonatiszti diktatúra vonásait mutatta. 1919 végére azonban próbálkozása bukással végződött. Az admirálist elfogták és 1920 februárjában kivégezték. A Vörös Hadsereg reguláris erőit a harci cselekmények körzetében akkor már népes paraszti partizánseregek is támogatták. A legendás Csapajev csupán egyike volt a polgárháború jellegzetes népi vezéreinek.

A vörösök győzelmét mindenekelőtt a sokkal szélesebb társadalmi bázis, a mélyebb népi gyökerek alapozták meg. A parasztság nagy része nem kért a nagybirtokos arisztokrácia és a földesurak uralmából, a földhasználathozjutottak a földért készek voltak akár meghalni is. A szovjethatalmat ez a tömegjórészt saját hatalmával azonosította.

A polgárháború logikája nyomán a szovjethatalom legfőbb szervei már 1918 nyarától kezdték kiépíteni a hadikommunizmus rendszerét. A gazdálkodás e típusának előzetes „modelje" az 1914 utáni német hadigazdaság volt. 1919. január 11-én hozta a Népbiztosok Tanácsa a rendeletet a gabona kötelező – rögzített, alacsony állami áron való – beszolgáltatásáról. Bevezették a fogyasztási cikkek jegyrendszerét, valamint az általános munkakötelezettséget. A pénz gyakorlatilag jelentőségét veszítette. Az üzemek nagy többségét államosították. Jó részük azonban működésképtelen volt, s a katonai rendszer szükségletei alapján próbálták üzemeltetni az erre a célra létrehozott Legfelső Népgazdasági Tanács irányítása alatt. Trockj megkezdte a „munka militarizálását": olyan munkahadseregeket szervezett, amelyek bevethetők a „gazdaság frontján". Az éhező városi lakosság az 1917-esnek a felére apadt. Megindult az általános cserebere a falu és város között: „szöget kenyérért".

A bolsevik párt vezérkara megittasult a hadikommunista átszervezések „sikereitől". Már 1919 márciusában sokan úgy vélték, hogy a hadikommunizmustól nincs messze az igazi kommunizmus, vagyis a közvetlenül

szükségletekre irányuló termelés az áru- és piaci viszonyok kikapcsolásával, a bürokratikus államhatalom leépítésével, a helyi szovjetek közvetlen hatalmával, s ez máris a politika napirendjére tűzhető.

1920 tavaszán újult erővel folytatódott a háború, miközben az antant gazdasági blokádja (1919. október 10.) fokozta a belső káoszt és súlyosbította az éhínséget. Ez szörnyű méreteket öltött az 1921-es aszály időszakában, amikor a Volga-vidéken milliónyi áldozatot követelt. 1920 áprilisában az ukrán vezető, Szimon Petjura támogatásától kísérve Lengyelország megtámadta Szovjet-Oroszországot. Pilsudski csapatait délről Vrangel fehér generális is támogatta. Augusztusra kritikus helyzet állt elő. A Vörös Hadsereg Varsó alatti kudarca újabb súlyos területi engedményekre kényszerítette a Szovjet Köztársaságot. Októberben előzetes béketárgyalások kezdődtek Rigában, amelyek 1921 márciusában Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia Lengyelországhoz való csatolásával végződtek, vagyis az ún. Curzon-vonaltól jóval nyugatabbra.

5.3.3. A hadikommunizmus válsága és az új gazdaságpolitika

1920 végén már világos volt, hogy a hadikommunizmus rendszere nem tartható tovább. A parasztság a kényszer-beszolgáltatás terheit nem volt hajlandó tovább viselni. A hadikommunista irányítása polgárháborúnakaz alapvető frontokon valósikeres megvívása után az élet normalizálódásának gátjává vált. 1921 márciusában a párt X. kongresszusán – miközben folyt a kronstadti matrózlázadás – határozatot hoztak az Új Gazdasági Politika, a NEP bevezetéséről. Ez a gabona kényszer-beszolgáltatását terményadóval váltotta fel; rehabilitálta a piaci és pénzviszonyokat; engedélyezte a korábban betiltott magánkereskedelmet. Kísérleteztek bizonyos vállalatok állami szabályozás révén való denacionalizálásával is. Lenin kezdeményezésére a külföldi tőkének is bérletbe kívántak adni egyes vállalatokat, főleg nyersanyag-kitermelő forrásokat. Ám a fokozatos diplomáciai elismerés ellenére a nyugati tőke szerfelett óvatos maradt a szovjet-oroszországi befektetésekkel az egész későbbi periódusban is.

Bár Lenin szerint a NEP „a kapitalizmus részleges visszaállítása a szovjethatalom ellenőrzése mellett", de nemegy keleti „vadkapitalizmus" kiterjesztésére gondolt, hanem a „kulturált, nyugat-európai kapitalizmus" bizonyos civilizált vívmányainak a meghonosítására. Ám Oroszországban akkor önmagában ennek sem volt nagyobb esélye, mint a szocializmus megvalósításának. Nemcsak a várva várt győztes német proletárforradalom elmaradása miatt, hanem főképpen azért, mert a bolsevikoknak a kapitalizmus „szabályozásával" kapcsolatban semmiféle komoly tapasztalata nem volt. Amikor 1923

őszén kibontakozott az elsőjelentősebb piacgazdasági válság, az agrár-ipari árolló (magas ipari és alacsony mezőgazdasági árakkal), nem találtak más gyógyító eszközt, mint az állami árszabályozást. Az önigazgatásos, azaz önkéntes szövetkezeti, a kommunaszerű gazdálkodás elemei, amelyeket Lenin „a szocializmus szigeteinek" tekintett, a kulturális fejlődés adott alapzatán csak zárványokként létezhettek, nem válhattak önálló társadalmi formává.

Mindezek dacára az 1920-as évek elején a különböző tulajdonformákra épülő piaci vegyes gazdaság – úgy tűnt – hosszabb periódusra megszilárdulhat.

A Szovjetunió, mint szövetségi állam létrejötte

1917 és 1922 között a köztársaságok föderációjának különböző típusai jöttek létre: kez- i detben az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaságok Szövetsége í (OSzFSzK) autonóm köztársaságok szövetségéből épült fel. A kaukázusi köz- í társaságok önálló területi föderációt hoztak létre. 1921-re az OSzFSzK nemzeti-nemzetiségi szempont alapján szervezett föderatív köztársasággá fejlődött, amelyben Oroszországon kívül már hat autonóm köztársaság (a Baskir, a Kirgiz, a Tatár, a Turkesztáni, a Gorszki és a Dagesztáni) alkotott föderációt. Másfelől ekkorra kezdett az OSzFSzK-val föderatív jellegű kapcsolatra lépni a többi önálló szovjetköztársaság (az Ukrán, az Azerbajdzsán, a Belorusz, az Örmény, a Grúz, a Hívai, a Buharai, a Távol-keleti köztársaság). 1919 tavaszától az OSzFSzK kétoldalú szerződéses viszonyban, „katonai-politikai szövetségben" állt a többi szovjetköztársasággal. A genovai konferencián, 1922 tavaszán már az OSzFSzK delegációja képviselte a többi köztársaság érdekeit.

Az OSzFSzK és az Ukrajnai SzSzK 1920. december 28-án gazdasági-katonai szövetségre lépett. Egyesítették a Hadügyi és a Tengerészeti Népbiztosságot, a Legfelső Népgazdasági Tanácsot, a külkereskedelmi, a pénzügyi, a közlekedési, a postaügyi és a munkaügyi népbiztosságokat. E szerződés olyan benyomást keltett, mintha a köztársaságok belépnének az OSzFSzK-ba, ami 1922 folyamán befolyásos elképzelés lett és reális lehetőség-kéntjött számításba. Ez az „autonomizálás" néven ismert tervezet 1922 tavaszán Sztálin kezdeményező szerepe mellett a bolsevikok szűkebb körében is támogatásra talált. Lenin a bürokratikus centralizmus pozícióinak erősödésétől tartva elvetette a sztálini „autonomizálás" tervét. A szovjethatalom ötéves tapasztalatai alapján

meggyőződése volt, hogy ezt a cári időkből örökölt nagyorosz sovinizmustól fertőzött apparátus indította el a föderációval szemben. Sztálin hajlandó volt engedményre. Az 1. §-ban az OSzFSzK-ba való „belépés" helyébe ezt írta: „Formális egyesülés az OSzFSzK-val együtt Európa és Ázsia szovjetköztársaságainak szövetségében".

Végül az „autonomizálás" centralizmusa és a laza konföderáció alternatívája között formailag Lenin álláspontja érvényesült. 1922. december30-án, az I. Össz-szövetségi Szovjetkongresszuson az Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjetköztársaság, az Ukrán Szocialista Szovjetköztársaság, a Belorusz Szocialista Szovjetköztársaság és a Kaukázu- sontúli Szocialista Föderatív Szovjetköztársaság létrehozta a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségét, a Szovjetuniót. Ennek 1924. január 31-én életbe lépett alkotmánya két részből állt. Az első: „Deklaráció a Szovjetunió megalakításáról". Ez a nemzeti gyűlölködéssel és elnyomással szemben kinyilatkoztatta a „kölcsönös bizalom és béke, a nemzeti szabadság és egyenlőség, a népek testvéri együttélése és együttműködése" eszméjét. Deklarálta a szövetségből való kilépésjogát. A „Szerződés a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének megalakításáról" című második rész össz-szövetségi hatáskörbe utalta a külügyek irányítását, a szövetség és a köztársaságok határainak megváltoztatását, a fegyveres erők irányítását, a hadüzenetet és a békekötést, az egységes állami költségvetésjóváhagyását, az egységes pénz- és hitelrendszer megállapítását, az „általános alapelvek megállapítását a közoktatás területén".

ANEP eredményei és bukása

A NEP mégoly sikeres bevezetése és első komoly eredményei sem oldották j meg a szovjethatalom legégetőbb iparosítási feladatait. A NEP csúcspontján, j 1925-1926-ban, amikorra nagyjából végbement a gazdaság helyreállítása a há- íború előtti szinten, „helyreállt" az állami szerepvállalás is az élet minden terüle- ; tén. A „mindenható" állam a maga mindent szabályozni kívánó természetével egymást kizáró feladatokat vállalt el a társadalom különböző rétegeinek, csoportjainak az érdekei szerint. Az állami újraelosztás rendszere az általános ínség körülményei között elkerülhetetlenül megszilárdult, bár mind a szovjeteken, mind a párton belül még valóságos viták és érdekütközések folytak. Ám magának az államhatalomnak az önállósuló érdekei és szükségletei rohamos mértékben egy új bürokrácia terebélyesedésére, megszilárdulására vezettek. A rendszer szociálpolitikai vívmányai, mint például a munkához való jog realizálása az 1930-as években, a gyermekmunka betiltása, a gyermekellátás, az oktatás ingyenessége, az egészségügy, a tömegkultúra és a művészet országos méretű, korábban nem látott kiterjesztése szélesítette a szovjethatalom társadalmi bázisát. A párttisztogatások és a tagjelölti idő ellenére a párttagság létszáma dinamikusan nőtt: 1929-re meghaladta az egymilliót, ami nemcsak a karrieristák hatalomhoz való vonzódását bizonyítja, hanem azt is, hogy az új rendszer világtörténelmileg is fontos eredményeket produkált. A nyugati értelmiségi és politikai elitek csodálatát is olyannyira kivívta, hogy a nyugati polgári demokráciák a szovjet fejlődésnek ezt a szakaszát veszélyes kihívásnak tekintették.

A társadalom szociológiai szerkezete és mentalitása gyorsan változott. Kulturális felemelkedése a „szocialista modernizáció" szélsőséges ellentmondásait vetítette előre. Az analfabétizmus felszámolása, az urbanizáció kibontakozása katasztrofális lakásínség körülményei között ment végbe. Az új munkásság és az új szovjet értelmiség viszont az évtized végére, az 1930-as évek elejére már önálló társadalmi csoportot alkotott. Míg az 1920-as évek elején a Trockj és az ellenzék által javasolt gyorsított iparosítást elvetették, az évtized végétől – immár a kiélezett pártharcok során kizárt és száműzött Trockj távollétében – ezt mint abszolút szükségszerűséget hirdette meg a párt- és az államvezetés, s utóbbi kettő lényegében már szinonima volt. Az állami iparosításjelentős mértékben az alacsony fogyasztásra, a mezőgazdasági termékek, mindenekelőtt a gabona exportjára épülhetett.

A pártellenzék és a NEP

Az iparosítás alapvető forrásaként a mezőgazdaságjöhetett számításba. 1927 végétől már körvonalazódnak a fordulat jelei. Ez a parasztságon belüli gyorsuló differenciálódással, az ehhez kapcsolódó szociális konfliktusokkal, a gabona állami felvásárlásának közismert nehézségeivel, a központ és a perifériák egyfajta vetélkedésével függött össze. A küzdelem az erőforrások fölötti rendelkezésért folyt, a központi és a helyi bürokráciák, apparátusok érdekütközései tükröződtek benne, a falunak az államhatalmi centrumok általi ellenőrzésére irányult.

Mindennek ellenére a NEP felszámolását nyíltan senki nem követelte. Az 1923 i októbere óta létező Baloldali Ellenzék a NEP „államkapitalizmusának" bírála- i tából kiindulva hirdette meg a „szocialista eredeti felhalmozást", amely a ma- i gántőkés felhalmozást kívánta korlátozni. Később ennek a felfogásnak a talajáról bírál-

ták ugyan a buharini „Gazdagodjatok!"jelszót, de sohasem utasították el a piaci vegyes gazdaságot mint realitást. Preobrazsenszkj elképzelése a szocialista eredeti felhalmozásról már 1924-ben az ipar és a

mezőgazdaságok közötti „egyenlőtlen cserére" épült. De nem igazolódott a baloldali ellenzék feltevése, hogy az eredeti felhalmozás ezen típusa és a „munkásdemokrácia rendszere", az „önigazgatói szocializmus" perspektívái egyidejűleg fenntarthatók. A fő probléma az volt, képes-e a bolsevik hatalom alkalmazkodni a NEP társadalmi következményeihez, a kapitalista viszonyokra jellemző ellentmondások kiterjedéséhez.

A sztálini rendszerváltás

Az ellenzék a feltételezett „thermidori fordulat" lehetőségét az „apparátusok bürokratikus elkorcsosulásából", egy új uralkodó osztály és a kulákság megszilárdulásából vezette le, amely egy diktátori hatalom alapját képezheti. Ezzel a lehetőséggel szemben a kommunista párt diktatúrája a párt szélesebb társadalmi bázisában is elfogadhatónak tűnt. Csak az ellenzék kisebb csoportjai, Trockij, Szmirnov fogalmazták meg hangosan 1926 után, hogy a párt diktatúrája hamarosan személyi diktatúrává („személyi kultusz") formálódhat, amely a bürokratikus orosz hatalomgyakorlás múltjának és jelenének egyfajta szintézise lesz a kapitalizmus felülkerekedésének bázisán.

A párt vidéki társadalmi bázisa szűkült és ez a falu belső, új típusú differenciálódásából következett. A forradalmi harcok egykori falusi résztvevőinekjó része a helyreállítási periódus végén, a NEP csúcspontján (1924-1926) azt érzékelte, hogy ismét a nincstelen bérmunkások vagy a szegényparasztság kategóriájába tartozik, s a társadalom perifériájára szorult. 1922-től a föld bérbeadásának lehetősége felgyorsította a falusi proletarizáló- dás folyamatát, míg a leszakadókkal szemben egy szélesebb középparaszti tömeget (kb. 60 százalék) a kapitalizálódás felé tolt el. Ezt a kommunista párt vezetése félelemmel figyelte: attól tartott, hogy ezek gazdasági és politikai mentalitásukban gazdagparaszti befolyás alá kerülnek.

A Szovjetunió történetében az 1927-es év sorsdöntőnek bizonyult. Ajúnius 8-án elfogadott kormányrendelet értelmében megkezdődött az első ötéves népgazdasági terv kidolgozása. Megszilárdult és átalakult az Állami Tervbizottság. Augusztusban kibocsátották az első iparosítási kölcsönkötvényeket. Az ellenzék vitorlájából azzal próbálták kifogni a szelet, hogy a gyorsított iparosítással együtt bevezették a hétórás munkaidőt.

Mindezt kétségtelenül felgyorsította a külpolitikai helyzet kedvezőtlen fordulata. Május 27-én Nagy-Britannia megszakította diplomáciai kapcsolatait a Szovjetunióval, amit az 1921-es kereskedelmi szerződés felbontása tetézett. A Szovjetunió keleti elszigetelődésével fenyegetett, hogy júliusban Csang Kaj-sek megkezdte a Kínai Kommunista Párt tagjainak kiszorítását a Kuomintangból, majd kommunisták lemészárlására is sor került. A szovjet katonai tanácsadók távoztak Kínából. A november 7-i ellenzéki felvonulás szétverése Moszkvában már arra utalt, hogy a hatalmi centralizáció a politikában és a gazdaságban egyaránt előrehaladt. Sztálin megszilárdította a párton belüli hatalmát. AXV. kongresszuson (1927) a baloldali ellenzéket kizárták a pártból és döntöttek a fokozatos kollektivizálásra való felkészülésről, elvben még elutasítva minden erőszakot.

Az utóbbi döntés okai között a már említett tényezők mellett feltétlenül számításba kell venni az ún. gabonaválság tényét, a gabonafelvásárlás súlyos helyzetét. 1928január- jában több mint egymillió tonnával kevesebb szemes terményt vásároltak fel, mint egy évvel korábban, jóllehet 1927-ben kiemelkedő gabonatermés volt. Nem egyszerűen a városok gabonaellátása került veszélybe, hanem a kényszerű gabonaexport, a szovjet

iparosítás elengedhetetlen feltétele is. A külföldi tőkebevonás nem játszhatott komoly szerepet, noha 1926-ban a Szovjetunió 300 millió márka hitelt kapott Németországtól.

A pártvezetés 1928januárjában útra kelt, hogy felgyorsítsa a gabonafelvásárlás folyamatát. Maga a párt főtitkára, Sztálin Szibériába vette az útirányt (Novoszibirszk, Barnaul, Omszk), s háromhetes útján jutott a végső elhatározásra.

Az „áttörés” - a kollektivizálás

Sztálin utazása végére nemcsak a rendkívüli intézkedések bevezetésének elkerülhetetlenségéről volt meggyőződve, hanem abban is biztos volt, hogy stratégiai jelentőségű fejlesztési módosítást kell végrehajtani, amely az államhatalom kényszerítő ereje nélkül nem lehet sikeres. A szovjet pártvezetés többsége szemében a 25 millió kisgazdaság előtt azon alternatíva állt, hogy vagy a kulák, vagyis a kapitalizálódó nagybirtok, vagy a nagybirtok szovjet állami és közösségi formái szívják föl. A politikai indítékok azonban tulajdonképpen egy harmadik megoldást toltak az előtérbe. Ennek élére Sztálin állt, bár sokan, sokféle szempontból és érdekekből megpróbálták elkerülni. A szovjet falu fölötti központi politikai-hatalmi és gazdasági ellenőrzés azonnali megvalósítása lett a cél, utalva arra, hogy a gabonakereskedelem egyharmada a gazdagparasztság ellenőrzése alatt áll.

A kollektivizálás -az elképzelés szerint – egyszerűsítené a gabona és általában az alapvető mezőgazdasági termékek állami begyűjtését és racionálisabb, igazságosabb újraelosztását. A spontán piaci viszonyok kikapcsolásával vagy erős korlátozásával egy centralizált újraelosztási rendszer kialakítására törekedtek. Ez olyan állami tőkefelhalmozási struktúrát tételezett fel, amely alapul szolgálhatott a hadiipar, általában a nehézipar, valamint a velejáró urbanizálódás gyors kifejlesztéséhez. Egyúttal a munkanélküliség felszámolását, az állami szociálpolitika megalapozását, tehát egyfajta államszocialista „modernizáció" végrehajtását is szolgálta, ami a korszak nyelvén a „szocializmus egy országban" (1924. december) sztálini tételében fejeződött ki. Az elképzelést az önerőre támaszkodó „utolérés" szándéka fűtötte, indoklásában pedig első helyen a külső veszélyek leküzdése, az ehhez szükséges erő megteremtése állt.

A „nagy áttörés” súlyos szociális és politikai következményekkeljárt. A felülről kezdeményezett, előkészítés nélküli, szinte rajtaütésszerű „forradalom" rövid idő alatt akarta véghezvinni a kollektivizálást, ami egyébként így semmilyen bolsevik programban vagy elméletben nem szerepelt. A gépesítés, a tudomány, a mezőgazdasági technológia széles körű elterjesztése „porosz utas" hagyományként is a nagyüzemi gazdaság mellett szólt. Semmi nem indokolta viszont a végrehajtás hihetetlen gyorsaságát és a terroreszközök alkalmazását. Ez inkább az elburjánzó, egyre ellenőrizhetetlenebb államhatalom és a korlátlan személyi diktatúra előrehaladó kiépüléséről árulkodott.

A kollektivizálás a működésbe hozott államhatalmi és társadalmi-politikai szervezetek és az apparátusok tejes erőbedobása ellenére sem indult úgy, ahogyan azt a vezetők remélték. Bár e politikai fordulat minden ellenfelét, mindenekelőtt Trockjt és Buharint már félreállították, a totális állami ellenőrzés megvalósítása a parasztság többségének spontán ellenállásába ütközött. Még a szegényparaszti rétegek egy része is, amelyek a kollektivizálás természetes bázisát képezhették, döbbenten figyelte az államhatalom falu elleni támadását. A kolhozok nagyrészt az államhatalom struktúrái lettek, nem pedig az orosz közösségi hagyományoknak megfelelő és az önkéntes szocialista szövetkezési, termelési és társadalomszerveződési formává, amely korábban széles rétegekben visszhangra talált. Az államhatalmi offenzíva végül példátlan áron maga alá gyűrte a paraszti ellenállást. A kollektivizálás a kitelepítések, a represszió, a gabonaelvételre irányuló gazdaságpolitikai döntések (különösen Ukrajnában és Kazahsztánban), s a parasztok önfelemésztő tiltakozási akciói következtében milliókat tett tönkre vagy kényszerített a megelőzőnél rosszabb élethelyzetbe. Ukrajnában másfél-kétmillió ember halt meg az 1932-1933-as nagy éhínség idején, amiben közrejátszott a példátlan aszály is. Kulák- talanítás címén 2,8 millió lakost telepítettek ki Szibériába.

A paraszti ellenállás következtében a 32 milliós lóállomány több mint 10 millióval csökkent, a 60 milliós szarvasmarha-állomány pedig felére apadt. A parasztok maguk vágták le állataikat. Látszólag a hatalom elérte a céját, mivel 1933-ban dupla annyi gabonát gyűjtött be és ötször annyi gabonát exportált, mint 1928-ban. Ám mindezt 1933-ban kisebb gabonatermelésből is produkálta. A lakosság tehát jóval kevesebb kenyeret fogyasztott.

Sztálin a „győztesek" kongresszusán, 1934-ben azt hangsúlyozta, hogy a hadiipar számára létrejött egy olyan mezőgazdasági és ipari háttér, amely a Szovjetunió fennmaradását a nemzetközi feltételek legkedvezőtlenebb alakulása esetén is biztosíthatja. A kollektivizálás évei egybeestek a nagy világgazdasági válság éveivel. A Szovjetunióban végrehajtott ipari és mezőgazdasági átalakulás viszont a fogyasztás és a fogyasztói iparágak évtizedes elmaradásával járt. Ekkor alakult ki az a féloldalas ipari szerkezet és az a stagnáló mezőgazdaság, ami az államszocialista rendszer bukásáig végigkísérte a szovjet fejlődést, meghatározva alapszerkezetét. Emellett közgazdasági és társadalompolitikai dogmák kiindulópontjává lett, amelyeket 1948 után más országokba is átplántáltak.

5.3.4. Az államszocializmus kiépülése a Szovjetunióban

Az iparosítás - a bürokratikus tervgazdaság teljesítménye

A második ötéves terv (1933-1938) gazdasági eredményeit példátlan ellentmondások és egyensúlytalanságok révén érték el. A Szovjetunió népei Nyugat-Euró- pa lakosaitól eltérően csak most élték át a nagy nemzeti tejesítmények és a szociális felemelkedés korát. Ebből merítettek erőt a történelem által rájuk rótt hihetetlen áldozatok elviseléséhez.

A „nagy építkezések" mellett létrejött a kitermelő ágazatokra, a kohászatra és a gépgyártásra épülő ipari struktúra. A Szovjetunió a termelés mennyiségében a világ második ipari hatalmává emelkedett; ipari tejesítménye 12-szer nagyobb volt, mint 1913-ban. 1939-ben már a világ ipari termelésének 10 százalékát adta. A második ötéves terv végén a lakosság átlagban kétszer annyit fogyasztott, mint 1913-ban. 1934-1935-ben eltörölték a közszükségleti cikkek jegyrendszerét, amely azonban megemelte az árszínvonalat.

A szovjet társadalom szociális és kulturális átrétegződése ennek megfelelően gyors és radikális volt. Még a leginkább elmaradott területeken is, mint például Azerbajdzsán, lényegében sikerült felszámolni az analfabétizmust az iskolakötelezett korosztályok körében. A kisbirtokos parasztság, a tőkéből élők társadalmi csoportjai gyakorlatilag felszámolódtak. A bürokratikus irányító apparátus gyakorlatilag a szovjet korszak munkás- és parasztcsaládjainak gyermekeiből verbuválódott, miként nagyobbrészt a szovjet értelmiség is, amivel a rendszer önmaga fölényét látta igazolva a világ előtt. 1939-ben az össz-szövetségi népszámlálás adatai szerint a több mint 170 millió ember mintegy kétharmada élt falun, egyharmada városban. A kolhozparasztok a kolhozoktól való mértéktelen értékelvonás következtében gyakorlatilag háztáji gazdaságaikból éltek, de ezek nagyságát is csökkentette egy 1939. márciusi rendelet. Törvényileg szabályozták a kötelezően tejesítendő „munkaegységek" minimumát. A kolhozparasztok elköltözését külön engedélyhez kötötték.

A személyi diktatúra rendszere - a Gulag, a terror és okai

A szovjet rendszer az állami tulajdon dominanciájára épült, ami tükröződött a kiépült politikai intézményrendszer működésében is. A kommunista párt a sztálini fordulat nyomán végleg elveszítette politikai párt jellegét: olyan „állampártként" funkcionált, amelyről korábban nem szólt semmilyen marxi elmélet, de még hivatalos legitimációs ideológiája, a marxizmus-leninizmus sem. A párt, amely az 1920-as években a munkásság és a szegényparasztok egy részére támaszkodó politikai diktatúrát gyakorolt, az 1930-as években bürokratikus apparátuspárttá lett, amelyben maguk a párttagok is a hatalom puszta objektumaivá váltak. Természetesen nem ők kerültek hatalomra, bár a párttagság járhatott bizonyos privilégiumokkal is, főleg azok esetében, akik felemelkedtek a nómenklatúrába. A korrupció és a megvesztegetés a sztálini rendszer legszigorúbb intézkedései ellenére a mindennapi élet része maradt, a hiánygazdaság és a régi örökség együttes termékeként. A Központi Bizottság közvetlenül alárendelődött a belügyi szerveknek, amelyekre Sztálin támaszkodni tudott a diktatúrája útjában álló kommunisták, pártonkívüli személyek és ezek csoportjai megsemmisítésében.

Az 1928 óta fokozatosan kiterjedő koncepciós perek, amelyek mindenekelőtt meghatározottértelmiségi vagy apparátusi körök megfélemlítését szolgálták, formailag legtöbbször a központi vagy helyi pártvezetőkelé kerültekjóváhagyás végett, ám általában nem ott születtek. Sztálin a belügyi népbiztosság, az NKVD megfelelő intézményeire támaszkodva őrködött a szovjet társadalom és az állam „egysége" fölött.

A terrorpszichózisnak a korábbiaknál is súlyosabb hulláma 1934 decemberében Kirov, a leningrádi párttitkár meggyilkolása után kezdődött. Ez tükrözte, hogy a személyi diktatúra immanens eleme a terror, a megfélemlítés, amely áthatja a társadalom struktúráit, beleértve az egyházakat is.

Sztálin személyi hatalma a párt-, az állami-politikai és a gazdasági apparátusok bonyolult struktúrájára támaszkodott. Az 1930-as évek nagy tisztogatásai ezért elválaszthatatlanok a különböző apparátusi különérdekektől és a több befolyásért folyó küzdelmektől az apparátusok között, a centrum és a periféria ellentmondásaitól, az egymással szemben álló hatáskörök tisztázatlanságából fakadó konfliktusoktól és természetesen Sztálin személyi hatalmának permanens megújításától. A vélt és valódi „hibák", a politikai balfogások és a valóságos politikai ellenség felderítésének szükségletei, éppen úgy, mint az alternatív politikai kristályosodási pontok kialakulásától való félelem állandó ellenségkeresésre ösztönöztek. Az „éberség" még a családi viszonyokat is áthatotta.

Ilyen összefüggések közé illeszthetők be a hírhedt moszkvai perek (Kamenyev, Zinovjev, Buharin és szinte az egész régi bolsevik gárda megsemmisítése) és a Vörös Hadsereg tisztikarának lefejezése (1936-1939). Ennek során Sztálin leszámolt a zseniális Tuhacsevszkjjel (1937. július 12.) és a körülötte kialakult tekintélyes főtiszti-tábornoki karral. Bennük látta hatalmának potenciális vetélytársait. Attól tartott, hogy tőle független hatalmi központjöhet létre. (Megöltek az 5 marsallból kettőt, az 57 hadtestparancsnokból 50-et, a 186 hadosztályparancsnokból 154-et.) Ez a tömeggyilkosság a háború szempontjából ki nem heverhető tragikus következményekkel járt.

Az önpusztító mechanizmus működése a „működtetőket" sem kímélte. Az 1930-as évek végén a koncentrációs táborok főigazgatósága (Gulag) táboraiban raboskodók, köztük az ún. ellenforradalmi bűnökért letartóztatottak növekvő mértékben hivatali apparátusok alkalmazottaiból kerültek ki. Míg 1936-ban a foglyok kb. 13 százaléka ült „ellenforradalmi" bűncselekményekért, 1939-re arányuk már meghaladta a 33 százalékot. 1936-1939 között a foglyok létszáma másfél és kétmillió között mozgott. Az NKVD el-

lenőrzése alatt a szovjet munkavállalók mintegy 2-3 százalékát kitevő tömeg gazdaságilag jelentéktelen tejesítményt nyújtott: az össztermelés alig 1 százalékát állította elő. Ám egyes területeken, például az aranybányászatban vagy a nagy építkezéseken, a vasútépítésben stb. számottevő szerepet töltött be. A Gulag

tehát nem vált a gazdaság jelentős erejévé, sokkal inkább a társadalom megfélemlítésének alapintézménye maradt. A táborok büntető intézményként működtetett munkatáborok voltak.

Az 1920-as évektől Sztálin haláláig mintegy 10 millió ember fordult meg a Gulag táboraiban, akiknek mintegy egyharmada volt politikai fogoly. 1921-1945 között összesen több mint hétszázezer embert végeztek ki, akiknek óriási többsége semmiben sem volt vétkes. Egy részük annak a gépezetnek lett az áldozata, amelyet korábban maga is működtetett. (A kivégzéseket rögtönítélő bíróságok rendelték el, mindenfajtajogi formaság mellőzésével. Az elítélteket többnyire a börtönben főbe lőtték.)

A táborok céja az volt, hogy mindenkit elrettentsen a Sztálin személyi diktatúrája elleni fellépéstől. Az 1936-os szovjet alkotmány demokratikus vonásai csak leplezték a törvénytelenségeket, egyben erősítették a hivatalosan sugallt gondolatot, amely szerint a szocializmus és a személyi diktatúra ugyanaz. A kiépült rendszer, az államszocializmus elvileg új társadalmi formaként alakult, amely a marxi elmélet fényében nem volt sem kapitalizmus, sem a szocializmus. Az államszocializmus a magántulajdon (és a társadalmi tulajdon) bürokratikus-állami kollektivizálása. A burzsoázia funkcióját részben átvette az állam, amely tejes ellenőrzést gyakorolt a felhalmozott tőke és a felhalmozott munka tekintetében. Míg a kapitalizmusban minden közösség pénz közvetítette közösségként létezhet, az államszocializmusban minden közösségi létezés állami közvetítéshez kapcsolódik. Az üzemek és gyárak, a föld, a gépek stb. állami tulajdona gyakorlatilag kizárta azok társadalmi-közösségi működtetését, de kapitalizálását is. A termelés és a tőkefelhalmozás, amelyet elvben az állami tervezés szabályozott, fenntartotta az állami kizsákmányolás, a tőkés termelésre jellemző munkamegosztási szerkezet stb. rendszerét, de elvben kizárta a magántulajdont, a magántőkés kizsákmányolást és a magántőke felhalmozását egyáltalán. Az állam maga határozta meg a szociális-jóléti rendszerek működtetését. Az államszocializmus magában rejtette az árutermelés és általában a piaci termelési mód számos elemét, noha a rendszer alkotmánya kizárta az állami tulajdon adásvételét.

A Szovjetunióban azonban a tőkés tulajdonos helyett a tulajdonosi jogokat az állami, a párt- és a gazdaságirányító hivatalnokréteg gyakorolta. Ezek az állami tulajdont ellenőrző társadalmi csoportok és rétegek nem szerveződhettek önálló burzsoá osztállyá, mert privilégiumaik többnyire nem voltak átörökíthetők. Ha a valóságban nem is volt igazán egalizáló rendszer, mégis – alacsony szinten – egyfajta egyenlőséget teremtett. A hivatalos legitimációs ideológia pedig a társadalmi igazságosság, a népek testvériségének megvalósítását hirdette.

A Szovjetunió a háború előtt - a külpolitikai fordulat

A Szovjetunió, illetve az államszocialista rendszer a világ szemében a németellenes honvédő háború idején vizsgázott, és tett szert valóban világhatalmi tekintélyre. Igaz, az 1930-as években a Szovjetunió – a náci Németország megerősödésével párhuzamosan – már kezdett betagolódni a nemzetközi politikába. 1934 szeptemberében belépett a Népszövetségbe. Sztálin tisztában volt azzal, hogy a Szovjetunió és az európai béke legfőbb ellensége Hitler Németországa. Gazdasági kapcsolataikat – az elszigeteltség miatt – nem szakíthatták meg a náci Németországgal, de ezt a nyugati hatalmak sem tették meg. A müncheni egyezmény (1938. szeptember) Sztálint végképp elbizonytalanította a nyugati hatalmak valódi szándékait illetően.

A Szovjetunió ugyanis korábban Franciaország után Csehszlovákiával is kölcsönös segélynyújtási szerződést kötött; eszerint a Szovjetunió fellép Csehszlovákia védelmében, ha ezt Franciaország is megteszi.

A szovjet kormány 1936-1939-ben fegyverrel és önkéntesekkel is támogatta a spanyol köztársaság harcát. 1939-ben a Szovjetunió már saját határain is háborús akciókra kényszerült: május és augusztus között hadserege a Halhin-Golnál Zsukov parancsnoksága alatt verte vissza a Mongólia elleni japán támadást.

Sztálin ekkoriban mindenáron szerette volna elkerülni a németekkel vívott háborút. Úgy vélte, a nyugati hatalmak abban érdekeltek, hogy Németország kelet felé támadjon. Ezért közvetlenül is tárgyalt Franciaország és Anglia képviselőivel, hogy felszámolja a Szovjetunió katonai és politikai elszigeteltségét. Ám a két nyugati ország katonai delegációja nem kapott utasítást kézzel fogható egyezmény megkötésére. Amikor a tárgyalások kudarca után Molotov Moszkvában, Ribbentrop társaságában 1939. augusztus 23-án aláírta a szovjet-német megnemtámadási egyezményt, Sztálin úgy számított, hogy ezzel két-három év haladékot kapott a háborúra való további felkészülésre. A szerződés szovjet szempontból gyümölcsözőnek látszott: lehetővé tette, hogy az ország egyelőre kívül maradjon a háborún, titkos záradéka pedig határt szabott a keleti irányú német terjeszkedésnek. Erkölcsileg rendkívül terhelő volt, hogy a Szovjetuniót az érdekszféra-osztozkodás közvetlen részesévé tette. Az egyezmény megpecsételte előbb Lengyelország, majd a balti államok sorsát, s területi igénnyel jelentkezett Finnországgal és Romániával szemben.

A szovjet vezetés, hogy ne provokája Hitlert, nemcsak otthon állította le az addigi élénk antifasiszta propagandát, hanem a Kominternben élvezett hegemóniája révén erre kényszerítette a nyugati országok kommunista pártjait is. Mindez akkor vált különösen hangsúlyossá, amikor a németek lengyelországi hadjáratának harmadik hetében, a Molotov-Ribbentrop-egyezmény megvalósításaképpen, szovjet csapatok szállták meg Lengyelország keleti részét és 1939. szeptember 28-án újabb, „határ- és barátsági szerződésben" megállapították kétoldalú birodalmi érdekeik határát „az eddigi lengyel államterületén". Elutasították harmadik hatalom mindennemű beavatkozását a rendezésbe, s területeiken kizárólagos feladatnak tekintették a „nyugalom és a rend helyreállítását". A két kormány „a baráti kapcsolatok jegyében" magára vállalta területeiken a „szükséges állami újjárendezést". Titkos kiegészítőjegyzőkönyvben pedig megállapodtak abban, hogy egyik fél sem tűri területén a másik fél irányába ható lengyel agitációt, s lengyelországi területcserével Litvániát a szovjet érdekszférába sorolták. A két kormány nyilatkozata pedig Angliát és Franciaországot tette felelőssé a Németország elleni háborúért.

A finnek ellen indított háború és a Baltikum megszállása a „titkos záradék" alapján a Szovjetuniónak a Népszövetségből való kizárására vezetett és dezorientáltaavilág baloldali erőit a szovjet külpolitika céjait illetően. A Szovjetunió egyetlen nagyobb szabású külpolitikai sikere ezekben az években az volt, hogy a keleti határain folyó háború lezárása után mintegy másfélévvel, 1941. április 13-án Moszkvában aláírták a szovjet-japán semlegességi szerződést.

Az országban az európai háború kitörése után megkezdődött a felkészülés a háborúra. Az egyik legnehezebb feladat a megtizedelt parancsnoki kar feltöltése volt. Már 1938 márciusában megszüntették a hadsereg kettős szervezetét s a kis létszámú állandó hadsereg és területi milíciák helyett egységes hadsereget hoztak létre. 1939. szeptember 1-jén bevezették az általános hadkötelezettséget. 1939 végén elkészültek az első KV és T-34-es harckocsik. 1940-ben az előző évek átlagához képest 70 százalékkal nőtt a repülőgépgyártás, viszont többségében még a német gépekkel versenyképtelen régi típusokból. 1940júniusában a hétórás munkanapról a nyolcórásra, az ötnapos munkahétről hatnaposra tértek át. Megszigorították a munkahelyi jelenlétet, megnehezítették a munkahely megváltoztatását, korlátozták a háztáji gazdaságok területét. A kolhozok be-szolgáltatási kötelezettségét a tényleges vetésterület és állatállomány helyett a kolhozok egész területére rótták ki. Nem az elgondolások hiánya, hanem az előző évek represssziójának súlyos hatása akadályozta elsősorban, hogy az 1939-ben nyert felkészülési időt igazán kihasználják. Az 1941. június 22-i német támadás időpontjában a katonai parancsnoki posztok egyötöde még betöltetlen volt.

6. DÉL-EURÓPA ORSZÁGAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A mediterrán Európa északi partját Franciaország kivételével csak a 20. század elején érte el az ipari forradalom fő hulláma. A térségben ez természetesen nem az angol, a francia vagy a német ipari, pénzügyi és hírközlési előretörés másolata volt. Dél-Európa szerencsésebb ágazatai már hasznosíthatták azokat a technikai vívmányokat, amelyeket a fejlettebb országokban az előző évtizedek találmányai szültek. Másrészt törekvéseiknek határt szabott az előttükjáró országok nyomasztó túlsúlya, az országaikban megjelent (számukra égetően szükséges) külföldi tőke befolyása, amely külpolitikai mozgásterüket is szűkre szabta. A több szempontból kedvezőbb helyzetű Olaszország északi és középső részén következett be a legjelentősebb ugrás, még azelőtt, hogy a fejlesztést a nemzetközi helyzet feszültsége nyomán zömmel a hadikészülődés szolgálatába állították volna. Görögországban a fejlődésnek kedvező liberális áttörésre csak 1909-ben, mindössze három évvel a balkáni háborúk előtt került sor. Még rosszabb volt a helyzet Portugáliában, ahol az 1910-es republikánus forradalom a görögnél sokkal ingatagabb liberális állami építményt hozott létre, a nagy hatalmú, északon apróparcellás, délen nagybirtokosi agrárszektor árnyékában. A két pólus között helyezhető el Spanyolország, ahol a fejlettebb perifériák (Katalónia, a Baszkföld) mellett ekkor emelkedik föl a világvárossá fejlődő igazgatási-pénzügyi centrum, Madrid. Ám a fejlődésből mindenütt nagy körzetek maradnak ki, nő a régiók közötti feszültség.

A századforduló táján ezek az országok nagy nemzetközi megrázkódtatásokat éltek át, amelyek később befolyásolták világháború alatti magatartásukat. Olaszország 1896-ban megalázó vereséget szenvedett az etiópoktól, majd tanúja lehetett Bosznia-Hercegovina osztrák-magyar annexiójának. Portugália afrikai álmait angol közbelépés kárhoztatta kudarcra. Spanyolország 1898-ban, a spanyol-amerikai háborúban elvesztette szinte minden megmaradt jelentősebb gyarmatát. A „kárpótlásként" folytatott marokkói expanzió évtizedekre tragédiák forrása, a belpolitikai küzdelmeket katalizáló tényezőnek bizonyult. A görögök századvégi, Törökország elleni intervenciója a vereség mellett gazdasági katasztrófát is okozott, az ország angol-francia pénzügyi gyámság alá került.

Az erős liberális irányzatok a térségben szintén ellentmondásosak. Ezek már a.szabad kereskedelmi politika világméretű válságának kortársai. A dél-európai tőkehiány, a gyengébb gazdasági háttér pedig állami rásegítést igényelt, amely bürokratikus államigazgatási vonásokat rajzolt a térségbeli kormányzatok arculatára.

A korszakra erősen rányomta a bélyegét a szociális problémák éleződése. Az ipar gyorsabb növekedése, különösen Olasz- és Spanyolországban a munkásság és mozgalmai dina-

mikus erősödésével járt. Ezt az aktív, egyre szervezettebb, nehéz körülmények között élő réteget az erőltetett tőkefelhalmozás közepette nehéz volt integrálni az intézményrendszerekbe, noha erre az olasz Giolitti kísérletet tett. Voltak ilyen lépései a spanyol konzervatívoknak is. Emiatt mindkét országban, de Portugáliában is a szocialista szervezetek mellett nagy befolyásra tettek szert az anarcho-szindikalista mozgalmak, olykor elszánt erőszaktaktikájukkal. Ezen a századelő nemjelentéktelen dél-európai szociális reformjai is keveset változtattak.

Ezekben az években az erősödő nemzetközi konkurenciaharc minden országban felszította a nacionalizmust. Olaszországban és Görögországban mindez kezdetben a nemzeti egyesítés befejező lépéseit tűzte napirendre, de megjelent a haldokló török monarchia örökségéért vívott harcba való bekapcsolódás törekvése is. Spanyolországban komoly belső feszítő erőnek bizonyult a nemzeti kisebbségek ügye, ez kétféle (autonóm és centralista) nacionalizmust is szült. A kasztíliai központosítás szellemét megtestesítő monarchia és a birodalmi eszme ébrentartásában érdekelt katonai kaszt igyekezett minél szű- kebb kereteket szabni az autonómiatörekvéseknek.

A világháború ellentmondásosan hatott a térségre. Fellendítette a gazdaság néhány ágát, egyes országok exportját, s hozzájárult az ipar termelési profiljának bővüléséhez. A háború végén viszont már az erőforrásokat kimerítő, adósságokat felhalmozó, szociális problémákat gerjesztő hatása érvényesült, s nem csak az aktív hadviselő országokban. Emiatt a háborút követő években valamennyi dél-európai országban felborult a status quo, súlyos zavarok keletkeztek, amelyek új típusú diktatúrák talaját teremtették meg.

6.1. Olaszország

Az első világháború hatásai

Olaszország az első világháború előestéjére már létrehozta az ország egyesítésekor (1870) még hiányzó korszerű ipari-pénzügyi bázisát. Az ipar részesedése a bruttó nemzeti termékben 1914-ben 25 százalékra (1900-ban 20 százalék) emelkedett. A gépbehozatal 1896 és 1910 között megháromszorozódott. Meggyorsult a termelés koncentrációja. Különösen nagy szerepet játszott a gyors növekedésben az elektromos ipar. Olaszország olcsón kiaknázható vízi energiakészleteivel egyenesen az élvonalba tört. Ennek nagy lélektani hatása volt: a szűkös energiakészletek fejlesztést visszafogó hatása után hirtelen bőséges hazai energiabázis állt rendelkezésre. A villa- mosenergia-ipar részesedése az ipari részvénytőkéből 1914-re több mint 20 százalékra nőtt, s az első helyre került. A protekcionista vámpolitika hozzájárult a vas- és gépipar megerősödéséhez. Olaszország be akart kapcsolódni a gyarmatokért vívott harcba, és ehhez flottára volt szüksége. Német pénzügyi csoportok közreműködésével új típusú, ún. „vegyes bankok" alakultak, amelyek az iparfejlődés irányítói lettek. A viharos fejlődés azonban egyenlőtlenül érintette az országnagy tájegységeit. A tíz embernél többet foglalkoztató ipari üzemek alkalmazottainak 78,2 százaléka az ország északi tartományaiban dolgozott, ahol a lakosság 26,8 százaléka élt. A munkaerőhelyzet a fejlődést is korlátozta: az állandó túlnépesedés ellenére az alacsony iskoláztatási szint miatt hiányzott a kellő számú jól képzett szakmunkás.

A háború előtti években átalakult a politikai irányzatok egyensúlya. A kormányzó liberálisok, az ellenzéki szocialisták és a kereszténydemokraták addigi hármas tagolódása -főként a boszniai annexió hatásaként – kiegészült egy negyedik irányzattal, a nacionalistákéval, akik Olaszországnak a világpolitika küzdőterére való határozott kilépését,

újabb területek meghódítását sürgették. Ennek érdekében a politika és a nevelés egész filozófiájának megváltoztatását tűzték ki célnak, a háborúra való felkészülés szellemében. 1911-1912-ben a liberális jobbszárny segítségével már belekergették Giolitti kormányát a főpróbába: az olasz hadsereg meghódította Kyrenaikát ésTripolitániát (a mai Líbiát). Terjedt az irredentizmus, amelynek fő céja a különböző arányban olaszok lakta, de osztrák-magyar uralom alatt lévő területek (Isztria, Dalmácia, Dél-Tirol, Fiume) megszerzése volt.

1912-ben az olasz kormányzat még meghosszabbította az ország 1882-ben szerződésbe foglalt elkötelezettségét a francia hatalmi törekvések ellen irányuló német-oszt- rák-magyar-olasz hármas szövetség mellett. Az irredenta célok azonban fokozatosan megosztották az olasz társadalmat. A világháború kitörésekor a politikai erők

nemcsak a háborúellenesség és a katonai beavatkozást követelők, hanem az antantbarátság és a hármas szövetség melletti kitartás ügyében is szembekerültek egymással. A politikai pártokban erről éles belső vita folyt. A szocialisták élesen háborúellenes álláspontjával szemben a párt lapja, az Avanti addigi főszerkesztője, Benito Mussolini új lapot (II Popolo d'Italia) indított, harcos intervencionista szellemben. A vitát az döntötte el, hogy Ausztria-Magyarország kormánya nem hajlott az olaszok által a hármas szövetség melletti kitartás feltételeként szabott területi korrekciókra. Az antant kormányzatai viszont 1915 áprilisában, Londonban a háborúba való olasz belépés esetérejelentős területgyarapodást ígértek Olaszországnak. 1915. május 3-án Salandra kormánya felmondta a hármas szövetséget, majd 23-án hadat üzent az Osztrák-Magyar Monarchiának. (Németországgal csak 1915-ben került hadiállapotba.)

A háború serkentette a hadseregnek termelő iparágak fejlődését. A frontra küldött katonák pótlására az üzemek asszonyokat és fiatalkorúakat állítottak munkába. Nőttek a nagyvállalkozók nyereségei is. A háborús erőfeszítések azonban meghaladták az olasz társadalom teherbíró képességét. Az anyagi terheket angol és észak-amerikai hitelek felvételével fedezték. Az egymást követő isonzói ütközetek tetemes emberveszteségei már a háború éveiben tömeges tiltakozást váltottak ki (Torino, 1917 augusztusa). A közvéleményt és a katonaságot egyaránt demoralizálta az 1917 októberében Caporettónál elszenvedett súlyos vereség. S noha 1918 októberében, a már széthullóban lévő Monarchia seregeivel szemben angol és francia segítséggel sikerült revánsot venni, Olaszország 600 000 katonájának elvesztése után nem tudott felszabadultan örülni a győzelemnek. Kivált, amikor 1919 elején, a párizsi béketárgyaláson Orlando miniszterelnök és Sonnino külügyminiszter rádöbbent, hogy az antant vezető hatalmai – újabb megfontolásokból – nem hajlandók beváltani 1915. évi ígéreteik egy részét.

A háború végén a győztes Itália gazdasága kritikus éveket élt át. A fegyver- és lőszergyárak bezártak: a munkanélküliek száma kétmillió főre szökött. A leszerelt katonákjó része is ezek táborát növelte. Az éhség, a csalódottság elkeseredett megmozdulásokat szült: a városi nincstelenek raktárakat, üzleteket törtek fel. A megélhetési költségek 1913-hoz képest megnégyszereződtek. A költségvetést tetemes angol és amerikai kölcsönök terhe nyomta. Ezek kamatainak és részleteinek fizetését hátráltatta, hogy 1919-ben az olasz export bevétele csupán az importköltségek 36 százalékát fedezte.

Olaszország miniszterelnöke egyike volt a világ sorsát Versailles-ban eldöntő „ötöknek". 1919januárjában azonban kiderült, hogy az antant az új Szerb-Horvát-Szlovén Állam érdekeit figyelembe véve levette a napirendről Dalmácia átadását. Egyes afrikai területek átengedését is későbbre halasztotta. Az Ausztriától megszerzett Dél-Tirol, Isztria és egyéb területek birtokba vétele nem csitította a felszított nacionalista ambíciókat.

Ebben a légkörben indult Gabriele D'Annunzio költőnek és kiszolgált katonákból álló szabadcsapatának 1919. szeptemberi akciója Fiume elfoglalására. Egy évig tartózkodtak a városban, mígnem olasz-jugoszláv megegyezés nyomán 1920 novemberében maga az olasz kormány kényszerítette őket távozásra. (Később a várost kétoldalú megegyezéssel Olaszországhoz csatolták.) Az 1922. évi török offenzíva nyomán az olasz csapatoknak ki kellett ürítenie a török területekből kapott anatóliai körzeteket.

A társadalmi válság és a nemzeti kiábrándultság radikális mozgalmak hatalmas hullámát indította el. Az északi ipari háromszögben a nagyüzemi munkásság gyárfoglaló mozgalma bontakozott ki, Torino központtal. Róma környékén, a termékeny Pó-síkságon és Délen nagyarányú földfoglalások folytak; a birtokba vett földeken helyenként paraszti szövetkezetek alakultak. A demoralizált hadsereg és a lakossággal rokonszenvező helyi rendőrség nem tudta útját állni az áradatnak.

A háború nyomán felszínre tört társadalmi elégedetlenség és a kibontakozó anarchia megfosztotta hitelétől a liberálisok háború alatt kormányzó jobbszárnyát. 1919 júniusában megbukott Orlando kormánya; helyébe a nagy integratív képességű Nitti lépett, aki visszarendelte Keletről a Szovjet-Oroszország elleni intervencióba bekapcsolódottolasz egységeket. Újabb választójogi reformmal szinte az egész lakosságnak szavazati jogot adott és új választást írt ki.

Az 1919. novemberi választás eredménye híven tükrözte az ország hangulatát. Legerősebb párt az Olasz Szocialista Párt (PSI) lett. A második helyen Don Sturzo 1918-1919 fordulóján alakult, kereszténydemokrata eszmeiségű Olasz Néppártja (PPI) végzett, amelynek falusi vezetői sok helyütt maguk irányították a földfoglalást. A liberálisok és a radikálisok korábbi nagy frakciói összezsugorodtak. A népi erőket képviselő szocialista-katolikus többség azonban megosztottsága miatt alkalmatlan volt, hogy kormánytöbbségként működjön. Nitti nagyszabású reformtervekkel állt elő, de az 1920 márciusától válságban lévő kormányjúliusban megbukott. Nittit a politikai manőverek régi mestere, Giolitti váltotta föl.

Mussolini hatalomra kerülése (1922. október 30.)

Közben a gazdaság problémái alig enyhültek, a szociális-politikai küzdőtéren pedig új politikai erők tűntek föl. 1920 márciusában megalakulta Gyáriparosok Szövetsége, a Confindustria, augusztusban pedig a Földbirtokos Szövetség.

A radikális rendteremtést sürgető egykori frontharcosok és más, szorongatott helyzetben lévő, középrétegbeli elemek már 1919 márciusában Milánóban megalakították a HarciFasciók szervezetét. Első programjuk nyolcórás munkanapot, országos hivatásrendi (korporatív) munkaügyi szervezetet, demokratikus választási reformot követelt. Mussolini a mozgalomba – mint később írta – azért kapcsolódott be, mert így cselekvő emberekkel kerülhetett kapcsolatba. Szervezeti hálózatuk hamarosan 70 városra terjedt ki, magukat mind gyakrabban fasisztákként (fascistas) jellemezték. A falvakban a földbirtokosok támogatásával fegyveres rohamosztagok (squadrák) jöttek létre, amelyek – a hatóságok elnéző magatartása, a hadsereg burkolt támogatása mellett – megkezdték az erőszakos leszámolást a baloldal szervezett erőivel. Az erőszakhullám a faluról hamarosan átterjedt az ipari és városi körzetekbe. A nagyiparosok egy része, köztük a gumigyáros Pirelli és a FIAT-vezér Agnelli ehhez alig leplezett anyagi segítséget nyújtott.

1921 májusára Giolitti kormánya újabb választást írt ki. A kormányjelölőlistáin fasiszták is indulhattak. A kormányfő korábban a rendszerbe integrálta a szocialisták és a katolikusok energiáit, s most úgy gondolta, hogy ezt megismételheti a fasisztákkal is,

miközben segítségükkel visszaszoríthatja a két nagy tömegpártot. A népi erők háttérbe szorításának e parlamentáris kísérlete felemás eredményt hozott. A mandátumok arányai lényegesen nem változtak. Mussolini hívei viszont, akik 1919-ben totális választási vereséget szenvedtek, mosta közös listákon 35 képviselői helyet szereztek. Erejüket növelte kialakuló egyetértésüka hagyományos nacionalistákkal és a Liberális Párt jobboldalával.

1921 novemberében megalakult a Nemzeti Fasiszta Párt (PNF), megfogalmazva a fasizmus első összefüggő programját. Az államot a nemzet jogi megtestesülésének nyilvánította, amelynek éppen ezért „szuverén erőnek" kell lennie. A parlamentjogait korlátozni kell. Elismerte a magántulajdon társadalmi szerepét, és kimondta, hogy korlátozni kell az osztályok érdekharcát, betiltva a sztrájkokat. Hangoztatta, hogy Olaszországnak joga van megvalósítani tejes földrajzi egységét, ott, ahol ez még nem történt meg. Mussolini parlamenti bemutatkozó beszédében a társadalmi rend és biztonság helyreállítására helyezte a hangsúlyt.

1922. október elején Mussolini meghirdette híres „római menetelését" (Marcia su Roma). Fegyveres osztagai 20-a után elfoglalták Nápolyt és az ország több északi városát. Ez már több volt, mint amit az elit remélt tőlük. Luigi Facta miniszterelnök 28-án a királytól rendkívüli állapot kihirdetését, s a királyhű katonai egységek bevetését kérte. III. Viktor Emánuel azonban, a forradalmi erők újabb offenzívájától tartva, október 30-án Mussolinit miniszterelnökké nevezte ki.

Mussolini november 16-án bemutatta kormányát, amelyben négy fasiszta mellett nacionalisták és tekintélyes liberálisok is helyet foglaltak. Közölte, hogy ha a parlament nem hajlandó együttműködni vele, nem sokjóra számíthat. A mandátumok 7 százalékának birtokában hozzálátott az olasz társadalom átformálásához. Ehhez megkapta az elégedett uralkodó támogatását és a megfélemlített parlament felhatalmazását.

Az olasz társadalom gazdasági és intézményi elitjének támogatásához több kérdésben éles fordulatot kellett tennie az eredeti fasiszta programok több alapelvéhez képest. Kinevezése érdekében már korábban szakította republikánus retorikával. Az an- tiklerikalizmus feladásával pedig az elégedetlen egyház jóindulatát nyerte meg. A nagytőke támogatását azzal biztosította, hogy felhagyott a munkás-önigazgatás hangoztatásával. A Vezérnek (Duce) egyik sem esett nehezére. A munkás-önigazgatás megszüntetését 1923 decemberében a Confindustria és az 1919-ben létesített kisebb fasiszta hivatásrendi szakmai szervezetek megegyezésével érte el. Ebben kimondták, hogy munkaügyi és szociális kérdésekben kizárólag egymást ismerik el tárgyalópartnernek. Ez egyenértékű volt a többségi szakszervezetekkel szembeni vállalkozói és állami bojkottal.

A gazdaság szanálását Mussolini az első időszakban átengedte a liberális Alberto de Stefaninak. A háborút követő súlyos válság 1922 tavaszától már visszahúzódóban volt.

1920-1923-ban megszüntették a hadigazdálkodás éveiben bevezetett pénzügyi korlátozásokat, és – Giolitti reformjait törölve – ismét megnyitották a magánvállalkozók előtt a biztosítási és a távközlési ágazatot, s megszüntették a részvények és az értékpapírok kötelező nevesítését. Ezt a szabad szakszervezetek elleni hadjárat követte. 1923 januárjában elbocsátottak ötezer vasutast, elsősorban olyanokat, akik 1922 májusában

tevékenyen részt vettek a (Mussolini által eredetileg támogatott) országos vasutassztrájkban. A liberalizáló intézkedések hatására, nyomott bérszínvonal mellett, nőtt a beruházási tevékenység, s enyhült a munkanélküliség. A külföldi kereslet élénkülésével 1923- 1924- ben jó éveket zárt az exportját növelő mezőgazdaság. Továbbra is nagy gondot okozott azonban a falusi túlnépesedés. 1925-ben De Stefani születésszabályozást javasolt. Mussolini birodalmi érdekből az ellenkezőjét szorgalmazta, ezért megszabadult tőle, hogy elindítsa iskolát teremtő önellátási (autark) kísérletét.

A fasiszta rendszer kiépülése

Hatalmának első két évében az olasz fasizmus korántsem volt egységes képződmény. Terrorral gyakorolt diktatúrája még nem zárt tökéletesen. Állandó fenyegetettség közepette, de működtek politikai pártok, osztályszakszervezetek, független vallási egyesületekés ellenzéki újságok. Működött az 1921-ben megválasztott parlament. A rendőrség és a bíróságok ugyan már erős nyomás alatt álltak, de részben a megszokott módon végezték munkájukat. Mussolininek uralma további kiépítése érdekében meg kellett szabadulnia a jogállam megmaradt töredékeitől A nagyobb ellenállást elkerülendő formailag ezt ajogállami módszerek fenntartásával kellett elérnie. Ezért 1924-ben új választási törvényt fogadtatott el és kiírta a választásokat. Az új törvény értelmében ajelölteknek, ha élni akartak a törvény adta jogokkal (választói gyűlések, agitáció), az úgynevezett Nemzeti Blokk listáján kellett jelöltetni magukat. Ezt a rendszer 1923 januárjában létrehozott legfőbb döntési fórumának, a Fasiszta Nagytanácsnak (GCF) kellett jóváhagynia.

Noha Mussolini kjelentette, hogy ellenségnek tekintik, aki ellenlistát állít, a két szocialista párt, Giolitti csoportja és a kommunistákellenjelölteket indítottak. 135 liberális vezető viszont, Salandrával az élen, a Nemzeti Blokk listáján jelöltette magát. A választások, főleg vidéken, a nyomasztó fasiszta erőszak jegyében zajlottak. Az 1924. április 6-i szavazás mégsem hozott átütő győzelmet Mussolininek. Bolognát kivéve a fasiszták az összes nagyobb városban alulmaradtak. Listáikkal a parlament 536 mandátumából 374-et nyertek el, sok helyütt éppen a velük együtt induló liberálisokjóvoltából. A Néppárt már csak 39, a három munkáspárt 66 képviselői helyet szerzett, a liberális ellenlisták 45-öt.

Az új parlament megnyitásakor Giacomo Matteotti, a reformista szocialisták frakcióvezetője kétségbe vonta a választás tisztaságát, s vizsgálatot követelt. Néhány nap múlva fasiszta aktivisták meggyilkolták. Ez a fasizmus történetének legsúlyosabb válságát okozta. 1924júniusában az ellenzéki pártok kivonultak a parlamentből. Jeles egyházi, katonai és politikai személyiségek szorgalmazták, hogy a király szabadujon meg Mussolinitől. III. Viktor Emánuel azonban attól tartott, hogy leváltása általános balratolódást eredményezne, és a nehéz helyzetben a miniszterelnök mögé állt.

Mussolini újabb felülkerekedése fordulatot hozott Olaszország és a fasizmus történetében. Már 1925-ben erősen kiterjesztették a kormányfő személyi jogkörét. 1926-ban a kormányt felhatalmazták a rendeleti kormányzásra. A választott községtanácsokat elmozdították, és kinevezett prefektusokkal helyettesítették. Novemberben, egy máig tisztázatlan, Mussolini elleni merénylet ürügyén több kivételes törvényt fogadtattak el. Feloszlattak minden politikai pártot és rendszerellenesnek nyilvánított szervezetet, törölték az 1924-ben a parlamentből kivonultak mandátumát. Ekkor született az OVRA, az antifasiszták elnyomására hivatott politikai titkosrendőrség. Rajtaütöttek a pártok székházain, lefoglalták javaikat, letartóztatták elérhető vezetőiket, szétrombolták újságjaik szerkesztőségét, nyomdáját. A politikai ügyek tárgyalására Különleges Törvényszéket hoztak létre.

A fasizmus az 1927-1928. évi parlamenti reformmal tejesedett ki. Az 1924-ben választott képviselőházban a fasiszta listán bejutott többség mellett még ott ült néhány tucat liberális, akik egyre kevésbé tudtak együttműködni a kormányzattal. A szenátusban is létezett egy szűkebb ellenzék. 1927 novemberében azonban a Fasiszta Nagytanács, majd 1928 tavaszán a parlament két háza is újabb választási rendszert hagyottjóvá. Eszerint jelölteket csak a fasiszta szakmai szervezetek, illetve egyéb, kormányirányítás alatt álló egyesületekjavasolhattak. A parlament ezzel megszűnt. 1928 decemberében a fasiszta párt kongresszusán megválasztott Fasiszta Nagytanácsot olyan állami csúcsszervvé alakították, amely „összehangoja és integrája a rendszer egész tevékenységét".

Mivel ezután már csak az egyház rendelkezett némi mozgástérrel, a Duce érdekeltté vált az 1870 óta függőben lévő „római kérdés" rendezésében. Az 1926 augusztusában megindult tárgyalások 1929 februárjában az ún. lateráni egyezmények aláírásához vezettek. Az olasz állam elismerte a Vatikán szuverenitását ésjogát a zavartalan külkapcsola- tokra, akár háború esetén is. A Vatikán a felgyülemlett állami tartozás és bizonyosjavak akkori kisajátítása fejében több mint másfél milliárd lírát kapott. Eltörölték a püspökök kinevezéséhez való hozzájárulás királyi jogát. A katolicizmust hivatalos államvallássá nyilvánították. Engedélyezték vallási

egyesületek (köztük az Actio Catholica) működését. Elismerték az egyházi házasságkötés polgári érvényességét. Az elemi és középiskolákban bevezették a kötelező vallásoktatást.

1930-ben az egyház és az állam viszonya újra kiéleződött, mivel a fasiszta ifjúsági szervezetek egységesítése kapcsán be akartak tiltani minden más ifjúsági egyesületet. XI. Pius pápa júniusban erre kemény enciklikában reagált. Burkoltan bírálta a fasiszta rendszer olyan alapeszméit is, minta hódító szellem, az ifjúság harcias nevelése, a totalitarizmus. 1931 szeptemberében újabb, kiegészítő megállapodás született: az Actio Catholica ifjúságát kivették a törvény hatálya alól. Az egykori Néppárt aktivistáit azonban minden szinten el kellett távolítani az egyesületek éléről.

A rendszer politikai átalakulásával párhuzamosan haladt a gazdaságpolitikáé. De Stefani klasszikus liberalizmusát Alfredo Rocco korporativizmusa váltotta fel. Az 1927 áprilisában elfogadott Munka-charta a foglalkozási ágakat, olykor az egymásra épülő termelési vertikumok logikája szerint, a főnököket és a munkavállalókat is felölelő hivatásrendi testületekbe szervezte. Ezek feladatává tették, hogy „hangoják össze és szabályozzák a termelés bizonyos vonatkozásait, a nemzeti érdek elsőbbsége alapján". Ezzel lényegében felszámolták a szakszervezetek tevékenységét; 1929-ben feloszlatták a Dolgozók Szakszervezeteinek Fasiszta Szövetségét is. A munkaügyi vitákat újabb különbíróság elé utalták. 1929 végére a munkáltatókat 661, a munkásokat 5432, az értelmiségieket és a művészeket 1222 hivatásrendi egyesülésbe tömörítették. Ezek a Munka-charta elvei alapján kényszeregyezséget kötöttek egymással. Bár a korporációs rendszer – különösen munkáltatói oldala – sohasem működött az előírások szerint, de kiiktatta a gazdasági érdekek szabad küzdelmét.

Az erős állami beavatkozás önellátó törekvésekkel párosult. Ezt szolgálta az 1925-ben indított „gabonacsata", a mocsárlecsapolási és az erdősítési kampány. Az óriási ráfordítások jövedelmezőbb növényfajták termőterületének rovására történtek. A mezőgazdaság tejesítménye összességében alig nőtt.

A fasizmus igyekezett jelentős szellemi teljesítmények forrásaként megjeleníteni magát. Támogatta a heroikus eszmeiséget hordozó naturalista szobrászatot, monumentális épületek megalkotását; fejlesztette a később híressé vált olasz filmipart. Miközben a hivatalos kultúrpolitika az antik Róma folytatójának mezét öltötte föl, számos nagy művész és tudós hagyta el az országot. Köztük volt Arturo Toscanini, a világhírű karnagy, Enrico Fermi fizikus (az atombomba egyik későbbi megalkotója), s a híres történész Gaetano Salvemini.

Az 1930-as években Mussolini az olasz társadalom egészét mindinkább a hódítás szolgálatába állította. A korporációs szervezet helyébe az állami irányítás lépett; a gazdaságpolitika fókuszába a nehézipar, főleg a gépipar fejlesztése került. 1936-1940 között az ipari termelés értéke először haladta meg tartósan a mezőgazdaságét. 1939-re az import – az autark gazdasági célokjegyében – drasztikusan visszaesett. A fő szerkezeti problémákat azonban ez nem orvosolta. Az Észak és Dél közötti szakadék nem szűkült.

A háborúra való felkészülés jegyében Mussolini meghirdette „a szülések csatáját”. Egy nemzedéken belül meg akarta kétszerezni a lakosság lélekszámát, bizonyítandó a nemzet életképességét is. Elrendelték, hogy a foglalkoztatottak legfeljebb 10 százaléka lehet nő. Az átmenetileg valóban kissé növekvő születésszám nyomán súlyosbodtak a lakásviszonyok, és csökkent az egy főrejutó kereset. Szorgalmazták az Egyesült Államokban élő olaszok hazatérését is; ez viszont a deviza-hazautalások csökkenéséhez vezetett.

Mindezek ellenére a lakosság jelentős hányada az 1930-as évek második feléig lojális volt a rendszerhez Ebben a nemzeti nagyság erőtejes propagandája mellett szerepet játszott, hogy a kormány nagy összegeket fordított a szabadidő eltöltésének fasiszta megszervezésére alakított Dopolavoro mozgalom üdültetési és sportprogramjaira. Az 1936-os berlini olimpián Olaszország nagy csapattal voltjelen, sportolói tisztes eredményeket értek el. Ellentmondásos hatása volt az iskolaépítésnek: az oktatás a rendszert szolgálta, de növelte az általános alapműveltséget. A nagyszámú tisztségviselők a rendszer szerény haszonélvezői voltak, a vállalkozók pedig a munkavállalói ellenállás megszűnésének előnyeit élvezték.

Külpolitikai lépések az 1930-as években

A fasizmus támogatottságának csúcspontja az etióp háborúban aratott győzelemhez kötődött. Az olasz külpolitika legfőbb célpontja a Balkán és Afrika volt. Mussolini sokáig úgy akarta elérni külpolitikai céjait, hogy nem áll szorosabban az Európában mindinkább szemben álló nagyhatalmak egyike mellé sem. Úgy vélte, i Anglia és Franciaország engedményekkel viszonozza a Németország törekvéseit Kö- zép-Európában korlátozó olasz politikát. Ez vezette lépéseit az 1934-es ausztriai nemzetiszocialista puccs idején is. 1935 januárjában, Etiópia megszerzésének tervezésekor Pierre Laval francia külügyminiszterrel kötött megállapodása lehetővé tette, hogy a független országot saját érdekszférájába vonja. Áprilisban, amikor Hitler fölmondta a versailles-i

fegyverkezési korlátozásokat, a stresai konferencián még a franciákkal és az angolokkal együtt elítélte a német lépést.

A fordulatot az etióp háború hozta. Az 1935 októberében megindított támadás kezdeti sikerei után az offenzíva Hailé Szelasszié császár hadserege és a lakosság szívós ellenállása, valamint a terep nehézségei miatt elakadt. A Népszövetség októbertől gazdasági szankciókat alkalmazott Olaszország ellen, ezek azonban nem írtak elő olajbojkottot. Ettől kezdve az olasz külpolitika csupán Németország felé kereshette a kapcsolatot.

Újabb erőfeszítések árán 1936 májusára az olasz csapatok elfoglalták Etiópia fővárosát, Addisz-Abebát. Róma ünnepelt, létrehozták az Olasz Birodalmat, III. Viktor Emánuel fölvette az „Etiópia császára" címet. Mussolini rendszere pályája delelőjén állt. 1937 decemberében az ország kilépett a Népszövetségből.

A győzelmi hangulatban az olasz gazdaság pótolhatta volna veszteségeit, rendezve belső ügyeit. Ám alig két hónappal később a kormány belekeveredett a spanyol háborúba. Franco oldalán ötvenezer olasz katona („légiós") harcolt. A köztársasági oldalon pedig a kommunisták, a szocialisták és az Igazság és Szabadság ifjúliberális önkénteseinek

ezrei küzdöttek, élükön Pietro Nennivel, a szocialista, és Luigi Longóval, a kommunista párt vezetőjével.

A német orientáció 1936. november 1-jén olasz-német megállapodáshoz vezetett, amelyre először Mussolini alkalmazta a Berlin-Róma-tengely elnevezést. Ezt követte 1937-ben a Japánnal aláírt háromoldalú antikomintern paktum. „Itália a valaha létezett legnagyszerűbb politikai és katonai komplexum részesévé lett" – vélekedett Galeazzo Ciano külügyminiszter. 1938-ban Olaszország már támogatta Ausztria német bekebelezését, és tevékeny részese volt a Csehszlovákia megcsonkítására irányuló német manővereknek.

A német orientáció belpolitikai hatásaként 1938-ban szorosabbra fűzték a fasiszta párt és a németNSDAPkapcsolatait. A faji propaganda az olasz fasizmus soraiban addig egy szűk, szélsőséges csoport „magánügye" volt. Mussolini 1934-ben még határozottan elutasította a rasszizmust. Először 1936 decemberében, a tengelymegállapodás után hajtottak végre antiszemita faji tisztogatást, egyelőre a fasiszta pártlapok munkatársai körében. 1938júliusában azután megjelent a PNF „Faji Kiáltványa", amely a zsidókat idegen fajnak nyilvánította, és kimondta: meg kell akadályozni, hogy megrontsák az olasz faj fizikai és lelkijellegzetességeit. Októberben pedig az asszimilálódott, mintegy 45 000 főnyi zsidóság ellen kibocsátották az első' diszkriminatív faji törvényt. A nem olasz állampolgárságú zsidókat elűzték. A Vatikán, amely 1937 óta nyíltan elvetette a német faji törvényeket, arra készült, hogy szembefordujon a megkülönböztetéssel. XI. Pius azonban meghalt, és a pápaválasztás gondjai háttérbe szorították a faji kérdést.

Ellenállás a fasiszta rendszerrel szemben

A fasizmussal szembeni aktív ellenállás résztvevői illegalitásba és emigrációba szorultak. A nagyszámú franciaországi olasz munkavállaló körében szocialista és kommunista sejtekjöttek létre, megjelentek az antifasiszta sajtó hagyományos lapjai. 1929-ben megalakult az Igazság és Szabadság (GiL) mozgalom, amelynek baloldali szabadelvű tagjai liberális antifasiszta forradalmat hirdettek, tartományi önkormányzattal, laikus állammal, vegyes gazdasággal.

Egyes, a katolikus egyesületekbe visszahúzódott vezetőket (köztük Alcide de Gasperit) 1929-ben lefogtak; később is csak kemény feltételekkel engedték szabadon őket. A kommunistapártot (PCI) 1926-ban érte súlyos csapás: szinte egész vezetőségét letartóztatták, Gramscival az élen, majd több évtizednyi börtönbüntetésre ítélték őket. A párt vezetését a külföldön tartózkodó Palmiro Togliatti vette át. A Rosselli testvérek (egyik közgazdász, másiktörténész-publicista) Párizsban telepedtek le, ahol Mussolini titkosszolgálatának közreműködésével 1937-ben a francia szélsőjobboldal egyik szervezete (Csuklyások) megölte őket.

Az 1930-as években szétfoszlott az illúzió, hogy a gazdasági válság nyomán a fasizmus az 1924-1925. évihez hasonló kritikus helyzetbe kerülhet. A szocialistáknak 1934. nyarán, a Kommunista Internacionálé kezdődő politikai fordulata keretében sikerült egység-megállapodásra jutni a kommunistákkal. Végül azonban – főleg a lakosság óvatos passzivitása miatt – az antifasiszta ellenzék 1942-ig otthon nem tudott nagy létszámú szervezeteket létrehozni.

Olaszországa második világháborúban

1939-ben végpontjához érkezett az ötödik kerékké vált korporációs rendszer pályája. A Fasiszta Nagytanács feloszlatta a képviselőházat, és a politikai képviseletet egy új, kinevezett küldöttekből álló szervnek, a Fasiszta

Szervezetekés Korporáci- : ók Kamarájának adta át. Az átszervezés minden részérdeket az állam alá rendelt; a fasiszta korporativizmus minden szereplője egyaránt mellőzötté vált.

Az etiópiai győzelem távolról sem hozta meg a várt gazdasági eredményeket. Ráadásul állandósult a helyi lakosság fegyveres függetlenségi harca. Az egyház ellenérzései mellett egyes katonai köröket is nyugtalanított a nyugati hatalmakkal szemben, elégtelen eszközökkel vívandó háború fenyegetése. Egyes fasiszta vezetők (közöttük Dino Grandi, az alapítók egyike, akkoriban londoni nagykövet) úgy látták, hogy az országot, amely mindössze a világtermelés 3 százalékát produkája, nem szabad kitenni a várható totális háború szakítópróbájának.

A spanyol polgárháborúban való részvétel korántsem élvezett akkora támogatást, mint az etióp hadjárat. Az elitjelentős részének a németekkel szövetségben vívandó háborúval szembeni aggálya átragadt a Fasiszta Nagytanács egyes tagjaira is. Többek között ezért is ragaszkodott Mussolini a világháború első hónapjaiban a „nem hadviselő" státushoz. Ciano még „a semlegesek blokkjának" kialakítását is fontolgatta.

Az olasz álláspontot, a németek gyors lengyelországi sikerén kívül, az angolok által elrendelt „navicert"-rendszer bevezetése módosította. Ez a nyílt tengeren végzett ellenőrzéssel próbálta megakadályozni, hogy semleges országok hadianyaggal lássák el a német hadiipart.

Mussolini, miután 1939 tavaszán megszállta Albániát, 1940-ben négy katonai vállalkozást is indított, a németekkel összehangolva vagy egyéni döntéssel. Júniusban jelentéktelen erőkkel bekapcsolódott a németek franciaországi offenzívájába, a területi nyereség reményében (amely minimálisnak bizonyult). Szeptemberben Líbiából kiindulva csapatai megtámadták Egyiptomot, ám decemberben az angolok ellentámadása nemcsak visszavetette, hanem arra kényszerítette, hogy a német kormányhoz forduljon segítségért. Az olasz csapatok még augusztusban elfoglalták Brit Szomálifödet. Ám 1941 elején a britek nemcsak innen űzték el az olaszokat, hanem Eritrea és az Olasz Szomálipart elfoglalásával, majd Etiópia fölszabadításával fölszámolták az egész kelet-afrikai olasz gyarmatbirodalmat. 1940 októberében az olasz hadsereg megtámadta Görögországot, ahol azonban látványos vereséget szenvedett a szívósan védekező, majd ellentámadásba lendülő görög hadseregtől. 1941 júniusában egy olasz hadsereg indult a Wehrmachttal együtt a Szovjetunió ellen. Ám 1943 januárjában a voronyezsi fronton a szovjet hadsereg nagy erejű offenzívája az olasz expedíciós hadsereget is szétszórta.

Olaszország nagy erőket igénybe vevő, számos balsikerrel terhelt és súlyos veszteségekkel járó világháborús részvétele 1943-ban megérlelte a fasizmus bukásának feltételeit. Márciusban az északi iparvidék munkabeszüntetéseijelezték, hogy a munkások visszanyerték szakszervezeti és politikai autonómiájukat. A királyi udvarban, a hadseregben, az egyház és a Vatikán köreiben lázasan készültek a változtatásra, amely átterjedt a fasiszta párt vezető köreire is. Az észak-afrikai német és olasz haderő tejes összeomlása, majd az angolszászok szicíliai, majd dél-olaszországi partraszállása gyorsította a bomlást. A Nagytanácsban Grandi vezetésével kialakult ellenzéki csoportjúlius 25-én felszólította Mussolinit, adja vissza a hadsereg vezetését a királynak. Másnap III. Viktor Emánuel felmentette Mussolinit a miniszterelnöki tisztség alól. A palotából távozó Ducét letartóztatták. Az új miniszterelnök Badoglio marsall lett. Olaszország – még Németország háborús szövetségeseként – elindult a szövetségesekkel folytatandó titkos tárgyalások útján.

A szövetségesekkel 1943. szeptember 3-án aláírt fegyverszüneti megállapodásra, s a németeknek küldött október 11-i hadüzenetre Berlin az ország északi részének katonai megszállásával felelt. A fogságból kiszabadított Duce segítségével létrehozták bábállamukat, a salöi „szociális köztársaságot". Az ország súlyos harcok színtere lett.

A politikai és fegyveres nemzeti ellenállás azonban az országot új fejlődési pályára terelte. A király és a katonai kormány akarata ellenére újjáalakultak az antifasiszta pártok. Létrehozták a Nemzeti Felszabadító Bizottságot (CLN), amely a megszállt országrészben tömeges, németekés fasiszták elleni fegyveres küzdelmet indított. Az angol és az amerikai hadsereg lassú előrehaladása során 1944. június 4-én felszabadult Róma. A katonai kabinetet néhány nappal később az antifasiszta pártok képviselőiből alakult kormány váltotta föl. Ez saját képviseletének ismerte el a CLN-nek az északi országrészben működő, szocialista, kereszténydemokrata, kommunista és liberális személyiségek, illetve Raf- faele Cadorna tábornok által vezetett bizottságát. A távozó király régenssé nevezte ki fiát, Umbertót, akinek trónöröklési jogáról az ország felszabadulása után rendezendő népszavazásnak kell döntenie. 1945. április 25-én Észak-Olaszországban általános fegyveres felkelés indult. A német csapatok a szövetségesek helyszínre érkezése előtt letették a fegyvert a CLN előtt. A német katonaruhában menekülő Mussolinit elfogták és kivégezték. Ajobboldali totalitárius diktatúrák „névadója", az olasz fasizmus nem élte túl a második világháborút.

6.2. Spanyolország

A restauráció válsága

Az első világháború kitörésekor Spanyolország ellentmondásos időszakot élt át. Gazdasági mutatói számottevően elmaradtak a fejlettebb államokétól, miközben saját korábbi szintjéhez képest sokat fejlődött. 1914-ben bruttó hazai termékének 38 százaléka származott földművelésből és az állattenyésztésből, 26 százaléka pedig a bányászatból és az iparból, vagyis a mezőgazdaság számottevő túlsúlyban volt. Nemzetközileg a textilipar volta legjelentősebb iparág. 1913-ra az ország legfejlettebb, északi tartományaiban és az ország több más pontján már aránylag korszerű vas- és gépipari cégek is működtek. Ám a Katalóniában összpontosuló pamutiparnak a kohászathoz és a fémfeldolgozáshoz viszonyított aránya a kibocsátott termék tekintetében 5,6:1 volt. Jelentősen csökkent viszont az országnak a nyersanyag-behozataltól való függése. A spanyol gazdaság kezdett többágúvá formálódni, a háború kitörésekor azonban az élenjáró európai gazdaságokhoz képest az iparosítás korábbi szakaszában volt. Az ország régiói között a termelést és a fogyasztást illetően rendkívüli eltérések mutatkoztak.

Spanyolország nemzetközi helyzetére az előző évek súlyos fejleményei nyomták rá bélyegüket. Miután az 1898. évi spanyol-amerikai háborúban elszenvedett vereség megfosztotta megmaradt gyarmatai túlnyomó részétől (Kuba, Puerto Rico, Fülöp-szigetek, egyes csendes-óceáni szigetcsoportok), egyetlen nagyobb jelentőségű külső birtoka a Marokkó északnyugati csücskében kialakított, mintegy 28 000 km^2-nyi terület maradt. Ide a két spanyol lakosságú város (Ceuta és Melilla) tágabb környékén található vasérc kitermelése és a hozzájuk vezető vasútvonal építése vonzotta a spanyol és a külföldi tőkét. Madrid jelentős katonai erővel igyekezett biztosítani az 1912 óta nemzetközileg is garantált spanyol protektorátus nyugalmát. Ám a helyi rif lakosság fegyveres ellenállása kényes helyzeteket teremtett. Az ország még nem heverte ki azt a súlyos belpolitikai válságot, amely 1909-ben egy Marokkóba küldendő újabb katonai kontingens ügyében robbant ki, és Barcelona környékén száznál több emberéletet követelő többnapos fegyveres összeütközésbe torkollott („Tragikus hét").

Az 1902-ben trónra lépett XIII. Alfonzról (1902-1931) elnevezett „alfonzinus”korban állandósult az alkotmányossági válság (választási csalások, helyi önkényeskedések, kormányválságok). A pártrendszer is megingott; a nagy dinasztikus pártok több részre es-

tek szét. 1909-1923 között az országnak 22 kormánya volt. Az 1868-1874 közötti forradalmi éveket lezáró restauráció rendszerét egyre több bírálat érte, s ráadásul az 1898. évi katasztrófa felelősének is tartották.

A 20. század első tizenöt évében mind erőteljesebben lépett színre a nemzeti kisebbségek (főleg a katalánok és a baszkok) autonomista mozgalma. Létrejöttek politikai szervezeteik is: a Baszk Tartományi Tanács, illetve a Katalán Szolidaritás. Kisebb érzelmi töltettel, de még kasztíliai provinciák is megfogalmaztak autonómiaigényeket.

Megoldást követeltek a mezőgazdaság problémái. A latifundium-minifundium kettőse olcsó munkaerőt biztosított, ezért egyes ágak kivételével nem ösztönzött műszaki fejlesztésre. A gabona termésátlaga 1910 körül messze elmaradt a belga, az angol, a dán eredményektől. Szépen fejlődött viszont a fejlettebb körzetekben a bor- és az olívaolaj-termelés.

A Tragikus hét nyomán létrejött a Köztársasági-Szocialista Szövetség amely sürgette a több ponton elavult alkotmány korszerűsítését. Ennek listáján a cortesbe (parlament) bejutott az első munkásképviselő, a szocialista pártot megalapító Pablo Iglesias nyomdász.

Spanyolország az első világháborúban

Az ország stratégiai fekvése miatt mindkét világhatalmi tömb szerette volna megnyerni szövetségesének. Az első világháború hadműveleteinek kezdetén azonban Spanyolország bejelentette semlegességét. Az antant az ország háborús részvételére törekedett; ezt azonban valószínűtlenné tették a spanyol követelések: Gibraltár visszaadása, Tanger bekebelezése, bizonyos marokkói francia területek átengedése. A központi hatalmak megelégedtek az ország semlegességével. A háború során igénybe vették a király becsvágyó békeközvetítési próbálkozásait is, amelyek azonban sorra kudarcot vallottak.

A minden árura igényt tartó európai hadikonjunktúra – a mindkét hadviselő félnek szállított nyersanyag, élelmiszer és hadianyag – soha nem látott nyereséget hozott a békeidőben versenyképtelen spanyol vállalatoknak. Ennek mindenekelőtt az ipar (a kohászat, a szénbányászat, a textilipar, a hajógyártás) és a pénzügyek látták a hasznát. A korábbi államháztartási deficit 1916-1917-ben már többletbe fordult. Új vállalatok százai alakultak. A kortársak „új Eldorádót" emlegettek. A bérek azonban nem követték a nyereségek

és a beruházások emelkedő ívét. A hatalmas külföldi élelmiszer-kereslet pedig kiszívta az országból a lakosság szerény ellátásához szükséges gabonamennyiséget is. Ijesztő áruhiány keletkezett, az árak az égbe szöktek.

1917-ben a monarchia súlyos válságba került. A nélkülöző tömegek tüntetései, sztrájkok, élelmiszer-kereskedések kifosztása, raktárak feltörése jelezte a legnehezebben élők türelmének határát. A munkásság és más bérből élék a korábbinál jóval magasabb szervezettséget tanúsítottak. A szocialista párt és a vele szoros kapcsolatban álló szakszervezetek (Általános Munkásszövetség – UGT) mellett 1911-től már a szakmai szervezetekkel kapcsolatra lépett anarchista és anarcho-szindikalista mozgalom is rendelkezett országos szervezettel (Országos Munkakonföderáció – CNT). Mindkettő taglétszáma rohamosan nőtt. A hadseregben a fiatal tisztek mozgolódtak a fegyveres erők merev kasztszelleme ellen, a kiképzés és az előléptetések rendjének korszerűsítéséért (tiszti, majd altiszti Junták). Acortes 71 republikánus, liberális és katalanista képviselője kivonult a parlamentből, és alkotmányozó gyűlés összehívását, új alkotmány kidolgozását követelte. Tervezetük Spanyolországot a tartományok föderációjává kívánta átalakítani. Mindennek fenyegető hátteret kölcsönzött a cári kormányzat bukása Oroszországban.

A változtatásokat követelők tábora azonban 1917-ben megoszlott: csoportjai bizalmatlanok voltak egymással szemben. A reformra törekvő erők polgári szárnyát riasztotta, hogy a két nagy szakszervezet közösen hirdetett általános sztrájkot a drágaság és a nyomor ellen. Az augusztus 13-án kezdődő hatalmas megmozdulás ellen a kormányzat katonai és rendőri erőket vetett be, s az összecsapásokban 72 embert öltek meg. Bebörtönözték a sztrájk szocialista vezetőinek a többségét is. XIII. Alfonz azonban tovább közeledett a tekintélyuralmi hajlandóságú főtisztekhez. Az alkotmányreform helyett a rendszer puszta megóvása került a középpontba. Állandó heves szociális küzdelmek zajlottak; egymást követték az anarchisták merényletei. A monarchia pártrendszere szét- hullóban volt; erősödött a republikanizmus, s a szocialista pártból kivált erők létrehozták a kommunista pártot.

Primo de Rivera katonai diktatúrája (1923-1930)

Marokkóban újra fellángolt és magasabb szintre emelkedett a gyarmatosítás elleni küzdelem is. A rif és kabil törzsek a tapasztalt Abd-el Krim vezetésével létrehozták a Rif Köztársaságot, amely kiterjedt Marokkó egyes francia és spanyol területeire. 1921 júniusában a felkelők Annual mellett váratlanul súlyos vereséget mértek a spanyol gyarmati hadseregre. A cortesben a felelősök bíróság elé állítását követelték, amely már-már a király szerepét is érintette. Ezt megelőzendő 1923. szeptember 13-án Miguel Primo de Rivera tábornok, barcelonai katonai kormányzó, a rend helyreállítását ígérve, katonai államcsínnyel átvette a hatalmat. Sikeres fellépése nyomán XIII. Alfonz maga is hátat fordított az alkotmánynak, s a tábornokot kinevezte a főtisztekből létrehozott Katonai Direktórium fejévé. Ez felfüggesztette az alkotmányt, feloszlatta a cortest és a választott községtanácsokat, betiltotta a pártok nyilvános működését, törvényen kívül helyezte a kommunista és az anarchista szervezeteket s visszavonta a katalánok előzetes autonómiáját.

A diktatúra kezdetben nem ütközött komolyabb ellenállásba. A társadalmi küzdelmek többéves feszültségébe belefáradt lakosságjelentős része várakozásokkal tekintett a katonák kormánytevékenysége elé. A tiltakozó vezető értelmiségieket a diktátor meg- rendszabályozta; sorsuk száműzetés vagy önkéntes emigráció lett. Fizikai terrort a diktatúra nem alkalmazott. A munkaügyi konfliktusok leszerelésére hivatásrendi szakmai szervezeteket alakított, amelyekbe a vezetőket és munkásaikat egyaránt bekényszerítették. Ám saját munkásbázis híján az egyeztető bizottságokba szocialista szakszervezeti vezetőket is bevontak. Az UGT egyik vezetőjét, Francisco Largo Caballerót az Államtanácsba is behívták.

1925-ben Primo de Rivera áttért a polgári kormányzásra. Az állami beavatkozáson alapuló gazdaságfejlesztési törekvések a világgazdasági konjunktúra idején pénzügyi biztonságot s ipari konjunktúrát teremtettek. Iskolaépítési programot indítottak; ekkor kezdődött a madridi Egyetemi Város építése is. 1925-ben sikerült győzelemmel lezárni a marokkói gyarmati háborút.

A diktátor az állami intézményrendszert is megpróbálta hivatásrendi alapra helyezni. Elhárítva a parlamentarizmushoz való visszatérést, Tanácskozó Gyűlést hívott össze korpo- ratív alkotmány kidolgozására. 1926-tól a diktatúra mégis egyre súlyosbodó nehézségekbe ütközött. Szembekerült a politikáját eleinte támogató katalán polgársággal, a takarékossági intézkedések által egzisztenciájukban fenyegetett hivatásos tisztekkel. 1927- 1928-ban a szocialisták is az aktív diktatúraellenes irányvonal mellett döntöttek. Amikor 1930 januárjában a király és tábornoktársai is megvonták tőle a bizalmat, Primo de Rivera lemondott és külföldre távozott.

Már a diktatúra utolsó éveiben szélesedett a republikánusok tábora, amelyhez több

monarchista politikus is csatlakozott. A királyt saját dinasztiája alkotmányának sutba dobásával vádolták. XIII. Alfonz átmeneti kormányai nem tudták elszánni magukat az alkotmányosság helyreállítására, sem féken tartani az új erőre kapott reformmozgolódást.

1930 őszén a köztársasági, a nemzetiségi és a munkásszervezetek San Sebastíánban árnyékkormányt (Forradalmi Bizottság) hoztak létre. Ennek katonai felkelési kísérletét decemberben még leverték. 1931. április 12-én azonban, az erőfelmérésnek szánt községtanácsi választások alkalmával, a republikánusoknak kedvező városi szavazati eredmények ismeretében a király úgy döntött: külföldre távozik, anélkül, hogy lemondana trónigényéről. Április 14-én kikiáltották a Második Köztársaságot.

A Második Köztársaság és a polgárháború (1931-1939)

A köztársaság első kormánya republikánus, szocialista és nemzeti kisebbségi miniszterekből alakult meg. Ajúniusban választott Alkotmányozó Gyűlésben is ezek a pártok alkották a többséget. A köztársasági elnöki tisztségre a mérsékelt republikánus Niceto Alcalá Zamorát, miniszterelnökké a köztársasági polgárság legjelesebb vezetőjét, Manuel Azanát választották. A Gyűlés kidolgozta Spanyolország új, ezúttal demokratikus alkotmányát. A katonai reform meggátolta a hadsereg közvetlen politikai szerepvállalását. A mérsékelt agrárreform a spanyol társadalom és gazdaság feszültségének egyik fő forrását, a latifundium és a minifundium rossz kettősségét igyekezett fokozatosan felszámolni. Megvalósult Katalónia, majd a Baszkföld széles autonómiája. A korporációk helyett munkaügyi döntőbizottságok hálózata létesült. Szétválasztották az államot és az egyházat. Megszüntették a katolicizmus államvallásjellegét. A fontos családjogi döntések között lehetővé tették a válást. Tovább folyt az iskolaépítés.

A köztársaság reformjai kezdettől különböző támadások kereszttüzében álltak. Az agrárreformot a falu legelesettebb lakosai tűrhetetlenül lassúnak tartották, a latifundisták pedig hevesen támadták. Erős egyházi ellenállás bontakozott ki a világias módosításokkal szemben. A klérusnak a modernizmussal szembeni ellenállását az egyházi intézmények elleni anarchista cselekmények és az értelmiség türelmetlen antiklerikalizmusa is szította. A tisztikar létszámcsökkentése befolyásos katonai csoportot sorakoztatott föl a kormányzat ellen. Már 1932 augusztusában sor került az első, egyelőre sikertelen katonai zendülésre.

A köztársaság első éveiben a politikai erők átrendeződése új pártrendszer kialakulásában is kifejeződött. A baloldalon a fő erőt alkotó szocialisták mellett két republikánus párt: a kommunisták (és a róluk levált trockista színezetű csoportok), illetve az anarchizmus politizáló kisebbsége (Szindikalista Párt) helyezkedett el. Az anarchisták fő erői is sajátos politikai erőt alkottak – bár pártot nem hoztak létre –, de 1936-ig távol maradtak a választásoktól. A jobboldal fő erejévé mindinkább a nagy katolikus párt (Spanyol Jobboldal Autonóm Szövetsége – CEDA) vált. Mellette monarchista csoportok alkottak más beállítottságú, radikálisabb erőt. Ekkor jelent meg a politika színterén José Antonio Primo de Rivera, a diktátor fia is az olasz-német minták és a spanyol hagyományos-nemzeti eszmékkel fellépő szélsőjobboldali párt, a Spanyol Falange élén.

1933-ban, a gazdasági válság spanyolországi mélypontján a feszültség a republikánus tábor szakadásához, s az Azana vezette kormányblokk választási vereségéhez vezetett. Alejandro Lerroux konzervatív köztársaságiakból alakuló kormányát a tőle jobbra álló katolikus párt és vezére, José Maria Gil Robles támogatása tartotta fenn. Utóbbiak nyomására 1934-ben egyre-másra kurtították meg az első két köztársasági év rendelkezéseit. Ennek nyomán éles balrafordulás ment végbe az ellenzék legnagyobb pártjában, a szocialistáknál, ahol a Largo Caballero vezette balszárny és az Indalecio Prieto nevével fémjelzett centrum kerekedett fölül.

1934 októberében Gil Robles és pártja bevonása a kormányba Asztúriában, Kataló- niában és Madridban felkeléseket váltott ki. A kormány ereje elegendőnek bizonyult a rend drákói helyreállítására, de a legális parlamenti ellenállással, a polgári liberális sajtóval és a hamar regenerálódó munkásszervezetekkel nem bírt. 1935 derekától a baloldal ment át támadásba. A kormány egyes tagjait is kompromittáló korrupciós ügy nyomán Alcalá Zamora elnök föloszlatta a cortest.

Az 1936. február 16-i választáson a baloldal széles választási szövetségben, a jobboldal megosztottan indult. Ez erősítette az előbbi szavazattöbbségét (277:132 mandátum). A republikánusokból és katalán autonómistákból, a munkáspártok részvétele nélkül alakult kormány ellen azonnal megindulta szervezkedés. Mindkét oldalon erőszakos cselekményekre került sor. Mindez ürügyet szolgáltatott az egykor Marokkóban harcolt főtisztek egy csoportjának, hogy felkelést készítsen elő a köztársaság ellen. A július 18-án fellázadt tábornokok eleinte csak az ország kis részét kerítették hatalmukba. Október 1-jén azonban az 1920-as évek gyarmati hadműveleteiben kitűnt Francisco Franco tábornokot emelték kormány-, illetve államfővé, akit november 18-án hivatalosan Berlin és Róma is elismert.

A madridi kormány a francia népfrontkormányhoz fordult segítségért. Ez azonban angol nyomásra tartózkodott a nyílt támogatástól, s az ún. be nem avatkozást kezdeményezte. A spanyol kormány viszont élvezte számos neves európai értelmiségi, valamint a nemzetközi munkásszervezetek, a Kommunista Internacionálé és a Szocialista Munkás- internacionálé támogatását. Előbbi a köztársaságot támogató Nemzetközi Brigádok kezdeményezésével, utóbbi pedigjelentős pénz- és élelmiszersegélyekkel tűnt ki. A felkelők sikertelenül próbálták bevenni Madridot. 1936 novemberétől, amikor kiderült, hogy a német és az olasz kormány megsérti a be nem avatkozást, a szovjet vezetés is megkezdte fegyverek és hadianyagok szállítását a köztársaság számára.

1936 szeptemberében a köztársaság területén szélesebb, már a munkáspártokat is felölelő népfrontkormány alakult Largo Caballero vezetésével. Ehhez novemberben az anarchisták is csatlakoztak. Az új kormány radikális földreformtörvényt bocsátott ki; új hadsereget szervezett; igyekezett mederbe terelni a spontán kibontakozó vállalati és falusi önigazgató kezdeményezéseket; kézbe vette és a munkavállalók kezelésébe adta a tulajdonosaik által elhagyott vállalatokat.

A népfront pártjai eltérő elképzeléseket vallottak a harcoló köztársaság társadalmi rendjéről. A köztársasági polgári és a nemzetiségi pártok és a mérsékelt szocialisták a háborúban a köztársasági blokk egységét és nemzetközi kapcsolatait féltették a heves szociális átalakításoktól. A radikális szélsőbal, az anarcho-szindikalisták, a baloldali szocialisták és a Trockj elveihez közel álló baloldali kommunisták (POUM) viszont a lehető legkeményebb, azonnali társadalmi átalakításban látták a háború megnyerésének feltételét. A két csoport között lavírozott a hirtelen nagyra nőtt kommunista párt, amelyben a Komintern 1935-ben elfogadott rugalmasabb taktikája segített. A hatalmi vetélkedéssel is színezett viták a köztársaságiak soraiban 1937 májusában többnapos fegyveres összeütközésre vezettek, az egyik oldalon a katalán nacionalisták és a kommunisták, a másikon a Katalóniában erős anarchisták és a POUM között. A harcokat követő felelősségre vonást a spanyol földön működő szovjet titkosszolgálati megbízottak megpróbálták fölhasználni a „trockistákkal" való leszámolásra, ami tartósan megterhelte a köztársaságiak szervezetei közötti kapcsolatokat.

1938-ban megromlott a köztársaság katonai helyzete, nem kis részben a benemavat- kozási politika csődje miatt. Az olasz kormány több tízezer, önkéntesnek álcázott reguláris katonát küldött Franco támogatására; a németek elit repülőgépegységükkel (Condor Légió) a közelgő világháború gyakorlóterévé változtatták Észak-Spanyolorszá- got. A köztársasági hadsereghez számos akadályon át ejuttatott szovjet segítség nem versenyezhetett ezzel. A küzdelem a háborús kifáradás és a túlerő miatt 1939. március végén Franco tábornok seregeinek győzelmével ért véget. A közel hároméves háború több mint 600 000 áldozatott követelt.

Franco az összes jobboldali erő élén, immár vezéri (Caudillo) minőségben diktatórikus hivatásrendi államot hozott létre, szinte korlátlan államfői hatalommal. Felszámolta a szabadságjogokat, a parlamentet, a pártokat és a független szakszervezeteket, a politikai és a nemzeti kisebbségi jogokat. A „politikai felelősségre vonásról" szóló törvény alapján százezrek kerültek börtönbe vagy internáló táborokba, s tízezreket végeztetett ki. Csatlakozott a német-olasz-japán háromhatalmi egyezményhez, s kilépett a Népszövetségből. Erős állami beavatkozáson alapuló, autark gazdaságpolitikát folytatott, amely a világháború éveiben és utána is a vállalkozók számára a hitelfelvétel kemény korlátait, a nyersanyagellátás szűkösségét, a tömegeknek súlyos nélkülözést, élelmiszer-adagolást, éhséget eredményezett. A polgárháborút követő, százezreket érintő megtorlás évtizedekre útját állta a szemben álló társadalmi-politikai táborok kibékülésének.

Spanyolország a második világháborúban

Franco Új Államának a második világháború kitörése után hamarosan komoly megpróbáltatásokkal kellett szembe néznie. Az ország 1939. szeptember elején meghirdetett semlegességét a német katonai sikerek hatására 1940 júniusában a kevesebb korlátozást jelentő „nem-hadviselő"' státusra cserélte föl. Megszállta a Gibraltári-szoros déli partján elterülő, addig nemzetközi ellenőrzés alatt álló tangeri övezetet. Ám 1942 őszétől, az Egyesült Nemzetek katonai sikereinek hatására belső erjedés indult az országban. A tengelyhatalmak vereségétől, s ennek nyomán egy forradalmi hullám lehetőségétől tartó monarchista politikusok és katonai vezetők Franco távozását, a monarchia helyreállítását követelték vagy javasolták.

Francóra egyre nagyobb nyomás nehezedett az angolszászok részéről is, akik a Németországba irányuló stratégiai nyersanyagszállítás csökkentését, a spanyol földön működő német kémhálózat felszámolását, az 1941 júliusában a keleti frontra küldött Kék Hadosztály visszavonását sürgették. Aktivizálódott a nagy létszámú köztársasági emigráció is, amely az Egyesült Nemzetek győzelmétől Franco eltávolítását s a köztársaság helyreállítását várta. A diktátor azonban úrrá lett külső és belső bírálóin. 1943-ban a szabad parlament pótlékaként hivatásrendi tanácskozó cortest hozott létre. 1945-ben kibocsátotta a spanyolok jogairól szóló, a rendszer jellegét érintetlenül hagyó alkotmánytörvényt. 1945-ben angolszász követelésre ki kellett ürítenie a

tangeri övezetet. Így végül – bár az ENSZ alakuló konferenciáján és a potsdami értekezleten elítélték hatalmát – Franco nemzetközileg elszigetelten, de diktátori hatalma tejében érte meg a háború végét.

6.3. Portugália

A „koraszülött” köztársaság (1910-1932)

Portugália az európai kontinens sajátos országa volt. A fejlődésben visszamaradott országjelentős afrikai és ázsiai gyarmatbirodalmat igazgatott. Gazdaságát a világháború előestéjén európai összehasonlításban továbbra is a legelmaradottabbak között tartották számon. 1911-ben a mezőgazdaság az öt és fél milliós lakosságnak 57, a néhány körzetben összpontosuló korszerűbb ipar pedig csak 21 százalékát foglalkoztatta. A gyenge hazai tőkefelhalmozás miatt a fejlesztések oroszlánrésze külföldi tőkebefektetéssel valósult meg. A felhalmozás egyik fő forrása a bérek alacsony színvonala és az európainál jóval hosszabb munkaidő volt.

A Braganga-Szász-Coburgi házhoz tartozó uralkodók hatalmát a századelőn nem csak az ország korlátozott külpolitikai cselekvési tere veszélyeztette. A társadalom roppant szociális feszültségei, a születő antant hatalmaitól való erőtejes gazdasági függéssel együtt állandó elégedetlenséget szítottak a monarchiával szemben, amelyet a közvélemény hovatovább minden baj okának tartott. 1907-ben I. Károly király diktatúrával próbálta megtámasztani hatalmát, de 1908-ban merénylet vetett véget életének, ami a diktatúra összeomlásával járt.

Az 1910. augusztusi parlamenti választáson a republikánusok Lisszabonban aratott gy& zelmének hírére a flottában és a hadseregben zendülések kezdődtek. A királypártiak katonai erejének bevetését azonban a fiatal tisztek ellenállása meghiúsította. A II. Emánu- el királyt felváltó kiskorú Amélia királynő hívei spanyol segítségben reménykedtek. A madridi kormány azonban nem vállalkozott a kockázatos kalandra. 1910. október 3-án flottalázadás tört ki, amely forradalmi tömegmozgalomba csapott át: október5-én kikiáltották a köztársaságot, Svájc és Franciaország után a harmadikat egész Európában.

Teofilo Braga köztársasági elnök és Alfonso Costa első republikánus kormányai radikális reformtevékenységbe kezdtek. Megreformálták a nemzeti valutát, csökkentették az államadósságot. Demokratikus alkotmányt, liberális választójogi törvényt fogadtak el. Modern, laikus szellemben alakították át az oktatást, s felemelték az iskolakötelezettség éveit. A gyarmatokon megtiltották a helyenként még mindig fellelhető rabszolgaságot. Feloszlatták a szerzetesrendeket s elkobozták vagyonukat. 1911-ben törvénybe iktatták az egyház és az állam szétválasztását. Engedélyezték a válást, s törvényben rögzítették a gyermekek és a nőkjogait.

A köztársaság politikai és szociális reformjai nem voltak elégségesek a portugál társadalom súlyos gondjainak megoldására. Az ország természeti és emberi erőforrásait csekély mértékben aknázták ki. A termékeny földekről Európa legalacsonyabb termésátlagait takarították be, a fejletlen gyáripar nem volt képes ellensúlyozni ajómódú rétegek luxusfogyasztását kielégítő importot. A külkereskedelem folyamatos mérleghiánya – elsősorban Anglia irányában – nagyfokú függést eredményezett. Spanyolországgal a két ország hasonló termékszerkezete miatt alig kereskedtek. A gazdaság visszamaradottságát az egykor világjelentőségű hajózás siralmas helyzete is jelezte: a tengeri kereskedelem négyötöd részét angol hajók bonyolították.

A köztársaság feloldhatatlan gyengeségeként a republikánus és laikus eszmék a városokra szorítkoztak. Falun hiányzott a népesség korszerű paraszti árutermelő rétege, és a szervezett agrárproletariátus, amelyekre támaszkodva változtatni lehetett volna a déli latifundium és az északi minifundium, illetve a középkori eredetű bérleti formák jellemezte rossz birtokszerkezeten. A parlamenti rendszer politikai modernizmusa „koraszülött” volt, a társadalom szerkezete nem volt elég erős ahhoz, hogy elhordja a hátán. A falu zártsága,

az egyház túlnyomó befolyása, a nők függő helyzete éppúgy a korszerűsítés leküzdhetetlen akadályának bizonyult, mint az Európában legnagyobb, mintegy 80 százalékos írástudatlanság. Így nem volt, ami kikezdje a monarchia korának tovább élő visszásságait: a korrupciót, a protekciózást, s a hivatalok áruba bocsátását.

A forradalmat követő négy-öt évben a republikánus tábor egysége is megbomlott. A régi republikánus párt a társadalmi problémákról vallott eltérő felfogások, még inkább azonban bizonyos érdekek mentén, előbb három, majd öt politikai pártra hasadt, így megnehezült a kormányzóképes többség kialakítása a parlamentben.

Az első világháború kitörése után az angol befolyás miatt Portugália nem járhatta a spanyol semlegesség útját. Kormánya 1916 márciusában hadba lépett az antant oldalán. A francia hadsereg kötelékében ötvenháromezer katonája küzdött a flandriai hadműveletekben; további tíz-tizenötezer afrikai gyarmati harctereken. Katonai veszteségei nem voltak túl nagyok, de a gazdaságot a háborús részvétel kimerítette, pénzügyi és szociális hatásai elmérgesítettéka liberális, világi köztársaság válságát.

A parlament gyenge működőképességét már 1915-ben epizódszerű katonai diktatúra próbálta orvosolni, enyhítve az antiklerikális törvényhozást, és kegyelemben részesítve a köztársaság ellen fellázadt monarchistákat. 1917 decemberétől Sidónio País százados diktatúrája szerzett bizonyos támogatást a közvéleményben. Ebben a diktatúrában már megjelentek a hivatásrendi törekvések elemei. 1918 decemberében, a diktátor elleni halálos kimenetelű merénylet után helyreállt a köztársaság alkotmányos rendje, anélkül, hogy a válságot kiváltó problémák enyhültek volna. 1919-ben négy, 1920-ban már kilenc kormány váltotta egymást. 1919januárjában Portóban monarchista zendülés is kitört. A városban néhány órára kikiáltották a királyságot. Ám megfelelő trónjelölt nem volt a színen. A lakosság egy része egyre inkább a hadsereg beavatkozásától várta a helyzetjobbra fordulását.

Az 1920-as évek választásain tömegessé vált a szavazók távolmaradása. A gazdaság is botladozott: az évtized átlagában az import értéke kétszeresen haladta meg az exportét. A köztársasági kormányzat képtelen volt arra, hogy a gyorsan növekvő városi lakosságnak, mindenekelőtt fő támogatóinak, a középrétegeknek és az értelmiségnek érezhető gazdasági előnyöket biztosítson. Ezért ezek fokozatosan elfordultak nemcsak tőle, hanem általában a parlamenti rendszertől. A közvéleményt mindjobban irritálta a kormányzat iránt lojális, de gyenge képességű köztisztviselők kinevezése, valamint jó néhány korrupciós ügy. Az üzletemberek finanszírozási nehézségekkel küszködtek, egyes politikusok kezén viszont nagy vagyonok halmozódtak föl.

Először 1925 áprilisában kísérelt meg zendülést egy tiszti csoport, „a tisztesség és a rend" nevében. A kudarcot vallott megmozdulást 1926 májusában országos katonai államcsíny követte. Vezetőjét, az arctalan Manuel Gomes da Costa tábornokot néhány hónappal később a markánsabb arcélű Óscar Carmona tábornok követte. A katonai diktatúra nem változtatott a köztársasági államformán, de felfüggesztette a demokratikusjogokat. Legfőbb céjának a ráfizetéses államháztartás rendbetételét nyilvánította. Ezért Carmona elnök 1928 áprilisában a coimbrai egyetem közgazdászprofesszorát, Antonio de Oliveira Salazart nevezte ki pénzügyminiszterré. Ö szigorú takarékossággal és drasztikus importkorlátozással nemcsak a költségvetés és a külkereskedelem deficitjét számolta fel, hanem autark gazdaságpolitikájával részben távol tartotta az országtól a kirobbanóvilággazdasági válság hatásait is. A kormányzat által előzőleg kért népszövetségi kölcsönt a feltételek ismeretében nem vették igénybe. Ekkor épült ki a gazdaságban az erős, a fejlődést ösztönző (és egyben korlátozó) állami beavatkozás.

Salazar rendszere (1932-1945)

1932-től Salazar már miniszterelnök volt, időnként más tárcák birtokosa is. Államelképzelése a katolikus szociális tanítás és a korabeli szélsőjobboldali eszmék keveréke volt. A demokratikus jogok eltörlése, a szabad szervezkedés tilalma 1933 márciusától alkotmányos megerősítést nyert. Egyetlen elismert párttá a Nemzeti Szövetség (UN) egységszervezet vált, amely azonban nem játszott központi politikai szerepet, nem rendelték alá az államot. Az államfőt a lakosság választotta hét évre. A végrehajtó hatalmat az általa kinevezett miniszterelnök gyakorolta. Az új jogrendben a tényleges hatalom fokozatosan túlnyomórészt az utóbbi (Salazar) kezébe került. A kétkamarás képviseleti rendszerben az alsóház 120 tagját a lakosság töredéke választhatta meg. A másik kamara, a Korporációk Háza küldötteit a hivatásrendi alapon szervezett, kötelező tagságú, munkáltatói és munkavállalói tagozatra osztott szakmai szövetségek delegálták. A miniszterelnök és kormánya nem tartozott felelősséggel e szerveknek. Az 1933. szeptemberi Munka-charta betiltotta a sztrájkokat és a munkások kizárását munkahelyükről, s előírta a munkaügyi viták kötelező állami döntőbíróság elé vitelét.

A rendszer fokozatosan megszabadult ellenfeleitől. 1931-ben letörte a republikánusok felkelési kísérleteit, 1934-ben az anarcho-szindikalisták és a kommunisták lázadását, majd a szélsőjobboldali nemzeti-szindikalisták zendülését is. Salazar feloszlatta a Katolikus Centrumpártot is, amelyben politikai pályáját kezdte, bár vezetőinek utóbb pozíciókat biztosított a rendszer különböző szervezeteiben.

1940 májusában Salazar a Vatikánnal kötött konkordátumban enyhítette az állam 1910 után kimondott laikusjellegét. Nem szüntette meg az állam és az egyház különválasztását, de a közoktatás alapjává a katolikus tanokat és erkölcsöt nyilvánította. Politikailag a liberális demokrácia 1926-ig uralkodó eszméit 1932 után a „luzitán integralizmus" váltotta fel, amely a portugál nemzet osztatlan tömörítését, illetve az anyaország és a gyarmatbirodalom (Angola, Mozambik, Portugál Guinea és a Zöldfoki-szigetek, Makaó, Goa, Timor stb.) szilárd összefogását tűzte ki célul.

Az 1930-as években a külpolitikában a gyarmatok megőrzése és hasznosítása mellett egyre inkább a szemben álló nyugat-európai táborok közötti lavírozás került előtérbe. Az évtized konfliktusai közepette Portugália az angol politika vonzáskörében maradt, bár bizonyos kérdésekben a tengelyhatalmakhoz közeledett. A spanyol polgárháború sorsdöntő szakaszában, amikor a londoni Benemavatkozási Bizottság ellenőrzés alá vontaaspanyol partokat, Franco tábornok felkelő hadseregéhez részben az ellenőrizetlen portugál kikötőkön keresztül áramlott

a német és az olasz hadianyag. A kormány önkéntes Légiót is küldött a felkelők támogatására. 1939 márciusában, amikora két ország eltérő nemzetközi orientációja a közelgő európai háború fényében konfliktussal fenyegetett, Franco és Salazar aláírta az ibériai paktumként ismert barátsági és megnemtámadási megállapodást.

A második világháború alatt Portugália semleges maradt. Ám a két tábor közé szorulva 1942-től (német fenyegetésre) volfrámot szállított Berlinnek. 1943-ban viszont angolszász nyomásra a földközi-tengeri hadszíntér szempontjából fontos támaszpontokat engedett át Angliának az Azori-szigeteken. Portugália a nagy kémszolgálatok birkózásának és a tengelyszövetségesek titkos kiugrási tárgyalásainak színtere volt. (Itt írták alá többek között az olasz és az előzetes magyar fegyverszüneti egyezményt az angolszászokkal.)

A háború előtti és alatti évek többéves állami fejlesztési programjai nem változtattak Portugália gyenge világgazdasági pozícióján, félperifériás helyzetén. A lakosság száma

gyorsan nőtt, kisebb részben a migrációs folyamatok, alapjában a népszaporulat következtében.

A háború végén az illegális ellenzék megkísérelte, hogy lazítson a rendszeren. 1945 májusában Lisszabonban, a Szabadság sugárútján 500 000 tüntető vonult fel, hogy meg- ünnepeje „a fasizmus vereségét". Ám a remélt külső segítség elmaradt. Portugália korlátozott tengelykapcsolatai, s a hamarosan kibontakozó új nemzetközi feszültségek miatt a nyugati nagyhatalmak nem kívántak beleszólni a viszonylag szilárdan álló rendszer belső ügyeibe.

6.4. Görögország

Az újgörög állam az első világháború előestéjén, több mint nyolcvanéves küzdelem után, magáénak mondhatta a nyelvi és etnikai szempontból görög területek túlnyomó) részét. Az 1912-1913-ban lezajlott Balkán-háborúkban megszerezte Épeiroszt, Krétát, az Égei- tenger több szigetét és Nyugat-Trákiát, majd a Bulgária elleni második Balkán-háborúban Makedónia déli és nyugati körzeteit, valamint Szalonikit. Noha Makedónia lakossá- gajórészt nem görögül beszélt, a nemzeti közvélemény történelmi érveléssel igényt tartott rá. A kormányzatnak és a Glücksburg-dinasztiának-a trónon ekkor I. György király ült – további terjeszkedési elképzelései is voltak, részben történeti, részben etnikai indoklással. Az 1909 óta kormányon lévő, antantbarát Elefteriosz Venizelosz, az 1910-ben alapított Liberális Párt vezére a „Nagy Eszme" kitartó híve volt, amely minden görög népcsoport és terület egyesítését tekintette az újgörög állam fő hivatásának. Az áhított újabb területek pedig a központi hatalmakhoz közeledő Bulgária és Törökország birtokában voltak. Ezért a liberálisok az antant oldalára kívánták állítani országukat.

Görögország még a 20. század elején is agrárország volt. 1907-ben az iparban foglalkoztatottak aránya 26, a mezőgazdasági foglalkoztatottaké 63 százalékot tett ki. Az ipar az előző évtizedekben, jelentős angol és francia befektetésekkel megtette a döntő lépést a manufaktúráktól a gyáripar felé. Az iparszerkezetben a vas- és a gépipar a szükséges nyersanyagok hiánya miatt jelentéktelen szerepet játszott. Még 1920-ban is a mezőgazdasági termékek feldolgozása volt a legjelentősebb iparág; az élen a malomipart, a szesz-, az olívaolaj- és a dohányipart találjuk. Közülük is csak a malomipar gépesítése állt a kor színvonalán. A vállalati tőke 65 százaléka külföldi (francia, angol, német és orosz) kézben volt. A hazai tőke zömével nagybirtokosok, ingatlankereskedők és bérszállítást végző hajózási vállalkozók rendelkeztek.

Az első világháború következményei

A görög „enózis" (egyesítés) lendítő tényezői (egyben korlátai is) nagyrészt a nagyhatalmak érdekütközéseinek lehetőségeiből eredtek. A német, osztrákmagyar és olasz hármas szövetség és az antant törekvéseinek keresztútján az ország továbbra is a korabeli nagyhatalmi ellentétek egyik fő gyújtópontjában terült el.

1912-ban német és osztrák ügynökök meggyilkolták György királyt. A trónra fia, a német orientációjú I. Konsztantin került. A világháború kitörése után a németbarát semlegesség és az antantbarát intervencionizmus ellentéte nyílt konfliktushoz vezetett. 1915-ben a király elmozdította Venizeloszt. Ö azonban 1916 októberében angol-francia segítséggel, a partra szállt antantcsapatok védelme alatt ellenkormányt alakított. A király meghátrált, a trónra Sándor király került. 1917júniusában a kormány hadba tépett az antant oldalán. Csapatai váltakozó sikerrel küzdöttek a bolgár és a török fronton.

Ellenszolgáltatásként Törökország veresége után, 1920-ban, a sevres-i békeszerződés a görög területet kiterjesztette Kelet-Trákia nagy részére, valamennyi égei-tengeri szigetre (a Dodekániszoszra nem), továbbá kis-

ázsiai török területekre is, Szmirna központtal. Görögország e körzetek birtokba vételével számottevő nem görög lakosságra is szert tett.

Az ország gazdasági ügyei ziláltak voltak. A katonai kiadások roppantul megterhelték a pénzügyeket. A háború végi nélkülözést, a növekvő belső gazdasági-szociális feszültséget az 1919-1920-as (a nemzetközi trendekkel ellentétes) gazdasági fellendülés sem csökkentette lényegesen. A szerveződőben lévő Venizelosz-ellenes konzervatív blokk már csak valamilyen megrázkódtatásra várt, hogy megszabadujon a liberalizmus vezéralakjától. Mivel az újonnan szerzett kis-ázsiai területeken növekedett a török ellenállás, az 1920-as választáson a konzervatív pártok békeprogrammal léptek fel; ezzel vereséget mértek Venizeloszra és pártjára. Sándor király halála után (1920) visszahelyezték a trónra I. Konsztantint. Kormányra kerülve viszont, programjuknak hátat fordítva, folytatták az egyre nagyobb összegeket fölemésztő, nagy emberáldozattal járó kis-ázsiai offenzívát.

A török forradalom Kemal Atatürk vezette hadseregének 1922. augusztus végén, nagy erőkkel indított sikeres ellenoffenzívája a görög hadsereg katasztrófájához vezetett. Olaszország és Franciaország kormányai, amelyeknek oroszlánrésze volt a sevres-i területi döntésekben, és maguk is megszálltak anatóliai területeket, kivonták csapataikat, cserbenhagyva a görög expedíciós egységeket. A hadjáratnak 300 000 görög halottja volt, a hadsereg és a helyi görög lakosság soraiból. A hadműveletek során elkövetett kölcsönös erőszakos cselekmények annyira kiélezték az ott élő török és görög etnikum ellentétét, hogy lehetetlenné vált további együttélésük. Nemzetközi megállapodás alapján közel másfél millió görög kényszerült elhagyni Anatóliát és Ke- let-Trákiát; 330 000 török pedig korábbi makedóniai, thessza̋liai vagy épeiroszi otthonát. A görög menekültek anyaországbeli letelepítése, munkához juttatása súlyos, a következő évtizedekben állandóan napirenden lévő problémát jelentett, hiszen az áttelepülők 28 százalékkal növelték a lakosság létszámát.

A katasztrófa nyomán venizelista tisztek eltávolították a konzervatív kormányt. Vezetőjét és hat miniszterét okolták a vereségért, kétes ejárással halálra ítélték és kivégeztették. A hadseregből sok tisztet elbocsátottak. Lemondatták I. Konsztantin királyt is fia, II. György javára.

1923 júliusában a sévres-i békeszerződést felülvizsgáló lausanne-i egyezményben a nagyhatalmak a kis-ázsiai területeket és Kelet-Thrákia elcsatolt részeit visszaadták Törökországnak. Tovább élt viszont a görög vágyakozás az olaszok megszállta Dodekániszosz, Épei- rosz Albániához tartozó része, illetve az angol uralom alatt álló Ciprus bekebelezésére.

A katonai rendszer tartós kárt okozott azzal, hogy a hadsereget a káosz leküzdése és rendteremtés ürügyén belekeverte a pártharcokba. Emiatt a gyakori kormányváltások a hadseregben is feszültséget keltettek. Ráadásul 1923 októberében, egy arányos és szabad választást követelő antivenizelista zendülés leverése újra ostromáiapot kihirdetéséhez és tisztogatásokhoz vezetett. Emiatt a konzervatív pártok nem vettek részt az alkotmányozó nemzetgyűlés 1923. decemberi választásain. A liberálisok és a republikánus baloldal túlsúlyával megalakult gyűlés 1924 márciusában kikiáltottaa köztársaságot, amit népszavazás is jóváhagyott.

1924-1926-ban az ország gazdasági fellendülést élt át. Ennek egyik oka az áttelepültek helyzetének a rendezését szolgáló (12,3 millió aranyfontos) népszövetségi kölcsön volt.

1929-ig – részben az eltávozott török és bolgár parasztok helyére – 578 000 menekültet sikerült letelepíteni. Ezek 861 000 hektár földet kaptak, a piaci ár 20 százalékáért. Az áttelepültek más csoportjait – részben délen és a szigeteken – városi lakásépítési programmal lakóhelyhezjuttatták. Kálváriájuk azonban (munkalehetőség híján) ezzel nem ért véget.

A drachma árfolyamcsökkenése az ipari export növekedéséhez, a termelés emelkedéséhez vezetett, főleg a kis- és a középüzemekben. Fölélénkült a beruházási tevékenység. 1921-1925 között az ipari termelés csaknem megnégyszereződött – európai mércével mérve szerény kiindulópontról. Az infláció ellenére a reájövedelem is nőtt. A fejlődésnek azonban gátat szabott a szociális helyzet számos súlyos fogyatékossága, főleg a gazdaságilag gyenge tartományokban. Ezt tetézte a gyenge egészségügyi ellátás és az analfabetizmus (a férfiak 23, a nők 58 százaléka). Az áttelepültekegyharmada tartósan munka nélkül maradt.

A parlamentre egyre súlyosabb nyomás nehezedett a nagy létszámú tisztikar sértett elemei és különböző, radikalizálódójobb- és baloldali csoportok részéről. Az új, köztársasági alkotmány kidolgozását halogatták. 1925 áprilisában Pangalosz tábornok vezetésével katonai puccs zajlott le. Szeptemberben rendeletileg feloszlatta a nemzetgyűlést, korlátozta a szabadságjogokat, majd 1926 áprilisában köztársasági elnökké választatta magát. A korrupció elleni harc jelszavával hozott kapkodó intézkedései gazdasági zűrzavart teremtettek. Ráadásul a

kormány egy csekély jelentőségű határincidens ürügyén támadást intézett Bulgária ellen, amelyet a Népszövetség fékezett meg, elrendelve az okozott kár megtérítését.

A köztársasági korszak (1926-1935)

1926 augusztusában Pangalosz diktatúráját újabb ka.ton.ai akció döntötte meg. A sokk a politikai pártokat ezúttal arra indította, hogy az 1926. novemberi választás után nagykoalíciót hozzanak létre. 1927júniusában megszületett a köztársaság alkotmánya, amely parlamentáris kormányrendszert teremtett, kétkamarás nemzetgyűléssel. Az 1922-1923-ban elbocsátott tisztek közel egynegyedét visszahelyezték rangjába, illetve beosztásába.

A nagykoalíciót még 1927-ben szétfeszítette a görög valuta elégtelen fedezete, s a Népszövetség ezzel kapcsolatos követelése. Az 1928. évi választást a hazatért Venizelosz és liberális pártja nyerte. Sikerült stabilizálniuk a pénzügyeket. Mérsékelt törvényt hoztak az állam védelméről. Az év során több ezer új iskolaépületet emeltek s megteremtették az egységes szakmai oktatás alapjait. Nagyszabású útépítési programot kezdeményeztek. Munkavédelmi és szociális intézkedéseik közül kiemelkedett a később megvalósított társadalombiztosítási törvény. Külpolitikailag Venizelosz nagy sikere volt a törökökkel 1930 októberében kötött barátsági és semlegességi egyezmény, amely az 1922. évi kis- ázsiai katasztrófa után tartósan rendezte a két ország viszonyát.

A kibontakozó fejlődést ezúttal a világgazdasági válság törte meg. A válság először a devizabevételek fő forrását, a hajózást vetette vissza. Súlyos hatással járt az angol font aranyalapjának megszüntetése is. A külföldi pénzügyi támogatás megőrzése végett Venizelosz kemény hitel- és importkorlátozással próbálta elejét venni a csődnek; végül mégis kénytelen volt halasztást kérni a görög adósság törlesztésére. A drachma értéke a negyedére csökkent, a nélkülözés növekedett, a fő iparvidékeken sztrájkhullám kezdődött.

A munkásság politikai megoszlása Európa más országaihoz képest sajátosan alakult. A szakszervezetekben erős állami befolyás érvényesült. A politikai munkásmozgalomban a szociáldemokrácia helyét a két világháború között egyre inkább a kommunista párt foglalta el, amely parlamenti szerephez isjutott.

Az éleződő helyzetben különböző politikai körök dolgoztak ki terveket az állami élet szükségkormányzással való megerősítésére, az alkotmány megőrzésével. Mindinkább két politikai erő került az előtérbe: az ún. többségi liberális venizelisták, és Panajotisz Caldarisz jobbközép Néppártja. Kevésbé fontos szereplőként, olasz támogatással újraéledt a royalisták tábora is.

A Metaxasz- diktatúra és az olasz háború (1936-1940)

Venizelosz a fenyegető jobboldali, monarchista puccs elhárítására leplezett támogatást nyújtott egy republikánus tiszti felkeléshez. Ez azonban 1935. március 1-jén kudarcot vallott, sőt ürügyet szolgáltatott a radikális királypártiak fellépésére. Caldarisz Néppártja az 1935. júniusi választáson 85 százalékos győzelmet aratott, ám a helyzet tisztázására mégis alkotmányos népszavazást rendelt el az államformáról. Pártja jobboldala és a szélsőjobb azonban többsége birtokában nem akart referendumot, csak a monarchia parlamenti kikiáltását. Erre a néppártiak mérsékelt többsége kivonult a nemzetgyűlésből, a bennmaradt kisebbség pedig megszavazta a királyság visszaállítását. November 25-én II. György újra elfoglalta a trónt. Egyelőre kiegyezést keresett a pártokkal, ezért választást írt ki, ahol viszont váratlan liberális győzelem született. A győztes liberálisoknak a kényes többséget csak a 15 kommunista képviselő támogatása biztosította.

Ekkor a fegyveres erők léptek közbe. A király engedett. 1936. márciusban hadügyminiszterré, áprilisban miniszterelnökké nevezte ki a hadsereg kemény szárnyának vezetőjét, Joannisz Metaxasz tábornokot. A kormányfő a parlament felhatalmazását kihasználva, a káosz leküzdése ürügyén szükségrendeletekkel kormányzott. A kirobbant sztrájkokat fegyveresekkel törte le. A király, elfordulva a kompromisszumra képtelen pártoktól, szabad kezet adott Metaxasznak, aki augusztus 8-án eltörölte az alkotmányos parlamentáris rendszert.

Az új rendszer eltért az 1920-as évek diktatúráitól. Azok vagy átmeneti hatalomként vállalkoztak valamilyen vészhelyzet leküzdésére, vagy megpróbáltak legalább valamelyes látszatlegitimitást teremteni maguknak. Metaxasz mintája az olasz diktatúra, jelszava a Harmadik Görög Kultúra megteremtése volt. (Az ókori Athén és Bizánc után.) Ez azonban nem az athéni demokrácia örökségére vonatkozott. Betiltották a pártokat. Eltörölték a demokratikus szabadságjogokat, szigorú sajtócenzúrát vezettek be, megsemmisítették a sztrájkjogot. Fegyveres félkatonai milíciát hoztak létre, bevezették a felemelt karral való köszöntést, és kíméletlen módszerekkel felszámolták a kommunista párt illegalitásba szorított szervezeteit. Megnyirbálták a délszláv kisebbségjogait (a

nagyszámú, jómódú zsidó közösséget azonban nem korlátozták). Jó taktikai érzékkel nem nyúltak a korábbi, demokratikus kormányok szociális intézkedéseihez sem.

Aktív ellenállás a diktatúra ellen csak a mindig nyugtalan Krétán bontakozott ki. Az 1938júliusában kezdődött felkelést leverték. Vezetőit az ez ügyben kiküldött rögtönítélő bíróság halálra ítélte. Ám az utolsó pillanatban megengedték nekik, hogy Egyiptomba távozzanak.

Metaxasz igyekezett kívül tartani az országot a közeledő európai konfliktuson. 1938 áprilisában újabb barátsági szerződést írt alá a törökökkel. Miután 1939 áprilisában olasz csapatok szállták meg Albániát, elérte, hogy a nyugati hatalmaktól határgaranciákat kapjon. A szaporodó olasz provokációkra – közöttük egy görög hajó demonstratív elsüllyesztésére – nem válaszolt. Értetlenül állt nagy példaképe, Mussolini görögellenes lépéseivel szemben. Az 1940. októberi olasz ultimátumot viszont határozottan visszautasította, a behatolt olasz csapatokat pedig hadserege az albán határon túlra vetette vissza.

Görögország a második világháborúban; a fegyveres ellenállás

1941 januárjában meghalt a diktátor. Utódai angol csapatok partraszállását kérték. Áprilisban azonban a jugoszláv és bolgár területekről behatoló német csapatok mintegy két hét alatt megtörték az eleinte heves görög ellenállást a félszigeten, majd ejtőernyősökkel Krétát is elfoglalták. A király, a kormány, a brit és bizonyos görög csapategységek Egyiptomba menekültek, ahol a szövetségesek támogatásával (később Londonban működő) emigráns kormány alakult, élén a monarchista Cuderosszal. Otthon a német, a bolgár és az olasz megszállók velük együttműködő helyi kormányt hoztak létre Colakoglu tábornok vezetésével, kisebb katonai és rendőri erőt is engedélyezve számára. A németek a később Georgiosz Rallisz vezette bábhatóságok feladatát elsősorban abban látták, hogy minél több élelmiszert szedjenek össze a lakosságtól a Német Birodalom számára. A háborús években gyakori volt az éhínség, tízezrek haltak éhen.

A többhatalmi megszállás rendszerében a németek a legnagyobb városok és kikötők, valamint a fő közlekedési útvonalak ellenőrzését tartották kézben. A nagyobb, vidéki körzetekben a hatalmat olasz vagy bolgár egységek, illetve a bábkormány úgynevezett Hegyi Brigádjai gyakorolták.

A vereséget követő letargiát hamarosan erőteljes politikai és fegyveres ellenállás váltotta fel. Már 1941 szeptemberében két, egymással rivalizáló, olykor harcba is keveredő ellenállási szervezet jött létre. A Görög Nemzeti Demokratikus Szövetséget (EDESZ) liberális republikánus erők alakították Napoleon Zervasz ezredes irányításával. A Nemzeti Felszabadítás Frontja (EAM) kommunista, agrárpárti, szocialista csoportok bázisán jött létre, kommunista vezetés alatt. Erejét gyarapította, hogy csatlakozott hozzá az 1935 előtti köztársasági hadsereg jó néhány kiválóan képzett, tehetséges főtisztje, köztük a nagy múltú Sztefanosz Szarafisz tábornok is. Az EAM 1942 tavaszára jelentős, mozgékony fegyveres erőt (ELASZ) hozott létre. Ez a hegyekben működő, a megszállók egységeit támadó, szabotázscselekményeket végrehajtó nagyobb alakulatokból, illetve kisebb városi gerillaosztagokból állt. Ismert harci cselekményük volt a Gorgopotamosz folyó viaduktjának a felrobbantása, amelyen keresztül a nehezen járható hegyes terepen a legnagyobb áteresztőképességű délre vezető útvonal haladt. 1943-ban az EAM már kisebb-nagyobb, összefüggő felszabadított területeket igazgatott. EKKA néven konzervatív-nacionalista ellenállási csoport is alakult, Pszarrosz vezetésével.

A görög ellenállás sorsa kezdettől összefonódott a nagyhatalmak stratégiai manővereivel. Churchill mára németek athéni bevonulása előtt megszerveztetett egy köztársasági érzelmű görög tisztekből álló felderítő csoportot a fővárosban. Az emigráns kormány kezdetben kizárólag az EDESZ-t próbálta erősíteni, később, nagyobb ereje és hatékonysága okán az EAM-mal és az otthoni ellenállás általa szervezett fő erőivel is kapcsolatot létesített. 1943-ban a szövetségesek észak-afrikai győzelme és olaszországi jelenléte ezt megkönnyítette. Az EAM erejét növelte, hogy Mussolini bukása után a Görögországban tartózkodó olasz csapatok fegyverzetének zömét is megszerezte.

1944-ben a német katonai kudarcok nyomán a görög politikai erőket már egyre inkább a háború után várható politikai állapotok előkészítése foglalkoztatta. Nem csak a mind erősebb, az angolszászok által is segített EAM és az emigráns kormány között feszült ellentét. Feszült volt a londoni kormányban képviselt demokratikus pártok és II. György király viszonya is. Az előbbiek a királyt élesen elmarasztalták azért, mert 1935-1936-ban, Metaxaszt támogatva, közreműködött az alkotmányos intézmények felszámolásában, szentesítette a pártok betiltását. 1944. július 4-én nyilatkozatot kényszerítettek ki tőle arról, hogy az ország felszabadulása után mindaddig nem tér haza, amíg az államformasorsáról nem zajlik le szabadon megrendezett népszavazás. Ezt a követelést Churchill és Roosevelt is támogatta. Úgy döntöttek, hogy a kérdés végleges rendezéséig Damasz-kinosz athéni érsek fogja ellátni az államfői teendőket, régensi minőségben.

A helyzetet a háború vége felé egyre inkább az Egyesült Nemzetek háborús blokkjának, ezen belül az angolszászok és a Szovjetunió írott és íratlan megállapodásai határozták meg. E téren nem voltak ritkák az egyoldalú lépések, amelyek már a győztes hatalmak háború utáni ellentéteinek árnyékát is előrevetítették.

Fontos volt a királyi hadsereg külföldre menekült egységeinek az állásfoglalása is. 1944 áprilisában a Közel-Keleten állomásozó görög katonai erőknél republikánus tisztek zendülését fojtották el. Ennek nyomán a tisztikarban konzervatív-monarchista.szellemű tisztogatást hajtottak végre. Ezután került az emigráns kormány élére az alkotmányosliberális monarchista politikus, Georgiosz Papandreu. Otthon viszont az EAM próbálta a háború utánra „bebiztosítani" magát. 1944 márciusában, a kiterjedt felszabadított övezetek igazgatására létrehozta a Nemzeti Felszabadítás Politikai Bizottságát (PEEA), amely egyfajta ideiglenes országos törvényhozó és végrehajtó hatalmi szerv szerepére törekedett.

A londoni emigráció és valamennyi otthoni ellenállási szervezet 1944. májusi libanoni konferenciájának megállapodása szerint a jövőben minden görög fegyveres erőt az egységes kormány alá rendelnek. Papandreu az EAM-nak hat tárcát ajánlott fel. Ez a szervezet egyelőre megkerülhetetlen erejét tükrözte, de a PEEA otthoni hatalmához képest a jövőre nézve korlátot szabott neki. Ezt a megoldást az EAM képviselői csak a szovjet katonai misszió javaslatára fogadták el. A megegyezés nyomán szeptember 3-án a PEEA feloszlatta önmagát.

1944.szeptember 8-án a szovjet hadsereg alakulatai megjelentek a bolgár-görög határon. A németek megkezdték a Balkán kiürítését. Október 9-én Moszkvában Churchill és Sztálin megállapodása formálisan a katonai övezetekről szólt, de mindkét részről a katonai-politikai érdekszférák tartós elkülönítéseként értelmezték. Görögország Anglia befolyási övezetébe került.

A németek kivonulását követően, amikor az EAM volt szinte az egyetlen hatalom az országban, október első felében brit csapatok érkeztek az országba. Október 18-án Athénbe érkezett Papandreu és kormánya is, amelyet az EAM vezetői egyelőre bizakodva fogadtak. A miniszterelnök kormányprogramjában szerepelt az államformát eldöntő népszavazás, a kollaboránsok megbüntetése, a kormány bizonyos dél-albániai területekre és a Dodekániszosz szigetcsoportra támasztott területi követelése, valamint „a hadsereg megtisztítása". Utóbbin a bábkormány fegyveres erőinek felülvizsgálatát, a partizánegységek leszerelését, s egy részüknek a királyi hadseregbe való betagolását értette. Október 23-án új kormány alakult, amelyben az EAM öt miniszteri és egy államtitkári pozíciót kapott.

Az EAM vezetői Casertában azért vállalták, hogy a birtokukban lévő erőt nem hasz- nájákfel a hatalom megragadására, mert nagyobb angolszász katonai erő megjelenésére, s kedvező megállapodásra számítottak. Hamarosan kiderült azonban, hogy osztagaikat szétszórják a felszabadító háborúban részt nem vett, 1944 tavaszán politikai tisztogatásnak alávetett emigráns katonai erők egységeiben, parancsnokaikat pedig leszerelik. Egyes ELASZ-osztagok ellenálltak a brit segédlettel megindult átszervezésnek, néhány egységük megjelent Athénben is. Churchill utasította Edent, hogy Papandreu kormányának támogatására haladéktalanul be kell vetni a brit katonai erőt.

1944. november 23-án Papandreu aláírta a valamennyi görög fegyveres erő feloszlatásáról szóló rendeletet, dejelezte, hogy ez egyes csapatokra nem vonatkozik. Az EAM áthidaló javaslatot tett, de nem volt teljesen ura saját erőinek. December 1-jén az EAM visszavonta minisztereit a kormányból, és 3-ára tiltakozó nagygyűlést hívott össze az Alkotmány terére. Athén néhány nap alatt csatatérré változott. A 33 napig tartó fegyveres harc a „kis", vagy „első" polgárháborúként vonult be a történelembe.

December 31-én az EAM és az angol parancsnokság tűzszünetet kötött, amely véget vetett a fegyveres cselekményeknek. Ugyanekkor tette le régensi esküjét Damaszkinosz érsek is. Január 2-án az Athén közelében fekvő Varkizában tárgyalás kezdődött a polgárháború végleges lezárásáról. 3-án hivatalba lépett a liberális irányzatú Nikolaosz Plasztirasz ezredes új kormánya. 4-én és 5-én az ELASZ minden egységét kivonta a fővárosból. A tárgyalás, amely többször is megszakadással fenyegetett, csak ajaltai nagyhatalmi konferencia nyomán vezetett megállapodásra. Churchill memoranduma alapján viszont ingatag egyezségrejutottak.

1945. január 12-én Varkizában aláírták a megállapodást. A kormány megígérte, hogy visszaállítja a szabadságjogokat, s hogy Athén és Pireusz kivételével feloldja az ostromállapotot. Mindkét fél vállalta, hogy szabadon bocsátja foglyait. Az okmány homályosan körülírt amnesztiát is tartalmazott. Elrendelte viszont az ELASZ tejes lefegyverzését, sorozott hadsereg fölállítását. A kormány ígéretet tett az államapparátus és a korábbi erőszakszervek megtisztítására. Kimondták, hogy legkésőbb 1945 végéig parlamenti választást rendeznek (ez később 1946 márciusára tolódott).

Avarkizai egyezmény hozzájárult a kormány konszolidációjához, anélkül, hogy a politikai légkör az országban enyhült volna. Ez előre jelezte, hogy a kényes stratégiai térségben fekvő balkáni ország, amely 1917-1945 között egy királygyilkosságot (1913), három trónfosztást (1917, 1922, 1924), hat államcsínyt vagy fegyveres hatalomátvételt (1922, 1923,1925,1933, 1935,1944) és három diktatúrát (1922,1925,1936) ért meg, egyelőre továbbra sem társadalmi és politikai erőinek megbékélése felé halad.

6.5. Törökország

Az Oszmán Birodalom végnapjai

Az 1880-as években az Oszmán Birodalom gazdasági kulcspozíciói fölötti ellenőrzés brit és francia kézbe került, de az 1890-es évtizedre a német (kisebb mértékben osztrák-magyar és olasz) bank- és kereskedelmi tőke is megjelent a birodalom területén. A századfordulón Németország – elsősorban az oszmán fegyverkezési piacon való előretörésével – mára birodalom tervszerű és kizárólagos alárendeésére tett határozott lépéseket.

A német expanzió fő eszköze – a hadiipar mellett – a vasútépítés volt. A Deutsche Bank 1902-ben megszerezte a koncessziót két hadászati fontosságú vasútvonal, az Isztambult Konyával összekötő anatóliai és a Szírián át Hedzsászba, illetve Moszulon keresztül Bászrába haladó bagdadi vasút megépítésére. A német tőke behatolt az infrastruktúra-építés más területeire is (kikötők, villamosítás, folyami és tengerparti közlekedés-szállítás), valamint bekapcsolódott állami és magánkölcsönök folyósításába.

Az első világháború kitörésekor a nagyrészt már modern német nehézfegyverekkel felszerelt oszmán haderőt Liman von Sanders német tiszti csoportja vezette. A német-török közeledést az 1914. augusztus 2-án megkötött titkos egyezmény tetőzte be. Október végén az Oszmán Birodalom – a fegyveres semlegesség pozícióját feladva – hadviselő féllé vált; sorsát végleg a központi hatalmakhoz kötötte.

Az 1909 áprilisában fegyveres felkeléssel hatalomra jutott Egység és Haladás Bizottság „erős emberei" – az ifjútörök triumvirátus: Enver, Talát és Dzsemál – a világháborús szerepvállalástól a birodalom megmentését és újjászervezhetőségét remélte, sőt a Kaukázus, a Krím és Turkesztán török nyelvű területeinek meghódításával minden realitást nélkülöző irredenta terveket is szőtt.

A háborúra felkészületlen oszmán haderő hadászatilag előnytelen, többfrontos hadviselésre kényszerült. A birodalom központi területeinek védelme miatt legfontosabb feladatnak a kaukázusi orosz „gőzhenger" megállítását, a Dardanelláknál felvonult brit-francia flottával szembeni harcot és a Gallipoli-félszigeten támadó brit expedíciós sereg feltartóztatását tekintették. A Közel-, és Közép-Keleten az oszmán-törökök két fronton: a Perzsa-öbölnél (Mezopotámiában) és a Szuezi-csatornánál vették fel a harcot az antant (brit) erőivel, de Romániában és Macedóniában, sőt az Osztrák-Magyar Monarchia oldalán még Galíciában is harcoltak oszmán egységek.

A Kaukázus vidékén 1915-1916-ban elért orosz hadi sikerek nyomán előállt fenyegetettséget az ifjútörök kormány az örménykérdés végleges megoldására használta fel.

Az örmény millet a 19. század elején még az oszmán hatalom iránti lojális felekezeti közösségnek számított, amelyet a Porta különleges bánásmódban részesített: 1863-ban szultáni rendelettel széles képviseletre támaszkodó örmény nemzeti alkotmányt hirdettek ki. A kaukázusi orosz hódítás és a liberális (nyugati) nemzeti elv hatására azonban – az 1870-1880-as években – az örmény „ébredő" (egyházi és kereskedő) elit is megalakította nemzeti mozgalmát. Legerősebb szervezete, az 1890-ben Tbilisziben létrejött Dasnak cutjun (Örmény Forradalmi Bizottság) forradalmi erőszakot hirdetett. 1894- 1896-ban az örmények lakta vidékeken véres zavargásokra került sor a muzulmán (török vagy kurd) és az örmény keresztény lakosság között. A Dasnak az ifjútörökök 1909-es hatalomrajutásáig együttműködött a mozgalommal, sőt 1914-ben erzerumi kongresszusán is az oszmán hatalommal szembeni lojalitásra szólította fel nemzettársait.

A törés 1914 végén, 1915 elején következett be, amikor Kelet-Anatóliában oroszbarát örmény felkelés robbant ki, s kudarcot vallott az Enver pasa által indított török offenzíva. A fanatikus (pán)török nacionalistákká átvedlett ifjútörökök az örménységet belső ellenségnek nyilvánították. 1915. április 24-én betiltották az isztambuli örmény szervezeteket, az örmény vezetők ezreit tartóztatták le, s gyilkolták meg. Egyidejűleg rendeletet adtak ki a kilikiai és a kelet-anatóliai (a valóságban a főváros és Izmír kivételével az egész) örmény lakosság kitelepítéséről Az örményeket a szíriai és mezopotámiai sivatagba deportálták; Deir esz-Zor haláltáboraiban s a halálkaravánokban (miként Franz Werfel AMusza Dagnegyven napja című regényében történelmi hitelességgel megörökítette) százezrek – főleg nők és gyermekek – lelték halálukat. Az örmény genocídium több mint egymillió áldozatot követelt. A hivatalos Törökország – az atatürki politikai cezúra

ellenére – a mai napig nemjutott el az örmény holokausztbanjátszott oszmán-török felelősség beismeréséig, s a történtek hiteles feltárásáig.

Amikor 1916 elején az orosz csapatok elfoglalták Kelet-Anatólia nagy részét, az orosz Örményországból velük érkezett örmény légiók véres bosszút álltaka muzulmán lakosságon.

A hadműveletekkel párhuzamosan két-, illetve háromoldalú alkuk kezdődtek Anglia, Franciaország és Oroszország között az Oszmán Birodalom hábo>rú utáni felosztásáról 1915 márciusában London jegyzékben vállalta, hogy a közel-keleti brit-francia tervek megvalósulása esetén Oroszország ráteheti kezét a tengerszorosokra és magára Konstanti- nápolyra is (a Márvány-tenger nyugati partjával, Kelet-Trákiával és a Gallipoli-fél- szigettel együtt). Egy évvel később London és Párizs – a véglegesített brit-francia titkos paktum orosz jóváhagyásának ellentételezéseként – Oroszországnak juttatta a Fekete-tenger partvidékének Trapezunttól (Trabzontól) nyugatra elterülő sávját, Kelet- Anatólia örmények lakta részét, s attól délre Észak-Kurdisztánt is. Igaz, Oroszország egyidejűleg engedett a brit nyomásnak, s London javára lemondott az 1907. évi perzsiai brit-orosz érdekszféra-felosztás során létesített semleges perzsiai zónáról, illetve jegyzékben biztosította Párizst Elzász-Lotaringiára és a Saar-medencére formált igényeinek háború utáni támogatásáról.

Miután a harcokba az antant oldalán 1915 májusában belépő Olaszország is bejelentette igényét oszmán birodalmi területekre, 1917 áprilisában Saint-Jean-de-Maurienne- ben London, Párizs és Róma – megerősítve a Sykes-Picot-egyezményben foglaltakat – megegyezett a délnyugat-anatóliai Adalja/Antalja tartomány, a Dodekániszosz szigetek, Szmirna/Izmir körzete és a kis-ázsiai partvidék nagy részének Olaszországnakjut-tatásáról.

A kaukázusi fronton az 1917. októberi forradalom s Szovjet-Oroszország kiválása a háborúból elejét vette Kelet-Anatólia orosz megszállásának. Enver pasa azonban pántörök elvakultságában – a palesztinai frontról vonva el erőket – 1918 szeptemberében offenzívát indított Baku elfoglalására (ideiglenes sikerrel), de a központi hatalmak háborús vereségén ez már nem változtathatott.

Október elején a kilátástalan katonai helyzet Isztambulban kormányzati válsághoz vezetett. Talát pasa nagyvezír lemondott, s az új (liberális) kormány fegyverszünetet kért. Az ifjútörök triumvirátus leszerepelt tagjai német hadihajón külföldre szöktek; a feloszlatott Egység és Haladás más vezetőivel együtt távollétükben (1919. július) halálra ítélték őket. (Enver pasa 1921-ben Közép-Ázsiában a bolsevikok elleni harcokban esett el. Egy évvel később Talat pasát Berlinben, Dzsamált pedig Tbilisziben örmény merénylők gyilkolták meg.)

A fegyverszünetet 1918. október 30-án a Lemnósz szigeti Mudrosz kikötőjében kötötték meg. A britek által diktált feltételek súlyosak voltak: Isztambulnak ki kellett vonnia csapatait az arabok lakta tartományokból, Kilikiából és a Kaukázuson túli területekről; szövetséges megszállás alá kerülteka Dardanellák és a Boszporusz környéki erődítmények, a vasutak és a hírközlés, s az antantjogot formált arra is, hogy „a szövetségesek biztonságának veszélyeztetése esetén" megszállja a birodalom bármely, stratégiailag fontos pontját is. E felhatalmazásra hivatkozva a britek hamarosan ellenőrzésük alá vonták Moszul tartományt.

Az oszmán-török összeomlást látva, Elefteriosz Venizelosz görög miniszterelnök elérkezettnek látta az időt a görög nacionalisták régóta dédelgetett álma, a Kelet-Trákiát, az égei-tengeri partvidéket és szigetvilágot, s a Konstantinápolyt magába foglaló Nagy- Görögország-terv (Megalildea – Nagy Eszme) megvalósítására. Bár 1917-ben a szövetségesek Izmirt és Kis-Ázsiánake részét Olaszországnak ígérték, 1918. május közepén a görögök az antant engedélyével partra szálltak a többségükben görögök lakta Izmirben. Észak-Anatóliában a Trapezunt környékén élő görögök önálló „pontuszi köztársaság" megalapítására készültek, amely magában foglalta volna az egész fekete-tengeri partvidéket. A görögökhöz hasonló irredenta törekvésekkel léptek fel a Kaukázuson túli (jereváni) és a mészárlást túlélt törökországi örmények is.

A török többségű területek idegen uralom alá vetésével szemben a muzulmán török lakosság körében 1919 elején – Trákiától a kis-ázsiai és a fekete-tengeri partvidéken át Kelet-Anatóliáig – önvédelmi szervezkedés bontakozott ki. Elbocsátott katonákból, szegénylegényekből, parasztokból, s útonállókból szabadcsapatok alakultak. A városokban az önrendelkezés wilsoni elveire hivatkozva nemzeti jogvédő társaságok szerveződtek, a hadseregben pedig (szovjet-orosz mintára) katonatanácsok alakultak. Összefogásukat öntudatos és elszánt nemzeti politikai centrummá, illetve az antant seregeivel szemben ütőképes fegyveres erwé szervezésüket a hadsereg vezető beosztású tisztjei vállalták magukra, élükön az oszmán haderő legeredményesebb tábornokával, Musztafa Kemálpasával.

A nemzeti felszabadító háború (1919-1922)

1919. április végén Kemálta közrend helyreállítására Kelet-Anatóliába vezényelték. „Gallipoli hőse" azonban június végi amasyai felhívásában az antantot kiszolgáló isztambuli kormánnyal szembeni lázadásra szólította fel, majd kilépett az oszmán hadsereg kötelékéből.

1919 augusztusában a keleti tartományokjogvédő társaságainak erzerumi kongresszusa kiáltványt fogadott el. Ez deklarálta a fegyverszüneti határokon belüli, nemzeti határok sérthetetlenségét, másként fogalmazva: lemondott az arab többségű területek feletti uralomról A kongresszus a hatalom forrásává a népakaratot nyilvánította, s a török nemzet érdekeinek védelmére képtelen isztambuli kormány helyébe, Kemál elnökletével, képviseleti bizottságot – egyfajta árnyékkormányt – állított fel, amely az egy hónappal későbbi sivasi kongresszus felhatalmazása alapján hamarosan ellenőrzése alá vonta az antant csapatai által meg nem szállt területeket.

1919. október elején VI. Mehmed szultán új, a nemzeti mozgalommal együttműködő kormányt nevezett ki, amely az Ankarában székelő képviseleti bizottság követelésének engedve általános választásokat írt ki. A novemberi kétfordulós választásokon a nemzeti erők elsöprő győzelmet arattak. Az isztambuli parlament 1920. február közepén egyhangúlag elfogadta a Kemálék által kidolgozott nemzeti egyezményt, amelyben először szerepelt az ország megnevezéseként a Törökország (Türkye) szó.

A britek megpróbálták erőszakkal útját állni a nemzeti mozgalom térnyerésének. Március közepén megszállták a főváros stratégiai pontjait, feloszlatták a parlamentet, cenzúrát vezettek be, s megkezdték a kemalista politikusok letartóztatását. Válaszul az ankarai képviseleti bizottság ideiglenes nemzeti kormánynak nyilvánította magát, s megszakította a kapcsolatokat a Portával. Kemál a török nemzethez intézett szózatában szent háborúba szólította nemzettársait az ország függetlenségének megvédésére. Válaszul a megszálló erőket kiszolgáló szultán különbírósága távollétükben halálra ítélte Kemált és társait, a sejküliszlám -az iszlám törvények legfőbb őre, az oszmán állam főmuftja- pedig fetvát (bárki által végrehajtható ítélet) bocsáttatott ki a „lázadókkal" szemben. Ennek hatására országszerte a szultánhoz hű felkelések lobbantak fel, amelyek április második felében helyenként polgárháborúvá szélesedtek. A lázadókon és a britek által felfegyverzett kalifátusi hadseregen, amelyet a szultán küldött a nemzeti erők ellen, Kemálék az őket támogató szabadcsapatok bevetésével, illetve az ankarai mufti – 250 anatóliai muzulmán vallástudós által is aláírt – ellenfetvájának közzétételével kerekedett felül.

Április 23-án az ellenséges erőkáltal fenyegetett Ankarában összeült a nagy török nemzetgyűlés, amelyben a feloszlatott oszmán képviselőház 84 tagja is helyet kapott. Elnökévé Kemált választották meg, akinek így kezében összpontosult a törvényhozó és a szovjet mintára végrehajtó biztosok bizottsága névre keresztelt kormány elnökeként a végrehajtó hatalom.

1919. augusztus 10-én a porcelánjáról híres Sevres városában a szövetséges hatalmak Isztambulra megalázó békeszerződést kényszerítettek. A szultán kormánya elismerte az arab-keleti brit és francia népszövetségi mandátumokat, lemondott egyiptomi és szu- dáni jogairól, s hatalmas területveszteséget volt kénytelen elkönyvelni a töröklakta tartományokban is. Az (egykori) Oszmán Birodalom szinte egész európai része – Isztambul közvetlen környékének kivételével – Görögországhoz került. Szintén görög fennhatóság alá vonták Izmir környékét, a Dodekániszosz pedig az olaszok birtokában maradt. Franciaország megkaparintotta Kilikiát, s Anatóliában kiterjedt olasz, francia és brit érdekszférákat jelöltek ki. A tengerszorosokat megnyitották és nemzetközi igazgatás alá helyezték; visszaállították a kapitulációs rendszert, s megtiltották, hogy az isztambuli kormány a szövetségesek hozzájárulása nélkül külföldi koncessziókat bocsásson ki. Törökországra háborús jóvátételt róttak ki, közlekedését és pénzügyeit szövetséges ellenőrzés alá vonták, fegyveres erőinek létszámát pedig 50 ezer főre korlátozták. Keleten autonóm Kurdisztán és független Örményország megalakításáról intézkedtek.

A sevres-i békeszerződés hatályát Ankarában – magától értetődően – nem ismerték el; Musztafa Kemál erői tovább folytatták a nemzeti felszabadító háborút. 1920. szeptember és november között először az antanterők által magukra hagyott örményekre mértek csapást, akik a december 3-án megkötött gümüi (alexandropoli) békében kénytelenek voltak lemondani a Sevres-ben nekik ígért kelet-anatóliai megyék (Karsz és Ardahán) birtokáról. 1921. januárban, majd márciusban az Ismet pasa vezérkari főnök által vezetett kemalistaerők Inönünél (Nyugat-Anatóliában) kétszer is visszaverték a brit támogatással harcoló görög csapatokat, s augusztus végén, szeptember elején a Sakarya folyónál – a rendkívüli hatalommal felruházott Kemál főparancsnoklásával – megállították az Ankara ellen támadó görög seregeket is. A győzelemért a nemzetgyűlés mar- salli rangot és gázi (hős) címet adományozott Kemálnak.

A török nemzeti erők sikeréhez jelentős mértékben hozzájárult, hogy Szovjet-Oroszország 1920 júliusában előbb 400 kilogramm aranyat adott át Kemál kormányának (amit hamarosan nagy mennyiségű fegyver- és

lőszerszállítmány is követett), majd 1921 márciusában barátsági és testvériségi szerződést kötött Ankarával. 1921 júliusában az olaszok kiürítették Adaját, s néhány hónappal később a francia kormány is – erőit szíriai pozícióira összpontosítva-feladta Kilikiát. 1922. augusztus végén a török csapatok általános ellentámadásba mentek át, szeptember elején elfoglalták Izmirt, majd az oszmánok ősi fővárosát, Bursát. Az október 11-én Mudanyában, a Márvány-tenger partján megkötött fegyverszünettel és a nemzeti erőkoktóber 29-i isztambuli bevonulásával teljessé válta kemalisták győzelme. November 1-jén Musztafa Kemál kormánya bejelentette a szultánság megszüntetését. Miután VI. Mehmed egy brit hadihajón elmenekült az országból, méltatlanná nyilvánították a kalifai tisztségre is; a nemzetgyűlés megfosztotta méltóságától, és kalifává unokaöccsét, a szabadelvű nézeteket valló Abdülmedzsidet választotta meg.

Az antant kénytelen volt érvényteleníteni a sevres-i békeszerződést, és 1922 novemberében Lausanne-ban ismét tárgyalóasztalhoz ült az ankarai kormánnyal. Nyolc hónapos kemény tárgyalások után 1923.július 24-én új békeszerződést írtakalá. Ez-bár szintén szankcionálta az arabok lakta területek leválását – helyreállította a török szuverenitást egész Anatóliában – beleértve az örmény- és kurdlakta területeket is –, Kilikiában, Izmir körzetében és a kis-ázsiai partvidéken, Kelet-Trákiában és a demilitarizált tengerszorosok vidékén. Ankara és Athén megállapodott a kis-ázsiai és a kelet-trákiai ortodox keresztény (kisebb részben török nyelvű), illetve a görögországi muszlim lakosság (akik között szin-

tén voltak görögül beszélők) kölcsönös kitelepítéséről. Moszul hovatartozásának kérdését a békekonferencia a Népszövetség hatáskörébe utalta (amely 1925-ben a tartományt az iraki brit mandátumhoz csatolta). A lausanne-i szerződés megszüntette a kapi- tulációs rendszert, az oszmán államadósságok Törökországra eső részét pedig az új török nemzeti terület arányában állapította meg.

Kemál Atatürk köztársasága (1923-1945)

1923. október 29-én a nagy nemzetgyűlés kikiáltotta a Török Köztársaságot, s ezzel napirendre kerülhetett a nemzeti és polgári átalakulás, azaz az európai centrum fejlődéséhez való török felzárkózás programjának megvalósítása. Ez 1938-ig el- i választhatatlanul összefonódott a köztársaság elnöke, Kemál Atatürka nevével. A győztes nemzeti felszabadító háború energiáit Kemálnak sikerült a polgári forradalom feladataira, a gazdasági és társadalmi viszonyok – rendkívüli társadalmi áldozatokkal járó – modernizációjára, a politikai intézményrendszer gyökeres átalakítására s talán legfőképpen a szokások, a mentalitás megváltoztatására irányítania.

A Kemált támogató képviselők csoportjából 1923 szeptemberében megalakult Köztársasági Néppárt (KNP) jelvényében hat nyíl szimbolizálta a kemalizmus fő elveit: republikanizmus (monarchia helyett köztársaság), nacionalizmus (birodalmiság helyett nemzeti elv), popularizmus (népiség, népfelségelv), szekularizmus (a muzulmán egyház és vallás elválasztása az államtól), etatizmus (az állam sokoldalú kezdeményező és szervező szerepe a reformok terén), revolucionizmust (az átalakulás forradalmi üteme).

A KNP nem lehetett nyugat-európai típusú választási párt. Centralizált felépítésű, „élcsapat"jelegű állampártként működött, amelynek mintájául leginkább a szovjet bolsevik és az olasz fasiszta párt szolgált, aminek látványos kifejezője volt a Kemál személyét övező kultusz. Két rövid periódusban működött ugyan a török parlamentben ellenzéki (vagy inkább egy második) párt is – 1924 novembere és 1925 júniusa között a Haladó Köztársasági Párt, 1930. augusztustól novemberig pedig a Szabad Köztársasági Párt –, miután azonban mindkettő (legalábbis Kemál véleménye szerint) a rendszer ellenségeinek gyűjtőtáborává vált, néhány hónap múltán feloszlatták őket. Kemál a Néppártra és a hozzá feltétel nélkül lojális nemzetgyűlésre támaszkodva autoritárius kormányzást vezetett be, csírájában elfojtva minden ellenzéki szervezkedést.

Az egységes török nemzetállam megszilárdításával szemben a legnehezebben kezelhető kihívást a kurdkérdés jelentette. „Megoldása" érdekében a Török Köztársaság időnként az ifjútörököknek az örményekkel szembeni módszereihez nyúlt.

A kurd törzsi nacionalista elit Kurdisztán felosztását – Lausanne-ban Törökország, Irak és Szíria között – a Kemál által a felszabadító háború éveiben egekig magasztalt török-kurd testvériség elárulásának tekintette. Az egymást követő kurd felkelések (19201921, 1924-1925, 1930, 1936-1938) megrendítették a köztársasági rendszert. 1937- 1938-ban a török hadsereg a légierő és a tüzérség bevetésével kegyetlen megtorló hadjáratot indított a kurd falvak és városok ellen. A „belső függetlenségi háború" – miként hivatalosan emlegették – valóságos népirtássá fajult: több ezer kurd férfi, nő és gyermek esett áldozatául. Dersim környékéről tömegesen deportálták a kurdokat Közép-Anató- lia törökök lakta vidékeire. A kurd nyelv használatát megtiltották, sőt még a „kurd" és „Kurdisztán" szóhasználatért is büntetés járt.

A szekularizációs program jegyében a nemzetgyűlés 1924 novemberében viharos vita után elfogadta a kalifátus eltörléséről szóló törvényt. Száműzték az Oszmán-ház tagjait, megszüntették a sejküliszlám intézményét, kisajátították az egyházi alapítványi birtokokat, s kivették az ulémák kezéből a közoktatást és a bíráskodást. A következő évben ra-

dikálisan csökkentették a muzulmán klérus létszámát, feloszlatták a dervisrendeket, majd 1928-ban törölték az alkotmányból az iszlám államvallásjellegét.

A szekularizáció azonban – a Kemálnak mintául szolgáló francia republikanizmussal ellentétben – nem jelentette azt, hogy a köztársasági Törökországban a vallás a magánélet szférájába került. A kemalizmus, kiszabadítva az államot a muzulmán klérus alárendeltségéből, a muzulmán vallást egyesítette a nemzettel, s azt a nemzeti önazonosság elválaszthatatlan részévé tette. A lakosságcserék után 99 százalékban muzulmán – háromnegyed részben szunnita, negyedrészt síita (alavita) – Törökországban a törökség egyben muzulmán hitűségetjelentett, és viszont. Az iszlám elhagyása (például keresztény hitre térés) a török nemzet elárulásával volt egyenértékű. Ez (is) a magyarázata annak, miért nem volt hajlandó elismerni a kemáli Törökország a muzulmán kurdok nemzeti különállását, s tekintette őket – nyilvánvaló nyelvi-kulturális különbözőségük ellenére – a török nemzethez tartozó „hegyi törököknek".

Az 1920-as években páratlan ütemben kezdődött meg a világi oktatási rendszer kiépítése. A költségvetés példátlanul magas hányadát (1930-ban 30 százalékát) fordították az oktatásügyre. A latin betűs írásra való áttérésnek döntő szerepe volt abban, hogy a felnövekvő generáció számára a megtagadott oszmán múlt „végképp eltöröltessék". Az egyetemi reform keretében újjászervezték az isztambuli egyetemet, s Ankarában új egyetemet alapítottak. A török mindennapok kereteit „európaizáló" reformok sorátvezették be: a nemzetközi időszámítást, a 24 órából álló napot és a decimális mértékrendszert. Munkaszünetté nyilvánították a vasárnapot, betiltották a muzulmán török férfiak hagyományos fejfedője, a fez viselését és kötelezővé tették a kalap használatát. Törvényt hoztak a családi névről, eltörölve minden, az oszmán múlthoz kötődő címet és méltóságot; az állampolgároknak vezetéknevet kellett választaniuk. Kemál ekkor kapta az Atatürk („minden törökök atyja") nevet.

Ajogrendszer laicizálása és az európai normákhoz igazítása céjából 1926-tól svájci, német és olasz minta alapján új polgári, büntetőjogi és kereskedelmi törvénykönyvet vezettek be. Eltörölték a többnejűséget, legalizálták a válást, és a választójogi törvény

1. es módosításával a nők számára is szavazati jogot biztosítottak.

A radikális reformprogram sikere lehetetlen lett volna a török társadalom több mint háromnegyedét képviselő parasztság támogatása nélkül. Ezért 1925-ben eltörölték az adóbevételek 40 százalékát kitevő tizedet, s pótlására új – főként a városi lakosokat, illetve a nagy- és középbirtokosokat terhelő – adófajtákat vezettek be. Az agrárreform keretében az állam mintegy egymillió hektár földet osztott szét a szegényparasztoknak.

A török állam kulcsszerepet vállalt a modern ipari és bankszektor, valamint a korszerű infrastruktúra megteremtésében. A nemzeti ipart 1924-től magas behozatali vámokkal védték. Az 1927-es izmiri gazdasági kongresszus döntései nyomán a hazai magántőke beruházásait adómentességben és ingyenes földjuttatásban részesítették, s a török vállalkozók az újonnan alapított állami bankoktól rendkívül előnyös feltételekkeljutottak hitelhez. A tőkeigényes, importhelyettesítő beruházások fele így közvetlen állami forrásokból valósult meg. Az 1934-1939-es, szovjet mintára bevezetett – s részben a Szovjetunió által folyósított 10 millió dolláros hitelből finanszírozott – ötéves gazdaságfejlesztési terv eredményeként létrejöttek a kor színvonalán álló török nyersanyag-feldolgozó ipar alapjai.

A két világháború közötti évtizedekben Ankara külpolitikája ajószomszédi kapcsolatok megteremtésének és Törökország semlegessége biztosításának jegyében fogant. Az antant által szorongatott nemzeti erők elszigeteltsége először a Szovjet-Oroszországgal 1921-ben megkötött barátsági szerződéssel enyhült. 1925-ben a két ország semlegességi és megnemtámadási egyezményt kötött. Kemál Atatürk kormánya, lemondva a területi revízióról, kétoldalú megállapodásokban rendezte viszonyát valamennyi szomszédjával. 1932-ben Törökországot felvették a Nemzetek Szövetségébe.

A harmincas évek közepén Ankarának kezdeményező szerepe volt a Törökországot, Görögországot, Romániát, valamint Jugoszláviát tömörítő Balkán-szerződés megkötésében (1934), amely a bolgár területi revíziós szándéknak, illetve a földközi-tengeri olasz fasiszta expanziónak volt hivatva útját állni. Hasonló céllal köttetett meg 1937-ben Teheránban Törökország, Irán, Irak és Afganisztán között az ún. szaadabádi szerződés is. 1936júliusában – török kezdeményezésre – módosították a lausanne-i békeszerződésnek a tengerszorosok

használatára vonatkozó szabályait: a montreux-i szerződés felhatalmazta Ankarát, hogy a demilitarizált övezetbe katonaságot vezényejen, s a vízi út védelmére erődítéseket építsen.

Az 1939. augusztusi Molotov-Ribbentrop-paktum fenyegetésének ellensúlyaként Törökország nem hadviselő státuszát fenntartva októberben kölcsönös segítségnyújtási egyezményt kötött Franciaországgal és az Egyesült Királysággal. Ennek a Balkánt megszálló náci Németországhoz való kényszerű közeledése után (1941) sem fordított hátat. A britek továbbra is ellátták Törökországot katonai felszereléssel és nyersanyagokkal, s Ankara nem engedte át területén a tengelyhatalmak csapatait. Igaz, ugyanakkor Németországba irányuló krómszállításait csak 1944 májusában volt hajlandó leállítani. Ugyanazon év augusztusában a török kormány megszakította diplomáciai kapcsolatait Berlinnel, majd 1945 februárjában-azország ENSZ-felvételeérdekében – hadat üzent Németországnak.

5. fejezet - V. A második világháború (1939-1945) Sipos Péter

A „villámháború” (1939-1940)

Hitler céja élettér megteremtése volt a felsőbbrendűnek tekintett germán-északi faj számára, amelynek magvát a német nép alkotja. A németség világuralmát több szakaszban kívánta megvalósítani. A közép-európai terjeszkedés után a további hódítást a Szovjetunió európai részeinek birtokbavételével kívánta megalapozni, mert a keleti térségjelenthette a kontinens feletti uralom hadigazdasági alapját. Ehhez csatlakoztak volna az afrikai gyarmatok. 1944-1946-ra pedig hatalmas flottát szándékozott kiépíteni, atlanti-óceáni bázisokkal. Így négy hatalom osztozkodhat majd avilágon: Németország, a brit birodalom, Japán a kelet-ázsiai nagytérséggel és az Egyesült Államok. Utóbbival a világhegemóniáért folyó harc megvívását már a következő generációk feladatának tekintette.

A keleti térség csak Lengyelország elfoglalásával volt meghódítható. Rajta keresztül vezetett az ősi hadi út Szmolenszk, s onnan Moszkva felé, amelyet Napóleon is megjárt. Danzig és a lengyel folyosón áthaladó vasút- és autópálya követelése csak ürügy volt, miként Ribbentrop 1939 augusztusában Ciano olasz külügyminiszternek elmondta. Lengyelországot csak háború – vagy felosztás – révén tehette szovjetellenes felvonulási területévé, és kerülhetett közvetlen területi érintkezésbe a Szovjetunióval. Ha pedig Anglia és Franciaország Lengyelország mellé áll, akkor rájuk is vereséget kell mérni. Utána vissza lehet térni az eredeti keleti tervekhez. Hitler augusztus közepén egyik látogatójának kifejtette: minden, amit tesz, ténylegesen Oroszország ellen irányul. Ha a Nyugat ostoba, és ezt nem érti, kénytelen az oroszokkal kiegyezni, előbb a Nyugatot megsemmisíteni, s azután a Szovjetunió ellen fordulni. Nem nélkülözheti ugyanis a termékeny Ukrajnát, a kiéheztetés elleni biztosítékot, amellyel semlegesítheti a tengeri hatalmak blokádját.

Sztálin a nyugati hatalmak benemavatkozási politikája nyomán úgy vélte: céjuk, hogy Németországot és Japánt a Szovjetunió ellen irányítsák, maguk pedig a háttérben maradjanak. Ezzel szemben a Szovjetunió céja a revíziós és revízióellenes hatalmak egymás közötti háborúja, s eközben a szovjet pozíciók várakozva történő megőrzése. Ez csak úgy történhet, hogy Hitler terjeszkedését átirányítja keletről nyugatra. A Hitlerrel kötött paktummal politikai érdekből üzletet kötött, amely Közép- és Kelet-Európa német és szovjet érdekszférára való felosztásával nemcsak területi nyereséget hozott a Szovjetuniónak, hanem az európai „imperialista” háború is úgy kezdődött, ahogy a szovjet érdekeknek megfelel: nyugati hatalmak kontra Németország.

Németország elfogadta a szovjet kezdeményezést: 1939. augusztus 19-én előbb német-szovjet kereskedelmi egyezményt írtak alá, amelynek értelmében Németország 200 millió márka összegű áruhitelt nyújtott a Szovjetuniónak. A váltókra alapított hitelért a Német Birodalom vállalt garanciát. A hitel német ipari termékek szovjet rendelését finanszírozta, amelyet 180 millió márka értékű szovjet nyersanyaggal terveztek kiegyenlíteni. A hitelegyezményt mindkét fél a politikai kapcsolatok újjáalakítása első lépésének tekintette. Augusztus 23-án a két kormány megnemtámadási szerződést kötött, amelynek titkos kiegészítő záradékában elhatárolták kelet- és délkelet-európai érdekszféráikat. Mindez azt jelentette, hogy végül is a három balti állam, Finnország, Lengyelország a Curzon-vonalig, s a Romániához tartozó Besszarábia szovjet érdekszférába került. Lengyelország lerohanása után a két kormány 1939. szeptember 28-án határ- és barátsági, illetve további szerződéseket írt alá.

A német vezetés egyidejűleg biztosította Nagy-Britanniát, hogy nem kívánja megsérteni a brit birodalom érdekeit Véglegesnek ismerte el országa nyugati határait is – ez Franciaországnak szólt –, és a német-lengyel viszály „megoldása" után hajlandó az átfogó rendezésre. Az angolok és a franciák figyelmeztetésül augusztus 25-én aláírták az angol-lengyel kölcsönös segélynyújtási szerződést; az egyezmény egyik pontja megnevezte Németországot, amelynek támadása esetén érvénybe lép a segélynyújtási kötelezettség. Az esetleges szovjet támadásra a megállapodás nem vonatkozott.

A háborús felelősség lengyelekre való áthárítását célzó sokrétű kampányban 1939. szeptember 1-jére virradóra Gleiwitz határ menti németvároskában SS-katonák lengyel támadást színleltek a helyi rádióadó ellen. 1939. szeptember 1-jén 4 óra 45 perckor a Danzig (Gdansk) kikötőjébe „látogatás" címén befutott „Schleswig-Holstein" német hadihajó tüzet nyitott a Westerplatte-félsziget lengyel őrszázadára. Egyidejűleg szárazföldön ésa levegőben hadüzenet nélküli általános támadás indult Lengyelország ellen. Hitlernek a német birodalmi gyűlésben aznap délelőtt elmondott beszéde szerint a német katonák csak „viszonozták a tüzet".

A kb. egymillió fős lengyel hadsereg38 elavult fegyverzetű gyalogoshadosztályból s két motorizált dandárból állt. 500 könnyű páncélozott harcjárművel, s kb. 400 korszerű repülőgéppel rendelkezett. A haderő fő ütőerejének a 11 lovasdandárt tartották, sa hadvezetés változatlanul bízott a nagy lovas erők összpontosított támadásának elsöprő erejében. A lengyel haderő elhelyezkedése a hadvezetés azon elhatározásátjelezte, hogy az állam egész területét védeni kívánja. E szándéknak azonban hiányoztak a katonaföldrajzi feltételei, mert a Keleti-tengertől a Kárpátokig húzódó kb. 2800 kilométernyi lengyel-német (részben volt lengyel-csehszlovák) határ védelmére nem volt elegendő erejük.

A mintegy 1,6 millió főnyi német hadsereg62 hadosztályban (közöttük 12 páncélos és gépesítettben) tömörült, amelyhez 3200 páncélos, 2900 repülőgép, valamint két légiflotta tartozott az Észak és Dél Hadseregcsoportokban. Súlypontját a Dél Hadseregcsoport alkotta, amely Sziléziából és a Kárpátokból hatolt be Délnyugat-Lengyelországba, hogy a Visztula-kanyarban bekerítse a lengyel csapatokat. A németek szeptember 6-án elfoglalták Krakkót, szeptember 8-án elérték Varsót, a fővárost azonban menetből nem sikerült bevenniük.

Az Észak Hadseregcsoport Pomerániából és Kelet-Poroszországból támadó alakulatai szeptember 5-én kettévágták a lengyel folyosót, majd észak felől mélyen a lengyel csapatok hátába kerültek. Szeptember első hetében a lengyel védelmet minden frontszakaszon áttörték.

Kéthetes küzdelem után már csak elszigetelt lengyel ellenállási gócok maradtak. A Varsót hősiesen védő csapatok szeptember 28-ig kitartottak. A lengyel kormány már szeptember 17-én román területre menekült, ahol internálták őket. Az utolsó harcoló lengyel alakulat október 6-án tette le a fegyvert. Az elszántan védekező lengyel hadsereg 66 ezer halottat és 130 ezer sebesültet vesztett. A győzelmet sem adták olcsón: a németek kb. 43 ezer főt (ebből 10 ezer halott) veszítettek.

A német hadsereg gyors győzelmét – az erőkülönbségen kívül – két körülmény tette lehetőivé. Szeptember 3-án ugyan az angol és a francia kormány hadat üzent Németországnak, de a nyugati fronton gyanús csend honolt. Pedig ott a 85 francia hadosztállyal szemben csak 34 német állt, ebből is csak 11 volt első vonalbeli, harckocsik nélkül. A francia hadvezetés mégis csak szeptember 7-én indított egy alibi jellegű, támadásnak aligha nevezhető akciót, amikora lengyel hadsereg sorsa már eldőlt. A francia csapatok kb. 8 kilométer mélyen nyomultak be német területre. Elfoglaltak 20 falut, amelyeket nem sokkal később kiürítettek. Franz von Halder német tábornok szerint a lengyelországi sikert csak a nyugati határ tejes legyengítése tette lehetővé, ígyafranciákelőrenyomulhattak volna egészen a Rajnáig. De cselekvésüket megbénította az első világháborúból származó téves stratégiai kalkuláció, amely csak a védekezésre összpontosított. E napokban a francia politikai vezetés végzetes tehetetlenséget és rövidlátást tanúsított, külpolitikai döntéseiben pedig az angolokra figyelt, s nélkülük nem vállalkozott támadásra. A brit expedíciós hadtest első négy hadosztálya ugyan megérkezett Franciaországba, ahol az egyesített főparancsnok, Gamelin tábornoka francia-belga határ védelmét bízta rájuk. 1940 tavaszáig azonban semmi sem történt.

A másik tényező, hogy 1939. szeptember 17-én a szovjet hadsereg kb. 40 hadosztállyal támadást indított Kelet-Lengyelországellen. Sztálin Lengyelország, Románia, Finnország és a balti államok függetlenségét és területi épségét figyelmen kívül hagyva csak egyetlen dologra figyelt: a Szovjetunió biztonságára. Az országot már nem a világforradalmi eszme hordozójának tekintette, hanem az egy országra szorítkozó „szocializmus" minden felől ostromlott bástyájának, amelynek védelmi érdekei szemében azonosultak az Orosz Birodalom megóvásával és kiterjesztésével. A szovjet északi hadseregcsoport Belorusszia, a déli pedig Ukrajna felől lépte át az 1921-es rigai békeszerződésben megállapított lengyel-szovjet határt. A lengyel csapatok két oldalról szorongatott helyzetükben – néhány kisebb összeütközéstől eltekintve – nem vették fel a reménytelen küzdelmet és letették a fegyvert. Kb. 140 ezer katonát, közöttük kb. 10 ezer tisztet vittek szovjet hadifogolytáborokba. 1940 elején, aSzmolenszk közelében lévő Katyn melletti erdőben a szovjet titkosrendőrség közel 4500 lengyel tisztet kivégzett.

A német-szovjet együttműködés virágkorátérte; 1940. február 11-én újabb kereskedelmi egyezményt írtak alá. Az angol tengeri blokáddal szemben ez biztosította nélkülözhetetlen nyersanyagok (gumi, szója, volfrám) tranzitszállítását az ázsiai országokból a Szovjetunión keresztül Németországba.

1939. szeptember végén, október elején Észtország Lettország és Litvánia kormányai a határaikon felsorakozott szovjet csapatok nyomására kölcsönös segélynyújtási szerződést kötöttek a Szovjetunióval. A kényszeregyezség értelmében területükön szovjet haderő állomásozott, míg 1940 nyarán a Szovjetunióhoz csatolták őket.

A szovjet vezetés Finnországot is északi védelmi övezete részének tekintette, és 1939 őszén területi követeléseket támasztott vele szemben. A kívánságlista nem nagy kiterjedésű, de stratégiai fontosságú terepszakaszokat és pontokat érintett. Átengedésük lehetővé tette volna a Finn-öböl ellenőrzését, a Leningrádtól

32 kilométerre, tehát a messze hordó tüzérség hatókörében húzódó országhatár kitolását, Északon pedig a Murmanszk jégmentes kikötőjével tőszomszédságban lévő határvonal megváltoztatását. A módosítások kb. 2700 négyzetkilométer finn terület átadását követelték, cserébe a finnek Karéliában 5500 négyzetkilométert kaptak volna. 1939. október-novemberben több alkalommal járt finn küldöttség Moszkvában, de megegyezni nem sikerült. A finnek ragaszkodtak felségterületük nemzeti jogaihoz; a szovjet kormány viszont úgy látta, hogy ez biztonsági érdekeibe ütközik. Sztálin a vita erőszakos megoldása mellett döntött, mert úgy vélte, a háborút pusztán a leningrádi katonai körzet alakulatainak bevetésével is három hét alatt le lehet zárni.

1939. november 30-án a szovjet csapatok hadüzenet nélkül megtámadták Finnországot. A finn hadsereg elszánt és eredményes ellenállást tanúsított a túlerővel szemben. A Karéliai-földszoroson a szovjet csapatok megrekedtek a finn főparancsnokról, Mannerheim tábornagyról elnevezett erőd- és akadályvonal előtt. December közepére a finnek minden ponton visszavetették a támadókat. Egy szovjet tábornok keserűen jegyezte meg: „Annyi területet hódítottunk meg, amennyi éppen elegendő a halottainkelteme- tésére."

A szovjet hadsereg friss, félmilliós erővel február 11-én újabb offenzívát indított. Ezzel szemben a kis ország már nem tudott újabb tartalékokat mozgósítani. A harcok hevességét mutatja, hogy szovjet részről kb. 200 ezer, finn részről kb. 25 ezer katonát veszítettek.

A finn kormány attól tartott, hogy az egész ország megszállás alá kerülhet, ezért március 12-én békekötésre kényszerült. Finnország elvesztette többek között a Karéliai- földszorost Viborg városával, s kénytelen volt a szovjeteknek bérbe adni a Finn-öböl bejáratát őrző Hanko kikötőjét. Az elszenvedett csonkulás meghaladta az 50 ezer négyzetkilométert, több mint félmillió lakossal.

1939 őszétől 1940 tavaszáig a nyugati fronton semmi sem történt. „Furcsa háború", „ülő háború", „csalóka háború" – így hangzottak a korabeli kifejezéseke különös hónapok jellemzésére. Hitler következő hadicéja a francia seregek megsemmisítése volt, amely- lyel Angliát is térdre igyekezett kényszeríteni. Abban azonban bizonytalan volt, mikor van esélye az újabb villámháborús győzelemre. 1939 őszétől 1940 tavaszáig 29 alkalommaljelölte ki, majd halasztotta el a támadás napját.

A francia-angol szövetséget nem a tétovázás, hanem éppen ellenkezőleg, a hamis biztonságérzet kárhoztatta tétlenségre. A hatalmas francia haderő és a csekély létszámú brit expedíciós csapatok békésen ültek a Maginot-vonal erődrendszerében. A betonkolosszus kb. 350 kilométer hosszan védelmezte Elzász-Lotaringia iparvidékét és a Párizs felé vezető útvonalakat. A szövetséges légierő gépei ún. „igazságtámadásokat" hajtottak végre, vagyis röpcédulákat szórtak a határ túlsó oldalán lévő településekre, meggyőzendő a németeket helyzetük reménytelenségéről.

A furcsa háború 1940 áprilisában váratlan helyen ért véget. Észak-Európa stratégiai jelentőségével az angol és francia, de a német hadvezetés is tisztában volt. A svédországi vasércet a norvégiai Narvikjégmentes kikötőjéből télen is zavartalanul szállíthatták Németországba. A norvég partvonal birtoklása létfontosságú tengeri útvonalak ellenőrzését biztosíthatta. A térségben mindkét hadviselő fél preventív hadműveletre készült; a versenyfutást az eltökéltebb német hadvezetés nyerte meg.

1939. április 9-én a német kormány ultimátumban követelte, hogy Norvégia és Dánia fogadja el a Nagynémet Birodalom „védnökségét". Egyidejűleg német hadi- és szállítóhajók, repülőgépek, ejtőernyős és más csapatokjelentek meg a két északi ország kikötőiben és más városaiban. Megkezdődött a „Weserübung" fedőnevű haditerv végrehajtása. Az ellenállás reménytelensége miatt X. Keresztély dán király és kormánya tiltakozva, de elfogadta az ultimátumot. Az ország 24 óra alatt német megszállás alá került. VII. Haakon norvég király és kormánya viszont nem engedelmeskedett. Élve az ország természet adta lehetőségeivel, a gyenge norvég haderő elszánt ellenállást tanúsított. A németek nem sok hasznát vették szövetségesüknek, Vidkun Quisling őrnagynak, a norvég fasiszta párt vezetőjének. A harcok az ország középső és északi részein időközben partra szállt angol és francia csapatok részvételével június elejéig tartottak. Az uralkodó és miniszterei június 7-én Angliába távoztak és onnan irányították az ellenállást.

Norvégia elvesztése kihatott az angol politikai életre. A konzervatív párt jelentős része május elején megtagadta, hogy bizalmat szavazzon Chamberlainnek. A közvélemény többségének bizalma Winston Churchill konzervatív politikus felé fordult, akinek a megbékéltetési politika feletti éles bírálata most igazolódott. A király május 10-én őt bízta meg az új kormány megalakításával, amelyben a munkáspártiak és a liberálisok is tárcákat vállaltak.

Az új brit kormány hivatalba lépése napján nyugaton német offenzíva indult. A „Fall Gelb" (Sárga terv) fedőnevű haditerv alapján 136 hadosztály vonult fel, közel 2500 harckocsi és 3100 repülőgép, összesen kb. 2,7 millió katona. Mannstein tábornok elképzelése szerint a fő támadást a front középső szakaszán, az Ardenneken

keresztül felvonuló páncélos és gépesített erők hajtják végre. Ezután Sedan közelében átkelnek a Maas folyón, majd nem Párizs, hanem a La Manche csatorna felé kanyarodnak.

A 137 francia és brit hadosztály (kb. 3300 harckocsi, kb. 2600 repülőgép és 3 millió katona) zöme északon, a balszárnyon tömörült. Délen, a jobbszárnyon, a Maginot- vonal mentén 34 hadosztály helyezkedett el. A francia-angol front középső szakaszára viszont csak gyenge, másodvonalbeli gyalogos- és lovashadosztályokjutottak, mindössze 17 magasabb egység. A szövetséges vezérkarok úgy vélték, hogy az Ardennek hegyes-erdős vidéke és a Maas folyó a német páncélos és gépesített erők számára nehezen áthatolható természetes akadály.

Május 10-én hajnalban a német haderő támadást indított Franciaország, s hadüzenet nélkül Hollandia, Belgium és Luxemburg ellen, jóllehet semlegességüket Hitler többször garantálta. Az első napokban a németek gyorsan nyomultak előre Rotterdam felé. Mivel a hollandok a vártnál erősebb ellenállást tanúsítottak, Hitler és Göring utasítást adott a légierő bevetésére a holland városok ellen. Rotterdamra több ezer tonna bombát dobtak, kb. 800 ember vesztette életét és mintegy 80 ezren váltak hajléktalanná. Május 15-én Hollandia letette a fegyvert.

A brit expedíciós erők egyetlen menekülési lehetősége az volt, ha még a németek előtt elérik Dunquerque kikötőjét. Május 24-én a német páncélosok a várostól kb. 15-20 kilométernyire megálltak. Hitler fontosnak tartotta, hogy megőrizze a páncélos erőket a további hadműveletekre, s nem kockáztatta azokat a vizenyős flandriai terepen. A bekerített angolokat „rábízta" a légierőre és a gyalogságra. Az angolok május 26. ésjúnius 4. között a német hadvezetés számításai ellenére közel 340 ezer katonát evakuáltak Angliába.

Ezután a „Fall Rot" (Vörös terv) fedőnevű hadművelet alapján megkezdődött a német csapatok újabb támadása dél-délkeleti irányba. A most már mintegy kétszeres erőfölényben lévő német hadseregcsoportok áttörték a frontot, június 11-én átkeltek a Marne folyón, a Maginot-vonal mögé kerültek és elvágták az Elzász-Lotaringiában tartózkodó francia erőket. A nyílt, vagyis katonai erővel nem védelmezett várossá nyilvánított Párizsbajúnius 14-én vonultak be.

A francia kormányban a menekülés során éles viták bontakoztak ki a teendőkről. Egyre nagyobb befolyást szerzett a szélsőjobboldali gondolkodású Philippe Pétain marsall miniszterelnök-helyettes, aki az ellenállás beszüntetését szorgalmazta, s az 1870 óta fennálló, parlamenti demokráciára épülő Harmadik Köztársaságot felszámolva személyes egyeduralomra törekedett. Az általa megalakított új kormányjúnius 17-én bejelentette, hogy fegyverszünetet kért. A politikai és katonai vezetők túlnyomó többsége meg volt győződve arról, hogy rövid időn belül Nagy-Britannia is kapitulációra kényszerül, s értelmetlennek tartották, hogy a küzdelmet a tengerentúli gyarmatokról folytassák.

Az 1940. június 22-én aláírt fegyverszüneti egyezmény előírta a francia fegyveres erők lefegyverzését és feloszlatását. Az ország jelentős részét – az egész atlanti tengerparttal – német katonai megszállás alá helyezték. Dél- és Délkelet-Franciaországot, az összterület kb. 40 százalékát a németek nem szállták meg, itt (Vichy városában) francia kormány működhetett. Ennekjoghatósága- Észak-Franciaország, illetve a németek által bekebelezett Elzász-Lotaringia kivételével – az egész országra kiterjedt.

Lengyelországban és a nyugati fronton a német fegyveres erők a hadviselés új módozatával vívták ki a győzelmet. A „villámháború" elve alapján meglepetésszerű időpontban és helyen, szűk terepszakaszon összpontosított nagy erőkkel áttörik az ellenséges védelmi vonalat; gyorsan mozgó páncélos és gépesített ékek törnek előre az ellenség területére, a mély hátországban szétzilálják vezetési-híradási rendszerét, utánpótlási és összeköttetési vonalait, bekerítik és megsemmisítik visszavonuló csoportosulásait. A német hadvezetés felismerte, hogy a páncélosok sebességét, tűzerejét legcélszerűbben önálló alakulatokban lehet kihasználni. Ezért első ízben egész páncélos- és gépesített hadosztályokat vetett harcba, kötelékükben harckocsikkal, páncélozott felderítőjárművekkel, gépvontatású és önjáró tüzérséggel, gépkocsin és motorkerékpáron szállított gyalogsággal. A villámháborús harci ejárás szerves részének tekintették a gyorsan mozgó földi csapatok szoros harcászati együttműködését a légierővel. A gyors- és zuhanóbombázók, a csatarepülők és a vadászok elpusztították és lefogták az ellenség tűzeszközeit, lehetetlenné tették csapatainak nappali mozgását, tehát tartalékainak gyors előrevonását. A hadászati mélységbe előretört páncélosokat szállítógépek látták el üzemanyaggal és lőszerrel. Ezek az ejárásoka nyugati hadjáratban is igazolódni látszottak.

Anglia egyedül (1940-1941)

1940 júniusától Anglia szövetségesek nélkül, minimális védelmi felkészültséggel állt szemben a világ legerősebb hadigépezetével. A német hadsereg meg: kezdte az előkészületeket az angliai partraszállásra, a „Seelöwe" (Oroszlánfóka) haditerv megvalósítására. A légierőjúlius elején indított támadásaival kísérletet tett

arra, hogy légi fölényt szerezzen a La Manche csatorna felett, amelyet a német hadvezetés a partraszállás feltételének tekintett. A német repülők előbb a brit vadászparancsnokság repülőtereit és irányító központjait, majd szeptember 7-étől főleg az angol városokat támadták, de növekvő veszteségeket szenvedtek. Hitler ezért szeptember 15-én bizonytalan időre elhalasztotta a tervezett inváziót. A németek lényegében elveszítették az „angliai csatát", ami az első kudarcuk volt a második világháborúban.

Nagy-Britannia ezután súlyos körülmények között, egyedül folytatta harcát a demokratikus-liberális világrend védelmében. Kitartásával kristályosodási pontjává vált a fasiszta tengely elleni világszövetség kialakulásának.

1940 nyarától mindinkább erősödött Hitler azon meggyőződése, hogy Anglia azért nem adja fel a harcot, mert partnerekben reménykedik Két nagyhatalomjöhetett számításba: az Egyesült Államok és a Szovjetunió. Roosevelt az 1940. novemberi elnökválasztáson aratott fölényes győzelmét követően elfogadtatta a kongresszussal az ún. lend-lease (kölcsönbérleti) törvényt. Ennek értelmében az elnök hadfelszerelést „kölcsönözhetett" azoknak az országoknak, amelyek katonai erejét fontosnak ítélte az Egyesült Államok biztonsága szempontjából.

A szovjet vezetés 1940 nyarán tovább folytatta területszerzését szomszédai rovására. A balti államok elfoglalása után, 1940. június végén a Szovjetunió ultimátumban követelte Romániától, engedje át a hajdani orosz államterület részét képező Besszarábiát és a szovjet-német szerződésben nem érintett Észak-Bukovinát, valamint a moldvai Herta területet. Bukarest engedelmeskedett: kb. 51 ezer négyzetkilométer területet adott át 4 millió lakossal.

Az angliai csatában elszenvedett kudarc, az Egyesült Államok növekvő aktivitása és a Szovjetunió balkáni igényei arra késztették Hitlert, hogy még Anglia térdre kényszerítése előtt második frontot nyisson keleten, a Szovjetunió megsemmisítésének előkészítéseképpen. Tervei külpolitikai megalapozására a tengelyállamok szorosabb szövetségét kezdeményezte. 1940. szeptember 27-én Németország, Olaszország és Japán megkötötték a háromhatalmi szerződést, amely szerint Japán elismerte Németország és Olaszország jogait Európában, azok pedig tiszteletben tartják ajapán egyeduralmat Kelet-Ázsiában.

Molotova stratégiai erőtér megszerzése után elfogadta a német kormány berlini látogatásra szóló meghívását a kétoldalú érdekek hosszú távú meghatározására. 1940. november 12-14-i berlini látogatása utolsó esélyt kínált a szovjet-német megállapodásra. A tárgyalásokon Ribbentrop és Hitler a Szovjetunió déli irányú (Perzsa-öböl és Arabtenger) terjeszkedését javasolta, s felvetették a Szovjetunió csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez. Molotov kifejtette többek között, hogy a Szovjetunió Finnország mellett érdekelt még Bulgária, Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Görögország, a lengyel térség és a keleti-tengeri hajózás ügyében. Mivel a szovjet kormány november végén a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozását Németország számára elfogadhatatlan feltételekhez (a német csapatok azonnali kivonása Finnországból, kölcsönös segítségnyújtási egyezmény Bulgáriával, szovjet támaszpontok a Boszporusz és a Dardanellák területén, területi igényei a Perzsa-öböl felé, Japán lemondása Észak-Szahalin szén- és petróleum koncesszióiról) kötötte, Hitler 1940. december 18-án aláírta a „Barbarossa" fedőnevű utasítást, amely szerint „a német fegyveres erőknek az Anglia elleni háború befejezése előtt gyors hadjáratban szét kell zúzniuk Szovjet-Oroszországot".

Bár a német politika a Barbarossa-terv érdekében a béke fenntartását kívánta a Balkánon, 1940 őszén a háború mégis átterjedt a Földközi-tenger keleti medencéjének tá- gabb térségére is. Mussolini ugyanis úgy gondolta, hogy Anglia szorongatott helyzete miatt tovább építheti birodalmát a Mediterráneumban és Afrikában.

1939. október 28-án az olasz hadsereg megtámadta Görögországot. A hadjárat azonban tejes kudarccal végződött. Nagy olasz erők hatoltak be Egyiptomba is, ahonnan az angol ellentámadás hamarosan kiverte őket. Nem sok híja volt annak, hogy Olaszország már ekkor elveszítse afrikai területeit. Churchill politikai megfontolásokból a balkáni háborúba való beavatkozás mellett döntött és az afrikai brit csapatokjelentős részét átszállították Görögországba. Hitler ekkor elhatározta, hogy megtámadja Görögországot. Attól tartott, hogy olasz vereség esetén felszabadulnának az itt lekötött angol erők.

A német támadás sikeréhez szüksége volt Jugoszlávia legalább passzív támogatására. Ezért Jugoszláviát a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásra kényszerítették. Március 27-én azonban Belgrádban katonai puccs és népfelkelés döntötte meg az egyezményt aláíró kormányt. Hitler ekkor a görögországi támadásra vonatkozó Marica-tervet kiterjesztette Jugoszláviára is. 1941. áprilisban a balkáni villámháború gyorsan véget ért, sa jugoszláv hadsereg letette a fegyvert. A vereségben nagy szerepe volt annak, hogy a fasiszta usztasák német és olasz támogatással április 10-én kikiáltották Horvátország függetlenségét. Április 21-én a görög hadsereg is kapitulált, az angol csapatokat pedig sietve evakuálták. Így a Balkán is német s részben olasz uralom alá került. A zsákmányból Bulgária is részesült.

1941. március végén Hitler felszólította a magyar vezetést, vegyen részt Jugoszlávia lerohanásában. Horthy Miklós számára az akciót a Bácska, esetleg a Bánát, vagy egy adriai kjárat elnyerése tette vonzóvá, ezért igent mondott a német kívánságra. Az agresszióban való részvétel kockázatát világosan látó Teleki Pál miniszterelnök tiltakozásul öngyilkosságot követett el. A kormányzót azonban ez sem térítette el a beavatkozástól. Április 11-én a magyar hadsereg átlépte a magyar-jugoszláv határt, elfoglalta a Bácskát, a Muraközt és a baranyai háromszöget. Magyarország először vett részt közös hadjáratban a hitleri Németországgal.

A tengelyhatalmak támadásban (1941-1942)

Hitler a Szovjetunió elleni támadást 1941.június 22-ére tűzte ki. Aszárazföldi hadsereg vezérkara úgy vélekedett, hogy szeptember közepére elérik a haditervben megjelölt célokat: „az ellenség Nyugat-Oroszországban felvonult erőit erős páncélosékekkel bekeríteni és megsemmisíteni, végül egy olyan védelmi vonalat elérni, amelytől a szovjet légierő nem veszélyeztetheti többé a német birodalmi területet. Végeredményben Oroszország európai részét a Volga-Arhan- gelszk általános vonal mentén el kell rekeszteni".

A német haderő a villámháborús elképzelések értelmében kb. 3 millió katonát, közel négyezer páncélost vonultatott fel, a tartalék és biztosító alakulatokkal együtt 145 hadosztályt. Az Észak Hadseregcsoport feladata a Baltikum és Leningrád elfoglalása volt. A Minszk-Szmolenszk-Moszkva főirányban a Közép Hadseregcsoport állt. A hadműveleti területet kettéosztó Pripjaty mocsaraitól délre a Dél Hadseregcsoport sorakozott fel Kjev-Dnyepropetrovszk felé. Mindhárom hadseregcsoportot egy-egy légiflotta támogatta, közel 3 ezer repülőgéppel.

A határ menti szovjet katonai körzetekben 1941 júniusában kb. 2,6 millió katona tartózkodott, de kedvezőtlen elhelyezkedésben. Sztálinhoz titkos forrásokból pontos értesülések jutottak el a tervezett német támadás időpontjáról. Az információknak azonban nem adott hitelt, mert úgy vélte, hogy azokat az angol vezetés provokatív célokból juttatja el hozzá: így kívánják a Szovjetuniót háborúba sodorni Németországgal.

A német haderő 1941. június 22-én megindult offenzívája tejes taktikai meglepetést ért el. A szovjet légierő nagy részét már az első napon a repülőtereken megsemmisítették. A páncéloscsoportok szinte felszeletelték a szovjet alakulatokat, majd a második hullámban érkező gépesített gyalogság a szétdarabolt részeket bekerítette. Az óriási katlanokban sok százezer foglyot ejtettek. A német csapatok elfoglalták Belorusszia és Ukrajna jelentős részét, a Baltikumot, mélyen betörtek Oroszország területére és kb. 400 kilométernyire megközelítették Moszkvát. Északon szeptember 8-áig elérték a Ladoga- tavat és elvágták a szárazföldi összeköttetést Leningráddal. Megkezdődött a város 900 napig tartó blokádja, amely alatt több mint egymillió ember halt éhen. Ez volt a legnagyobb veszteség, amit háborúban egy modern város valaha is elszenvedett.

A sikerek ellenére azonban kiderült, hogy a hatalmas orosz térségben még a német haderő sem képes arra, hogy egy időben több irányban támadjon. Ezért Hitler augusztus közepén úgy döntött, hogy egyelőre nem Moszkva, hanem dél felé bontakozzék ki az új offenzíva. A szovjet ellenállás megtöréséhez és a háború gyors befejezéséhez szükségesnek tartotta a Donyec-medence bánya- és iparvidékének elfoglalását és az összeköttetés elvágását a Baku környéki kőolajmezőkkel. Ezért utasítást adott egész Ukrajna elfoglalására. A szovjet hadvezetés, amely főerőit Moszkva védelmére összpontosította, egyáltalán nem várt déli támadást. A német csapatok szeptember 19-én elfoglalták Kje- vet és a hónap végére Ukrajna egész területét.

Sztálin a háború kitörését követően diktátorként viselkedett. Végzetes korábbi tévedései után mítoszának összeomlásától tartott. Amikor kirajzolódtak a szerencsétlenség tényleges méretei, és a németek rohamosan közeledtek Moszkva felé, pánikba esett, kapkodott és bűnbakokat keresett. Koholt vádak alapján kivégeztetett néhány bűnösnek nyilvánított tábornokot. Megfordult fejében az is, hogy esetleges területi engedmények fejében ismét megegyezik Hitlerrel.

A kezdeti zűrzavar után azonban megtörténtek a legsürgősebb intézkedések a hadviselés irányítására. Valamennyi közhatalmi funkciót a Sztálin elnökletével működő öttagú Állami Honvédelmi Bizottságra ruházták. Sztálin tisztában volt azzal, hogy az emberek tőle várják az útmutatást, mert ehhez szoktatta őket. 1941. július 3-án új hangvételű rádióbeszédében nem csak az „elvtársakat" és a „katonákat", hanem „fivéreit" és a „nővéreit" is megszólította, s mindenkit barátjának nevezett. Tudatta, hogy hosszú háborúra kell felkészülni és a Szovjetunió nagy területei tartósan német megszállás alatt maradnak. Ezért meghirdette a „felperzselt föld" taktikáját és a partizánháború megindítását.

Október 2-án a Közép Hadseregcsoport megkezdte a Moszkva elfoglalására indított Tájfun fedőnevű hadműveletet. Főleg október közepén fordult válságosra a helyzet. Megindult a szervezett kiürítés és a pánikszerű menekülés. A városban kihirdették az ostromállapotot. A védők kitartását erősítette, hogy Sztálin Moszkvában maradt és erről a hagyományos november 7-i ünnepi díszszemlén bárki meggyőződhetett. A kellő

pillanatban megérkeztek a friss szibériai hadosztályok is, amelyekre a Távol-Keleten nem volt szükség, mert ajapánok egyelőre nem indítottak támadást a Szovjetunió ellen.

November 15-17-én megindult az újabb német roham, de a gyalogoshadosztályok harcértéküknek csak 65 százalékával, a páncéloshadosztályok pedig már csak 35 százalékával rendelkeztek. A német hadvezetés a villámháború sikerében bízva nem készült fel a téli hadviselésre. A támadás december 4-5-én megrekedt. A következő napon Zsukov tábornok vezetésével megkezdődött a szovjet ellentámadás, amely egy hónap alatt mintegy 100-150 kilométerrel szorította vissza a németeket a főváros előterében.

A szovjet lakosság túlnyomó többsége a háború időszakában támogatta Sztálin rendszerét, mert a németek a szlávokat alsóbbrendű lényeknek tekintették. S ha akadtak is helységek, ahol kenyérrel, sóval és vodkával fogadták őket, rövid idő alatt kiábrándultak új uraikból, akik ráadásul még idegenek is voltak. A szovjet vezetés új erkölcsi erőforrásokat tárt fel: az orosz nacionalizmust és a plebejus szovjet hazafiságot. Mozgósították az egyházakat, a pánszláv érzelmeket, mindent, aminek németellenes tartalmat lehetett adni.

Az egypártrendszerű diktatúra eredményesen összpontosította a gazdasági tartalékokat a háborús célokra. Az első nagy csata, amelyet a Szovjetunió megnyert, az evakuálás ütközete volt. Több mint 1300 nagyüzemet és csaknem 10 millió embert telepítettek át Keletre,jószerével hetekalatt. Mindez megoldhatatlan lett volna, ha az ötéves tervek során, mérhetetlen áldozatok árán az Urálon túl nem történt volna komoly iparfejlesztés. Így azonban létezett a bázis, ahol – a német légierő számára elérhetetlen vidékeken – bővíthették a hadiipart.

Magyarországon a vezető katonai körök, a német hadvezetéssel egyetértésben június 22-e után fokozódó nyomást gyakoroltak a kormányra a háborúba való bekapcsolódás érdekében. Június 26-án ismeretlen eredetű repülőgépek bombázták Kassát. A magyar politikai vezetés nyomban elfogadta a vezérkar azon állítását, hogy a támadást szovjet repülőgépek hajtották végre. Ez szolgált hivatkozási alapul a hadiállapotjúnius 27-i bejelentésére.

A magyar kormányzat az országon belül tartott a szélsőjobboldali ellenzék hatalmi törekvéseitől, külpolitikai téren pedig Ion Antonescu román és Jozef Tiso szlovák fasiszta rendszerének konkurenciájával számolt. A román csapatok már június 22-én támadásra indultak Besszarábiában és Észak-Bukovinában, majd jóval túlhaladtak az 1940 előtti határokon is. Június 23-án a szlovák kormány is bejelentette országa részvételét, és egy szlovák dandár átlépte a szovjet határt. Molotov szovjet külügyi népbiztos hiába közöltejúnius 23-án a moszkvai magyar követtel, hogy kormányának nincs követelése vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben, sőt hajlandó támogatni Erdély további területeinek visszaszerzését. Július 1-jén a magyar hadsereg Kárpát-csoportja benyomult szovjet területre; legerősebb egysége, a Gyorshadtest német alárendeltségben a Donyec-medencéig jutott, kb. 1000 kilométerre a Kárpátoktól. Novemberben ugyan tejesen leharcolt állapotban hazatért, de az öt dandárból álló Keleti Megszálló Csoport továbbra is a hadműveleti területen maradt.

Churchillt nem érte váratlanul a Szovjetunió elleni német támadás híre, s azt is tudta, ekkor mit fog cselekedni. Június 22-i rádióbeszédében támogatást ígért a Szovjetuniónak.

1941 őszén a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok megállapodott a Szovjetunió részesedéséről a kölcsönbérleti szállításokban. A különösen kritikus 1942-es esztendőben a szovjet hadsereg kb. négy és fél ezer harckocsit és több mint háromezer repülőgépet kapott. 1943-ban a szovjet hadiipar már maga is 34 ezer repülőgépet és 24 ezer páncélozott harcjárművet gyártott, tehát e téren a kölcsönbérleti szállítások nem voltak jelentősek. Annál fontosabb szerepet játszott viszont a harcképesség fenntartásában a 426 ezer gépkocsi, a 4,5 millió tonna élelmiszer, 88 millió méter ruhaszövet, 15 millió pár katonacsizma, valamint jelentékeny mennyiségű vasúti gördülőanyag, színesfém és egyéb árucikkek. 1941-1945 között a Szovjetunióba küldött amerikai kölcsönbérleti szállítmányok értéke elérte a 10,6 milliárd dollárt, az összes kölcsönbérleti küldemények értékének 24,5 százalékát.

Churchill és Roosevelt 1941. augusztus elején megegyeztek „a világ jobb jövőjét biztosító Atlanti Charta' pontjaiban. Nem ismerték el az érintett népek akarata ellenére történt területi változásokat; kijelentették, hogy a népeknekjogukvan saját kormányzati rendszerük megválasztására, s nemzetközi együttműködést kell kialakítani a gazdasági fejlődésben és a szociális biztonság megteremtésében.

Japánban 1941. szeptember-októberben már javában folytak a háborús előkészületek. Egyidejűleg még tartott a diplomáciai csatározás az Egyesült Államokkal. Ajapá- nok ragaszkodtak ahhoz, hogy ismerjék el különleges jogaikat Kínában, Indokínában és Holland Kelet-Indiában (Indonéziában), beleértve a területszerzést és az ásványi kincsek korlátlan kiaknázását. Az amerikai vezetés azonban már nem hajlott egy távol-keleti Münchenre és ragaszkodott ahhoz, hogy ajapánok ürítsék ki a már megszállt területeket és mondják fel a

háromhatalmi egyezményt. Ennek fejében Washington hajlandó lett volna új kereskedelmi megállapodásra, amely biztosította volna Japán számára a stratégiai fontosságú nyersanyagok, elsősorban kőolaj szállítását. Az amerikai vezetés valószínűnek tartotta, hogy Japán nem fogadja el ajánlatát. November 27-én a hadsereg és a flotta vezérkari főnökei figyelmeztették a Hawaii-szigetek és a Fülöp-szigetekameri- kai bázisainak parancsnokait, hogy már a legközelebbi napokban számolniuk kell Japán támadásával.

Időközben a japán hajóhad már kifutott a honi kikötőkből. 1941. december 7-én hajnalban repülőgép-hordozókról felszállt japán gépek előzetes hadüzenet nélkül váratlanul megtámadták az Egyesült Államok csendes-óceáni flottájának legfontosabb támaszpontját, a Hawaii-szigeteken lévő Pearl Harbor kikötőjét. A torpedóvetők és a bombázók elsüllyesztettek és megrongáltak 8 hadihajót és nagyszámú repülőgépet; a támadásnak 2400 emberélet esett áldozatul. Az amerikai repülőgép-hordozók nem tartózkodtak a kikötőben; épségben maradtak az üzemanyag-tárolókés ajavítóműhe- lyek is.

Pearl Harbor után Japán diadalmas hónapjai következtek. Hadereje elfoglalta az Egyesült Államok, Hollandia, Nagy-Britannia és Franciaország gyarmatbirtokait nyugaton Indiáig, délen Ausztráliáig. A további tervekhez tartozott Kína, India, az Aleut- szigetekésa Hawaii-szigetek birtokba vétele. Ajapánokazt remélték, hogy ily módon elvágják az összeköttetést Ausztrália és Új-Zéland, valamint az Egyesült Államok és Anglia között, s békekötésre kényszeríthetik őket. Szinte a fél világ népessége a felkelő nap országának uralma alá került volna.

1. december 8-án az Egyesült Államok és Nagy-Britannia hadiállapotba került Japánnal. December 11-én pedig Németország és Olaszország hadat üzent az Egyesült Államoknak. A háború valóban globális méreteket öltött.

Az angolok és az amerikaiak megegyeztek abban, hogy a csendes-óceáni hadviselést Washington irányítja, a közel-keleti háború a britek felelőssége marad, míg az euro- atlanti térség közös vezetés alá kerül.

A Távol-Keleten a hadviselés első'sorban a tengeren zajlott. A döntő harceszköz a repülőgép-hordozó hajó, amely a fedélzetén és a hajótestben szállított repülőgépekkel a tűzerőt mélyen bevitte az ellenséges vizekre. Nagy szerep jutott a kétéltű hadműveleteknek. Sok ezer kilométeres tengeri úton nagy hadseregeket szállítottak, majd tettek partra az ellenség által megszállt területen, legtöbbször valamely szigeten vagy félszigeten. A partraszállást csak megfelelő légi fedezettel és hadihajók védelmében lehetett megvalósítani. Ezért fontos volt a haditengerészet és a légierő együttműködése.

1942június elején szinte a tejesjapán flotta támadásra vonult fel Midway-szigetek ellen. Ajapán vezetés abban bízott, hogy az óceán közepén fekvő stratégiai támaszpont védelmére megjelenik az amerikai flotta, amelyet egy döntő ütközetben megsemmisíthet. A csata azonbanjúnius 4-én négyjapán repülőgép-hordozó elsüllyesztésével végződött. Az amerikaiak győzelménekjelentősége csak később vált világossá: Midway-nél sikerült megállítani ajapán előnyomulást a Csendes-óceánon.

1941. január elején Churchill és Roosevelt washingtoni találkozóján aláírták az Egyesült Nemzetek Nyilatkozatát. Ebben 26, a tengelyhatalmakkal hadban álló ország – köztük a két angolszász világhatalom és a Szovjetunió – vállalta, hogy az Atlanti Chartajegyében vívja a háborút, a győzelem érdekében mozgósítja valamennyi erőforrását, s nem tárgyal sem különbékéről, sem fegyverszünetről. A nyilatkozat nagy erejű katonai szövetséget hozott létre a háromhatalmi egyezmény ellenpólusaként, s új világszervezet született.

Észak-Afrikában Erwin Rommel német tábornok német és olasz csapatai 1942 kora nyarán elfoglalták Tobruk kikötőjét, az angol utánpótlás fő bázisát. Június 30-án elérték a már egyiptomi területen, Alexandria közelében fekvő El-Alamein kis vasútállomását. Itt az angolok erős védelmi állásokat építettek ki és megállították Rommelt. A német-olasz csapatok átmenetileg szintén védelemre rendezkedtek be, de nem mondtak le arról, hogy elfoglaják Alexandriát, Kairót és a Szuezi-csatornát. Hitler azt remélte,

hogy a keleti front déli szakaszán kibontakozó nagy nyári támadás eredményeképpen hadserege kjut a Kaukázuson túlra, és valahol a Perzsa-öbölnél találkozik az Egyiptomot meghódító német-olasz erőkkel.

A keleti fronton a német hadvezetés az 1942-es nyári hadjáratban a „Fall Blau" (Kék terv) értelmében egész Dél-Oroszország, majd a Kaukázuson túli olajvidék elfoglalásával számolt. A május 28-án megindított offenzívával a német csapatok áttörték a szovjet frontot. Voronyezs közelében kjutottaka Donhoz, de délnek, Sztálingrád felé fordultak. A Don voronyezsi szakaszán a 2. magyar hadsereg helyezkedett védőállásba.

A szovjet csapatok jelentős része a Don alsó szakaszán elszenvedett veresége után visszavonult Sztálingrád körzetébe. Itt számottevő csoportosulás alakult ki, amely fenyegette a Kaukázus felé törő német csapatok hátát. A német erők meggyengüléséhez az is hozzájárult, hogy mind több alakulatot csoportosítottak át az eredetileg

másodlagos célpont, Sztálingrád felé, amelyből most fő front lett. Augusztus 23-án megindult az általános támadás a város ellen. Elfoglalását vagy megtartását mindkét fél döntőjelentőségűnek tekintette; valóságos új Verdun alakult ki a Volga mellett. November elején a 62. szovjet hadsereg Csujkov tábornok parancsnoksága alatt már csak néhány gyárépületet és néhány kilométernyi magas partot tartott a folyó mentén. A város azonban nem esett el, s a németek nemjutottak túl a Volgán.

A tengelyhatalmak 1942 nyarán érkeztek hatalmuk csúcsára. Együttesen 12,8 millió négyzetkilométert birtokoltak, közel félmilliárd emberrel. Ennél többre azonban az adott erőviszonyok mellett nem voltak képesek.

Hadszínterek a frontok mögött

A Hitler által a Volgától a La Manche csatornáig bevezetett „új európai rendnek" szerves része volt az élettér kialakítása a kontinens keleti részén. Az érintett népekre rabszolgasors, fizikai és szellemi elsorvasztás várt. Az etnikai arányok gyökeres megváltoztatásának a történelemben példátlan módszereit is tervezték ésalkalmaztákaszlávésacigány népességre, de mindenekelőtt a zsidóságra. A zsidóság sorsának ún. „végleges megoldása" a faji törvények szerinti zsidó személy fizikai megsemmisítését jelentette a német birodalom által elfoglalt és ellenőrzött területeken. Egy vallási-etnikai népesség tejes kiirtásának terve felülmúlt minden, a történelemben lezajlott tömeggyilkosságot. Részt vett benne a német államapparátus és az SS, a nemzetiszocialista párt fegyveres alakulata, valamint több, Németországgal szövetséges ország fegyveres erőinek és hivatalnokgárdájának egy része. 1942 januárjában Wannseeben, Berlin egyik elővárosában tartott értekezleten egész Európára kiterjesztették a „végleges megoldás" programját. A zsidókat megsemmisítő táborokba deportálták. A munkára alkalmatlannak ítélt férfiakat, nőket, gyermekeket és időseket gázkamrákban megölték, holttestüket krematóriumokban elégették vagy feldolgozták. A kb. 10 százaléknyi munkaképest addig dolgoztatták, amíg az éheztetéstől és a kegyetlen bánásmódtól elpusztultak.

Az európai zsidóság tragédiájáért felelősség terhelte az antifasiszta koalíció nagyhatalmainak gyakorlatilag tétlen vezetőit is. A Szovjetunió zsidó lakossága például nem kapott kellő tájékoztatást a Harmadik Birodalom antiszemita fajüldöző tevékenységéről; emiatt a zsidók többsége nem próbált elmenekülni a közeledő német csapatok elől. A brit kormány nem volt hajlandó megnyitni Palesztinát a létükben fenyegetett üldözöttek előtt. Nem növelte a bevándorlási lehetőségeket az Egyesült Államok kormánya sem, amikora menekülésre még mód nyílt volna. A keresztény egyházak-jóllehet számos lelkészük és hívük életét kockáztatva, sőt feláldozva mentette a zsidókat – nem ítél-

ték el nyilvánosan a népirtást a világ közvéleménye előtt. Európában kb. 6 millió zsidó, a népesség közel 70 százaléka vesztette életét a gázkocsikban és megsemmisítő táborokban (Auschwitz, Belzec, Chelmno, Majdanek, Sobibor, Treblinka).

A megszállt területeken korántsem csak a zsidó lakosság szenvedett. Bár az egyes országokban különböző uralmi formákat építettek ki, az alapvető cél mindenütt azonos volt: az erőforrások és az emberek maximális kizsákmányolása a német hadigazdaság szolgálatában.

Több hadviselő országban is súlyos atrocitásokra került sor népek és nemzetiségek ellen. A Szovjetunióban a német megszállókkal folytatott együttműködés címén, vagy annak puszta gyanújával egész népcsoportokat deportáltak a Volga-mellékről, a Krím félszigetről és a Kaukázusból Szibériába és Kazahsztánba, ahol sok tízezren pusztultak el. Hasonló sorsrajutott a német hadifogságból hazatérő szovjet katonák nagy része is. A brit szigeteken 1940 tavaszán, az Írországot is behálózó német kémtevékenységtől tartva, válogatás nélkül internálták a német származású személyeket, zömmel a Hitler elől menekült antifasisztákat. Igaz, helyzetük később jelentősen enyhült. Az Egyesült Államokban Pearl Harbor után 110 ezer japán származású amerikait vittek törvénytelenül táborokba, ahol nyomorúságos életkörülmények között tengődtek.

A legtöbb európai országban kibontakozott az ellenállási és a partizánmozgalom. Nagy létszámú partizánhadseregek harcoltak a Szovjetunióban, Lengyelországban, Franciaországban, Jugoszláviában, Görögországban, Albániában, majd 1943 másodikfelétől Olaszországban is.

Lengyelországban a londoni emigráns kormány utasításai alapján működött a Honi Hadsereg, zömmel a volt lengyel hadsereg katonáiból és tisztjeiből. A kommunisták létrehozták a jóval kisebb létszámú Népi Hadsereget.

Jugoszláviában Josip BrozTito, a kommunista párt vezetője 1941 júliusában megkezdte a partizánhadsereg szervezését, s ragaszkodott a föderatív állam valamennyi népének, különösen a szerbek és a horvátok együttműködéséhez. A partizánok itt a szövetségesektől kapott és zsákmányolt hadfelszerelések birtokában saját erejükből szabadították fel az ország területének számottevő részét.

A francia ellenállás karizmatikus vezére, Charles de Gaulle tábornok külföldről irányította a mozgalmat. Az 1940-ben még ismeretlen katonatisztet 1943-ban az összes németellenes irányzatot tömörítő Nemzeti Ellenállás Bizottsága elismerte Franciaország vezetőjének.

Ajapán hadsereg által elfoglalt ázsiai és óceániai területeken ajapán propaganda azt hirdette, hogy a színes bőrű lakosságot felszabadítják a fehérek uralma alól és a „Nagy-Kelet-Ázsiai Közös Jóléti Övezet"-ben minden nép megtalája a boldogulását. Hamarosan kiderült azonban, hogy a hódítók faji gőgje nem csekélyebb elődeikénél és ugyanolyan, sőt még durvább gyarmatosító módszereket alkalmaznak. Itt is a legtöbb országban kibontakozott a fegyveres ellenállás; a legerősebb partizánhadsereg a Fü- löp-szigeteken jött létre.

A lassú fordulat (1942-1943)

1942. november 19-23-a között a szovjet csapatok váratlan hadmozdulattal bekerítették a Sztálingrádot ostromló 6. német hadsereget. December 16-án a szovjet csapatok a Donnál is támadást indítottak, amely megsemmisítette a 2. magyar hadsereget.

1943. január 10-én megkezdődött a sztálingrádi német csoportosulás felszámolása, amely február 2-án ért véget. 90 ezer német katona esett hadifogságba. A keleti fronton

a hadászati kezdeményezés a szovjet vezetés kezébe került. A németeknek ugyan maradt még erejük arra, hogy ismét offenzívát indítsanak, de a szovjet főparancsnokság most már maga választotta meg, miképpen reagál erre. 1943 márciusában a szovjet téli támadás eredményeként a szovjet csapatok Kurszk térségében előretolt állást foglaltak el. A német hadvezetés azt tervezte, hogy a kb. fél Anglia nagyságú kurszki „kiszö- gellésben" északi és déli irányú találkozó csapásokkal megsemmisíti a szovjet erőket és visszaszerzi a kezdeményezést. A szovjet vezérkar úgy döntött, hogy csapatai védelemben felőrlik a támadó ellenséges alakulatokat, majd alkalmas pillanatban ellentámadásba mennek át. A rendkívüli erejű német páncélosoffenzíva július 5-én indult meg. A németek benyomták a szovjet frontot, de áttörést nem tudtak elérni, s a támadás összeomlott.

Észak-Afrikában Rommel 1942. augusztus végén még egy kísérletet tett arra, hogy elérje a Nílust, de az offenzíva elakadt. A brit csapatokat ekkor már Bernard Montgomery tábornok, a második világháború leghíresebb angol hadvezére vezényelte. A brit 8. hadsereg 1942. október 23-án indította meg döntő támadását, amely november 4-én áttörte a német frontot. Rommel hadserege maradványaival Tunisz felé menekült.

Roosevelt elnök szükségesnek tartotta, hogy 1942-ben amerikai szárazföldi erők is harcoljanak a németek ellen. Ezért hozzájárult ahhoz az angol javaslathoz, hogy szálljanak partra Francia Észak-Afrikában. A „Torch" (Fáklya) fedőnevű hadműveletben – a történelem egyik legnagyobb deszantvállalkozásában – 1942. november 7-8-án kb. 80 ezer amerikai és kb. 20 ezer brit katona szállt partra Dwight Eisenhower amerikai tábornok parancsnoksága alatt Casablancában, Oránban és Algírban. Némi francia ellenállás után három napon belül a szövetségesek uralták Észak-Afrikát, Tunisztól nyugatra.

A németek a „Torch"-ra válaszul elfoglalták Tuniszt és Franciaország meg nem szállt részét. Időközben Rommel El-Alameintől visszavonuló csapatai szintén Tunisz körzetébe érkeztek. Itt került sor az első ütközetre német és amerikai alakulatok között, amelyben a még tapasztatlan amerikai fél vereséget szenvedett. Az erőviszonyokon azonban ez nem változtatott, és az angol-amerikai erők május 12-én kapitulációra kényszerítették a német és az olasz csapatokat. Kb. 230 ezren kerültek fogságba, mintegy fele-fele arányban németek és olaszok. A szövetségesek észak-afrikai győzelmével tejes hosszában felszabadult a földközi-tengeri hajózási útvonal és megnyílt a további partraszállás lehetősége Dél-Európában.

1943 első felében fordulat történt az „atlanti csatában" is. 1942 folyamán az Egyesült Államok keleti partvidékéről Angliába vezető tengeri útvonal közel került az összeomláshoz. 1939-1942 között a német tengeralattjárók okozta hajótérveszteség több mint 4 millió bruttó regisztertonnával haladta meg a hajótérépítést. Ez veszélyes helyzetet teremthetett, mert a tervezett nyugat-európai invázióhoz csak az angol szigetországban lehetett összpontosítani az amerikai csapatokat és hadfelszerelést. Az ellenintézkedések 1943 tavaszára hoztak eredményt. Már elegendő kísérőhajó állt rendelkezésre és a tengeralattjáró-vadászatba radarral felszerelt repülőgépek is bekapcsolódtak. 19431945 között a hajótérépítés már közel 30 millió tonnával felülmúlta a veszteséget.

A Hitler-ellenes koalíció támadásban (1943-1944)

A tengelyhatalmak uralma alatt álló Európa ostromának első lépése az angol-amerikai haderő 1943. május 10-i partraszállása volt Szicília szigetén. A helyőrség túlnyomó többségét alkotó olasz csapatok csak mérsékelt harci kedvet mutattak. Az amerikaiak augusztus 17-ére elfoglalták Messinát, a sziget legnagyobb városát.

Szicília elvesztése döntő csapást mért Mussolininek a háborús vereségekbe már amúgy is belerokkant rendszerére. 1943. június 24-én a Fasiszta Nagytanács megvonta a bizalmát Mussolinitől, akit III. Viktor Emmánuel király menesztett miniszterelnöki posztjáról és őrizetbe vetetett. Az uralkodó a kormányhatalmat Pietro Badoglio mar- sallra bízta, azzal a feladattal, hogy fejezze be a háborút. 1943. szeptember 8-án nyilvánosságra hozták Olaszország fegyverletételét. Válaszul egy tejes német hadsereg nyomult be Észak- és Közép-Olaszországba, megszállva a stratégiailag fontos alpesi hágókat és vasúti alagutakat. A szövetséges csapatok időközben partra szálltak Calabriában és Saler- nónál is, de az erős ellenállás és a kedvezőtlen terepviszonyok miatt nehezen jutottak előre. A nagy őszi esőzések beköszöntével szó szerint leragadtak az Appennini-félsziget középső hegyvonulataiban.

A szovjet és az angol-amerikai hadseregek támadása az „Európa-erőd" ellen szükségessé tette, hogy a nagyhatalmak összehangoják katonai és politikai terveiket. Churchill, Roosevelt és Sztálin első személyes összejövetelét 1943. november 28. és december 1-je között Teheránban rendezték. A konferencián az angol-amerikai partnerek ígéretet tettek arra, hogy 1944 májusában megvalósítják az „Overlord" (Hűbérúr) fedőnevű hadműveletet: csapataik partra szállnak Normandiában, majd később kisegítő akcióként Dél-Franciaországban. A Szovjetunió kötelezettséget vállalt, hogy az európai hadviselés befejezése után hadba lép Japán ellen. Ennek fejében Sztálin a Kuril-szigeteket és Dél-Szahalint kérte.

Churchill és Roosevelt elfogadták az elvet, hogy a Szovjetunió nyugati határait biztonsági érdekei alapján jelöljék ki. A három nagyhatalom elvileg megállapodott abban, hogy Lengyelországot – kárpótlásul az 1939-ben szovjet kézre került, és a tervek szerint ismét a Szovjetunióhoz kerülő területekért – Németország rovására az Odera folyóig „eltoják" nyugati irányba. Megegyeztek abban is, hogy Németországot valamilyen formában több részre tagolják. A jövendő világszervezet ügyében egyetértésre jutottak az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, a Szovjetunió és Kína vezető szerepéről.

A keleti fronton, a kurszki csata végén, több szovjet hadseregcsoport lendült támadásba. 1943 szeptemberében visszafoglalták Szmolenszket, november elején pedig Ki- jevet. A Dnyeper jobb partján hatalmas szovjet hídfő létesült. Ezt a németeknek ismételt ellentámadásokkal sem sikerült felszámolniuk. 1943 végére a szovjet hadsereg 2 ezer kilométer szélességű fronton 300-600 kilométert nyomult előre. Tejesen felszabadult Ukrajnának a Dnyeper bal partján lévő része, a Donyec-medence, Oroszország középső részénekjelentős területe és Észak-Kaukázus. A nagy támadó hadműveleteket már koordinálták a több mint 100 ezer fős partizánosztagok tevékenységével. Ezek a németek hátában portyáztak, bénították a közlekedést és dezorganizálták az ellenség utánpótlását.

Az északi fronton indított támadás nyomán 1944 elején Leningrád megszabadult a blokád szenvedéseitől. Június 22-én megkezdődött Belorusszia felszabadítása. Július

3-án a szovjet csapatok visszafoglalták Minszket. A hónap végén Varsó térségében elérték a Visztulát, a folyón azonban nem keltek át.

Augusztus 1-jén a Honi Hadsereg felkelést robbantott ki Varsóban. A lengyel vezetők tévesen értékelték a katonai helyzetet. A szovjet hadsereg támadása kifulladt és nem volt elég ereje ahhoz, hogy menetből elfoglaja Varsót. Sztálin elutasította, hogy angol és amerikai repülőgépek igénybe vegyék a szovjet repülőtereket, amikor segélyszállít- mányokatjuttatnak el a lengyel fővárosba. Csak akkor járult hozzá a felkelők támogatásához, amikor már késő volt. Nyilvánvalóan nem kívánt hatékony segítséget nyújtani a vele is szemben álló lengyel erőknek. A kivérzett és elhagyott varsóiak október 2-án kénytelenek voltak letenni a fegyvert. Városukat a németek bosszúból szinte a földdel tették egyenlővé.

A keleti front déli szakaszán 1944. augusztus 20-án megindult szovjet támadás következményeként Romániában augusztus 23-án megbukott Antonescu németbarát rendszere. Az új kormány fegyverszünetet kért, majd hadat üzent Németországnak. A szovjet csapatok a hónap végén átlépték a korabeli román-magyar határt.

1943 decemberében Roosevelt elnök Eisenhower tábornokot bízta meg a franciaországi partraszállás irányításával. Dél- és Délkelet-Anglia 1944 első felében roppant katonai táborrá és hadianyagraktárrá változott. 1944. június 6-án innen indult el több ezer hajó, szállító és harci repülőgép a Csatornán át a francia partok felé. Ezen a „leghosszabb napon" kb. 70 ezer amerikai és kb. 80 ezer angol és kanadai katonát sikerült partra tenni a kijelölt szakaszokon. Nagy vérveszteség árán hídfőket létesítettek, amelyeket megvédelmeztek a német ellentámadásokkal szemben. A következő napokban közel félmillió ember és 90 ezer jármű jutott át Normandiába. A hadművelet tejes sikert hozott: megvalósult az „igazi" második front.

Az invázió sikere és a szovjet hadsereg előrenyomulása a keleti fronton reménytelenné tette Németország helyzetét. A német katonai-polgári ellenállás többéves előkészítés után 1941.július 20-án merényletet kísérelt meg Hitler ellen, hogy a nyugati hatalmakkal tárgyajon a háború befejezéséről. A sikertelen merényletet követő súlyos megtorlás és a német lakosság kiállása Hitler mellett azonban minden további próbálkozást meghiúsított. Németország így nem tudott olyan nem náci személyt felmutatni, akit a szövetségesek elfogadtak volna tárgyalópartnerül.

A nyugati fronton a szövetségesek ejutottak a Szajnáig és a francia főváros közelébe. Párizsban 1944 augusztusában felkelés tört ki, augusztus 25-én pedig bevonult a fővárosba a szövetségesek oldalán harcoló francia hadosztály. De Gaulle augusztus 30-án bejelentette ideiglenes kormányának otthoni megalakulását.

A szövetségesek komoly utánpótlási gondjain jelentősen enyhített, hogy szeptember 4-én elfoglalták Antwerpen kikötőjét. Hitler viszont úgy döntött, hogy – ismét az Arden- neken át – meglepetésszerű ellentámadást indít és visszafoglalja a belga várost. A december 6-án megkezdett offenzíva eleinte jól haladt, de a célok és az erők már nem álltak arányban. A kezdeti pánikból magához tért szövetséges főparancsnokság megszervezte a védelmet, az időjárás pedig lehetővé tette a szövetséges légi fölény érvényesítését. A német támadást december 25-én megállították.

A szövetséges hadvezetés stratégiájának fontos részét alkották a Németország elleni szüntelen, 1944-ben mind keményebb légitámadások A bombázások súlyos károkat okoztak, de nem bénították meg a haditermelést és a lakosság ellenálló képességét. A haditermelést az tette tönkre, hogy a két oldalról közeledő szövetséges hadseregek sorra foglalták el a gazdaságilag fontos területeket és szétzilálták a Birodalom szállítási hálózatát. Ez utóbbihoz kétségtelenül hozzájárultak a bombázások is.

A csendes-óceáni hadszínteret az amerikaiak kettéosztották. Chester W. Nimitz tengernagy az óceán középső részén, a legrövidebb úton közeledett Japán felé. Douglas MacArthur tábornok az óceán délnyugati részéből indulva előbb Új-Guineát és a Fü- löp-szigeteket kívánta elfoglalni. 1943 őszén szinte egy időben indult az offenzíva mindkét irányban. 1944 októberében az amerikai csapatok visszafoglaltáka Fülöp-szigeteket.

Magyarországot 1944. március 19-én német csapatok szállták meg. Sztójay Döme tábornok, volt berlini nagykövet kormánya az ország erőforrásait tejes mértékben a német hadviselés szolgálatába állította. Horthy Miklós kormányzó csak a román „kiugrás" után nevezett ki új kormányt Lakatos Géza elnökletével, hogy készítse elő Magyarország kilépését a háborúból. A „kiugrási" kísérlet azonban október 15-én kudarcot vallott, mert a kormányzó nem élvezett kellő támogatást a tisztikar részéről. A németek Szálasi Ferenc nyilaskeresztes pártját juttatták hatalomra. A hadsereg és a közigazgatási apparátus – kevés kivétellel – engedelmeskedett a nyilas kormányzatnak, amely mindent megtett a további hadviselés érdekében. A szovjet hadsereg több hónapos, közel százötvenezer halottat követelő hadműveletek árán foglalta el és szabadította fel Magyarországot 1945. április első felében.

A győzelem éve (1945)

1945 elején az antifasiszta koalíció nagyhatalmainak közös érdeke volt a katonai és a politikai együttműködés fenntartása a végső győzelem érdekében.

A Jaltában február 4-12. között rendezett újabb csúcstalálkozón Churchill, í Roosevelt és Sztálin megegyeztek az ENSZ működésének alapelveiben, a Szovjetunió részvételében a Japán elleni háborúban és a lengyel határok ügyében. Kimondták, hogy Lengyelország jelentős területeket kap Németországtól nyugaton és északon, míg keleti határai lényegében az 1920. évi Curzon-vonalat követik. Az európai rendezés közös alapelveit a Nyilatkozat a felszabadított Európáról deklarációban fogalmazták meg, amely az Atlanti Charta elveire épült. Ez lehetővé tette volna Lengyelország és a térség többi országa demokratikus fejlődését. A Jaltában elfogadott döntések nem szolgáltatták ki a közép-ke- let-európai államokat a Szovjetuniónak. A szovjet hadsereg jelenlétét, a koalíciós háború legitim következményét Sztálin használta fel a szövetségesek kapcsolatának megromlásakor arra, hogy ajaltai határozatokat a szovjet érdekek alapján értelmezze.

A nyugati fronton, az Ardennekben lezajlott ütközet után 1945. február elején az angolszászok offenzívát indítottak, hogy megsemmisítsék a Rajnától nyugatra elhelyezkedő német erőket. Március 5-én elfoglalták Kölnt, s két nap múlva az amerikaiak átkeltek a Rajnán. Április 25-én elérték az Elbát és Torgaunál találkoztak a szovjet csapatokkal. Németország területét így a szövetséges haderők kettévágták.

Olaszországban 1945 áprilisában az angol-amerikai hadseregek végre kjutottak a Pó síkságára és előnyomultak Észak-Olaszországban. Hadmozdulataikat jelentősen támogatta az április 25-én megkezdődött észak-

olaszországi felkelés. Partizánok elfogták a kivonuló németekkel menekülő Mussolinit, akit április 28-án barátnőjével és több fasiszta vezetővel együtt kivégeztek. Olaszországban május 2-án a német csapatok fegyverletételével véget ért a háború.

1945 januárjában a szovjet csapatok benyomultak Kelet-Poroszországba. Sok katona úgy érezte, elérkezett a törlesztés ideje a németekkel szemben és számos erőszakosságot, rablást követtek el. Április 16-án kb. 2,5 millió katonával, kb. 6 ezer tankkal és 7 ezer repülőgéppel megkezdődött a szovjet hadsereg támadása Berlin ellen. A fővárosban már április 22-én utcai harcok dúltak. Hitler április 30-án öngyilkosságot követett el a birodalmi kancellária bunkerjében. Május 2-án a berlini helyőrség letette a fegyvert.

1945. május 7-én Reimsben a három szövetséges főparancsnokság képviselői és a német fél megbízottai aláírták a német véderő feltétel nélküli megadását rögzítő előzetes okmányt. A fegyverszüneti szerződést a május 8-áról 9-ére virradó éjszaka a Berlin-Karlshorst-i szovjet főhadiszálláson az érdekelt felek kézjegyükkel ratifikálták. Az európai háború véget ért.

A nagyhatalmak vezetői Potsdamban 1945. július 17. és augusztus 2. közötti konferenciáján Nagy-Britanniát már Clement Attlee, a választásokból időközben győztesen kikerült munkáspárti kormány miniszterelnöke képviselte. Az Egyesült Államokat Harry S. Truman, az elhunyt Roosevelt utóda, a Szovjetuniót Sztálin képviselte.

A legfontosabb döntések Németországra és a békekötésre vonatkoztak. Kimondták a nácizmust felszámolását és a háborús bűnösöket megbüntetését. Jóváhagyták a korábban kijelölt megszállási övezeteket: a Szovjetunió Németország keleti és középső, Nagy-Britannia északnyugati, az Egyesült Államoka déli, Franciaország délnyugati területén kapott övezetet. Felállították a Külügyminiszterek Tanácsát, hogy készítse elő az Olaszországgal és a Németországgal szövetséges kisebb államok békeszerződéseit. Felszólították ajapán kormányt a fegyverletételre. Tokió elutasító válasza után augusztus 6-án egy amerikai repülőgép atombombát dobott Hirosima japán városra, amely tejesen megsemmisült; mintegy 100 ezer ember azonnal meghalt. Augusztus 9-én Nagaszakit érte hasonló támadás, amelynek 35 ezer ember esett áldozatul.

Augusztus 9-én, ajaltai megállapodás értelmében a Szovjetunió előzetes hadüzenet után megtámadta a mandzsúriai japán hadsereget, amely már nem tudott jelentős ellenállást kifejteni. A japán vezetésben még a reménytelen helyzetben is váltig tartó vitát végül Hirohito császár döntötte el a kapituláció melletti állásfoglalásával. Ajapán csapatok augusztus 14-én beszüntették a harcot. A szövetségesek Koreát a 38. szélességi fok mentén északi szovjet és déli amerikai megszállási övezetre osztották. Szeptember 2-án a tokiói öbölben horgonyzó Missouri csatahajó fedélzetén a szövetséges hatalmak és Japán képviselői aláírták a japán fegyverletételt rögzítő okmányt.

A második világháború végére alapvetően megváltoztaka nemzetközi hatalmi viszonyok. A tengelyállamok totális vereséget szenvedtek. Franciaország nem tért magához az 1940-es nemzeti kudarcból, Anglia pedig a győzelem órájára már olyannyira erejét vesztette, hogy hatalmi súlya csekély volt. A hagyományos nagyhatalmak eltűnése, illetve meggyengülése következtében több fontos régióban hatalmi vákuum keletkezett. Csak az Egyesült Államok és a Szovjetunió rendelkezett olyan erővel, hogy betöltsék ezt a hatalmi űrt a saját érdekeik szempontjából fontosnak ítélt övezetekben.

Világszerte általános balratolódás ment végbe és a gyökeres társadalmi változások iránti vágy határozta meg a politikai mozgások irányát. A kifejezetten jobboldali konzervatív pártok, legalábbis egy időre visszaszorultak, helyüket a politikai skálán kereszténydemokrata csoportok foglalták el. Számos országban baloldali vagy koalíciósjelle- gű kormányzatok kerültek hatalomra.

Az ellenállási mozgalmak Európa-tervei (1940-1945)

Az európai népek nemzetek feletti összefogásának eszméje a demokratikus ellenzék részéről először Olaszországban fogalmazódott meg, ahol a fasiszta-nacionalista erők konzervatív támogatással először jutottak hatalomra. Matteotti szocialista frakcióvezető az európai szocialisták 1922. évi frankfurti konferenciáján fogalmazta meg, hogy a nemzeti imperializmusok visszatérését megakadályozandó a nemzeti kormányoknak fölérendelt, politikai és anyagi erővel rendelkező európai szövetségi kormányt kell felállítani. Sforzakülügyminiszter 1930-ban azeurópaiföderáció érdekében kezdett cikkezni.

CarloRosselli párizsi emigrációjában 1929-től kezdve liberálisokat és szocialistákat tömörített aktív konspirációval több olasz városban az első szervezett ellenállási mozgalomba. Könyveiben és cikkeiben amellett érvelt, hogy a fasiszta reakcióra adandó válasz nem lehet a nemzetállami restauráció, hanem csak az „Európai

Egyesült Államok megalakítása". Massimo Salvadort római professzor 1932. évi letartóztatásáig értelmiségi körökben terjesztette az európai föderáció gondolatát. Mussolini politikai foglyai – a német koncentrációs táborokkal ellentétben – kihallgatásuk után viszonylag szabadabban olvashattak és vitázhattak. A politikai börtönökben alakult ki az olasz föderalisták első csoportja, akik hajlandók voltak az európai föderáció céjának minden más politikai célt alárendelni, s akiknek felhívására megalakult szervezetük, a Movimento Federalista Europeo.

Ventotene börtönsziget politikai foglyai – közöttük az egykori kommunista Altiero Spinelli, a gazdaságtudós Ernesto Rossi és a szocialista párti egyetemi tanár Eugenio Color- ni -a Népszövetség összeomlása és Nyugat-Európa államainak Hitler előtti kapitulációja után arra a meggyőződésre jutottak, hogy a politikai összefogás az európai népek elsőrendű feladata.

A náci hatalomrajutás után rövidesen Németországban is készültek emlékiratok az európai összefogás és az állami szuverenitások leépítése érdekében. A Gestapo azonban rövidesen felszámolta a korábban betiltott pártok és szervezetek maradványait. 19331939 között kereken egymillió németet tartottak fogva rövidebb-hosszabb ideig a koncentrációs táborokban.

Az illegális ellenállás fokozatos kiépítése során a baloldali szocialista Neubegjnnen (Újrakezdések) csoport régiókat átfogó, és a sejtrendszer elvére épülő módszert alkalmazott. Egyik csoportjának 1938-ban kidolgozott dokumentuma a német-francia kiegyezés bázisán nyugvó hatékony európai föderációt sürgetett. A második világháború kirobbanásakor a magas rangú katonatisztek és köztisztviselők – Beck, Hassell, Popitz és von Goerdeler – konzervatív szellemű, kezdeti ellenállási célkitűzései még távol álltak ezektől. A hitleri diktatúra bukását a birodalom fennmaradása érdekében tartották erkölcsi kötelességüknek. Németország ugyan a többi országnál régebben állt diktatórikus vezetés alatt, de szomszédaitól eltérően az állam nem omlott össze; így Goerdeler még 1941-ben is a német népnek szánta a vezető szerepet az európai blokkban. Az európai aggodalom más csoportoknál sokkal erősebb volt; az ún. kreisaui kör már 1941 tavaszán a német hatalom látszólagos csúcspontja ellenére megjósolta bukását és összeurópai szövetséges államot sürgetett. A német ellenállás külpolitikai programjaiból kiviláglik az európai népek önkéntes demokratikus föderációjának gondolata, a nemzetállami elképzelések leépítése, valamint az emberi méltóság jogának biztosítása és belső önigazgatásának felépítésében a föderatív európai együttműködés követelése.

A Neubeginnen berlini csoportjának főként szakszervezeti tisztségviselőkből álló szárnya 1936-ban Léon Blum példájára a német népfrontbizottságban együttműködött illegális kommunista csoportokkal. Hermann Brill, OttoBrass, OskarDebus ésFranzPetrich 1936. december 21-én Tízpontos programot állított össze, amelyből három pont foglalkozott külpolitikai feladatokkal. A szociáldemokrata párttal (SPD) és a kommunista párttal (KPD) való egyeztetés után a pontok részletes értelmezésére kérték őket, amellyel 1938 februárjában készültek el.

A kresaui körhöz tartozó Moltkeelső helyzetértékelése, feladat- és célmeghatározása 1941. április 21-én készült el, sjelentősége Spinelli manifesztumához, Léon Blum politikai testamentumához, a lengyel középpártok programjához mérhető. Június 9-én a tervezet külpolitikai elképzeléseit önálló emlékiratban dolgozta ki. Ebben már kjelen- tette, hogy „Németországot legyőzték". Goerdeler 1941 végi tervében még mindig a Németország vezette európai együttműködéssel számolt, de a gazdaságon túlmenően már az „európai hadsereg" elképzelése is megjelent, s e vonatkozásban fokozatosan közeledett a kreisauiak, a keresztények és a szocialista erők programjához.

A kreisaui kör 1943. június közepén rendezett „harmadik munkaülését" Theodor Steltzeregykori tartományi miniszterelnök beszámolója szerint a gazdasági problémáknak szentelték. A vita alapját képező és a Horst von Einsiedel és CarlDietrich von Trotha által készített dokumentum az összeurópai körülményeket hangsúlyozta, s az európai együttműködésből indult ki, de már a gyarmatok nélkül.

Goerdeler 1943 késő nyarán írt béketerve – a brit kormányhoz hónapokkal korábban e juttatott tervekhez hasonlóan – is nyilvánvalóan a brit olvasóknak készült. A béketerv Európa egyesítését „az orosz túlerő elleni biztosítékként" kezelte. Kifejeződött benne generációjának általános meggyőződése és kötődése az első világháború végén született wilsoni önrendelkezési elvhez, hogy a népcsoporthatárok egyúttal politikai határokat is alkossanak. Ezeket beágyazta Európa-elképzelésébe, hogy „az Európán belüli határok mind kisebb szerepet játsszanak". Európa-terveinek fejlődését jelezte 1944 elején készült emlékirata, amely a jövő integrációjában a határok és nemzeti pozíciók helyett már egyértelműen a tartós békét, a kultúra virágzását és az európai népek közösségét helyezte előtérbe. Az 1944. július 20-i sikertelen Hitler-ellenes merénylet után augusztus elején még egyszer összefoglalta és pontosította a föderatív német államfelfogásról, s ajövő gazdaság- és külpolitikájáról, illetve az „európai államszövetségről" vallott elképzeléseit.

Franciaországban is erős fasiszta csoportok tevékenykedtek Charles Maurras erkölcsi vezetésével azon, hogy a nemzeti állam gyengeségeiért a parlamenti-demokratikus alkotmányt hibáztatva megdöntsék a fennálló rendszert és helyette „autoritatív vezetést" vezessenek be. A fasiszta ligák 1934. február 6-i felkelésszerű párizsi tömegtüntetése ugyan lemondásra kényszerítette Daladier kormányát, de kísérletük egységes vezetés híján és az új, határozott miniszterelnök vezette parlament ellenállása miatt meghiúsult. Az európai egyetértés szellemében az európai megegyezést hirdető Briandvezettejobb- közép, illetve az 1932-1936 közötti választásokon fokozatosan erősödő, Léon Blum vezette baloldali szocialisták a harmincas években megőrizték Franciaország demokráciáját és nemzetközi megegyezési óhaját, miközben keresztény személyiségek is a föderalizmus és az európai összefogás elvét kezdték megoldásként hirdetni. Miután minden engedékenység ellenére Hitler mégis kirobbantotta a második világháborút, a francia értelmiség 1939-1940-ben cikkek sorozatában hibáztatta „Versailles-t", az első világháború utáni békeszervezet sikertelenségét s a népszövetségi alapokmány elhibázott tiszteletben tartását a nemzeti „szuverenitás" helyett. Európai kormányszervet s „nagy hadicélként" föderatív „Európai Egyesült Államokat" sürgettek, amely egyedül illetékes a védelem és a külpolitika ügyeiben.

Csak a német csapatok 1940. május-júniusi gyors győzelme révén sikerült Pétain vezetésével előbb autoritatív, majd a fasiszta ligák vezetőivel átszőtt rendszert Vichyben létrehozni, amely a „fasiszta Internacionálé" jegyében a Németországgal való együttműködést kereste. Éppen emiatt több mint egy éven keresztül nem csak a nagyszámú Briand-európaiak, hanem az értelmiség részéről is majdnem korlátlan együttműködési hajlandóság mutatkozott a demarkációs vonaltól északra és délre. Mindezt a versailles-i nemzetállami rendszer összeomlása, de saját nemzetállamának nyilvánvaló gyengeségei és a 20. századi követelményekhez való alkalmatlansága magyarázta. A nép alsóbb rétegei is hajlandóak voltak elfogadni a nemzetek feletti „új rendet". Az első hónapokban az általános kollaboráció iránti hajlandóság 1941 őszéig megakadályozta jelentősebb ellenállási csoportok létrejöttét. Említésre méltó ellenállási csoportok csak azután alakultak, amikor Hitler nem válaszolt a franciák kollaborációs hajlandóságára, s az 1940-1941 telén Elzászból és Lotaringiából elűzött százezrek elvitték a nácizmusról szerzett tapasztalatukat a megszállást még elkerülő Vichy déli övezetébe. Az ellenállási csoportok csak akkor kezdtek formálódni, amikor felismerték Hitler diktatúrájánakjel- legét. Elsősorban nem nemzeti reakcióként az idegen hódítás ellen, hanem politikai-világnézeti reakcióként a nácizmus elvei ellen.

A csoportok szerveződése főleg az 1942. februári zsidóüldözés után haladt előre mindkét övezetben. Ekkor még alig foglalkoztak külpolitikai jövőtervezéssel; az „Európa" kifejezést a kollaboránsok sajátították ki. Elsősorban kritikai vélemények hangzottak el, miszerint Hitler „Európáját" nem óhajtják, mert az a Briand-terv elveinek tagadását jelenti. Az ellenállási csoportok politikai jövőcéjainak megfogalmazására három irányból érkezett ösztönzés: a szövetségesek 1942. novemberi partraszállása Észak-Afri- kában és német részről a Vichy déli övezet megszállása, illetve a közigazgatásban mind leplezetlenebb náci elvek érvényesítése; Giraud és De Gaulle konfliktusának kezdete a partraszállással; az a körülmény, hogy eközben a Francia Kommunista Párt, amely 1940-1941-ben a Hitlerrel folyó kollaborációt hirdette, fokozatosan konszolidálódott, s határozott politikai jelszavakkal (harc a „nemzeti szuverenitásért", a Szovjetunióval kötendő egyezményért) áttért az ellenállásra. Ezzel a nem kommunista ellenállási csoportokat világos programjuk megfogalmazására kényszerítette. 1942 novemberéig mindkét övezetben három-három, nagyobb területeket átfogó ellenállási csoport alakult egyenként néhány száz aktivistával, s később talán néhány ezer segítővel. A csoportok a déli övezet megszállása, illetve az 1943 májusában megalakult csúcsbizottság (Conseil National de la Résistance) létrejötte után szervezetileg továbbra is elkülönültek egymástól.

A nem kommunista ellenállás fő csoportjai 1943-1944-től külpolitikaijövőcéljuknak az európai föderációtjelölték meg. De Gaulle, aki magát Londonban a „Szabad Franciaország" szószólójává tette, sohasem osztotta az országon belüli ellenállás szándékainak egységét. Nem antifasisztaként, hanem tiszta nemzeti megfontolásból védelmezte Fran- ciaországjövőbeli autoritatív hegemóniáját, Németország feldarabolását stb. az ellenállás külföldi bizottsága más tagjaival szemben. Külpolitikai elképzelései megegyeztek a kommunista párt céjaival: szuverenitás, Németország feldarabolása, szerződés a Szovjetunióval. Ezért a háború végén a kommunista „nemzeti frontot" előnyben részesítette az ellenállás többi részeivel szemben.

1940-ben a lakosság többsége Belgiumban is hajlott az új összeurópai rendszer megteremtésére, még ha mindez német hegemóniával is történik. A belga lakosság háromnegyede csatlakozott a nácik „új rendjéhez", de a fasiszta csoportok nem engedélyezték a kormány megalakulását, mert abban reménykedtek, hogy ők kaparintják meg a megalakulandó Gau (körzet) vezetését. A megszállás első telének elmúltával azonban világossá vált a katonai kormányzás mögött kirajzolódó uralom igazi jellege. A lakosság mind nagyobb része fordult a brit birodalom és rendszer védelme felé. A többi kisebb országhoz hasonlóan a formálódó belga ellenállás is ritkábban vállalkozott „háború utáni tervezésre", hiszen azok az első világháború után nagyságrendjük miatt nem gyakorolhattak komolyabb befolyást a nemzetközi politikára. 1942-re a belga ellenzéki központban tovább növekedett a meggyőződés, hogy a semlegesség nem tartható tovább, és a német uralom helyett inkább a brit befolyásra van szükség. A szocialista párt új illegális elnöksége – amely 1936-ban a legerősebb, 1939-ben az

ország második legerősebb pártját vezette és elsőként alakult újjá az illegalitásban –, 1942 tavaszán kiadott programjának külpolitikai részében egyedüli lehetőségként valamennyi ország nemzeti szuverenitásának korlátozását, végrehajtó hatalommal rendelkező nemzetközi döntőbíróságfelállítását követelte. Felvetette a Népszövetség eszméjének továbbfejlesztését és a nemzetközi gazdasági szolidaritás követelését.

A szűkebben vett ellenállás 1942-től lassan formálódott, s a kisebb helyi csoportok mellett három területek feletti szervezet alakult ki: a kicsi, szorosan szervezettjobboldali MouvementNationalRoyaliste (Nemzeti királypártiak mozgalma) csoport, amely a háború után a királyságért küzdött, de ellene a demokratikus londoni emigráns kormány is harcolt; a Pire tábornok által felállított Légion Belge, amelyet az emigráns kormány szinténjobboldalinak tekintett és nem támogatott. A légió erre határozottan kjelentet- te, hogy a szövetségesek puszta segélyszervezetének tekinti magát és semmiféle politikai cél nem vezérli. Ezt követően a londoni vezetés 1943-ban Armée Secrétenek (Titkos Hadseregnek) ismerte el. Ez magyarázza, hogy e legnagyobb csoport illegális röpirataiban nem találhatunk utalást külpolitikai céjaira. A harmadik csoportot a Front de l'Inde-pendance (Függetlenségi Front) alkotta, amely kezdetben baloldali katolikus lelkészekből állt és egyértelműen világnézeti meghatározottságú volt. 1943-tól azonban kommunista befolyás alá került, akik Belgiumban tudatosan lemondtak saját szervezet alakításáról. Így náluk is elmaradt az önálló külpolitikai célok megfogalmazása.

A náci uralom fokozatos kiismerése és az összeurópai ellenállás nyomán a belga értelmiség soraiban is elterjedt Európajövendő föderatív szervezetének elképzelése. Az ország harmadik legerősebb illegális pártjában, a liberálisok soraiban hosszú vita folyt az Európai Unióról.

Az ország négy és fél éves megszállása idején Paul Struye, a löweni katolikus egyetem professzora, s a legfontosabb belga illegális újság, a La Libre Belgique kiadója szabályos időközökben jelentéseket készített a belga közvélemény ítéleteiről, amelyek gépírásos formában Párizsba, Bernbe, Madridba, Londonba és a Vatikánba is e jutottak.

A nácik által megszállt országok között az első „hazafias reflex" leginkább Hollandiában bontakozott ki, amelynek semlegességét az első világháborúban még figyelembe vették. Már röviddel a „támadás" után különböző, kézzel vagy géppel írt, sokszorosított röplap jelent meg, amely bátorságra buzdított és a szabadság visszatérésében bízott. A holland Nemzetiszocialista Mozgalom taglétszáma a német támogatás ellenére 30 ezerről csak 50 ezerre nőtt. A lakosság nagy többsége az elszigetelt semlegesség védelmét nem tekintette többéjó megoldásnak, s 1940júliusában támogatta a valamennyi párt részvételével megalakított Nederandsche Unie-t (Holland Unió), hogy tárgyajon a német képviselőkkel a Hollandiának az összeurópai-ugyan német hegemóniájú – keretekben autonómiát biztosító pozícióról. E hajlandóság azonban nemcsak 1940-1941 telének eseményei és Hitler válaszainak hiánya miatt lanyhult, hanem az amszterdami zsidók elleni razziát követően is. Az ottani lakosság 1941. február 25-26-i általános sztrájkja kifejezte a felismerést, hogy ilyen rendszerrel nem lehet együttműködni. A Neder- landsche Unie még a pártok 1941. júniusi betiltása előtt széthullott.

Ezután gyors ütemben alakultak a szinte kizárólag világnézeti alapokon álló ellenállási csoportok. Az illegális lapok cikkei az emberi méltóság visszaállítását, a keresztény emberkép újbóli felfedezését állították az elembertelenedett állami hatalommal szembeni ellenállásuk középpontjába. A legtöbb ellenállási csoport – a francia gyakorlatnál is erőtelesebben – az illegális lapok szerkesztői- és kiadói csoportjai körül alakult ki.

A soknemzetiségű közép- és kelet-európai térségben elsősorban a szűk politikai mozgástér és az iparosodást megakadályozó gazdasági szétttagoltság miatt végül is félfasiszta, elnöki vagy monarchista rendszerek alakultak ki, amelyek akadályozták a termelési és társadalmi kibontakozást. A szocialista és parasztpártok a föderatív összefogást támogatták: Coudenhove-Kalergi Páneurópa mozgalmának erős csoportjai alakultak ki; kényszerűségből maguk a katonai alapokon álló etatista-konzervatív oligarchiák is – Nyugat-Európától eltérően – a kisantanttal és a Balkán-szövetséggel a nemzetek feletti szervezetek kezdeteit vetették meg. A dunai térségben Lengyelország kivételével a német hegemóniájú „új rend" kísérletének támogatottsága azonban erősebb volt, mint Nyugat-Európában.

Az 1919 utáni nemzetállami rendszer tarthatatlanságát érzékelve a közép- és kelet-európai térség angolszász emigrációban élő politikusai határozottabban léptek fel az európai-föderalista gondolatért, mint a nyugat-európaiak. Ezt igazolta a cseh-lengyel és görög-jugoszláv konföderációs szerződések terve, a közép- és kelet-európai parasztpárti és munkásképviselők közös nyilatkozatai és a közös tervezések. Ráadásul a háború végén Moszkva szándékával szemben a délkelet-európai kommunista vezetők is a föderatív összefogást sürgették.

Ezért a térség országainak ellenállási mozgalmaiban az európai föderális összefogás gondolata fontos szerepetjátszott. A cseh-lengyel összefogás kapcsán elhangzott, hogy szükségesnek tartották a soknemzetiségű

közép- és kelet-európai térség regionális alföderációját. Azt azonban nem a Szovjetunió és Nyugat-Európa közötti szuverén blokkban képzelték el, hanem az Atlanti-óceántól a Szovjetunió határáig terjedő összeurópai föderáció egyik összetevőjeként. A lengyel ellenállás mindkét megszálló ellen irányult, amelyek az 1939. augusztus 23-i Hitler-Sztálin-paktum értelmében felosztották az országot. A német megszállást rosszabbnak tekintették és az 1941 júniusa utáni világkonstellációnak megfelelően elsősorban ellenük harcoltak. De az ország keleti felének megszállását sem tekintették elfogadhatónak. A polgári ellenállást a korábbi Pilsudski-rendszer ellenzékének négy demokratikus pártja vezette; tőlük elkülönült egy kisebb kommunista funkcionárius csoport.

6. fejezet - VI. Európa megosztása (1945-1949) Németh István

1. Európa a második világháború végén (1945)

A második világháború utáni európai erőviszonyokról a Hitler-ellenes koalíció 1943 októbere és 1945 augusztusa közötti konferenciáin döntöttek. A németek által megszállt országok ellenállási mozgalmai csak szerény mértékben járulhattak hozzá az újjáalakuláshoz. 1945-ben sehol sem zajlottak tömegmozgalmakon alapuló forradalmi változások, mint az első világháború végén Oroszországban, a Habsburg Monarchiában és Németországban. Alapvető változásokra mindenütt csak a győztes hatalmak beavatkozása nyomán került sor, ami rövidesen aztjelentette, hogy Európában saját társadalmi rendszerüket vezették be.

Bipoláris béke - a szövetségesek konferenciáinak döntései (1943-1945)

Európa háború utáni rendjének kialakítása 1943 őszére nyúlt vissza, amikor a Hitler-ellenes koalíció három hatalma (az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió) a sztálingrádi fordulatot követően egyeztetni kezdte katonai lépéseit a Hitler által rögtönzött „Európa-erőddel" szemben. Sztálin rövidesen csatlakozott Németország „feltétel nélküli kapitulációjának" követeléséhez, amelyet 1943. január 24-én Roosevelt és Churchill casablancai konferenciáján fogadtak el.

A három hatalom első'moszkvai külügyminiszteri konferenciája (1943. október 19-28.) a háború utáni európai rendet illetően még csak egy közös eredményt hozott: Ausztriát független köztársaságként 1937. évi határaival állítják helyre. De létrehozták a londoni székhelyű Európai Tanácsadó Bizottságot (European Advisory Commission – EAC) a háború utáni Európa sorsának közös tervezésére és a szövetségesek együttműködésének biztosítására. A konferencia elfogadott egy többértelmű nyilatkozatot Olaszország megtisztításáról a „fasiszta" és a „fasisztabarát elemektől" (Olaszország 1943. szeptember 3-án kapitulált) és bejelentette a német háborús bűnösök elítélését a háború után.

A háború utáni Európa arculatáról a „három nagy" (Roosevelt, Churchill és Sztálin) 1943. november-decemberi teheráni konferenciája döntött. A nyugati hatalmak egyetértettek a régi Curzon-vonalon (a Bug és a San folyók mentén) húzódó új lengyel-szovjet határral és a Königsberg környéki északi kelet-porosz területek szovjet bekebelezésével; Lengyelországot Németország rovására nyugatra, az Oderáig tolták el. Bizonytalan maradt azonban szociális struktúrája és jövendő politikai rendje. Tito jugoszláviai partizánvezért szövetséges főparancsnoknak ismerték el, ami gyakorlatilag az emigráns királyi jugoszláv kormány bukását jelentette. Ugyanakkor Roosevelt – Churchill támogatásával – ragaszkodott Finnország szabadságához, de hiába követelt korrekt szavazásokat a balti államok Szovjetunióhoz csatlakozása ügyében.

Elvi egyetértés született Németország feldarabolásáról. Roosevelt szerint a „birodalom" fogalmát sem lehet meghagyni a német tudatban. Németországot öt részre tervezte felosztani. A brit kormány Attlee-terve a kelet- és közép-német térséget Mecklenburgig, Szászország-Anhaltot és Türingiát a szovjet hadseregnek ítélte. Az amerikai csapatok Dél-Németországot szállnák meg, a fennmaradó kedvező gazdasági és közlekedési hálózatú északnyugatra pedig a britek vonulnak be. A terv Berlinben a három hatalom közös megszállásával és igazgatásával számolt. Sztálin a nyugati államférfiakkal ellentétben tartózkodott Németország jövőjére vonatkozó elképzelései körvonalazásától, s nem kötelezte el magát egyik nyugati terv mellett sem.

1940. december 12-én Benes, a londoni csehszlovák emigráns kormány elnöke a nyugati hatalmak 1938. évi „árulása" és az időközben megváltozott erőviszonyok miatt „barátsági szerződést" kötött a Szovjetunióval. Ebben megerősítették az ország szuverenitását, függetlenségét és a müncheni egyezményben rögzített határait, de a szerződésben már egyértelműen felismerhető volt Csehszlovákia keleti orientációja is.

Az EAC 1944. januári első hivatalos tanácskozásán a brit kormány által előterjesztett Attlee-terv megegyezett Németország felosztásának 1943. novemberi tervével, illetve a későbbi megszállási övezetekkel. A szovjetek azonosultak az Attlee-terv területi elképzeléseivel, de a britek részéből Braunschweig tartományt maguknak igényelték. A brit vegyes megszállásijavaslattal ellentétben a zárt megszállási övezetekért emeltek szót, amelyek így kizárólag egy hatalom ellenőrzése alá kerülnének. Csak Berlin esetében hajlottak a közös megszállásra.

Az 1944. május-júniusi első brit-szovjet katonastratégiai megállapodás nyomán (amelyet Roosevelt is jóváhagyott) Románia és Bulgária szovjet, Görögország és Jugoszlávia brit „operációs övezetté" vált.

Kapitulációjuk (1944. augusztus-szeptember) után Sztálin és Churchill elhatárolták délkelet-európai befolyásukat. Románia 90, Bulgária és Magyarország 80 százalékban szovjet „befolyás" alá kerül, miközben Görögországban 90 százalékos brit, Jugoszláviában pedig 50-50 százalékos brit és szovjet befolyás érvényesül. Így gyakorlatilag egész Délkelet-Európa szovjet befolyás alá került. Jugoszlávia pozíciója azonban továbbra is bizonytalan maradt.

Lengyelország a Szovjetunió számára legfontosabb ország sorsa már ebben a korai szakaszban eldőlt. A szovjet csapatok támogatásával 1944 júliusában megalakított lublini Nemzeti Felszabadítás Lengyel Bizottságát a Szovjetunió Lengyelország egyedüli képviselőjének ismerte el. A vele kötött egyezmény Lengyelország jövőbeli határát az Odera és a lausitziNeisse vonalában rögzítette. A Szovjetunió nem támogatta a londoni emigráns kormány támogatását élvező Honi Hadsereg 1944. augusztus 1-jei varsói felkelését, amely október 2-án kapitulációjukkal végződött. Amikor a Vörös Hadsereg 1945. január 17-én bevonult Varsóba, a nyomában érkező Lublini Bizottság már egész Lengyelország kormányaként működött, s megtagadták a londoni emigráns kormány hazatérését.

A „három nagy" 1945. februári jaltai konferenciáján Lengyelország nyugati határainak rögzítésekor azonban jelentős véleménykülönbségekjelentkeztek. Ezért a konferencia nyilatkozata kjelentette, hogy „Lengyelország területének jelentékenyen növekednie kell északon és nyugaton". Rögzítették Németország négy megszállási övezetre való felosztását, s a francia igények brit és amerikai övezetből való kielégítését: megkapta Baden és Württemberg egy részét, a brit övezetből pedig a Saar-vidéket és Rajna-vidék-Pfalzot. (A Saar-vidéket két évvel Jalta után kivették a francia megszállási övezetből, s Németországtól független tartománnyá nyilvánították, gazdaságilag azonban közvetlenül Franciaországhoz tartozott.) Felállították a berlini székhelyű Ellenőrző Tanácsot, mint a legfelső szövetségesközi igazgatási szervet; elhatározták a nemzetiszocializmus és a militarizmus felszámolását, s Németország teljes leszerelését és nácitlanítását; a németeket jóvátételre kötelezték az elkövetett rombolások arányában.

Roosevelt elnök váratlan halálával (1945. április 12.) az európai háború utolsó szakaszában egy ideig bizonytalanság uralkodott a két „szuperhatalom"jövendő viszonyát illetően. De az új amerikai elnök, H. S. Truman még egyszer visszatért elődje kompromisszumokra hajló irányvonalához.

A német Wehrmacht feltétel nélküli kapitulációját 1945. május 7-én Reimsben, Eisen- hower tábornok főhadiszállásán, és május 8-án Berlin-Karlshorstban, a németországi szovjet hadseregek főhadiszállásán írták alá. Az ezerévesre tervezett nemzetiszocialista birodalom totális vereséggel fejezte be tizenkét éves fennállását. A kapituláció 1945. május 9-én 0.01 órakor lépett életbe. A nemzetiszocialista Német Birodalom európai szövetségesei – Olaszország, Románia, Finnország, Bulgária és Magyarország – már korábban feladták a harcot és legtöbbjük elfordult Németországtól.

A másodikvilágháború szörnyű emberveszteséget követelt: mintegy 55 millióan veszítették életüket. A Szovjetunióban 20,6, Kínában 11,8, Lengyelországban 6, Németországban 5,25, Japánban 1,8, Jugoszláviában 1,7, Magyarországon 1, Franciaországban 0,8 millió volt az áldozatok száma. Pontos adatok híján ötmillióra becsülik a nemzetiszocialisták iparszerű módszerekkel meggyilkolt áldozatainak számát. A háború Európában ráadásul húszmilliós lakossági mozgással (lakóhelyükről való elűzés, elhurcolás, kitelepítés, menekülés, lakosságcsere stb.) járt.

A négy szövetséges hatalom átvette Németország politikai irányítását, amelyet 1945. június 3. nyilatkozatukban hivatalosan is megerősítettek. A „három nagy"július 17-én a Pots- dam melletti Cecilienhof kastélyban tartott konferenciája elsősorban a jaltai irányvonalakat pontosította az időközben tejesen megszállt Németországban. Utasításai előírták az ország tejes leszerelését és demilitarizálását, s a haditermelésre felhasználható egész német ipar megsemmisítését vagy ellenőrzését. A politikai elvek között megállapodtak a korábban elfogadott nácitlanításban, amely a nemzetiszocialista párt szervezetei és intézményei feloszlatásáról, a háborús bűnösök bíróság elé állításáról és internálásáról intézkedett, akik veszélyesek lehetnek a megszállásra vagy annak céjaira. A konferencia határozatai az ország közigazgatását a politikai berendezkedés decentralizálására és a helyi szervek felelősségérzetének növelésére alapozták. A demokratikus elvek szerint egész Németországban vissza kívánták állítani a helyi önkormányzatot, részben választott tanácsok útján, a katonai biztonsággal és a katonai megszállás céjaival összeegyeztethetően.

A Németország feldarabolási terveitől való csendes eltávolodásuk után – Byrnes amerikai külügyminiszter kompromisszumos javaslatát elfogadva – a három vezető megállapodott, hogy Németországot a megszállás alatt „gazdasági egységként" kezelik, de nem hoznak létre központi német kormányt. A Szövetséges Ellenőrző Tanács égisze alatt azonban államtitkárok vezetésével „néhány fontos központi német igazgatási szervet" alakítanak a pénzügy, szállításügy, közlekedés, külkereskedelem és ipar területén. A rendelkezések ugyan a

német egység fenntartásának szándékára utaltak, de a byrnesi kompromisszum Szovjetuniónak tett jóvátételi ígéretei ugyanakkor meg is kérdőjelezték azt.

A Szovjetuniónak ugyan nem sikerült felvetetni a potsdami dokumentumba a Németország által fizetendő konkrét jóvátételi összeget (10 milliárd dollárt, megközelítőleg a javasolt összeg felét), de kilátásba helyezték, hogy a Szovjetunió jóvátételi igényeit megszállási övezete folyó termeléséből és az európai befolyási övezetében lévő országok kintlévőségeiből elégíti ki. A Szovjetunió saját részéből kárpótoja Lengyelországot. Az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és ajóvátételrejogosult többi országjóváté- teli igényeit a nyugati övezetekből és a megfelelő külföldi német befektetésekből fedezik. Arról is megállapodtak, hogy a Szovjetunió a saját megszállási övezetéből kapottjóvátétel kiegészítéseként a nyugati övezetekből is kap jóvátételt; a német békegazdaság számára nem szükséges és a nyugati övezetekből elszállítandó, felhasználásra alkalmas és komplett ipari berendezések 15 százalékának fejében azonos értékű élelmiszert és más terméket szállít. Ezen túlmenően „10 százalékát a német békegazdaság számára nem szükséges és a nyugati övezetekből elszállítandó ipari berendezéseknek oly módon, hogy ezt a szovjet kormánynak jóvátétel címén, fizetés vagy bármilyen más ellenszolgáltatás nélkül adják át".

Ajelentős német külföldi kintlévőségekről megállapították, hogy a Szovjetunió ilyenekre csak Bulgária, Finnország, Magyarország, Románia és Kelet-Ausztria esetében jogosult; a világ többi országában lévő német érdekeltségek érintetlenek maradtak. Egyúttal az Egyesült Államok és Nagy-Britannia lemondott az itt lévő német aktívákról. Rögzítették azt is, hogy a szovjet kormány nem tart igényt a szövetséges csapatok által Németországban zsákmányolt aranyra. A Szovjetunióba irányuló első nagy jóvátételi szállítmány

1. március 31-én hagyta el Bréma kikötőjét. Május 3-án azonban az amerikai kormányzat „a gazdasági egység megteremtéséig" leállította a további üzemek leszerelését, s azzal érvelt, hogy majd azok teremtik meg ajóvátételek alapját. Ezzel a német egység további darabja veszett el; a potsdami jóvátételi szabályozás az egységet zavaró gyú- anyagként hatott és gyorsította az elkülönülést.

Miután a lengyel „nemzeti egység kormányába” néhány emigráns politikust is bevettek, július elején a nyugati hatalmak is elismerték a kormányt, amely szovjet támogatással már a jaltai konferencia idején bejelentette Szilézia és Kelet-Poroszország lengyel igazgatásba való vételét és1945 március közepén a keleti német területen négy új vajdaságot hozott létre.

Potsdamban ideiglenesen szabályozták a keleti német határokat. Az ideiglenes lengyel kormány heterogén összetétele ellenére kiálltak az Odera-Neisse-vonal mellett. A határozat elfogadásával jelentős részt kivontak abból a német területből, amelyből a gazdasági jóvátételeket fedezni lehetett, mivel fontos mezőgazdasági vidékek és az egyik legjelentősebb szén- és vasérctermelő terület, Felső-Szilézia is hozzá tartozott. A három kormányfő egyetértett abban, hogy Lengyelország nyugati határainak békekonferencián történő végleges rögzítéséig az Odera-Neissétől keletre fekvő területek Danzig egykori szabad várossal együtt a lengyel állam igazgatása alá kerülnek, de „e vonatkozásban nem lehet a németországi szovjet megszállási övezet részének tekinteni". A lengyel állam így hozzávetőlegesen 200 kilométerrel Nyugatra tolódott. A konferencia megnyitásakor az amerikaiak és az angolok befejezett tények előtt álltak, mert a szovjetek a fenti területeket már lengyel igazgatásnak rendelték alá, maguk pedig megszállták a kelet-poroszországi Königsberg városát és közvetlen környékét.

Mivel a szövetségesek az etnikai homogenitás elvét már Potsdam előtt a közép- és délkelet-európai országok állami megújulása feltételének ismertékel, a potsdami konferencián megállapodtak a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt többmilliós német lakosság vagy egy részének Németországba telepítéséről. 1950-ig – a középkori keleti német bevándorlás eredményeit erőszakosan megváltoztatva – Németország nyugati övezeteibe 7,9 millió, a szovjet övezetbe pedig 4,5 millió lakóhelyéről elmenekült, elüldözött vagy áttelepített érkezett.

A potsdami konferencia visszavonta a kelet-nyugati övezethatárra a Németország elfoglalása során túlságosan előreszaladt (a Wismar-Elba-Mulde vonalát elért) angol-

szász csapatokat, amely feltétele volt a szovjet csapatok által elfoglalt Berlin nyugati övezeteibe való bevonulásuknak. Ausztria és Bécs – ahol a szovjetek által elfoglalt Bécsben Renner kancellárságával ideiglenes kormány alakult – a szövetségesek egyezménye (1945. július 9.) értelmében szintén négyhatalmi megszállás alá került. Így a Németországról és Ausztriáról szóló megállapodások és ezzel a közép-európai hatalmi övezetekelha- tárolása már a potsdami értekezlet idején megtörtént.

A Szovjetunió európai kontinentális előrenyomulását hatalompolitikailag kiegyenlítette az Egyesült Államok nukleáris monopóliuma, amelyet a világnak a Hirosimára és Naga- szakira ledobott atombombákkal (1945. augusztus 6. és 9.) jelzett. A legtöbb európai abban reménykedett, hogy ez a katonai-hatalompolitikai fölény az új, liberális-demokratikus elvű Európa berendezkedésénél majd érvényesül.

A szovjet befolyási övezet

1945 májusában a Vörös Hadsereg elfoglalta Lengyelországot, Romániát, Magyarországot, Bulgáriát, Csehszlovákia nagy részét Prágával együtt, Kelet-Auszt- riátés Németország területének több mint felét. Észak-Finnországon keresztül előrenyomult Észak-Norvégiába, s a német kapituláció napjaiban elfoglalta a Dániához tartozó Bornholm szigetet. Ajugoszláv kormánnyal kötött megállapodás értelmében kiürítette Jugoszlávia északkeleti részeit Belgrád fővárossal együtt, amelyet még 1944 októberében Tito partizánhadseregével együtt szabadított fel.

A szovjet vzetéspolitikai céljai – az egységes elképzelésen belül – az egyes országokban eltérően jelentkeztek. Minden esetben igyekezett elkerülni a sematikus, sőt sürgető „szov- jetizálás" látszatát. Különbséget tettek feltétlenül szovjet befolyás alá kerülő országok, egyfajta „sakkban tartottak", s a nyugat-európai amerikai-angol hatalmi térséggel szembeni külső, semleges biztonsági gyűrűt alkotó országok között.

A norvég és dán területek megszállása főleg a skandináv országokkal, illetve a háborúban semleges maradt, de átmenetileg Németországhoz közeledő Svédországgal szembeni szovjet erőt demonstrálta. 1945. szeptember végén a Vörös Hadsereg kivonult Észak-Norvégiából, immáron közös határukra. A Finnországgal 1944. szeptemberben kötött fegyverszünetben annektálta ugyanis a Barents-tengernél Petsamo (Pe- csenga) területét, így közös norvég-szovjet határ jött létre. Bornholm szigetét a szovjetek csak 1946 áprilisában ürítették ki, mert birtoklásával a dán kormány összetételére igyekeztek nyomást gyakorolni. A nyugati hatalmak reakcióira és Svédország esetleges „nyugati" közeledésére való tekintettel lemondtak Finnország tejes megszállásáról, de a Helsinki közelében fekvő Porkkala-Udd haditengerészeti támaszponttal (1956-ig) tartották sakkban, jelentősen befolyásolva a finn kül- és belpolitikát.

Lengyelország kulcsszerepet kapott a szovjet Európa-politikában, mivel átmenő, s összekötő országot jelentett Németország szovjet megszállási övezetéhez. Ezért szorosan bevonták a Szovjetuniót körülölelő biztonsági gyűrűbe. A lengyelek oroszellenes beállítottsága és az angolszász hatalmak különleges érdekei miatt azonban Sztálinnak óvatosan kellett cselekednie. Néhány emigráns lengyel politikus kormányba vételével teljesítette a jaltai konferencia határozatait, ezzel megszerezte a nyugati hatalmak elismerését, s egyúttal megbuktatta a londoni emigráns kormányt. A keletnémet területek Lengyelországnak való átengedése miatt Sztálin hosszú távú német-lengyel ellentéttel és az esetleges német reváns miatti lengyel félelemmel számolt. Utóbbit kamatoztatva azt sugallta, hogy az új Lengyelország biztonsági érdekét csak a Szovjetunióval való szoros kapcsolat garantálhatja. Az 1945. augusztus közepén aláírt szovjet-lengyel határegyezmény – Lengyelország javára tett kisebb engedményekkel – lényegében a Curzon-

vonalat rögzítette végleges keleti lengyel határként. Szabályozták az így szovjet területre került lengyelek áttelepítését is, akiknek nagyobb részét (1,5 millió ember) az egykori keleti német területekre (a lengyel terminológia szerinti ún. „visszaszerzett területekre") telepítették. A térség viszonylag gyors betagolása, s a nagyszámú lakossági migráció révén végül az új Lengyelország kisebbségi probléma nélküli nemzetállammá vált. 1945 júniusában helyreállították a régi cseh-lengyel határt is. Az új nyugati határ lengyel revíziós igényeinek engedve októberben szovjet részről hozzájárultak Stettin és a tőle nyugatra eső szélesebb területsáv elfoglalásához.

A Nemzeti Egység Ideiglenes Kormánya számára nagy nehézségetjelentett a különböző fegyveres ellenállási csoportok (Nemzeti Fegyveres Erők, a Honi Hadsereg egységei, az Ukrán Felkelő Hadsereg) leverése, amelyek a szovjetizált Lengyelország ellen fordultak. Katonai megtörésük többszöri amnesztia kihirdetésével 1947 közepére sikerült. A Szovjetunióban lévő lengyel hadifoglyokból szerveződő, a nyugati frontokon Németország ellen küzdő egykori Anders-hadseregből 1945 őszéig csak egyötödük (55 000 fő) tért vissza Lengyelországba.

Az 1947. januári népszavazáson, majd az őszi választáson a kormány csak terrorral és csalással érte el a kívánt eredményt. Mikolajczyk 600 000 taggal rendelkező Parasztpártja csak 27 parlamenti helyet szerzett. Emiatt párthíveivel októberben elhagyta az országot. A miniszterelnök a szocialista Józef Cyrankiewicz lett.

A szovjet értelmű – de nem szovjetizáló – váltóállítás legkönnyebben Csehszlovákiában ment végbe, ahol a Szovjetunió régi szimpátiával rendelkezett, amely a nyugati hatalmak 1938. müncheni „árulása" miatt tovább növekedett. Benes 1945. március végén Moszkvában a miniszteri pozíciók egyharmadát és államtitkári

posztokat ígért a Csehszlovák Kommunista Pártnak a megalakuló Cseh és Szlovák Nemzeti Front kormányában. Ennek ellenére Sztálin június végén Kárpát-Ukrajnát a Szovjetunióhoz csatolta, amelynek így – a két világháború közötti időszaktól eltérően – közös határa lett Csehszlovákiával és Magyarországgal. A szudétanémetek kitoloncolását kísérő nacionalista hullámot a kommunista párt jól kamatoztatta: az 1946. május 26-i alkotmá- nyozó nemzetgyűlési választásokon 38 százalékot szerzett, s ezzel a legerősebb párt lett. Benes, a köztársaság elnöke Klement Gottwaldot, a kommunista párt vezetőjét nevezte ki az új koalíciós kormány elnökének. A szovjet célok Csehszlovákián belül annyira biztosnak tűntek, hogy a Vörös Hadsereg 1945. december 1-jén – a Nyu- gat-Csehországban állomásozó amerikai csapatokkal egyidejűleg – kivonult az országból.

Csehszlovákiával ellentétben Ausztriában és Magyarországon a kommunista párt jóval szerényebb lakossági támogatással rendelkezett. 1945. október végén szovjet-amerikai megállapodással, nyugati kompromisszummal feloldották a két kormány elismerése körüli konfliktusaikat. Az amerikaiak elismerték a két kormányt, és szabad választásokra került sor. Ausztriában az 1945. november 25-i választásokon az Osztrák Néppárt és az Osztrák Szocialista Párt szerzett többséget, s a néppárti Leopold Fiegl miniszterelnökségével nagykoalíciós kormány alakult. A lépés az ország egységét fejezte ki a megszálló hatalmakkal szemben, s hozzá kívántjárulni a két világháború közötti időszakra jellemző „fekete" és „vörös" közötti túlzott feszültség megszüntetéséhez. Magyarországon az 1945. november 4-i választásokon a kommunista párt csak a szavazatok 16 százalékát szerezte meg. A Kisgazdapárt 57 százalékot kapott, s Nagy Ferenc személyében miniszterelnököt állíthatott. A kommunista párt képviselői azonban bent maradtak a kormányban; kézben tartották a belügyminisztériumot és a rendőrséget. Így Rákosi Mátyás, a kommunista párt első titkára által meghirdetett „szalámi-taktikával" folyamatosan erősítették a kommunista pozíciókat az országban.

A magyarországi tapasztalatok miatt a szovjet hatalmi övezetben szakítottak a szabad választásokkal való „kísérletezéssel". Románia és Bulgária esetében ezért a nyugatiakkal már nem lehetett kompromisszumot elérni. Az 1945. decemberi moszkvai külügyminiszteri konferencián csak abban állapodtak meg, hogy az ellenzék „lojális" képviselőit beveszik Románia ésBulgária kommunista többségű kormányaiba. A baloldali és balközép orientációjú bolgár kormány elutasította ezt a tanácsot, a Petru Groza vezette román kormány azonban egy-egy parasztpárti és liberális párti képviselőt kooptált a kormányba, így a nyugati hatalmak 1946. februárban elismerték a kormányt. Romániában csak 1946. november 19-én tartották az első nemzetgyűlési választásokat, amely a szovjet főhatalom árnyékában a várakozásoknak megfelelően a kormányon lévő baloldali orientációjú pártok választási koalíciójának (Országos Demokrata Arcvonal) vitatott, 84 százalékos győzelmét hozta. luliu Maniu Nemzeti Parasztpártja a hivatalos adatok szerint mindössze 33 képviselői helyet szerzett. Mihály király 1947 decemberéig Románia királya maradt, miközben a monarchiát Magyarországon 1946. februárban, Bulgáriában 1946. decemberben, Jugoszláviában 1945. novemberben és Albániában 1946. januárban már felszámolták.

Bulgáriában az 1945. november 18-i parlamenti választásokon a Hazafias Front kommunista dominanciát elfogadó irányzatai közös listájukkal megszerezték a szavazatok 86 százalékát. Sztálin elérkezettnek látta az időt Georgi Dimitrov hazaküldésére. Itt az ellenzék erőit különösen keményen elnyomták.

Míg a fenti országokban az eseményeket a Szovjetunió irányította, támogatta és sikerre segítette a gyenge kommunista pártokat, Albániában ésJugoszláviában a háború során a kommunista vezetésű partizánmozgalmak saját erőből szerveződtek meg és küzdöttek a német megszállók ellen. Albániában az Enver Hodzsa vezette, jugoszláv támogatást élvező ellenállási szervezet (Antifasiszta Nemzeti Felszabadító Tanács) már 1944 novemberében, a német csapatok kivonása után „népi demokratikus" rendszert hozott létre, az 1945. augusztusi földreformtörvénnyel a szovjet mintát követve szétzúzta a hagyományos agrárstruktúrát. Az 1945. december 2-i alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon a kommunista párt vezette Demokratikus Front győzött. 1946. január közepén Albániát népköztársasággá nyilvánították. Az ország Jugoszláviától való tejes függősége 1948-ig, Sztálin és Tito szakításáig tartott. Ezután Albánia egyértelműen a Szovjetunióhoz fűződő feltétlen barátság híve lett.

Jugoszláviában a Tito által irányított kommunista partizánmozgalom a csetnikek Mihajlovic vezette nacionalista szerb ellenállási mozgalmával vívott véres polgárháború után 1945 tavaszára az egész országot meghódította. Korábban előbb együtt, majd külön harcoltak a megszálló (németek, olaszok, magyarok, bolgárok) hatalmak, illetve a horvát usztasa állam ellen. Tito csak vonakodva fogadta el a szövetségesekjaltai megállapodását a királyi emigráns kormány néhány képviselőjének kormányba vételéről. Ezután azonban a nyugati hatalmak is elismerték kormányát. Az egyértelmű szovjet orientáció nem csak a két ország 1945. áprilisi barátsági szerződésben nyilvánult meg, deaju- goszláv kommunista vezetés második embere, Edward Kardej is úgy nyilatkozott néhány hónap múlva, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) már most a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) részét képezi, s később Jugoszlávia is feloldódik a Szovjetunióban. Sztálin a nyugati

hatalmakra való tekintettel ezt ugyanúgy visszautasította, mint ajugoszláv igényeket az ausztriai Dél-Karintiára Klagenfurttal együtt, valamint az olasz Venezia Giulia részeire.

1945 kora nyarán a legélesebb kelet-nyugati feszültség Európában, a jugoszláv-oszt- rák-olasz határterületenjelentkezett. 1945 májusában Jugoszlávia kivonult Dél-Karintiá- ból; majd a Tito, illetve az olaszországi brit-amerikai megszállók közötti megállapodást (demarkációs vonal Venezia Giuliában és az Isztrián) követően Triesztet és Polát a britek szállták meg.

A nyugati hatalmi övezet

A felszabadulás pillanatában több okból nem volt realitásuk azoknak az európai szövetségi-állami terveknek, amelyeket az ellenállási mozgalmak válaszként javasoltak Hitler „Európa-erődjére", illetve az Európán kívüli „szuperhatalmak" európai érvényesülésének fenyegető elvesztésére. Ezek az elképzelések nemcsak az együttműködésre váltó szuperhatalmak érdekeivel, hanem Nagy-Britannia és Franciaország további nagyhatalmi ambícióival is ütköztek.

Nagy-Britanniáttejesen kimerítette a hatéves háború, amelynek második felétől az ország pénzügyileg és politikai-stratégiailag mindinkább az Egyesült Államok függőségébe került. Az Egyesült Államokhoz fűződő „különleges" történeti és etnikai kapcsolódása miatt azonban a háború után a kontinentális európai államoktól eltérő Európa-politiká- ba kezdett. Arra törekedett, hogy megőrizze világbirodalmát, további gyarmatainak csak fokozatosan engedélyezzen domíniumi státuszta Brit Nemzetközösségen belül, sa „három nagy" tagjaként alakítsa Németország, majd Japán legyőzése után a kelet-ázsiai kérdést.

Az 1945 júliusában kormányra került Munkáspárt így a világpolitikai igények és a belső reformok szinte feloldhatatlan dilemmájába került. Attlee kormánya a belpolitika primátusa mellett döntött, de nem mondott le világpolitikai jelenlétéről, sőt rövidesen saját nukleáris erőt igyekezett létrehozni. Másrészt már 1947 augusztusában tejes függetlenséget adott a Brit Nemzetközösségen belül Indiának és Pakisztánnak, s 1948-ban Burmának. Mindezt azonban nem tekintette tengerentúli kötelezettségeivel való szakításnak, hanem továbbra is jelen kívánt maradni a világ valamennyi részén. A brit lakosság erőtejes megadóztatása széles körű reformokat (tejes foglalkoztatottság, munkanélküli- és öregségi biztosítás, díjtalan orvosi ellátás) sürgetett, amelyek tovább súlyosbították a háború rendkívüli gazdasági nehézségeit, amelyeket még a kulcsiparágak, az energiaipar, a szállításügy, s az Angol Bank szocializálása is növelt. A kormány a jegyrendszer fenntartásával igyekezett enyhíteni az amerikai kölcsönbérleti szállítások leállításával beköszöntő válságot. De az ország elöregedett és tovább bürokratizált gazdasága konkurenciaképtelennek bizonyult, amikor az amerikai kormány 1947-ben nagystílusú gazdaságfejlesztési programot kínált európai befolyási övezetének. Így az angolkormány 1945-1946-ban képtelen volt és nem is hajlott a nyugat-európai befolyási övezet nemzeteinek összefogására, amikor Spaak belga külügyminiszter és de Gasperi olasz kereszténydemokrata vezető a világhatalmi pozícióról való lemondásukat és nyugat-európai vezető szerepvállalását kezdeményezte.

Franciaország nagyhatalmi restaurációja tengerentúli birtokaival együtt sokáig vitatott kérdés maradt a „három nagy" kapcsolatában. Sztálin 1941-1942-ben Roosevelttel együtt elutasította ezt, jóllehet 1943 nyarától taktikai megfontolásokból bizonyos mértékben felértékelte De Gaulle Algírban székelő „szabad francia bizottságát". Csak Churchill képviselte kezdettől fogva Franciaország visszatérését a nagyhatalmak sorába, de nem sikerült elérnie, hogy az ország részt vegyen a „nagyok" konferenciáin. A Roosevelt és De Gaulle közötti feszültség hosszan rányomta bélyegét az amerikai-francia viszonyra és a háború utáni Európa-politikára.

1944 szeptemberében De Gaulle-nak sikerült az ellenállás különböző irányzataiból Párizsban Ideiglenes Kormányt alakítani – részben a dél-franciaországi kommunista vezetésű ellenállási mozgalommal, részben az amerikai-brit katonai kormányzattal szemben –, amelyet 1944. október 23-án á három nagyhatalom is elismert. 1944. december 10-én Moszkvában francia-szovjet segítségnyújtási egyezményt kötött Sztálinnal, amely szoros együttműködést helyezett kilátásba a háborúban és azután. De Sztálin elutasította a Rajna vonalának új keleti francia határként való elismerését, jóllehet De Gaulle egyetértett az Odera-Neisse-vonal új lengyel nyugati határként való kezelésével. Sztálin csak Jaltában járult hozzá Franciaország, mint negyedik megszálló hatalom státuszához a Szövetséges Ellenőrző Tanácsban, miután rögzítették, hogy németországi és berlini megszállási övezetét az amerikai és brit övezetből jelölik ki.

Japán kapitulációja (1945. szeptember 2.) után Franciaország gyarmati hatalomként visszatért Indokínába, ahol olyan élesen leintette a Ho Si Minh vezette függetlenségi mozgalmat, hogy 1946 decemberében felkelés tört ki, amely évről évre komolyabb francia erőket kötött le. Franciaországot túlerőltette a szándék, hogy az alapvetően megváltozott feltételek közepette is megő'rizze világpolitikai helyzetét. A háborút követő években a tengeren túli pozíciótartás ambíciói a francia politikát elkerülhetetlenül az európai problémák iránti egyfajta lebegésben

tartották. De Gaulle a brit Munkáspárttal ellentétben a „külpolitikaprimátusát”vallotta, és ezért lehetőleg érintetlenül kívánta hagyni az ország túlhaladott társadalmi struktúráit.

Mivel Franciaországot nem hívták meg ajaltai és a potsdami konferenciára, ezt az ország nagyhatalmi pozíciója megkülönböztetésének tekintette. Ráadásul brit nyomásra 1945. május-júniusban be kellett váltania a Szíriának és Libanonnak tett függetlenségi ígéretét is. Mindezek hozzájárultak De Gaulle külpolitikai álláspontjának megkemé- nyedéséhez, s ahhoz a kísérletéhez, hogy kelet és nyugat között egyfajta hintapolitikát folytasson.

1945. október 21-én, a háborút követő alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon a M. Thorez vezette kommunisták (26 százalék), az ellenállásból újjáalakult katolikus néppárt (MRP, 26 százalék) és a szocialisták (SFIO, 24 százalék) lett a legerősebb politikai csoportosulás, miközben az 1940-ben elbukott Harmadik Köztársaságot képviselő radikális szocialisták messze lemaradtak. De Gaulle 1946 januárjában lemondott és visszavonult a közszerepléstől, mivel e fejlemények meghiúsították szándékát, hogy az ország választott vezetőjeként függetlenül kormányozzon a három csoporttól (tri- partizmus), s egyáltalán a mindenkori párterőviszonyoktól. A Negyedik Köztársaság alkotmánya 1946 decemberében lépett életbe, s 1958-ig maradt érvényben.

Még De Gaulle kormányzása idején került sor a vichyi kormány vezetőinek kollabo- rációs perére. Laval miniszterelnököt és Pétain marsallt 1945 októberében halálra ítélték, utóbbi ítéletét azonban De Gaulle életfogytiglani börtönbüntetésre változtatta. A kollaborációval való leszámolás Franciaországban különös intenzitással zajlott, mert a háború alatt a vichyi kormány ésa De Gaulle vezette, az országot képviselő „szabad francia bizottság" legalitása rendkívül vitatott volt, s a múlttal való elszámolás éles ideológiai küzdelmek és mítoszképzés közepette zajlott.

Norvégiában, Dániában, Hollandiában, Belgiumban és Luxemburgban a londoni emigráns kormányok visszatértek fővárosaikba, s a kollaboránsok elítélése után kisebb változásokkal restaurálták a hagyományos parlamenti-demokratikus rendszert. Belgiumban a belpolitikát a királykérdés terhelte meg, mert e nemzetet megosztotta a dilemma, hogy vissza kell-e térnie III. Leopoldnak, aki nem követte kormányát az emigrációba, hanem hadseregével a német hadifogságot választotta. Végül az 1950. márciusi népszavazás lehetővé tette visszatérését, de 1951 júliusában lemondott fia, Baudouinja- vára. Hollandiának szintén nehézségekkel kellett számolnia az 1942-1945-ben ajapá- nok által megszállt indonéziai gyarmatbirodalmába való visszatéréskor. Hiábavaló erőfeszítések után 1949 decemberében elismerték Indonézia függetlenségét és szuverenitását. 1948 szeptemberében Julianna királynő anyja, Wilhelmina leköszönte után probléma nélkül foglalta el a trónt.

A háború után bonyolult és nehéz átmenetre került sor Olaszországban. Jóllehet az ország 1943 októberétől a szövetségesek oldalán állt, Hitler egykori legfőbb szövetségeseként legyőzött és megszállt országnak tekintették. Nemzetközi státuszát csak az 1947. februári párizsi békeszerződés aláírásakor szerezte vissza.

Az ország erős szocialista-kommunista partizánmozgalmajelentős részt vállalt az ország felszabadításából. 1944 nyarától az antifasiszta egység jegyében nemzeti egységkormányok működtek. Legerősebbnek a kereszténydemokrata párt (DC), a kommunista párt (OKP) és a szocialista párt bizonyult. 1945 novemberében a kormány élére a kereszténydemokrata Alcide de Gasperi került, deakoalíciós partnerek ellentétei miatt társadalmi reformot nem kezdeményezhetett.

Az 1946. június 2-i népszavazáson az ország kis többséggel a köztársasági államformát választotta: átmenetileg de Gasperi lett az államfő is, s II. Umberto király egy hónapos kormányzás után lemondott. Számos külpolitikai probléma még tisztázatlan maradt: Franciaország igényei Északnyugat-Olaszországra (Aosta-völgy), Jugoszláviáé pedig Északkeletre (Isztria, Trieszt, Venezia Giulia). Dél-Tirol autonómiájáról 1946 szeptemberében ugyan megállapodtak Ausztriával, de a két országnak az autonóm terület déli bővítése miatti feszültségét csak az 1960-as évek végén számolták fel.

Az európai országok nyugati befolyási övezetében különleges helyet foglalt el Görögország, amelyet az 1944. május-júniusi szovjet-brit megállapodás Nagy-Britannia befolyásához sorolt. A német csapatok kivonása után 1944 októberében brit egységek foglalták el Athén környékét és Szalonikiig követték az északra visszavonuló német csapatokat.

A baloldali orientációjú, főleg kommunista vezetésű Görög Felszabadítási Front (EAM) és hadserege, az ELASZ 1944. december 3-án felkelést indított az Athénbe visszatért királyi emigráns kormány ellen, s megkísérelték elfoglalni a kormányépületeket. Churchill utasítására a brit egységek a görög kormány segítségére siettek; az ELASZ egységeit északra szorították, s 1945. január közepén fegyverszünetre kényszerítették őket. Az ELASZ azonban nem tartotta be a februári politikai egyezményben rögzített fegyverleadási megállapodást.

1946. március végéig akut veszélyként fennállt a félbeszakadt polgárháború folytatásának lehetősége, amelyben az ELASZ-t Bulgária, Jugoszlávia és Albánia támogatná.

I. Inönüs autoriter vezetésével Törökország a háború alatt semleges, illetve „nem hadviselő fél" maradt -jóllehet 1939 októberétől Nagy-Britannia szövetségese volt –, és csak 1945. március 1jén, a legutolsó pillanatban üzent hadat Németországnak, hogy még alapító tagként felvegyék az ENSZ-be. 1945 folyamán végig a Szovjetunió erős politikai nyomása alatt állt, amely felmondta az 1925. évi barátsági szerződést, s a mielőbbi új barátsági szerződés feltételéül a tengerszorosok katonai támaszpontjainak átengedését és örmény területek (Kars és Ardahan) visszaadását állította. A potsdami konferencián aztán Sztálin módosította követelését: a tengerszorosokról 1936-ban rendelkező, a Szovjetunió számára kedvezőtlen montreaux-i egyezmény revízióját sürgette, de alter-

natívaként megemlítette a Dardanellák támaszpontjai mellett görög kikötők (Szaloniki vagy Alexandrupolisz) flottatámaszpontjainak átengedését is. A szovjet előrenyomulás következtében így már közvetlenül a háború végén a Karintia-Isztria-Trieszt határövezeti feszültség mellett további nemzetközi konfliktushelyzetalakult ki Délkelet-Európában, éspedig a nyugati befolyási övezetben lévő Görögországban és Törökországban.

A négy övezetre osztott Németország

Mivel a katonai kapituláció után „Németországban nincs olyan központi kormány vagy hatóság, amely vállalhatná a rend fenntartásának, az ország igazgatásának és a győztes hatalmak követelései tejesítésének felelősségét", a szövetségesek átveszik a legfőbb hatalmat Németországban-jelentette ki a négy nagyhatalom 1945. június 5-i közös nyilatkozatában. Ugyanezen a napon külön nyilatkozatban rendelkeztek a németországi megszállási övezetekről, is. Németországot az 1937. december 31-én fennállott határai szerint négy övezetre osztották fel. „Nagy Berlin” körzetét a négy nagyhatalom fegyveres erői együttesen szállták meg, s e körzet igazgatására együttes Szövetségközi Kormányzóhatóságot létesítettek, amely az illetékes főparancsnok által kinevezett négy parancsnokból állt, akik váltakozva látták el a főparancsnoki teendőket

A négy főparancsnok testülete alkotta a Szövetséges Ellenőrző Tanácsot (SZET) amelynek egyhangú határozatot kellett hozni. A négy főparancsnok képviselőiből az Ellenőrző Tanács alá rendelve Állandó Egyeztető Bizottságot hoztak létre. Felállították az Ellenőrző Bizottságot is, s osztályainak négy vezetője lesz. A Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. augusztus 30-án kezdte meg tevékenységét. A legyőzött Német Birodalom szuverenitása a győztes nagyhatalmak kezébe került.

Mindazonáltal a szövetségesek Németország-politikájában 1945 tavaszától alapvető változások körvonalazódtak, s frissen felfedezett érdekeik biztosítékát az egységes Németországban kezdték megtalálni. A Szovjetunió azért vetette el az ország feldarabolását, mert biztonsági érdekéből egész Németországot látómezejébe vonta s magas jóvátételre törekedett. A britek hagyományos európai egyensúly-politikájukhoz való visszatéréssel kívánták távol tartani a Szovjetuniót a közép-európai térségtől, s ebben fontos szerepet szántak a gazdaságilag erős, politikailag stabil Németországnak. Az Egyesült Államok -erős brit sugallatra-felismerte, hogy politikai és gazdasági okokból érdekelt a hozzá baráti szálakkal kötődő Európában, s globális egyensúly-politikáját ki kell egészíteni az európai egyensúlyi rendszerrel, amelyben Németországnak kulcsszerepet tulajdonított. Ezért egyre határozottabban vallotta Németország gazdasági és politikai egységének megőrzését, s föderációs berendezkedést sürgetett. A Németországot elözönlő szövetségesek eltérő elképzeléseiknek megfelelő megszállási politikát folytattak.

A SzovjetunióNémetország-politikájaa kapituláció után nem a moszkvai német kommunista emigránsok programjának megvalósítására irányult. Ez ugyanis a megszállt német területeken azonnali szovjetizálással számolt, s a kommunista pártnak vétójogot sürgetett „a harcos demokrácia blokkjában". Mikojan 1945. májusi helyzetjelentése alapján azonban a szovjet vezetés elhatározta, hogy e modell helyett – egész Németországra való tekintettel – a többpártrendszer mellett áll ki. Ez tükröződött Sztálin 1945. május 9-i beszédében.

A szovjetek 1945júniusában megkezdték övezetük politikai és gazdasági átalakítását. A struktúraváltásban segített az április 30-án Moszkvából hazatért Ulbricht-csoport. Újjászervezték a párt-, szakszervezeti és közigazgatási apparátust: Berlinben négy párt alakítását kezdeményezték: Németország Kommunista Pártja (KPD), Németország Szociáldemokrata Pártja (SPD), Kereszténydemokrata Unió (CDU), Németország Liberális Demokrata Pártja (LDPD). A négy blokkpárt – saját övezeten túlmutató – szoros kooperációját szorgalmazták. A kommunista és szociáldemokrata párt szovjet nyomásra azonban 1946 tavaszán váratlanul pártegyesítést (Németország Szocialista Egységpártja – NSZEP) hajtott végre. Az 1945-1946-ban újjáalakított szakszervezeti mozgalom pedig a weimari köztársaság négy irányzatát képviselte s megfelelt a pártok blokk-koncepciójának.

A hagyományokhoz ragaszkodva 1945 júliusában öt tartományt (Brandenburg, Mecklenburg, Szászország, Szászország-Anhalt, Türingia) és megtisztított központi igazgatást állítottak fel. Az öt tartományból 11 „német központi igazgatást" hoztak létre, amelyeket a Potsdamban elfogadott központi „államtitkárságok" kiindulópontjának tekintettek.

A szigorú nácitalanítás során 1945-1947-ben közel 450 ezer személyt bocsátottak el a közigazgatásból és a gazdaságból. Az 1945 szeptember elején elindított földreformmal kisajátított 3,3 millió hektár nagybirtok 66 százalékát kisparaszti magángazdaságoknak osztották szét; a fennmaradt 34 százalékkal állami tulajdonban lévő üzemek rendelkeztek. 1945. július közepén zárolták a pénzintézetek vagyonát. Három hónappal később megkezdték a nemzetiszocializmussal együttműködő iparosok kártalanítás nélküli kisajátítását. Ezt követte a kulcsiparágak 1948-ig tartó szocializálása. Körülbelül 200 vállalatot szovjet részvénytársasággá (SAG) alakítottak, amelyek szovjet jóvátételre termeltek.

Franciaországban De Gaulle a német területek jelentős megnyirbálásával számolt. Megszállási övezetük átvétele után a Rajna-vidék déli részét és Pfalz tartományt fontos Rajna- jobbparti hídfőnek tekintette Montabaur, Dél-Baden, Dél-Württemberg, Hohenzollern és a bajor Lindau körül, s tejesen elszigetelte Németország többi részétől. Franciaország kezdetben elutasította a német áttelepítettek felvételét megszállási övezetébe, mivel azok „össznémet" elemként akadályoznák az önálló államiságot. A Saar-vidéket leválasztotta, hogy besoroja saját gazdasági és pénzügyi vérkeringésébe. Övezetének lakossága szigorú felügyelet alatt élt. A kemény megszállási politika a széles körű jóvátételi szállításokon és a hadifoglyok gyakorta évekig tartó franciaországi kényszermunkáján is érződött.

De Gaulle terveiben a britekáltal megszállt északi Rajna-vidék és a Ruhr-vidék francia többségű nemzetközi igazgatása is szerepelt. Németország megmaradt részeit politikailag laza formába kívánta rendezni; az „államszövetséget" a három európai nagyhatalom közösen tartaná féken. Franciaország október 1jén a SZET-ben megvétózta a központi német igazgatás („államtitkárságok") létrehozását, az össznémet szakszervezetek alapítását és az 1945 őszétől valamennyi övezetben engedélyezett német pártok birodalmi központjának létrehozását. Így már korán megszűnt a lehetőség, hogy a német szervezetek hatással legyenek a szövetségesek politikai irányvonalára.

Nagy-Britannia felemás Németország-politikát folytatott. A brit munkáspárti kormány saját övezetében kereste az együttműködést az SPD-vel, jóllehet a pártban olyan nagymérvű bizalmatlanság érződött a németekkel szemben, hogy a brit övezetben nem alakultak meg német tartományok, s helyettük inkább a brit közigazgatás szerinti alsószintű kiépítést szorgalmazták. A Munkáspártban jelentkező nézeteltérések miatt 1946 júniusában elhatározták Észak-Rajna-Vesztfália tartomány létrehozását, és kilátásba helyezték a kulcsiparágak szocializálását.

Az Egyesült Államok megszálló szervei megtartották a német közigazgatási apparátust, de politikailag feddhetetlen személyekkel váltották fel. A német polgármesterek és a felsőbb közigazgatás vezetői a katonai kormányzatnak feleltek. 1945. szeptemberben megalakult Bajorország, Baden-Württemberg és Hessen tartomány, majd novemberben tanácsadói jogkörrel felállították a Tartományok Tanácsát.

2. Európa megosztása (1946-1949)

A nyugati hatalmak és Európa

Európa világpozíciójának bukását jelezte, hogy a második világháború utánjö- i vőjéről két Európán kívüli hatalom – az Egyesült Államok és a Szovjetunió – I mondta ki a döntő szót. A nemzetiszocialista Németország elleni közös harc so- ; rán egyetértettek a háborús célok megfogalmazásában, de a háború befejezésekor céjaik mindinkább elkülönültek egymástól.

Roosevelt a nagy szövetség további fenntartását olyan világméretű biztonsági szervezet keretében képzelte el, amely az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Kína és Nagy-Britannia vezetésével nem engedélyezne külön szövetségeket és regionális csoportosulásokat. Emiatt nem támogatta az európai ellenállási mozgalom egyesült Európáról vallott eszméjét. Érdeklődése mindinkább az univerzális Egyesült Nemzetek eszméje felé fordult. Az amerikai elnök arra is hajlott, hogy a Szovjetuniónak közép-kelet-európai befolyási övezetet biztosítva közeledjen annak biztonsági igényéhez.

Churchill az európai államszövetséget brit vezetéssel, a Szovjetunió kizárásával képzelte el. Számára fontos volt, hogy az európai államszövetséggel időben ellensúlyozza az előrenyomuló Szovjetuniót.

FranciaországEurópa-politikájában abból indult ki, hogy az Egyesült Államok rövidesen visszavonul Európából, amelynek jövője Franciaország, a Szovjetunió és Nagy-Britannia együttműködésétől függ, Franciaország pedig közvetítő'szerepet tölthet be a két tengeri és kontinentális hatalom között. De Gaulle az Odera-vonalat jövendő német keleti határnak tekintette és azt remélte, hogy cserébe Sztálin elfogadja a Rajnát német nyugati határként.

Sztálin Európa-terve

Sztálin nem titkolta közép- és kelet-európai hatalmi- és biztonságpolitikai céja- ; it, s a nyugati hatalmaktól sem várt mást. Kjelentette, hogy minden hatalom saját ' társadalmi rendszerét vezeti be ott, ahova hadseregei lépnek. A sztálingrádi győzelem után az európai kontinens legerősebb hatalmának kilátásával a Szovjetunió felkínálkozott arra, hogy átvegye a „rend és nyugalom” fenntartását Európában. Ezzel egyszerre teremtene biztonságot Németországgal szemben, biztosítaná a kontinens feletti hegemóniát és előnyös pozícióhoz jutna a nagyhatalmak sorában. Roosevelt „egy világ" elképzelése nem gátolta az európai nemzetállami rendszer visszaállítását, ezért Sztálin szabadon cselekedhetett. Ajelszó állami önállóságuk helyreállítása és megőrzése lett.

A közép-kelet-európai blokk kiépítésének vázát a Szovjetunió és a népi demokráciák, illetve a népi demokráciák egymás közötti kétodalú egyezményei (barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmények és kulturális együttműködési megállapodások) alkották. Többoldalú szerződések a népi demokráciák között sem születtek. Fő tartalmuk a mindenkori német agresszió elleni biztosíték volt. Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia, később Magyarország, Románia, Bulgária és Albánia már a szovjet befolyási övezethez tartozott, amikor Nyugat-Európa néhány föderalistája még összeurópai békerendszerben reménykedett. A közép-kelet-európai szerződésrendszerrel lezárult a népi demokráciák szociális és politikai átalakulásának első szakasza, s e térség hosszú időre eltávolodott az összeurópai egyesülés terveitől.

Truman-doktrína, Marshall-terv (1947-1948)

A politikai frontok megmerevedése fokozatosan kikezdte a győztesek háborús szövetségét. Sztálin közép-kelet-európai pozíciójának megszilárdulását és bővítési kísérleteit érzékelve Washington felülvizsgálta Európa-politikáját. Az új orientációt Byrnes külügyi államtitkár 1946. szeptemberi stuttgarti beszédejelezte. Az 1945 áprilisában Roosevelt helyébe lépő Harry Trumanelnök 1947-ig nem alakított ki biztonságpolitikai koncepciót, bár ténylegesen már 1945 tavaszától az ún. feltartóztatási doktrínajegyében alakította az Egyesült Államok külpolitikáját, amelynek gazdasági-katonai fölénye a Szovjetunióval szemben különösen az atombomba kísérlete után lett nyilvánvalóvá. Sztálin nem fogadta el országa alárendelt pozícióját, s megkezdődött a kétnagy- hatalom fokozatos elhidegülése.

A háború utáni európai választásokon fokozatos politikai átrendeződés indult meg. Szinte mindenütt kereszténydemo>k,rataka>alíciókalakultak, amelyek programjában kiemelt helyet foglalt el az európai integráció előmozdítása. Szemükben aggodalomra, sőt félelemre adott okot a baloldali, elsősorban a kommunista pártok előretörése Franciaországban és Olaszországban.

1947 első hónapjaiban fordulat következett be a világpolitikában. A szovjet-amerikai viszonyt egyre több regionális konfliktus mérgesítette el A Szovjetunió lépéseit a nyugati hatalmak befolyási övezetük elleni expanzióként értelmezték. A szovjet-amerikai kapcsolatok konfliktusos alakulásában az amerikai gazdaság is érdekelt volt, mert a hidegháború (amely egyszerre hatalmi politikát, ideológiai küzdelmet s vele a rendszerek versenyét, valamint fegyverkezési küzdelmet jelentett) fenntartotta a világháború alatt felpörgetett konjunktúrát.

Truman elnök 1947. március 12-i kongresszusi beszédében meghirdette a „contain- ment", vagyis a feltartóztatás doktrínáját. Eszerint az Egyesült Államok vállalta a kommunista erők terjeszkedésének politikai, gazdasági, de akár fegyveres erővel való megállítását is, jóllehet Washington ekkor még inkább gazdasági és pénzügyi segélynyújtásra, mintsem katonai-politikai ellenlépésekre gondolt.

Így a Szovjetunió terjeszkedésétől rettegő nyugat-európai politikusok sugallatára a hasonló félelmekkel küszködő Egyesült Államok 1947-re hosszú távú európai jelenlétre kényszerült, s tevékenyen hozzájárult a nyugat-európai együttműködéshez és integrációhoz. Franciaország és Nagy-Britannia gyengesége, valamint Németország tejes összeomlása hatalmi űrt teremtett az Egyesült Államok és a Szovjetunió között. Az Egyesült Államok belátta: ha nem akar elszigetelődni és politikai tevékenységében saját földrészére korlátozódni, akkor meg kell szilárdítania európai pozícióit. Megkezdődött Nyugat-Európapolitikai egyesítése.

Az Egyesült Államok európai beavatkozásához a görögországi kommunista hatalomátvétel kísérlete adta a végső lökést, mivel Nagy-Britannia képtelen volt az ottani polgárháború gyors befejezésére. Truman 1947

márciusában felelősséget vállalt a görög kormányért. A markánsabb külpolitikai irányvonal elsődleges célpontja és haszonélvezője Nyu- gat-Európa volt.

1947. június 5-én George Marshall külügyminiszter átfogó amerikai segélyprogramot hirdetett meg valamennyi európai ország számára. Az Egyesült Államok azonban mögöttes politikai indítékból arra számított, hogy a Szovjetunió és szövetségesei elutasítják az ajánlatot. A kelet-közép-európai országoknak a Marshall-tervbe való bevonása megszüntette volna különleges helyzetüket a Szovjetunió nyugati biztonsági övezetében. Ezért Sztálin a terv elutasítására kényszerítette Csehszlovákiát és Lengyelországot, miként a másik oldalon amerikai nyomásra a francia és olasz kormány a nyugati orientáció érdekében eltávolodott a kommunistáktól.

Az Egyesült Államok saját gazdasági (exportlehetőségeinek növelése) és stratégiai érdekeinek (világpolitikai szerepvállalás) védelmében sietett Nyugat-Európa segítségére. A humanitárius segélyprogram Truman politikai szándékának gazdasági kiegészítése volt, hogy a Szovjetunióval és a kommunizmussal szemben álló ideológiai szövetségbe szervezze Nyugat-Európát.

A keleti szövetségi rendszer és a KGST (1949)

Európa 1947 utáni fejleményeit elsősorban Kelet és Nyugat ellentétei határozták meg. A szovjet terjeszkedési kísérletekre Nyugat-Európában az egyesítés felgyorsításával válaszoltak, ami új ellenlépéseket váltott ki és tovább mélyítette a megosztást.

A Szovjetunió vezette szövetségi rendszer gerincét a kormányzó kommunista pártok szoros összefonódása és az SZKP-nak való feltétel nélküli alárendeltségük alkotta. Egyedül Titojelentett kivételt, aki szovjet támogatás nélkül került hatalomra, illetve az albán Hodzsa, aki jobban függött Titótól, mint Sztálintól. Sztálin személyes tekintélyét és diktatúráját különböző ellenőrzési és befolyásolási lehetőségek egészítették ki: ajóvátételi követelések, az ún. vegyes társaságok, a szovjet titkosrendőrség és a diplomaták, valamint a szovjet hadsereg megszálló csapatai a legtöbb közép-kelet-európai országban. Sztálin a kommunista vezetőkkel is a kétoldalú tárgyalások módszerét alkalmazta.

1947. szeptember 30-án alakult meg a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform), amelyhez az albán párt és a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) kivételével a kelet-közép-európai blokk valamennyi kommunista pártja, valamint az olasz és francia kommunista párt is csatlakozott. A kilenc pártnak a nemzetközi helyzetről kiadott közös nyilatkozata megállapította, hogy a háború után a világ két táborra oszlott. Az amerikai terjeszkedéssel szemben feladatul tűzte ki a demokratikus és hazafias erők összefogását közös antiimperialista akcióprogram alapján a nemzeti függetlenség védelmére, a háború elhárítására. Zsdanov hasonló szellemű referátumával együtt a nyugati világ ezt nyílt harci üzenetnek tekintette, amelyet rövidesen szovjet politikai előrenyomulás követett befolyási övezete perifériáin, s ezzel valóban bekövetkezett a világ kettészakadása.

A közép- és kelet-európai népi demokráciák és a Szovjetunió gazdasági együttműködésének szervezetét, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát (KGST) 1949. január 25-én alakította meg a Szovjetunió, Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és Románia. 1950-ben a Német Demokratikus Köztársaság, 1962-ben Mongólia, 1972-ben Kuba, 1978-ban Vietnam is csatlakozott a szervezethez. (1961 óta Albánia nem vett részt a szervezet munkájában) A KGST-t a Marshall-terv és azEurópai Gazdasági Együttműködés Szervezete (OEEC) ellensúlyozására alapították, mivel a Szovjetunió ezen országok belügyeibe való kapitalista beavatkozásra hivatkozva elutasította a segítséget.

A Szovjetunió a szervezet céját mindinkább a szovjet tervgazdasági rendszerek megvalósításában látta a befolyása alatt lévő népi demokráciákban. A Szovjetunió az energia és nyersanyagok szállítójaként a legfőbb partner volt, cserébe pedig ipari termékeket vásárolt. A KGST eredményei elmaradtak megfogalmazott céjaitól. (A demokratikus átalakulás során 1991. január 30-án Budapesten, 46. konferenciáján formálisan is feloszlott.)

Németorszáj megosztása

Byrnes 1946. szeptember 6-i stuttgarti beszédében újrafogalmazta az amerikai megszállási politika céjait. Az amerikai csapatok visszavonásának szovjet reményeit lelohasztva kjelentette, hogy az amerikai megszálló csapatok addig állomásoznak Németországban, ameddig jelenlétükre szükség lesz. Mivel pedig a négy szövetséges közötti kooperáció nem funkcionált, az együttműködést a legkisebb közös nevezőre kell hozni: bejelentette a brit és az amerikai övezet „Egyesült Gazdasági Területté" alakítását. A két zóna 1947. január 1-jén egyesült „Bizóniává".

A Benelux államok bevonásával 1948 februárjától Londonban ülésező nyugati hathatalmi konferencián végérvényesen elhatározták, hogy parlamenti-demokratikus Nyugat-Németországgal „sáncojákel" a közép- és kelet-európai (akkor éppen a prágai) események kapcsán feltételezett nyugati irányú szovjet terjeszkedési törekvéseket.

A nyugati államalapítás gazdasági-pénzügyi alapját biztosítandó, a nyugati hatalmak övezeteiben amerikai ellenőrzéssel 1948. június 20-án váratlanul, titokban előkészített pénzreformot vezettek be. Berlini pozíciója a Szovjetuniónak lehetőséget kínált az offenzívára, hogy megkísérje meggátolni a nyugati állam megalakítását. 1948.június 24-én a szovjet csapatok „műszaki nehézségekre" hivatkozva lezárták a Berlinbe vezető vasúti, országúti és vízi közlekedést. Truman elnökjúlius végén döntött Nyugat-Berlin megtartásáról és légi úton történő ellátásának kiépítéséről. A berlini blokádot és a nyugatiak ellenblokádját 1949. május 12-én egyszerre oldották fel.

A hathatalmi konferencia ajánlásait 1948. július 1-jén „frankfurti dokumentumokként" adták át a nyugatnémet tartományi miniszterelnököknek, akik a nyugati katonai kormányzókkal együtt ajánlásokat fogadtak el az állam további berendezkedéséről. A nyugati hatalmak az 1949 áprilisában átnyújtott megszállási statútum megszüntetésének kísérőjegyzékében kjelentették: a német hatóságok általában szabadon végzik végrehajtó és törvényhozó, igazgatási feladataikat, a szövetségesek azonban néhány területen (leszerelés, demilitarizálás, a Ruhr-vidék ellenőrzése, a külügyek, az alaptörvény és a tartományi alkotmányok figyelemmel kísérése, a külkereskedelem és a devizaforgalom ellenőrzése) fenntartják közvetlen intézkedési jogukat.

1949. május 8-án a Parlamenti Tanács elfogadta a Német Szövetségi Köztársaság alaptörvényét, amelyet a három nyugati hatalom is jóváhagyott. Az 1949. augusztus 14-i első Bundestag-választásokon 31 százalékkal a CDU/CSU lett a legerősebb frakció; a második helyet az SPD szerezte meg 29,2 százalékkal. Szeptember 15-én saját szavazatának egyfőnyi többségével Konrad Adenauert választották az NSZK első kancellárjának, majd Theodor Heusst szövetségi elnöknek. A kormány október végén kinyilvánította, hogy az NSZK-t a német egység megvalósulásáig a német nép egyedüli legitim állami szervezetének tekinti. Adenauer egész politikája arra épült, hogy az Egyesült Államok súlya, az egységesülő Európa, benne az NSZK növekvő ereje kiszorítsa a Szovjetuniót Közép-Európából.

A kirajzolódó nyugatnémet államalapítás láttán a Szovjetunió is előkészítette megszállási övezete új jogi alapjait. 1949. május 30-án a harmadik népkongresszus szovjetjóváhagyással Ideiglenes Népi Kamarává alakult és 1949. október 7-én megbízta Otto Grotewohlta Német Demokratikus Köztársaság ideiglenes kormányának megalakításával. Államelnökké Wilhelm Piecket választották.

A nyugat-európai kormányszintű együttműködés kezdetei

Hollandia, Belgium és Luxemburg emigráns kormányai 1944. szeptember 5-én Londonban aláírták a Benelux elnevezésű vámuniójuk szerződését, amely csak 1948. január elsején lépett életbe. A szerződés megvalósítása azonban az egyesítendő népgazdaságok eltérő szintjei miatt rendkívüli nehézségbe ütközött.

Az ENSZ tejes ülése 1946 végén jóváhagyta gazdasági és társadalmi tanácsánakjelenté- sét és 1947. március 28-án elhatározta a genfi székhelyű Európai Gazdasági Bizottság megalakítását, amely az első regionális szervezet lett az ENSZ keretén belül. Az 1960-as évekre tagja lett valamennyi európai ország, a szocialista országok – az NDK kivételével –, valamint az Egyesült Államok. A Gazdasági Bizottság mozgásköre azonban rendkívül korlátozott volt. Részletes tanulmányokat készített az európai gazdasági problémákról, illetve az európai országok politikamentes, műszaki együttműködéséről.

Az nyugat-európai gazdasági együttműködésnek új lendületet adott a Marshall-terv nyomán 16 országra kiterjedő s Párizsban 1948. április 16-án aláírt Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetének (OEEC) megállapodása.

Az OEECfőtitkára 1950. szeptember 27-én memorandumban foglalkozott a NATO felállításával és a koreai háború kitörésével kapcsolatosan az európai országokra háruló gazdasági kérdésekkel. A memorandum nyomán az Európai Gazdasági Bizottság több intézkedést hozott a súlyos inflációs veszély és a nyersanyaghiány leküzdésére. Az 1950. december 15-én Brüsszelben parafált nemzetközi vámügyi egyezmény először érintett nagyobb számú európai nemzetet.

A Marshall-terv közelgő lezárulása miatt egyre sürgetőbbé vált az európai államok jövendő gazdasági kapcsolatainak rendezése. Részleges megoldást jelentett ugyan az Európai Fizetési Unió (EPU) egyezménye, de

a közös piac ügye továbbra is megoldatlan maradt. Ezért egyes politikai személyiségek is gazdasági integrációs terveket terjesztettek elő.

7. fejezet - VII. Európa nemzetközi rendszere a kétpólusú világrendszerben (1945-1992)

1. A NYUGAT-EURÓPAI INTEGRÁCIÓ A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN (1945-1992) – Németh István

1.1. Az első Európa-szervezetek

Az egyesített Európa eszméje a második világháború katasztrófáját az ellenállási mozgalmak gondolatvilágában élte túl. A megszállás és a fajgyűlölet elleni harc különleges intenzitással kapcsolódott az európai szellemiség alapelveihez. Az Európa felszabadításáért vívott küzdelem egyúttal ajobb Európáért folytatott harc is volt.

Az európai eszme több irányzata 1944 tavaszán zárta szorosabbra sorait. Március 31-én Párizsban Olaszország, Franciaország, Hollandia, Norvégia, Dánia, Lengyelország és Jugoszlávia ellenállási mozgalmai illegális találkozójukon közös nyilatkozatot fogadtak el Ez tartalmazta a későbbi Európa-tervezetek számos elemét (összeurópai kormány alakítása, közös haderő, legfelsőbb európai bíróság). Valamennyi későbbi terv az egész és egységes Európával számolt.

A háború utáni első években az európai gondolat élharcosai elsősorban európai magánszervezetek voltak, amelyeket azonban vezető politikusok (Paul Ramadier, Robert Schumann, Jean Monnet, Konrad Adenauer, Alcide de Gasperi, Winston Churchill, Paul van Zeeland, Hendrik Brugmans) is támogattak. Az Európa-eszme kezdettől ki volt téve a nemzeti és államközi érdekek szakítópróbájának. A „föderalisták”az európai államok szoros politikai összefogásában láttak esélyt Európa önállóságának megőrzésére, míg a „realisták”ezt legfeljebb távoli célnak tekintették, s a szovjet fenyegetésre hivatkozva a nyugat-európai demokráciák mielőbbi összefogását sürgették.

Világpolitikailag Churchill az európai államszövetséget Észak-Amerikával együtt az atlanti világon belüli két körben képzelte el, amelyek metszéspontjában Nagy-Britannia harmadik körként politikai kulcspozíciót foglalna el. A három centrumra osztott blokkalakulattal a föderalisták az egységes Európa elképzelését állították szembe. A pragmatikus Churchill és a mind idealistább föderalisták ellentétei a további világpolitikai fejleményekkel párhuzamosan fokozatosan gyengültek, de sohasem szűntek meg tejesen.

Az Európai Föderalisták Unióját (UEF) 1946 decemberében H. Brugmans belga tudós alapította meg, amely 16 ország negyven nemzeti mozgalmát tömörítette. Programja a törvénykezésben, végrehajtásban és a bíráskodásban tényleges „föderalista erők" létesítését sürgette. Gondolataik középpontjában a szabadságpárti-szocialista Európa létrehozása állt, amely később a világföderáció részét alkotja. Kidolgozták az európai alkotmány előzetes tervezetét is.

A két világháború közötti Páneurópa Unió legendás szervezője, az Egyesült Államokba emigrált Coudenhove-Kalergi 1946júniusában tért vissza Európába. Az európai kormányok vonakodtak az európai összefogás eszméjének hirdetésétől, mivel attól tartottak, hogy az általános németellenes közhangulatban egy ilyen célkitűzés elsöpörné őket. Bizonytalanok voltak saját parlamenti képviselőik állásfoglalásában is. Coudenhove-Kalergi ezért az eur^ópai parlamenti képviselők mozgósításával igyekezett nyomást gyakorolni a kormányokra.

1. július elején a nemzeti parlamenti képviselők csoportjainak a svájci Gstaadban rendezett konferenciája megalakította az Európai Parlamenti Képviselők Unióját. Kongresszusi határozatuk pedig felszólította a képviselőket, vessék latba befolyásukat, hogy az ENSZ-alapokmány 52. cikkelye értelmében alakujon meg annak Európai Regionális Csoportja. „Európai Egyesült Államok" elnevezéssel szerveződjön valamennyi államot magában foglaló népközösség egész Európa egyesítésére. Minél előbb üljön össze Európai Alkotmányozó Nemzetgyűlés az európai szövetségi alkotmány kidolgozására, amelyet a nemzeti parlamentek vagy közvetlenül a nép választana. Alkotmánytervezetét be kell terjesztenie Európa egyes államainak az egyetértés vagy visszautasítás jogával.

Az Európa-gondolat mindinkább a kormánypolitika szintjére emelkedett. 1948júliu- sában a brüsszeli szerződést (1948. március 17. Anglia, Franciaország ésa három Benelux ország szerződése a német agressziós politika felújulása esetére) aláíró öt állam külügyminisztereinek ülésén a francia Georges Bidault európai unió alakítását és európai parlament összehívásátjavasolta, amelynek képviselőit a nemzeti parlamentek választanák. Augusztusban pedig a francia kormány – Robert Schuman külügyminiszter és Paul Ramadier kezdeményezésére – elhatározta, hogy az európai unió és az európai parlament eszméjét Franciaország hivatalos külpolitikájává emelik. A tervezethez azonnal csatlakozott Paul-Henri Spaak belga szocialista kormányfő.

Az 1948-as év a konstruktív Európa-politika csúcspontja volt. Az európai mozgalmak szétforgácsoltságát megszüntetendő Sandys vezetésével Nemzetközi Bizottság alakult az európai egységmozgalmak koordinálására. A bizottság 1948. májusban kongresszust hívott össze Hágába azzal a céllal, hogy bemutassa az egyes országok hajlandóságát az egységes Európa megteremtésére, felvesse a problémákat és új impulzusokat adjon az egyesítési törekvéseknek. Itt találkoztak először a föderalista-szocialista és a konzervatív-nemzetállami Európa-elképzelések. Megnyitóbeszédében Churchill minden reményét Európába fektette. Coudenhove-Kalergi pedig kifejtette: „azért akarjuk Európát egyesíteni, hogy biztosítsuk a népek tartós békéjét, és gátat vessünk a totális megsemmisítő háború borzalmának. Azért akarjuk Európát egyesíteni, hogy a szabad kontinentális piaccal, stabil valutával növejük az európaiak millióinak életszínvonalát és megmentsük attól a leírhatatlan nyomortól, amelytől ma szenved". Brugmans nagy visszhangot kiváltó beszédében tényleges hatalommal rendelkező föderatív intézmények felállítását sürgetette, amely nemcsak politikai, hanem egyidejűleg szervezeti jellegű is. A kongresszus politikai, gazdasági-társadalmi és kulturális határozatot fogadott el.

Miután a hágai kongresszus kedvező visszhangja nyomán az európai egyesítés ügye közelinek tűnt, az elképzelés támogatására 1948 októberében újabb, átfogó szervezet alakult, az Európai Mozgalom (European Mouvement). Elnöke Winston Churchill, Léon Blum, Paul-Henri Spaak és Alcide de Gasperi lett. A szervezethez csatlakozott az Európai Föderalisták Uniója, az Egyesült Európa Mozgalom, az Európai Egyesült Államokért küzdő szocialista mozgalom, a Gazdasági Együttműködés Európai Ligája, a Nouvelles Equipes Internationales, valamint a Le Conseil Frangais pour l'Europe Unie. Hitet tettek valamennyi európai nép uniója mellett, Közép- és Kelet-Európát is beleértve.

Az Európai Újjáépítési Program és az OEEC (1948-1952)

A Marshall-terv nyomán 1948 tavaszán meginduló Európai Újjáépítési Program (European Recovery Program – ERP) csak Nyugat-Európára korlátozódott, elmélyítve és rögzítve a kontinens megosztását. 16 országa 1952 közepéig összesen 13 milliárd dollár értékű segélyt kapott, amelyből a kis országok profitáltak a legtöbbet, s eközben megőrizték nemzeti sajátosságaikat.

Felállították a Gazdasági Együttműködési Hivatalt (Economic Cooperation Administration – ECA), amely az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetével (Or- ganization for European Economic Cooperation – OEEC) együtt a tizenhat európai részt vevő ország képviseletét látta el. A segélyt a kereskedelmi és fizetési hiány alapján osztották szét az OEEC-tagországok között. Az áruk ellenértékét az amerikai szállítóknak dollárban egyenlítették ki. Az árut fogadó országok annak értékét nemzeti valutájukban saját ellenértékszámlájukra fizették be. Az ide befolyó összeget – az Egyesült Államok hivatalaival konzultálva – a nemzeti kormányok ismét kereskedelemélénkítő tevékenységre és újjáépítésre fordíthatták.

Az OEEC az együttműködés és koordináció kérdéseivel foglalkozott, s megmaradt kormányközi testületnek. Irányító testületébe, a Miniszterek Tanácsába minden tagállam egy képviselőt delegált. Ez a szerv döntött az adminisztrációról és az általános politikai irányvonalról. Egy javaslatból akkor lett döntés, ha minden tagállam részt vett megszövegezésében és elfogadta azt. Működéséhez szakértőkből álló, rendszerint speciális feladatokat ellátó bizottságok és tanácsok hálózatát hozta létre. Legsikeresebb ügynöksége az 1950 szeptemberében felállított Európai Fizetési Unió (European Pay- ments Union – EPU) volt, amely a Marshall-program lejárta utáni viszonossági hitelek kezelésére és a többoldalú kereskedelem ösztönzésére alakult. Központi bankként és elszámolóházként működött, s az Európán belüli többoldalú kereskedelmet és kifizetéseket bonyolította.

Az OEEC tevékenysége főleg az európai kereskedelemben használatos kvóták megszüntetésére vagy csökkentésére irányult. Számottevő eredményeket ért el a vámok liberalizálásában, de nem tudta tejes mértékben kiküszöbölni a kereskedelemben érvényesülő diszkriminatív vagy torzító hatásokat. A szervezet nem felelt meg aföderalisták elvárásainak, s azoknak sem, akik meghatározott területen szorosabb funkcionális integrációra törekedtek. Tagsága túlságosan heterogén volt ahhoz, hogy az integráció kérdésében összefüggő álláspontot alakíthasson ki. A szervezet túlélte a hároméves Marshall-tervet, s 1959-re meg is valósította céjai túlnyomó részét.

A NATO megalakítása (1949)

Nyugat-Európa gazdasági instabilitása és a Szovjetunió feltételezett erejével szembeni korlátozott katonai ereje miatt nyilvánvalóvá vált, hogy létre kell hozni a Marshall-terv és az OEEC katonai és védelmi megfelelőjét. Nyugat-Európa a formális katonai szövetség felé vezető úton az angol-francia szerződéssel (Dun- : kerque, 1947. március 4.) indult meg. Az 1948. március 17-én a Benelux országokkal kiegészült brüsszeli öthatalmi szerződés regionális együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény volt, amely átmenetet jelentett a szövetségi rendszerek létrehozása felé.

A nyugat-európai gazdasági újjáépítéssel párhuzamosan megkezdődött a térség katonai biztosításának kidolgozása. Ennek során rövidesen nyilvánvaló lett, hogy bármely védelmi közösség politikailag és katonailag is csak az Egyesült Államok részvételével hiteles és fajsúlyos. 1948 júniusában az amerikai szenátus megszavazta a republikánus Vanden- berg szenátor javaslatát, amely az Egyesült Államoknak lehetővé tette belépését a formálódó atlanti szövetségbe. A határozat elismerte a regionális megállapodások és a kollektív önvédelemjogát, amelyek az önsegélyen és a kölcsönös segítségnyújtáson alapulnak, s támogatta az Egyesült Államok csatlakozását ilyen egyezményekhez, tejesen szakítva Roosevelt „egyetlen világ, külön szövetségek nélkül" elképzelésével.

1949. április 4-én az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének (North Atlantic Treaty Orga- nization – NATO) alakuló okmányát 12 ország (Belgium, Dánia, Franciaország, Hollandia, Izland, Kanada, Luxemburg, Nagy-Britannia, Norvégia, Olaszország, Portugália és az Egyesült Államok) képviselői írták alá. A szerződés a gyors ratifikálásoknak köszönhetően még augusztus 24-én hatályba lépett. Az 1950-es évek elején Görögország, Törökország, az NSZK, 1982-ben Spanyolország csatlakozásával tagjainak száma 16-ra nőtt.

Az Egyesült Államok jelenlétével Európa megosztása a világméretű kelet-nyugati megosztás elszakíthatatlan része lett. Az atombomba monopóliumára támaszkodva az Egyesült Államok európai visszatérése ellensúlyt jelentett a Szovjetunióval szemben. A szerződésben az Egyesült Nemzetek alapokmányának elveivel összhangban megerősítették a független államoknak az egyéni vagy kollektív védelemhez való elidegeníthetetlen jogát.

Az Európa Tanács megalakulása (1949)

Az öt brüsszeli állam bizottsága a tervbe vett Európa Parlament ügyében 1949 elejére kompromisszumrajutott a francia kontinentális-föderalista és a brit javaslatok között. A britek feladták az Egyesült Államok bevonásánakjavaslatát, a i franciák pedig a föderatív megoldást. Bevin angol külügyminiszter március 7-ére tízhatalmi konferenciát hívott össze Londonba, amely előkészítette az Európa Tanács megalakulását és 1949. május 5-én elfogadta annak alapszabályát. Azzal acéllal alakult, hogy „nagyobb egységet hozzon létre tagjai között a közös örökségüket alkotó eszmék és elvek megőrzése és megvalósítása, valamint gazdasági és társadalmi fejlődésük elősegítése érdekében". Ezek között központi helyet foglal el ajogállamiság, a politikai pluralizmus, az emberi és törvényesjogok tiszteletben tartása. Ez lett az első olyan politikai szervezet Nyugat-Európa világháború utáni történetében, amely azonnal és bátran hirdetni kezdte, hogy végső céja a „gazdasági és politikai unió" megvalósítása. Az Európa Tanács ma is a legnagyobb európai szervezet.

Alapító tagjai: Belgium, Dánia, Írország, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország, Hollandia, Luxemburg, Norvégia és Svédország. 1949-ben csatlakozott Görögország és Törökország. Az NSZK 1951-ben lett teljes jogú tag.

Az első közös nyugat-európai fórum kulturális, szociális, gazdasági és jogi egyezmények kidolgozására alakult. Szervezeti felépítése (miniszteri bizottság, az európai képviselők tanácskozó gyűlése és a főtitkárság) a döntést a miniszteri bizottság hatáskörébe utalta és a parlamentnek kizárólag tanácskozójogkört biztosított. Ez a megoldás a konzervatív-nemzetállami erők győ'zelme volt a föderatív eszmék felett. A valódi, államok feletti szervekkel megvalósuló integráció ellenfelei – elsősorban az angolok és a skandinávok – győzelmükkel bizonyították, hogy az „Európai Egyesült Államok" eszméjének realitása még távoli a háború utáni Európában. Az Európa Tanács legjelentősebb tejesítménye több fontos konvenció volt. 1953-ban elsőként az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok védelméről hozott európai konvenció lépett életbe, majd bizottságot is felállítottak a panaszok kivizsgálására. A későbbiekben egy sor konvenciót és egyezményt – kulturális, szociális, jogi és egyéb – írtak alá, amelyeket a tagországok többsége ratifikált.

A magyar emigráns politikusok Európában maradt csoportja is bekapcsolódott az európai mozgalmakba. Rokonszenves volt nekik az európai egyesülés gondolata és a magya-

rokjoggal hivatkozhattak elődeiknek a keresztény Európa érdekében végzett tevékenységére, a Magyarországot Nyugat-Európával összekötő szálakra. A magyarok legaktívabb személyisége mindvégig Auer Pál volt, aki az 1920-as évek második felében a Páneurópa Unió magyarországi szekcióját vezette. Párizsban már 1949. január 15-én megalakították a Magyar Európa Tanácsot. Ennek végrehajtó bizottságában különböző politikai irányzatok képviselői vettek részt: Auer Pál elnökként, Apor Gábor, Baranyai Lipót, Eckhardt Tibor és Peyer Károly alelnökként vett részt a munkában. A Magyar Tanács csatlakozott az Európa Mozgalomhoz, amelynek végrehajtó bizottságában Auer Pál képviselte a magyarokat.

A magyarok úgy vélték, hogy Közép-Európa országai – benne Magyarország – Európa szerves részei és semmilyen európai egyesülésből nem hagyhatók ki. Ha jelenlegi helyzetük miatt az egység létrehozásában nem vehetnek részt, emigrációjuk feladata, hogy az országokat képviseje és megteremtse a majdani csatlakozás feltételeit

Az Európai Szén- és Acélközösség - Montánunió (1951)

A Marshall-terv küszöbönálló lezárulása az 1950-es évek elején egyre sürgette a részt vevő országok jövőbeni gazdasági kapcsolatainak tartósabb formába öntését. 1950-1952 között számos magánszervezet és vezető személyiség tett javaslatot a gazdasági és a politikai integrációra. Állami szinten Franciaország ragadta magához a kezdeményezést, amely Párizs aggodalmait tükrözte a német acélipar további ellenőrzését illetően. Adenauer kancellár azonban tudatosan közeledett a francia állásponthoz, sőt a német acélipar egyoldalú ellenőrzését átfogó közösség felállításával javasolta felváltani. A közös felügyelet egyúttal megszüntetné és közös gazdaságpolitikával váltaná fel Németország diszkriminációját. Az elképzelés összecsengett az Egyesült Államoknak azzal a szándékával is, hogy a stratégiailag döntő fontosságú NSZK-t egyenjogú tagként vonják be az európai közösségbe és a nyugati védelmi rendszerbe. A franciák tudomására hozták, hogy nem engedélyezik az NSZK diszkriminációját.

Robert Schuman francia külügyminiszter-Jean Monnet tervei alapján -1950 májusában az európai integrációval kapcsolatos minden tiltakozást és kétséget félresöpörve aztjavasolta, hogy az egyesített nyugat-európai szén- és acélforrások kerüljenek az egyes országok és az újonnan létrehozott nemzetek feletti hatóság közös ellenőrzése alá. A terv gazdasági jellege mellett két politikai elképzelést is takart: a szorosabb politikai integráció első állomását kívánta létrehozni, s az NSZK és Franciaország politikai megbékélésére irányult. A német nehézipar ellenőrzését olyan európai közösségre ruháznák, amelyben más európai államokkal együtt helyet biztosítanának az NSZK-nak. Nagy-Britannia egyelőre visszariadt a kontinenssel való ilyen szoros kapcsolattól és csak társult tag lett.

Végül is a „kis Európa" hat állama-Franciaország, Belgium, Hollandia, Luxemburg, az NSZK és Olaszország – 1951. április 18-án aláírta az Európai Szén- és Acélközösséget (European Coal and Steel Community – ECSC) létrehozó Párizsi szerződést. Az ötven évre szóló szerződés tagjai két ötéves átmeneti szakasszal számoltak. Az elsőben a szén és az acélra vonatkozó vámokat és az egyéb kereskedelmi korlátozásokat kellett lebontani, s a másodikban lehetett továbblépni az érintett iparágak közös piacának megteremtése felé.

A szervezet gazdasági és politikai mérlege vegyes képet mutat. Létrehozásának kulcsszava az „átgyűrűzés" volt, vagyis az a feltevés, hogy a gazdaság egymástól függő ágazatok hálózatára épül, s ha az egyik integrálódik, a modern gazdaság összetettsége a többi szektort is hasonló struktúrába kényszeríti.

A Montánunió nehézkes működése ellenére olyan európai vállalkozás volt, amelynek puszta létezése lendületet adott az integráció ügyének. Megteremtette a politikai vezetők közötti kölcsönös bizalmat és ezzel előkészítette az utat az Európai Gazdasági Közösség 1957. évi létrehozásához. Főhatósága 1965-ig működött, amikor összeolvadt a többi nemzetek feletti végrehajtó szervezettel.

Az Európai Védelmi Közösség – EDC (1952-1954)

Az Európai Védelmi Közösség (European Defensive Community – EDC) terve 1950-ben, a koreai háború kitörése után, a kelet-nyugati konfliktus csúcspontján született. Nyugat-Európában általánossá vált ugyanis a félelem, hogy a megosztott Korea konfliktusához hasonló események következhetnek be a megosztott Németországban is.

A brüsszeli szerződés (1948) öt országának hadügyminisztere 1950 júliusában arra a megállapításrajutott, hogy Nyugat-Európa államainak nincs megfelelő fegyveres ereje, s az újra felfegyverkezés amerikai segítség nélkül nem lehetséges. Franciaország bizonyos feltételekkel vállalta 15 hadosztály felállítását, de kérte, hogy a felfegyverzés átmeneti idejére vezényejenek nagyobb létszámú amerikai csapatokat Európába. Az Egyesült

Államok azonban nem volt hajlandó európai csapaterősítésekre, s helyette az NSZK bevonásának megfontolását ajánlotta.

Az ötleten felbolydult nyugat-európai államok 1950. augusztus elején az Európa Tanácsban vitatták meg ajavaslatot. A francia küldött a kommunista veszélyre hivatkozva emelt szót az európai erők összefogása mellett. Churchill is az európai közös parancsnokság alatt álló hadsereg azonnali felállításátjavasolta, egyetértésben az Egyesült Államokkal és Kanadával. Az Európa Tanács ugyan megszavazta ajavaslatot, de ajánlása egy kormányra nézve sem volt kötelező.

Adenauer kancellár augusztus végén – kormánytagjai tájékoztatása nélkül – két biztonsági memorandumotjuttatottel McCloy amerikai főbiztosnak. Ezekben az esetleges Nyugat-Európa elleni támadás elhárítására német részvételt ajánlott fel a „nyugat-európai hadsereg" keretében, illetve kérte a hadiállapot megszüntetését a szövetségesek és Németország között, valamint nyilatkozatot arról, hogy megszállásuk céja ajövőben a külső veszély elhárítása.

Szeptember közepén New Yorkban Acheson, Schuman és Bevin külügyminiszter háromhatalmi találkozóján megvitatták az Európa Tanács határozatát és Adenauer memorandumait. Az amerikai javaslat koalíciós haderő felállítását sürgette, amelyben az NSZK stratégiai helyzetére és embertartalékaira hivatkozva helyet kaptak volna a német egységek is. Elképzelésük szerint az NSZK-t a lehető leghamarabb be kell vonni a NATO-ba is. Az angolok és franciák tiltakoztak a javaslat ellen, s garanciákat kértek arra, hogy az újjászülető Wehrmacht ne fordulhasson Nyugat-Európa ellen. Az amerikaiak értelmetlennek érezték a nyugat-európaiak ellenkezését, s azzal zsarolták őket, hogy az amerikai javaslatok elvetése esetén kivonják csapataikat Nyugat-Európából.

Franciaország az amerikaiak kettős szorításából mindkét oldalra nézve elfogadható javaslattal igyekezett kibújni. Az 1950. október 24-én a Nemzetgyűlés elé terjesztett Pleven-terv a nemzetközi helyzetnek a prágai fordulat és a koreai háború után megromlott körülményeivel érvelt, s a németekkel való együttműködést célszerűnek ítélte az Európa politikai intézményeihez kapcsolódó Európai Hadsereg keretében. Pleven az európai hadsereget nemzetek feletti intézménynek tekintette; a közös haderőt vegyes nemzetiségű hadosztályokból állítanák össze, amelyet az Európai Közgyűlésnek felelős, nemzetek feletti honvédelmi miniszter irányítana, aki az utasításokat a nemzetek

feletti Miniszteri Tanácstól kapná. Nem állítanának fel viszont német nemzeti haderőt és német főparancsnokságot, hanem a német egységeket zászlóajnyi nagyságban beosztanák az európai egységekbe. A tervezet így eleget tenne az amerikai kívánságoknak, s egyúttal garanciákat tartalmazna a nyugat-európai országok számára oly módon, hogy a német haderő ellenőrzése részben a franciák hatáskörébe kerülne.

A Pleven-terv gyakorlati formába öntésére hivatott értekezlet 1951. február közepén kezdődött Franciaország, az NSZK, Olaszország és a Benelux államok képviseletével. Atöbbi NATO-állam megfigyelőket küldött. Az elképzelések szerint 1953-ra az európai hadsereg létszámát az EVK keretében 1,25 millióra növelnék, amelybe Franciaország 14, az NSZK és Olaszország 12-12, a Benelux országok 5 hadosztályt állítanának. A több szakaszban folyó tárgyalások 1952. májusig tartottak, amikor kidolgozták az egyezmény végleges szövegét.

A NATO intézményes kiállása mögött az amerikai NATO-képviselő azon álláspontja húzódott meg, hogy a kínai önkéntesek 1950. decemberi koreai beavatkozása után gyorsan meg kell oldani a nyugat-európai haderő felállítását és a németek bevonását. Nagy-Britannia és a skandináv államok továbbra sem hajlottak szuverenitásuk minimális feladására.

Ezért a Hatok külügyminiszterei (a Montánunió tagállamai) Párizsban 1952. május 27-én aláírták az Európai Védelmi Közösség50 évre tervezett alapító szerződését. Vállalták, hogy a szerződés hatálybalépésekor hadseregeik egy részét azonnal a koalíciós hadsereg rendelkezésére bocsátják. Az ellátás és a fegyverzet közös, a sorozás, a kiképzés és a tartalékok azonban nemzeti ellenőrzés alatt maradnának. A12 német hadosztályt nem német parancsnokság irányítaná.

Az EVK megalkotói a szervezetet szorosan a NATO-hoz kapcsolták; az európai hadsereg ugyanis a NATO főparancsnoksága alá tartozott. Rövidesen bebizonyosodott azonban, hogy a célkitűzés túl magas mércét állított. A kételyek mindinkább az NSZK küszöbönálló felfegyverzése és szövetséges megszállásának megszüntetése körül sűrűsödtek össze. Az EVK sorsától számos más probléma függött, közöttük a Szovjetunióhoz fűződő jövendő viszony, és az európai kollektív biztonság rendszerének terve.

A Szovjetunió 1952. márciustól új javaslatokkal állt elő az EVK meghiúsítása és európai biztonsági érdekei megőrzése érdekében. Az NSZK nyugati orientációjának megakadályozására a szovjet kormány 1952. március

10-i békeszerződés-tervezete a politikai rendelkezések között elsőként említette, hogy Németországot egységes államként állítják helyre. A további szovjetjavaslatok az egyoldalú nyugati orientáció felmondását sugallták Adenauernak.

A német Bundestag 1953. március 19-én a tömegtiltakozások ellenére ratifikálta ugyan a szerződést, de a francia ratifikációs ejárás elhúzódása miatt több mint két éven keresztül arra kényszerült, hogy személyes tekintélyét és a francia-NSZK együttműködés perspektíváit kockáztassa olyan szerződésért, amely a franciák NSZK iránti bizalmatlanságának terméke volt. A Benelux országok 1954 májusában erősítették meg az EVK-szerződést, Olaszország pedig a francia szavazás kimenetelére várt. 1954. augusztus végén a francia nemzetgyűlés azonban háromnapos rendkívül heves vita után úgy döntött, hogy „egyéb kérdések tárgyalásával folytatja a vitát", így meghiúsította a szerződés életbelépését. Az EVK tervezetének kudarca után egyenes út vezetett a Nyugat-európai Unióig, illetve a Varsói Szerződésig.

Az Európai Politikai Közösség – EPC (1953)

Az Európai Politikai Közösség létrehozását a Montánunió Közgyűlésének tagjai javasolták 1952-ben. Az 1953 márciusában elfogadott Spaak-féle tervezet a föderális alapokon felépülő Montánunió központi szerveként kétkamarás parlamentet helyezett kilátásba. Cé[juk a Montánunió és az Európai Védelmi Közösség \ összekapcsolása és politikai integrációjának megvalósítása volt. Az EPC illetékességét a külpolitikára, a védelemre, a gazdasági és társadalmi integrációra és az emberi jogok védelmére tervezték.

Intézményileg a kétkamarás parlament az állampolgárokat képviselő népi kamarából, illetve az egyes tagállamokat képviselő szenátusból állna. Az EPC kormányzását a parlamentnek felelős kormány, az Európai Végrehajtó Tanács végzi, amelynek elnökét a szenátus választja. Az EPC további intézményeként kilátásba helyezték a nemzeti kormányok képviselőiből álló Minisztertanács és Bíróság felállítását is.

Mivel az Európai Politikai Közösséget a Montánunió és az EVK keretében tervezték felállítani, 1954-ben az EVK meghiúsulásával az EPC sem valósult meg. Az évvégén ülésező külügyminiszteri konferencia napirendjén már nem is említették.

Nyilvánvalóvá vált, hogy a „föderalisták" és „pragmatisták" háború utáni vitája az ötvenes évek elején a nemzetközi fejlemények s a közép- és kelet-európai szovjet befolyás növekedése nyomán a pragmatikus Európa-politikusok- Konrad Adenauer és Robert Schuman -javára mozdult el. De elvileg még nem dőlt el, milyen messzire menjen a Hatok integrációja. A kormányoknak és parlamenteknek főleg a nemzetállami szuverenitásijogok feladása esett nehezére.

A párizsi szerződések és a Nyugat-európai Unió – WEU (1954)

Az Európai Védelmi Közösség tervezetének meghiúsulása után mindinkább az angol kezdeményezés került előtérbe, amelynek alapeleme az NSZK-nak a NATO-ba történő bevonása volt. Végül olyan javaslat körvonalazódott, hogy az 1948. évi brüsszeli szerződés kibővítésével bevonnák a szervezetbe az NSZK-t és Olaszországot. Egy kölcsönös megállapodással „a brüsszeli szerződés átalakulna egy Locarno-típusú kölcsönös védelmi paktummá, amely egész Nyugat-Euró- pát magában foglalná". Nagy-Britannia számára ajavaslattal eltűnne az Európai Védelmi Közösség és az Európai Politikai Közösség szupranacionálisjellege. Franciaország

1. szeptemberében jelentette be, hogy egyetért az NSZK-nak a Nyugat-európai Unióba való felvételével.

Az 1954. október 20-23-a közötti párizsi konferencián szinte minden, a háború után nyitva maradt kérdést megtárgyaltak. Október 23-án a három nyugati megszálló hatalom és az NSZK alapvető kapcsolatairól szóló szerződésben megállapodott a megszállási rendszer megszüntetéséről, amelynek következtében az NSZK „egy szuverén állam tejes joghatóságával intézi bel- és külügyeit". A nemzetközi helyzetre hivatkozva azonban a három hatalom fenntartotta „a megelőzően gyakorolt vagy bírt jogokat és felelősségeket Berlinre és Németországra mint egészre vonatkozóan, ideértve Németország újraegyesítését és a békeszerződéses rendezést".

Október 23-án megállapodást kötöttek az 1948. évi Brüsszeli Szerződés módosításáról és kibővítéséről is, s meghívták Olaszországot és az NSZK-t a szerződéshez való csatlak^ozásra. Az egyezmény nevét Nyugat-európai Unióra (Western European Union – WEU) változtatták. Az EVK pótmegoldásaként született, több részből álló, módosított szerződésben Európa egységének és fokozatos integrálódásának előmozdítása lett a cél. Megállapodtak a tagországok haderejének maximumában, és létrehozták a fegyverzet-ellenőrzés rendszerét. Az NSZK kötelezettséget vállalt, hogy területén nem állít elő atom-, biológiai

és vegyi fegyvereket. Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Kanada biztosítékot kapott haderői állomásoztatására az európai kontinensen és azoknak a NATO közösen elfogadott stratégiájával összhangban történő bevetésére. A hét tagállam külügyminisztereiből felállították a Nyugat-európai Unió Tanácsát, illetve parlamenti gyűlését, amelynek összetételét az Európa Tanácshoz hasonlóan állapították meg. A főtitkárság mellett új hivatal foglalkozott a fegyverzet-ellenőrzéssel, az állandó fegyverzeti bizottság pedig a nemzeti fegyverrendszerek kiegyenlítésével.

Október 23-án az Atlanti Tanács felszólította az NSZK-t a NATO-ba való belépésre. A tagországok haderejének alárendelésével egységes katonai struktúrákat hoztak létre, európai székhelyű legfelsőbb szövetséges parancsnoksággal.

Szintén október 23-án írták alá a Saar-vidéknek a WEU keretében ún. európai státuszt biztosító kétoldalú francia-nyugatnémet egyezményt, amelyet a térség lakosságának kellettjóváhagyni. Az 1955. október 23-i népszavazáson a lakosság többsége elutasította az európai státuszt és az NSZK-hoz való csatlakozás mellett döntött, amelyre 1957. január 1-jén került sor.

A párizsi szerződésekkel lezárult a nyugat-európai térség biztonságpolitikai fordulata s befejeződött az atlanti központú biztonságpolitika kiépítése, illetve Nyugat-Európa be- tagolása a bipoláris világrendbe. A szerződések céjaikban és felhatalmazásukban alapvetően különböztek az EVK-tól: többé nem a védelem, hanem a fegyverzet ellenőrzése és a korlátozása lett a legfőbb cél. A szorosabban vett katonai „integrációt" kizárólag a NATO- nak tartották fenn. A Nyugat-európai Uniót nem ruházták fel nemzetek feletti jogosítványokkal sem, amelyek az európai közösséget katonailag önálló tényezővé tehették volna.

Az Európai Gazdasági Közösség – EGK (1957)

A Nyugat-európai Unió létrehozása után 1955-ben Európa nyugati részén négy európai intézmény – az OEEC, az Európa Tanács, a Montánunió és a Nyugat-európai Unió-valamint a NATO állt fenn, amely Észak-Amerikát közös védelmi szövetségbe kötötte Európa legfontosabb országaival.

A törékeny összefogás elégtelenségét azok érezték legerősebben, akik az első európai szervezetekben gyakorlati munkájuk során felismerték, hogy csak ily módon lehetséges az egyesítési folyamat továbbvitele. Az egyesítés (Relance europèenne – európai kapcsolatnak nevezett folyamata) újabb impulzusokat a Benelux országok külügyminisztereitől kapott, akik 1955 májusában szorosabb gazdasági együttműködésre szólították fel partnereiket a Montánunión belül, amelyet a későbbi politikai egyesítés hajtóerejének tekintettek.

1955 júniusában a hat ország külügyminiszterei elhatározták, hogy kormánykonferenciát hívnak össze a vámunió és a nukleáris energia hasznosítása ügyében. Henri Spaak belga külügyminiszter elnökségével az előkészítő munkák 1957 elejéig tartottak; eredményük az Európai Gazdasági Közösség (EGK) és az Európai Atomenergia-közösség (Euratom) szerződése lett, amelyet 1957. március 25-én hat európai állam (Belgium, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, az NSZK és Olaszország) írt alá Rómában és 1958.ja- nuár 1-jén lépett életbe. Az EGK megalakítása nemcsak az addigi legnagyobb lépés volt a hat európai ország összefonódásában, hanem egyúttal politikai állásfoglalás az egyesült Európa változatlanul vallott céja mellett.

Az EGK központi gondolata a tagországok vámuniója és a közös vámtarifa fokozatos bevezetése volta közösségen kívüli országokkal szemben. Tervbe vették a vámok és a mennyiségi korlátozások fokozatos leépítését legfejebb 15 éven belül, közös külső vámtarifa be-

vezetését és közös kereskedelmi politika folytatását harmadik országokkal szemben. Az EGK szervezeti felépítése a Montánunióét követte.

Az EGK első néhány évének sikerei igazolták az európai föderalisták elképzeléseit, akik már korábban is ilyen típusú együttműködést sürgettek és nemzetek feletti szervezetekben gondolkodtak. Néhány év alatt azEGK 170 milliós lakosságával a világ egyik vezetőkereskedelmi centruma lett, a legnagyobb importőr és a második legnagyobb exportőr. Országaiban 1958-1962 között a bruttó társadalmi termék 21,5, az ipari termelés pedig 37 százalékkal nőtt.

Európai együttműködés és atomenergia (a CERN és az Euratom)

Az Euratom-szerződés aláírói helyesen ismerték fel, hogy a nukleáris energia ipari célú békés felhasználása rendkívül költséges beruházásokat igényel, amelyek fedezete csak összefogással teremthető elő. Ezt igazolták az 1953-ban alakult Atomkutatás Európai Szervezete (Centre Européen de Recherches Nucléaires – CERN) és az OEEC által felállított Európai Atomenergia-ügynökség tapasztalatai is. A Genfben székelő 12 tagállamú

(Belgium, NSZK, Dánia, Franciaország, Nagy-Britannia, Görögország, Olaszország, Jugoszlávia, Norvégia, Hollandia, Svédország és Svájc) CERN az első európai szervezet volt, amely nemzetközi szinten foglalkozott a békés célú atomkutatással.

Az Euratom-szerződés a hatok közösségén belül egy lépéssel továbbment. A közösség feladatává nyilvánította rövid időn belül olyan műszaki és ipari eszközök létrehozását, amelyek szükségesek kielégítő mennyiségű magenergia előállításához s a fenyegető európai energiahiány felszámolásához. Az Euratom szervezetének vezetését – az EGK- hoz hasonlóan – Minisztertanácsra és ötfős Bizottságra bízták, amely koordináta a nemzeti és a közös kutatási programokat. Parlamenti gyűlését és bíróságát megosztotta a Montánunióval és az EGK-val.

A közös szervek összevonása - Európai Közösség (1965)

A három közösség közösségi szerveinek összetételét és hatáskörét az EGK-szer- ződés ötödik, az Euratom-szerződés harmadik része, valamint az Európai Közösségek közös szerveiről rendelkező pótlólagos egyezmény szabályozta. A bíróság és a parlament mellett közös gazdasági- és szociális bizottság működik, amelyben a munkavállalók és munkaadók lehetőség szerint egyenlő arányban képviseltetik magukat. Ezen intézmények összevonásával a három közösség egyfajta köteléke jött létre, amely további racionalizálás és a többi közösségi szerv fuzionálásának kiindulópontja lett.

Az EGK Bizottsága kezdeményezésének köszönhetően az 1965. április 8-án aláírták a három közösség (Montánunió, EGK, Euratom) végrehajtó szerveinek egyesítéséről szóló szerződést, amely a közös bíróság és parlament után a többi szervet is egyesítette. Ezután az Európai Közösség (EK) belső kereskedelme néhány év alatt közel kétszeresére nőtt, és 1968-ban a tagállamok körül már egységes vámhatár húzódott.

Az Európai Szabad Kereskedelmi Társulás – EFTA (1960)

A gazdasági integráció további menetéről folyó tárgyalásokon alapvetően két nézet ütközött egymással, amelyek bizonyos értelemben az „unionisták" és „föderalisták" régi vitáira emlékeztettek. Az első irányzat képviselői a „klasszikus" szabad kereskedelmi tanoknak megfelelően s nemzeti szuverenitásukvalamely részének feladása nélkül az egyes nemzetgazdaságok kooperációjára törekedtek. A másik csoport a nemzetgazdaságok közös piacba való egyesítését vallot

ta, amely a felségjogokat felsőbb szervre ruházta.

Az EGK által választott megoldást Nagy-Britannia és az európai semleges országok (Svájc, Svédország és Ausztria) nem tudták elfogadni. Nagy-Britannia a Nemzetközösségre való tekintettel utasította el az EGK-országok vámuniójában való részvételt. Más európai országok is úgy gondolták, hogy a vámunió túl messzemenő kötelék, és inkább egy szabad kereskedelmi övezetet részesítettek előnyben. Ausztria, Svédország és Svájc semlegességükre való tekintettel nem akartak a Közös Piac részévé válni. Az átfogó szabad kereskedelmi övezetet tartalmazó brit ellenjavaslat megfelelt hagyományos nemzetállami koncepciójuknak. A britek a.szabad kereskedelmi társulást olyan laza gazdasági szervezetnek tekintették, amely független politikai egységek között világméretekben támogatná a deviza- és az árumozgás liberalizációját.

1958 őszén Nagy-Britannia, Dánia, Norvégia, Ausztria, Svédország és Svájc kormányai konferenciát hívtak össze, ahol közös gazdasági érdekeik biztosításáról szándékoztak tárgyalni. A további találkozók – amelyekbe Portugáliát is bevonták – eredményeképpen a „külső hetek" 1959. július 20-21-én megalakították az Európai Szabad Kereskedelmi Társulást (European Free Trade Association – EFTA). Konvenciójukat 1959. november 20-án parafálták és 1960. május 3-án lépett életbe.

Az EGK politikai célkitűzéseivel ellentétben csak kereskedelempolitikai célokat követett, mint a kereskedelem és a gazdasági tevékenység bővítése, a tejes foglalkoztatottság biztosítása, a termelékenység és a pénzügyi stabilitás növelése, a behozatali vámok fokozatos leépítése. Legfelső szervében, a tagországok tanácsában s a hagyományos szervezeti formákban az egyhangú határozat elve érvényesült. A folyó munkát genfi titkársága végezte. A laza államszövetség első'sorban az EGK gazdasági ellensúlyozására, jobb tárgyalási pozíció elérésére alakult a közösséggel szemben, amelynek sikerei növekvő vonzerőt gyakoroltak. Laza struktúrája miatt alakulásakor a Szovjetunió nem kifogásolta Ausztria belépését, majd 1961 márciusában Finnország társult EFTA-tagságát.

Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet – OECD (1960)

Az EGK-ra és a többi OEEC országra kiterjedő nagy szabad kereskedelmi övezet gondolata fölvetette az észak-amerikai kereskedelmi partnerekhez fűződő viszony kérdését is. Az atlanti gazdasági közösség mellett szólt a NATO fennállása és a két kontinens mind szorosabb kereskedelempolitikai összefonódása.

A NATO-ban már régóta sürgették az erőtelesebb politikai és gazdasági együttműködést, dejavaslataik nem vezettek konkrét eredményre. Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és az NSZK államfőiből álló különleges gazdasági bizottság 1960januárjában kezdte tárgyalni az OEEC atlanti gazdasági szervezetté bővítéske irányuló amerikai javaslatot.

A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organization for Economic Cooperation and Development – OECD) alapokmányát 1960. december 14-én 20 állam írta alá, amely 1961. szeptember 1-jén lépett életbe, először teremtve alkotmányos kereteket a gazdasági együttműködés számára az atlanti térségben. Ezzel kiindulópontja lett Észak-Amerika és Nyugat-Európa későbbi „atlanti partnerségének".

A régi-új szervezet három fő feladatot kapott: a gazdaságpolitikák koordinálását, a mezőgazdaság, a tudomány, a termelékenység és a kereskedelmi liberalizáció elősegítését, a tagállamok és a kívülállók gazdasági fejlesztésének előmozdítását. Japán 1964. évi csatlakozásával azon fejlett ipari demokráciák fóruma lett, amelyek nemcsak nemzeti gazdaságuk hatékonyságával, hanem a nemzetközi rendszer működésével is törődtek. Az OEEC szoros európai meghatározottságától eltérően az OECD a fejlődő'országok felé is fordult.

Az OECD az EFTA-hoz hasonlóan a szokványos államközi kapcsolatok keretében, korlátozott hatáskörrel és az egyhangú szavazat hagyományos elvén működött. Nélkülözte az EGK dinamizmusát; tevékenysége nem volt hatással sem a két európai gazdasági csoportosulás remélt összekapcsolására, sem az integráció továbbvitelére. Ezért az „atlanti partnerség" eszméje az OECD-től mindinkább az EGK felé terelődött.

1.2. Az európai szervezetek bővülése

Néhány nyugat-európai szervezet bővítette tagjai számát és sokrétű kapcsolataik tovább gyarapodtak.

Az Európa Tanácsba Ausztria (1955) után belépett Ciprus (1961), Svájc (1963) és 18. tagként Málta (1965). Az EGK és az EFTA társulási szerződések sorát kötötte; az utóbbi Finnországgal, az előbbi Görögországgal (1962) és Törökországgal (1963).

A két európai gazdasági szervezet, az EGK és az EFTA ugyan nem vett fel újabb tagokat, de társulási egyezmények sorozatával szorosabbra zárta sorait: az EFTA Finnországgal, az EGK pedig Görögországgal (1962) és Törökországgal (1963). Az EGK minisztertanácsa 1963 júliusában elhatározta, hogy társulási szerződést köt 19 afrikai állammal, amelyeknek 730 millió dollár pénzügyi segélyt nyújtott. Az Európa szűkebb határain először túllépő szervezet aktivitása félreismerhetetlenül a változó világrendre való átmenetre utalt.

Az első bővítés: Nagy-Britannia, Dánia, Írország (1972)

Várható volt, hogy – miként az Európai Közösség szerződése kilátásba is helyezte –, előbb vagy utóbb újabb jelentkezők kopogtatnak felvételre Brüsszelben. Új kezdeményezésekre ösztönzött az is, hogy 1969-ben De Gaulle visszalépett a politikai tevékenységtől, s utódja, Georges Pompidou elnök mérsékeltebb Euró- pa-politikát folytatott. A Nagy-Britannia felvétele elleni francia vétót az állam- és kormányfők 1969. decemberi hágai találkozóján oldották fel.

Az 1970-es évek eleje az EK továbbfejlesztésének új lépéseit is hozta. Ezt érzékelve a brit kormány második kísérletet tett az EK-ba való belépésre. Addigra jórészt jelentőségüket veszítették a kívülmaradás mellett szóló tíz évvel korábbi megfontolásai: a Com- monwealth-hez fűződő kapcsolatai, az Egyesült Államokkal fennálló különleges viszonya, EFTA-tagsága és mezőgazdaságáért érzett aggodalma.

Az EK-országokhoz való csatlakozás érdekét Nagy-Britannia elsősorban a Common- wealthben is gyorsan csökkenő befolyásában látta. A hatvanas években többek között Ciprus, Jamaica, Trinidad, Tobago, Rhodesia, Nigéria, Sierra Leone, Uganda, Kenya és Gambia kiáltotta ki függetlenségét. Néhány kivételt leszámítva a britek Közép-, Dél- és Kelet-Ázsiában is feladták „védterületeiket". Így az EK-ba irányuló exportja már 1970-ben meghaladta a Commonwealth országaiba irányuló kivitelt. A kilátásba helyezett közös piaci integráció így alkalmat kínált Nagy-Britannia csökkenő kereskedelempolitikaijelentőségének ellensúlyozására is.

Az EK négy feltételhez kötötte a Nagy-Britanniával együtt felvételre jelentkező Dánia, Írország és Norvégia felvételét. Ajelölteknekel kell fogadniuk a közösség érvényesjogköreit; az illeszkedés csak pontosan rögzített

határidejű átmeneti intézkedésekkel, s nem a közösségi jogok változtatásával lehetséges; a tárgyalási időszak nem akadályozhatja a közösség továbbfejlesztését; valamennyi felmerülő problémát még a belépési szerződés aláírása előtt szabályozni kell.

Az EK első'bővítésének szerződéseit 1972. január 22-én írták alá Brüsszelben. A négyjelölt közül Nagy-Britannia, Dánia és Írország lett tagja. Norvégia lakosságának 54 százaléka, szokatlanul élénk választási kampányt követően a belépés ellen szavazott, így az or- szágjelenleg sem tagja az Európai Uniónak. 1973. január 1-jén Nagy-Britannia, Írország és Dánia belépésével a Hatok Európájából a Kilencek Európája lett, s lakosainak száma meghaladta a 250 millió főt.

A második bővítés: Görögország (1981)

Az első belépési hullámot a görög köztársaság kikiáltását (1974) követően újabb bővítési tárgyalások követték, ezúttal Dél-Európa irányában. A második bővítésre – Görögország belépésével – 1981-ben, inkább Hellász demokratikus hagyományaira való tekintettel, mintsem gazdaságpolitikai megfontolásokból került sor. Ebből az alkalomból Karamanlisz miniszterelnök beszédében az egyesítést „kontinensünk története legnagyobb politikai eseményének" nevezte. Görögországra „az egyesült Európa eszméjének megvalósítás miatt van szükség"; az ország „az európai határok előőrse" és a „közös piac mediterrán balkonja".

A harmadik bővítés: Spanyolország és Portugália (1986)

A harmadik bővítésre 1986-ban került sor: Spanyolországot és Portugáliát az EK 11. és 12. tagjaként vették fel a szervezetbe. Új dinamizmust, de mezőgazdasági vonatkozásokban új problémákat is hoztak a szervezetbe, amelyek keményen próbára tették a közösség belső összetartását.

Akkor derült ki, hogy a Közösség a nekirugaszkodások ellenére nem tett hatékony lépéseket a további politikai integráció irányába. Bármennyire is örvendetesek voltak a bővítések, azok nem ebbe az irányba mutattak, sőt az elért eredménye ket veszélyeztették.

Az Európai Politikai Együttműködés (EPC)

Az Európai Közösség már megalakulásával világpolitikai jelentőségű lett, s az államok feletti összefogással a nemzetközi politika új képződményétjelentette.

Jóllehet kezdettől fogva az egyesült Európa magjának tekintették, a világpolitikai szerep nem tartozott programjához. A hidegháborúban a Nyugat és az atlanti közösség részének és a gazdasági együttműködés keretének tekintették.

Az 1969. novemberi külügyminiszteri találkozó megnyitotta a Európai Politikai Együttműködés (European Political Cooperation – EPC) útját. Az európai kül- és védelmi politika korábbi integrációs kísérleteinek (Európai Védelmi Közösség, Fouchet- terv) meghiúsulása után a közös külpolitika laza, szerény koordinációs igényével kezdődött.

1970.július 20-án a Hatok külügyminisztereinek megbízására Étienne Davignon belga diplomata jelentése (Davignon-jelentés vagy luxemburgi jelentés) pontosította az Európai Politikai Együttműködés működési mechanizmusát. Eszerint a fontos kérdésekben elfoglalt álláspontokat évente legalább kétszer konzultációkon kell egyeztetni. Ezt követően közös álláspontot sikerült kialakítani az Egyesült Államokhoz fűződő viszonyban, a közel-keleti konfliktusban, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet ügyében, a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokban és Földközi-tengeri politikában. A koordináció egyre intenzívebb lett a külügyminiszterek és kormányfők mind gyakoribb találkozói révén, illetve a politikai együttműködés folyamatosan bővült, s kiterjedt többek között a biztonságpolitikára is.

1973-ban megkezdődött Európa identitásának kimunkálása. A Kilencek az európai identitásról szóló dokumentumban először rögzítették világpolitikai kötelezettségeiket

és az abban való aktív közreműködésüket. Távoli célként kitűzték a „politikai unió" létrehozását. Egy évvel később az Európai Tanács megalakulása ejárásjogi lépést jelzett ebben az irányban. Azóta az állam- és kormányfők rendszeresen találkoznak.

Az Európai Közösség „szupranacionális szerveinek" demokratikus legitimációja irányában tett lépés volt az 1976. szeptember 20-i határozat, amely szerint az Európai Parlament tagjait a Közösség országainak lakossága választja. Az első választásokra 1979- ben került sor, a későbbiek pedig ötévenként követték.

1986-ban az Egységes Európai Okmány keretében az EPC-t közös kül- és biztonságpolitikaként (Common Foreign and Security Policy- CFSP) felvették a szerződésekbe. Az EPC és a CFSP elnevezést részben még ma is egymás mellett emlegetik. A hetvenes években az EPC különösen sikeresen használta fel a külügyminisztériumi struktúrákat az EBEÉ-tárgyalásokon és közös álláspontok kidolgozásában egyes nemzetközi kérdésekben.

Az Európai Monetáris Rendszer (EMS)

Az 1960-as végén a valutapolitika a növekvő nemzetközi tőke-összefonódások miatt az Európa-politika új területeként kezdett kialakulni, és kezdeményezések történtek a mélyebb integráció irányában.

1944 nyarától a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer értelmében az amerikai dollár szerepelt vezető valutaként, amelynek értékét aranyfedezettel (az arany unciánkénti árát 35 dollárban rögzítették), a többi valuta árfolyamát pedig a dollárhoz viszonyítva állapították meg. 1971 nyarán azonban főleg az Egyesült Államok fizetési mérlegének hiánya miatt felfüggesztették a dollár aranyparitását, majd elfogadták a dollár lebegtetését és az arany monetáris szerepét minimálisra csökkentették. E kettős fordulat véget vetett a Bretton Woods-i pénzrendszernek.

1970-ben Pierre Werner luxemburgi miniszterelnökelnökletével szakértői bizottság alakult a gazdasági- és valutaunió kidolgozására. A Werner-terv az integrált gazdaságpolitikát tekintette a közös valutapolitika feltételének, amely egy átmeneti időszak után a politikai unió magját alkotja. Elképzelése közös európai jegybank felállítását, az európai pénz-és tőkepiac létrehozását, illetve a közös költségvetési politikát tételezett fel. Alternatív megoldásként a nemzeti valuták megőrzése mellett működő közös valuta elgondolása is megfogalmazódott.

A hetvenes évek elején azonban nem voltak adottak a Werner-terv megvalósításának feltételei. 1971-ben az Európai Tanács a terv legyengített variánsát fogadta el. 1972 márciusában a Hatok – az új tagok csatlakozása csak 1973-tól lépett életbe – valuta-átváltásban, az ún. valutakígyóban állapodtak meg. Az új rendszer azonban – főként a márka további erősödése miatt – nem bizonyult megnyugtató megoldásnak. Több eredménytelen kísérlet után Franciaország és Olaszország kiszállt, és az új tagok közül Nagy-Britannia és Írország is távol maradt a valutakígyótól. Ugyanakkor néhány Közösségen kívüli ország (Svédország, Norvégia, Svájc) a márkához való kötődése miatt ténylegesen a valutakígyó tagja lett. A valutauniót az állam- és kormányfők 1974-ben visszavonták. A valutakígyóban csak azok az országok maradtak, amelyek közvetlenül (az NSZK) vagy közvetve (Dánia, Benelux országok) a Deutsche Bundesbank valutaautonómiájának hatáskörébe estek.

Nagy-Britannia és Franciaország nem néztejó szemmel a márka erősödését, és azt, hogy az amerikai-német közeledés bázisán esetleg erős dollár-márka kötődés alakulhat ki. E folyamat megállítására RoyJenkins, a Közösség Bizottságának brit elnöke 1977 októberében tejes értékű Európai Monetáris Rendszer (European Monetary System – EMS) létrehozását kezdeményezte.

A rendszer végül 1979. március 13-án lépett életbe. Nagy-Britannia azonban csak 1990 októberében lett az EMS része.

Az EMS három pillérre támaszkodva kívánta megteremteni a külső és belső stabilitást. Közös valutát hozott létre (European Currency Unit – ecu), amelynek értékét a tagországok valutájából képzett kosárral, az országok kereskedelmi arányai alapján súlyozva határozták meg. Az árfolyam működését az EK-országok rögzített összegű valutatámogatással tartották fenn. A tagországokat párhuzamos (mind a gyengülő, mind az erősödővalutájú országok általi) beavatkozásra kötelezték, hogy az árfolyamokat meghatározott ingadozási sávon belül tartsák. Az intervenciós lépések pénzügyi támogatására rövid és középlejáratú támogató mechanizmusokat, külön alapokat is létrehoztak. A paritások változtatása és egymáshoz illesztése csak a résztvevők közös hozzájárulásával történhetett. Az EMS megszületésével az ecu vált a legfontosabb nemzetközi valutává. Az EMS az alkalmankénti ingadozásokellenéresikeresen működött,scsakavalutaunió 1999. január 1-jei bevezetésével szűnt meg.

Az Európai Közösség és az EFTA kapcsolatai

Az EFTA-államok1969 novemberében – Nagy-Britannia, Dánia és Norvégiajö- vendő EK-tagságára való tekintettel – kifejezték szándékukat a két szervezet viszonyának újraszabályozására. Mindkét fél úgy vélte, hogy a már megvalósult szabad kereskedelmi kapcsolatot továbbra is fenn kell tartani.

A tízjövendő EK-tag 1972. július 22-én ipari szabad kereskedelmi egyezményt írt alá, illetve parafáltaz EK-tagságra egyelőre nem pályázó EFTA-országoktöbbségével (Ausztria, Finnország, Izland, Portugália, Svájc és Svédország), valamint (Finnország kivételével) szabad kereskedelmi szerződést kötött a fémipar területén. Az

egyezmény vámleépítést irányzott elő, amelyet – bizonyos kivétellel – a csatlakozó EK-országokkal azonos időbeni terv szerint kellett érvénybe léptetni. Így az átmeneti időszak lejárta után 16 európai állam szabad kereskedelmi övezete jöhetett létre.

Ez a megoldás az elérhető maximumot jelentette. Nem zárta ki a növekvő számú külön megállapodásokat az egyes EFTA-országok és az EK között, valamint a két egyenlőtlen szervezet közötti állandó kapcsolatot. De továbbra is fennállt a szakadék a nemzetek feletti kompetenciákkal rendelkező Közösség és a kisebb államok laza egyesülése között.

Igazából majd csak az EK részéről 1992-re kitűzött egységes piac célja vetette fel komolyabban a két szervezet viszonyának részleges vagy tejes újraszabályozását. Ausztria 1989-ben bejelentett EK-tagsági igényejelezte a frontok mozgásba lendülését. 1990 decemberében a svéd parlament is kérvényezte belépési szándékát. Nyugat-Európának fel kellett tennie a kérdést, mi lesz a semlegesek (és Norvégia) valamint a közép- és kelet-európai országok helye ajövő Európájában.

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) és Szervezet (EBESZ)

Mióta Rapacki lengyel külügyminiszter 1957-ben európai biztonsági konferencia összehívásátjavasolta, az ötlet mindinkább a közép- és kelet-európai államok és a Szovjetunió politikai kelléktárának szilárd része lett. Különösképpen érvényes volt mindez az 1968. augusztusi csehszlovákiai bevonulás után. A Szovjetunió és szövetségesei az elszigetelődésből kikerülendő a budapesti (1969. március 17.) és prágai (1969. október 31.) felhívásukban ilyen konferencia összehívását sürgették.

A Nyugat a kezdeti vonakodás után végül igent mondott, azzal a feltétellel, hogy az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlettel (Conference for the Security and

Cooperation -CSCE) párhuzamosan megbeszélések kezdődnek az Európában állomásozó csapatok kölcsönös és kiegyensúlyozott leépítéséről (Mutual and Balanced Force Re- duction – MBFR). Az EBEÉ-ből így kikapcsolták a katonai és leszerelés témakörét. Sem az Egyesült Államok, sem a Szovjetunió nem óhajtott 33 ország jelenlétében haderejéről és fegyverzetéről tárgyalni. Franciaország azzal utasította el az MBFR-tárgyalásokon való részvételét, hogy az a két szövetségi rendszer, a NATO és a Varsói Szerződés ügye.

A háború utáni korszak leghosszabb tárgyalási sorozata 1973. július 3-án a Helsinki melletti Dipoliban kezdődött meg 33 európai ország, valamint az Egyesült Államok és Kanada részvételével. Először a külügyminiszterek ültek tárgyalóasztalhoz, és elfogadták az értekezlet napirendjéről és technikai kérdéseiről szóló dokumentumot. Az értekezlet második szakaszán részt vevő küldöttek ennek alapján folytatták munkájukat Genfben. 387 munkanapon 5000javaslatot és tervezetet vitattak meg.

A helsinki zárónyilatkozatot, az enyhülés politikájának kifejezőjét 1975. augusztus 1-jén írták alá Helsinkiben. A záróokmány öt fő részben (kosárban) tartalmazza az értekezlet eredményeit:

1. az európai biztonsággal összefüggő kérdések;

2. együttműködés a gazdaság, a tudomány és a technika, valamint a környezetvédelem területén;

3. a földközi-tengeri biztonsággal és együttműködéssel összefüggő kérdések;

4. együttműködés humanitárius és egyéb területen;

5. az értekezletet követő intézkedések.

A tanácskozás nagy témakörei közül a Varsói Szerződés államai elsősorban a gazdasági kérdéseket érintő „második kosár" döntéseiben voltak érdekeltek. Mivel a Szovjetunió (a hadiipari szférán kívül) nem tudta a legkorszerűbb technikával és technológiával ellátni a KGST tagállamait, a keleti integrációjövője a nyugati technika és termelési kultúra átvételén állt vagy bukott. Ehhez a hátrányos gazdasági megkülönböztetések (főleg a hidegháború kezdetén bevezetett áruszállítási tilalmi lista, az embargó) legalábbis szelektív feloldására volt szükség.

A Nyugat viszont a „negyedik kosár" előírásainak elfogadását forszírozta. Joggal számított arra, hogy a keleti blokk államai a gazdasági enyhítések előmozdítása végett aláírják „az emberek, eszmék, információk szabad áramlásáról" szóló pontokat, de (országonként eltérő mértékben) képtelenek lesznek eleget tenni ennek a kötelezettségvállalásuknak, amit megfelelő alkalmakkor rájuk lehet olvasni.

A „második kosár" előírásai valóban élénkülést hoztak Európa két felének kapcsolataiban. Mivel azonban a megállapodásokat az egyes kormányok írták alá, a két integrációs tömb kollektív megállapodásai pedig várattak magukra, az Egyesült Államok és az EK az engedményeket és a kedvezményeket (vagy elmaradásukat) az egyes keleti országok „jutalmazására", illetve „büntetésére" használhatta. Közép- és Kelet-Európa államai csak úgy felelhettek meg az emberi jogok nyugat-európai normáinak, ha jelentősen változtatnak politikai intézményrendszerükön, igazgatási és kultúrpolitikai gyakorlatukon. Az egyezménycsomag az első fontos lépésnek bizonyult a szovjet vezetésű szerződésrendszer lebontása felé.

A helsinki záróokmány rendelkezett arról, hogy az elfogadott feladatok végrehajtásáról és az együttműködés továbbfejlesztéséről utó- és különkonferenciákon adnak majd számot. Ilyen konferenciát rendeztek Belgrádban (1977-1978), Madridban (19801983) és Bécsben (1986-1989). Biztonságpolitikai területen és az emberi jogok vonatkozásában különösen az utóbbi két konferencia hozott előrehaladást.

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (Organization for the Security

and Cooperation in Europe – OSCE) a konzultatív jellegű Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) folyamatából fejlődött, sjelenlegi szervezeti formáját 1995januárjában alakította ki.

1990. novemberben az EBEÉ csúcstalálkozóján elfogadták a Párizsi Charta az ÚjEuó páértcímű dokumentumot, amelynek értelmében több szervezeti intézkedést hoztak a politikai konzultáció hatékonyabbá tételére. Az intézményi döntések az 1990-es években folytatódtak. 1990 novemberében az EBEÉ párizsi csúcsértekezletén a NATO és a Varsói Szerződés 22 országa aláírta az ún. CFE-megállapodást (Conventional Forces in Europe), amely korlátozta a hagyományos haderőket Európának az Atlanti-óceántól az Urál hegységig terjedő térségében.

Az EBESZ az egyetlen fórum, amely alkalmas arra, hogy összehozza Európa valamennyi államát, valamint Kanadát és az Egyesült Államokat, ezért kulcsszerepet tölt be Európa biztonságában. Átfogó keretet nyújt az emberi jogok, az alapvető szabadságjogok, a demokrácia, a törvényes előírások, valamint a biztonsági és gazdasági együttműködést érintő területeken.

A NATO megalakításától kezdve aktívan támogatja az EBEÉ/EBESZ-t, s 1997. évi madridi nyilatkozatában elismerte, hogy az EBESZ a legilletékesebb biztonsági szervezet Európában. Együttműködésüket listaszerűen meghatározták. Bosznia-Hercegovinában a NATO vezetése alatt álló Béketeremtő Erő (IFOR), majd utódszervezete, az SFOR, a daytoni békeegyezmény érvényesítése érdekében szorosan együttműködött az EBESZ-szel.

Világűrkutatás és az EURÉKA- tervezet

A már a hatvanas években megalakult Európai Világűrszervezet (European Space Agency – ESA) tevékenysége új lendületet kapott a tagállamok kutatási-és ipari minisztereinek 1985. januári találkozója után. Az itt elfogadott tízéves program Nyugat-Európát a 21. században világűrhatalommá tervezte fej- : leszteni. A nagyra törő ambíciók központi témája az Ariane európai hordozórendszer kiépítése, az Egyesült Államok által tervezett űrállomáshoz való önálló hozzájárulás, a 21. században saját űrállomás (Columbus) építése céjából, kisebb űrrepülőgép fejlesztésének előkészületei az asztronauták és anyagok szállítására a tervezett űrállomásra (Hermes), a tudományos program kibővítése a világűr közös kutatására.

1985-ben a nyugat-európaiak Reagan amerikai elnök világűrbe telepített rakétaelhárító rendszerének (Strategic Defense Initiative – SDI) terveire is reagálva azt várták tőle, hogy a rendkívüli pénzügyi eszközök bevonása és a szorosabb ipari, technológiai és tudományos együttműködés és kutatás révén javítják Európa versenyképességét a kulcsfontosságú területeken. Az 1985júliusában Párizsban 12 EK-állam, valamint Svájc, Svédország és Ausztria részvételével rendezett konferencián rugalmas kooperációs- és koordinációs rendszer felállítását határozták el Nyugat-Európa versenyképességének növelése érdekében a magasan fejlett technológiák terén. A francia kormány kiemelt támogatásával ekkor született meg az EUREKA-tervezet (European Research Coordination Agency), amely nemcsak a kormányoknál, hanem a magánipar berkeiben is rendkívül kedvező visszhangra talált. A program második, 1985. november 5-6-án Hannoverben rendezett ülésén a 18 tagállamra nőtt résztvevők alapnyilatkozatban pontosították szándékaikat és titkárságot állítottak fel.

Az összesen mintegy 700 projekt mindegyike tisztán polgári célú és azokat a részt vevő országok kormányai, a tudományos közösség és az ágazat választja ki. Ezek magánkezdeményezés formájában szerveződnek és költségeik maximum 50 százalékáig részesülhetnek támogatásban.

A belső piachoz vezető úton

Az Európai Közösség több kísérlet ellenére negyed század után sem jutott el a politikai unióig. Tagjai állandóan visszariadtak tényleges vagy vélt szuverenitási jogaik feladásától. Nem dőlt el a vita a laza, „európai államszövetséget", és a szorosabb, „európai szövetségi államot" sürgetők között. Így végül minden törekvés eredménytelen maradt az Európai Közösség megreformálására, illetékességi körének bővítésére és döntési mechanizmusának továbbfejlesztésére.

Az új fellendülés csak a nyolcvanas évek közepén kezdődött. Az Európai Politikai Unió kezdeményezéseiből végtelennek tűnő tárgyalások eredményeképpen ismét az egységes belső piac gazdaságra épülő gondolata nőtt ki. Több csúcstalálkozó után 1985. december elején Luxembourgban a kormányfők megállapodtak az Egységes európai okmány (franciául: Acte Unique) egységes formába öntéséről, amelyet 1986. február 17-én írtak alá, de az ír ratifikáció elhúzódása miatt csak 1987-től lépett hatályba.

A tizenkettek (Portugália és Spanyolország 1986.január 1-jétől az Európai Közösség tejesjogú tagja lett) megerősítették óhajukat, hogy a Közösséget Európai Unióvá alakítják. A Római szerződés első, átfogó módosításával a Közösség hatáskörét kiterjesztették a környezetvédelemre ésa műszaki együttműködésre, s megerősítették a pénzügyi unió létrehozásának szándékát. A szerződés ugyan célul tűzte ki a tagországok piacainak egységesítését, az ebbe az irányba történt haladás azonban lassú és ellentmondásos volt. A vámok eltörlése nem jelentette egyszersmind a kereskedelem előtti láthatatlan akadályok megszűnését.

Legfontosabb újítás azonban az egységes belsőpiac 1992 végéigvaló létrehozása volt. Mindez elsősorban az úgynevezett „négy szabadság" (a személyek, a szolgáltatások, az áru- és a tőke szabad áramlása) valamennyi tagállam részéről való elfogadását jelentette.

A Bizottság ún. Fehér könyvben dolgozta ki az egységes belső piac létrehozását célzó programot, amelyhez már csak minősített többségre volt szükség a korábbi egyhangúság helyett. Az Európai Politikai Együttműködést nemzetközi jogilag kötelező alapokra helyezték, s 1987 óta brüsszeli titkárság támogatta.

Az egységes belső piac sok területen minőségi előrelépést jelentett a szabad kereskedelem irányába. Főbb elemei: a tagországok közötti belső határokon a határellenőrzés megszüntetése; a műszaki, technikai, biztonsági, egészségügyi, környezetvédelmi szabályok egységesítése; a szolgáltatások és a munkaerő szabad áramlása és szociális feltételeinek biztosítása; a letelepedés szabadsága; a vállalkozás szabadsága; a tőkeáramlások tejes körű liberalizálása; a nemzeti piac monopolista struktúráinak további gyengítése; a fiskális korlátok leépítése az adórendszerek harmonizálása révén.

A biztonsági közösség felé tett első lépés rendkívül óvatos formában, s azzal a szándékkal történt, hogy a Közösséget külpolitikai identitáshoz segíthesse. A közös biztonságpolitika tényleges katonai összetevőjét kiemelték ebből az együttműködésből.

Az Európai Gazdasági Térség: híd az Európai Közösség és az EFTA között (1992)

Az EFTA-ban 1997-re csak négy ország maradt: Norvégia, Svájc, Liechtenstein és Izland. Az Európai Közösség formálódó gazdasági hatalma a semleges országok valamint Norvégia és Izland számára is felvetette a Közösséghez fűződőjövendő viszonyuk kérdését. Minderre három szemszögből is szükségük volt: az EFTA tagjaiként, semleges országokként (kivéve a NATO-tag Norvégiát és Iz- landot) és ipari országokként, amelyek gazdaságilag szorosan kapcsolódnak az EK-val.

Kelet és Nyugat frontjainak fellazulásával, a gyengülő konfrontációval, valamint az Európai Közösség erősödésével párhuzamosan a semlegesség mindinkább veszített értelméből és hasznából. Ezért egyre sürgetőbbé vált a – túlnyomórészt semleges – EFTA- államok és az EK viszonyának újjárendezése.

Az Európai Gazdasági Térség (European Economic Area- EAA) fogalma az 1984. áprilisi luxembourgi nyilatkozatban bukkant fel. Akkor az EK- és az EFTA-országok, valamint az Európai Bizottság kifejezte óhaját, hogy a 18 ország között mielőbb belső piaci viszonyokat teremtsen. JacquesDelors EK bizottsági elnök 1989. januárban az EFTA-orszá- goknak intézményileg erő'sebb társulási formát javasolt: a nagyon gyakorlatias együttműködés helyébe közös döntési és igazgatási szervek felállítását javasolta.

1992. május 2-án azEFTA hat állama (Finnország, Izland, Norvégia, Ausztria, Svédország, Svájc és Luxemburg Nagyhercegség) és az EK tizenkét tagállama Európai Gazdasági Térséggé egyesült. Mindezt abban az optimista reményben tették, hogy a szerződés az EK belső piacának létrejöttével egyidejűleg (1993. január 1.) életbe lép. Az elutasítások és ratifikációs késlekedések miatt azonban erre csak 1994. január 2-án került sor. Az új EU-tag Ausztria, Finnország és Svédország kiválásával, valamint a visszahúzódó Svájc miatt azonban a lépés sokat veszített jelentőségéből.

Alapjában az Európai Gazdasági Térségnek meg kellett akadályoznia tagjai állampolgárságának eltérő kezelését, s megvalósítani a „négy szabadságot". Gazdasági vonatkozásban ezzel Nyugat-Európa azonos „hullámhosszra" került. Az EFTA-országok átvették az EU belső piacára és az azzal összefüggő politikai területekre (pl. kutatás és technológia) vonatkozó összes jogi szabályozást, anélkül hogy a döntéshozatali mechanizmus részévé váltak volna. A közös piac nem terjed ki a mezőgazdaságra. Az EGT az EU-hoz hasonló irányító szerveket állított fel: politikai döntéshozó szervként az EGT Tanácsot, végrehajtó szervként a Bizottságot, valamint az Európai Parlament és az EFTA-országok nemzeti parlamenti képviselőiből álló, konzultatív szervként működő vegyes parlamentet.

Az EGT a világ legnagyobb ipari szabad kereskedelmi övezete 372 millió lakossal, 7500 milliárd dolláros évi GDP-vel. Itt él a világ népességének 7,1 százaléka, a térség adja a világtermelés 30 százalékát, s a világ kereskedelméből mintegy 45 százalékkal veszi ki részét.

Az Európai Közösség megszilárdítása: Maastricht (1992)

1989 őszén az Európai Közösség egyidejűlegtöbb feladat előtt állt: a belső piac létrehozása, illetve annak lezárása, a gazdasági-, monetáris és végül a politikai unió előbbre vitele, az EFTA-val folyó tárgyalások az Európai Gazdasági Térségről, illetve a kapcsolatok újjáalakítása a közép- és kelet-európai országokkal és az egykori NDK, mint az egyesült Németország részének betagolása a Közösségbe.

A legnagyobb vállalkozást a gazdasági- és monetáris uniójelentette, s nemcsak a Közösség tagjai, hanem az újonnan csatlakozóknak is – elsősorban a semleges Ausztria, Svédország, Finnország, illetve a NATO-tag Norvégia számára, amelyek rövidesen benyújtot- tákjelentkezésüket –, valamint Közép- és Kelet-Európa országainak, amelyek közösségi csatlakozásukat távoli célnak tekintették.

Rendkívül intenzív tárgyalásokat követően az állam- és kormányfők 1991. december 9-11-i maastrichti találkozójukon megállapodtak az Európai Unió létrehozásáról, amelynek szerződését 1992. február 7-én írtákalá. Atejes unió megvalósítása irányában tett addigi legnagyobb lépés a gazdasági- és monetáris unió programjával együtt valójában az 1957-es EGK-szerződés módosítását jelentette, s ezzel kezdeményezést a Közösség alapvető reformja irányába. A szerződéshez csatoltjegyzőkönyvekés nyilatkozatok az alábbi főbb módosításokat tartalmazták:

- a Közösség legkésőbb 1999-ig közös európai fizetőeszközt vezet be. Az 1993. októberi brüsszeli rendkívüli csúcstalálkozón rögzítették a közös intézmények székhelyét; a központi bank Frankfurt am Mainba került;
- a tizenkét tagállam szorosabb együttműködésre kötelezte el magát a kül- és biztonságpolitika területén. A nagy horderejű döntések továbbra is egyhangúságot igényeltek, míg a többi kérdések esetében többségi döntés is elég volt;
- a Közösség először határozta el közös védelmi politika kidolgozását, amelyet a Nyugat-európai Unióra ruháztak;
- bővíteni kell az Európai Parlament hatáskörét; növelték a különböző tagállamok képviselőinek számát, különösen azonban az egyesített Németországét;
- kilátásba helyezték a közösségi hatáskörök növelését az iparpolitika, a fogyasztásvédelem, a transznacionális infrastruktúrák (pl. szállítás) és a kultúrpolitika területén;
- a Közösség állampolgárai számára uniós polgárságot helyeztek kilátásba;
- a szociálpolitika területén a Közösség hatásköreinek kibővítése kiterjed a munkanélküliség elleni intézkedésekre és a szociális biztonságra. Nagy-Britannia kezdettől fogva felmentette magát e kezdeményezések alól.

A Maastrichti szerződés céja és végrehajtása három pilléren nyugszik: az integráción; a kormányközi munkamegosztáson a Bizottság és a tagországok között: ide tartozik a környezetvédelem, a kül-és biztonságpolitika, valamint az iparpolitika; harmadikként a határokon átnyúló területek ügyein, amely különleges belpolitikai vonatkozásokat érint. A szerződés két „technikai" újítást vezetett be: a szubszidiaritás elvét, illetve az „opting out" lehetőségét. Előbbivel elfogadták, hogy bizonyos községi, regionális vagy állami feladatokat legcélszerűbb azok jelentkezése helyszínén elintézni, és nem kell átruházni őket a közösségre; a másik elv pedig lehetőséget nyújtott az államoknak, hogy a Közösség valamely döntésével alapvetően egyetértve a végrehajtást bizonyos ideig halogassák.

Az Európai Közösség megszilárdításához tartozott ajobb együttműködés a határellenőrzés és a belső biztonság területén. Mindez már 1985-ben az ún. Schengeni egyezményhez vezetett, de csak 1990-ben írta alá a három Benelux ország, valamint Németország és Franciaország. Hozzájuk csatlakoztak – Nagy-Britannia, Dánia és Írország kivételével – a többi uniós államok. A szerződés 1994 elején lépett életbe. Lényege a gyanúsítottak üldözése a nemzeti határokon keresztül, a menedéket kérők kezelése, a vízumügyek harmonizációja és a rendőri együttműködés (a Hágában fokozatosan kiépülő Europol). A határozottabb európai együttműködést erősítette a délről és keletről érkező menedékesek tömege és a határokon átnyúló bűnözés.

2. A NYUGAT-EURÓPA ORSZÁGAI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

2.1. Nagy-Britannia és Észak-Írország –Egedy Gergely

A Munkáspárttól az Új Munkáspártig (1945-2001)

Az 1945júliusában tartott választásokon a nemzeti hősként ünnepelt Churchill és a Konzervatív Párt súlyos vereséget szenvedett. A Clement Attlee vezette Munkáspárt szilárd többséggel láthatott hozzá programja végrehajtásához.

A Munkáspárt 1945 májusában elfogadott konszolidációs programjában kulcsszerepet kaptak az államosítási intézkedések. Így került sor a központi jegybank kormányzati irányítás alá helyezésére, a bányák, az energiaszektor, a közúti és vasútiközlekedés állami kézbe vételére. A szociálpolitika területén első nagy vívmánya 1946-ban a Nemzeti Biztosítási Törvény volt, amely biztosítást nyújtott betegség vagy munkanélküliség esetére, és a második gyermek után már családi pótlékot is garantált. Nehezebben született meg a Nemzeti Egészségügyi Szolgálat. A brit orvosok hallani sem akartak a kórházak állami kezelésbevételéről. Az 1948-tól életbe lépett új rendszer azonban a várakozásokat felülmúlóan sikeresnek bizonyult.

Az 1945 után defenzívába szorult toryk az 1947-ben nyilvánosságra hozott Ipari chartában lényegében elfogadták a „jóléti állam" gondolatát, bár vetélytársaiktól eltérő hangsúlyokkal.

Az 1950 szeptemberében tartott választás eredménye megfosztotta a második Attlee-kormányt politikai mozgásterétől, bár a toryk által várt „áttörés" is elmaradt. 1951 őszére a Munkáspárt vállalta az újabb választási megmérettetést. 1951. októberben Attlee-ék vereséget szenvedtek. Kormányzásuk hat éve azonban időtálló eredményeket is hozott, sőt a „jóléti állam" megalapozásával vetélytársaikat is politikájuk felülvizsgálatára kényszerítették.

Churchill ugyan már 77. évében járt, konzervatív körökben mégis szinte magától értetődővolt, hogy ő legyen a miniszterelnök (1951-1955). Az új kormány után új királyt – pontosabban királynőt – is kapott az ország: 1952 februárjában elhunyt VI. György, akit leánya, II. Erzsébet követett a trónon. Churchill érdeklődése szinte kizárólag a nemzetközi kérdésekre irányult, így nem sokan bánták, hogy 1955 áprilisában rászánta magát a végleges visszavonulásra.

Májusban már Eden vezetésével nyertek a toryk a választáson, ő azonban határozatlan kormányfőnek (1955-1957) bizonyult. Az 1956. őszi szuezi intervenció miatt 1957ja- nuárjában lemondott.

Utódja a brit közélet színes figurája, Harold Macmillan lett. Azok is felsorakoztak mögé, akik „soha nem akartak bemenni Egyiptomba, s akik soha nem akartak távozni onnan".

1959 októberében a toryk újabb magabiztos választási győzelmet arattak és parlamenti fölényüket több mint 100 mandátumra növelték. Választási győzelmük kétségtelenül a „Supermac"-nek elkeresztelt Macmillan személyes sikere is volt. A nevével fémjelzett „tory demokrácia" szinte elfeledtette a britekkel, hogy egy évtizeddel korábban még Nagy-Britannia a Munkáspárt országának tűnt.

1961 nyarától viszont romlani kezdtek a brit gazdaság mutatói. A kormányfőt kudarcok érték a Közös Piaccal folytatott tárgyalásokon, Profumo hadügyi államtitkár pedig kémbotrányba keveredett. 1963 januárjában derült fény arra is, hogy az Intelligence Service szovjet részlegének vezetője, Kim Philby hosszú éveken keresztül dolgozott a szovjet titkosszolgálat (KGB) számára. 1963 októberében megrendült Macmillan egészségi állapota és váratlanul lemondott.

Utódjául a tapasztalatlan arisztokratát, Sir Alex Douglas-Home-ot választották. Vele szemben jó eséllyel indult az 1964. októberi választáson a Munkáspárt új vezetője, Harold Wilson, akinek politikai filozófiáját a pragmatizmus jellemezte, ezért őt a Labour mindkét szárnya elfogadta. Kilátásait javította, hogy pártja keserves vitákban megszabadult egyik legfőbb ballasztjától, programjának egy cikkelyétől, amely a termelőeszközök köztulajdonba vételét követelte. Csekély szavazattöbbséggel a Munkáspártnak sikerült megakadályoznia, hogy a toryk negyedszer is felülkerekedjenek.

Parlamenti többségének megerősítésére Wilson 1966 márciusában ismét az urnákhoz szólította a briteket. Második választási győzelme lehetőséget és egyúttal kötelezettséget jelentett, hogy hozzákezdjen 1964-es ígéreteinek beváltásához. Szakítva a Munkáspárt hagyományos frazeológiájával, „új ipari forradalmat" ígért, doktrinerségtől mentes, gyakorlatias politikai irányvonal alapján. A Downing Street 10-be diadalmasan visszatérő kormányfőnek azonban rövid „mézeshetek" adatattak meg: előbb a tengerészek sztrájkoltak, majd az ország 1967-ben súlyos pénzügyi válságba került. A népszerűtlen takarékossági intézkedések (pl. bérstop) elmérgesítették a szakszervezetekhez fűződő viszonyt. A Wilson-adminisztráció tejesítménye így elmaradt az Attlee-korszakétól. Számottevően növelte viszont a közoktatásra fordított összegeket, s egy sor új „vörös téglás" egyetemet létesített.

A munkáspárti kormányzat gazdaságpolitikai hibái miatt 1970 nyarán a kevéssé karizmatikus, hűvös technokrata Edward Heath vezetésével is győzni tudtak a konzervatívok A gazdaság fellendítésére szőtt terveket azonban ők sem tudták megvalósítani. Hiába fogadtatták el 1971-ben az ipari kapcsoMok törvényét, amely drasztikusan módosította az üzemek munkaügyi rendjét és megtiltotta a szolidaritási sztrájkokat, az ipari konfliktusok egymást követték. Amikor 1974 februárjában az ország összes szénbányájában leállt a munka, a miniszterelnök kiírta a választást.

Wilson a szavazás előtt bejelentette, hogy „társadalmi szerződést" köt a szakszervezetekkel. Munkáspárti kormányzás esetén tehát nem kell tartani sztrájkhullámtól. Ígérete tejesült: mindössze néhány nappal az új kormány megalakulása után bejelentették, hogy vége az energiakorlátozásoknak és a háromnapos gyári munkaheteknek, mert megállapodás született a szénbányászokkal. A nyolc hónappal később megismételt választáson a Munkáspárt megerősítette alsóházi pozícióját, ám lehetőségeivel nem igazán tudott élni. A napi csatározásokba belefáradó Wilson 1976 márciusában bejelentette visszavonulását: a párt bal- ésjobbszárnya kompromisszumként a centrum emberét, James Callaghant választotta kormányfőnek.

A sors váratlan fordulataként a szerény képességű utódra hárult az évtized legsúlyosabb pénzügyi válságának menedzselése. A munkáspárti kormány két tűz közé került: a párt baloldala és a szakszervezetek sokallták, az ellenzék és az IMF pedig kevesellte a pénzügyi egyensúly helyreállítása érdekében tett intézkedéseket. 1977-től Callaghan csak a törpe Liberális Párttal kötött együttműködési megállapodással maradhatott hatalmon. Meg kellett ígérnie, hogy nem terjeszt elő államosítási javaslatot.

A paktum megkötését követő másfél évben a brit belpolitika egyik központi kérdésévé a skót és a walesi nemzeti törekvések váltak. Skóciában látványosan előretört a Skót Nemzeti Párt (SNP), amely jelentős belső autonómiát követelt. Hasonló, ám szerényebb igényekkel lépett fel a walesi Plaid Cymru is. Ígéretének megfelelően a munkáspárti kormány az Alsóház elé terjesztette a skót és walesi „hatalomátruházásról" szóló törvényjavaslatot, amely külön skót és walesi törvényhozó gyűlést ígért. A brit állam egységét féltő toryk ellenezték az elképzelést és sikerült megtorpedózniuk a tervet. Feltételként kikötötték: a törvény életbe lépéséhez szükséges népszavazás eredménye csak akkor pozitív, ha az összes választásra jogosultnak legalább 40 százaléka igennel szavaz. Az 1979 márciusában megtartott népszavazáson egyik országrészben sem kapta meg a szükséges számú voksot.

A Munkáspárt eléggé defenzív stratégiával indult, a Konzervatív Párt pedig már nem volt ugyanaz, amellyel 1974-ben kétszer is megküzdött. A hetvenes évek közepétől ugyanis a brit konzervatív gondolkodásban egyre meghatározóbbá vált a „neokonzer- vatív"szemlélet, amely a „jóléti állam" lebontását, a piaci mechanizmusok akadálytalan, szabad érvényesülését, s az állami szerepvállalás visszaszorítását sürgette az egyén „emancipációja"jegyében. Az Egyesült Államokból kiinduló, a konzervatív értékeket a neoliberális gazdaságfilozófiával vegyítő új ideológiai irányzat Nagy-Britanniában mindenekelőtt Margaret Thatcher nevéhez kapcsolódott.

A torykat 1979-ben győzelemre segítő Thatcher első alsóházi beszédében 1979-et „vízválasztónak" nevezte. Hadat üzent a második világháború után kialakított ún. konszenzuspolitikának, mert ebben látta a brit gazdaság hanyatlásának fő okát. Akaratát vaskövetkezetességgel érvényesítette: munkatársai vagy engedelmeskedtek, vagy távoztak.

A neokonzervatív „recept" alkalmazásával elégedetlenkedő „puha" toryk készülő lázadását Thatcher nagyszabású kabinetátalakítással s bírálói kiszorításával előzte meg. 1981-re a munkanélküliek száma meghaladta a kétmilliót, de a szakszervezetek nem sokat tehettek: alaposan megnyirbálták hatalmukat, és megtörték önbizalmukat. Népszerűnek bizonyult viszont az a törvény, amely lehetővé tette az önkormányzati lakások bérlőinek, hogy olcsón megvásárolhassák otthonukat. A közvélemény-kutatások

1. ban kimutatták, hogy az új lakástulajdonosok többsége a konzervatívokra szavazott. Thatcher az egészségügyben és az oktatásban is a magánkezdeményezéseket bátorította, de végül is nem indított frontális támadást a Nemzeti Egészségügyi Szolgálat alapintézménye ellen.

A munkáspárti ellenzék sorait ismét élesedő belső ellentétek osztották meg. Michael Foot pártvezetővé választása azok győzelmét tükrözte, akik a hagyományos baloldali értékekhez való visszatérést sürgették. Válaszul ajobbszárny négy befolyásos személyisége 1981-ben kivált a Munkáspártból, és megalapította a Szociáldemokrata Pártot. Roy Jenkins, az EGK Tanácsának első brit elnöke (1977-től 1980-ig) a kontinentális típusú szociáldemokráciát igyekezett meghonosítani, a kezdeti sikerek után eredménytelenül.

1983júniusában Thatcher fölényesen győzött a választáson. A balratolódott Munkáspárt nem tudta megszólítani a „fehérgallérosok" többségét, és nem vált be a szociáldemokrata-liberális pártszövetség reménye sem, hogy elfoglalhatja a politikai élet kiüresedő centrumát.

A második Thatcher-kormány prioritásai nem változtak az elsőéhez képest. Az új pénzügyminiszter még elődjénél is keményebben igyekezett a monetarista elveket érvényesíteni. 1984 márciusában azonban a kormány olyan ellenállásba ütközött, amire az előző ciklusban nem volt példa. Kirobbant az egész országot két táborra osztó szénbányászsztrájk. A dráma két főszereplője egyaránt fanatikus volt: Arthur Scargill, a bányászszakszervezet vezetője szilárdan hitte, hogy a „gazdaságtalan" kifejezést csak a kapitalista közgazdászok találták ki, a másik oldalon pedig Thatcher várta az újabb alkalmat a szakszervezetek „megleckéztetésére". A neokonzervatív politika a munkanélküliségért főleg a szakszervezeteket hibáztatta. Ha a szakszervezetek a piaci ár felett határozhatják meg a béreket – mondogatták a thatcheristák-, akkor az megörökíti a munkanélküliséget. A kormányzat magas árat fizetett az egyéves sztrájk letöréséért; nemcsak az importált szén magasabb költségei, hanem a társadalmi ellentétek kiéleződése miatt is.

Az 1983-as vereség után elkerülhetetlenné vált az önvizsgálat a Munkáspártban. A társadalmi struktúra változásai, az ipari munkások számának megfogyatkozása csak részlegesen magyarázta a párt tartós gyengélkedését. A Footot felváltó, walesi származású Neil Kinnock vezetésével megkezdődött a visszahúzódás a centrum felé, de nem bizonyult eléggé meggyőzőnek.

1987 júniusában Thatcher harmadszor is győzött, de ebben a ciklusban kevesebb szerencséje volt. Megingott a hét év óta tartó gazdasági stabilitás, s az ellenzék népszerűsége erősödött. 1990 áprilisában Thatcher mégis újabb, népszerűségét csorbító lépést tett a „fejadó" bevezetésével. A helyi önkormányzatok új kommunális adóját nem családonként, hanem személyenként, jövedelmi helyzettől függetlenül mindenkinek fizetnie kellett. A korábbi házadó a fizetésre kötelezettek vagyoni helyzetéhez és a tulajdonukban lévő ingatlan értékéhez egyaránt igazodott. Ráadásul Európa-ellenes politikája miatt több tory is szembefordult vele. A képviselők többsége ugyan Thatcher mellett voksolt, de ő megérezte hatalmának megrendülését és nem várta meg a második fordulót: 11 éves kormányzás után lemondott.

John Majorra nem kis feladatok vártak, de az 1992. áprilisi választások megnyerésével bizonyította, hogy viszonylag eredményesen birkózott meg velük. Nem tudott előretörni a politikai skála közepétől kissé balra álló kisebbik ellenzéki párt, a Liberális Demokrata Párt sem: a voksok 18 százalékának elnyerésével csak a mandátumok 3 százalékát szerezte meg.

A toryk azonban nem sokáig örülhettek győzelmüknek, mert rövidesen válságok sorozata zúdult rájuk. A recesszió elmélyült, s 1992 szeptemberében a font árfolyamának összeomlása megrendítette a hitet, hogy a konzervatívok kezében biztonságban van a gazdaság. A munkanélküliek száma hárommillió fölé emelkedett, a Maastrichti szerződés elfogadásával kapcsolatos viták pedig a tory tábort is megosztották. 1993-ra a Major-kormány népszerűsége a mélypontra süllyedt: a második világháború utáni időszak legnépszerűtlenebb kormánya lett. Az 1993-as helyhatósági választásokon a toryk országszerte vereséget szenvedtek.

A konzervatívok pozícióinak folyamatos gyengülésével párhuzamosan erősödött a Munkáspárt. Az 1992-es választási kudarc után önként távozó Kinnock helyét először John Smith, majd váratlan halálát követően 1994-ben a fiatal Tony Blair vette át, aki az új generáció szemléletét testesítette meg, politikai irányváltással kiegészítetve. Az Új Munkáspárt harmadik utas filozófiájára nagyobb hatással volt a közösségek jelentőségét

hangsúlyozó „kommunitarizmus", mint a hagyományos szocialista gondolkodás. Gazdasági szemléletében viszont sokat átvett a thatcherizmusból is.

A megújított arculatú Munkáspárt vonzerejét tanúsították az 1996 májusában rendezett helyhatósági választások, ahol a Munkáspárt 17 százalékkal megelőzte a konzervatívokat. Utóbbiak elveszítették képviselői helyeik mintegy felét. Ez a trend 1997-ben sem fordult meg: a május 1-jére kiírt választáson a 18 éves kormányzásba belefáradt toryk súlyos kudarcot szenvedtek. Az önmagát centrumpártként beállító New Labour „földcsuszamlásszerű" győzelmet aratott. A Munkáspártnak 419 mandátum (43,3 százalék), a toryknak mindössze 165 mandátum (30,7 százalékát) jutott.

A nagyarányú győzelem lehetőséget kínált az ideológiailag alaposan átalakított Munkáspártnak ígéretei beváltására. Ezek közül kiemelkedtek az alkotmányos reformok: Skócia és Wales (részleges) önkormányzata s a Lordok Házának átalakítása. 1999 tavaszán megválasztották a skót parlament és a walesi törvényhozó gyűlés tagjait a nagyobb arányosságot biztosító választási rendszer alapján. Az „arisztokratikus elvnek" hadat üzenő Blair- kormány első lépésben elvette a 633 „örökletes lord" felsőházi tagságát, s csak 92 főt hagyott meg.

A Blair-kormány eredményei az egészségügy terén vegyes képet mutattak. Az „engedékenység" hagyományaival részlegesen szakítva az Új Munkáspárt szigorúbban lépett fel a bűnözéssel szemben. Szembefordulva a szemlélettel, hogy a bűnelkövetésért főként a társadalmi körülmények, nem pedig az egyén a felelős.

Az 1997. évi választást követően a kormányon levő Munkáspárt népszerűsége folyamatosan ésjelentősen meghaladta a konzervatívokét, akik képtelenek voltak a vereség feldolgozására. A visszavonuló Major helyét William Hague vette át, aki a thatcheri örökség, a szabadpiaci kapitalizmus folytatása mellett kötelezte el magát.

Az önmagát a média világában is remekül megjelenítő Munkáspárt magabiztosan nyerte a 2001. évi választásokat is. A hetvenes évek végén a „jóléti állam" eszméje került válságba, a kilencvenes évek végén a szabadpiacra esküdő „neokonzervatív" koncepció is elveszítette vonzerejét.

A brit gazdaság a 20. század második felében

A világháborús győzelem súlyos gazdasági áldozatokat követelt Nagy-Britanniá- tól, s a konszolidáció nehéz pénzügyi problémák elé állította az Attlee-kor- mányt. Ajapán fegyverletételt követően Washington azonnal beszüntette a kedvezményes kölcsönök folyósítását. Az újabb 3,7 milliárd dolláros kölcsönt csak hátrányos feltételekkel vehette fel a szigetország.

A világháború után a britek hétköznapjait a hiány és sorban állásjellemezte. 1946 tavaszától jegyre adták a kenyeret is, amire még a háborús évek alatt sem került sor. Ráadásul 1946-1947 kemény telén több körzet villany és gáz nélkül maradt. A szűken mért ruhajegyekből nehezen lehetett felöltözködni. Stafford Cripps pénzügyminiszter azonban következetességével elérte, hogy a termelés és az export bővüjön, a hiány pedig csökkenjen. A gazdasági egyensúly helyreállítását megkönnyítette a Marshall-segély.

Az 1951-ben visszatérő konzervatívok azt ígérték, hogy gyorsan feledtetik a szűkös éveket. 1953-1954-re megszűnt az élelmiszerek jegyrendszere és felszabadították az üzemanyag árát is. Az életszínvonal növekedni kezdett: a fizetések reálértéke 1951-1958 között 20 százalékkal nőtt, s évente 300 ezer új otthon épült. 1959-re megkétszereződött a magántulajdonban levő autók száma. A családok többsége már a televízió képernyőjén is nézhette a nyilvános szerepléseket kedvelő Macmillant. Dinamikus fellendülés bontakozott ki az építőiparban és az ingatlanpiacon.

A brit gazdaság tejesítménye azonban távolról sem volt kielégítő. Áruik nemzetközi versenyképessége a magas előállítási költségek miatt csökkent, a munka termelékenységének növekedése pedig a felét sem érte el az NSZK-belinek. A hatvanas évek második felére már szélesebb rétegek számára is érzékelhetőbben rajzolódtak ki a macmillani fellendülés árnyoldalai.

Az újabb munkáspárti kormány súlyos pénzügyi-egyensúlyi problémákat örökölt. Szigorú restrikciós intézkedések után, 1967 végén, a Wilson-kormány rászánta magát a font leértékelésére. 1969-ben már megmutatkoztak ajavulás első jelei, de a betegség legyűréséhez használt módszerek kedvezőtlen mellékhatásokkal jártak: a gazdaság huzamos fékezése enyhítette ugyan a pénzügyi feszültséget, de tovább gyengítette az ipar versenyképességét.

Adós maradt a dinamikus gazdasági fejlődés beindításával a konzervatív Heath- kormány is, amely végül félretette a központilag vezérelt ár- és bérpolitikával kapcsolatos konzervatív aggályokat és rálépett arra az útra,

amely munkáspárti elődjét sem vitte túlságosan messzire. A visszatérő Wilsonnak 1975-ben már 26 százalékos inflációval és rekordösszegű fizetésimérleg-hiánnyal kellett szembenéznie. Callaghanre még nehezebb feladat várt: 1976 októberében zuhanni kezdett a font árfolyama és a külföldiek megkezdték a londoni bankokban lévő betétjeik kivonását. A munkáspárti kormánynak végül a korábban sokat bírált Valutaalaphoz kellett fordulnia segítségért, amely a 4 milliárd fontos kölcsön fejében drasztikus takarékossági intézkedéseket írt elő. Elfogadásuk megpecsételte a Munkáspárt sorsát választói körében.

A „neokonzervatív ellenforradalmat”, amely gazdasági tartalmát tekintve neoliberális volt, a toryk élére álló Thatcher hirdette meg az ígérettel, hogy megállítja a gazdaság hanyatlását. A miniszterelnök teljes szakítást ígért a szakszervezetekkel egyezkedő munkáspárti politikával, de a konzervatívok addigi „pragmatikus paternalizmusával" is. Fő célkitűzéseihez – a piaci szabadság feltétlen biztosítása, az állami kiadások csökkentése, a szakszervezetek „túlhatalmának" megtörése stb. – gazdaságfilozófiai háttérként a „monetarizmus" elmélete kapcsolódott. Eszerint a gazdaságirányítás legfőbb feladata a monetáris, vagyis a pénzforgalmi egyensúly fenntartása, s az infláció elkerülése. Vagyis el lehet tekinteni a gazdaságra ható társadalmi tényezőktől: a gazdasági folyamatokat pusztán a forgalomban levő pénz mennyiségének szabályozásával befolyásolni lehet. A monetarista intézkedések hatására emelkedtek a kamatlábak és erősödött a font árfolyama, ami viszont visszafogta a beruházásokat és a kivitelt. Nem tejesültek az infláció gyors letöréséhez fűzött kezdeti remények sem.

1981-re ismét megerősödött a kísértés, hogy térjenek vissza a keynes-i elvekhez. Thatcher azonban nem akart „hátraarcot" vezényelni. Nagy társadalmi áldozatok árán 1982 májusára az infláció 10 százalék alá, 1983-ban pedig 5 százalékra esett vissza. Ekkorra a világgazdaság már ismét a fellendülés szakaszába lépett, de ez kevés vigaszt nyújtott a hárommillió munkanélkülinek. 1987-es kampányukban Thatcher hívei azzal érveltek, hogy 1982 és 1986 között Nagy-Britannia Nyugat-Európa iparilag leggyorsabban fejlődő országává vált, ami megfelelt a valóságnak. A növekedési ráta elérte a 3 százalékot, az infláció pedig 4 százalék alatt maradt.

Az eredmények viszonylagosságát igazolta, hogy a nyolcvanas évek végén ismét szaporodtak a gazdasági gondok. Az infláció 1990-ben 10 százalék fölé emelkedett, a növekedés üteme pedig 1 százalékra esett vissza. A neokonzervatív irányvonal bírálói azt állították, hogy a brit gazdaságot a stagnálás és az infláció együttese, a „stagfláció" fenyegeti, vagyis több mint egy évtizedes kormányzás után Thatcher visszajutott oda, ahonnan elindult.

A kilencvenes évek elején a brit gazdaságot súlyos megrázkódtatások érték. Ennek leglátványosabb mozzanata az 1992. szeptember 16-i „fekete szerda", a font összeomlása volt.

A kilencvenes évek második felére kibontakozó fellendülésnek igazából a Blair- kormány volt a haszonélvezője. Nagy várakozások előzték meg az euró 12 tagországban történő bevezetésének a brit gazdaságra gyakorolt hatását. Az első évben a fontnak az euróval szembeni árfolyama számottevően emelkedett: ezt az „árnyékkormány" pénzügyminisztere, elégedetten nyugtázta, mások viszont rámutattak arra, hogy a magasabb árfolyam, most is kifejezetten előnytelen a brit exportra nézve.

Másodrendű hatalomtól az európai integrációig

A második világháború után Nagy-Britannia másodrendű hatalommá süllyedt az Egyesült Államok és a Szovjetunió mellett. Kiterjedt birodalma és szerteágazó kapcsolatai révén azonban továbbra is kiemelkedő szerepetjátszott a világpolitikában, különösen pedig Európában. i Attlee-nekés Bevinnek mindenekelőtt arra kellett válaszolnia, mi legyen Anglia álláspontja a német kérdésben. A britek végül – az amerikaiakkal együtt – elvetették a Németország feldarabolására irányuló terveket, abból kiindulva, hogy hosszabb távon a Szovjetunió veszélyesebb Németországnál.

A kontinensen eközben elindult a gazdasági integráció folyamata, ebből azonban az angolok kimaradtak, noha a háború végén még befolyásos londoni körök is sürgették a Nyugat-Európához fűződő kapcsolatok elmélyítését. Az integráció kérdésében azon-

ban a munkáspárti kormány szerint is Angliának fontosabb volt saját birodalma és az Egyesült Államokhoz fűződő „különleges viszonya", mint Európa. Ezért elutasította az Európai Szén- és Acélközösségbe való bekapcsolódást is. Ugyanezt vallotta az újra kormányra került Churchill is, amikor arról kellett döntenie, hogy országa belépjen-e a franciák által szorgalmazott Európai Védelmi Közösségbe. Churchill elzárkózott attól, hogy abrit fegyveres erőket nemzetek feletti parancsnokságnak rendeljék alá az EVK keretében. A közös nyugati védelmi rendszert csak az amerikai részvételre alapozott NATO-val tartotta elképzelhetőnek.

A munkáspárti vezetésjóval nagyobb rugalmassággal kezelte a brit gyarmatok „dekolonizációját”. Ugyanis abból a politikai megfontolásból indult ki, hogy „ami elkerülhetetlen, annak élére kell állni". 1946 februárjában Attlee küldöttséget menesztett Indiába a szubkontinens függetlenségének előkészítésére. A több évszázados brit uralom 1947. augusztus 15-én hivatalosan is véget ért: a delhi Vörös Erődre ünnepélyesen felhúzták az indiai trikolort. Ugyanezen a napon kiáltották ki a független Pakisztánt is. London gyorsan belátta tehetetlenségét Palesztinában is, ahol már 1947 februárjában az ENSZ-re bízta a rendezést. A világszervezet úgy határozott, hogy a brit mandátumterületet három részre kell felosztani: egy zsidó és egy palesztin államra, valamint a nemzetközi igazgatás alá helyezendő Jeruzsálemre. A brit kormány 1948. május 15-től lemondott a Népszövetségtől kapott mandátumáról.

A brit külpolitika egyértelműen hibázott a sértettség fűtötte 1956. évi szuezi intervencióval. Miután Nasszer Egyiptoma úgy döntött, hogy az Asszuánnál tervezett nílusi gát költségeinek fedezésére államosítja a brit-francia ellenőrzés alatt álló Szuezi-csatorna Társaságot, Eden azonnal fegyveres elégtételt tervezett. Diplomáciai tapasztalata ellenére rosszul mérte fel a várható nemzetközi reagálást. Hiába bizonyult ugyanis katonailag sikeresnek október 31-én a franciákkal közös támadás Egyiptom ellen, a nemzetközi felzúdulás és elszigetelődés hatására november 6-án le kellett állítani az akciót. E kérdésben szembefordult Londonnal az 1956. október-novemberben inkább Budapestre figyelő Washington is.

A Nyugat-Európávalfenntartandó kapcsolatok átalakítására az első, ugyan kudarcba fulladó kísérletet Macmillan tette a hatvanas évek elején, aki úgy döntött, hogy csatlakoztatja Angliát az 1957-ben megalakult Közös Piachoz. Miután a szabad kereskedelmi övezet tervét nem tudta keresztülvinni, tárgyalásokat kezdett egy sor kisebb országgal és 1960 januárjában megállapodott velük Stockholmban az Európai Szabad Kereskedelmi Társulás (EFTA) létrehozatalában. A dinamikusan fejlődő „hatok" 170 milliós piacára a brit gazdaságnak is szüksége lett volna, mert kapcsolatai a Nemzetközösség országaival egyre lazultak. De Gaulle azonban Angliában az Egyesült Államok „trójai falovát" látta, s 1963 januárjában megvétózta csatlakozási kérelmét.

A hatvanas évek második felében a munkáspárti Wilson ismét kérte Anglia felvételét a Közös Piacba, de Párizs válasza ugyanaz maradt. Fordulatra csak De Gaulle visszavonulása után kerülhetett sor. Így a csatlakozást a konzervatív Heath-kabinet hajtotta végre, nem csekély belső ellenállás leküzdésével. A legtöbb aggály az élelmiszerárak előre látható drágulásával függött össze, hiszen a külső vámhatár jelentékenyen drágította a Nemzetközösségből behozott olcsó élelmiszereket. Megfogalmazódott a gazdasági önállóság elvesztésének veszélye is. Az új francia elnök, Pompidou nem osztotta elődjének angol- ellenességét, Brandt német kancellár pedig határozottan támogatta Londont.

Az 1972 januárjában aláírt egyezmény hatéves átmeneti időt adott Nagy-Britanniának a közös külső vámhatár bevezetésére. A franciák elfogadtak néhány kisebb kompromisszumot a cukor és a tejtermékek importját illetően, egészében véve azonban a közös piaci agrártermelők támogatása komoly anyagi áldozatot követelt a brit lakosságtól. Az erősödő ellenérzés miatt a munkáspárti kormány 1975-ben népszavazást rendezett a tagságról, s a szigetország lakosai jóváhagyták a Közös Piacban való részvételt.

A hetvenes évek első felében kibontakozó enyhülés éveiben a brit külpolitika is módosított a Kelethez fűződő kapcsolatok hangsúlyain. Helsinki és az európai biztonsági és együttműködési folyamat azonban viszonylag kevéssé foglalkoztatta a briteket. A Szovjetunió 1979-es afganisztáni intervenciója nyomán megtorpanó enyhülési folyamatban London igazolva látta korábbi aggályait a szovjet politika szándékait illetően. Thatcher és Reagan elnök szellemi és személyes rokonszenve erősítette a brit-amerikai kapcsolatokat. A konzervatív miniszterelnök-asszony fenntartás nélkül támogatta az amerikai szárnyas rakéták Európába telepítését a szovjet SS-20-as rakéták ellensúlyozására. 1983 után Thatcher nagyobb érdeklődéssel fordult Kelet-Európa felé: 1984 februárjában Budapestre is e jött; ő volt az első brit kormányfő, aki valaha is hazánkba látogatott.

Thatcher politikai hitvallásának szerves része volt a britek régi nemzetközi tekintélyének helyreállítása. Erre váratlan lehetőség kínálkozott, amikor Argentína diktátora, Galtieri tábornok úgy próbálta ingataggá vált otthoni helyzetét megerősíteni, hogy 1982 elején lerohanta az Atlanti-óceán déli részén fekvő, brit fennhatóság alá tartozóFalkland-szige- teket (Malvinas). A„világ végén" kibontakozó konfliktusra Thatcher csak a fegyveres választ tartotta elképzelhetőnek, s ebben a közvélemény támogatására is számíthatott. Az argentin agressziót követően ezért néhány napon belül kifutott a brit hadiflotta Portsmouth kikötőjéből a zömmel angolok lakta szigetcsoport visszafoglalására. Júniusra az egész hadművelet sikeresen befejeződött. Thatcher sokat kockáztatott, de sokat is nyert; a külpolitikai siker kulcsszerepet játszott 1983. évi választási győzelmében.

A harcias kormányfő azonban nemcsak az argentinokkal szemben igyekezett országa érdekeit megvédeni, hanem azEGK-beli szövetségesekkel szemben is. A legtöbb vitát a közös mezőgazdasági politika váltotta ki. Ez ugyanis kizárólag az erős agrártermelő országoknak kedvezett, Angliának pedig a legkevésbé sem. Londonnak

erős fenntartásai voltak a gazdasági együttműködés elmélyítésével és a közös pénz bevezetésével kapcsolatban; csak hosszú ellenállás után, 1990 őszén egyezett bele abba, hogy a font csatlakozzon az Európai Közösség árfolyam-lebegtetési rendszeréhez. De talán még elszántabban ellenezte az EK politikai dimenziójánaka bővítését; ebben a brüsszeli bürokrácia pozíciójának további erősödését látta. Thatchert az egységesülő Európa iránti mélységes gyanakvása fordította szembe számos vezető toryval, s végül ez vezetett lemondásához is. Utódjában, Majorben talán valamivel kevésbé makacs tárgyalópartnerre találtak az EK tagjai, ám a brit politikát az ő miniszterelnöksége alatt is tagadhatatlan ambivalencia jellemezte Európa tekintetében.

Az európai integráció továbbfejlesztésére, a személyek, az áruk és a tőke szabad áramlására irányuló 1992-es maastrichti megállapodásba a brit kormány csak azzal a feltétellel egyezett bele, hogy nem fogadja el automatikusan a „szociális fejezetet", vagyis a munkavállalókjogaira és béreire vonatkozó EU-szabályozást. 1991 decemberében a Major-kormány ki is csikarta magának a „szociális chartából" való kimaradást, bár a Munkáspárt és a Liberális Demokrata Párt kiállt a „tejes" egyezmény elfogadása mellett. Azzal érveltek, hogy a szociális jogok európai színvonalának garantálása nélkül Anglia kínálná a legmostohább feltételeket a munkavállalók számára. Kétségtelen, hogy a brit közvéleményjó része is egyetértett az országot irányító torykkal abban, hogy Brüsszel nem avatkozhat be ilyen mértékben a brit gazdaságba.

A Maastrichti szerződés ratifikálása így keservesen haladt és az Alsóház csak 1993 májusában fogadta el. Az EU-ellenes tory képviselők taktikája arra épült, hogy az ellenzékkel együtt megszavazzák a „szociális chartát", s így Major kénytelen újabb szavazást kérni Maastricht egészéről, ami lehetőséget adna Nagy-Britannia tejes kivonására a további integrációból. Tovább erősítette az „euroszkeptikusok" pozícióját, hogy a font megrendülése miatt 1992 szeptemberében a brit pénznemet ki kellett vonni az Európai Monetáris Rendszer (EMS) árfolyam-lebegtető mechanizmusából (ERM). Az 1996 tavaszán kirobbant kergemarhavész kapcsán ismét fellángoltak a viták az uniós tagság előnyeiről és hátrányairól: az EU kemény szankciói nemcsak a brit állattenyésztőknek okoztak tetemes veszteséget, hanem az utca emberében is erősítették az Európával kapcsolatos ambivalenciát.

A Blair-kormány egyik első lépése az elődje által elutasított „szociális charta" elfogadása volt, sőt ennél több is történt: az új külügyminiszter, Robin Cook kjelentette, hogy Nagy-Britannia a korábbinál pozitívabban kíván viszonyulni az integrációhoz. Az új londoni retorikát elégedetten fogadták Brüsszelben, s az 1997-es amszterdami értekezleten egyetlen tagállam sem illethette Londont olyan vádakkal, mint Thatcher idején. A kényelmes munkáspárti többség birtokában Blairnek nem is okozott gondot az EU intézményi struktúráját továbbfejlesztő Amszterdami szerződés ratifikáltatása a parlamentben. Arra senki sem számított, hogy Nagy-Britannia az eurót az első körben bevezetők között lesz, de a munkáspárti vezetés hosszabb távon ennek lehetőségét sem zárta ki. A párt már 1996-ban kjelentette, hogy az euró bevezetéséről népszavazást tartanak.

Együttműködésre hajlott London a nizzai konferencián (2000) is, amely nemcsak az új tagok felvételét tette lehetővé, hanem kialakította a szavazatok elosztásának új rendjét is az EU Tanácsában. Ezzel párhuzamosan a konzervatívok berkeiben megerősödött az „euroszkeptikus", esetenként kifejezetten Európa-ellenes irányvonal. Valójában azonban még a Munkáspárt is megőrzött valamit a thatcheri szkepszisből, s Blair maga is hangoztatta a brit nemzeti érdekek védelmének szükségességét. Ajelek szerint a brit szuverenitást féltő hangok ajövőben is erősek maradnak a szigetországban.

Az északír válság

Az lr Szabad Állam létrejöttével (1921) az ír kérdés is elveszítette az előző évszázad brit belpolitikájában betöltött szerepét. Az 1960-as években azonban újra visszatért a krónikussá váló északír válság formájában. A hatvanas évek második felében O'Neill északír miniszterelnök óvatos reformokba kezdett, de ezek nem elégítették ki a hat északír grófság másfélmillió lakosának 35 százaléknyi katolikusát. Felbőszítették viszont a Nagy-Britanniával való „unióhoz" és a status quóhoz ragaszkodó protestánsokat. Itt 1921 óta megszakítás nélkül az Unionista Párt volt hatalmon, és bár jogilag tilos volt a diszkrimináció, a gyakorlatban a katolikusok mindenütt háttérbe szorultak. O'Neill már 1966-ban figyelmeztette Wilsont, hogy Észak-Írországban politikai robbanásvárható. A feszültség éleződéséhez hozzájárult, hogy az ír nemzeti mozgalom elszánt ellenfele, Ian Paisley tiszteletes növekvő befolyásra tett szert, mögötte pedig kiépült az Ír Köztársasági Hadseregnél (Irish Republican Army – IRA) nem kevésbé harcias félkatonai szervezet, az Ulsteri Védelmi Szövetség (Ulster Defence Association – UDA).

1968. október 5-én a katolikus polgárjogi aktivisták nagyszabású felvonulást tartottak Londonderryben. A résztvevőkre az Ulsteri Királyi Rendőrség egységei gumibotokkal és vízágyúkkal támadtak. A brutális fellépés képei bejárták a világsajtót, O'Neillt pedig beidézték a Downing Streetre. A helyzet konszolidálása érdekében a belfasti miniszterelnök 1969 februárjában választást írt ki és a katolikus kisebbségnek tett gesztusként bevezette

az általános választójogot, amely korábban vagyoni cenzushoz volt kötve. (Így az a furcsa helyzet állt elő, hogy míg az országos választásokon mindenki az urnákhoz járulhatott, a helyieken a lakosság mintegy negyede nem vehetett részt.) Mindez elsősorban a katolikusokat sújtotta, akiknek a szociális és gazdasági pozíciói elmaradtak a protestánsoké mögött.

1969 augusztusában azután végképp elszabadultak az indulatok. A protestáns Orá- niai Rend ifjúsági szervezetének tagjai felvonulást hirdettek egy évszázadokkal korábbi protestáns győzelem évfordulójára. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a „növendék-ifjak" támadásra készülnek Londonderry túlzsúfolt katolikus negyede ellen, az ottaniak barikádokat emeltek. Közben az országrész fővárosában, Belfastban is zavargások robbantak ki, amelyek elfojtásához brit csapatokat kellett bevetni. A véres események az IRA-t is kettészakították: a „hivatalosnak" nevezett szárny a politikai küzdelemnek adott elsőbbséget, az „ideiglenes" viszont a terrorizmus kilátástalan útját választotta.

A hetvenes évek elejére az ulsteri protestánsok körében három politikai irányvonal körvonalazódott: a reformokra hajlóké; akik Észak-Írországot teljesen beolvasztották volna Nagy-Britanniába; akik egy független északír állam gondolatával szimpatizáltak. 1972. január 30-án újabb drámai ütközetre került sor Derryben: a mindvégig békés felvonulókra páncélkocsikból tüzet nyitottak és tizenhárman életüket veszítették.

A „véres vasárnap" nyomán a Heath-kormány 1972 márciusában egy évre felfüggesztette az északír kormány működését, és a hat grófságot közvetlenül London irányítása alá helyezte. Belfast és Londonderry ostromlott városok képeit nyújtották: a nagyobb épületekben és irodákban állandóan készenlétben álltaka hordágyak. Az 1976-ban kibontakozott békemozgalom megkapta ugyan a Nobel-díjat, de a békét nem tudta biztosítani. 1968-1978 között kétezren veszítették életüket a merényletekben. Az észak-írországi erőszakhullám Angliába is átcsapott.

Az indulatokat a Thatcher-kormány sem tudta lecsillapítani. Amikor Thatcher átvette az ország irányítását, az északír közvélemény figyelmét elsősorban az IRA bebörtönzött tagjainak tiltakozó kampánya foglalkoztatta. A szabadságvesztésre ítélt terroristákat ugyanis megfosztották a „politikai fogoly" státusztól, ezért ők előbb a börtönruha viselését tagadták meg, majd 1981 márciusában tízen halálig tartó éhségsztrájkot kezdtek.

Mivel London nem sokat ért el Észak-Írországban, 1985 őszén Dublinnal állapodott meg. Az egyezményben vállalta, hogy az Ír Köztársaságnak „véleménynyilvánítási jogot" ad az északír ügyekben. Cserében viszont Dublin elismerte – 1921 óta először-, hogy a szigetet csak a hat északír grófság lakosságának beleegyezésével lehet egyesíteni. A köztársaság kormánya azt is vállalta, hogy együttműködik a terroristák ellen a belfasti hatóságokkal.

A merényletek azonban mindkét oldalon folytatódtak. A „lojalista", azaz protestáns fegyveresek 1992-1996 között több embert öltek meg, mint az IRA. Nem csoda, hogy a brit lakosság kétharmada már úgy vélte, egyáltalán nem lenne baj, ha minden kapcsolat megszakadna Észak-Írországgal.

1993 decemberében Major brit és Reynolds ír államfő a „Downing Street-i nyilatkozatban" ajövőbeli rendezés alapelveként leszögezte, hogy Észak-Írország alkotmányos státuszát csak saját lakosai határozhatják meg. Noha a fogalmazás egyértelmű volt, a sziget egyesülésétől rettegő protestáns szélsőségesek ismét azzal vádolták Londont, hogy titokban cserben akarja hagyni őket. 1994. augusztus végére a harcban kimerült IRA vezetője, Gerry Adams tejes tűzszünetet hirdetett, ám ez csak átmeneti békét hozott: 1996 februárjában ismét megkezdődtek az IRA terrorakciói.

A Blair-kormány újabb kísérletet tett a tartós rendezésre: 1998. április 10-én az észak-írországi politikai erők és London megegyezett az arányos képviselet alapján megválasztott belfasti törvényhozó gyűlés létrehozásáról. Ezt Észak-Írországban és az Ír Köztársaságban népszavazás is megerősítette. 1999 decemberében megalakult az új kormány a mérsékelt unionisták vezetője, David Trimble irányításával. Benne nem csak a Szociáldemokrata és Munkáspárt (SDLP) kapott helyett, hanem a választások bojkottálásának korábbi gyakorlatával szakító Sinn Féin is. Az IRA azonban nem sietett eleget tenni kötelezettségének, hogy beszolgáltassa a fegyvereket; végül ez vezetett a „nagypénteki megállapodás" megrendüléséhez. Az „igazi" IRA, a szervezet Gerry Adamsszel szembeforduló csoportja nem mondott le az erőszakról: 1998 áprilisa és 2000 februárja között 2422 ember sebesült meg a különféle merényletekben. Ekkor Mandelson északírügyi miniszter felfüggesztette a belfasti törvényhozó gyűlés működését. A sok vihart átélt Észak-Írország továbbra is keresi a válságból kivezető utat.

2.2. Franciaország – Gazdag Ferenc

2.2.1. A Negyedik Köztársaság (1946–1958)

A tripartizmus időszaka (1946-1947)

Az angol-amerikai csapatok 1944.június 6-i normandiai partraszállásával meg- i kezdődött Franciaország felszabadítása, amely 1945. február 9-én fejeződött be. j A harcokból tevékenyen kivette részét a belső ellenállás is. Az ellenállás irá- j nyító testületéből (Ellenállás Nemzeti Bizottsága) alakult, De Gaulle vezette : Ideiglenes Kormány rövid idő alatt jelentős gazdasági és szociális intézkedéseket vezetett be. 1944 decemberében államosították a szénbányák többségét, az ipar és a bankszektorjelentős részét, minden munkavállalóra kiterjesztették a társadalombiztosítást, és kötelezték a munkaadókat a munkavállalók érdekeit képviselő vállalati bizottságok felállítására.

A politikai életet mintegy két és fél éves időszakban az ellenállásban szerepetjátszott pártok (radikálisok, kereszténydemokraták, szocialisták, kommunisták) együttműködése jellemezte. Az 1945 április-májusában rendezett községtanácsi választásokon első helyre került pártok (MRP- kereszténydemokraták, SFIO – szocialisták, FKP- kommunisták) álláspontjától eltérően De Gaulle olyan politikai struktúrában gondolkozott, amelyben az ország választott vezetője nem függ a mindenkori párterőviszonyoktól. Az 1945. októberi népszavazáson viszont a választók úgy döntöttek, hogy Franciaország parlamentáris rendszerű ország marad. De Gaulle 1946 januárjában emiatt lemondott, s visszavonult a közszerepléstől. Az egyidejűleg tartott parlamenti választásokon tisztázódtak a pártok közötti erőviszonyok is. Az ellenállás három nagy pártja a szavazatok háromnegyedét szerezte meg (FKP: 26, SFIO: 23, MRP: 23 százalék), s így nem volt meglepő, hogy az új kormánykoalíció rájuk épült. A tripartizmusnak nevezett időszak 1947 májusáig tartott, amikor részben belső, részben pedig a hidegháború kirobbanásából fakadó külső okok miatt a kommunistákat eltávolították a kormányból.

A harmadik erő évei (1947-1952)

A Negyedik Köztársaság 1946 októberében elfogadott alkotmánya (1958 októberéig maradt érvényben) a pártpolitikai egyensúlyokon nyugvó parlament elsőbbségét vallotta, amely már elfogadásakor előrevetítette a gyakori kormányváltásokat. A Szenátus helyébe a Köztársasági Tanács lépett. A kommunisták kiszorítása után a belpolitikában az ún. harmadik erőidőszaka következett: a gyakorlatilag kisebbségben lévő szocialisták, radikálisokés kereszténydemokraták 1952-ig a szélsőséges mozgalmaktól való elhatárolódásjegyében politizáltak. A baloldali szélsőséget jelentő FKP mellett a politikai paletta jobboldalán ugyanis megjelent a gaulleista mozgalom. De Gaulle 1947. április 14-én jelentette be a „pártok feletti" csoportosulás, a Francia Népi Tömörülés (Rassemblement du Peuple Frangais – RPF) megalakulását. Az új szervezet a párturalom felszámolását és erős elnöki rendszer létrehozását követelte. Az 1951-es parlamenti választásokon már hat olyan párt volt a francia Nemzetgyűlésben, amely egyenként mintegy 100 képviselői hellyel rendelkezett. Így még nehezebbé vált működőképes kormányzati koalíció összeállítása.

Az újjáépítés hatalmas erőfeszítéseket követelt a lerombolt és kifosztott ország lakosságától. Miközben szinte minden termékcsoportban behozatalra szorult az ország, ennek nem volt mega pénzügyi és exportfedezete, ami az inflációt erősítette. Az ipari termelés 1946 végére a háború előtti 80 százalékát tette ki. A Tervezési Tanács (vezetője Jean Monnet) romló közhangulat közepette terjesztette elő a követendő gazdaságpolitikai stratégiát. Részint a társadalom, részint a gyarmatok erőforrásainak erőtejesebb mobilizálására, részint pedig az amerikaiak pénzügyi támogatására számítottak. Elégedetten fogadták a Marshall-tervet, s annak egyik fő haszonélvezői lettek (1952-ig 2,7 milliárd dollárt kaptak). Ez nyilvánvalóan a német kérdésben tett francia engedményeket honorálta, részben pedig ösztönzés volt a nyugat-európai integráció fejlesztésére, amelynek egyik központja Párizs lett. A francia gazdaság tejesítménye 1948-ra elérte a háború előtti szintet, s 1949-ben megszüntették az újjáépítés idejére bevezetett összes korlátozást.

Külpolitikai dilemmák

A Párizst érő kihívások előbb a gyarmatokról érkeztek. A háború utáni francia külpolitika az ország nagyhatalmi pozíciója miatt a gyarmatok megtartásában volt érdekelt. Afrikában (Tunéziában, Marokkóban és Algériában) a társadalmi reformokat és függetlenséget követelő mozgalmakkal szemben Párizs a fegyveres represszió eszközét választotta. Hasonlóképp járt el a Közel-Keleten is. Ráadásul az angolokkal való rivalizálás miatt jóval kiélezettebb formában. Az 1946-os alkotmány ugyan a Francia Gyarmatbirodalom elnevezést Francia Unióra változtatta, de a kiválás lehetőségét kizárták. Az új elképzelés gyakorlati alkalmazására először Indokínában került sor. Ajapán megszállás alól felszabadult Vietnam, Ho Si Minh vezetésével, függetlenséget akart. 1946 végétől Franciaország a fegyveres akaratérvényesítést választotta. A mind véresebb háború forgatókönyve érvényesült Marokkóban és Madagaszkáron is.

Az európai színtéren az éleződő konfliktusban Párizs nem találta helyét. A gazdasági konszolidáció támogatásáért és az amerikai védelmi ernyőért cserébe a francia politika a nyugati egységpolitikát választotta. A két nagyhatalom között lavírozni-egyensúlyozni akaró Georges Bidault-nak távoznia kellett posztjáról. Utóda, Robert Schuman már a németekkel való kibékülés híve volt, s azt vallotta, hogy Franciaországnak Európa újjáépítéséért kell küzdenie.

Atlantizmus és európai integráció

Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO)alapítóokmányának1949.április4-i párizsi aláírásakor Schuman külügyminiszter még úgy vélte, hogy a szervezethez való francia csatlakozással meglehet akadályozni azNSZKújrafelfegyverzését, s az amerikai csapatokat Európában lehet tartani.

A második világháború után Nyugat-Európában széles körben elterjedt a nézet, hogy a térség legégetőbb gondjainak megoldására az integráció a legjobb eszköz. Ettől remél-

ték Nyugat-Európa világpolitikai súlyának a visszaszerzését is. A franciák számára minden kérdés sarokpontja a németek részvételének ügye volt. Schuman külügyminiszter 1950. május 5-én megtette híres javaslatát a francia és a nyugatnémet szén- és acéltermelés közös főhatóság alá helyezéséről. A Montánunió létrehozása (1951) és működése a föde- ralista Európa híveinek nagy sikere volt.

Nem sikerült viszont a szupranacionalizmus kísérlete katonai és politikai téren. A koreai háború kitörése után egyre nagyobb amerikai nyomás nehezedett a NATO tagállamaira, hogy szervezzék újjá az NSZK hadseregét, amelyben Adenauer kancellár az ország egyenjogúsításának egyik lépését látta. Hevesen ellenezte viszont az újrafelfegyver- zést Anglia és Franciaország. A franciák az ellentéteket az Európai Védelmi Közösséggel (Pleven-terv) igyekeztek áthidalni, de elkeseredett viták után éppen a francia parlament elutasító döntésén bukott meg. Párizs az 1954. októberi konferenciasorozat után úgy ítélte meg, hogy a brüsszeli szerződést felváltó Nyugat-európai Unió keretében elérte legfontosabb céját: az NSZK olyan önkorlátozó egyenjogúsítását, amely ellenőrizhető.

Gyarmati háborúk és a Negyedik Köztársaság bukása

Az 1947-től folyó indokínai háborúban a franciák helyzete egyre kilátástalanabb lett. Párizs kénytelen volt segítségért folyamodni az amerikaiakhoz, a Dien Bien Phunál 1954-ben elszenvedett vereség után pedig leülni a genfi tárgyalóasztalhoz. Franciaország elfogadta Vietnam átmeneti kettéosztását a 17. szélességi kör mentén, míg Laosz és Kambodzsa független állam lett.

1954-től megkezdődtekatárgyalásokelőbbTunéziaés Marokkó, majd az afrikai gyarmatok dekolonializációjáról is. Amikor azonban 1954 novemberében kitört az algériai felkelés, Mendes-Franceés belügyminisztere, Frangois Mitterrand, kategorikusan elvetették a tárgyalást Algéria függetlenségéről. Az algériai függetlenséget követelők elleni, sokakban meghasonlást kiváltó brutális háború a rendszer válságába torkollt. A megoldást mind többen De Gaulle visszahívásában látták. Amikor pedig Algírban 1958. május 13-án a gyarmati rendszer fenntartásának hívei államcsínyt hajtottak végre, egyik fő követelésük a De Gaulle vezetésével megalakítandó új kormány volt. De Gaulle két feltétellel vállalta a visszatérést: fél év rendkívüli hatalmat kért, s azt, hogy ez idő alatt új alkotmányt dolgozzanak ki. 1958. június 1-jén a Nemzetgyűlésben beiktatták De Gaulle új kormányát.

2.2.2. Az Ötödik Köztársaság (1958-)

Charles de Gaulle elnöksége (1958-1969)

Az 1958. szeptember 4-én proklamált új alkotmány elnöki rendszert hozott létre.

A Nemzetgyűlés jogait erősen korlátozták, ennél kisebb mértékben a kormányét is, és szokatlanul széles jogkörrel ruházták föl a köztársasági elnököt. Veszély esetén elnöki tejhatalommal biztosíthatja a rend fenntartását, s az ország szuverenitását. Tevékenységéért nem felel a parlamentnek, s megbízatása hét évre szól. Bizonyos területeket – külügy, védelmi kérdések, gyarmatügyek – egyszerűen fenntartottak az elnöknek.

Az 1958. novemberi nemzetgyűlési választásokon a baloldalon a kommunisták (FKP 19 százalék), a szociáldemokraták (SFIO 16 százalék), míg ajobboldalon a friss elnöki párt, az UNR (20 százalék) és az egyéb konzervatív alakulatok kaptakjelentősebb számú szavazatot.

Az 1962-es alkotmánymódosítás után – ekkortól az elnököt közvetlen szavazással választotta a lakosság – az elnök közjogi státusza ugyanolyan erős lett, mint a Nemzetgyűlésé. Módosították a választási rendszert is. A

kétfordulós választási rendszerhez való visszatérés fő indítéka a szilárd parlamenti többség kialakításának a törekvése volt.

Külpolitikai kezdeményezések

De Gaulle 1959 szeptemberében elismerte az algériai lakosság önrendelkezési jogát, majd 1962 márciusában Evianban aláírták a francia-algériai megállapodást. A gyarmattartó korszakot lezáró szerződés De Gaulle-nak nagy népszerűséget hozott, jóllehet több mint egymillió algériai francia telepes szorult helyzetbe került. A gazdaság azonban megszabadult az értelmetlen háború terheitől, a külpolitika pedig a kényelmetlen kolonctól.

Az atlanti szövetségben De Gaulle célja Franciaország világpolitikai szerepének visszaszerzése volt. 1958 szeptemberében az amerikai elutasítás után De Gaulle megkezdte az önálló francia nukleáris ütőerő kiépítését. Franciaország ezért nem írta alá az 1963-as moszkvai atomcsendegyezményt.

A stabil belpolitikai háttérre támaszkodó De Gaulle a francia külpolitikát ki akarta szabadítani az angolszász dominancia alól. Megvétózta Anglia belépését az Európai Gazdasági Közösségbe; visszautasította a multilaterális nukleáris erők amerikai javaslatát; javasolta a Szovjetunió bevonását az európai rendezésekbe; s felvette a diplomáciai kapcsolatot a Kínai Népköztársasággal. 1963januárjában írták alá Párizsban azt a francia-nyugatnémet egyezményt, amely megalapozta a két ország szoros együttműködését. A német támogatás megszerzésével formálta meg Európa koncepcióját, amelyben „európai Európát, a nemzetállamok Európáját, s az Atlanti-óceántól az Urálig terjedőEurópát” akart. Az első elem Nyugat-Európa és az Egyesült Államok eddigieknél lazább kapcsolatára, a második az EGK konföderatív fejlődési irányaira, a harmadik a kommunista Kelettel kiépítendő kapcsolatok alakítására utalt.

1966-ban bejelentette, hogy a francia szuverenitás tejes helyreállítása érdekében Franciaország kilép a NATO katonai szervezetéből. Egyidejűleg kilépett a délkelet-ázsiai SEATO-ból is, és megteremtette az alapokat a hidegháborús nemzetközi rendszer feszültségeinek oldására. Az új irányt enyhülési politikának nevezte, s e fogalom (détente) csakhamar bevonult a nemzetközi diplomácia szótárába. Ezzel De Gaulle visszatért a második világháború végén vallott biztonságpolitikai elképzeléséhez, amely szerint Franciaország biztonságát a Keletre és Nyugatra való egyidejű támaszkodás garantálhatja.

A gazdaság- és társadalomfejlődés fő irányai

Agaulle-i időszak kormányai magától értetődően alkalmazták a történelmi hagyományokra támaszkodó gazdasági intervenciomizmus eszköztárát, amelyben a francia állam erőtejes intézkedésekkel és kedvezményekkel támogatta bizonyos szektorok (nukleáris ipar, közlekedés, olajipar, repülőgépgyártás stb.) fej. lődését. Különösen Georges Pompidou miniszterelnöksége idején (19621968) volt erőtejes a fejlődés. A nagy pénzügyi csoportok támogatását élvező Pompidou olyan programokat indított útjára, amelyek közvetlen és közvetett hatásaikkal az egész gazdaságot, valamint a kutatást és a szolgáltató szektorokat is erőtejesen serkentették. Könnyítette az állami beavatkozást, hogy partnereitől eltérően, a francia államnak jelentő's tulajdonhányada volt a gazdaságot meghatározó ágazatokban (szénbányászat, elektromos ipar, víz- és gázellátás, fegyver- és hadianyaggyártás, vasút, posta).

Az ipar részaránya az 1970-es évekre az energia- és az élelmiszeriparral együtt közel 40 százalékra emelkedett. Az állami támogatással felnőtt vállalatok mind erőtelesebben nyitottak a nemzetközi piacok felé, s törekvéseik egybeestek az államfőnek a fran-

cia nagyhatalmi státuszért indított kezdeményezéseivel. Az iparfejlesztéssel egyenes arányban csökkent a mezőgazdaságjelentősége. Részesedése a bruttó nemzeti termékből 1974-re 5 százalékra csökkent, jóllehet Franciaország a Közös Piac legnagyobb mezőgazdasági ellátója maradt, s az agrártámogatások rendszerén keresztül a francia parasztok jelentős előnyökhöz jutottak.

Az 1968. májusi diákmegmozdulás

A túlterhelt párizsi Sorbonne egyetem mentesítésére létrehozott nanterre-i egyetem bölcsészkarán 1968 márciusában, zömmel szélsőbaloldali diákok egy csoportja, radikális reformok bevezetését követelte az egyetem vezetésétől.

A gyorsan szélesedő tiltakozó mozgalom csakhamar a fogyasztói társadalom elutasításába torkollt. Ajórészt Herbert Marcuse társadalomkritikai elméletére támaszkodó mozgalom májusra érte el a csúcspontját. Ekkorra a diákok mellett megmozdultak a nagy baloldali politikai és társadalmi szervezetek. Május végére a sztrájkok

szinte egész Franciaországot megbénították. Ám az ekkor még erős kommunista párt, sem más politikai alakulat nem tudta kezébe venni a spontán események irányítását.

De Gaulle, miután tárgyalt a katonaság vezetőivel, bejelentette a parlament feloszlatását és új választások kiírását. A „félelemjegyében" rendezett 1968. június végi választásokon a gaulleista párt és szövetségesei tovább növelték arányukat. A helyzete megingását érzékelő De Gaulle ezután egy meglehetősen másodrangú kérdésben váratlanul népszavazás kiírását kezdeményezte. A saját táborának elégedetlenségével és értetlenségével szembekerült tábornokot 1969 áprilisában leszavazták.

Georges Pompidou elnöksége (1969-1974)

Georges Pompidou elnök politikai programja a folyamatosságra, ajobboldali erők stabil kormányzására helyezte a hangsúlyt, viszont nyitni kívánt a változást igénylő kérdésekben. Gazdaságpolitikájában elfogadta a liberális gazdasági- és pénzügyminiszter, Valéry Giscard d'Estaing elképzeléseit. A politikai nyitásnak lényeges eleme volt a válaszkeresés az 1968-as válságot kiváltó problémákra.

A belpolitikában az új elnök a gaulleizmus vonulatára kívánt támaszkodni. A külpolitikában jelentős módosulások következtek be. Felismerte, hogy nem folytatható a tábornoknak a nyugati partnerekkel komoly feszültségeket keltő „grandeur"-stratégiája. Pompidou mindenekelőtt a francia-amerikai feszültségeket enyhítette. Feloldotta az angolok közös piaci csatlakozásával kapcsolatos vétót, s a francia diplomácia nagyon tevékeny volt az EBEÉ előkészítésében is.

Pompidou 1974. április 2-án váratlanul elhunyt. Elnöki tejesítményének legfontosabb felismerése az volt, hogy a gaulleizmus archaikus, a múltba néző elemekkel terhes stratégiája az 1970-es években már nem követhető Franciaország számára, mert az ország reménytelenül leszakad a fejlődés élvonalától.

A liberalizmus kísérlete. Valéry Giscard d'Estaing elnöksége (1974-1981)

Giscard d'Estaing célja „fejlett liberális társadalom" létrehozása volt. 18 évre szállította le a nagykorúság és a szavazati jog korhatárát, államtitkárságot hoztak létre a nők helyzetének javítására, törvény legalizálta az abortuszt. Több szociális intézkedés is született: egy évre terjesztették ki a munkanélküliek támogatásának időhatárát, emelték a legalacsonyabb nyugdíjakat, kedvezményeket nyújtottak a hátrányos helyzetűeknek. Ajobboldali egység fenntartása érdekében Jacques Chiracot nevezte ki miniszterelnökké, aki azonban ellenezte a szociális intézkedések zömét. Helyére 1976 augusztusában Raymond Barre került.

Barre gazdaságpolitikája arra irányult, hogy a kormánykiadások és a fizetési mérleg hiányának csökkentésével javítsa a francia gazdaság versenyképességét. Olyan gazdasági feltételeket kívánt teremteni, amelyek segítségével az ország visszatérhet a gyors gazdasági növekedés útjára.

A négyfelé szakadt Franciaország

Chirac igyekezett új életet lehelni a gaulleista mozgalomba, s 1976 után Tömörülés a Köztársaságért (Rassemblement pour la République – RPR) néven új pártot hozott létre. Politikai kampánya nemcsak a baloldal ellen irányult. Giscard d'Estaing szintén pártot alapított Unió a Francia Demokráciáért (Union pour la Démocratie Frangaise – UDF) névvel, amely magában foglalta a radikálisok többségét, a független köztársaságiakat és a centristákat. A két jobboldali párt vitájának határt szabott, hogy tudták: ellentéteik élezése a baloldal malmára hajtja a vizet. Ezért együtt indultak az 1978-as parlamenti választásokon. Minden előrejelzés a baloldal győzelmét prognosztizálta, amelyet azonban mind a kommunisták, mind a szocialisták más stratégiához akartak felhasználni. A kommunisták nem tudtak elképzelni olyan helyzetet, amelyben a baloldalon nem övék a vezető szerep. A szocialisták viszont nyíltan törekedtek a kommunista szavazótábor jelentős részének az elhódításá- ra. Közvetlenül a választás előtt a két baloldali párt heves vitába bonyolódott. Így a politikai megmérettetés előestéjén az ország politikailag gyakorlatilag négy részre szakadt.

Giscard d'Estaing a külpolitikai kérdésekben csak a francia-német együttműködésben és az európai integráció fejlesztésében tudott sikert felmutatni. Társadalompolitikai receptjeit és külpolitikai koncepcióit az egész fejlett világra alkalmazhatónak tartotta. Emiatt tartották külpolitikáját „mondialistának": Franciaországnak mindenütt jelen kell lennie a világban. Az első helyre a döntési képesség mindenáron való megőrzését, s ennek biztosítékaként a francia nukleáris ütőerő megfelelő fejlesztését helyezte. Megítélése szerint Párizsnak fokozottan kell figyelnie a Földközi-tenger térségére és növelnie jelenlétét a régióban.

A francia elnökjó személyes kapcsolatot épített ki Helmuth Schmidttel. Az NSZK érdekeltté vált abban, hogy gazdasági túlsúlyának önkéntes korlátozásával mintegy „maga előtt toja" francia partnerét. Francia

kezdeményezésre került sor az Európai Közösségek egyik legfontosabb intézményi újításának bizonyuló Európai Tanács megalakítására. Az első alkalommal 1979-ben közvetlenül választott Európa Parlament élére Simone Weil személyében francia politikus került.

Giscard d'Estaing kezdeményezésére az enyhülési politika célrendszerébe új elemek is bekerültek. A legfontosabb közülük azon igény volt, miszerint a politikai enyhülést ideológiai enyhülésnek kell kiegészítenie. A francia elnök ezt hangsúlyozta a szovjet vezetőkkel folytatott tárgyalásain, s a Helsinki záróokmány aláírásakor tartott beszédében is (1975). Véleménye szerint, ha az ideológiai konfrontáció túlságosan éles formákat ölt, veszélybe kerül maga az enyhülési politika is. A szovjet vezetés és a szocialista kormányok akkor visszautasították ezt a francia értelmezést.

Frangois Mitterrand elnöksége: baloldali lelkesedés és technokrata igazgatás (1981-1986)

Az 1981. május 10-i második fordulóban a „nyugodt erő" jelszavával, s az ésszerű, mérsékelt reformok ígéretével operáló Mitterrand 52 százalékkal nyert. Szerves része volt az ígéreteknek a „changement”, a változás fogalma is. A változás kifejezetten a mindennapok, a gazdasági és a társadalmi élet megváltoztatására irányult. Az Ötödik Köztársaság történetében első ízben került baloldali politikus az Élysée-palotába.

Beiktatása után Mitterrand feloszlatta ajobboldali többségű, még 1978-ban választott parlamentet, s új nemzetgyűlési választásokat írt ki. Az átmeneti kormány megalakításával Pierre Mauroy-t bízta meg, akinek kormánya megkezdte a korábbi szocialista ígéretek megvalósítását. A széles rétegeket érintő intézkedésekjelen-tősen hozzájárultak a szocialisták 1981. júniusi nagyarányú parlamenti győzelméhez (37 százalék), s népszerűséget biztosítottak a második Mauroy-kormány további tevékenységéhez, amelyben négy kommunista miniszter is helyet foglalt. Az új kormány a korábbinál jóval szélesebb körű újraelosztási intézkedéseket hozott. Ezek nemcsak a nagyobb társadalmi igazságosságot kívánták szolgálni, hanem a belső kereslet adta szocialista gazdaságpolitika beindításához szükséges fellendítést is.

A választási programban meghirdetett három nagy strukturális reformcsomag beindítása is a fenti célokat kívánta elősegíteni. A decentralizálással a baloldali kormányzat ki akarta szabadítani a régiók és a helyi közösségek tevékenységét a „párizsi bürokraták markából". A kommunistákkal való sokéves vita után kialakított nacionalizálási programmal pedig a Mauroy-kormány a fejlett nyugati országok második világháború utáni történetének legradikálisabb intézkedéssorozatát hozta meg. Több intézkedés született a munkaadók és a munkavállalók viszonyának rendezésére is.

Az államosításokat a szocializmus és a társadalmi igazságosság felé haladás egyik legfontosabb lépésének tartották. Franciaország azonban az Európai Közösségek és a tőkés világgazdaság szerves része volt, amelyek meghatározó erői ekkor már a mone- tarizmus különböző válfajaira alapozták gazdasági tevékenységüket. Először az derült ki, hogy a meghozott intézkedésekkel nem sikerült lényegesen csökkenteni a munkanélküliséget. Aztán meredeken nőni kezdett a fizetési mérleg hiánya; a keynesi keresletélénkítés elárasztotta a francia piacot külföldi árukkal; megugrott a külkereskedelmi deficit, s a magas amerikai kamatlábak miatt, a francia tőke megindult az amerikai bankok felé.

A nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi kényszerek ezért fokozatosan pályamódosításra kényszerítették a szocialista vezetést: a kormányzat a szigor (rigeur) politikája mellett döntött. Az alkalmazkodás kényszere erősebbnek bizonyult az ideológiánál. A kapitalizmussal való szakításjelszava eltűnt a politikai szótárból, s átadta helyét a centrista realizmusnak. Új célkitűzés lett a kapitalizmusnak a kapitalistákénál jobb menedzselése. 1983-tól az 1986 tavaszi parlamenti választásokig a kormányokjelszava a modernizáció, a francia ipar versenyképességénekjavítása, az új technológiák széles körű bevezetése lett. A szigor és a modernizáció politikájának kombinálása lényegében az angolszász neoliberalizmus francia változatának kialakulásához vezetett.

Az 1986-os parlamenti választásokon az RPR-UDF koalíciója kapott többséget, s így az Ötödik Köztársaság történetében páratlan helyzet, „társbérlet" alakult ki (az első társbérlet 1986-1988-ig tartott). Mivel az elnök és a parlamenti többség különböző politikai családhoz tartozott, s a szocialista Mitterrand választhatott: lemond, vagy kinevezi a gaulleista Chiracot miniszterelnöknek. Az utóbbit választotta, ami az alkotmányértelmezések hullámát indította el. A vita lényege természetesen az volt, hogy ki kormányozza az országot: a köztársasági elnök, vagy a miniszterelnök?

Frangois Mitterrand elnöksége: a „társbérletek” évei (1986-1995)

A gaulleista-liberális koalíció felszámolta a szocialisták által végrehajtott államosításokat. Az elnök és a miniszterelnök konfliktusos viszonyában Mitterrand inkább a külpolitikai folyamatosság fenntartására helyezte a hangsúlyt. Közte és a gaulleisták között nem volt jelentős nézetkülönbség a francia világpolitikai szerepnek az Európai Közösségeken keresztül történő fenntartása tekintetében.

A belpolitikai kérdésekben Chirac lényegében szabad kezet kapott. A privatizációs lépések mellett a kormányfő folytatta a deregulációs intézkedések politikáját. Az oktatás terén bevezetett intézkedések ellen Chiracnak 1986 végén a diáktüntetések hullámával kellett szembenéznie. Romlottak a legfontosabb gazdasági mutatók. Le Pen vezetésével megerősödött a szélsőjobboldal. A második elnöki terminus elejére a közös szervezetbe tömörült francia munkáltatók (CNPF) korábban elképzelhetetlen mozgástérhez jutottak a termelés profijának változtatásában, az árak meghatározásában és a munkaerő alkalmazásának a szabadságában.

A működésképtelen társbérlet rossz tapasztalatai így az 1988. évi elnökválasztáson ismét Mitterrand mellé állították a választók többségét. Ám ahogy erősödött Franciaország gazdasági és pénzügyi helyzete az Európai Unióban, ugyanúgy gyarapodtak a szocialista vezérkar belső hitelét aláásó korrupciós és egyéb „ügyek", s fogyott a szocialista vezetés politikai mozgósító képessége.

Az 1993. évi parlamenti választáson a szocialisták történelmük legsúlyosabb vereségét szenvedték el. Ezért 1993-1995 között Mitterrand és az RPR-es Édouard Balladur miniszterelnök második társbérlete következett.

A mindinkább magára maradó Mitterrand elnök tartózkodott a társadalmi jövőkép emlegetésétől. Sikertelen küzdelmet vívott a munkanélküliség ellen, amelynek mértéke 1995-re már túllépte a 3,3 millió főt, s ezzel Franciaország az Európai Unión belül előkelő helyre került. A szocialistáknak minden erőfeszítésük ellenére be kellett vallaniuk, hogy elveszítették a „társadalmi igazságtalanság" elleni csatát. Ennek okai sokfélék: a társadalmi átalakulás erőtejesen növelte az aktív népesség arányát, mindenekelőtt a nők nagyarányú munkavállalásával. A mezőgazdasági népesség aránya a világháború óta folyamatosan csökkent, s a többlet elsősorban az iparban és a szolgáltatásokban jelentkezett. Ide tartozott még a technológiai fejlődés, a fiatal korosztályok iskoláztatással késleltetett, de éppen ezért robbanásszerű megjelenése a munkaerőpiacon, a növekvő számú bevándorló, valamint a gazdaság szerkezetének átalakulása.

A szocialisták és a külpolitika

Mitterrand a radikális belső intézkedéseket már az induláskor külpolitikai kontinuitással és a nyugati szövetségi rendszerhez való tartozás kiemelésével ellensúlyozta. Míg elődje, Giscard d'Estaing belpolitikájában kommunistaellenes, külpolitikájában viszont a Szovjetunióval szemben türelmes, sőt békülékeny volt, Mitterrand négy kommunista minisztert vont be kormányába. Radikális baloldali ihletésű gazdasági és szociális lépések sorát tette, viszont éles szovjetellenes külpolitikai

fordulatot hajtott végre, s a francia külpolitikát az atlantizmus irányába fordította. Követelte a szovjet csapatok kivonását Afganisztánból, kiállt a szovjet SS-20-as rakétákat ellensúlyozó amerikai Pershing-2 rakéták európai telepítése mellett, s támogatásáról biztosította a lengyel Szolidaritást.

A kettősség Mitterrand atlantizmusában rejlik. A Negyedik Köztársaság időszakában részese volt több jobboldali-centrista kormánynak, s ezek egyik közös nevezője éppen a kommunistaellenesség volt. Atlantizmusát erősítette az amerikaiakra mindig gyanakvással tekintő De Gaulle-lal való szembenállása is. Mitterrand nyíltan elítélte Franciaország 1966-os kiléptetését a NATO katonai szervezetéből. A kettősséget másrészt a nemzetközi környezet változásai magyarázzák. Az enyhülés rövid időszakát az 1980-as évek elején kelet-nyugati mini-hidegháború váltotta föl. A nyugati vezetők a kelet-nyugati kapcsolatok megromlásának okát elsősorban a szovjet expanzióban (Afganisztán, Afrika) és az európai katonai egyensúlyt felborító szovjet fegyverkezésben (közép- és rövid hatótávolságú rakéták telepítése Közép- és Kelet-Európában) látták. Mitterrand törölte a diplomáciai naptárból a szovjet-francia csúcstalálkozókat (először csak 1984júniusában látogatott Moszkvába), korlátozta a gazdasági kapcsolatokat, aktivizálta a francia részvételt a fejlett technológia Keletrejutását akadályozó COCOM-bizottság munkájában.

1985-ig, Gorbacsov hatalomra kerüléséig kellett várni arra, hogy a francia keleti politika újból az enyhülés irányába forduljon. Gorbacsov politikai kezdeményezése a kapcsolatok újraélesztésére kedvező pillanatban érkezett Párizsba. A reagani csillagháborús tervezet (SDI) erősen lehűtötte a francia-amerikai kapcsolatokat, mert az SDI megvalósítása esetén a stratégiai erőviszonyok tejes felborulásától tartott. Ekkortól Mitterrand minden erejével az enyhülési folyamatot támogatta, különös figyelemmel a rövid- és a közepes hatótávolságú rakéták leszerelésére, a szovjet peresztrojkára, és Kö- zép-Európa társadalmainak demokratikus fejlődésére.

Mitterrand azonban 1989-1990 eseményeiben még nem a kommunista rendszerek tejes összeomlásánakjelét, hanem egy hosszabb, ellenőrizhető átmenet kezdetét látta. Az utóbb tévesnek bizonyult helyzetértékelés késlekedést eredményezett a német egységre, a szovjet és ajugoszláv szétesésre való francia reagálásokban. Mitterrand számára Gorbacsov személye és a Szovjetunió egyben tartása tűnt az európai és a világpolitikai egyensúly zálogának, ezért már-már anakronisztikus módon foglalt állást mindkettő mellett. A bipolaritás utáni világban hiányoztak Párizs számára a külpolitikai stratégia új kiindulópontjai. A világos diplomáciai perspektívák felvázolásának híján mindössze két eshetősége adódott: az amerikai szövetséges stratégiájának támogatása (öbölháború), és az európai integráció elmélyítése (Maastricht). Az előbbi a franciák hagyományos közel-keleti kapcsolatrendszerének szinte gyökeres felborítását, legnagyobb fegyvervásárlóik elvesztését jelentette, míg a második a német egyesülés nehezen megemészthető elfogadását követelte.

„Az elrettentés én vagyok”

Az új elnök kényes táncot járt korábbi antimilitarista elkötelezettségei és a fegyveres erők főparancsnokaként rá háruló követelmények között. Mitterrand rendkívül nehezen barátkozott meg a nukleáris kódokat tartalmazó akta- I táskája jelenlétével. Csak akkor fogadta el a nukleáris elrettentés gondolatát, amikor megértette: a nukleáris fegyverek elsősorban politikai, és nem katonai eszközök. Birtoklásuk biztosítja Franciaország számára a nagyhatalmak klubjában való tagságot, s világméretű befolyásának fenntartását.

Miután e pontig e jutott, habozás nélkül folytatta az elődök katonapolitikáját. Ennek fő eleme volt többek között, hogy Franciaország szolidáris tagja a NATO-nak, de 1966-tól nem vesz részt a szervezet integrált katonai struktúrájában, mert meg kívánja őrizni döntési szabadságát. A fegyveres erők feladata a nemzeti függetlenség megvédése, de közben figyel szövetségesei érdekeire is. A függetlenség biztosításának nélkülözhetetlen eleme a nukleáris erő, amely az esetleges támadó elrettentésére szolgál. Ugyanezen logikára támaszkodva, Franciaország nem írta alá az 1963. évi atomcsendegyezmény óta született nukleáris fegyverzetkorlátozási egyezményeket, mondván: előbb technikailag utol kell érnie az előbbre járó Egyesült Államokat és a Szovjetuniót, illetve előbb e két országnak kell lépnie a leszerelés terén.

Franciaország Mitterrand alatt vált az ENSZ legnagyobb „kéksapkás” szállítójává a békefenntartó missziókban. Azelőtt soha nem vett részt ennyi francia főtiszt ilyen sok ENSZ vezérkari munkában, soha ennyi áldozata nem volt a francia hadseregnek a kék lobogók alatt.

Az európai katonai integráció terén egyik szószólója lett az önállóbb európai védelemnek, amelynek a francia elgondolás szerintstabil francia-német tengelyen kell alapulnia. A Nyugat-európai Unió életre keltése (1984), e szervezet számára – jobbára csak elméleti – lehetőség kiharcolása a NATO eszközeinek felhasználására, az Eurocorp felállítása (francia, német, belga, holland, spanyol egységekkel) a folytonosság bizonyítékai De Gaulle és Adenauer, Kohl és Mitterrand politikája között. Franciaország az európai védelem élharcosa akart lenni. Kettősjátékkal, az egyik oldalon mindenáron az amerikaiak eltávolítására törekedett az európai kontinensről, másrészt tisztában volt azzal, hogy Franciaország eszközei elégtelenek az egész nyugat-európai térség védelméhez.

A német egység és Jugoszlávia szétesése

A bipoláris rendszer szétesésével orientációs pontjait vesztő francia külpolitika számára az egyik legfájdalmasabb elem a német egység ügye volt. Ez ugyanis felborította a világháború óta alapvetően a franciáknak kedvező belső európai egyensúlyt, másfelől aláásta a francia diplomácia addigi sikereinek tényezőit (a szuperhatalmak közötti egyensúlyozást, élvezve az amerikai ernyő védelmét, s a francia kezdeményezések német finanszíroztatását).

Az 1990. márciusi NDK-beli választások, s az egységes Németországot a NATO kereteibe bevonni akaró amerikai elképzelés közzététele után volt csak hajlandó elfogadni, hogy az NDK lakosságának többsége nem kíván külön államban élni. A 2+4 tárgyalásokon Franciaország szerint a német egység megvalósulásának „békésen és demokratikusan" kell végbemennie. Ez volt a francia-német kapcsolatok legmélyebb pontja a háború óta. Ekkor omlott össze a mitterrand-i Európa-kép, amelynek alapja a legyőzött Németországgal való aszimmetrikus megbékélés volt. A szuverén, egységes Németország helyreállítása automatikusan Franciaország európai szerepének leértékelődését, és a növekvő gazdasági konkurenciátjelentette. A rendelkezésre álló lehetőségek közül az Európai Unió mechanizmusainak (monetáris unió) erősítését választotta, keményen vitázva Kohl kancellárral, akivel 1981-1989 között az integráció elmélyítésében egyetértésre jutott.

A két ország kapcsolatát tovább terhelte keleti politikáik különbözősége és Jugoszá- via szétesése is. Párizsban nem figyeltek arra, mi készül Belgrádban. Európa nem lépett fel egységesen ajugoszláv ügyben, és Mitterrand-

nak sok köze volt ahhoz, hogy így történt. Párizs utolsó volt a szerbek felelősségének kimondásában az etnikai tisztogatásokért, vádolta viszont Bonnt az elsietett elismerésért. Első volta hatástalan ENSZ-határo- zatok meghozatalában, s elsőként küldött katonákat ENSZ-zászló alatt Horvátországba, Szlavóniába és Boszniába, akik mandátum híján közelről szemlélhették bosnyákok éshorvátok legyilkolását és falvaik felégetését. Elutazott Szarajevóba is (1992. június), személyes megjelenésével erősítve a be nem avatkozó intervencionista politikát.

A francia diplomácia a jugoszláv válságkezelésből ki akarta rekeszteni az amerikaiakat. Bár a legnagyobb katonai kontingenst állomásoztatta a térségben, s a békeszerződést is Párizsban keltezték (1995. november), az egymással szemben állóbosnyák, horvát és szerb feleket végül is az amerikai diplomácia kényszerítette megállapodásra Daytonban.

Az európai integráció dilemmái

Az Európa-politika a mitterrand-i külpolitika sikeres fejezete. Két elnöki ciklusban a francia politikajelentékenyen hozzájárult az európai integráció elmélyüléséhez, s az európai védelem szószólója lett. Az 1980-as évek elejétől sokat tett az uralkodó europesszimizmus oldása, az integráció előrelendítése érdekében. Főleg francia sugallatra született az amerikai és ajapán technológiai fölény enyhítését célzó EURÉKA program (1984-től), amely a tagállamok vállalatait, közösségi források felkínálásával, a csúcstechnológiai kutatások gyorsítására ösztönözte. A Párizs-Bonn kettős egyik inspirálója volt az Egységes európai okmánynak (1985), miután sikerült az angolok ellenállását legyőzni. Mitterrand oldotta fel a spanyol és a portugál belépés aka-dályátjelentő dél-franciaországi mezőgazdasági embargót is (1986). Nevéhez fűződött a „szociális Európa", az „audiovizuális Európa", s a fejletlenebb régiókat támogató „szolidáris Európa" kezdeményezése is.

A közép- és kelet-európai rendszerváltozások zavaró körülményei ellenére 1991 decemberében sikerült tető alá hozni az integráció következő lépcsőfokának tekintett Maast- richti szerződést. Franciaországban ezt 1992 szeptemberében bocsátották népszavazásra. A szocialista vezetés mozgósítóképességének rohamos gyengülését, valamint a közelgő elnökválasztási vereséget vetítette előre, hogy alig 51 százalékos többséggel sikerült csak a szerződést ratifikálni.

Franciaország a közös kül- és biztonságpolitika területén volt a legkeményebb. Itt Mitterrand visszautasított minden közösségi megoldást. Jóllehet a közös kül- és biztonságpolitika az Unió egyik pillére, e téren szigorúan megmaradt az egyhangúság elve. 1990 áprilisában Kohl és Mitterrand közösen javasolta partnereinek a Közösség átalakítását politikai unióvá, s 1993-tól a közös európai valuta bevezetését. Decemberben ezt kiegészítették a közös biztonságpolitika ötletével, amely idővel az európai védelem alapja lehet. A Maastrichti szerződés életbeléptetése után a közös pénzről is döntés született Madridban, igaz már Chiracjelenlétében (1995. november).

A harmadik világ a francia külpolitikában

Hatalomra kerülésével Mitterrand a hivatalos politika szintjére emelte a francia szocialistáknak a fejlődő' világ iránti rokonszenvét, ami akkoriban többé-kevésbé általános volt a nyugat-európai szociáldemokrata mozgalomban is. 1981 októberében Mitterrand felhívást tett közzé az Észak-Dél kapcsolatokról, „legitimnek" minősítve a fejlőidéi országok egyes igényeit. A felhívás azonban gyakorlatilag hatás nélkül maradt a fejlett világban, ahol Ronald Reagan és Margaret Thatcher éppen Észak érdekeinek védelmével volt elfoglalva. A francia kezdeményezések Algéria és India irányába is hasonlóan szerény eredménnyel végződtek. India esetében a francia kapcsolat ugyanolyan gyenge alapokon állt, mint Mexikó esetében: Indira Ghandi a Szovjetunióra támaszkodott a kínai fenyegetéssel szemben, és Franciaországnak nem voltak elégséges eszközei semmiféle intervencióra. A harmadik világgal kapcsolatos nyilatkozatokkal egy időben gyakorlati tevékenységében a szocialisták vezette Franciaország visszatért hagyományos befolyási zónájához, Afrikához.

Az Afrikapolitikában a szocialisták az 1970-es években hevesen támadták a gaulleista és giscardistajobboldal „neokolonializmusát". Hatalomra kerülve azonban Franciaország Afrika-politikája két év után visszatért a régi kerékvágásba:a hivatalban lévő afrikai vezetőkkel való kapcsolattartásra, s a francia-afrikai csúcstalálkozók rendszeréhez. A segélypolitika, a gazdasági együttműködés, a hitelnyújtás mellett a katonai segélynyújtás kényes ügyei is felmerültek: az első számú probléma Csád volt, amely már Giscard d'Estaing-nek is gondot okozott. A helyzet kiéleződött, amikor 1980 decemberében Líbia elfoglalta az ország északi területeit. A líbiai támadást megakadályozandó Párizs 1983-ban hadműveletet indított, hogy a líbiai csapatokat visszavesse a 16. szélességi fok mögé. 1984 szeptemberében francia-líbiai közleményben jelentették be csapataik egyidejű visszavonását. A francia csapatok 1986 februárjában ismét Csádba vonultak. Végül az 1989. augusztusi algíri egyezmény rendezte Csád és Líbia kapcsolatait. A francia-líbiai kapcsolatok azonban ezzel sem váltak konfliktusmentessé.

1989-1990-től ismét változott Párizs és az afrikai országok viszonya. Az újabb fordulóban a francia politika a marxista, vagy más diktatórikus rendszerek demokratikus átalakulását igyekezett elősegíteni (Benin, Gabon, Togo, Kamerun, Zaire). A váltakozó eredménynyel folyó akció során többször ugyanazok kerültek vissza a hatalomba, akik korábban a diktatúrák élharcosai voltak. A francia típusú demokrácia exportja, mint minden korábbi alkalommal, ezúttal sem vált be.

A demokratizálás kudarca után Balladur kormánya – a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap programjaival egyeztetve – ezeknek az államoknak a pénzügyi helyzetét pró- báltajavítani, s a világgazdaságba való integrálásukra helyezte a hangsúlyt. A katonai beavatkozások humanitárius akciókká alakultak át. Ezeket Franciaország időnként egyedül (Ruanda), időnként pedig nemzetközi együttműködésben (Szomália) hajtotta végre. 1993-ban Balladur szélnek eresztette az összes Afrika-szakértőt, s ezzel felszámolta az 1958 óta fennálló, a gyarmatosítás időszakát idéző gyakorlatot, a hozzá kiépített formális és informális hálózattal együtt.

Jobboldali kormányzás: Jacques Chirac elnöksége (1995-)

A mindinkább betegségével küszködő Mitterrand-tól már senki nem várt radikális változásokat. Az 1995-ben rendezett elnökválasztásokat a szocialisták elnökjelöltjével szemben – a várakozásoknak megfelelően – Jacques Chirac (RPR) nyerte, aki korábban már kétszer is Mitterrand mögött végzett. Az egykori párizsi főpolgármester személyében a gaulleista mozgalom új generációja került hatalomra.

1997-2002 között azonban ő is társbérletre kényszerült Lionel Jospin szocialista miniszterelnökkel. Ez a helyzet módosította az elnök szerepét, mert kiterjedt aktivitását visszaszorította az alkotmányos keretek közé.

2.3. Német Szövetségi Köztársaság – Németh István

2.3.1. Az Adenauer-korszak (1949–1966)

Szuverenitás és integráció

1949. szeptember 20-án, Konrad Adenauer kancellárral az élen polgári koalíciós kormány alakult. A szövetséges főbiztosok felügyelete alatt álló kormány legfőbb ■ céljának a szuverenitás visszaszerzését tekintette. Az NDK-tól való elhatárolódásban egyetértés alakult ki a kormány és a nemzeti érzelmekre építő, Kurt Schumacher vezette szociáldemokrata ellenzék között. Adenauer az NSZK nyugati integrációjával – kiegyezés Franciaországgal, s az Egyesült Államok védelmi biztosítéka – igyekezett hitelessé válni és visszaszerezni az ország cselekvési szabadságát, felhasználva az európai egyesülés eszméjét is.

A szövetséges főbiztosok az 1949. november 22-i petersbergi egyezményben engedélyezték a kormánynak a konzuli kapcsolatok felvételét és részvételét nemzetközi szervezetekben. Az NSZK-t felvették a Nemzetközi Ruhr-hatóságba; ezt a nemzetközi ellenőrzési statútumot azonban 1951-ben franciajavaslatra az acél- és szénegyezményt tartalmazó Montánunióvalváltották fel. Megszűnt a német nehézipar szövetséges ellenőrzése és korlátozása, s az NSZK partner lett a hatok (Benelux országok, Franciaország, Olaszország és az NSZK) első szupranacionális szervezetében.

1950 júniusában a koreai háború meggyorsította az NSZK nyugati integrációját. Adenauer a koreai események példáján európai szovjet beavatkozástól tartott, ezért 1950. augusztusban biztonsági memorandumokat juttatott el McCloy amerikai főbiztosnak. Ezekben az esetleges Nyugat-Európa elleni támadás elhárítására német részvételt ajánlottfel a „nyugat-európai-hadsereg" keretében, illetve kérte a hadiállapot megszüntetését a szövetségesek és Németország között. A két memorandum a német védelmi készséget összekötötte a német önrendelkezés ügyével, jóllehet, ellentétes volt a kormány korábbi megállapodásaival. Az újrafelfegyverzés azonban Adenauer számára fontos adu volt a tejes szuverenitás visszaszerzéséhez.

A nyugati külügyminiszterek 1950. szeptemberben New York-i konferenciájukon elfogadták Bonn „egyedüli képviseli igényét". Elismerték a kancellár által sürgetett biztonsági garanciákat is. Megállapodtak nyugatnémet részvételű európai hadsereg (Európai Védelmi Közösség – EVK) felállításáról is. A szövetségesek 1951 márciusában enyhítették a megszállási előírásokat. Az NSZK kormánya ennek fejében átvállalta a Német Birodalom csődtömegét (13 milliárd márka, évi 567 milliós adósságszolgálattal).

Az EVK ugyan meghiúsult a francia ellenálláson, mindez azonban kevéssé akadályozta az NSZK végleges bekapcsolását a nyugati szövetségi rendszerbe és szuverenitásának visszaszerzését. Az 1954 októberében Párizsban aláírt, a megszállási statútum helyébe lépő szerződéscsomag („Németország-szerződés") kötelező érvénnyel rendezte az NSZK-nak a három nyugati hatalomhoz fűződő viszonyát és biztonsági garanciákat

nyújtott Nyugat-Berlinre. A tizenöt NATO-tagország jegyzőkönyvben rögzítette az NSZK meghívását tagjai sorába. Az 1948. évi brüsszeli szerződést a Nyugat-európai Unió szerződésévé alakították, amelybe az NSZK és Olaszország is beléphetett.

Egyúttal Párizs és Bonn megállapodott abban, hogy a Saar-vidéknekautonóm európai státuszt biztosítanak, de népszavazást írt elő. A párizsi szerződések ratifikálásuk után 1955. május 5-én életbe léptek. Az NSZK szuverén állam lett és május 9-én felvették a NATO-ba. A Saar-statútum csak rövid ideig volt érvényben, mert lakossága 1955. októberben ismét nagy többséggel a Németországhoz tartozás mellett döntött, amely 1957. januártól valósult meg.

Három hónappal később Franciaország, az NSZK, Olaszország és a Benelux államok Rómában aláírták az Európai Gazdasági Közösség (EGK) és az Európai Atomközösség (EURATOM) alapító szerződését.

A szuverén állam létrejöttét tükrözte Adenauer 1955. júniusi moszkvai meghívása, amely 15 ezer német hadifogoly hazatérését, és a diplomáciai kapcsolatok felvételét eredményezte. Az NSZK megalakulása ténylegesen ezzel, az egykori negyedik megszálló hatalomhoz fűződő diplomáciai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatok rendezésével zárult le.

A „gazdasági csoda” és a szociális piacgazdaság

Az NSZK nemzetközi felértékelődésével egyidejűleg az országban dinamikus gazdasági fellendülés indult meg. Megszűntek a gyárleszerelések és a termelési korlátozások. A gazdaságot a koreai háború nyomán megindult beruházások szabadították meg gondjaitól. Szabad kapacitásai miatt a gazdaság fellendült, s az állandósult külföldi kereslet a gazdasági növekedés motorja lett.

A gazdaság területén a legfontosabb döntések már az NSZK megalakulása előtt megtörténtek. A három nyugati övezetben 1948júniusában végrehajtott pénzreform után áttértek a szociális piacgazdaság elveire. E szerint az államnak nem szabad beavatkoznia a piaci folyamatokba, de szükséges a versenygazdaság intézményi rendszerének szociális indíttatású szabályozása. Az új gazdasági rendszer fontosabb „kiegészítő elemei" közé sorolták a központi adózást, a versenygazdaság megteremtését és fenntartását, ajövede- lem szociálpolitikai indíttatású újrafelosztását és a minimálbér rögzítését. Ide tartozott a mezőgazdaság és a kisipar állami hiteltámogatása, a szociális lakásépítés és a társadalombiztosítás kiépítése is.

Ludwig Erhard gazdasági miniszter közvetlenül összekapcsolta a gazdasági és a politikai szabadságot. Aszociális piacgazdaságjelszava az NSZK ideológiájának vezéreszméjévé vált, s az ötvenes években többször biztosította a kereszténydemokrata-keresztényszociális CDU/CSU választási sikerét. A CDU/CSU 1957-ben egyedülálló, 50,2 százalékos eredménnyel abszolút többséget szerzett.

Az NSZK 1958-raaz Egyesült Államok után a világ második ipari hatalma lett. A növekvő életszínvonal egyre szélesebb rétegeket juttatott korábban elérhetetlenjavakhoz. A társadalom vezérmotívuma a fogyasztás lett, s a politikát a gazdasági siker igazolta. A „gazdasági csoda" az új német öntudat magja lett. A német újjáépítésnek kedvezett az ország bekapcsolása a Marshall-tervbe, amelyből 1957-ig az országrész (Nyugat-Berlinnel együtt) összesen 1,7 milliárd dollár támogatásban részesült. Ennek teljes összege közvetlenül a gazdaságba áramlott, mivel Németországnak nem kellett hadsereget fenntartani és nem kényszerült gyarmatbirodalom feladására. A Montánunió életbelépésével megszűntek a termelési korlátozások, ami további fellendülést hozott.

Szociális és társadalompolitikai intézkedések

Az új állam első'sorban a háború következményűtől különösen sújtott lakossági csoportok helyzetén igyekezett enyhíteni. Nagyjelentőségű volt a háborús károsultak és az áttelepítettek helyzetén javító 1952. évi teherkiegyenlítési törvény, amely a pénzreform napján ötezer márkát meghaladó vagyonokat ötvenszázalékos adóval sújtotta, de az ingatlanokat nem forgalmi értéken számolta. Így a tényleges megterhelés rövid idő alatt csökkent. Szabályozták a nácik által politikai, vallási és faji alapon üldözöttek kártérítését is.

1951 elején a kormány elfogadta a munkavállalók paritásos részvételét a fémipar ezernél több munkást foglalkoztató vállalatainak felügyelő tanácsaiban (Mitbestimmung). Az 1952. évi vállalati törvény pedig arról rendelkezett, hogy minden ötnél több alkalmazottat foglalkoztató vállalatnál üzemi tanácsot kell felállítani. A közvetlenül választott üzemi tanács „a szociális béke fenntartása" érdekében együttműködik a munkaadókkal az érvényes kollektív szerződés szellemében.

Támogatták a lakásépítést, s megtették az első lépéseket a takarékoskodás ösztönzésére is. Az 1957 elején elfogadott, s a gazdasági fejlődéshez igazodó mozgó nyugdíjakra vonatkozó szabályozás a törvényes

nyugdíjbiztosítás első mélyreható reformját jelezte a bis- marcki idők óta. Aszociális háló további csomópontját alkotta a mezőgazdaságban dolgozók öregségi segélyének bevezetése. 1957-ben pedig törvényben rögzítették a férfiak

és a nők egyenjogúságát. Közben folyamatban volt a szövetségi tulajdon privatizálása (közötte a Volkswagené 1960-ban) „népi részvények" kiadásával, a vagyonképzés támogatása takarékossági jutalmakkal.

Az új köztársaság rendszerét „kancellárdemokráciának" nevezték, mert minden politikai esemény központi figurája Adenauer volt. Alig volt demokratikus intézmény, amellyel ne került volna összeütközésbe.

Európa- és világpolitika

A történelmi tapasztalatok alapján nyilvánvaló volt, hogy a francia-német együttműködésnek kell az összeurópai integráció magjává válnia. A két ország kibékülését és együttműködését már az 1963. januárban aláírt német-francia együttműködési szerződésben rögzítették.

A nyugat-európai integráció menetében az NSZK kiépítette külkapcsolatait: 1966-ban már 94 országgal állt diplomáciai kapcsolatban. A kulturális kapcsolatok ápolására külön intézményhálózatot állítottak fel. A Hallstein-doktrína jegyében nem vették fel azonban a diplomáciai kapcsolatokat Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Magyarországgal, Romániával, Bulgáriával és Albániával, valamint több ázsiai állammal, mivel ezek elismerték az NDK-t.

Az NSZK sokrétű támogatást nyújtott a valamiképpen visszamaradt országoknak: 1950-1966 között összesen 31,3 milliárd márkát fordított erre, elsősorban Indiában, Pakisztánban, Törökországban, Görögországban, Szíriában, Afganisztánban, Egyiptomban, Spanyolországban, Chilében és Brazíliában. Ez főként tőke- és hitelnyújtás, illetve műszaki segítség (szakképzés, mezőgazdasági mintaüzemek, diákképzés) formájában történt. Az NSZK valamennyi kormánya egyetértett a különböző segélyprogramokkal, amelyben humanitárius (a nyomor enyhítése) és gazdasági (értékesítési piacok) megfontolások vezérelték őket.

Átmenet és stagnáció

A gazdasági recesszió első jeleivel tetézve az ország 1962 őszén átélte első nagyobb belpolitikai válságát. Franz Joseph Strauss védelmi miniszter utasítására ugyanis hazaárulás vádjával letartóztatták a Der Spiegel szerkesztőit. Tiltakozásul I öt FDP (szabad demokrata párti) miniszter lemondott. A kabineten és a koalíción belüli széthúzás előrevetítette Adenauer távozásának szükségességét. Hivatala átadására 1963. október 15-én került sor. A Bundestag elnöke zárszavában kjelentette: „Konrad Adenauer a haza szolgálatában nagy érdemeket szerzett".

Utóda, LudwigErhard kancellár ugyan 1965 szeptemberében a CDU/CSU-val ismét megnyerte a parlamenti választásokat, de a kormányalakításban komoly nehézségei támadtak a liberálisokkal. Külpolitikájában a kibontakozó enyhülési politika jegyében kezdeményezte a Varsói Szerződés államaival való kapcsolatok normalizálását. Lépése azonban sikertelen maradt. Mivel Schröder külügyminiszterrel együtt az atlanti szövetség elsőbbségét vallotta De Gaulle Európa-elképzeléseivel szemben, a francia-német kapcsolatok érezhetően lehűltek.

1966-ban az építőipari beruházások visszaesése miatt váratlan gazdasági recesszió kezdődött, s a költségvetési egyensúly vitájában felbomlott a kormánykoalíció.

2.3.2. Aszociálliberális koalíció (1969-1982)

Reformtervek és társadalmi visszhangjuk

A magas költségvetési hiánnyal és gyorsan növekvő munkanélküliséggel párosuló gazdasági recesszió, illetve a jobboldali radikalizmus növekedésének veszélye arra indította a két nagy párt politikusait, hogy korlátozott időre terve. zett nagykoalícióróltárgyajanak. A Bundestag 1966. december 1-jén kancellárrá választotta Kurt GeorgKiesingert (CDU), alkancellár és külügyminiszter pedig a szociáldemokrata párt (SPD) elnöke, Willy Brandt lett.

Az ország gazdasági és költségvetési helyzete pénzügyi és stabilitáspolitikai reformokat is sürgetett; új eszközöket kellett találni a költségvetési politika irányítására és a gazdasági folyamatok kezelésére. Az 1967. februárban beindított úgynevezett koncertált (összehangolási) akció megbeszélésén a gazdaság csoportjai és intézményei (a munkaadói szövetségekés a szakszervezetek, a területi testületek, a szövetség és a tartományok,

valamint a mezőgazdaság képviselői) Karl Schiller szociáldemokrata gazdasági miniszter adatai alapján elemezték a gazdaság helyzetét és koordinálták cselekedeteiket. A koncertált akció 1967-1977 között stabil intézményként működött. (A szakszervezetek 1977-ben léptek vissza a megbeszélésektől, mivel a munkaadók az alkotmánybírósághoz fordultak az 1976. évi részvételi törvény ellenében.)

A nagykoalíció legfontosabb törvénykezési munkáját a szükségállapot-törvények alkották. Ezekjogi indítéka az volt, hogy német törvényekkel kellett felváltani a nyugati szövetségesek 1952/54-ből, a Németország-szerződéssel fennmaradt rendelkezéseit háború vagy belső szükségállapot esetén. A szükségállapoti alkotmányozás három nagyobb területet érintett: szabályozta a védelmi pozíciót és a végrehajtás ellenőrzését egyfajta szükségparlamenttel; kibővítette a szövetség hatáskörét a tartományokkal szemben; lehetővé tette a beavatkozást a demokratikus alapjogokba (egyesülési szabadság, posta-, levél- és telefontitok, a munkahely megválasztásának szabadsága). Szükségállapot esetére bevezette a férfiak és a nők katonai és polgári szervezetekben való szolgálati kötelezettségének lehetőségét.

A hatvanas évek közepén az amerikai ipari rendszer általános bírálata átterjedt az NSZK-ra. Az ország demokratikus rendszere iránti kétely különösen a fiatal generáció soraiban nőtt, mivel a parlamenti ellenzék hatástalannak bizonyult. Elítélték az amerikaiak vietnami háborúját, minden diktatúrát, szembefordultak hagyományosnak bélyegzett szüleikkel és tanáraikkal, célul tűzték ki a meglévő társadalmi struktúra megdöntését, és bírálták a házasságról és családról vallott keresztény erkölcsi felfogást.

A kormány 1968 tavaszán döntött arról, hogy határozottan szembeszáll az állam, a tulajdon és az állampolgárok elleni parlamenten kívüli, alkotmányellenesnek bélyegzett akciókkal. Egyúttal az alkotmányos rend bázisán tárgyalási hajlandóságot mutatott a nélkülözhetetlen reformokról.

A nagykoalíció fennállásának három évében az állam és a társadalom modernizálására további reformokat fogadtak el: a pénzügyi alkotmányreform újraszabályozta az adóbevételek felhasználását a szövetség és a tartományok között, és bevezette az általuk közösen finanszírozandó „közösségi feladatokat". Az oktatás és a tudomány területén kibővítették a szövetség kompetenciáját. A főiskolák építését, az oktatás tervezését és a régiókon túlmutató kutatások támogatását a közösségi feladatokhoz sorolták. Az iskolán kívüli szakképzést első ízben egységes szakoktatási törvényben szabályozták. A büntetőjogi reform megszüntette a fegyházakat, és az általános liberalizálás a szexuális büntetőjogot is érintette.

Berlin helyzete

A Németország megosztásából fakadó problémák között különleges szerepet kapott Berlin, amely négyhatalmi joghelyzete ellenére – vagy éppen ezért – állandósult viták forrása volt Kelet és Nyugat között.

Az NSZK és Nyugat-Berlin hatóságai kezdettől fogva a városrész önálló tartományként, az NSZK igazgatási rendszerébe való mind tejesebb betagolására törekedtek, Nyu- gat-Berlintaz alaptörvény is így említette. A nyugati szövetségesek azonban fenn kívánták tartani különleges berlinijogaikat. Avitás kérdések ellenére messzemenőjogegyen- lőségjött létre a városrész és a szövetségi terület között.

A háború utáni események, az 1948-1949. évi berlini blokád, különösen pedig a berlini fal 1961. augusztusi felépítése Nyugat-Berlint elvágta hagyományos gazdasági hátországától. Így a városrész az NSZK pénzügyi és gazdasági támogatására szorult. Erre, és a Szovjetunióval szembeni pozíciója védelmére a szövetségi kormány és nyugati szövetségesei nemzetközileg is kötelezettséget vállaltak. Törvényben szabályozták Nyugat-Berlin pénzügyi támogatását („Berlin-segély"), s az itteni beruházások adókedvezményt élveztek. A városrész a kelet-nyugati konfrontáció éveiben a „Nyugat kirakata" lett.

Kelet-Berlint teljesen integrálták az NDK-ba, amelynek már 1949. októberi alkotmánya a várost (valójában csak városrészt) az ország fővárosának tekintette. Itt működött az NDK valamennyi állami szerve, és sohasem kerültek szóba Nyugat-Berlinhez hasonló korlátozások. 1968-ig az NDK törvényei és rendeletei Kelet-Berlinben szintén külön átvételi ejárással léptek életbe.

Az NDK értelmezése szerint Berlin különleges terület a szovjet megszállási övezeten belül, amelynek igazgatásában a nyugati hatalmak is együttműködnek. A Szovjetunió viszont átengedte az NDK-nakaz ország és Nagy-Berlin igazgatási jogait. Ennek következtében az alkotmány értelmében Berlin az NDK fővárosa, amely szuverenitása gyakorlásában igényt tart egész Berlinre. Ugyanakkor az NDK és a Szovjetunió jogértelmezésében bizonyos különbségek is jelentkeztek. A Szovjetunió erőtelesebben hangsúlyozta nyugat-berlini jogait, miközben az NDK saját, egyedüli illetékességét hangoztatta.

1958-1959 fordulóján Hruscsov ultimátuma a Berlin-kérdésben a nyugati hatalmakat a potsdami egyezmény megsértésével vádolta. Érvénytelennek nyilvánította 1944-1945. évi közös megállapodásaikat, s Nyugat-Berlin dmilitarizált, szabad várossá alakítását sürgette. Fellépetta nyugatiak berlinijelenléte és a városrésznek az NSZK-hoz kötődése ellen. A helyzet tisztázására hat hónapos határidőt adott.

1961 augusztusában a berlini fal építésével a politikai helyzet ismét kiéleződött. A185 kilométeres fallal körülvett Nyugat-Berlin gazdaságát a szigetpozíció nehéz helyzetbe hozta. Munkaerőhiány lépett fel, s a városrész ismét az NSZK erőtejes támogatására szorult. A két városrész lakossága hosszú időre elkülönült egymástól. 1963-1966 között mindössze négy megállapodás született az átjárásról.

A Berlinről szóló 1971. szeptemberi négyhatalmi egyezmény megerősítette a négy hatalomjogait. A viszonylagos nyugvópontotjelentő együttműködés az NDK számára pénzügyi és infrastrukturális előnnyeljárt. Az NSZK számára pedig fontos volt, hogy a Nyu- gat-Berlinbe vezető utak biztosításával és javításával növeje a város életképességét. A két német állam kormányegyezményben rögzítette a négy nagyhatalomnak a tranzitforgalomra vonatkozó előírásait. A Berlint (és Európát) megosztó falat hivatalosan 1989 decemberében bontották le.

Belpolitikai reformok és „új keleti politika”

Az 1969. szeptember 28-i Bundestag-választások nyomán Willy Brandt kancellári ságával megalakult szociálliberális koalíció „Több demokráciát merészelni" cí- j mű belpoitikai reformprogramjával nagy reményeket ébresztett. 1972-ben új vállai lati törvényt fogadtak el, amely üzemi tanácsok választásáról intézkedett. Az 1973. évi általános oktatási terv meghatározta a hosszú távú oktatáspolitikát. A reformok a jogrendszert is érintették. 1978-ban életbe lépett az adatvédelmi törvény. A reformpolitika kiteljesedését azonban nemcsak az ellenzék kemény ellenállása, hanem az olajárrobbanást követő világválság hatása, és a nemzetközi pénzügyi rendszer összeomlása is gátolta.

Hasonlóan forradalminak bizonyult a Brandt-Scheel-kormány németországpolitikai irányvonala és az „új keleti politika” 1970-1973 közötti szerződései. Utóbbiakban (szov- jet-NSZK: 1970. augusztus; lengyel-NSZK: 1970. november; NDK-NSZK alapszerződés: 1972. december; NSZK-csehszlovák: 1973. december) az NSZK elismerte a korábban elutasított realitásokat: az Odera-Neisse-vonalat mint Lengyelország nyugati határát, vagy a két német állam egyenjogúságát. Mindezjótékony hatást gyakorolt nemcsak a németek közötti kapcsolatok normalizálására, hanem az egész európai helyzetre. Az egyedüli képviselet igényének és a Hallstein-doktrínának, valamint a Német Birodalom 1937-es határok közötti továbbélése fikciójának feladásával az ötvenes évek nyugati integrációs politikája után az NSZK keleti szomszédaival is rendezte viszonyát, amit nyomatékos gazdasági megfontolások is sürgettek.

1971 decemberében a két német állam képviselői aláírták az NSZK és Nyugat-Berlin forgalmáról rendelkező tranzitegyezményt, illetve a Nyugat-Berlinből Kelet-Berlinbeésaz NDK-ba irányuló utazási és látogató forgalomról szóló megállapodást. Az NDK és az NSZK 1972 októberében életbe lépett közlekedési szerződése volta két német állam első saját jogú, nem a szövetséges megállapodások keretében kötött szerződése. 1973 szeptemberében a két német államot egyidejűleg fölvették az ENSZ-be. 1975-ben aktív szerepet játszottak az európai biztonsági és együttműködési értekezleten, Helsinkiben.

A keleti és a Németország-politika ügyében elkeseredett belpolitikai küzdelem folyt a kormány és az ellenzék között. A vita központi kérdése az Odera-Neisse-vonal Lengyelország nyugati határaként való elismerése, illetve az a félelem volt, hogy az NDK-val kötendő szerződés a másik német állam tejes nemzetközi jogi elismerését jelentené. A CDU/CSU ezekben a megfelelő alkalmat látta a kormány megdöntésére és hatalma visszaszerzésére. 1972 áprilisában a Bundestag drámai ülésén konstruktív bizalmatlansági indítvánnyal a CDU/CSU frakcióvezetőjét, Rainer Barzelt kívánták kancellárrá választani, aki azonban nem szerezte meg az ehhez szükséges többséget. Az idő előtti, 1972. novemberi parlamenti választások azonban megerősítették a szociálliberális koalíció keleti és Németország-politikáját.

Willy Brandt azonban 1974 májusában lemondott posztjáról a környezetébe beépült, leleplezett NDK-ügynök miatt. A Helmut Schmidt (SPD) és Hans Dietrich Genscher (FDP) vezette kormány a „folyamatosság és koncentráció"jelszavával a romló világgazdasági helyzetben a gazdaság modernizálását hirdette meg.

Az 1976. októberi parlamenti választásokon a kormánykoalíció minimális többséget szerzett. Schmidt második kormánya folytatta a korábbi külpolitikát, és célul tűzte ki a munkahelyek biztosítását, a szociális béke és a belső biztonság megőrzését, valamint az alapvető problémák megoldását: a béke megőrzését nemzetközi együttműködéssel, a paritásos részvételt, a munka világának humanizálását.

A bonni kül-, Európa- és keleti politika folyamatosságát nemzetközi elismerés övezte. Az NDK-hoz fűződő viszony továbbra is enyhült maradt, és folytatódott a kapcsolatok normalizálódása. A szovjet hadsereg bevonulása Afganisztánba, az ezt követő rakétatelepítési viták, és a lengyelországi nyugtalanság azonban a nyolcvanas évek elejére ismét megnehezítették a két német állam egymás mellett élését, jóllehet nem voltak az események fő cselekvői. Az európai egyesülés eszméje ugyan továbbra is népszerű maradt, de a Schmidt-kormány kisebb lelkesedéssel folytatta elődei Európa-politikáját.

A gazdasági válság miatt a hetvenes években minden politikai törekvés vezérfonala a gazdaságpolitika volt, s e vonatkozásban Schmidt kiváló szakértőnek bizonyult. De a gazdasági elképzelések – megszorító pénzügypolitika, a beruházások támogatása – sem tudták megakadályozni a beruházások csökkenését, a növekedés megtorpanását és a munkanélküliek számának folyamatos növekedését (aránya a nyolcvanas évek elején meghaladta az öt százalékot).

A társadalomban nyugtalanságot váltott ki a még 1972. januárban elfogadott „radikális határozat", amellyel a szélsőséges csoportosulások tagjait igyekeztek távol tartani a köztisztviselői és közalkalmazotti posztoktól („foglalkoztatási tilalom"). Ekkoriban bontakozott ki a terrorizmusnak az NSZK-ban korábban elképzelhetetlen hulláma, amely 1977 őszén tetőzött. Az erőszakcselekmények megmérgezték a politikai légkört, megzavarták a demokratikus konszenzust és torzították a politikai kultúrát.

Egyidejűleg teljesen újszerű, a politikai pártoktól és egyéb szövetségektől független politikai- szerveződés-típus, a polgári kezdeményezés indult útjára, amely egyes lakossági csoportok érdekeit képviselte, elsősorban az oktatás és a nevelés, a közlekedés, a várostervezés és a környezetvédelem hiányosságainak és visszásságainak a megszüntetésére. A polgári kezdeményezésekből és különböző tiltakozó csoportokból alakultak ki azok az alternatív mozgalmak, amelyek a hagyományos baloldal keretein kívül maradva bírálták a modern ipari társadalom életviszonyainak átláthatatlanságát és túlzott méretű szervezettségét.

A kormány atomerőművek építésére támaszkodó energiapolitikája az „új társadalmi mozgalmak" (ökológiai, polgárjogi, női és atomenergia-ellenes csoportok) szervezeteinek szorosabb összefogását váltotta ki. Mivel a polgári kezdeményezések hatástalanok maradtak a parlamenti demokrácia döntési mechanizmusaira, ezek is pártpolitikai szervezeti formákat kerestek. 1979 tavaszán országos méretekben megalakították a Zöldek pártját. A bonni parlamentbe 1983-ban jutottak be, s 1987-ben, a szavazatok 8,3 százalékával már a negyedik frakcióvá váltak.

Az 1980. évi parlamenti választásokon a szociálliberális szövetség továbbra is fennmaradt, jóllehet a koalíció elhasználódási jelenségei és Schmidt kancellár növekvő elidegenedése pártjától már egyértelművé vált. Ez utóbbi elsősorban a biztonság- és az energiapolitikában mutatkozott meg. Tartani lehetett attól, hogy a fiatal SPD-választók a Zöldekhez csatlakoznak. Egyre nagyobb erőfeszítésbe került a gazdaságpolitikai szigorítást szorgalmazó liberálisok féken tartása is. 1982 szeptemberében az SPD hadüzenetnek tekintette és elvetette Lambsdorff (FDP) gazdasági miniszter gazdaságpolitikai memorandumát, amely szerintük a válság terheit a munkavállalókra hárítva szétszakítaná a szociális védőhálót. Egyidejűleg a szakszervezetek is tiltakoztak a kormány megszorító politikája ellen. Így 1982. szeptember 17-én felbomlott a szociálliberális koalíció, a liberálisok pedig átálltak az Uniópártok oldalára. 1982. október 1-jén a CDU/CSU és az FDP frakció konstruktív bizalmatlansági indítvánnyal megbuktatta Schmidt kancellárt és Helmut Kohlt választotta kancellárrá.

Az NSZK új világpolitikai helyzete (1974-1982)

Az Egyesült Államok kül- és gazdaságpolitikája – elsősorban a dollár ingadozása miatt – destabilizálta a világpiacot. Állandósultak a gazdasági megrázkódtatások. A növekvő infláció egzisztenciális veszélytjelentett az exporttól ésavilág- piaci mozgásoktól erősen függő német gazdaság, valamint az NSZK legfontosabb piaca, az Európai Közösség számára. Schmidt a helyzetet nagy külpolitikai és külgazdasági szakértelemmel, hatékonyabb német-francia kapcsolatokkal igyekezett feloldani. Az 1979-ben létrehozott új európai pénzügyi rendszer pénzügyileg harmonizálta és stabilizálta az Európai Közösség országait. Legtöbb valutája ezután-a brit font kivételével – koordináltan mozgott együtt a dollárral és a világ többi fizetőeszközével (valutakígyó). Így a közös piac stabil csererelációkkal számolhatott.

Ezekben az években az NSZK már a nagy világgazdasági döntésekben is fontos szerepet játszott. Schmidt a világgazdasági csúcstalálkozók központi személyisége lett, országa pedig Japánnal együtt mintaként szolgált az olajválság következményeinek sikeres leküzdése miatt.

Gazdasági szerepével az ország növelte világpolitikai súlyát is. Az NSZK koordinálta a bajbajutott Törökországnak nyújtott nyugati segélyt és nagy összegű támogatásával első ízben vállalt vezető funkciót a

nyugati világban. A kancellár súlya a kelet-nyugati tárgyalásokon is érződött. Az NSZK eközben folyamatosan kiépítette kereskedelmét a közép- és kelet-európai államokkal.

A fegyverzetcsökkentésben Schmidt végül is eredménytelen maradt. A NATO 1979. évi, főként német kezdeményezésre született „kettős határozata" és a kancellár nemzetközi tárgyalásainak eredménytelensége, s a két szuperhatalom viszonyának kiéleződése súlyosan megterhelte a kormány tevékenységét, megosztotta a pártokat és a kormánykoalíciót.

2.3.3. A keresztény-liberális koalíció (1982-1998)

„Fordulat” és külpolitikai folytonosság

A „fordulat" elsősorban a belpolitikában érződött. Tervezetek születtek új, kódolt személyigazolványok kibocsátásáról, a tüntetések büntetőjogi megszorításáról, s vita kezdődött a menekültjog szűkítéséről is. A gazdaságban az új kor; mány a recesszió és a növekvő munkanélküliség leküzdésére konzervatív megol- dástjavasolt. Takarékossági programot hirdetett, amely alacsony adókkal és a kormány óvatos kiadási politikájával a magánkiadásokat és a beruházásokat támogatta. 1983- 1984-ben csupán szerény növekedés mutatkozott, és a munkanélküliek száma 2,2 millió fő (9 százalék) fölé emelkedett. Mind nyilvánvalóbb lett, hogy a Kohl-kormány sem rendelkezik hatékony gyógyírral a foglalkoztatási gondok leküzdésére. Mindeztjórészt a gazdaság szerkezeti problémái okozták, mivel az NSZK ipara a mikroelektronikában nem alkalmazkodott időben az új fejlesztésekhez.

A munkanélküliség ellenére az NSZK a nyolcvanas évekre az egy főrejutójövedelmet illetően a világ leggazdagabb országai közé került. Külkereskedelme az Egyesült Államoké után a második helyet foglalta el a világpiacon, s messze megelőzte ajapánokét. Ajóléti állam kiterjedt szociális rendszere a szociálisan nehezebb helyzetűekről is gondoskodott, jóllehet a nyolcvanas évek hosszan tartó, tömeges munkanélkülisége annyira igénybe vette a rendszert, hogy a szegénység évtizedek után ismét reális problémává lett. A munkások száma csökkent, az alkalmazottaké növekedett; bérkülönbségeik fokozatosan kiegyenlítődtek. A tömegfogyasztásra berendezkedő gazdaság eközben

mind több bérből élőnek tette lehetővé a tartós fogyasztási cikkek megvásárlását. A kollektív szerződések hathetes fizetett szabadságot rögzítettek, s a hetvenes évek elejétől a bérből élők 90 százaléka hetente már csak 40 órát dolgozott.

A Kohl-kormány kül-, biztonság- és Németország-politikai irányvonala alig tért el szociál-liberális elődjétől. Külpolitikájában továbbra is a nyugati szövetséghez kötődött. Az új amerikai közepes hatósugarú atomrakéták németországi telepítése miatti tartós tömegtiltakozás ellenére a kormány kitartott a NATO 1979-es kettős határozata mellett. 1984-ben amerikai rakétákat telepítettek az NSZK-ba. Az SPD Brandt elnökségével elfordult a NATO kettős határozatát támogató Schmidttől, de még a Zöldekkel összefogva sem tudta megakadályozni a telepítést.

A kormány keleti politikájában is folyamatosság érvényesült, jóllehet eleinte határozottan ellenezték a nyitást. Az NSZK nem kívánta kockáztatni az NDK-val elért közeledés eredményeit, helyette hitelgaranciával, az NDK politikai foglyainak „kivásárlásáról" kötött egyezménnyel manőverezett. A „belnémet" kereskedelem volumene is egyre nőtt.

A nyolcvanas évek másodikfelében az NSZK-ban kipattant politikai botrányok és gazdasági visszaélések megrendítették a polgárok bizalmát az államban és a kormányban. Növekvő tudatossággal tiltakoztak a környezet károsítása ellen. Az 1987. januári Bundes- tag-választások legnagyobb meglepetését a Zöldek okozták, akik belső vitáik ellenére 42 képviselői helyet szereztek.

Németország újraegyesítése (1989-1990)

1989 októberében az NDK lakosságának lappangó elégedetlensége nyílt tiltakozó akciókba csapott át. A Magyarországon, majd Csehszlovákián keresztül is megindult menekültáradat miatt Kohl kancellár november 28-i tízpontos terve konfödera- tív struktúrák kialakítását támogatta s konkrét gazdasági segítséget helyezett kilátásba az NDK számára. Feltételül azonban az NDK demokratikus, legitim kormányát állította. A tervezet több óvatos megállapításával egyidejűleg határozottan kimondta, hogy az NSZK végcélja az egyesítés, amelynek irányítását kezdettől saját privilégiumának tekintette. Kohl érzékeltette, hogy a szabad parlamenti választásokig csak gyorssegélyt hajlandó nyújtani az NDK-nak. Az 1990. március 18-ára előrehozott választásokig a szövetségi kormány következetesen ki is tartott álláspontja mellett: elsősorban az egyesítés

nemzetközi hátterének a biztosítására és a számára kedvező NDK-beli pártstruktúra kialakítására összpontosított.

A német egységben a döntő áttörés Kohl és Genscher 1990. február 10-i moszkvai tárgyalásain történt, ahol Gorbacsov beleegyezett a német egyesítésbe. Teljes körű jogot biztosítva, szabad kezet adott belső módozatai kidolgozásához és külső keretfeltételei (az ún. 2+4 tárgyalások, a két német kormány és az egykori megszálló hatalmak bevonásával) megkezdéséhez. De továbbra is elzárkózott az egyesített Németország NATO-tagságától, mivel belső közvéleményére figyelemmel a szovjet elképzelésekbe ekkor még csak a semleges és demilitarizált Németország illeszkedett. Szovjet hozzájárulással rövidesen megkezdődtek a két német állam és a második világháború négy győztes hatalmának egyenjogú részvételen alapuló tárgyalásai.

Az állami egység irányába mutató első államszerződést 1990. május 18-án írták alá a pénzügyi, gazdasági és szociális unióról. A formálisan nemzetközi jogi, ténylegesen alkotmányjogi szerződés valójában már felszámolta az NDKkorábbi gazdasági rendszerét. A pénzügyi unió egységes pénzügyi területet hozott létre, amelynek közös pénzneme a Deutsche Mark lett. A rendelkezések 1990. július 1-jén léptek életbe, s egyúttal megszüntették a személyi ellenőrzést a belnémet határon.

Júliusban az NDK-ban visszaállították a régi tartományokat. Törvényben rögzítették a közvetlen csatlakozást előkészítő választásokról szóló szerződést és az egyesítési szerző- dést. Az egyesítés alkotmányos lehetőségei közül az NSZK alaptörvényének a területi hatályról rendelkező 23. cikkét választották, amely kimondta, hogy ezt a cikket „Németország egyéb részeiben azok csatlakozása után kell hatályba léptetni". A csatlakozással az alapszerződés érvényességi területe kiszélesedett, de az alkotmány változatlan maradt. Ezt tartották a „legelegánsabb, legegyszerűbb és leggyorsabb" megoldásnak, amellyel az NDK Németország részeként automatikusan az Európai Közösség tagjává válhat.

Az NDK Népi Kamarája 1990. augusztus végén elhatározta, hogy október 3-án az ország csatlakozik az NSZK-hoz. A két német állam második államszerződése az augusztus 31-én aláírt egyesítési szerződés értelmében Brandenburg, Mecklenburg-Elő-Pomeránia, Szászország, Szászország-Anhalt és Türingia tartományok az NSZK tartományai lettek. Berlin 23 nyugati és keleti kerülete Berlin tartományt alkotja, így az NSZK tartományainak száma tizenhatra emelkedett. A szerződés megerősítette a külső határok sérthetetlenségét. Alapvetően a szövetségijog érvényesült, bizonyos részterületeken azonban az NDK jogrendszere továbbra is érvényben maradt. A csatlakozással az Európai Közösség.szerződé- sei az új területeken is érvénybe léptek.

Az egyesítés külső feltételű folyamatosan tisztázódtak. Május elején Bonnban megkezdődtek a 2+4 tárgyalások; alapvetően két probléma várt megoldásra: a szövetségesi hovatartozás kérdése (beleértve a német haderő összlétszámának rögzítését) és a nemzetközi jogilag még rendezetlen határkérdés. Az egyesített Németországtól elsősorban a keleti szomszédok követelték a lehető legnagyobb biztonságot.

A szovjet-német megállapodásra végül is Kohl kancellár, Genscher külügyminiszter és Waigel pénzügyminiszter július 15-16-i moszkvai és zseleznovodszki látogatásakor került sor. Egyetértettek abban, hogy az egyesített Németország megőrzi teljes szuverenitását, beléphet a NATO-ba, de a Bundeswehr erőit 42-45 százalékkal csökkentik. A szovjet csapatokat 3-4 éven belül kivonják az egykori NDK területéről, ahol viszont később sem lehet NATO-struktúrákat kialakítani. A tárgyalások legfontosabb eredményeként Gorbacsov végül elfogadta az egységes NémetországNATO-tagságát.

Az 1990. szeptember 12-én Moszkvában rendezett utolsó 2+4 találkozón aláírták „Némű- ország szabályozásának szerződését”, amelynek tíz cikkelye jogilag is véget vetett a második világháborúnak. A békeszerződést helyettesítő nemzetközi jogi szerződés véglegesítette Közép-Európa 1945 utáni területi állapotát, és közös döntéssel lezárta a Németországot érintő területi kérdéseket. Megállapította, hogy az egyesített Németország az NSZK, az NDK és Berlin területeire terjed ki. Szorgalmazta a Németország és a Lengyel Köztársaság közötti határok nemzetközi jogi szerződéses megerősítését, amire 1990. november 14-én került sor. Megerősítették az erőszakról való lemondást; az egyesült Németország lemondott az ABC-fegyverek előállításáról és birtoklásáról. Az NSZK haderejének létszámát 370 ezer főben korlátozták. Az államközi viszonyokban a fegyverzetet és a haderőlétszámot az ENSZ alkotmányához és chartájához kapcsolták. A Szovjetunió ismét garantálta, hogy haderejét 1994 végéig teljesen kivonja Németországból A szovjet katonaság kivonása után német NATO-csapatok is állomásozhatnak az öt új tartományban, de nem rendelkezhetnek atomfegyver-hordozó eszközökkel. E területen 1994 után sem engedélyezik külföldi csapatok és nukleáris eszközök elhelyezését.

Genscher sürgetésére megállapodtak abban, hogy 1990. október 1-jén aláírják azt a dokumentumot, amely a német egyesítés napján (október 3.) felfüggeszti a négy hatalomjogait Németországra mint egészre, és Berlinre vonatkozóan. Az egyesített Németország szabadon dönthetett szövetségesi hovatartozásáról.

1990. október 9-én szovjet-német egyezményt írtak alá az „átvezető intézkedésekről", amely rögzítette az öt új tartomány területén 1994 végéig tartózkodó szovjet katonák költségeit, hazaszállításukés otthoni elhelyezésük körülményeit. E szerint a szovjet kormány igazgatási alapjára 1991-1994 között német részről összesen 16 milliárd márkát folyósítanak. Október 12-én újabb szovjet-német egyezményben rögzítették a szovjet csapatoknak az NSZK-ban való meghatározott időtartamú állomásoztatását és tervszerű kivonását. November elején pedig húsz évre szóló egyezményt kötöttek a két ország gazdasági, ipari és tudományos-műszaki együttműködéséről. A szovjet-német jószomszédi, partnerségi és együttműködési szerződést Gorbacsov és Kohl 1990. november 9-én írta alá a bonni Schaumburg palotában. Ebben a felek hangsúlyozták a múlt végérvényes lezárásának kívánságát, és kifejezték meggyőződésüket, hogy új, közös érdekeken alapuló egyesült Európát teremtenek.

Az egyesült Németország nehézségei az 1990-es években

Az egyesített NSZK 357 ezer négyzetkilométernyi területével és 81 millió lakosával a legsűrűbben lakott európai ország lett. Gazdaságilag már az egyesítés előtt nagyhatalom volt. Az egyesítés kezdeti mámorát azonban rövidesen beárnyékolták a nehézségek.

Az NSZK öt új tartományában az egyesítést követően súlyos gazdasági helyzet alakult ki. Az elavult ipari ágazatok kellő körültekintés nélküli leépítése tömeges munkanélküliséget gerjesztett. A szolgáltatások sem kínáltak elegendő foglalkoztatási alternatívát. A tartományi és a kommunális költségvetés súlyos hiánnyal küzdött. Az optimista előrejelzések erősen alábecsülték az egyesítés költségeit; az NDK gazdaságának tényleges állapotára is csak fokozatosan derült fény.

Az első öt évben az új tartományokba kolosszális összeg, 1000 milliárd márka áramlott, legnagyobb részben a szövetségi költségvetésből. Jelentős összegek származtak az 1989-ben létrehozott Német Egység alapból, a nyugdíjbiztosításból, a régi tartományokból és kommunákból, illetve az Európai Közösségből is. A szövetségi kormány 1991. márciusban évi 12 milliárd márkás költségvetéssel beindította a Keleti fellendülés programját. Ennek beruházásai főként a közlekedést fejlesztették, munkahelyeket kívántak teremteni, és kommunális beruházásokat támogattak. Felbukkantak a hatvanas évek összehangolási akciójának újólagos elképzelései is.

A szövetségi kormány az egységet nettó hitelfelvételből, adóemeléssel és költségvetési megtakarításokból igyekezett finanszírozni. Az 1990-ben az egykori NDK ipari és gazdasági örökségébe lépett vagyonügynökség történelmileg egyedülálló funkciója az egykori szocialista gazdaság átalakítása volt, beillesztése az NSZK szociális piacgazdaságába. A világ legnagyobb állami holdingjaként hozzávetőlegesen 200-600 milliárd márkás vagyonnal rendelkezett. A keletnémet gazdaság átalakítását a vagyonügynökség 1995-ben végül 270 milliárd márka adóssággal zárta, amely elsősorban a vállalatok átvállalt adósságaiból, a keleti területek kiegyenlítési támogatásából és az elbocsátottak szociális kiadásaiból adódott.

Kritikusnak bizonyult a tulajdon kérdése. Az NSZKjogértelmezése szerint a korábbi tulajdonosok igényelhették a tulajdon visszaszolgáltatását, vagy hasonló értékű gazdaságijavakkal való pótlását, illetve pénzbeni kártalanításukat. A visszaigénylés ellenére lehetőség nyílt a birtok vagy üzem eladására, ha ez a térség gazdasági fejlesztését szolgálta. Az egyesítési szerződésben szereplő „a visszaadás megelőzi a kártalanítást" elvetként törvényben módosították, de sok esetben éppen a bonyolult szabályozás nehezítette a tulajdonviszonyok tisztázását.

Az 1990. márciusi népi kamarai választásokat követő önálló pártfejlődés rövid szakasza után az NDK pártjai közeledtek a nyugatnémet pártrendszer alapstruktúráihoz, s a pártok az állami egységet megelőzve -a zöld-alternatívok kivételével, akik csak 1993. januárban szövetkeztek – egyesültek. Az össznémet pártrendszer nem különbözik lényegesen a régi NSZK pártrendszerétől.

Az 1994. október 16-i parlamenti választásokon a kormánypártok (CDU/CSU-FDP) visszaesését a magas (3,5 milliós) munkanélküliséggel magyarázták; a lakosság soraiban növekedett az elégedetlenség az emelkedő adó- és egyéb pénzügyi terhek miatt is. Mindezt tetézte az új tartományokbanjelentkező tiltakozás a gyors változások, sok nagyüzem összeomlása és a nyugatnémet szakemberek beáramlása miatt.

Az SPD időközben az NSZK 16 tartománya közül 14-ben kormánypárt lett, és csak Szászországban és Bajorországban szorult ellenzékbe. Mindez túlsúlyt biztosított számára a tartományok képviseletét megtestesítő

Szövetségi Tanácsban, amely a törvénykezés részese és meghiúsíthatja a regionális érdekeltségű bonni törvényterveket.

A költségvetés hiánya meghaladta a nemzeti össztermék három százalékát, s így nem tejesítette az ún. maastrichti feltételeket. A német vállalatoknak az egyre élesebb nemzetközi verseny mellett jelentős problémát okozott a drága munkaerő: a munkabérre kifizetett minden egyes márkát 80 pfennig járulékos költség terheli. A gazdaság által megtermelt értékek legalább egyharmadát szociális kiadásokra fordítják, mégis egyre szélesebb rétegeket sújt az elszegényedés. A versenytársak a német cégeket munkahelyek tömeges leépítésére, illetve az olcsóbb munkaerőt kínáló térségekbe (Ázsia, Kelet- Európa) való telepítésre késztették.

2.3.4. Szociáldemokrata-zöld-koalíció (1998-)

Az 1998. szeptemberi (82 százalékos részvételű!) Bundestag-választásokon az uniópártok súlyos vereséget szenvedtek: a szavazatok 35 százalékával 1953 óta legrosszabb eredményüket érték el. Az SPD pedig a szavazatok 41 százalékával megközelítette a hetvenes években elért nagy sikereit. A Zöldek 6,7 százalékot szereztek. A választók már személycserét sürgettek: elismerték Helmut Kohl érdemeit az európai egyesülési folyamat felgyorsításában, ám ő egyre kevesebb figyelmet szentelt a belpolitikának, amely az egyesülést követően halaszthatatlan feladatok megoldását követelte. 16 évi kancellárság után ezért kénytelen volt fejet hajtani a nép akarata előtt.

Az 1998. október végén kancellárrá választott szociáldemokrata Gerhard Schröder (az alkancellár és külügyminiszter Joschka Fischer lett) hatalomváltást, generációváltást és politikai váltást hirdetett. „Az ország fontosabb, mint a párt!"jelszóval „belpolitikai kancellár” kívánt lenni, aki a munkaerőpiac és szakképzés javítását, valamint a keleti újjáépítést tekintette fő céjának. Az új kormány rövidesen nagy ívű takarékossági programot hirdetett meg, amely a nagy újraelosztó rendszerek (nyugdíj, egészségügy, oktatás) reformját is tartalmazta. A Schröder-terv egyes elemeit az ellenzék is elfogadta.

A rendkívül szoros eredménnyel végződött 2002. szeptember 22-i Bundestag-választásokon a Zöldek mentették mega baloldali kormánykoalíciót, amelynek parlamenti többsége 11 főre olvadt (A 48 millió választó mindössze kilencezer szavazati többsége döntött). A választási küzdelem érett politikai kultúráról tanúskodott: megoldásra váró problé-

mákra keresték a választ, nem fajult személyeskedésbe és hisztériakampányba, sa minimális különbség ellenére nem kezdeményezték a szavazatok újraszámolását. Edmund Stoiber, az uniópártok vereséget szenvedett kancellárjelöltje pedig kijelentette, hogy konstruktív ellenzéket alkotnak, mert az ország gazdasági helyzetének rendbetételét és a 4,5 milliós munkanélküliség csökkentését közös feladatnak tekintik.

2.4. A Benelux országok – Vadász Sándor

A három ország 1944. szeptember 5-én aláírt szerződésükkel vámunióra lépett, s megszületett a Benelux gazdasági egyesülés. A belga és a holland gazdaság jelentős eltérései miatt azonban a szerződés csak 1948januárjától volt érvényben, amikor eltörölték a belső vámokat és a külfölddel szemben egységes vámtarifákat léptettek életbe. A közös célok érdekében tovább kellett szélesíteniük gazdasági együttműködésüket. A Benelux Gazdasági Uniót csak a három ország közös piaci csatlakozása után, 1958. február 3-án Hágában aláírt szerződéssel hozták tető alá.

A Benelux államok közös intézményé közül a döntéshozatalrajogosult Minisztertanács a legfontosabb, s a kormányok 3 taggal képviseltetik magukat benne. A tagállamoknak 1-1 szavazatuk van, a határozatokat egyhangúan fogadják el. A Gazdasági Unió Tanácsa ellenőrzi a miniszterek döntéseinek megvalósulását és összehangoja a szakterületek munkabizottságainak tevékenységét. Földrajzi fekvése miatt Brüsszelt tették meg az adminisztráció központjává. Hollandia gazdaságijelentősége és lakosainak létszáma miatt azonban mindig holland állampolgárt választanak főtitkárnak.

Egyesítették a törvénykezést is: 1969-ben Benelux bíróságot hoztak létre, és szorosan együttműködnek a bűnüldözésben. Általában igyekeztek egységesen fellépni a többi állammal szemben.

A politika a három ország összefogásának az egyik legeredményesebb területe; vezetőik megértették, hogy a közös fellépés, a problémák azonos megközelítése növelheti a Benelux államok súlyát a nemzetközi politikában. A kulturális célok összeegyeztetése már nehezebben valósult meg, túlnyomórészt a nyelvi különbségek miatt. A franciául beszélő belgák hajlottak arra, hogy a Benelux unióban holland nyelvű közösséget lássanak, amely szemben áll Franciaországgal és a francia nyelvvel.

2.5. Belgium

A „királykérdés” megoldása (1951)

Belgium 1945 utáni történetének problémái közül kiemelkedett a „királykérdés” megoldatlansága. Az 1934-től uralkodó, 1944 júniusában családjával együtt Németországba deportált III. Lipót király, miután a 7. amerikai hadsereg 1945. május első napjaiban kiszabadította fogságából, bejelentette hazatérési szándékát. A lépés hatalmas belpolitikai vihart kavart. Felrótták neki, hogy 1940-ben, a németek májusi franciaországi offenzívája előtt semlegességi politikát folytatott, május 28-án pedig nem követte saját kormányát a száműzetésbe, mert hitt a németek győzelmében. Elítélték, mert 1940. november 19-én Berchtesgadenben találkozott Hitlerrel, és 1942 végén nem tiltakozott nyilvánosan a belga munkások deportálása ellen. A válság megoldására 1950 márciusában népszavazást írtak ki. A lakosság 57 százaléka király visszatérésére és trónjának elfoglalására, 42 százaléka pedig ellene szavazott. Char- leroi-ban kinyilvánították, hogy „Vallónia soha nem fog engedni a »leopoldiánusok« követeléseinek... s minden eszközzel megvédi szabadságát és függetlenségét". A kormány a szocialisták ellenállása miatt nem tudta érvényesíteni a népszavazás döntését, mertjúli- us 1-jén általános sztrájk tört ki az országban. A nemzet megosztottsága tejessé vált.

Asvájci lakhelyéről visszatért III. Lipót 1951 júliusában a brüsszeli királyi palotában lemondott a trónról fia, Baudouin javára (1951-1993). Noha a nemzeti konszenzust helyreállították, nyilvánvaló volt a mély szakadék a katolikus Vallónia és a protestáns Flandria között.

Az ötvenes évek fellendülése

Az ingatag belpolitikai helyzet ellenére a csekély háborús károkat szenvedett belga gazdaság gyorsan visszanyerte 1940 előtti tejesítőképességét. Ebben közrejátszott, hogy már 1944-ben a győztes szövetséges hatalmak szállítójává s ily módon hitelezőjévé vált. A sértetlen Antwerpen kikötőjét európai elosztóközponttá fejlesztették. Másrészt Belga Kongóból 1944-től kezdve özönlött az élelmiszer és a nyersanyag. A gazdasági felemelkedés döntő tényezője a belga nép szakértelme és szorgalma volt.

Az ipar ciklikusan fejlődött. A kezdeti impulzust 1948 nyarán a Marshall-segélyjelentet- te, amely azonban csak időleges megoldás lehetett. Az európai gondolat egyik atyja, a szocialista Paul Henri Spaak 1949-ben kjelentette, hogy „Belgium ajövőben sem virágozhat, ha nem áll talpra az összes európai ország".

Az országban az 1950-es években fellendülés zajlott, s megváltozott a történelmileg kialakult munkamegosztás. A déli, vallon területekre települt a fejlett nehézipar. Flandriában a mezőgazdasági körzetek mellett a könnyűipar alakult ki. 1960-tól a kőolaj a szén egyre veszélyesebb versenytársa lett. Az új tendenciák nyomán felvirágzott a jó kikötőkkel és kitűnő'úthálózattal rendelkező Flandria ipara. Antwerpent hatalmas olajkikötővé építették ki. A folyamat szorosan összefüggött Belgiumnak az Európai Közös Piacba való belépésével, a nemzetközi piacokért folytatott mind élesebb konkurenciaharccal.

Az 1950-es évek végén a gazdaság válságos helyzetbe került. A szén iránti kereslet csökkenése miatt Borinage-ban, Charleroi-ban és Liege-ben több bányát bezártak. A helyzetet súlyosbította, hogy 1960 derekán Kongó függetlenné vált. Eyskens miniszterelnök 1960. novemberi törvénytervezete növekvő állami beavatkozást helyezett kilátásba: adóemelést, s kemény fellépést, ha bárki ellenszegül a munkanélküliek biztosítását szolgáló törvényeknek; előirányozta a nyugdíjkorhatár leszállítását is. December 20-án általános sztrájk tört ki 200 ezer bányász részvételével, amely 33 napig tartott, és „az évszázad sztrájkja” nevet kapta.

A jóléti állam alkotmányos berendezkedése

Az állami beavatkozással végrehajtott szerkezeti változtatások után újabb fellendülés kezdődött. Az 1970-es évekre kialakult a jóléti állam: magas munkabérekkel, a szociális gondoskodás intézményesült formáinak megszilárdulásával és az infrastruktúrát szolgáló nagyberuházásokkal. A fellendülés azonban egyenetlenül ment végbe, s számos régió súlyos nehézségekkel küszködött. Mindez – az évtized két olajválságával súlyosbítva – 1979-1980-ban újabb gazdasági válságot robbantott ki. Az 1981-ben megalakult Wilfried Martens-kormány (1979-1981 és 1981-1992) a parlamenttől kapott „különleges hatalom" birtokában csökkentette a közkiadásokat, igyekezett megteremteni a társadalombiztosítás pénzügyi egyensúlyát és 3 százalékkal csökkentette a munkabéreket.

Belgiumban a törvényhozó hatalom birtokosa a kétkamarás parlament. A végrehajtó hatalmat a kormány gyakorolta. A parlament fő tevékenységi köre gyakorlatilag az állam

pénzügyeinek (költségvetés és adók) ellenőrzésére szűkült. A választójogi rendszer több módosításon ment keresztül 1945 óta. Az 1948. február 18-i törvény kiterjesztette a választójogot a nőkre is. Részvételük a választáson úgyszólván semmilyen hatást nem gyakorolt a pártok erőviszonyaira, mivel a férfiakkal megegyező megoszlásban adták le szavazataikat. Az 1970-es alkotmánymódosítással a kis pártokjavára megváltoztatták a nagy pártoknak kedvező rendszert.

A kormányváltozásokat egyértelműen a három „hagyományos" párt: a Kereszténységszocialista Párt, a Szocialista Párt és a Szabadság és Haladás Pártja (liberálisok) vetélkedése szabta meg. Történetileg ebbe a csoportba tartozott a Belga Kommunista Párt is, amely 1946-ban érte el a legnagyobb sikerét. 1961-ig a három vezető párt szavazati arányai nagyjában-egészében változatlanok maradtak. Jelentős eltolódás 1965-ben következett be, először a liberálisok, majd az akkor színre lépő új, szélsőséges pártokjavára. A flamand nacionalistákat tömörítő Egyesült Néppárt és a Vallon Párt (később: Vallon Tömörülés) az 1970-es évek közepén már 10-11 százalékos szavazati arányt ért el. 1968-tól a politika már nem a nagy politikai formációk hitbizománya volt; ezek vagy stagnáltak, vagy kifejezetten gyengélkedtek, s az ő rovásukra nyomultak előre a nacionalista pártok A második világháború utáni Belgiumot néhány kivételtől eltekintve (1946-ban és 19501954 között) koalíciós kabinetek kormányozták.

Valamennyi kormánynak szembe kellett néznie Belgium háború utáni fejődésének súlyos kérdéseivel. A megoldásra váró problémák közül elsőséget biztosítottak a szociális törvényhozásnak, hogy biztonságot nyújtsanak a munkásoknak, mert ez volt a társadalmi béke záloga. Sürgető volt az alkotmány revíziója is. Ajobb- és baloldalt erősen szembeállította az iskolaügy kényes problémaköre. Kielégítő módon le kellett zárni a belga lakosság által drámaian megélt Kongó-ügyet, és fel kellett számolni annak pénzügyi következményeit. Végül mindenáron kiutat kellett találni a flamandokat és a vallonokat szembeállító nyelvi ellentétek zsákutcájából; az utóbbiak egyben egy új, nekik kedvező gazdaságpolitikát követeltek.

Az 1944-től megújuló szociálpolitika alapelveinek kidolgozásához és a reformok megvalósításához jelentősen hozzájárultak a nagy szakszervezeti szövetségek: a Belga Dolgozók Általános Szövetsége és a Keresztény Szakszervezetek Konföderációja. A Munkaügyi Minisztérium mellett felállították a Társadalombiztosítás Országos Hivatalát. Az egyik legnagyobb vívmány a heti munkaidő korlátozása volt 45, majd 40 órára.

A Közös Piac nagymértékben hozzájárult a bérből élők közötti különbségek csökkentéséhez azzal, hogy egységesítette a társadalombiztosítás működését, szorgalmazta a munkaerő szabad mozgását, és az átköltözőknek is biztosította a szociális juttatásokat. A nők esetében igyekezett érvényt szerezni az „egyenlő munkáért egyenlő bért" elvnek. A munkanélküliség felszámolása azonban megoldhatatlannak bizonyult, ez a legutóbbi évtizedekben a Közös Piac országainak legáltalánosabb gondja volt és maradt.

A munkások részvétele az üzemek irányításában (cogestion), valamint a munkaadók és a dolgozók közötti párbeszéd alakulása szintén sarkalatos kérdése volt a társadalmi fejlődés háború utáni folyamatának. Már a két világháború között alakultak országos és regionális Paritásos Bizottságok a munkáltatók és a munkások küldötteiből. Feladatuk volt a minimálbérek meghatározása és emelése, a munkaidő és a fizetett szabadságok időtartamának rögzítése. A munkaadók 1947-ben a szakszervezeteket ismertékel az üzemen belüli egyetlen tárgyaló félnek. 1968-ban törvényt hoztak a kötelező kollektív szerződésekről, a paritásos munkaügyi egyeztető bizottságokról, a szakszervezeti küldöttségek szerepéről.

Az „arany hatvanas években” az életszínvonal jelentősen emelkedett. Mint mondták:

„az örömök és a nyári vakációk demokratizálódtak". A társadalombiztosítás általánossá vált. Nőtt a középosztály létszáma, viszont megszűnt a munkásosztály homogenitása. A Belga Szocialista Párt éppen azért vesztett ekkor befolyásából, mert nem volt képes felmérni a társadalmi rétegződésben bekövetkezett átalakulás horderejét.

A bevándorlók létszáma 1973-ban 750 ezerre emelkedett, s a lakosság 7,7 százalékát alkották. A legtöbben Olaszországból, Spanyolországból, Görög- és Törökországból, valamint a Maghreb államokból (Marokkóból, Algériából és Tunéziából) érkeztek. Különösen utóbbiak megjelenése támasztott urbanizációs, iskolaügyi és együttélési nehézségeket.

Az iskolaügynek, szélesebben pedig a kultúrpolitikának a politikai jobb- és baloldalt megosztó kulcskérdése az volt, kapjanak-e anyagi támogatást a katolikus felekezetű („szabad") iskolák. Ezt tetézte a francia és flamand nyelvi közösségek vitája a kulturális autonómia alkalmazásáról. 1950-ben, a keresztényszocialisták kizárólagos kormányzása idején törvény született a katolikus középiskolák évi 300 milliós támogatásáról Később vegyes bizottságokat hoztak létre mindkét iskolatípus: a hivatalos és a szabad iskolák tanítási programjainak

kidolgozására. Az 1958 novemberében aláírt új iskolai megállapodás kimondta, hogy egyik oktatási rendszer sem követel erőszakota másikkal szemben. Meghosszabbították az iskolaköteles kort a 14. életév betöltéséig és ingyenessé tették a tanulást 18 éves korig. Tanulmányiösztöndíj-alapot létesítettek középiskolásoknak és az egyetemistáknak.

A belga labirintus

A háború után az elmérgesedett flamand-vallon ellentét bizonyult a legsorsdöntőbbnek, végül is ez vezetett el az ország belső rendjének tejes átalakításához. A lényegét tekintve föderációs folyamat mérföldkövei az alkotmány többszöri módosításai voltak. Az 1970-es alkotmánymódosítás eredményeként Belgiumot négy nyelvi körzetre osztották: a francia, a holland, a kétnyelvű Brüsszel-főváros és a német régióra. Szétválasztották három kulturális közösségre: franciára, flamandra és németre. A francia, illetve a flamand kulturális közösség irányítására a parlament két házának francia és flamand nyelvű csoportjából két kulturális tanácsot hoztak létre. A gazdasági decentralizációra három gazdasági körzetet állapítottak meg: Vallóniát, Flandriát és Brabantot. Élükre gazdasági tanácsot állítottak. Mivel Brüsszel státusának ügyében nem tudtak megegyezni, a kérdést függőben hagyták.

Az 1970-es alkotmánymódosítás legfőbb eredménye a flamand, a vallon és a brüsszeli régió kialakítása, a kulturális autonómia megadása volt a három nagy közösségnek. Az 1980-as felülvizsgálat-a közösségi hatáskörök kiterjesztésével -a kulturális autonómiát közösségi autonómiává változtatta, amelyet az 1988-as revízió tovább erősített. Mindazonáltal megtartották az egységes államot.

A föderatív államhoz vezető úton az utolsó lépést az 1993-as alkotmány elfogadásával tették meg. Ennek 1. cikkelye szerint „Belgium szövetségi állam, amely közösségekből és régiókból áll". A vallon régió az alábbi tartományokból áll: Vallon Brabant, Hainaut, Liege, Luxemburg és Namur. A flamand régió részei: Antwerpen, Flamand Brabant, Nyugat-Flandria, Kelet-Flandria és Libourg. (A német nyelvi körzet az ország keleti határán kilenc községet foglal magában.) Az összes közösségnek és régiónak saját képvise- lő-testülete (tanácsa) és végrehajtó szerve (kormánya) van. Brüsszel kormányának megválasztása a két nyelvi csoport előzetes politikai megegyezése alapján történik. Ez a kormány az elnökből és 2-2, a francia és a flamand nyelvű csoportból választott tagból áll.

A hatásköröket illetően a francia és a flamand közösség tanácsai törvényerejűrendeletek-

kel szabályozhatják a kulturális ügyeket, az oktatást (bizonyos kivételekkel), a közösségek együttműködését, s a nemzetközi kapcsolatokat. A külpolitikai illetékesség egyrészt megőrzi, sőt megerősíti a szövetségi hatalom hatáskörét az egységes külpolitika érdekében. Másrészt meghosszabbítja az államot alkotó egységek autonómiáját a határokon túlra. Így a régiók saját piaci- és exportpolitikát folytathatnak. Az „együttműködő'államszövetség” megvalósítása, a szövetség és a régiók mellérendeltségi viszonya állandó tárgyalásokat és egyeztetéseket igényel.

Jóllehet Belgiumban nem került sor az északír szeparatisták vagy a baszk nacionalisták robbantásos merényleteihez hasonlítható atrocitásokra, a nyelvi-nemzeti ellentétek felszítása az utóbbi évtizedekben az állampolgárok mindennapi életére kiható visszásságokra vezetett. Az egyik legkirívóbb példa a leuveni egyetem esete volt. A Flandria területén található ősi, öt évszázadon át franciául tanító katolikus egyetem régóta szálka volt a flamand nacionalisták szemében, akik bármi áron „flamandizálni" akarták az intézményt. 1968-ban a vallonoknak távozniuk kellett az egyetemről, s számukra új egyetemet építettek Brüsszeltől délre.

2.6. Hollandia

Hollandiában 1945 után a gazdasági nehézségek leküzdése állt az előtérben. Az ország 230 ezer embert vesztetta második világháborúban. Nagy területeit vízzel árasztották el a támadó ellenség feltartóztatására; ezeket vissza kellett nyerni. Az újjáépítést nagyban megkönnyítették a kedveződemográfiai adottságok.

A trónon rövidesen változás történt: Wilhelmina (Vilma) királynő, aki 1940-1945 közötti száműzetése idején sugárzott, élesen náciellenes rádiófelhívásai miatt népszerű lett a lakosság körében, lemondott lánya, Julianna javára. Az ő utóda 1980-ban Beatrix lett. A királynő tényleges hatalma csupán annyi, hogy ő nevezi ki a kormányalakítás lehetőségeit tanulmányozó informátort és a kormányalakítót, aki összeállítja a kabinet névsorát. Beatrix az utolsó tagja a 100 éve uralkodó női ágnak, utóda három fia közül kerül ki.

Indonézia függetlensége

A belső újjáépítés látványos sikereivel ellentétben kudarcba fulladt a holland kormányok törekvése, hogy Japán kapitulációja után helyreállítsák gyarmati uralmukat Holland Indiában. Ahmed Szukarno vezetésével a függetlenségért küzdő erők 1945. augusztus 17-én kikiáltották Indonézia függetlenségét. Az 1947 márciusában aláírt linggadjati egyezmény kimondta a föderatív IndonézEgyesült Államok megalakulását, amely egy holland-indonéz unió keretén belül működött volna. Hollandia azonban nem nyugodott bele a megoldásba, s elszakította az olajban gazdag Szumátra szigetét az Indonéz Köztársaságtól. Emiatt a politikai harc fegyveres összecsapásokba torkollott. Az Egyesül Államok, Anglia és a nemzetközi közvélemény nem értett egyet a fegyveres megoldással. Az ENSZ nyomására 1949. augusztus 23-tól november 2-ig ke- rekasztal-konferenciát tartottak Hágában. Megállapodtak abban, hogy az Indonéz Egyesült Államok továbbra is kapcsolatban marad Hollandiával a Holland-Indonéz Unión belül, amelynek az élén a királynő áll. Az Indonéz Egyesült Államokat 15 kisebb állam és az Indonéz Köztársaság (Jáva nagyobbik része és majdnem egész Szumátra) alkotta.

A hágai megállapodás nem bizonyult hosszú életűnek: 1954-ben az indonéz nemzeti erők megszűntnek nyilvánították, ezzel Indonézia teljesen függetlenné vált. A holland lako-

sok 1952-1953-ban elhagyták Indonéziát, 1962-ben pedig az egykori holland Új-Guine- át. A gyarmati tisztviselői kar és sok indonéz lakos áttelepülése az anyaországba nem kevés gondot okozott.

A „holland csoda”

A „harminc dicső'séges évnek” elnevezett gazdasági felvirágzás 1950-ben kezdődött. Közvetlen előzménye a Marshall-segély volt, ez négy év alatt megközelítően egymilliárd dollárt tett ki. Ennekjelentős szerepe volt a már 1940 előtt kibontakozott „második ipari forradalom” felgyorsításában. Az Amszterdamtól és Rotterdamtól nyugatra húzódó partvonal a világ egyik legnagyobb petrokémiai központjává fejlődött ki, és kiszorította a szenet. A Groningen tartományban 1959-ben felfedezett földgázlelő'- hely szintén az egyik legnagyobba földkerekségen; ennek a hatalmas nyersanyagkészletnek ajelentősége az 1970-es évek olajválságainak idején mutatkozott meg a legtejeseb- ben. A gazdaság felvirágoztatásának egyik fontos tényezője volt a hatalmas multinacionális cégek tevékenysége. A világ 12 legnagyobb ilyen cége között két holland található, s a Shell a második helyet foglalja el. A Dunántúlnál alig nagyobb területen elő 15 millió lakos Európa legsűrűbben lakott és feltehetőin legracionálisabban megszervezett ipari országát hozta létre.

Az ipar terjeszkedésével párhuzamosan ment végbe a kereskedelem kibővítése. Rotterdam rendkívül kedvező földrajzi fekvése miatt a világ egyik legjelentősebb kikötője lett. A holland mezőgazdaság világszínvonalú. Az ország területének kb. 64 százalékán gazdálkodó ágazat 1990-ben az export 25 százalékát szolgáltatta. Hollandia a világ harmadik legnagyobb agrárexportőre. Az ország két fő nevezetessége a sajt- és a virágkultusz.

A politikai rendszer jellemzői

A politikaipártrendszeröröksége volt a választók vallásfelekezeti alapú pártosodása. A második világháború utáni első, ideiglenes kormány abból indult ki, hogy ez a gyakorlat megváltozik. Az 1946. májusi választások azonban nem igazolták e várakozásokat: a Katolikus Néppárt, a protestáns Forradalomellenes Párt, a Keresztyén Történeti Unió és a Politikai Reformpárt összesen 52 parlamenti helyet szerzett. Mindazonáltal 12 éven keresztül a kormányzati rendszer a két nagy párt, a szociáldemokrata Munkáspárt és a szintén újjászervezett Katolikus Néppárt koalíciójára („Róma-vörös szövetség’*) épült. Egy évtizeden keresztül (1948-1958) aszocialistaWillem Drees miniszterelnök kormányzott. A kommunistáknak az ellenállásban szerzett népszerűsége 1946-ban 11 képviselői mandátumot eredményezett, de fokozatosan háttérbe szorultak és 1959-ben már csak 3 képviselőjük volt.

A stabil kormányzást az 1950-ben kezdődött gazdasági fellendülés tette lehetővé. Az 1960-as éveket a liberális Néppárt a Szabadságért és a Demokráciáért elnevezésű párt előretörése jellemezte. 1967-ben keresztény-liberális kormány alakult a katolikus Piet de Jong vezetésével.

Miután az 1972-es választáson a Katolikus Néppárt és a Keresztény Történeti Uniójelentős veszteséget könyveltel, felmerült a gondolat, hogy a felekezeti pártoka Forradalomellenes Párttal együtt olvadjanak össze. Az új párt 1975-ben A Keresztény Demokratikus Felhívás nevet kapta, s az 1977-es választások után 49 képviselője volt. A következő két parlamenti ciklusban a soraikból kikerült Andries Maria van Agt állta liberálisokkal kiegészült kormány élén.

A jóléti állam kialakulása

A belpolitika alapvető kérdése a gazdasági és társadalmi problémák megoldására kidolgozott elképzelések ellentéte volt. A szocialisták háború utáni erős hatalmi pozícióik birtokában, a társadalmi béke szolgálatában

szorgalmazták a szo- ; ciális gondoskodás intézményesítését, a „gondviselő állam" megteremtését. Ezen törekvésükben számíthattak a szakszervezetek támogatására. Az 1940-es években a kommunisták befolyása sem volt elhanyagolható. Mindez oda vezetett, hogy a döntően liberális piacgazdasága (nem doktriner értelemben vett) szocializmus bizonyos elemeivel vegyült. Megjelent a tervgazdálkodás eszméje is. Az 1945-ben létrehozott Központi Tervhivatal rövid távú gazdasági prognózisokat és egyéves terveket készített. Az államosított (1948) Holland Bank az egész pénz- és hitelforgalmat ellenőrizte. Egy kerettörvény előirányozta termelési és üzemi szervezetek egész hálózatának a kiépítését. Törvényt hoztak (1950) az üzemi tanácsokról és a dolgozók részvételi jogáról. Mindamellett az államosítás a Holland Bankon kívül csak az energiaszektorra, a bányákra és a groningeni gázmezők kiaknázására terjedt ki.

Az 1960-as években, a polgári pártok kormányzása idején lanyhulta munkabérek állami ellenőrzése. Ezzel egyidejűleg negatív jelenségek is mutatkoztak a gazdasági életben. Főként az infláció okozott gondot, amelynek mértéke (5,4 százalék) meghaladta az Európai Gazdasági Közösség akkori átlagát.

Az 1970-es évek első olajválsága keményen sújtotta Hollandiát, mert az arab országok Izrael támogatása miatt embargót rendeltek el vele szemben. Az ipar évi növekedése mérséklődött; a beruházások három éven keresztül (1974-1976) folyamatosan csökkentek, és az infláció éves átlagban elérte a 8 százalékot. A munkanélküliség 1973-1978 között 3-ról 5,2 százalékra nőtt. A magas munkabérek miatt csökkent a holland áruk versenyképessége a nemzetközi piacokon.

A jóléti állam kialakulásának folyamata az 1970-es években lezárult. A társadalom fedezte az állampolgár költségeit betegség és rokkantság esetén, továbbá a nyugdíjakat és a családi pótlékot, sőt minimálisjövedelmet állapítottak meg, tekintet nélkül a munkában eltöltött évek számára. Az állam, mint az ország legfőbb munkaadója 1979-ben a bértömeg 25 százalékát fizette. Különleges küldetésének tartotta a társadalom – testi és szellemi értelemben – hátrányos helyzetű csoportjainak védelmét. Ezen a téren Hollandia az európai államok élvonalába tartozott. Az 1970-es évtized jelszava az „igazságosság" volt.

Az 1980-as évek elején sokrétű válság bontakozott ki. Ehhez hozzájárult a második olajválság is. 1980-ban nem nőtt a termelés, és a befektetések az 1970-es színvonal alá zuhantak. A társadalmon belüli feszültség érezhetően nőtt, amelyről a megszaporodott sztrájkok is tanúskodtak.

A kormányrúdhoz a kereszténydemokraták parlamenti frakciójának elnöke, Ruud Lubbers került, aki azt az 1980-as évek folyamán ki sem adta a kezéből. A modern felfogású, a katolikus egyház megújhodásának szükségességét valló, a szakszervezetekkel folytatandó párbeszédre és kompromisszumokra hajló Lubbers levonta a tanulságokat a hollandiai gazdaságban és társadalomban bekövetkezett átalakulásból. „Nincs képtelenség!"jelszóval törekedett „a gazdasági és társadalmi rend helyreállítására”. 1985-ben fellendülés kezdődött a gazdaságban. A holland gazdaság visszaszerezte versenyképességét és jelentős pénzügyi forrásait felhasználva az 1990-es évekre a világ 5. legnagyobb befektetője lett.

Mindazonáltal nyilvánvalóvá lett, hogy megkérdőjeleződnek a Németalföld aranykorára emlékeztető 1960-1970-es évek szociális vívmányai. A kormányzat másik nagy gondja az erősödő drogkereskedelem. A dél-amerikai kereskedők legkedveltebb útvonala az utóbbi

évtizedben az 1975-ben függetlenné vált Surinamból (az egykori Holland Guayanából) indul ki, végcéja mindenekelőtt Amszterdam. A lakosságot leginkább nyugtalanító jelenség változatlanul a munkanélküliség. Ehhez járul a környezetszennyezés gondja. Sajátosan holland megoldásnak tűnik egyelőre a „kegyes halál", az eutanázia törvényi engedélyezése meghatározott feltételek között, valamint a prostitúció legalizálása (1992).

Külpolitikai irányok és hagyományok

A belső bajokat tetézte a nemzetközi helyzet romlása, a katonaitömb-gondol- i kodás újbóli megerősödése, az 1979-től kibontakozó „kis hidegháború". A hol- í land békemozgalom 1981. november 21-én 400 ezres tüntetést tartott Amszter- i damban, amelynek résztvevőit az amerikaellenességegyesítette. Ezek nem hittek a szovjet veszély valódiságában. A tüntetés legkifejezőbb jelmondata szerint: „Inkább egy oroszt a konyhámba, mint rakétát a kertembe". A több áramlatból keletkezett, nagyméretűvé duzzadt békemozgalom végül NATO-ellenes fellépésbe, az 1979-es „kettős határozat" (rakétatelepítés + tárgyalási kísérlet) elvetésébe torkollt.

A holland nemzeti érzés sajátossága egykori semlegességük emlékének őrzése. Ellenséges érzülettel viseltetnek általában a nagyhatalmak, legfőképpen az Egyesült Államok iránt. Szilárdan hisznek abban, hogy hazájuknak sajátos küldetése van a béke és az egyetemes jog megőrzésében. Mindehhezjárult az atomfegyver elutasítása ökológiai és erkölcsi megfontolásokból is. (A kormány 1985-ben ugyan elvileg elhatározta 48 rakéta telepítését,

de Gorbacsov új korszaka és a nemzetközi légkör erőtejes javulása miatt mindez már csak alárendelt szerepetjátszott).

A holland külpolitika céjait egyrészt a Benelux államközösséghez, másrészt a nyugat-európai integrációs szervezetekhez való tartozás határozza meg. Az ország déli részén fekvő Maastrichtban 1992 februárjában 12 állam képviselőinek aláírásával megszületett az Európai Unió, s holland elnöklettel dolgozták ki a magasabb szintre emelkedő integráció új szabályait.

2.7. A Luxemburgi Nagyhercegség

A 385 ezer lakosú (1991) Luxemburgi Nagyhercegség az Európai Unió a legkisebb országa, s monarchikus berendezkedésű parlamentáris demokrácia. A század nagy időszakaiban uralkodó Charlotte nagyhercegnő 45 évi uralkodás után, 1964-ben lemondott a koronáról idősebbik fia, János javára.

„Kisvárosból európai keresztút"

„Luxemburga vasérc ajándéka, miként Egyiptom a Nílusé". Az országnak nincse- ; nek szénbányái, annál gazdagabb azonban vasérclelőhelyekben. Az 1974. évi : 6,5 millió tonnás acéltermelés egyúttal 20. századi rekordotjelentett. Olyan or- i szágokat utasított maga mögé, mint Svédország, Jugoszlávia, Argentína és Tajvan. A múltban az ország létét a vasipar határozta meg.

Az 1950-es évek modernizációs folyamatának keretében kibővítették a főváros repülőterét, villamosították a vasútvonalakat, automatizálták a telefonhálózatot, valamint folyami kikötőt és duzzasztógátat építettek.

Az ország a külkereskedelemre utalt. Termékeik 80 százalékát exportálják, főleg Belgiumba és Franciaországba. Az import az NSZK-ból és Belgiumból származik; előbbi Luxemburg első számú kereskedelmi partnere.

1981-ben bezárták az utolsó vasércbányát is. Azóta a vasipar kizárólag (Franciaországból, Svédországból és Brazíliából) importált ércet dolgoz fel.

Az ország kis mérete magyarázza, miért törekedett Luxemburg régtől fogva különböző nemzetközi gazdasági szervezetekbe való integrálódásra. Az 1921-ben alapított belga-luxemburgi gazdasági uniót a második világháború alatti kényszerszünet után azonnal újjászervezték. Az 50 évre szóló szerződést két alkalommal (1971,1981) megújították.

Luxemburg sokat profitált a Marshall-segélyből. Ebből korszerűsítették a mezőgazdaságot, az ipari kis- és középüzemeket; a vasipar nem részesült a segélyekből és a kedvező feltételű kölcsönökből.

Miután a (luxemburgi születésű) Robert Schuman francia külügyminiszter kidolgozta tervét az Európai Szén-és Acélközösség (Montánunió) létrehozására (1950), a luxemburgi kormány azonnal magáévá tette, és 1951-ben aláírta a csatlakozási szerződést. Ugyanilyen készséges volt a többi európai integrációs szervezetbe való belépéskor is. Az Európai Gazdasági Közösség alapító tagjaként Luxemburg lehetőséget kapott arra, hogy belépjen az európai nagypolitikába. Ennek előnyeit ügyesen kihasználta Joseph Bech, a luxemburgi politikai élet egyik legmarkánsabb egyénisége, aki 1926-tól 1959-ig irányította a külpolitikát.

Az 1960-1970-es években – az ipar szerkezeti átalakításával egyidejűleg – Luxemburg a nemzetközi pénzpiac egyik központja lett. A külföldi tőke beáramlását megkönnyítette az ország politikai szilárdsága, a tartós társadalmi béke, továbbá az Európai Gazdasági Közösség pénzügyi intézményeinekjelenléte. Sokat nyomott a latban, hogy e fontos időszakban pénzügyi szakértő, Pierre Werner volt a miniszterelnök (1959-1974 és 1979-1984).

A politikai intézményrendszer

A politikai intézményrendszer kereteit meghatározó alkotmány szerint a végrehajtó hatalmat a nagyherceg és a kormány együttesen gyakoroja. Ö nevezi ki tagjait, s vissza is hívhatja őket, bár ejogával gyakorlatilag nem él. A törvényhozó hatalom az 5 évre választott parlament (képviselőház) kezében van. A miniszterek külön-külön, és a kormány összességében a parlamentnek felelős.

Az országban három nagyobb politikai párt működik: a Keresztényszociális Néppárt, a Szocialista Munkáspárt és a liberálisokat egyesítő Demokrata Párt. A politikai tablón szerepel az 1945-től 1994-ig parlamenti képviselettel rendelkező Kommunista Párt is. Az utolsó 70 esztendőben a keresztényszociálisok voltak a legerősebbek a parlamentben, és egy rövid időszaktól (1974-1979) eltekintve ők adták az ország

miniszterelnökét. A Demokrata Párt fejlődése a második világháború után újabb lendületet vett, s 1974-ben a szocialisták részvételével koalíciós kormányt alakított.

A történelmi pártokhoz az 1970-es évektől újak társultak. A Szocialista Munkáspárt 1971-ben kettészakadt, s elnöke, Henri Cravatte vezetésével megalakították a Szociáldemokrata Pártot. Európai párhuzamok alapján az 1980-as években megjelentek a zöldek és különféle alternatív csoportok. Ezek 1984-től parlamenti képviselettel rendelkeznek.

Mivel az ország két nagy civilizáció, a francia és a német érintkezési pontján fekszik, mindkettő nyelve elterjedt. A harmadik nyelvet, a luxemburgi tájnyelvet főleg az élőbeszédben használják. A két-, sőt háromnyelvűség mindenki számára természetes. A parlament tagjai tájnyelven szólalnak fel, de franciául összeállítottjegyzetek segítségével, a sajtó pedig németül számol be a felszólalásokról. Az újságok nyelve általában német, azonban a fontosabb cikkeket franciául nyomtatják ki, a hirdetésekben pedig mindhárom nyelv használatos. Az alsófokú iskolákban a német, a középiskolákban a francia nyelv van túlsúlyban. A gimnáziumokban a francia és a német irodalmat egyaránt oktatják. Mivel az országnak nem volt saját egyeteme, az érettségi után francia, belga, német, svájci, osztrák és angol egyetemeken folytatták tanulmányaikat.

Luxemburgjoggal nevezhető a bevándoroltak országának. Arányuk 1992-re elérte a lakosság 30 százalékát. Az európai bevándorlók első csoportjába a külföldi munkások tartoznak, akik üzemekben, műhelyekben és különféle telepeken dolgoznak (főként olaszok és portugálok). A második csoportot azok az „europolgároknak" elkeresztelt funkcionáriusok alkotják, akik az európai integrációs intézményekben vállaltak állást. (A főváros 80 ezer lakója közül családtagokkal együtt 12 ezer fő). Végül a banki alkalmazottak, akiknek a honi banktisztviselők számához viszonyított aránya 1990-ben már 47 százalék volt.

2.7.1. A Benelux országok viszonya az Európai Unióhoz

A három ország nemzetek feletti egyesülési folyamata nem volt független az egyidejűleg kibontakozó európai és világméretű integrációtól. Összefogásukat sürgették az Európai Közös Piac kialakításának nehézségei s a francia-angol ellentétek. A Benelux államok 1949-ben egységesen léptek be a NATO-ba. Csatlakoztak az Európai Fizetési Unióhoz (1950), a Montánunióhoz (1951), az utóbb meghiúsult Európai Védelmi Közösséghez (1952), valamint az Európai Gazdasági Közösséghez és az Európai Atomenergia-közösséghez (1957) is.

Luxemburgnak megkülönböztetett hely jutott az integrációs folyamatban: fővárosa, Luxembourg ad otthont az 1952-ben alapított Szén- és Acélközösség központjának, továbbá az Európai Bizottságnak, az Európai Bíróságnak, az Európai Beruházási Banknak és az Európai Parlament titkárságának. Az Európai Gazdasági Közösség hatóságainak székhelye Brüsszel, az Európa Parlamenté pedig Strasbourg. Mindhárom Benelux állam tagja az Európai Gazdasági Közösség továbbfejlesztésével létrehozott Európai Uniónak (1992).

Az Európai Unióhoz fűződő'viszonyukban a három ország közös csatlakozása ellenére lényeges különbségek mutatkoznak. Ezek alapvetően eltérő belső fejlődésükre és struktúráikra vezethetők vissza.

A sajátos helyzet mindenekelőtt Belgium föderatív államberendezkedésének az európai ügyekre gyakorolt hatásával szemléltethető. A csatlakozást egyik pártja sem kérdőjelezi meg, érvelésükben azonban másoka hangsúlyok és az időszerű feladatok meghatározása. A „legeurópaibb flamand pártnak" elnevezett Keresztény Néppárt kiáll a föderális Európa eszméje mellett. A frankofon Szocialista Párt kezdetben lelkes híve volt a Maastrichti szerződésnek, azonban a néhány országban tapasztalható ellenállás s az 1990-es évek gazdasági visszaesése miatt erőtejesen követelni kezdte az EU-tól a munkahelyteremtő erőfeszítések növelését. A flamand nyelvű Szocialista Párt azzal a jelszóval támogatja a Maastrichti szerződést, hogy „inkább egy befejezetlen építményű és liberális Európát, mint egy nacionalista Európát". A környezetvédő ECOLO párt azért bírája az európai integrációt, mert irányítói kevésbé figyelnek a környezeti költségekre, s az EU politikája a korlátlan növekedést részesíti előnyben. A flamand nyelvű ökológiai párt, az AGALEV mindig az ország föderatív átalakítását támogatja. Ellenzi az „államok Európáját", s céja „az európai népek és régiók föderációjának politikai uniója". Az 1980-as évek közepén megalakult belga Nemzeti Front fő gondja az európai népek hagyományainak, érdekeinek tiszteletben tartása, a „hazák Európájának" megvalósítása.

A homogénabb berendezkedésű Hollandiában kisebbek a különbségek az egyes pártok Európa-koncepciójában. A Munkapárt 1998-as külpolitikai programja az integrációs folyamat folytatását, aszociális politikajavítását, valamint a piaci versenynek erős társadalmi és környezetvédelmi politikával való kiegészítését sürgeti. A Megújult Politikai Párt 1996-ban meghirdetett reformprogramja az EU-t államokból álló munkaközösségnek tekinti. Utóbbinak hatékonyabban kell foglalkoznia a gazdasággal, a környezetvédelemmel és az infrastruktúrával. Elutasítják a föderatív európai állam létrehozásának erőfeszítéseit. A liberális Demokraták '66

a társadalom és a politikai rendszer radikális demokratizálásáttekinti céjának. Ennek keretében a munkásokjogainak, a gyárak és a szakszervezetek tevékenységébe való beleszólási joguk növelését hangsúlyozzák.

Sarkítottabban merülnek fel az EU-val kapcsolatos kérdések Luxemburgban. Az európai integráció kedvezett ugyan az ország gazdasági felvirágzásának, azonban nemkívánatos folyamatot is elindított. Egyesekben még a nemzethalál vízióját is kiváltotta.

Az európai integráció nemzetközi irányítói méltányolták Luxemburg lakosságának kezdeményező lépéseit, és 1986-ban nemzetközi Károly-renddel tüntették ki. Ez a szerep az Európai Unió születésénél is megmutatkozott. 1991 első felében a Közös Piac luxemburgi elnökség alatt dolgozta ki a nyugat-európai integráció menetrendjét. Jacques Santer miniszterelnököt 1995 januárjában az Európai Unió Bizottságának elnökévé választották. Utóda a miniszterelnöki székben a szintén keresztényszociális Jean-Claude Juncker lett.

Az Európai Parlamentben a Benelux államok több pártjának képviselője is helyet foglal. A belga Keresztényszociális Párt az európai néppártok szervezetének tagjaként, a holland D'66 az európai liberálisok demokrata és reformpártja csoportjában, a Szocialista Párt az európai egyesült baloldal/északi zöld baloldal soraiban, a Kereszténydemokrata Tömörülés az európai néppárt/európai demokraták csoportjához csatlakozott. Idetartozika luxemburgi Keresztényszociális Néppárt is. A luxemburgi Szocialista Munkáspárt pedig az európai szocialisták pártjának csoportját erősíti.

2.8. Svájc – Németh István

Gazdasági konjunktúra és szociális kiegyenlítődés

A második világháború után, a válságvárakozásokkal ellentétben, váratlan konjunktúra kezdődött, amely az országot érintetlen termelőapparátusa, elegendő tőketartaléka és a szűk külföldi konkurencia miatt gazdaságilag Európa vezető nemzetei sorába emelte. Mivel a szakszervezetek és a munkaadói szervezetek valamennyi ágazatban tartották magukat béke-megállapodásaikhoz, a szociális konfliktusok döntőbírósági úton oldódtak meg. Sztrájkokra ritkán került sor. Más hasonló adottságú országokkal összevetve az állami beavatkozás viszonylag gyenge volt; az alacsony adók, a szerény szociális juttatások és ajogi-intézményi előnyök – mint például a szigorú banktitok – az országot vonzóvá tették a bel- és a külföldi tőke számára.

A gazdasági fellendülésből valamennyi iparág hasznot húzott; különösen megerősödött azonban a vegyipar (Basel) és az élelmiszeripar (Nestlé). Nőtt a hagyományos speciális finomgépgyártás tejesítménye is. Középtávon Svájcban is a gyakorta nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező nagy cégek koncentrációja ment végbe. De sok közepes és kisebb üzem is jól tartotta magát.

A svájci gazdaság szoros külföldi összefonódása és az ország stabil politikai és gazdasági viszonyai miatt, a nemzetközi bizalom következtében dinamikusan fellendült a bankszakma. Kiépült az autópályák sűrű hálózata. A turizmus elérte a bejebb fekvő völgyeket. Az egykor romantikus paraszti országot sűrűn lakott ipari városok szőtték be, s megkezdődött a még szabad földek igénybevétele. A gátlástalan földspekuláció nem ismert határt. A Winterthur és Olten közötti iparosodott országrész összefüggő sávot alkotott. A korábban félmillió lakosú Zürich hatalmas agglomerációvá nőtt, amely már-már a hagyományos egyensúlyt fenyegette. De egész országrészek maradtak továbbra is agrár jellegűek, jóllehet, az egykoron iparellenes konzervatív-katolikus kantonok- különösen Freiburg és Wallis – is alkalmazkodni kezdtek a fejlődéshez. Az elvándorlás és a mezőgazdasági üzemek racionalizálása miatt a lakosság több mint húsz százalékát (1940) kitevő parasztság 1985-re öt százalékra csökkent.

Svájc lakossága az utóbbi száz évben megháromszorozódott. A hatvanas években az ipari termékek iránti kereslet miatt, külföldi – előbb olasz, majd spanyol és portugál, később török ésjugoszláv – munkaerő bevonásához folyamodtak; a vendégmunkások néhány év múlva gyakran viszonylag tehetős emberekként tértek haza. Számuk, az első világháború előtti helyzethez hasonlóan, a lakosság egyhatodát tette ki (1995-re ez közelített az egyötödhöz). A költséges és kemény feltételekhez kötött svájci állampolgárság megszerzésére viszonylag kevesen vállalkoztak.

Svájc szociálisjóléti államát nem a francia, az angol vagy a svéd minta szerint rendezte be. A szociális problémát megfelelő bérpolitikával és a drágulás kiegyenlítésével kezelte. Ezt szolgálta az öregségi-, a fogyatékos- és a rokkantnyugdíj-biztosítás bevezetése. A hatvanas évektől hozzáfogtak a felsőoktatás demokratizálásához, amelyet az ipar munkaerőszükséglete sürgetett. A lakosság többsége kiegyensúlyozott

gazdasági helyzetben él (Svájc a világ leggazdagabb országa: 1993-ban az egy főre jutó nemzeti össztermék 36 410 dollár volt).

Összességében a szövetséget mind nagyobb mértékben vonták be különböző feladatok szubvencionálásába, bár a közvetlen szövetségi adót – amelyet 1915 óta hadiadóként, később válságadóként, majd katonai adóként szedtek – csak 1958-ban iktatták alkotmányba. Azállami beavatkozást az alkotmányba is beépítették. Az 1952. évi protekcionista mezőgazdasági törvény szövetségi támogatással garantálta a mezőgazdasági termelés megőrzését. A szabad piacgazdaság az erős szakszervezetek által képviselt és ellenőrzött szociálpolitikával kapcsolódott össze.

A megegyezéses politika

Az államszövetség szilárdsága ellenére roppant erősnek bizonyult a lakosság lakóhelyi öntudata, amely az egyes kantonok egyesülése, illetve szétválása esetén is megnyilvánult.

Másrészt ebben a régi demokratikus országban rendkívül nehezen sikerült modern megoldást találni a női egyenjogúságra. Nehezen fogadták el, hogy a paraszti-kézműipari nőtípus helyébe a bérmunkásnő lépjen, aki más nőtársaival együtt már iskolázottabb volt. Minden elegancia és végzettség mellett azonban napjainkban is megmaradta svájci nő rendkívüli büszkesége hivatására. A női szavazójog 1990-re megvalósult, de a tényleges egyenjogúság érvényesítése még sok helyütt ellenállásba ütközik.

A választási csatározások ellenére a politikai viszonyok továbbra is szilárdak maradtak. A szociáldemokraták 1959-ben végleg beépültek a konszenzusos demokrácia rendszerébe, s a kormány (Szövetségi Tanács) hét mandátumából kettőt megszereztek. Azóta a Tanács összetétele megfelel a négy nagy párt erejének: két-két helyet kaptak a szabadelvű demokraták, a katolikus-konzervatívok (újabban: kereszténydemokrata néppárt) és a szociáldemokraták. Mindegyikük a választók egyötödét tudhatja maga mögött. A hetedik hely a Svájci Néppárté; az egyedüli paraszt-, iparos és polgárpártot a hagyományos, megreformált kantonokban a választók egytizede támogatja. A fennmaradó szavazatok egynegyedén-egyötödén kisebb pártok osztoznak, amelyek csak néhány kantont képviselnek.

A külpolitika elvei és gyakorlata

A 41 293 km² területű, 6,6 millió lakosú szövetségi köztársaság külpolitikájának legfőbb célja a függetlenség megőrzése, amelyet a nemzet erre való alkalmasságának folyamatos fenntartásával, illetve az 1815 óta irányadónak tekintett örökös semlegességgel biztosítanak. A függetlenség azonban a 20. század során már sokat veszített eredeti értelméből, s elválaszthatatlanul összefonódott az együttműködéssel. A kölcsönös függőség korszakában Svájc sem vonhatta ki magát teljesen az európai népek integrációjának mind szorosabbra fonódó kapcsolatrendszeréből.

A második világháború után Svájc a semlegesség és a szolidaritás elveire alapozva norma- lizálta és építette ki külkapcsolatait. Fontos volt a három nyugati szövetségessel megromlottviszonyának rendezése. A második világháború alatt ugyanis a Német Birodalmi Bank 1,7 milliárd svájci frank értékben adott el aranyat a Svájci Nemzeti Banknak, amelynek kétharmad részét Belgiumból és Hollandiából hurcolták el. A szövetségesek az országba irányuló szén- és gabonaszállítmányok leállításával, az egyesült államokbeli svájci javak zárolásának és a világközvélemény felvilágosításának (a náci Németországba a háború éveiben irányuló szállítások megszellőztetésének) fenyegetésével tárgyalóasztalhoz kényszerítették az ország vezetőit. 1945 márciusában a szövetségesek nyomására az ún. Currie-egyezményben Svájc a német javak zárolására kényszerült. Az 1946. május 21-i washingtoni egyezményben végül Svájc – a szövetségesek jogigényének elismerése nélkül – csak a rabolt érték (250 millió frank) kifizetésénekjogosságát ismerte el a három nyugati szövetségesnek.

1946 márciusában – kétéves feszült viszony után – helyreálltak Svájc diplomáciai kapcsolatai a Szovjetunióval. Izraellel csak 1949januárjában – Franciaországgal és Angliával egy időben – vette fel a diplomáciai kapcsolatokat.

Az ország jószolgálati politikája keretében 1870 óta hagyományosan magára vállaja az egymással szemben álló, kapcsolataikat szüneteltető államok érdekképviseletét. Az első világháború idején 36, a második világháború alatt pedig 43 állam védhatalma volt.

Évszázados történelmi hagyományokra nyúlik vissza az ország menekültügyi politikája is. 1945 után a keleti országokból évente több száz menekültet fogadtak be, közöttük magyarokat, tibetieket, cseheket, chileieket, dél-vietnamiakat, lengyeleket, 1981 után pedig tamilokat, törököket, irániakat és kurdokat. Menekültjogi törvényüket csak 1984/85-től vizsgálták felül, s az egyéni menekültigényeket többnyire elutasították. Az

országba menekültek között 1987-ben első helyen a vietnamiak (6500), a másodikon a csehek (5500), a harmadikon pedig a magyarok (3700) szerepeltek.

A második világháború utáni európai egyesülési folyamatban Svájc 1948-ban alapító tagja volt a Marshall-tervet igénybevevő 17 nyugat-európai ország gazdasági együttműködési szervezetének (OEEC). Az Európa Tanácsba csak 1963-ban lépett be. Autonómiája korlátozásától tartva, függetlenségi és semlegességi óhajától vezérelve, nem lépett be az Európai Gazdasági Közösségbe, amellyel 1972 júliusában lazább társulási egyezményt kötött. 1959-ben viszont alapító tagja lett az EGK expanziója ellen védelmet kínáló Európai Szabad Kereskedelmi Társulásnak (EFTA), majd 1960-ban az OEEC utódszervezeteként megalakult gazdasági együttműködési és fejlesztési szervezetnek (OECD).

Az EFTA-tagság nem akadályozta meg abban, hogy figyelemmel kövesse az Európai

Közösség növekvő gazdasági térségét. Az 1972-ben kötött szabad kereskedelmi egyezménnyel – az agrártermékeket kiemelve – tejes vámmentességet biztosított az iparcikkekre. Állampolgárai az 1992-es népszavazáson elutasították, hogy csatlakozzanak az Európai Unió előszobájának tekintett Európai Gazdasági Térséghez. Az európai nyitást általában az ország középső részén fekvő kis kantonok akadályozták meg. Ennekellené- re az ország lassan, de biztosan közeledett az Európai Unióhoz. Legtöbbet ajogharmo- nizációval törődött.

A nyolcvanas években az országban hosszasan vitatták az ENSZ-hez való csatlakozás előnyeit és hátrányait, jóllehet számos nemzetközi szakosított szervezetének Svájc már tagja volt. Az 1986. márciusi népszavazáson azonban nagytöbbséggel elutasították a belépést.

Svájc a fejlődő' országok irányában kiterjedt együttműködést folytatott, és humanitárius segélyeket nyújtott. A fejlesztési segélyekből a hazai ipar is profitált: 1985-ben a 667 millió frank fejlesztési segélyből 630 millió frankot a kedvezményezettek az országban költöttek el. Svájc két fontos ágazata, a gépgyártás és a vegyipar magas költségei miatt elsősorban értékesítési megfontolásokból, a feldolgozóipari ágazatok az alacsony bérköltségek miatt helyezik ki mindinkább termelésüket e térségekbe.

Svájca harmadik világ pénzügyeinek fő kezelője. Bankjainak trezorjaiban 1985-ben a térség (élén Latin-Amerikával) 56,3 milliárd frankját őrizték a nagyobb pénzügyi központok betétei nélkül számítva. Mivel a harmadik világ eladósodásának fő oka a külföldre menekített tőke, a svájci szocialista párt népszavazást kezdeményezett ennek megakadályozására. A lakosság azonban 1984 májusában nagy szavazattöbbséggel elutasította ajavaslatot.

Az ország biztonságpolitikájának elemeit 1973-ban rögzítették. A béke biztosítását általános békebiztosítással és válságkezeléssel, a háború megakadályozását pedig a védelmi készség dinamikus,jelentős ráfordítást igénylő fejlesztésével kívánjákellátni. Mind nyilvánvalóbb azonban, hogy az ország különleges státusza, s elkülönülése egyre tarthatatlanabb.

2.9. Ausztria – Németh István

2.9.1. A felszabadulástól az államszerződésig (1945-1955)

A második köztársaság megalakulása; külpolitikai problémák

A szovjet parancsnokság Bécs felszabadítása (1945. április 14.) után az 1933-ban feloszlatott parlament utolsó elnökét, a szociáldemokrata Karl Ren- nert kérte fel kormányalakításra. A fővárosban az ellenállási mozgalomban közreműködött három demokratikus párt alakult újjá: az Osztrák Szocialista Párt (Sozialistische Partei Österreichs – SPÖ), a keresztényszociális Osztrák Néppárt (Österreichische Volkspartei – ÖVP) és a szovjet hadsereg különleges védelmét élvező Osztrák Kommunista Párt (Kommunistische Partei Österreichs – KPÖ). Ezek április 27-én Ideiglenes Kormányt alakítottak és kiadták az új, demokratikus Osztrák Köztársaság helyreállítását bejelentő függetlenségi nyilatkozatukat. Az új kormányt a Vörös Hadsereg nevében Tolbuhin marsall még aznap elismerte; a nyugatiak bizalmatlansága azonban csak nyáron, bécsi bevonulásuk után és a brit Munkáspárt kormányrajutásával oldódott.

A szövetségesek megegyezése értelmében szovjet megszállás alá került Burgenland, Alsó-Ausztria és Felső-Ausztriának a Dunától északra eső része. Az amerikaiak Felső-Ausztriának a Dunától délre elterülő részét és Salzburgot, a britek Stájerországot, Karintiát és Kelet-Tirolt, míg a franciák Észak-Tirolt és Vorarlberget

szállták meg. Bécset négy övezetre osztották, történelmi belvárosát pedig nemzetközi övezetté nyilvánították, amelynek igazgatását a Szövetségi Tanácsba tömörült szövetségesek egymás között havonta váltották.

A megszállási övezetek választóvonalai ellenére viszonylag gyorsan helyreállt a tartományok együttműködése és az övezetközi közigazgatás. A nyugati megszállási övezetek tartományi konferenciái is elhatározták belépésüket Renner kormányába.

A Nemzeti Tanács (parlament) 1945. novemberi választásain a szavazatra jogosultak közül kizárták a náci párt, az SA és az SS egykori tagjait. Sokan még hadifogságban voltak. A választásokon a Néppárt 85 mandátumával többséget szerzett. A szocialisták 76, a kommunisták viszont csak 4 képviselői helyet kaptak. A szövetségesek egyetértettek az előterjesztett kormánylistával, így Leopold Figl (ÖVP) kancellár, Adolf Scharf (SPÖ) pedig alkancellár lett. A KPÖ 1947-ig az energiagazdálkodási és villamosítási tárcát irányította. A Szövetségi Gyűlés (a Nemzeti Tanács és a felsőház, a Szövetségi Tanács együttes ülése) 1945. december 20-án Kari Rennert a második köztársaság első'államelnökévé választotta.

A külpolitikai kérdések sorában nem tejesült Dél-Tirol Olaszországtól történő visszacsatolásának reménye. Ausztria az Olaszországgal folytatott közvetlen tárgyalással igyekezett autonómiát biztosítani Dél-Tirolnak. 1946. szeptemberi osztrák-olasz egyezmény kimondta, hogy Bozen (Bolzano) és Trient (Trentino-Alto Adige) tartományok osztrák kisebbsége egyenjogúságot élvez. Az osztrák többségű körzetekben az elemi és középiskolákban az oktatás német nyelven folyhat, a hivatalok két nyelven tárgyalnak, és állásaik betöltésénél figyelembe kell venni a lakosság nemzetiségi összetételét. Az egyezmény néhány pontjának eltérő értelmezése azonban újabb konfliktusokhoz vezetett az olasz és osztrák kormány között. Az 1948-ban Olaszországban elfogadott autonómiatörvény a dél-tiroli osztrák többségű Bozen tartományt és az olasz többségű Trientet egy térségbe olvasztotta. A későbbi konfliktusok nagyobbrészt éppen amiatt keletkeztek, hogy az olaszok ragaszkodtak a két tartomány egységéhez, mert ezzel biztosították az olasz nemzetiség számszerű fölényét. A két ország vitája során Ausztria az ENSZ-hez fordult. Hosszas tárgyalás után 1969 őszén megoldási javaslat körvonalazódott. Az ún. „csomag" a Trient-Dél-Tirol térség addigi jogköreinek átruházását, a „cselekvési naptár" pedig egyfajta menetrendet tartalmazott. A Dél-Tirol körüli vita végül 1992-ben ENSZ segédlettel zárult le. Ausztria előtte jegyzékben erősítette meg a dél-tiroli csomagterv végrehajtását, de elismerték jogát arra, hogy szükség esetén szót emeljen németajkú lakosságának az ügyeiben.

1947. márciusban nagy aggodalmat váltott ki Jugoszlávia területi igénye Dél-Ka- rintiára (2470 km2 és 180 ezer szlovén lakos), valamint Stájerországban egy 130 km^2-nyi területsávra tízezer lakossal. Jugoszlávia 150 millió dollár jóvátételt is követelt. Igényeit kezdetben ideológiai szolidaritásból a Szovjetunió is támogatta. Görögország, Hollandia és Belgium is felkarolta Jugoszlávia követeléseit, sőt maguk isjóvátételi igényeketje- lentettek be. A nyugati hatalmak elutasították ezeket a területi óhajokat, s elzárkóztak a Jugoszláviának és a többi országnak fizetendőjóvátétel megállapításától. Sztálin és Tito konfliktusával aszovjet vezetés is felhagyott ajugoszláv igények támogatásával, végül pedig Jugoszlávia is elismerte a két világháború közötti határokat.

Mivel a többségükben tulajdonos nélkül maradt nehézipari üzemek beindítása csak állami erővel sikerülhetett, 1946júliusában a Figl-kormány államosításokról határozott.

Az intézkedés legnagyobbrészt a vas- és acélipart, illetve az olaj- és a vegyipart érintette, s az iparban foglalkoztatottak 16 százalékára terjedt ki. Rövidesen az osztrák kormány aláírta a Marshall-segélyről szóló megállapodást, amelynek keretében közel egymilliárd dollár összegű segélyben részesült, így egy főre 131 dollár jutott.

Az infláció letörésére hozott intézkedésekés a Marshall-tervvel szembeni ellenérzéseik miatta kommunisták 1947-ben kiváltak a kormányból. Ezt követően Ausztriát közel két évtizedig a két nagy párt koalíciója kormányozta, amelyben a Néppárt adta a kancellárt, a szocialisták pedig az alkancellárt. Az 1949. októberi parlamenti választásokon már részt vett a hazatért hadifoglyok nagy része és az amnesztiával választójogot szerzett „kevésbé terhelt" nácik. Ezek szavazatainak egyesítésére törekedett a Függetlenek Szövetsége (Verband der Unabhangigen – VdU); a tervet a szocialista belügyminiszter is támogatta, arra számítva, hogy megtöri a Néppárt monopóliumát a „polgári", nem szocialista szavazók körében.

Az 1953. novemberi parlamenti választások nyomán Raab kancellárságával és Scharf alkancellárságával ismét a nagykoalíció kormányzott. Tevékenysége erősítette Ausztria pozícióját a megszálló hatalmakkal szemben, és elejét vette az ország és Bécs nyugati és keleti részre osztásának.

Az osztrák társadalmi fejlődés korszakosjelentőségű fejleménye volt, hogy a belpolitikai és a munkaügyi küzdőtéren nem újultak ki azok a megrendítő erejű politikai és szociális összeütközések, amelyek az országot a

két világháború között többször is a polgárháború küszöbére, végül pedig (1934-ben) polgárháborúba sodorták, majd a hitleri agresszió könnyű áldozatává tették.

2.9.2. Az államszerződéstől a szocialista kormányzásig (1955-1970)

Az osztrák államszerződés (1955)

Az Ausztriával kötendő békeszerződés a nagyhatalmaknak hosszas fejtörést okozott. Ausztria ugyanis a világháború kitörésekor független államként már nem létezett, nem üzent hadat, így békét sem lehetett kötni vele. A csatlós országok közé sem lehetett sorolni, hiszen nem saját elhatározásából lépett be a háborúba. Végül az 1919-ben elutasított Kekn-féle javaslathoz tértek vissza. Eszerint a 6,5 milliós osztrák köztársaságot nem lehet az első világháborút elindító 56 milliós Osztrák-Magyar Monarchia jogutódának tekinteni, ezért békeszerződés helyett államszerződést kell kötni vele. Ezzel a szövetségesek többsége egyetértett. Az államszerződésről így a szövetségesek 1946. decemberi New York-i külügyminiszteri konferenciája határozott.

A megszállási státusz államszerződéssel való felváltása 1946 óta a négy külügyminiszter több konferenciáján szerepelt. Ausztria jövője azonban a Németország-problémá- hoz hasonlóan a hidegháború erőterébe került. Sztálin halála után az új szovjet vezetés folytatni kívánta a nyugat-európai katonai szövetség megakadályozására 1952-ben kezdeményezett nyugati politikáját, és Ausztriával szemben rugalmasabb álláspontra helyezkedett. Raab kancellár eltökélte magát, hogy a szocialisták vádjai ellenére megragadja a kedvező alkalmat az osztrák semlegesség kivívására.

Molotov 1955 februárjában a Legfelső Tanácsban tartott külpolitikai beszédében már nem követelte a szovjet csapatok tartós állomásoztatását, hanem csak az osztrák semlegesség biztosítására helyezte a hangsúlyt. A semleges Ausztria és Svájc ugyanis bizton- ságpolitikailag elválaszthatta egymástól a dél-németországi és olaszországi NATO-csapatokat. Az osztrák kormány az esélyt felismerve gyorsan válaszolt, és már márciusban osztrák

kormánydelegáció utazott Moszkvába, ahol a svájci példa alapján megállapodtak Ausztria jövőbeni örökös semlegességéről. A 150 millió dollár értékű volt német vagyont Ausztria áruszállításokkal válthatta meg, s tíz évig évente egymillió tonna kőolaj szállítására kötelezte magát (összesen csak hatmillió tonnát szállított), s a Dunai Gőzhajózási Társaság bel- és külföldi vagyonát kétmillió dollárral megválthatta.

A négy nagyhatalom 1955. május 15-én a Belvedere palotában írta alá az osztrák államszerződést Ebben elismerték a független, demokratikus Ausztria helyreállítását és területi sérthetetlenségét, s az Anschluss tilalmát. Ausztria a Habsburg-Lotaringiai-ház igényével szemben kötelezte magát az 1919. április 3-i detronizációs törvény betartására. Az államszerződés katonai határozatai megtiltották atomfegyverek birtoklását, nehézfegyverzet és bombázó repülőgépek építését. A szövetséges haderők kivonásának időpontját 1955. december 31-ében jelölték meg.

A nagykoalíciótól a szocialista kormányzásig (1956-1970)

A belpolitikában 1966-ig szinte minden a régiben maradt: továbbra is a két vezető párt koalíciója kormányzott. A Függetlenek Szövetsége 1953-ban Osztrák Szabadságpártra (Freiheitliche Partei Österreichs – FPÖ) változtatta nevét.

A fiatal köztársaság egyik első teherpróbája az 1956. októberi magyar felkelés leverését követő menekülthullám volt, amelynek során több mint 150 ezren menekültek Ausztriába, illetve Ausztrián át más országokba.

A kommunisták parlamenti képviseletének megszűnése és a szabadságpártiak szerény szerepvállalása miatt nőtt az elégedetlenség a nagykoalíció iránt, mivel a koalíciós partnerek egyúttal egymást tekintették az egyedüli komoly ellenfélnek. Vitáik középpontjában az államosított ipar, az államszerződés megkötése után pedig az 1955-ben osztrák tulajdonba került egykori német üzemek sorsa állt. A Néppárt az államosított ipar reprivatizálását követelte „népi részvények" formájában. A szocialisták és a szakszervezetek ellenezték a tervet. Új koalíciós paktumuk végül érvényben tartotta ugyan az államosításokat, de az államosított szektor felügyeletét kancellári hatáskörbe utalta, korlátozva ezzel az SPÖ- nek a szektor irányításában játszott domináns szerepét.

A hatvanas évek elején Habsburg Ottó, a trónfosztott császár legidősebb fia felújította hazai letelepedési kérelmét. Ottó nyilatkozatában maga és családtagjai nevében lemondott minden további trónigényről, és az Osztrák Köztársaság alkotmányát elismerve, lojális állampolgárnak nyilvánította magát. Ebben a minőségében azonban igényt tartott az osztrák állampolgárokat megillető jogokra is. A Habsburg-kérdés 1963.június elején vált igazán sikamlós politikai üggyé, amikor a parlament viharos ülésén a szocialisták csak a szabadságpárti

szavazatokkal tudták a Néppárt által képviselt hazatelepülési engedélyt leszavaztatni. Először fordult elő, hogy az SPÖ a koalíciós paktumot felborítva, szövetséget kötött a kormány parlamenti ellenzékével, saját koalíciós partnerével szemben.

Állást kellett foglalni Ausztria viszonyáról az európai integrációs törekvésekhez is. Az osztrák államszerződés dokumentumai Svájc semlegességét tekintették követendő mintának, a svájci Szövetségi Tanács viszont kinyilvánította, hogy az ország belépése az Európai Gazdasági Közösségbe nem egyeztethető össze a semlegesség svájci értelmezésével. Ezért az osztrák parlament ekkor eltekintett a Közösségbe való felvételtől. Helyette 1960januárjában aláírták a hét európai ország szabad kereskedelmi övezetéről (EFTA) szóló megállapodást.

Az 1966. március 6-i parlamenti választásokon a Josef Klaus vezette ÖVP abszolút többséget szerzett. A köztársaság két évtizedes fennállása után először alakult egypárti kormány. Nem igazolódott az 1945 óta gyakorta emlegetett félelem, hogy az egyedüli kormányzás – kü-

lönösen egy „polgári" párté – polgárháborús konfrontációhoz vezetne. Klaus azonban viszonylag kedvezőtlen időpontban jutott kormányra, mert az NSZK 1966-1967. évi gazdasági visszaesése Ausztriára is átterjedt. Ezért már az egyedüli kormányzás egy éve után a helyi választásokon a szocialista párt javára fordult a választási trend, amelynek vezetését Bruno Kreisky vette át.

Klaus kormányán már az sem segített, hogy Olaszországgal időközben pozitív eredménnyel zárultak a Dél-Tirolról folytatott megbeszélések, s hogy feloldották a Habsburg Ottóval és családjával szembeni beutazási korlátozásokat. Az 1970. március 1-jei választásokon a szocialisták relatív többséget szereztek Kreisky felismerte, hogy akár kisebbségi pozícióban is vállalnia kell a kormányzást, mert csak ez vezethet el az abszolút többség későbbi megszerzéséhez. Ezért a rendkívüli választások mellett döntött. Az 1971. októberében a szocialisták erős abszolút többséget szereztek, és kockázat nélkül vállalhatták az egyedüli kormányzás felelősségét.

2.9.3. A modern Ausztria (1970-2000)

A Kreisky-korszak (1970-1983)

Kreisky még 1970 tavaszán szocialista és pártonkívüli szakértők bevonásával kidolgoztatta a modern Ausztria komplex feladattervét. A nagyszabású reformterv gazdaságpolitikai céjai olyan szerkezetváltozást irányoztak elő, amely az országot Svédország és Svájc szintjére emelheti. A társadalom valamennyi rétege érezte, hogy az ország dinamikus fejlődésnek indul. A gazdasági növekedés már 1970-ben meghaladta a nyolc százalékot, ami rendkívüli teljesítménynek számított.

1971-től a Kreisky-kormány biztos parlamenti többségére támaszkodva nagyszabású társadalmi reformprogramba kezdett. Ennek sarkkövei voltak: az üzemi tanácstagok részvételijogának bővítése, a 40 órás munkahét és négyhetes évi fizetett szabadság bevezetése, a szociális biztosítás rendszerét kiterjesztették a társadalom csaknem valamennyi rétegére. A családjog reformja megteremtette a férfiak és a nők egyenjogúságát a házasságban. Bevezették az egyszeri anyasági segélyt. Az egyetemi reformtörvény nagyobb részvételt biztosított a diákoknak és a tanársegédeknek az egyetemi önkormányzati és oktatási ügyekben; az egyetemeken 1972-ben megszüntették a tandíjat. Az iskolareform keretében többek között általánossá tették az ingyenes tankönyvellátást. Rendezték a pártok jogi helyzetét, megszüntették a parlamenti képviselők adóprivilégiumát. Ajó- részt szlovén lakosságú Dél-Karintiában (a sovinisztajobboldal makacs ellenállása dacára) kétnyelvű helységtáblákat állítottak fel. Rendelkeztek a tömegtájékoztatásjogköréről és irányításáról. Az államosított iparban leépítették az arányos képviseleti rendszerhez kötődő, pártpolitikai érdekeket szolgáló pozíciókat, előtérbe helyezve a rentabilitást, a modern piackutatást és a magasabb termelékenységet. 1973-ban az „acélfúzióval" 76 ezer munkást és alkalmazottat foglalkoztató acélkonszernt hoztak létre.

A reformok rövid időn belül az élet minden területén felgyorsították a fejlődést, és Ausztriát az élvonalban haladó modern ipari országok sorába emelték. A magántőke a szociális területen hozott áldozatokért a modernizált nemzetgazdaság eredményeivel és kibővült világpiaci lehetőségeivel kárpótolta magát. Ausztriában a szocialista reformpolitika és a szociális partnerség elve működésének kedveztek a más nyugat-európai országokéinál demokratikusabb tulajdonviszonyok. Ráadásul az országban 1957-től az érdekegyeztetés szinte egyedülállóan átfogó rendszere alakult ki a felmerülő problémák megoldására. Az önkéntes, törvényi szabályozás nélkül működő, bér- és árkérdéseket tárgyaló

Paritásos Bizottság (tagjai a szakszervezet, a szövetségi munkáskamara, a gazdasági kamara, a mezőgazdasági kamarák elnöki konferenciája, az Osztrák Nemzeti Bank, a Mező- és Erdőgazdasági, a Gazdasági- és a Munkaügyi Minisztérium) elnöke a kancellár. A bizottság az egyhangú döntés elve miatt kompromisszumra kényszerül. Nem rendelkezik ugyan jogi kényszerítő eszközökkel, a hozzá tartozó szervezetek mégis érvényesítik a bizottság határozatait a munkaadók és a munkavállalók között.

Az osztrák gazdaságot 1945 után alapvetően a magángazdaság elvére alapozták. Ez alól kivétel a posta, a vasút és a szövetségi erdőgazdálkodás, illetve a kommunális üzemekés a tartományi vállalkozások. Az államosítási törvény értelmében a szövetségi vagy tartományi tulajdonban lévő vállalatok a köztulajdon különleges formái. Elsősorban az alapanyagipar, az energiagazdaság és néhány nagybank tartozik közéjük. Az államosított vállalatok az idők során magánjogi társaságokká alakultak, tulajdonosukazonban a szövetség vagy a tartomány.

A gazdaság a Kreisky-kormány idején dinamikusan fejlődött: egy évtized alatt, a hetvenes évek végére 52 százalékos növekedést ért el. A bruttó nemzeti termék értéke 1978-ban 56,4 milliárd dollárt, egy főre számítva 7520 dollárt tett ki (Magyarországon akkor ez 36,8 milliárd dollár, egy főre 3450 dollár volt). Az osztrák gazdaság gyors fejlődésének – a nemzetközi gazdasági folyamatokat helyesen értelmező koncepción túl – egyik fontos mozzanata volt a német tőke nagyarányú beáramlása.

Kiskoalíció és nagykoalíció (1983-1999)

Mindazonáltal, különösen az 1979-1980-as második olajárrobbanás után, szaporodtak a nehezen kezelhető gazdasági gondok. Ezek, és a szokásos „elhasználódási effektus" miatt azSPÖ az 1983. áprilisi parlamenti választásokon elveszítette abszolút többségét. Az SPÖ- immáron Kreisky nélkül, Fred Sinowatz kancellár- : ságával – az FPÖ-vel alakítandó kiskoalíció (1983-1986) mellett döntött. A második köztársaság ezzel ejutott a kormányzás utolsó, még ki nem próbált formájához, s az FPÖ is belépett a parlamenti váltógazdálkodás rendszerébe.

1986-ban, Sinowatz lemondása után, a szintén szocialista párti Franz Vranitzky foglalta el a kancellári széket. Mivel 1986 szeptemberében az FPÖ szélsőséges „nagynémet" szárnyának képviselője, Jörg Haider lett a Szabadságpárt szövetségi pártelnöke, a szocialisták felmondták a kiskoalíciót.

Az 1986. novemberi parlamenti választások után ismét szocialista-néppárti nagykoalíció (1986-1999), majd ezután néppárti-szabadságpárti kiskoalíciós kormány alakult. (A szocialista párt az 1990-es években nevét Ausztria Szociáldemokrata Pártjára változtatta.)

Más európai országokhoz hasonlóan, Ausztriában is megszerveződtek a Zöldek Még parlamenten kívüli csoportként megakadályozták a zwentendorfi első osztrák atomerőmű használatbavételét. 1986-ban bejutottak a Nemzeti Tanácsba. A Zöldek parlamentbe kerülésével mozgásbajött az osztrák pártélet. Elmúlt a két párt elvitathatatlan abszolút túlsúlyának időszaka; 1986-tól a parlamentben, a korábbi három párt helyett négy, 1993-tól pedig öt párt képviselteti magát. 1993. február elején ugyanis Heide Schmidt vezetésével öt képviselő kilépett a Szabadságpárt mérsékelt szárnyából és Liberális Fórum néven saját frakcióba tömörült.

Ausztria külkereskedelme mindvégig erősen Európára összpontosult. Az utóbbi évtizedben kivitelének 87, behozatalának pedig 82 százaléka az Európai Unió országaiból származott. A 3 millió bérből, vagy fizetésből élő alkalmazott számához képest Európában jó eredménynek számít, hogy a munkanélküliek aránya az 1990-es évek első felében nem érte el a hat százalékot. Az országban 1992-ben 273 900 vendégmunkás dolgozott.

Ausztria mezőgazdasága százszázalékosan képes megtermelni az ország élelmiszer-szükségletét. Ez elsősorban a gépesítés és a racionalizálás magas fokának, valamint a legújabb mezőgazdasági ejárásoknak köszönhető.

Az aktív semlegesség az 1990-es években

Az osztrák külpolitika céját a változó összetételű kormányok egyaránt az ország függetlenségének megőrzésében jelölték meg, amit a mindenkori geo- stratégiai, történelmi és politikai helyzethez igazodó aktív semleges külpolitikával igyekeztek biztosítani.

A bipolaritás megszűnésével alapvetően megváltoztak Ausztria semlegességének keretfeltételei. 1989júliusában, amikor a nagyhatalmak többsége még ingadozott a Szovjetunióban, valamint a közép- és kelet-európai országokban zajló fejlemények megítélésében, az osztrák kormány benyújtotta csatlakozási kérelmét az Európai Közösségekhez. 1990- ben pedig közölte az államszerződést aláíró hatalmakkal, hogy a semlegességet a továbbiakban csak bizonyos katonai vonatkozásokban tartja érvényesnek. Eszerint Ausztria a jövőben sem csatlakozik katonai szövetséghez és nem engedélyezi, hogy idegen államok katonai támaszpontokat hozzanak

létre területén. Az államszerződés egyéb katonai-és légi közlekedési megszorításait viszont semmisnek tekintette, bár továbbra is tartotta magát az atom-, a biológiai és a vegyi fegyverek tilalmához.

A katonai semlegesség értelmezésében a változás hamarosan konkrét lépésekben is megmutatkozott. 1991-ben Ausztria közreműködött az öbölháborúhoz szükséges katonai erők felvonulásában. Részt vállalt az egykori Jugoszláviában kitört véres konfliktust enyhíteni hivatott ENSZ-békefenntartó erőfeszítésekben és a háború sújtotta délszláv lakosság megsegítésére indított humanitárius akciókban is. Bizonyos számú menekültet is elhelyezett. Új mozzanatokkal bővült keleti szomszédaival kapcsolatos „hídfunkciója" is. 1992 januárjában Ausztria (Magyarország, Lengyelország, Szlovénia, Horvátország, Olaszország, Bosznia-Hercegovina és az akkori Cseh és Szlovák Köztársaság mellett) közreműködött a térség laza konzultációs és koordinációs fórumának, a Kelet-európai Kezdeményezésnek (CEI) a létrehozásában.

Bonyolultabb, belpolitikai súrlódásokat is kiváltó problémának bizonyult az ország viszonya a NATO-hoz és az aktivizálódó Nyugat-európai Unióhoz. Miután fölmerült az ország több keleti szomszédjának a NATO-hoz való csatlakozása, némileg anakronisztikusnak látszott a merev osztrák elzárkózás. Ezért a hivatalos osztrák külpolitika feladta tartózkodását a közös katonai akciókkal szemben: osztrák katonai egységek részt vettek az Egyesült Államok által kezdeményezett, NATO-n belüli ún. békepartnerség-akciókban, a délszláv háború színterén megjelent ún. IFOR- és ENSZ-egységekben. Változatlanul vonakodott viszont elkötelezni magát az észak-atlanti szövetséghez való szervezeti csatlakozás ügyében.

Nem kevés problémát okozott az országnak az Európai Unióhoz való csatlakozása is. Ausztria hosszabb tárgyalássorozat után, 1995 januárjában (Svédország és Finnország társaságában) akkor vált az Unió tejes jogú tagjává, amikor a szervezet a maastrichti megállapodásokjegyében éppen az integráció magasabb szintjére lépéshez szükséges – többségükben szigorú megszorítójellegű – intézkedések végrehajtásán dolgozott. Ezek mélyen belevágtak az osztrák társadalom által magasra értékelt szociális ellátó rendszerek működésébe, mert szűkítették az állam gazdasági újraelosztó szerepét. Ez a kérdés már az 1994. évi választások előtt a politika középpontjában állt. Tulajdonképpen a nagykoalíció meghosszabbításának egyik fő indítéka is ez volt: egyik párt sem vállalhatta, hogy a csatlakozáshoz szükséges kemény szigorító intézkedéseket a másik ellenében keljen végrehajtania.

A szigorító intézkedések elsősorban a szocialista párt bázisát tették ki erős szakítópróbának. Ezt Vranitzky kancellár (egyben szocialista pártelnök) és csapata azzal próbálta kivédeni, hogy egy bizonyos ponton túl, relatív többségét is latba vetve, útját állta több alapvető szociális biztosíték (pl. a paritásos egyeztető mechanizmus) kiiktatásának. Mindazonáltal a Néppárt vezetői a szocialisták soraiban kirobbant éles vitát úgy értékelték, hogy e jött az ideje a kormány átvételének. Ezért – az Osztrák Köztársaság történetében második alkalommal – alig több mintegy év leteltével, újabb választás kiírását (1995) kényszerítették ki, koalíciós partnereiket támadva azokért a szigorú pénzügyi rendelkezésekért, amelyekről valójában közösen döntöttek a koalíciós tárgyaláson. Rendkívül heves, időnként eldurvuló hangnemű kampány után azonban kénytelenek voltak meghajolni a választók döntése előtt. Az SPÖ megerősödve került ki a szó szoros értelmében vehető küzdelemből. A polarizálódás viszont az FPÖ bizonyos szavazóit is arra késztette, hogy a legnagyobb polgári erőre, az ÖVP-re szavazzanak.

2.9.4. Néppárti-szabadságpárti kiskoalíció (1999-)

Az 1999. évi választások történelmi fordulatot hoztak: felbomlott a nagykoalíció, s elhúzódó tárgyalások után 2000 februárjában megalakult az ÖVP-FPÖjobbközép kiskoalíciója. A Néppárt vállalta Ausztria ideiglenes politikai elszigetelődését. Az Európai Unió 14 tagállama ugyanis 2000 szeptemberéig szankciókat hirdetett ki az országgal szemben. A szocialista párt ellenzékbevonult. Wolfgang Schüssel kancellár a szövetségi kormány központi feladatának az EU keleti bővítését nevezte meg, hangoztatva, hogy az Ausztria érdekében áll.

A 2002. évi választások eredményeként folytatódott a néppárti-szabadságpárti kiskoalíció. 2004 áprilisában az osztrákok hat évre a szociáldemokrata Heinz Fischert választották államfőnek.

3. ÉSZAK-EURÓPA – A SKANDINÁV ORSZÁGOK – Vadász Sándor

A skandináv államok kül- és biztonságpolitikáját 1945 után döntően két tényező határozta meg: a Szovjetunió katonai és politikai túlsúlya a Balti-tenger térségében, valamint a nemzetközi erőviszonyok alapvető változása, majd pedig a hidegháború kialakulása.

Svédország skandináv védelmi unió létrehozásátjavasolta, amelyet ellensúlynak szánt minden más szövetségi rendszerrel szemben. Az elképzelésnek voltak hívei Dániában és Norvégiában is, ezért került sor e három ország képviselőinek tanácskozásaira 1948- 1949-ben. Norvégiában azonban azon irányzat kerekedett felül, amelyik szerint Hitler győzelmei a kisebb blokkokhoz való tartozás eredménytelenségét bizonyították, ezért ilyen alapon nem valósulhat meg világméretű biztonsági rendszer. A kezdeményezés kudarca ellenére Svédország mégsem tért vissza az abszolút semlegességhez, hanem a fegyveres semlegesség álláspontjára helyezkedett. Finnország viszont geopolitikai helyzete és súlyos történelmi tapasztalatai miatt a Szovjetunióval fenntartottjó viszony egyidejű megőrzése mellett igyekezett kialakítani sajátos semlegességi politikáját. Dánia és Norvégia pedig – harmadik biztonságpolitikai megoldást választva – 1949-ben belépett a NATO-ba.

A skandinavizmus, az „északi család" tagjainak együttműködése mégsem szűnt meg. Hans Hedtoft dán miniszterelnök javaslatára 1952-ben létrehozták az Északi Tanácsot,

az öt állam 78 tagú interparlamentáris testületét (titkárságát Stockholmban állították fel). A szervezet az elmúlt évtizedekben évente egy ülést tartott, felváltva az öt főváros valamelyikében. Főként a gazdaság, ajog, a szociálpolitika, a kultúra és a közlekedés regionális összehangolásában fejtett ki eredményes tevékenységet, de csupán tanácskozó testület, s csak ajánlásokat tehet a kormányoknak.

Az öt ország 1962-ben kötött helsinki egyezménye megalapította az Északi Minisztertanácsot is, állandó titkársággal, és megalkotta az Északi Tanács szervezeti szabályzatát. Az új szervezetben mindegyik ország egy-egy miniszterrel képviselte magát. A kül- és a védelmi politika kivételével az élet számos területén számottevő eredmények születtek.

1952-ben eltörölték az útlevél-ellenőrzést, 1954-ben pedig megvalósulta közös munkaerőpiac, a munkások szabad közlekedése a határokon át. 1955-től az egyes országokban élő, más skandináv állampolgárságú lakosok ugyanolyan társadalombiztosítási jogokat élveztek, mint az anyaországiak. Jelentős előrelépés volt a koppenhágai székhelyű állandó kulturális titkárság felállítása (1971). Az iparfejlesztés hatékony eszközének bizonyult az Északi Beruházási Bank (1971) és az Északi Ipari Alap megteremtése (1973). A polgári jogban azonos törvénykezést vezettek be. Közvetlenül a háború befejezése után nagy siker született a légi közlekedésben. A Dánia, Norvégia és Svédország légiforgalmi társaságainak fúziójával létrehozott SAS cég a világ egyik legfejlettebb hálózatát mondhatja a magáénak. A régió három országa csatlakozott az 1959-1960-ban létrehozott Európai Szabad Kereskedelmi Társuláshoz (Finnország 1961-ben, Izland 1970-ben lett az EFTA tagja).

Kezdettől fogva jelentős a skandináv aktivitás az ENSZ-ben. Ennek első főtitkára, Trygve Lie (1946-1953) norvég volt. Utóda, a svéd Dag Hammarskj0ld (1953-1961) jelentős erőfeszítéseket tett a 1960-ban kirobbant Kongó-válság békés megoldásának keresésére s általában a harmadik világ fiatal államainak megsegítésére. 1961-ben repülőgépét máig tisztázatlan körülmények között Kongó fölött lőtték le. Kiemelendő Svédország részvétele az ENSZ békefenntartó akcióiban.

3.1. Dánia

Dánia felszabadulása (1945. május 5.) után kormányzata azonnal szembekerült a schleswigi kérdéssel. Az 1864 óta Németországhoz tartozó Schleswig északi részén élő dán kisebbség körében ugyanis 1945 után újjáéledt a nemzeti érzés. Végül 1955-ben a bonn-koppenhágai nyilatkozatokkal megoldották e problémát olyan módon, hogy egyenlőjogokat biztosítottak Észak-Schleswig német kisebbségének. Ezzel az aktussal a határ megváltoztatására irányuló törekvés végleg lekerült a dán politika napirendjéről.

Megoldásra várta világ legnagyobb szigete, Grönland és a Feröer.szigetek ügye is. Grön- land 1953-ban a dán alkotmány módosításával az ország része lett, majd 1979-ben önkormányzatot kapott (két képviselővel a dán parlamentben). A 17 kis szigetből álló Feröer szigetek már 1948-ban megkapták ezt a státust, saját zászlóval, bankjegyekkel és bélyegekkel, továbbá különleges útlevéllel.

A jóléti állam

A német megszállás nem okozottjelentős anyagi károkat, de a két fő piac: Anglia és Németország kiesése (az előbbi gazdasági nehézségei, az utóbbi katonai veresége miatt) átmenetileg komoly nehézségeket idézett elő az ország gazdasági fejlődésében. A háború utáni dán gazdaság fő gondja a nyersanyagok és az energiaforrások hiánya, s – a szűk belső piac következtében – az ország nagymértékű ráutaltsága volt a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokra. Szorongatott a szűkös devizakészlet is. Ezért miután csatlakozott a GATT-hoz (1947) és elfogadta a Marshall-segélyt (1948), alapító tagja lett az Európai Szabad Kereskedelmi Társulásnak (1960). Ez a

vámtarifák fokozatos eltörlésével az ipari export gyors növekedését eredményezte. Végül 1973-ban belépett a Közös Piac szervezetébe is. Ezzel lényegében megvalósult Dánia integrációja a nyugat-európai gazdasági rendszerbe.

A folyamatos növekedésben élenjárt a kontinens élvonalába tartozó halászati ipar. Az angol piac hagyományosan központi helyet tölt be az ország külkereskedelmében: az agrárexport bevételének 40 százaléka innen származik. Az ipar elsősorban motorokat, precíziós gépeket, hajókat, gyógyszereket, elektronikai készülékeket és bútorokat szállít külföldre. Az 1970-es évek két olajválsága erősen sújtotta az ország gazdasági életét: inflációt okozott, és a külkereskedelem cserearányait hátrányosan változtatta meg. A Közös Piacon belül a legnagyobb külföldi adóssággal küszködő Dánia 1984-től ismét növekedési pályára tudta állítani gazdaságát. Az 1992 elején Maastrichtban aláírt, az Európai Unióról szóló egyezményt a dániai népszavazás csekély többséggel elutasította, majd utóbb mégis jóváhagyta.

Az 1960-as évek ipari fellendülése következtében az egy főrejutó nemzeti terméket tekintve az ország világviszonylatban az ötödik, Európában (Svédország és Svájc mögött) a harmadik helyre került. Ez tette lehetővé a jóléti állam szociális intézkedéseinek sorozatát. A világgazdaságban a nyolcvanas-kilencvenes években bekövetkezett nagy átalakulás azonban Dániában is-Skandinávia többi országához hasonlóan – erősen megritkította a sűrű szövésű szociális hálót.

A politikai rendszer: „négy régi párt” az alkotmányos monarchiában

A politikai intézményrendszerben fontos változások mentek végbe a IX. Frigyes által 1953. június 5-én aláírt új alkotmány bevezetésével. Ez kimondta a nőág örökösödését, ennek megfelelően 1972-ben ajelenlegi királynő, II. Margit lépett a trónra. A parlamentáris kormányzás továbbfejlesztését jelenti a 15. §, amelynek értelmében „nem maradhat hivatalában az a miniszter, akivel szemben a Folketing (a dán parlament) bizalmatlanságát fejezte ki". Lényeges újí- . tás a referendum intézményének bevezetése: ha a képviselők egyharmada úgy kívánja, a már elfogadott törvényt népszavazásra kell bocsátani. Hasonlóképpen előrelépésnek minősül az ombudsman tisztségének svéd mintájú meghonosítása, aki az állampolgárok panaszainak orvoslását szorgalmazza a hatóságoknál. Az alkotmány értelmében Grön- land a királyság többi részével egyenlő jogokat élvez.

A politikai pártok rendszerének alapját a „négy régi párt" kontinuitása alkotja. Ezek: a liberális Venstre Párt, az ebből kivált Radikális Venstre, a Szociáldemokrata Párt és a Konzervatív Párt. Az ortodox marxista Kommunista Párt támogatottsága rohamosan csökkent, s az 1979-es választásokon már nem jutott be a parlamentbe.

A hagyományos pártstruktúrában az igazi földcsuszamlás 1973-ban ment végbe, amikor a választópolgárok 40 százaléka pártot cserélt, és a szavazatok egyharmadát új pártok: a Haladó Párt, a Centrumdemokraták és a Keresztény Néppárt kapták.

A két világháború közötti helyzethez hasonlóan a belpolitika döntő tényezője maradt a szociáldemokrácia. A lakosság neki tulajdonította a szociális háló kifeszítését. Az 1947-es választásokon aratott nagy győzelem (40 százalék) után újabbak következtek. Ez a párt kormányzott 1953-tól 1968-ig. Ezután a szociálliberálisok, a szociáldemokraták, a Liberális Venstre és ismét a szociáldemokraták vezetése következett 1982-ig, amit

a konzervatívok (1982-1993), a szociáldemokraták (1993-2001) majd Liberális Venstre (2001-) kormányzása követett.

A második világháború utáni politikai rendszerben meghatározó szerepetjátszó Szociáldemokrata Párt politikai arculata a történelmi ellenféllel, a konzervatív erőkkel több évtizedes politikai küzdelemben formálódott. A szociáldemokraták elfogadták a szabad piacgazdaságot, a szabadságjogok védelmét, a plurális demokráciát, ennélfogva a „négy régi párt" rendszere az 1973-as „robbanásig" viszonylag zavartalanul működött. A szociáldemokraták számára a nagy kihívás az új baloldal megjelenése volt 1960-tól. Elméleti téren is, mivel a Szocialista Néppárt meghirdette „a szocializmushoz vezető dán út" koncepcióját, amelyet parlamenti úton, a többség megszerzésével látott megvalósíthatónak. A kommunisták a „monopóliumellenes demokrácia" formulájában vélték megtalálni a szocializmusba való átmenetet.

Az 1988-as választásokból a szociáldemokraták ismét a legnagyobb pártként kerültek ki, bizonyítva, hogy átmeneti megtorpanások után, a zöldek és különböző ellenzéki csoportok megjelenése ellenére a fő erők változatlanul megőrizték vezető szerepüket.

3.2. Norvégia

1945. június 7-én VII. Haakon, Norvégia királya Londonból visszatért a felszabadult Oslóba. Ezzel megkezdődött Norvégia áttamiságának helyreállítása és az újjáépítés. Először a közelmúlt nyomasztó örökségével számoltak le: a különbíróságok sok tízezer nyomozást folytattak le. A hazaáruló Vidkun Quislingen kívül még 25 személyt ítéltek halálra, közel 20 ezer börtönbüntetést szabtak ki. További 28 ezer esetben pénzbírságot róttak ki a vádlottakra, s megfosztották őket állampolgári jogaiktól. Jóval később került sor a német megszállók által okozott károkállamközi rendezésére; csak 1959-ben állapodtak meg az NSZK-val 60 millió márka kártérítésről.

A gazdaság: halászat, tengeri fuvarozás, olaj

A második világháború után a norvég gazdaság meglepően gyorsan talpra állt. Már 1947-ben sikerült elérni a termelés és az életszínvonal háború előtti szintjét. 1949-re pedig kereskedelmi flottájának tonnatartalma is elérte a háború előtti szintet.

A tengerek régtől fogva nagy szerepet játszanak az ország gazdasági életében. Ez részben a halászatnak, részben pedig a tengeri fuvarozásnak köszönhető, amelynek haszna fedezte az árubehozatal egynegyed részét. Az utóbbi évtizedekben felértékelődött az Atlanti-óceán északi részének (Norvég- és Barents-tenger), valamint a sarkvidéknek ajelentő- sége. A kormány 1977-ben különleges gazdasági övezetnek nyilvánította a partvonalától 200 tengeri mérföldig (370 km) terjedő területet, továbbá egyoldalúan halászati védelmi zónát hozott létre a Spitzbergák (SvalbDrd) körül. A tengeri halászati jog és a nyersanyagkincsek megóvása ügyében konfliktusai keletkeztek Izlanddal, Dániával (Grön- land körül) és a Szovjetunióval. A norvég-szovjet vita az 1970-es évek elejétől a Barents-tengeren meghúzandó zónahatárok körül folyt.

A környezet pusztulása is problémákat okozott: a csernobili katasztrófát követően a lappok fő bevételi forrását jelentő rénszarvasállomány 70 százalékát meg kellett semmisíteni. 1989-ben nyugtalanságot okozott az atommeghajtású szovjet tengeralattjárók megjelenése norvég felségvizeken. Decemberben a két ország szerződést kötött a tengeri balesetekre vonatkozó információk kölcsönös cseréjéről.

Az 1960-as évek elején kezdődött meg a tenger part menti részeiben rejtőző olajfor- rásokfeltárása. A kitermelt olaj mennyisége 1993-ra elérte a 138 millió tonnát. Norvégia ezzel a világ ötödik olajexportőre lett. Az ország megkülönböztetett fontossága fejeződik ki abban, hogy az 1990-ben létrehozott Nemzetközi Sarktudományi Bizottság titkárságának székhelye lett. Lényeges szerepe volt az 1991-ben Madridban aláírt Antarktiszi Szerződés megvalósulásában is, amelynekjegyzőkönyve tiltja az antarktiszi ásványok kereskedelmi célú kitermelését.

A politikai rendszer: „korlátozott és örökletes monarchia”

Az alkotmány értelmében „a norvég királyság szabad, önálló, oszthatatlan és elidegeníthetetlen birodalom. Kormányformája korlátozott és örökletes monarchia”. A királynak evangélikus vallásúnak kell lennie. Ö a szárazföldi ésa tengeri haderő főparancsnoka, amelyek létszámát azonban csak az egykamarás parlament (Storting) jóváhagyásával növelheti vagy csökkentheti. A végrehajtó hatalom névlegesen a király kezében van, ténylegesen azonban a miniszterelnök vezette államtanács gyakoroja. VII. Haakont fia, V. Olav követte a trónon (19571991), majd fia, VI. Harald lépett a trónra. A norvég királyokjelmondata: Mindent Norvégiáért!

A pártrendszerben a Norvég Munkáspárt a legsikeresebb. 1935-től 1965-ig, a német megszállás időszakától eltekintve egyfolytában hatalmon volt. Szociáldemokrata irányvonalat követ és a különleges skandináv modell megőrzése a céja. Az 1945-ös választásokon abszolút többséget szerzett. Kiemelkedő politikusa Einar Gerhardsen volt.

A másik póluson a Konzervatív Párt helyezkedik el. A háborút követő szocialista kormányzás idején a legfőbb ellenzéki erő volt. Választási győzelmére 1981-ig kellett várnia: ekkor Kare Willoch vezetésével alakított kormányt. A konzervatívok a demokrácia, a magántulajdon és a személyi szabadságjogok védelme mellett kötelezték el magukat. 1945 után keményen harcoltak a kormány szabályozó tevékenysége ellen, a magánkezdeményezés tejes szabadsága érdekében, s követelték az adók csökkentését.

A Norvég Munkáspárt és a Konzervatív Párt között helyezkednek el a középpártok: az ország legrégibb pártja, a Liberális Párt és a Centrumpárt. Utóbbi a vidék érdekeinek a szószólója, az agrárszektor állami támogatásának fenntartását szorgalmazza. A Keresztény Néppárta vallásos érzelmű közép- és kispolgári rétegeket, értelmiségi

csoportokat tömörít. A középpártok összefogása nyomán az országnak 1965-1971 között koalíciós kormánya volt a centrumpárti Per Borten irányításával.

Az 1972-es népszavazás nagy belpolitikai viharokkal és a pártközi kapcsolatok átrendeződésével járt, mert elutasította az ország csatlakozását azEGK-hoz. A munkáspárti választók egy része is a tiltakozók táborát növelte, elutasítva a párt hivatalos irányvonalát. Mindazonáltal a Norvég Munkáspárt az 1970-1980-as években is megőrizte kormányzati pozícióját. 1989-től konzervatív, munkáspárti, 1997-2000-ben keresztény néppárti, majd ismét munkáspárti kormányzás következett.

Külpolitikai irányok

Norvégia azonnal csatlakozott a Marshall-segélyhez és a NATO-hoz. 19461953 között 4000 norvég katona vett részt Németország megszállásában. Az EFTA-ba is alapító tagként lépett be (1960). Biztonságpolitikájának sarkköve az Egyesült Államokra való támaszkodás. Emellett hagyományosan szoros kapcsolatok fűzik Kanadához. Alapító és aktív tagja az Északi Tanácsnak; áramot szállít Dániának és együttműködik a munkaerőpiacon a többi skandináv országgal.

Minden év december 10-én, Alfred Nobel halálának évfordulóján Oslóban adják át a Nobel-békedíjat. Az 1901 óta odaítélt magas kitüntetést a királyjelenlétében, a Storting által kijelölt bizottság elnöke nyújtja át.

3.3. Svédország

„A koronás demokrácia”

Európa negyedik legnagyobb területű országa (450 000 km²) sértetlen termelési apparátussal, s humanitárius segélyakciói miatt megbecsüléssel került ki a második világháborúból. Általános helyzetét társadalmi és politikai stabilitás jellemezte, bár hamar felszínre törtek a nagy belpolitikai ellentétek: a konzervatívok a szocialista veszély elhárítását, a szociáldemokraták viszont ajóléti állam továbbfejlesztését akarták elérni. A bruttó termelés évi 4,5 százalékkal nőtt. Igaz, kereskedelmi mérlege negatív volt, s az infláció is növekedett.

A „koronás demokrácia”belső rendjét az 1974-ben életbe lépett alkotmány helyezte új alapokra. Ennek 1. §-a leszögezte, hogy „minden államhatalom a népé. Asvéd demokrácia a szabad véleménynyilvánításon, és az általános, egyenlő választójogon nyugszik. A demokráciát népképviseleti, parlamentáris államforma, továbbá a községi önkormányzat valósítja meg. Az államhatalomnak be kell tartania a törvényeket". A király megmaradt államfőnek, azonban csupán reprezentációs feladatai maradtak. Többé nem elnökölhetett a kabinet ülésein; elvették tőle és a parlament (Riksdag) elnökére ruházták át az új miniszterelnök kjelölésénekjogát. A korábbi két kamara helyett egykamarás rendszert léptettek életbe. Egy 1980-as törvény elismerte a nők egyenlő jogát az öröklésre. A svédek ragaszkodnak a politikai rendszer szerves részeként kezelt monarchiához, a VI. Gusztávot követő uralkodó, XVI. Károly Gusztáv (1973-tól) és felesége, Szilvia rendkívül népszerű.

A belpolitikai rendszer legfőbbjellemzője a Szociáldemokrata Párt kormányzásának folyamatossága (1932-1976, 1982-1991). A nem szocialista pártok rövid ideig, 19761982 és 1991-1994 között voltak kormányon. Ezután ismét szociáldemokrata – kisebbségi, illetve koalíciós – kormányzás következett.

A háború utáni két és fél évtizedben a szociáldemokrata Tage Erlander, a nagy múltú lundi egyetem egykori professzora volt a miniszterelnök (1946-1969), egyben pártjának elnöke. 1969-ben átadta a hatalmat legfőbb munkatársának és tanítványának, a fiatal és ambiciózus Olaf Palménak. A szociáldemokraták a parlamentben rendszerint a kommunisták szavazataira is számíthattak. Változások következtek be a polgári pártok vezetésében is.

Az 1986-os csernobili katasztrófa ismét időszerűvé tette az atomenergia felhasználásának kérdését. Ukrajna után éppen Svédországot sújtotta erősen radioaktív csapadék formájában, itt is hatalmas veszteségeket okozva az északon élő lappok rénszarvascsordáinak. A Környezetvédő Párt (1985-után Svédországi Zöldek) iránti rokonszenv erősödött.

A svéd modell

Svédország háború utáni legsikeresebb éveihez tartozik a nagy reformkorszaknak nevezett időszak (1946-1950) és az 1950-es évek végétől az 1970-es évekig tartó gazdasági fellendülés. Ekkor a gazdaság éves növekedési rátája elérte a 3,5, majd 5 százalékot, miközben az ipar szerkezetváltása is gyors léptekkel haladt előre.

E vitathatatlan sikerek birtokában láthatott hozzá a szociáldemokrácia az 1930-as években kidolgozott távlati tervek, a híres svéd modell megvalósításához. Ez nem más, mint a tőkés magántulajdonon alapuló piacgazdaság és az össztársadalmi jólét összekapcsolása erős állami beavatkozással. Az állam – világméretekben is egyik legszigorúbb adóztatással – hatalmas összeget vont el a profitból és ebből fedezte a nagy kiadásokkal járó szociális juttatásokat.

A Szociáldemokrata Párt 1944-ben kidolgozott kompromisszumos programja szakított a régi szocialista terminológiával, s „a kizsákmányolás megszüntetése" helyett a tejes foglalkoztatottságot tette az első helyre és lemondott az államosítás követeléséről. A program az „állami tervezést", az „igazságos elosztást és a magasabb életszínvonalat", s a „nagyobb hatékonyságot és több demokráciát a gazdaságban" feladatait állította előtérbe. Az egyik legfontosabb terület a lakáspolitika volt. A lakásépítést állami hitellel és tőketámogatással kívánták elősegíteni. 1964-től évi 100 ezer lakás építését irányozták elő. A konzervatívok azonban éppen ellenkezőleg, a szabad lakáspiactól várták a helyzet javulását.

Valamennyi párt egyetértett viszont a betegbiztosítás reformjával, a gyermeksegéllyelés az állami alapnyugdíj rendszerével. A betegbiztosítás minden svédországi lakosra kiterjedt. Ehhez kapcsolódott az iskolarendszer reformja. A tanulás kilenc éven át kötelező; az oktatás, a tankönyv, a felszerelés és az iskolai étkeztetés ingyenes. Az 1950-ben bevezetett kilencéves egységes iskolával, valamint az alapfokú oktatás 1962-es átszervezésével az iskolarendszer demokratizálása volt a cél, hogy végleg felszámolják az alsó és a felső rétegek számára létrehozott iskolák esélykülönbségeit. A felsőoktatás is tandíjmentessé lett; az 1990-es évek kezdetén már a svédek egynegyedének volt diplomája. Az egyetemisták később visszafizetendő támogatásokban részesültek.

A nyugdíjrendszer alapjává az állami alapnyugdíjat („népi nyugdíj") tették. Ezt minden 65. életévét betöltött svéd állampolgárnak biztosították. Ritkán tapasztalható viharokat váltott ki a belpolitikában 1956-tól a pótnyugdíj bevezetésére vonatkozó szociáldemokrata törvényjavaslat, amelyet a nagy szakszervezeti szövetség, az LO is támogatott. Végül 1958-ban egyetlen szavazattöbbséggel került elfogadásra a Riksdagban.

A svéd szociálpolitika általánosjellemzője, hogy az 1939-ig érvényes rászorultsági elvet felváltotta a gyakorlat, hogy jövedelmétőlfüggetlenül mindenki részesülhet a különbözőjuttatásokból. A szociáldemokrácia így kívánta elérni az „erős társadalom" megteremtését.

A társadalmi békéhez azonban a tőke és a szakszervezetek nagy ereje miatt intézményesíteni kellett a gyárosok és munkások érdekellentéteinek feloldását. Ezt szolgálta 1938-ban a Svéd Munkaadók Szövetsége és a Svéd Szakszervezeti Tanács (LO) saltsjöbadeni szerződése Az érdekellentétek lehetőség szerint nyílt konfliktusok nélküli megoldására közös munkabizottságot állítottak fel. A munkaerőpiacot 1945 után is ennek szellemében szabályozták. Az összes szociális kiadás az állami költségvetés majdnem 30 százalékát tette ki (1965).

Az egyén jogainak és érdekeinek védelmében kiemelkedő szerepe van az 1809-ig visszanyúló ombudsman intézményének A négy parlamenti ombudsmant a Riksdag választja négy évre, de nincsjoga irányelveket szabni nekik, s tejes önállóságot élveznek. Felügyeletet gyakorolnak a központi és a helyi kormányszervek fölött, kivéve a minisztereket, a parlamenti képviselőket és a helyi kormánytisztviselőket. Az egyik a fogyasztói érdekekre felügyel, a másik a férfiak és a nők közti egyenlő feltételek biztosítását ellenőrzi a munkaerőpiacon és a munkahelyeken. A harmadikaz etnikai diszkrimináció eseteit vizsgája. A negyedik a gyerekek és a fiatalkorúak (18 éves korig) körében segíti ügyük kedvező kimenetelét. A sajtónak is van ombudsmanja, őt azonban – a törvényhozástól tejesen függetlenül – különleges bizottság nevezi ki, feladata az etikai szabályok betartatása.

A szociáldemokrácia számára a felsorolt intézkedések nem egyszerűen a népjólét növelését, hanem a demokrácia kiszélesítését célozták. Ez az ideológia a szolidaritás gyakorlását is feltételezte. Palme írta egyik, 1972-ben Willy Brandthozés Bruno Kreiskyhez intézett levelében: „Egyre inkább az ipari demokrácia fejlődése válik a kulcskérdéssé. Nem hagyhatjuk, hogy a nyerészkedés, a konkurencián alapuló gondolkodásmód döntsön a környezet átalakításáról, a munkahelyek biztonságáról, vagy a technikai fejlődésről".

A külpolitika elvei és gyakorlata

A svéd külpolitikai doktrína alapvetően változatlan maradt 1945 után is: a katonai szövetségektől való távolmaradásra épült. Az ország geopolitikai helyzete azonban – az észak-atlanti térség és a Szovjetunió (Oroszország) között – a minden- i kori kormányokat pártállásra való tekintet nélkül a védelmi képesség fokozására sarkallta. Modern fegyverzettel ellátott hadsereget építettek ki, különösen erős a légierő.

Nemzetközi konfliktusok idején a kormányokat határozott állásfoglalás jellemezte. Nemcsak a kormány, hanem az egész közvélemény hevesen reagált az 1948. februári prágai kommunista hatalomátvételre, a chilei puccsra, a magyar 1956-os felkelésre és a szuezi kalandra. Mindenekelőtt azonban a vietnami háború idején tanúsított svéd kiállás marad emlékezetes; a svédek egy gyenge, védtelen fejlődő ország elleni agressziónak tekintették az Egyesült Államok háborúját. Palme kormánya befogadta az amerikai hadsereg vietnami dezertőrjeit, munkaalkalmat és tanulási lehetőséget biztosítva számukra. Ennek nyomán a két állam kapcsolatai hosszú időre elhidegültek.

A másik világhatalomhoz, a Szovjetunióhoz fűződő viszonyt kezdettől fogva megterhelte két ügy: Raoul Wallenberg eltűnése Magyarországon 1945 elején és a konzervatívok által hevesen támadott kereskedelmi egyezmény ügye. Jóllehet 1945-ben Lengyelországgal, 1946-ban pedig Szovjetunióval kereskedelmi egyezményt kötöttek, a közép- és kelet-európai országokkal lebonyolított külkereskedelmük volumene soha nem haladta meg az 5 százalékot.

Svédország szigorú semlegessége mellett az ENSZ aktív tagja. Békefenntartó alakulatokat küldött a világ számos válságövezetébe. Gazdasági téren egyik alapítója volt az EFTA- nak, majd pedig tagja lett valamennyi európai közösségnek. 1995. január 1-jétől tagja az Európai Uniónak. Rendkívül pozitív a svéd mérleg a fejlődő'országoknak nyújtott anyagi támogatást illetően is.

3.4. Finnország

A második világháborúból vesztesként kikerült országnak két problémával kellett megküzdenie: a menekülő német csapatok által elpusztított északi Lappföld újjáépítésével és az 1944-ben Karjalából az új határ innenső oldalára menekült több mint 400 ezres finn népesség (az összlakosság 12 százaléka) letelepítésével. Az 1945. évi földtörvény értelmében 2,6 millió hektáron 142 ezer új gazdaságot hoztak létre. Így a karjalai finnek családosan, nem pedig táborokban telepedhettek le.

„A külpolitikának meg kell előznie a belpolitikát”

Paasikivi köztársasági elnök a szovjet-finn együttműködést helyezte a külpoliti- i ka középpontjába. Már moszkvai nagykövetsége idején, 1940-ben úgy fogalma! zott, hogy „nemcsak modus vivendire, hanem kölcsönös jó viszonyra kell töre-

kednünk; arra, hogy Oroszország ne csak megtűrje Finnország különleges helyzetét, hanem a legkedvezőbb alternatívának tekintse". Utóda, Kekkonen szerint „keleti politikánk titka abszolút őszinteségünkben rejlik".

A finn külpolitikában évtizedeken át az ún. Paasikivi-Kekkonen-irányvonal érvényesült. Finnország 1948-ban barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződést kötött a Szovjetunióval. A szerződés konzultációkat írt elő a támadás veszélyének megállapítására. A NATO-tól és a Varsói Szerződéstől eltérően azonban a szerződés nem tartalmazott semmiféle automatizmust. A moszkvai vezetés bizalmának megőrzése érdekében Finnország nem fogadta el a Marshall-segélyt. A két Németország kérdését pedig úgy oldotta meg, hogy sokáig egyiket sem ismerte el, majd az 1970-es években mindkettővel egyszerre vette fel a kapcsolatot.

A békeszerződés 300 millió dollár értékű jóvátételi kötelezettséget írtelő, 1938-as világpiaci árakon számítva. Sztálin később beleegyezett abba, hogy az összeget 227 millióra csökkentsék és a kifizetés határidejét két évvel meghosszabbítsák. A jóvátételi szállítások 1945-ben a nemzeti össztermék 6,4 százalékát tették ki, az első években az export 28 százalékát, az 1950-es évek elején 10 százalékát jelentették. Az utolsó kifizetésekre 1952-ben került sor. Azóta a Szovjetunió keményvalutáért vásárolta meg ugyanazokat a termékeket: jégtörő és más, speciális célokat szolgáló hajókat, gépi felszereléseket, faárukat és papírt. Cserében Finnország olajat és nyersanyagokat importált a Szovjetunióból.

A finn-szovjet kapcsolatokban mérföldkőnek bizonyult aporkkalai támaszpont visszaadása Finnországnak (1955). Megszűnt a fenyegetettségnek az állandó szovjet katonai jelenlét által kiváltott érzése, a „feltételes szabadság" hangulata.

A nemzetközi politikában meghonosodott a „finnesítés”fogalma. Ezzel azt a folyamatot kívántákjelölni, amelynek során egy katonai nagyhatalom politikailag a maga hatókörébevon egy államot, anélkül hogy az elvesztené a függetlenségét, de a gyakorlatban erősen korlátozva külpolitikai mozgásszabadságát. Egyúttal Finnország részéről a népi demokratikus fejlődés alternatívájának elutasítását is jelentette. Kekkonen „groteszknek" minősítve visszautasította a fogalom használatát. Szerinte 1945 után egyedül a két szomszédos ország közti jó viszony kialakítása és elmélyítése felelt meg a finn nemzeti érdekeknek. A különleges helyzet

nem akadályozta Finnországot abban, hogy tartós kapcsolatokat építsen ki Nyugat-Európa országaival és az Egyesült Államokkal. A finn kormányok fokozatosan csatlakoztak valamennyijelentős nemzetközi gazdasági szervezethez, s az EFTA alapító tagjai voltak; 1995 óta az ország Európai Unió tagállama.

A Kelethez és Nyugathoz való egyidejű igazodás ellenére a finn külpolitikában az „északi identitás" tudata nem szűnt meg hatni, s a skandináv államközösséghez tartozás hatékony együttműködésben nyilvánul meg.

A finnek nemzeti büszkeségének egyik forrása, hogy országuk az egyetlen Európában, amelyet katonai veresége ellenére 1945 után nem szállt meg idegen hatalom. A hidegháború éveiben is meg tudta védelmezni következetes semlegességipolitikáját. Büszkeségük tovább nőtt 1952-ben, a helsinki olimpia megrendezésével. Lélektanilag ennél is többet jelentett az 1975-ben Helsinkiben megrendezett európai biztonsági és együttműködési értekezlet záróokmányának elfogadása. A „helsinki folyamatban" – az enyhülés és az együttműködés új útjainak keresésében – saját sikerüket látták. Így a realitások gondos számbavételével, az óvatosság és a megfontoltság révén az országnak sikerült megőriznie szuverenitását és demokratikus belső rendjét is.

Gazdaság: „zöld arany” és a „nemzetközivé válás” szükséglete

A finn gazdasági fejlődés földrajzi és demográfiai tényezői nem a legkedvezőbbek. Az éghajlat és a talajminőség mostohasága hátrányosan befolyásosa a földművelést. Az ország szegény ásványi kincsekben. A hatalmas területhez képest alacsony a lakosság létszáma (1995-ben 5,1 millió). A születések számát tekintve Finnország világméretekben az egyik legutolsó helyet foglalja el. A közelmúltig a finn nemzetgazdaság alapja a „zöld arany", az erdők végtelen folyama volt. A második világháború után éppen a fafeldolgozás lett a fellendülés fő motorjává, az erdőgazdálkodás megőrizte vezető szerepét. Szerkezetváltás következtében a finn ipar átállt jó minőségű nyomó- és írópapírok gyártására, e termékek világkereskedelmének 25 százalékát az 1990-es években már Finnország bonyolította le. A legjobb papíripari gépeket is finn üzemek gyártották.

Finnország az 1980-as évekre a legfejlettebb ipari országok sorába emelkedett. A növekvő jólét, az egészségügyi ellátás tökéletesedése folytán sikerült leszorítani a csecsemőhalandóságot.

„A szűk otthoni piac ördögi körében" forgó Finnország gazdasága azonban nagyon sebezhető. Rendkívüli mértékben rá van utalva a külső piacokra, másrészt pedig nyitottsága miatt azok változásainak is erősen ki van téve. Arégijelszó: „exportálni vagy elveszni" olyképpen alakultát, hogy „nemzetközivé válni, vagy elpusztulni". Ez magyarázta 1990-ben a súlyos válságot, amikor a bruttó nemzeti össztermék 14 százalékkal csökkent. Bankok, biztosítóintézetek és egész társadalombiztosítási rendszerek kerültek válságba. Az 1980-as évek „fogyasztói hisztériája" után az országban ismét megjelent a szegénység, nőtt a távolság ajómódúak és a szegények között.

Belpolitika: „az instabil és rövid életű kormányok országa”

Az 1945 utáni belpolitikai életet a határozott balratolódás jellemezte. A Finnország Kommunista Pártja kezdeményezésére 1944 szeptemberében létrehozott Finn Népi Demokratikus Unió képviselői 1948-ig részt vettek a kormányzásban. A parlamentben a három nagy párt: a Szociáldemokrata Párt (1948-ig : szintén kormányon volt), az Agrárpárt (1966-tól Centrumpárt) és a Kommunista Párt vezető szerepe érvényesült. A konzervatív eszméket a Nemzeti Koalíciós Párt képviselte. A Finn Keresztény Liga (a finnek kb. 90 százaléka a lutheránus egyházhoz tartozik) csak 1970 óta vett részt önálló pártként a választásokon. A Svéd Néppárt képviselte a 20. században egyre fogyó svéd nyelvű népességet.

Az 1960-as években, a nagy társadalmi változások idején a pártrendszer isjelentősen átalakult: 1966-ban létrejött a Liberális Párt és a Finnországi Kisparasztok Pártja. Az 1966-os választásokon a baloldal győzelme fordulópontot eredményezett a belpolitikában. A Szociáldemokrata Párt, a Centrumpárt és a Finn Népi Demokratikus Unió alakított koalíciós kormányt a szociáldemokrata Rafael Paasio vezetésével. Az ország belső nyugtalanságához 1968-ban hozzájárultak a helsinki egyetemisták mozgalmai, akik az egyetemek demokratizálását követelték. A szociáldemokrata kormányzás az 1970- 1980-as években is folytatódott. A finn politika „erős emberének" bizonyult Kalevi Sorsa négyszer volt az ország miniszterelnöke. Az 1987-es választásokon újra fordulat következett be: az 1966 óta ellenzékben lévő Nemzeti Koalíciós Párt szerezte mega második helyet a Szociáldemokrata Párt mögött, s e két párt alakított kormányt a Svéd Néppárt bevonásával. 1995-től ismét szociáldemokrata kormányzás következett.

A köztársasági elnökök az elnöki hatalom más-más felfogását képviselték. Amikor Paasikivi 1956-ban visszavonult a politikai életből, vele egy jelentős nemzedék utolsó nagy képviselője távozott, akinek nagy érdemei voltak Finnország függetlenségének ki-

vívásában és megóvásában, és aki legfőbb feladatát a később róla elnevezett külpolitikai irányvonal megvalósításában látta. Utóda, az Agrárpárthoz (később Centrumpárt) tartozó Urho Kekkonen elődjénél jobban ismerte a belpolitika mozgatórugóit. Véleménye szerint Finnország „az instabil és rövid életű kormányok országa", ezért az államfő legfőbb kötelessége a folyamatosság megőrzése. A szociáldemokrata Mauno Koivisto elnök (1982-1994) más stílust képviselt. Az volt a felfogása, hogy nincs szükség az elnök erélyes beavatkozására a napi politikába. Hagynia kell, hogy az ügyek a szokásos parlamenti ejárás szabályai szerint maguktól oldódjanak meg. Azt sem ellenezte volna, ha alkotmánymódosítással korlátozzák az államelnök szerzett jogait. A következő periódusban azonban nem indult harcba az elnöki székért; a választáson a szintén szociáldemokrata Martti Antisaarit támogatta, aki el is nyerte a tisztséget (1994-2000). Öt a szintén szociáldemokrata T. K. Halonen követte.

Sajátos, Nyugat-Európában nehezen elképzelhető kormányképlet jött létre az 1995-ösparlamenti választás után. A szociáldemokraták (SPD) a szavazatok 28,3 százalékát szerezték meg. A kormányt Paavo Lipponen, az SPD elnöke alakította meg. Az EU-csatlakozásnak az agrárszektort érintő következményei miatt azonban a Centrumpárt nem vállalta az együttműködést. Így ún. szivárványkoalíció alakult az SPD, a Koalíciós Párt, a Baloldali Szövetség, a Svéd Néppárt és a Zöldek részvételével. A kormány egyik legfőbb céját a munkanélküliség, illetve a szociális megszorítások nyomán keletkező növekvő társadalmi esélyegyenlőtlenség enyhítésében jelölte meg. 1999-ben továbbra is kormányon maradt.

3.5. Izland

Az Atlanti-óceán északi részén, a Feröer szigetek és Grönland között elterülő, 103 ezer km^2 kiterjedésű szigetországban valamivel több, mint 250 ezer ember él. A vulkánjairól és állandóan működő gejzírjeiről híres sziget felületének 12 százalékátjégmezők borítják. Erdők és ásványkincsek úgyszólván nincsenek. Külterjes állattenyésztés alakult ki; fejlett halászata, ideértve a bálnavadászatot is. Az elektromos energia több mint 90 százalékát a vízerőből és a gejzírek geotermikus energiájából nyerik.

Az izlandi gazdaság fő problémája a külső'piacoktól való függés. Szinte mindent importálnia kellett. Az 1973-1974-es és az 1978-1979-es olajválság még inkább felszínre hozta gazdasági életének sebezhetőségét.

Izland csatlakozott az ENSZ-hez (1946), majd a NATO-hoz (1949). Az Egyesült Államokkal 1951-ben aláírt katonai szerződés keretében Keflavikban amerikai légi bázis épült. Némi ellensúlyként 1953-ban a szigetország kereskedelmi megállapodást kötött a Szovjetunióval hal és kőolaj cseréjéről.

Nemzetközi horderejű döntésnek bizonyultak az althing (törvényhozó gyűlés) határozatai az izlandi felségvizek határának kiterjesztéséről (1975: 200 tengeri mérföldre). Amíg a szovjet, lengyel, nyugatnémet, dán és francia halászhajók elfogadták halászati zónáik csökkentését, a brit királyi haditengerészet egységei az angol halászok védelmére siettek. E konfliktus eredménye volt a két ország három „tőkehalháborúja”.

A négy jelentős politikai párt élén a Függetlenségi Párt áll, amelyet konzervatív és liberális csoportok alkotnak. A régi Agrárpártból alakult Haladó Párt radikális polgári párt. A Népi Szövetség marxista szocialistákból és kommunistákból tevődikössze. ASzociálde- mokrata Párt a skandináv országok hagyományos munkáspártjainak szerepét tölti be.

4. DÉL-EURÓPA ORSZÁGAI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

4.1. Olaszország – Horváth jenő

4.1.1. Az olasz köztársaság és a többpárti demokrácia születése (1945-1948)

Olaszország a világháborúban a fasiszta koalíció egyik nagyhatalma volt; legyőzetve, megszállva, szuverenitását elveszítve került ki a világháborúból. Az olasz királyi kormány már 1943 őszén kivált ugyan a háborúból, fegyverszünetet kötött a szövetségesekkel, hadat üzent a hitlerista Németországnak, és Olaszországban – Németországtól és Japántól eltérően -1943 őszétől jelentős ellenállás és fegyveres partizánmozgalom is

kialakult, jelentősen hozzájárulva az ország felszabadulásához. Olaszország mégsem kerülhette el a legyőzöttek sorsát, és csak az 1947. februári párizsi békeszerződést követően nyerte vissza szuverenitását. Addig rendezetlen volt nemzetközi státusza; belpolitika- ilag pedig 1948. április 18-ig, az első parlament megválasztásáig tartott az átmeneti állapot.

Pártviszonyok és az antifasiszta nemzeti egységfront

A fasiszta diktatúra által illegalitásba és emigrációba szorított pártok 1942- 1943-ban kezdtek újjászerveződni, s mindegyikük többpárti demokráciát akart az egypárti diktatúra helyett. Vetélkedéseik ellenére a legjelentősebb antifasiszta pártok – a kommunistától a liberálisig – az ellenállásban és a felszabadulás után is együttműködtek egymással: 1944 tavaszán nemzeti egységkormányt alakítottak, és elhatározták, hogy legalább a békeszerződés aláírásáig megőrzik az egységüket. Kezdettől három nagy párt mutatkozott a legerősebbnek: a Kereszténydemokrata Párt (Democrazia Cristiana – DC), az Olasz Kommunista Párt – OKP (Partito Communista Italiano – PCI) és a PSIUP (a szocialista párt).

ADC1945 végére hatalmas tömegpárttá szerveződött, szervezetei szinte az ország egész területét behálózták. Kiépülésében óriási szerepe volt az egyház támogatásának. Szervezői és vezetői (első embere Alcide de Gasperi) osztályok közötti/fölötti pártot teremtettek, amely képes volt egymástól eltérő érdekű, különböző társadalmi rétegeket képviselni. A kereszténydemokrata tömböt a katolicizmus fogta össze, amelyből a politikában elsősorban az egyház szociális, s nem vallási tanításai érvényesültek.

Az OKP is tömegpártként jelent meg mára 1945-ben. Arégi illegális párthoz képest tejesen újjászületett. A materialista világnézet nem volt már a párttagság abszolút feltétele; az új párt a nemzetköziség mellett a nemzeti elkötelezettséget is vallotta. Fő szerepet vállalt a fasizmus és a németek elleni harcban; centralizált,jól irányított szervezetet épített ki, s koncepciózus stratégiája és rugalmas taktikája volt. Tehetséges, tapasztalt, nemzetközileg is ismert vezetőkkel (Palmiro Togliatti, Luigi Longo, Giuseppe di Vittorio) és számos fiatal, önzetlen aktivistával rendelkezett.

A szocialista párt nem tudott ennyire megújulni. Vezetői nem is tartották ezt fontosnak, mert úgy érezték, hogy a diktatúra bukása után elsősorban nekik van joguk az ország vezetéséhez. A párt szorosan együttműködött a kommunista párttal. A régi szocialista tradíciókat folytatta azzal is, hogy „egyenesen beszélt", „nem taktikázott". Egyértelműen antiklerikális párt volt. Szervezetileg is a régi felfogásban működött: a pártban irányzatok, frakciók vetélkedtek, ami magában hordta szakadások lehetőségét.

A nagy múltú Olasz Liberális Párt, a Risorgimentótól a fasizmusig tartó korszak kormányzó pártja mintha „a naftalinból lépett volna elő": nem változtatott eszméin, szervezeti elvein, a párt elitje is szinte teljesen a prefasiszta korszak politikusaiból állt. Kezdetben mégis „túlreprezentált" volt a nemzeti egységkormányokban, hiszen nagy tekintélyű, világszerte ismert vezetői (Benedetto Croce, Vittorio Emanuele Orlando, Francesco Saverio Nitti) voltak.

A polgári radikális pártok a felszabadulás után nem tudtak igazán lábra kapni: kis párt maradt a régi, nagy hagyományú Olasz Republikánus Párt, de az emigrációban és az ellenállásban született, a szocializmus felé orientálódó, új baloldali-liberális párt, az Akciópárt is.

A felszabadulás hónapjaiban szinte tejesen megújult az olasz politikai osztály. Az ország irányítását antifasiszta pártok vették át, a fasiszta politikusokat egyik napról a másikra „leírták", s egy időre illegalitásba szorultak. Megszületett azonban egy különös, monarchista és populista tiltakozó mozgalom, a Uomo Qualunque (jelentése: akárki, az utca embere, az átlagember), amely ellenzett minden – főleg progresszív – eszmét. Valamennyi szélsőjobboldali erő – a fasiszta csoportokkal együtt – e mögé bújva igyekezett visszatérni a politikai életbe.

Népszavazás az államformáról és az alkotmányozó gyűlés megválasztása (1946)

Az 1946. június 2-i népszavazás a köztársaság győzelmét hozta királyság ellenében. A győzelem azonban nem volt elsöprő erejű: 12,7 millió (54,2 százalék) szavazatot adtak le a köztársaságra, 10,7 millió monarchista szavazó (45,8 százalék) ellenében. Újra kitűnt az ország regionális megosztottsága: Észak-Olaszor- szág határozottan a köztársaság, Dél-Olaszország pedig a monarchia mellett szavazott. A köztársaság győzelme a baloldal sikere volt, fontos lépés az ország politikai intézményrendszerének modernizációja felé.

A szintén június 2-án megtartott alkotmányozó gyűlési választáson aDC végzett az első helyen. A szocialista párta második, a kommunista a harmadik legnagyobb párt lett; képvi- selethezjutottaka liberálisok, a Uomo Qualunque, az Olasz Republikánus Párt, a Szabadság Nemzeti Blokkja elnevezésű tömörülés, s az Akciópárt. A

kisebb listák 13 helyet nyertek az alkotmányozó gyűlésben. Az alkotmányozó gyűlés legfontosabb feladata az volt, hogy megszerkessze a fasizmus romjain megszületett köztársaság alkotmányát, amely 1948. január 1-jén lépett hatályba.

A békeszerződés

A győztesek és Olaszország meghatalmazottjai 1947. február 10-én írták alá a békeszerződést. Olaszország Jugoszláviajavára elvesztette Venezia Giulia egy részét, Isztriát, Fiumét és Zárát. A „trieszti kérdést" pedig a győztesek átmenetileg a Trieszti Szabad Terület felállításával „oldották meg". Ausztria felé maradt a Brenner-határ (a dél-tiroli németek autonómiájának biztosításával). Olaszország Franciaország javára kénytelen volt elfogadni az Alpokban egyjelentéktelen mértékű határmódosítást. Görögország javára elvesztette Rodoszt és a Dodekániszosz szigeteket, visszaállt Albánia szuverenitása. Független államnak ismerte el Etiópiát, amely annektálta a korábbi olasz gyarmatot, Eritreát is. Az elvesztett gyarmatok (Líbia, Szomália) további sorsáról később az ENSZ döntött. A békeszerződés megszabta Olaszország jóvátételi kötelezettségeit is. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia nem kértjóvátételt, ellenben Olaszország kénytelen volt jelentős összegű kártérítést fizetni a Szovjetuniónak, Jugoszláviának, Görögországnak és Etiópiának. A békeszerződésben a szövetségesek korlátozták az olasz hadsereg létszámát és fegyverzetét. Az olasz fegyveres erők létszámát 250 000 főre kellett csökkenteni. Megtiltották, hogy az olasz hadseregnek nehéztüzérsége, bombázó repülőgépei, atomfegyverei legyenek. A flottát a szövetségesek szétosztották egymás között.

A békeszerződés aláírásának napján tiltakozásul egész Olaszországban tíz percre megállt az élet. Másnap Carlo Sforza külügyminiszter jegyzékben követelte a békeszerződés revízióját. Az olasz politikusok és diplomaták persze tudták, hogy akkor nem lehetettjobb szerződést elérni. Az volt a legfontosabb, hogy akár ilyen áron is, de lezárják a háborút, s hogy a győztesekkel kötött béke váltsa fel a feltétel nélküli kapituláción alapuló fegyverszünetet.

A hidegháború kibontakozását jelezte az ún. Truman-doktrína, amely a Földközi-tenger keleti medencéjére vonatkozott, így érintette Olaszországot is. A belpolitika legjelentősebb eseménye a kommunisták és a szocialisták kormányból való kizárása, az antifasiszta együttkormányzás felbontása volt.

A békeszerződés aláírását követően Olaszország gyors ütemben elindult a teljes szuverenitás visszanyeréséhez vezető úton. 1947. március 15-én csatlakozhatott az 1944-ben Bretton Woodsban meghirdetett új nemzetközi gazdasági és pénzügyi rendszerhez. 1947.júliusban az olasz delegáció megjelenhetett Párizsban, a Marshall-tervet előkészítő konferencián. Miután 1947júliusában az alkotmányozó gyűlés elfogadta a békeszerződést, az augusztus 14-i amerikai-olasz megállapodás már részben módosította is a békeszerződés egyes klauzuláit. Az Egyesült Államok visszaadta a területén zárolt olasz javakat, s az elkobzott olasz flottát is. December 15-én a szövetséges megszálló csapatok utolsó katonái is elhagyták Olaszország területét (kivéve a Trieszti Szabad Terület A-zó- náját); az ország csaknem tejes szuverenitását visszanyerte.

4.1.2. Az első köztársaság: a „tökéletlen kétpártrendszer” (1948-1993)

Az 1948. áprilisi parlamenti választás

A győztes szövetséges hatalmak együttműködésének felbomlása és a hidegháború kialakulása nem maradt hatás nélkül Olaszországban sem. Az olaszoknak is dönteniük kellett, hogy nyugat vagy kelet felé orientálódnak. A döntő fontos: ságú 1948. április 18-i parlamenti választásra a versengő felek két táborba tömörültek: a DC választási szövetséget kötött a szocialista pártból jobb felé kivált, Giuseppe Saragat vezette szociáldemokrata párttal és a republikánus párttal; velük szemben pedig létrejött a kommunista-szocialista Népi Demokratikus Front.

A rendkívül feszült politikai légkörben lezajlott választás a kereszténydemokraták elsöprő' győzelmével végződött. A DC 12,7 millió szavazattal (48,5 százalék), megszerezte a képviselőházi mandátumok abszolút többségét. A Népi Demokratikus Front 8,1 millió szavazatot kapott (31 százalék). A DC-tőljobbra, illetve balra álló kisebb közbülső erők közül az Olasz Szociáldemokrata Párt 7,1, az Olasz Republikánus Párt 2,5 százalékot kapott. A Nemzeti Blokk (a liberálisok és az Uomo Qualunque frontja) 3 százalékot szerzett. Az ókonzervatív és szélsőjobboldali szervezetek a szavazatok 5,3 százalékát szerezték meg.

A „hideg- (polgár)háború” (1948-1953)

Az 1948. április 18-i választás monopolhelyzetet teremtett a DC számára. De Gasperi mégis szembeszállt azzal, hogy tiszta kereszténydemokrata kormányt hozzon létre. 1948. májusában a centrizmusjegyében alakította meg az ötödik kormányát a szociáldemokrata, republikánus és a liberális párt bevonásával.

A választási küzdelemben felhalmozódott összes feszültség 1948. július 14-én robbant ki, amikor egy diák a képviselőház kjáratánál életveszélyesen megsebesítette Togliattit. A kommunistavezető, mielőtt elvesztette eszméletét, nyugalomra intette a társait. A merénylet hírére több helyen spontán felkelés robbant ki, sokan utcai tömegtüntetésen követelték a fegyveres felkelést. Az OKP vezetése és a kormány igyekezett ellenőrzése alatt tartani a tömegeket, de mégis 16-an haltak meg az összecsapásokban, s kétszázan megsebesültek. A merénylet nyomán rendkívül megnőtt Togliatti népszerűsége.

Az ezt követő napokban az olasz kommunista vezetők egyértelművé tették ugyan, hogy Olaszországban nincs forradalmi helyzet, azonban nem zárták ki teljesen, hogy a nemzetközi feltételek bizonyos alakulása esetén akár fegyveres erőpróbára is sor kerülhet. Akkoriban ugyanis (a berlini blokád hónapjaiban) az olasz baloldal vezetői és a baloldali tömegek úgy érezték, hogy egy hamarosan bekövetkező világháború előtti időszakban élnek. Az NATO létrehozása eközben a korábbinál isjobban elsötétítette a kommunista mozgalom európai előretörésének kilátását. 1949 tavaszán alapító tagként Olaszország is csatlakozott a nyugati katonai szövetséghez. Így az olasz baloldal előtt végleg elzárult a forradalmi út lehetősége: gyakorlatilag lehetetlenné vált a kommunista hatalomátvétel.

A belpolitikai küzdelem azonban csöppet sem enyhült. 1949-ben harciassá váltak a parasztmozgalmak, különösen Dél-Olaszországban. A nagybirtokosok ugyanis a baloldal választási veresége láttán ellentámadásba lendültek. A föld nélküli szegényparasztok – e harcok főszereplői – még 1945-1948-ban elfoglalták a nagybirtokok műveletlenül hagyott területeit. Az ellenük kivezényelt rendőrség brutalitása még a kormánypárti közvélemény egy részében is felháborodást váltott ki. Akkoriban Olaszországban a rendőrség még gyakran a tömeg közé lőtt (1948-ban 16,1949-ben 15,1950-ben 17 tüntetőt ölt meg a rendőrség). A számok is érzékeltetik a társadalmi feszültségek nagyságát az akkori Itáliában. A baloldal reakciós államcsínykísérlettől félt, ajobboldal pedig attól, hogy a baloldal erőszakos forradalomra készül. A kölcsönös gyanakvás légkörében csorbultak az alkotmány egyes alapelvei és a szellemisége is. Nem érvényesültek tejesen az egyéni szabadságjogok, erős megkülönböztetéseket alkalmaztak a kommunistákkal és a szocialistákkal szemben az élet számos területén, mindenekelőtt az államigazgatásban és a köztulajdonban levő vállalatoknál. Az olasz társadalom, az állami élet és a mindennapok is telítődtek a „hideg(polgár)háború" elemeivel.

A centrista kormányzás éveit azonban mégiscsak a gazdasági növekedés elindulása és a gazdasági és társadalmi modernizáció elindításajellemezte. Lassan és nehézkesen, de elkezdődött a műveletlenül hagyott dél-olaszországi nagybirtokok egy részének a parasztok kezére adása, állami támogatással nagy lakásépítési program indult, s az állam növekvő gazdasági szerepvállalása jegyében megalapították az ENI elnevezésű nagy állami holdingot (energiatermelés és -elosztás), felállították a Cassa per il Mezzogiornót, a Dél-Olaszország fejlesztését szolgáló pénzintézetet. Az arányosabb közteherviselésre való törekvés jegyében adóreform indult, s megkezdődött az európai integráció felé való haladás is.

A gazdasági csoda

Olaszországban 1948 végére helyreállították a gazdaságot, a termelés elérte a világháború előtti szintet, s stabilizálták a lírát is. 1949-1950-ben már lassú növekedés mutatkozott, s kialakultak a továbblépés feltételei. Az olasz gazdaság és társadalom akkoriban még hagyományos szerkezetű volt. A mezőgazdaság állította elő a nemzeti össztermék 20 százalékát, s a foglalkoztatottak több mint egyharmada dolgozott ebben az ágazatban. A legkevésbé iparosodott dél-olaszországi tartományokban az ipari munkások aránya még az 5 százalékot sem érte el. A hivatalosan regisztrált munkanélküliek száma meghaladta a kétmilliót.

1953-ban az olasz társadalom még messze állt a bőség társadalmától. Az olasz családok többségének jövedelme sokkal alacsonyabb volt, mint a fejlett ipari országokbanélőké. Az 1950-es évek mégis az ipari társadalommá válás időszaka volt. A termelés és a foglalkoztatás szerkezete teljesen átalakult. 1962-re a foglalkoztatottaknak már csak a 27 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban, az iparban foglalkoztatottak aránya 40, a szolgáltatásban foglalkoztatottaké pedig 32 százalékra emelkedett. A mezőgazdaság is fejlődött, bár ellentmondásosan. Olaszország össztermelése 1952-1962 között átlagban évi 7-8 százalékkal növekedett. Ilyen ütemű növekedést a fejlett világban akkor csak az NSZK és Japán tudott felmutatni. Az ipari termelés még gyorsabban, évente 10-13 százalékkal nőtt. Joggal lehet beszélni „olasz gazdasági csodáról", amelynek során nagymértékben csökkent Olaszországnak a világ legfejlettebb országaihoz viszonyított lemaradása. Itália kezdett közeledni a legfejlettebb országok csoportjához.

Az ország nemzetközi helyzetének változása

A koreai fegyverszünet, a genfi tárgyalások, a keleti és a nyugati blokkhoz tartozó országok közötti első két- és többoldalú szerződései a hidegháború leghidegebb évei utáni olvadástjelezték. Olaszország vonatkozásában ennek egyik első jele a trieszti kérdésben létrejött megegyezés volt. 1954. október 10-én – egy olasz- jugoszláv összeütközéssel fenyegető konfliktus után – Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, Olaszország és Jugoszlávia megállapodásának értelmében megszüntették a trieszti zónák katonai megszállását. Az olasz lakosságú A-zónát Olaszországhoz, a délszláv lakosságú B-zónát pedig Jugoszláviához csatolták.

Az enyhülésjegyében oldódott meg OlaszországENSZ-bevalófelvétele (1955) is, amely jelezte, hogy az ország nemzetközijogai tejes mértékben helyreálltak. Az ország külpolitikájának fő pillére továbbra is a NATO-hoz ragaszkodás maradt.

Egyre fontosabbá vált az olasz külpolitika másik fő pillére is, az európai integráció. Olaszországnak ebben a folyamatban játszott szerepét tükrözte, hogy a már létező Montánunió mellett a két új közösség (az Európai Gazdasági Közösség és az Euratom) alapító szerződéseit Rómában írták alá (1957. március 25.).

A középbal kormányzás feltételeinek kialakulása

1959 tavaszán Aldo Moro lett a kereszténydemokrata párt főtitkára, aki realista, kompromisszumos megoldásokat keresett. Tudomásul vette, hogy tervezett reformjai támogatásához meg kell nyernie a DC frakcióinak támogatását. Moro az állam gazdasági és szociális szerepvállalásának növelését kívánta, a magántőkével és a konzervatív liberális erőkkel való frontális ütközés nélkül, s nem gondolta, hogy a kereszténydemokraták akár egyedül is boldogíthatnák az olaszokat. Ellenkezőleg: az olasz társadalom laicizálódása láttán sürgősnek tartotta a centrista kormányforma felváltását a középbal formával, vagyis a nyitást a baloldal, a szocialisták felé. 1962 májusában már kereszténydemokrata-szocialista összefogással választották meg a szociáldemokrata Giuseppe Saragatot az Olasz Köztársaság elnökének. A szerves középbal kormányzás kialakulása felé való áttörést az is segítette, hogy helyi önkormányzati szinten sok helyütt már realitássá vált a középbal formáció, olyan nagy városokban is, mint Milánó, Genova, Firenze és Velence.

A kereszténydemokrata-szocialista találkozás természetesen együttjárt a hatalom újraosztásával. A középbal koalícióval Moro hosszabb távra is szerette volna biztosítani a DC hatalmi pozícióit, a szocialisták pedig a kormányba való belépésükkel – ahogy Pietro Nenni, a párt vezetője fogalmazott-végre beakartakjutni az „állam parancsnoki termébe", hozzáférni az „irányító gombokhoz és kapcsolókhoz". Nenni és a szocialisták magától értetődően úgy szerették volna „nyomogatni a gombokat", hogy az olasz gazdaság és társadalom a demokrácia kiszélesedése és „szocialista irányú átalakulása"felé haladjon. Ez utóbbi az Olasz Szocialista Párt szóhasználatában akkor már a „demokratikus szocializmust”, a szociáldemokrata jóléti társadalom megteremtésének célkitűzését jelentette. A középbal formula magában hordta a kereszténydemokraták és a szocialisták közös törekvését is, hogy az Olasz Kommunista Pártot „a terméketlen ellenzékiség gettójába" zárják.

A kereszténydemokrata-szocialista találkozáshoz időközben kedvező nemzetközi feltételek alakultak ki. A kubai rakétaválság (1962) megoldása után hosszabb enyhülési szakasz kezdődött a kelet-nyugati kapcsolatokban. VI. Pál pápa nem ellenezte a középbal kormányzást. 1963júliusában pedig Kennedy elnök rövid római látogatása aztjelezte, hogy az Egyesült Államok részéről is leomlóban vannak az olasz szocialistákkal szembeni előítéletek.

Az első középbal kormányok

Az első szerves középbal kormány 1963 decemberében, Moro miniszterelnökségével alakult meg: kereszténydemokrata, szocialista, szociáldemokrata és köztársaságpárti miniszterekkel. A kormány jelentős parlamenti többségre támaszkodhatott. Programjában az elektromos ipar már 1962-ben végrehajtott államosítása után további reformokat ígért, az urbanisztikai reform végigvitelét, s az 1962-ben elkezdett oktatási reform folytatását. A program végrehajtását nehezítette, hogy 1964-ben romlani kezdett a gazdasági helyzet, a nemzeti össztermék növekedése lassult. A növekedés azonban a következő években újabb lendületet vett: 1966 és 1969 között évi 6-7 százalékkal.

Az átmeneti lassulás mégis rosszkedvűvé tette az embereket. A reálbér érezhető növekedése sem tudta ellensúlyozni a dolgozókjelentős részének elégedetlenségét, amely a modern munkaszervezési módszerek bevezetése, a futószalagok melletti munka egyhangúsága miatt alakult ki. A nagyvárosok lakosságának robbanásszerű növekedése nyomán romlottak a közlekedési és a lakásviszonyok is, hiányoztak a szociális

intézmények. A szakszervezetek már nemcsak nagyobb béreket, hanem egyre inkább jobb munkakörülményeket követeltek.

Az 1968-as diáklázadás

A meglévő állapotok elleni tömeges tiltakozás mégsem a munkásság, hanem a diákok soraiban robbant ki 1968-ban. A diákmozgalom átfogó nyugat-európai jelenség volt. A mozgalom fellángolásának egyik forrása Olaszországban is az ■ egyetemi hallgatók számának rohamos növekedése volt. Az 1960-as évek közepétől azonban a beiratkozott hallgatóknak több mint a fele nem tudta befejezni az egyetemet. Az egyetemek felszereltsége szegényes és korszerűtlen volt, kevés volt a könyvtár; a hallgatók számának gyors növekedésével egyáltalán nem tartott lépést az oktatóké. Az egyetemeken megszűntek a szemináriumok, szinte csak az előadás és a vizsga maradt – a diákok akkori szóhasználatával – az egyetemeken futószalag-rendszerű diplomástermelés folyt.

A diákmozgalom a Milánói Katolikus Egyetemen 1967. november és 1968. január közötti megmozdulásokkal kezdődött, majd 1968 tavaszán minden egyetemre átterjedt. A diákok barikádokat emeltek, rendszeressé váltak összecsapásaik a rendőrökkel. A mozgalom eszmeileg is radikalizálódott. Nemcsak a szegényebb diákok tömegei elégedetlenkedtek; a felső középosztályból érkezett egyetemisták elégedetlensége azonban inkább a gazdasági és a politikai elit generációs cseréjének kilátástalanságából eredt.

Miközben a diákmozgalom kapcsolatokat keresett a világ nagy eszmei áramlataival, s főként a többi ország diákmozgalmaival, politikai síkon tejesen magába zárkózott. A diákmozgalom baloldalinak, sőt marxistának nyilvánította magát, elutasította azonban a

kommunista vagy a szocialista párttal való együttműködést. Kezdettől fogva egyértelműen elhatárolódott a Szovjetuniótól és a „megvalósult szocializmus" valamennyi mo- deljétől. Később a diákok egy része elfogadta a kínai kommunista modellt, azon az alapon, hogy Kína nem vesz részt „a békés egymás mellett élés nevű játékban", hanem „a harmadik világ proletariátusa" mellett, a „feketék" oldalán áll.

A mozgalom 1968 végére lecsendesedett. Tejesen azonban nem szűnt meg; egyes szélsőséges irányzatai zárt, kisebb mozgalmakká alakultak. (Némelyiktől közvetlen csatornák vezettek a terrorizmushoz.) Sokkal hosszabb távú és szélesebb körű volt a diákmozgalom azon hatása, hogy 1968 diákjai, a következő évtizedek értelmiségeként magával hozta a társadalmi problémák iránti érzékenységet, a mindent kritikával fogadó magatartást.

Az 1969-es forró ősz

1969 főszereplői már a munkások voltak. A forró ősz a vasmunkások szeptemberi országos sztrájkjával kezdődött. Majd a sztrájk minden irányban kiszélesedett, tömegmegmozdulásokhoz vezetett, amelyek gyakran a rendőrséggel való összecsapásokba torkolltak. Különösen éles harc alakult ki azokban a gyárakban, ahol a szélsőbaloldal befolyása erősebben érvényesült. Milánóban és más északi nagyvárosokban a diákmozgalom egyes irányzatai kapcsolatot találtak a legnagyobb üzemekben dolgozó, Dél-Olaszországból érkezett munkásfiatalokkal, akik nem találták helyüket a nagyvárosokban. Maoista, „marxista-leninista" „forradalmi" csoportokat, új „forradalmi" szakszervezeteket szerveztek, újságokat, folyóiratokat alapítottak. Hogy megkülönböztessék magukat a hagyományos baloldaltól, „új baloldalnak" nevezték magukat. A fő erőt azonban a hagyományos munkásszervezetekjelentették, amelyek 1969-1970-ben többjelentős reformot kényszerítettek ki.

Szociális téren a legnagyobb eredmény a dolgozók jogait összefoglaló statútum törvénybe iktatása volt. Szintén kiemelkedő jelentőségű volt a tartományi önkormányzati rendszer felállítása és a népszavazás intézményének a bevezetése.

A gazdasági növekedés megtorpanása, az „ólomévek”

Az 1960-1970-es évek fordulójával véget ért Olaszországban a rohamos gazdasági növekedés, majd 1971-től a nemzetközi pénzügyi válság kirobbanásával és 1973-tól a kőolaj árának többszörösére emelkedésével egyenesen válságjelenségek mutatkoztak. Az olasz gazdaság összetett módon reagált a világgazdasági kihívásokra. A legfeltűnőbb következmény az infláció növekedése volt. 1970- 1972-ben az infláció évi 5 százalék körül mozgott, míg 1980-ban elérte a 21 százalékot.

Az iparban – egy nehéz időszakot leszámítva – 1976-ban már növekedés mutatkozott. Ennek fő forrása a felgyorsult szerkezeti átalakulás volt; megnőtt a kis- és a középüzemek szerepe. Avilágpiacon ugyanis nőtt a

kereslet a nem standardizált termékek iránt, amelyeket a kisebb vállalkozások gyorsabban tudtak előállítani. Olaszországban sok kis- és középüzem működött, főként a nagy gyárak „bedolgozójaként". Összességében az olasz gazdaság rugalmasan reagált az olajválság és a nyomában kialakult világgazdasági átrendeződés hatásaira. Az emberekben azonban kialakulta félelem, hogy a világban zajló változások nyomán bármikor felborulhat a mindennapi életük.

Az 1970-es évek elejétőljelentősen növekedett az Olasz Kommunista Párt befolyása. 1975-ben a tartományi önkormányzati választásokon megszerezte a szavazatok 33 százalékát, a legtöbbet a párt addigi történetében. Ráadásul a DC visszaesett, csak 35 százalékot kapott. Az OKP erősödése nyomán megváltoztak a helyi hatalmi viszonyok Olaszország tartományainak többsége „vörös" lett.

Minden figyelem az 1976-osparlamenti választás felé fordult, az OKP a tartományi választás eredményeinél is sikeresebb lett, megszerezte a szavazatok 34,4 százalékát. Azonban a DC is növelni tudta szavazói számát: 38,7 százalékot kapott, megerősítve az első helyét. Ez lehetővétette, hogy ismét kitérjen az Enrico Berlinguer, az OKP vezetője által ismételten felajánlott „történelmi kompromisszum" ajánlata elől. Ajavaslat egyebek mellett a kormányzat alapjainak kiszélesítését sürgette a kommunisták kormányba vonásával. A DC-ben voltak olyan erők, amelyek szükségesnek tartották a „történelmi kompromisszumot", közöttük Moro is.

1978. március 16-án a Vörös Brigádok elnevezésű terrorszervezet éppen Morót rabolta el. A kereszténydemokrata vezető testőreinek helyszínen való lemészárlásával ki- fejezésrejuttatták, hogy nem kívánnakalkudozni. Moro elrablása után, a rendkívüli körülmények között megalakult a „nemzeti szolidaritás kormánya", amelybe az OKP ugyan nem lépett be, a parlamentben azonban támogatta a kormányt. Ez a kormány a „történelmi kompromisszum" legszerencsétlenebb megtestesülése lett. Hiszen miután a terroristák megölték Morót (1978. május 9.), a „nemzeti szolidaritás kormánya" már mit sem ért, válságról válságra bukdácsolva ugyan még 1980. február 20-áig fennmaradt. Újító-, reformálóképessége anélkül kimerült, hogy elkezdődhetett volna.

Moro meggyilkolásával a terrorizmus is tújutott a tetőpontján, s gyorsan hanyatlott. 1980-ra véget is értek az „ólomévek". A rendőrség 1969 és 1980 között közel 13 ezer esetben regisztrált „emberi célpontok" elleni politikai indítékú erőszakos cselekményt, 362 halálos és 4490 sebesült áldozattal.

A középbal újraélesztése

1980-ban a középbal kormányformájának feltámasztásával a kommunista párt is- : mét ellenzékbe szorult, miután az 1979-es választásokon 30 százalékra esett : vissza. A két kereszténydemokrata vezetésű kormány gyors egymás utáni buká- í sa után a DC vezetésejobbnak látta, ha átengedi a kormányalakítást a legkevésbé kompromittált kis kormánypártnak, az Olasz Republikánus Pártnak. Így alakult meg (1981 nyarán) Giovanni Spadolini professzor vezetésével az Olasz Köztársaság történetének első nem kereszténydemokrata vezetésű kormánya, amelynek működését mindössze egy évig „tűrték" a kereszténydemokraták, majd ismét magukhoz vették a kormányfői tisztséget.

Az előrehozott választások (1983) után a szocialista Bettino Craxi középbal kormánya következett. Az első szocialista vezetésű kormány 1987. márciusig maradt hivatalban. Ezt főként a gazdaság tejesítményének köszönhette. A 16 százalékos inflációt két éven belül leszorította 6 százalékra.

Az 1980-as évek közepén az olaszokjól éltek. A családokjelentős része értékpapírokat és részvényeket vásárolt. Az alsóbb középosztálybeliek, de még a munkások is a tőzsdebeszámolókat böngészték. A részvény- és kötvényvásárlásban a „nagy robbanás" 1986-ban történt. A kisbefektetők elsősorban állampapírokat vásároltak, hiszen ezek kamatai magasabbak voltak az inflációs rátánál, és az állami garanciák nagyobb biztonságot ígértek. Más oldalról nézve: az állam új forrást talált ajóléti állam finanszírozására, a költségvetés táguló lékeinek betömésére. Az emberek nem nagyon törődtek vele, hogy milyen veszélyes utat választott az állam. Az állampapírok kamatai sok család életét megkönnyítették, ajóléti állam juttatásai pedig, ha nem is voltak tökéletesek, de majdnem mindenkihez ejutottak.

Az 1987-es parlamenti választások is az olaszok elégedettségét mutatták. A kereszténydemokraták ismét megkapták minden harmadik szavazó voksát (34,4 százalék), 1983-hoz képest valamivel több szavazatot kaptaka szocialisták is (14,3 százalék). Az OKPjelentő- sen visszaesett, ám 26,6 százalékos részesedésével is Olaszország második pártja maradt. Ismét egymást követték a rövid életű középbal kormányok.

A kereszténydemokrata hegemónia összeomlása

Az 1980-as és az 1990-es évek fordulóján az ún. szocialista országok és a Szovjetunió összeomlása Olaszországra nagyobb hatást gyakorolt, mint a többi nyugati országra, mert Itáliában működött a nyugati világ legnagyobb kommunista pártja. Az OKP-ban ezekben az években általános identitásválság alakult ki. Végül az 1990. márciusban tartott pártkongresszus kimondta a párt megszüntetését és egy új párt, a Baloldali Demokraták Pártja megalapítását. Majd a balszárny kivált az új pártból (1990. december), és kimondta a Rifondazione Comunista (Kommunista Újraalapítás) elnevezésű párt megalakulását. Vagyis Nyugat-Európa legnagyobb kommunista pártjának helyét egy akkor bizonytalan arculatú baloldali demokrata párt és egy ortodox kommunista párt igyekezett egymással vetélkedve elfoglalni.

Az OKP megszűnésével felborult az olasz politikai élet 1948 óta kialakult egyensúlya. Eloszlott a kommunizmustól érzett félelem, amely addig nagymértékben hozzájárult a kereszténydemokrata vezetésű hatalmi blokk kohéziójának fenntartásához, a DC tulajdonképpeni „leválthatatlanságához". Már nem volt szükség arra az összefogásra, amelyet addig a kommunista párt ereje, a vele folytatott verseny kényszerített ki. Új módon vetődött fel sok gazdasági és politikai kérdés is.

Az 1990-es évek elején a nemzetközi és a hazai változások nyomán mindinkább tarthatatlanná vált az olasz pártok „túlhatalma", a „pártokrácia". A pártok egységes fellépése helyett az egyes pártokon belüli irányzatok rivalizálása volt a jellemző. A kereszténydemokraták nem egy esetben saját kormányukat is megbuktatták. Ráadásul az elkényel- mesedett pártok nem tudtak alkalmazkodni a gyors változásokhoz: egyszerre kerültek eszmei, politikai, pénzügyi és erkölcsi válságba.

Az 1992. áprilisi parlamenti választás igazi politikai földrengést hozott. A képviselőházi választásokon a DC részesedése 30 százalék alá zuhant; soha a köztársaság történetében nem kapott ilyen kevés szavazatot. A szocialista párt 13,6 százalékot kapott, a szociáldemokraták már érzékenyebb veszteséget szenvedtek. A nagy összeomlás a hajdani kommunista párt bázisán történt: a Baloldali Demokratikus Párt mindössze 16, a Rifondazione Comunista 5,6 százalékot ért el. A választás nyertesei a „pártokrácia" ellen protestáló új típusú pártok lettek, főként az Északi Liga, amely elnyerte a szavazatok 8,7 százalékát.

A pártok tehetetlensége, képtelensége önmaguk megújítására és az ország vezetésére, az olasz és az európai történelemben soha nem látott politikai szerephezjuttatta az ügyészségeket és a bíróságokat. Korábban is sokan tudták, hogy a politikusok, a pártok és a gazdaság közötti kapcsolatok nincsenek rendben, hogy az összefonódások és a korrupció legkülönfélébb változatai szövik át az olasz politikai életet.

Az 1990-es évek elején a bírók kimondták és bizonyították, hogy az olasz politikai élet velejéig romlott. A Tiszta kezek vizsgálóbíró-csoport olyan „bossok" ellen is vizsgálatot kezdett, mint Bettino Craxi, vagy a médiacézár Silvio Berlusconi. 1993 tavaszára a bíróságok szinte lefejezték a kormányt és a pártokat. Március végére hét miniszter volt kénytelen távozni a kormányból, amely lemondott. Carlo Azeglio Ciampi miniszterelnökségével ügyvivő kormány alakult, amelynek fő feladata az új választói törvény kidolgozása volt, amelynek alapján átalakult a köztársaság pártrendszere és megszületett a „második köztársaság".

4.1.3. A második köztársaság (1994-)

Az első Berlusconi- kormány (1994-1996)

Az országot fél évszázadig kormányzó DC 1994 elejére romhalmazzá vált. Maradványaiból 1994. január közepén két utódpárt kezdett kialakulni: az inkább az olasz politikai katolicizmus szociális hagyományait felkaroló Olasz Néppárt (Partito Popolare Italiano) és a konzervatív irányba tájékozódó Kereszténydemokrata Centrum (Centro Cristiano Democratico). Az Olasz Szocialista Párt maradék erői 1994. január végén bejelentették, hogy szakítanak Craxival, és visszatérnek pártjuk történelmi hagyományaihoz. 1994. január 30-án kettészakadt a több mint másfél évszázados múltra visszatekintő Olasz Republikánus Párt maréknyi vezető csapata. A több mint százéves Olasz Liberális Párt, és az 1947-ben alakult Olasz Szociáldemokrata Párt szinte tejesen eltűnt az összeomlásban.

Olaszország történetében példátlan helyzet állt elő: majdnem tejesen kiürült, gazdátlanná vált a Baloldali Demokratikus Párttól az újfasiszta MSI-ig terjedő széles térség, amely addig a kormánypártoké volt. Megnyílt a lehetőség, hogy új erők foglalják el.

Erre a legnagyobb esélye az akkor születettForzaItalia! (Hajrá Olaszország!) mozgalomnak volt. Berlusconi 1994. január 23-án jelentette be az új szervezet megalakulását. A médiamágnás új ember volt a politikában, azt ígérte, hogy leszámol a régi pártok- ráciával, s megoldja az olaszokés az állam legnagyobb gazdasági és társadalmi gondjait. A Forza Italia! választási szövetséget kötött a Ligával és a volt újfasisztákkal, akik

időközben elhagyták fasiszta kellékeiket és régi nevüket, s immár Nemzeti Szövetségként (Alleanza Nazionale) léptek föl. A pártszövetség a Szabadság Pólusa (Polo della Li- berta) elnevezéssel indult a választási csatába, a baloldali és balközép erők 1994. február 1-jén alakult blokkjával, a Haladó Szövetséggel (Alleanza Progressista) szemben.

Az 1994. március 27-i választáson a Szabadság Pólusa győzött, majd megalakult a Berlusconi-kormány (1994. május 11.) Az esemény világszenzáció volt. Berlusconi első miniszterelnöksége azonban pünkösdi királyságnak bizonyult, karácsony előestéjén már meg is bukott. Sokan örültek, hogy véget ért az „annus horribilis", azonban az is gyorsan kiderült, hogy az új pártokkal, a „második köztársasággal" nem kezdődött el a „jó kormányzás".

1995-ben a középbal erők kezdtek magukhoz térni. L'Ulivo (az Olajfa) elnevezéssel balközép pártszövetséget hoztak létre a jogszerűség, az állampolgárok biztonsága, az európai elkötelezettség, a liberális piacgazdaság és ajóléti állam összekapcsolása, az ország további decentralizálása, ajobboldallal folyó normális párbeszéd elvei alapján. A pártszövetség miniszterelnök-jelöltje a baloldali kereszténydemokrata Romano Prodi professzor lett.

A „második köztársaság" első törvényhozási ciklusa két évig sem tartott, nem lehetett kormányképes koalíciót összehozni, 1996 elején a köztársasági elnök kiírta a parlamenti választásokat.

Az Olajfakormányok (1996-2001)

Az 1996. április 21-i parlamenti választások egyértelműen a balközép pártszövetség győzelmét hozták. Az Olajfa abszolút többséget szerzett a szenátusban. A képviselőházi többséghez azonban az Olajfának szüksége volt a Rifondazione Comunista támogatására. Ez megkeserítette az Olajfa-kormányok életét; négy kormány követte egymást, de a pártszövetség képes volt végigkormányozni a teljes törvényhozási ciklust. Az első Olajfa-kormányt Prodi alakította meg (1996. május 17.) A „Professzor" az ország nemzetközi reputációjának visszaszerzését ígérte, továbbá azt,hogy beviszi Olaszországot az Európai Unió gazdasági és monetáris uniójába (EMU). A hazai és külföldi szakértők úgy vélekedtek, hogy Prodi-kormánynake célkitűzések eléréséhez kisebbfajta csodát kell véghezvinnie. A „csoda" megtörtént: kétévi megfeszített munka után 1998. május elején Brüsszelben bejelentették, hogy Olaszország is részt vehet az euróövezetben. A kabinet sorsa azonban hamarosan megpecsételődött: a Rifondazione Comunista 1998 őszén megbuktatta. A következő középbal kormányok (Massimo D'Alema két kormánya, majd Giuliano Amato kormánya) további gazdasági eredményeket értek el, és képesek voltak koncepciózus külpolitikára is, a balközép pártszövetség mégis elvesztette a 2001. tavaszi választásokat

A második Berlusconi- kormány (2001-)

Ismét Berlusconi alakíthatott kormányt (2001. június 11.), és helyzete annyiban könnyebb volt, mint korábban, hogy a Szabadság Pólusa biztos parlamenti többséggel rendelkezett, de változatlanul a posztfasiszta múltú Nemzeti Szövetséggel és az Európai Unió-ellenes Északi Ligával kellett kormányoznia. Berlusconi azonban sokat tanult az ellenzékben, és eddig sikerült biztosítania koalíciós partnerei támogatását.

A második Berlusconi-kormány az olasz külpolitika fő kérdésében, az Egyesült Államokhoz és a NATO-hoz fűződő viszonyban – „szuverenista" retorikája ellenére – az atlanti elkötelezettséget valja. A külpolitika európai pillérét illetően az Olajfa integrációpárti, föderalista felfogásával szemben a „nemzetállamok Európája" mellett állt ki. Berlusconi hangsúlyozta, hogy kormánya az Olajfa-kormányok külpolitikájától eltérően az olasz nemzeti érdekeket képviseli. Külpolitikája sajátos nemzeti külpolitika, amely különbözik az Európai Unió többi tagországáétól. Ennekjegyében kereste a francia-német tandemmel szemben összegyűjthető erőket, és az iraki háború kapcsán meg is találta Tony Blair Angliájában és Jose Maria Aznar Spanyolországában.

Az már ma is látszik, hogy nem tejesülnek a második Berlusconi-kormánynak az adócsökkentésekre, az egymilliónál több új munkahely teremtésére, a gazdasági növekedés felgyorsítására vonatkozó ígéretei. Kétségtelen, hogy nehéz világgazdasági helyzetben kezdett kormányozni, amikor lelassult a világgazdaság és az Európai Unió gazdasági növekedése. Eredményként lehet értékelni azt is, ha a felgyorsult globalizációs folyamatokban Olaszország (amely nemzetijövedelmejelentős részét exporttal termeli meg) meg tudja őrizni korábban kivívott pozícióit. Az össztejesítmény azonban jelentősen elmaradt az ígéretekhez képest. És ez különösen feltűnő a korábban szegény rokonkért kezelt Spanyolországgal való összevetésben. A kormány számára szinte folyamatos vesszőfutástjelent a maastrichti kritériumok tejesítése is. A Berlusconi-kormány szinte már csak rendkívüli erőfeszítésekkel tudja fenntartani a látszatot, hogy Olaszország az Európai Unióban még a „nagyok" közé számít.

Olaszország nagyot változott a második világháború vége óta: pártok születtek, nőttek naggyá, majd összeomlottak és eltűntek, s félszáznál több, különféle koalíciókra támaszkodó kormány irányította Olaszországot. Az olasz politikai élet kavalkádjában, egyes pártok és a kormányok retorikája alapján időnként úgy tűnik, mintha nagy fordulat készülődne. Aztán kiderül, hogy az ország mégsem tér el a háború utáni évtizedben kijelölt iránytól, s végső soron a folytonosság érvényesül.

4.2. Spanyolország – Harsányi Iván

Az elszigeteltség évei (1945-1950)

A spanyol kormányzat, noha 1943-tól az angolszász hatalmak irányában tett bizonyos gesztusokat, a tengelyhatalmak vereségével szorult helyzetbe került. Az ENSZ 1945. április-júniusi alakuló értekezlete, majd a nagyhatalmak potsdami tanácskozása kimondta: az ország nem vehető fel a szervezetbe, amíg német-olasz segítséggel létesített rendszere fennáll. Mexikóban újjáalakult a köztársasági emigráns kormány. A külföldön tartózkodó János trónörökös az angol diplomácia bátorításával az alkotmányos monarchia helyreállítását követelte.

A lakosság a háború éveiben az ország semlegessége ellenére nélkülözött. (Az élelmiszer-adagolás 1952-ig állt fenn.) A szigorú, autarkgazdaságpolitika korlátozta a külkereskedelmet, amelyen csak a németeknek irányuló hadianyag-szállítás, illetve a nélkülözhetetlen, angolszász eredetű kőolaj- és gabonavásárlás módosított valamelyest. Az agrárellenreform újratermelte a latifundium-minifundium előnytelen szerkezetét. A költségeket figyelmen kívül hagyó árpolitika visszafogta a termelési kedvet, ám a hivatalos árak sem álltak arányban a keresetekkel. Az áruhiány nagyarányú feketekereskedelmet szült. A kötött devizagazdálkodás akadályozta a vállalkozók üzleti külkapcsolata- it. Az 1941-ben létrehozott Országos Iparintézet (INI), aprólékos beavatkozása ellenére serkentette a beruházásokat, elsősorban a vasúthálózat fejlesztését.

A szellemi élet még nem heverte ki a polgárháborús emigráció és megtorlás okozta vérveszteséget. Sok alkotó „belső emigrációba" kényszerült. Az újságírók szigorú szűrése és a tejes körű előzetes cenzúra biztosította a sajtó egyöntetűségét. Megtiltották a nemzeti kisebbségek nyelvének nyilvános használatát.

A politikai intézményrendszer csúcsán az államfő, Francisco Franco generalisszimusz, a Caudillo (Vezér) állt, aki egyben a kormány feje, a hadsereg főparancsnoka, valamint a rendszer – 1937-ben létrehozott – egy pártjának (Tradicionalista Spanyol Falange és Támadó Nemzeti-Szindikalista Junták – FET y JONS) a „főnöke" is volt. Ennek 1945- ben közel egymilliós tagsága a polgárháborúban győztes politikai tömb egykori irányzatainak (monarchisták, karlisták, jobboldali katolikusok, falangisták) politikailag tevékeny elemeiből állt. Segédszervezetek (ifjúsági, női és segélyszervezetek, félkatonai mi- lícia) is tartoztak hozzá.

A munkahelyi viszonyok kézbentartását a 28 gazdasági ágazatban hivatásrendi alapon, kötelező tagsággal létrehozott vertikális szakszervezetek biztosították. Hasonló szervezetek működtek a szabad foglalkozásúak körében és az egyetemeken.

Az államélet hivatalos fóruma volt az 1942-ben létesített 600 tagú, szintén hivatásrendi jellegű, ötévenként összehívott tanácsadó gyűlés, a cortes. Hivatalból tagja volt minden miniszter, bizonyos számú magas rangú államigazgatási vezető, a nagy egyetemek rektorai és az akadémiák elnökei; a FET y JONS 100 tagú Nemzeti Tanácsának tagjai és 25 olyan személy, akit a Caudillo érdemekért jelölt ki. 385 tagját a vertikális szakszervezetek, a provinciák és a községek delegálták. A cortes nem hozott törvényeket, ez egyszemélyes államfői jogkör volt.

1945-1946-ban a rendszer sokféle fenyegetéssel nézett szembe. Több latin-amerikai és kelet-európai állam elismerte a Mexikóból Párizsba települt emigráns kormányt. Az ország hegyvidékein szórványos gerillaharcok lángoltak föl. 1946 decemberében az ENSZ Közgyűlése javaslatára a tagállamok visszahívták első számú diplomáciai képviselőiket Madridból. Márciusban a francia kormány lezárta a spanyol határt, megszakítva a kereskedelmi kapcsolatokat. Franco tett néhány demonstratív lépést helyzete enyhítésére. Megszüntette a felemelt karral való kötelező köszöntést a hivatalokban. A kormányban csökkentette a falangisták arányát, a külügyi tárcát katolikus politikusra bízta.

1946-ban létrehozta a népszavazás intézményét, amelyet először 1947-ben, az államfői utódlásról szóló törvény kihirdetésekor alkalmaztak. Ez Spanyolországot monarchiává nyilvánította. Az államfői tisztség élete végéig Franco tábornokot illette. Halála esetére az utódlás lebonyolítását háromtagú Kormányzótanácsra bízták.

A kibontakozó hidegháború légkörében csökkent a rendszerre nehezedő nyomás. A köztársasági intézményekben a meghiúsult remények éles ellentéteket gerjesztettek. A gerillamozgalom a tisztogatások nyomán elhalt. Az országnak a Marshall-segély- be való bevonása az utolsó pillanatban meghiúsult, de a rendszer túlélte a legnehezebb éveket. 1950 novemberében az ENSZ visszavonta határozatát, s a diplomaták visszatértek Madridba.

Első gazdasági és külpolitikai sikerek az ötvenes években

A szelektív blokád föloldása fontos gazdasági és kulturális mozgásokat indított el. Megnőtt a kormányzat biztonságérzete. A nyugati nagyhatalmak részt vállaltak a spanyol infrastruktúra fejlesztésében. Katonai küldöttségek utaztak Madridba, hogy a hadsereg korszerűsítésének lehetőségeit vizsgáják. Ám az elszigeteltség oldódásának nem várt következményei is támadtak. A lakosság hangulata megváltozott. A nyugat-európai gazdasági fellendülés fényében nehéz volt indokolni, miért maradt fenn Spanyolországban az élelmiszerek adagolása, miért van szükség a vállalatok ügyeibe való kicsinyes beavatkozásra, a véleménynyilvánítás szélsőséges korlátozására.

1947. május elsején ötvenezres sztrájkmozgalom robbant ki Baszkföldön. (A sztrájkot törvény tiltotta.) A vertikális szakszervezetek 1950. októberi választásain a fő iparvidékeken erősen kicserélődtek a bizalmitestületek, csökkent bennüka hivatalosjelöltek aránya. 1951 márciusában százezres barcelonai tiltakozó akció zajlott a drágaság ellen, majd áprilisban hatalmas munkabeszüntetés a baszk tartományokban.

A rendszer nem halogathatta tovább gazdaság ügyeinek némi rendezését. Ezt könnyítette, hogy nőtt a külföld hitelnyújtási hajlandósága. 1950 szeptemberében Truman elnök 100 millió dolláros kölcsönt hagyottjóvá Spanyolországnak, amelyet a külkereskedelmi korlátozások enyhítéséhez kötött. Az autark gazdaságirányítást kötetlenebb devizagazdálkodás, a külkereskedelmet bénító akadályok részleges eltávolítása váltotta föl. 1939 óta először indult értékelhető gazdasági növekedés, elsősorban az iparban, amely növelte súlyát a mezőgazdasággal, sőt a szolgáltatásokkal szemben is. (A bruttó nemzeti termék az 1951. évi 229 millió pezetáról 1958-ig 323 millióra nőtt.)

Ebben az évtizedben Franco kormányzata több jelentős külpolitikai sikert könyvelhetett el. 1953 augusztusában a Vatikánnal aláírt konkordátumban rendezték kapcsolataikat, megerősítve az állam és az egyház egységét, a katolikus egyház kizárólagos államvallásjellegét s alapvető szerepét az ifjúság nevelésében. Az egyházat – anyagi támogatás mellett – mentesítették a cenzúrától, a papokat és a szerzeteseket a katonai szolgálattól. A kormányzat megőrizte bizonyos fokú beleszólását a püspöki kinevezésekbe.

Az Egyesült Államok és Spanyolország 1953. szeptember 26-i védelmi és gazdasági megállapodásában az Egyesült Államok részt vállalt a spanyol védelmi képesség növelésében. Három légi- és egy haditengerészeti támaszpontot is szerzett az országban, amelyek használatáért fizetett. Az anyagi előnyök mellett az egyezmény megnyitotta Spanyolország útját a nemzetközi szervezetek felé: 1955. december 14-én (többek közt Portugáliával, Olaszországgal, Magyarországgal együtt) felvették azENSZ-be.

A nyitás gyümölcse volt a független diákszervezet létrehozását szorgalmazó, 1956.

februári egyetemi zendülés, amely egyszersmind véget is vetett neki. A rektorokat eltávolították, a kulturális vezetés megmerevedett. A polgárháborúból kimaradó új generáció megmozdulására a kormányzat erőszakkal válaszolt.

1956-ban vesztette el Spanyolország gyarmatbirodalmának utolsó jelentősebb maradványát, a Marokkó egy részén birtokolt protektorátust, amely egyesült a nagyobb Francia Marokkóval.

Válság, stabilizáció, gazdasági ugrás az 1950- 1960-as években

1958 körül a spanyol társadalomban ismét nőtt a feszültség, amelynek középpontjában az ország külgazdasági mérlegének alakulása állt. Az 1951 után lassan meginduló fejlődés nagyobb behozatalt igényelt, s ezt a nyugat-európai szinttől változatlanul elmaradó gazdaság nem tudta kivitellel ellensúlyozni. A valuta erősen fölértékelt árfolyama (30 pezeta = 1 dollár) nem ösztönözte a kivitelt.

Az 1951 óta érkezett több mint egymilliárd dollárnyi amerikai hitel és adomány a fegyverkezésen kívül főleg az élelmiszer- és a fűtőanyaghelyzetet igyekezett enyhíteni, csak kis mértékben öltötte működő tőke beruházási formáját. Az ország külföldi tartozása (a növekvő turistabevétel ellenére) gyorsan nőtt. 1957-ben a költségvetési deficit is emelkedett. Az Európai Gazdasági Közösség megalakulása (1957) pedig növelte a spanyol áruk előtt tornyosuló vámakadályokat.

1957 februárjában Franco új kormányt nevezett ki; a gazdasági kulcstárcákat az Opus Dei nevű világi katolikus rend szakembereivel töltötte be. Alberto Ullastres és Mariano Navarro Rubio gazdaságfilozófiája a gazdaság világpiaci nyitásán és az ezzel elérhető gyorsított fejlesztésen alapult. A dollár árfolyamát 42 pezetára módosították. Ennek alapján az országot 1958júliusában befogadta a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap. A négyéves stabilizációs terv támogatására a nemzetközi gazdasági szervezetek és az Egyesült Államok nagyobb bankjai 546 millió dolláros segítséget ajánlottak föl. Újabb drasztikus valutaleértékelés (60:1) után megkezdték a vámok leépítését. Jelentős kedvezményekkel ösztönözték a külföldi beruházásokat. A bankhitelek felvételét szigorították, az importot gazdasági szabályozókkal fogták vissza. Az országot fölvették az OEEC-be, ami meghozta a pezeta átválthatóságát. A külkereskedelmi deficit egyetlen év alatt 40 százalékkal csökkent. Spanyolország, kerülendő a Nyugattal szembeni további eladósodást, megkezdte klíringalapú kereskedelmi kapcsolatainak kiépítését Kelet- és Közép-Európa gazdaságaival.

1960 második negyedétől elindult a spanyol gazdaság történetének leghosszabb s legnagyobb arányú fellendülése, amely 1973 őszéig szinte töretlen volt. Ezt elsősorban a működő tőke beözönlése váltotta ki, miután a kormány feloldotta a külföldi tőke arányát korlátozó kvótát.

Az új fejlesztési politika nem feltételezett politikai nyitást; a gazdasági és szociális feszültség enyhítésével inkább elhárítani akarta ezt. Ám az 1939-es „győztesek" és a vesztesek közötti választóvonalak elhalványultak, az álláspontok már az időszerű problémák mentén formálódtak. A kormányzat mögött álló erők összetartása csökkent. Új jelenségek mutatkoztak a diktatúraellenes mozgalmakban is. A polgárháborúból ismert szervezetek helyett a szaporodó sztrájkokat kezdetben országos struktúrák nélküli, új szakszervezeti ellenzék irányította. Támogatói között az illegalitásban erős kommunisták mellett előtérbe kerültek a katolikus aktivisták; jelen voltak szocialisták, anarchoszindikalisták, lázadó falangisták, főképpen pedig egy politikailag kevéssé tagolt, a vertikális szakszervezetek tagságából toborzódó tömeg. Szerepet játszott benne a hazatért vendégmunkások szabad munkahelyi kapcsolatokon edzett tábora is.

1962-1963-ban minden addiginál nagyobb sztrájkmozgalmak zajlottak. Ezek során a kormányzat szervei – a durva erőszak mellett – esetenként tárgyalásra kényszerültek. A megtorlás a vezető értelmiség nyílt petícióit váltotta ki. A munkásság, a diákok és az értelmiség összefonódó törekvései ekkoriban teremtették meg a demokratikus átalakulásra törekvő társadalmi tömb alapjait. Ennek realitására meghökkentő erővel utalt 80 emigráns és 38 hazai spanyol politikusnak az Európa Mozgalom tanácskozása alkalmából zajlott 1962. júniusi müncheni találkozója. Ennek résztvevői kinyilvánították elkötelezettségüket Spanyolország európai integrációja iránt, de elutasították, hogy az EGK erről Franco kormányzatával tárgyajon. A hazatérő politikusokat lefogták vagy száműzetésbe kényszerítették. Ezek után az EGK elhárította a spanyol kormány első belépési kísérletét. A kommunisták pedig, akik addig ellenezték az EGK-csatlakozást, és nem voltakjelen Münchenben, hamarosan módosították álláspontjukat.

1960-1973 között a GDP évi átlagban 8,4 százalékkal nőtt. A kereskedelmi mérleg deficitje csökkent, a fizetési mérleg pedig, főleg a turisztikai bevételek (1971-ben 21 millió vendég) és a vendégmunkás-hazautalások révén (1974-ben 845 000 fő) jelentős többletet mutatott. 1973-ban 813 millió dollárnyi külföldi tőke áramlott be -13 év alatt közel 16 milliárd. Megváltozott a lakosság életmódja is. Egyetlen évtizedbesűrítve ment végbe a motorizáció és a tartós fogyasztási cikkek általános használata. Nagyarányú urbanizációs folyamat is zajlott.

A változások szükségképpen felvetették a kérdést: elkerülhető-e, hogy a liberalizációt kiterjesszéka politikai intézményrendszerre, a szellemi életre és a tájékoztatásra. A hatvanas évek derekán erre az új sajtótörvénnyel, a vertikális szakszervezetek, a vallásgyakorlás és a Nemzeti Mozgalommá átkeresztelt falangjsta párt reformjával keresték a választ. Az 1966. márciusi sajtótörvény eltörölte az előzetes cenzúrát, de utólagos szankciókat helyezett kilátásba a „szabados visszaélés" eseteire. Nőtt a lapok informatív ereje, kritikus hangok is felbukkantak.

1966-ben, a Vatikánnal kötött 1939-es megállapodás módosításával elismerték a nem katolikus hitű lakosok szabad vallásgyakorlásának ajogát. Ez összefüggött a II. vatikáni zsinat döntései által sugallt szemléleti változással. Az egyház egyre gyakrabban emelt szót szociális kérdésekben, s elegyedett párbeszédbe az ellenzékkel. Az állam és az egyház viszonya feszültséggel telítődött.

Módosult a vertikális szakszervezetek szabályzata. Irányításukat a Nemzeti Mozgalomtól új minisztérium hatáskörébe utalták; a választás elvét kiterjesztették a szakszervezetek tartományi főnökségeire.

1966-ban az államfő népszavazásra bocsátotta az élete törvényhozási összegzésének szánt szerves államtörvényt, a hivatásrendi alaptörvények összefoglalását. Az állam- és a kormányfői tisztséget szétválasztották. A liberális pártosodásnak akarták elejét venni azzal, hogy becikkelyeztéka Nemzeti

Mozgalmon belüli „politikai családok" alakításának lehetőségét, mint az egy- és a többpártrendszer közötti eszményi megoldást. Fenntartották az elvet, hogy minden törvényhozási aktust összhangba kell hozni a Mozgalom alapelveivel.

Agónia és demokratikus átmenet az 1970-es években

A stabilizációs terv, és az utána következő három fejlesztési terv lendülete az 1973-as olajárrobbanás nyomán tört meg;. Szerepe volt benne annak is, hogy az előző évek ipari előretörése elsősorban az alapanyagiparban és a nehézgépek gyártásában következett be; ezen ágak jövedelmezőségét az olajár drasztikus emelkedése lenyomta. Ez visszafogta a növekedést, növelte a munkanélküliséget, amelyet még növelt, hogy a konjunktúra lanyhulása miatt a vendégmunkások nagy csoportjai is hazaáramlottak. A korábbi fellendülés nem terjedt ki a mezőgazdaságra: 1960-1970 között a spanyol falut négymillió lakos hagyta el, a virágzó iparvidékeken keresve munkát. Tovább nőtt a különbség a fejlett és az elmaradott tartományok között. Ám a fejlett régiókban is gondokat okozott a növekedés megtorpanása, és az urbanizációs (lakás-, egészségügyi, oktatási) robbanás. A külkereskedelmet fékezték egyes, az elavult ágakat védelmező szabályok.

1974 és 1985 között a gazdaság válságos szanálási időszakot élt át. Tetézte a bajt, hogy az EK továbbra sem hajlott az ország befogadására. Az 1970. júniusi preferenciális egyezményben csak részlegesen enyhítette a spanyol iparcikkeket terhelő vámtételeit. Mind több politikus értette meg, hogy a Franco-diktatúra keretében az ország nem lépheti át az EK-piac határait.

A rendszer korábbi, halványan létező eszmei irányzatai a diktatúra hanyatlása közepette igyekeztek politikailag újraformálódni. A monarchisták pozíciót javította, hogy Franco 1969júliusában XIII. Alfonz unokáját, János Károly herceget nevezte meg utódjául az államfői székben, bár jelentős részük a herceg apját látta volna szívesebben a trónon. A kereszténydemokraták körében két párt körvonalazódott: egy baloldali katolikus párt, Ruiz Jiménez, volt oktatási miniszter, és egy liberál-konzervatív tömörülés, Gil Robles vezetésével. Az OpusDei hadállásai 1969-ben meginogni látszottak egy nagy korrupciós botrány kapcsán. A régi falangisták merev szélsőséges tábora (a köznyelvben: „a bunker") is készült a változásra.

Az illegális baloldal soraiban is átrendeződés folyt. Az egykor nagy befolyású polgári köztársasági pártok és az anarchoszindikalisták csoportosulásai szinte eltűntek. Ezen a szárnyon a terepet a kommunisták uralták, akik 1956 után, átlátva aszociális-politikai választóvonalak elmozdulását, meghirdették a nemzeti megbékélés politikáját. A változást akkor egy politikai sztrájk országos akciójától várták, amelynek kísérletei azonban kudarcot vallottak. Így az 1960-as évek második felében a párt tudomásul vette, hogy a fordulat – a szocialista távlati cél elvi fenntartása mellett – a kapitalista rend keretében teremtheti meg a politikai szabadságjogokat és az alkotmányos rendet. Kemény viták után, új főtitkáruk, Santiago Carrillo ösztönzésére egyre kritikusabb álláspontot foglaltak el a „létező szocializmus" modeljével szemben. A több, rivalizáló csoportban szerveződött szocialista mozgalomban is új mozgások kezdődtek. Elsősorban a Szocialista In- ternacionálé által előnyben részesített Spanyol Szocialista Munkáspárt (PSOE) talált magára, amelyben a Nyugat erői pajzsot láttaka kommunisták előretörésével szemben. Újítói a fiatal jogász, Felipe González vezetésével, a párt 1972-es franciaországi kongresszusán átvették a párt irányítását; igyekeztek szervezeteik tevékenységét az emigrációból az Ibériai-félszigetre áthelyezni.

Nagy erővel törtek felszínre a jogaiktól megfosztott nemzeti kisebbségek törekvései. Ezeket a Baszkföldön a hagyományos Baszk Nacionalista Párt (PNV) képviselte. 1969-től mind gyakrabban adtak hírt magukról a szeparatista Baszkföld és Szabadság (ETA) terrorcselekményeket elkövető kommandói is. A katalán ellenzék 1973 októberében Barcelona környékén, Jordi Pujol vezetésével összehívta „árnyékparlamentjét", a Katalán Gyűlést. Ezt letartóztatásokkal a hatalom szétszórta, a mozgalom azonban feltartóztathatatlannak bizonyult.

A kormányzat reagálása nem volt egységes. Egyrészt igyekezett finomítani hivatásrendi intézményeinek mechanizmusait, hogy alkalmasak legyenek a közeledő változások befogadására vagy megelőzésére. Másrészt 1971-ben súlyosbították a politikai cse-

lekmények jogi elbírálását. Kísérletet tettek a Munkásbizottságok szakszervezeteinek felszámolására: 1972-ben több mint ezer vezetőjüket fogták le és ítélték el. Közben több jel mutatott Franco fizikai és szellemi képességeinek a csökkenésére. 1973 júniusában Carrero Blanco tengernaggyal első ízben töltötte be a kormányfő addig általa birtokolt tisztségét. Öt azonban az ETA aktivistái az év decemberében megölték. Utóda, Carlos Arias Navarro 1974 februárjában óvatos reformprogrammal állt elő, amely a politikai részvétel lehetőségét ígérte a Nemzeti Mozgalom keretében. A „bunker" azonban ezt is meghiúsította. Közben éleződött a kormányzat és az egyház ellentéte; némi ellenzéki mozgás még a hadseregben is elkezdődött. 1974 áprilisában riadalmat keltett a portugál „szegfűk forradalma".

Júliusban Franco megbetegedett, és az államfői jogok gyakorlását átmenetileg János Károlynak engedte át. A várakozás légkörében alakult az ellenzék első tömörülése, a kommunisták, egy hazai szocialista csoport és a liberális monarchisták részvételével. Szeptemberben a szocialisták egy másik csoportot alakítottak, kereszténydemokraták és ultra-baloldaliak bevonásával. Addigra azonban Franco ismét átvette az ügyek intézését.

A monarchiajövője sem dőlt el még tejesen. Az ellenzék népszavazást követelt az államformáról. A kormány, a terrorra hivatkozva, 1975 májusában több hónapos rendkívüli állapotot rendeltel. 1975. szeptember végén Franco személyes jóváhagyásával kivégezték az ETA öt, erőszakos cselekményekkel vádolt tagját. Az esemény nagy nemzetközi tiltakozást váltott ki. Franco nagy tömeggyűlésen utasította vissza a bírálatot. Ez volt utolsó nyilvános szereplése. November 20-án többhetes agónia után elhunyt.

Áttérés az alkotmányos monarchiára

Az államforma kérdésében kész helyzetet teremtett, hogy a Franco-féle örökösödési törvény ejárásával trónra lépett I. János Károly. Novemberben megszületett az első amnesztiarendelet, szabadon engedték a szakszervezeti vezetőket. 1976. július elején a király Adolfo Suárezt nevezte ki miniszterelnöknek. Politikai reformtervét december 15-én népszavazás hagytajóvá. 1977. januárban királyi rendeletekkel feloszlatták a falangista Nemzeti Mozgalmat és társszervezeteit, köztük a vertikális szakszervezeteket is. 1977 tavaszán lezajlott a pártok engedélyezési ejárása.

Az első szabad választást, amelynek Alkotmányozó Gyűlést kellett létrehoznia, 1977. június 15-ére írták ki. Győztese a régi elit centrum-jobbközép politikai csoportjait egyesítő laza pártszövetség, a Suárez által egységbe kovácsolt Demokratikus Centrum Unió (UCD) lett. Szavazói a francóizmus nyitásra hajlamos híveiből és mérsékelt késői ellenzékéből kerültek ki. A baloldal vezető pártjává Felipe Gonzáles vezetésével a PSOE lett. Jelentős számú mandátumot szerzett a Santiago Carrillo vezette spanyol Kommunista Párt (PCE) és a keményebbjobboldal Fraga Iribarne vezette pártja, a Népi Szövetség. A baszk és a katalán nacionalizmus vezető pártjai is szereztek mandátumot.

Az első szabadon választott kormánynak (Suárez-kabinet) megszorító intézkedésekkel kellett kezdenie a munkát. Az intézményi változások is záporoztak. Létrejött a gyáriparosok és a nagyvállalkozók érdekvédelmi szövetsége (CEOE). A szakszervezeti mozgalomban, a Munkásbizottságok mellett, újjászerveződött a hagyományos szocialista szakszervezeti központ, az Általános Munkásszövetség (UGT). A sokasodó sztrájkok és tüntetések, az erősödő szociális küzdelmek kezelésére 1977 októberében megszületett a híres, később nemzetközi modellnek tekintett Moncloa-paktum, egyelőre az 1978-as év ár- és bérszabályozására.

1978 decemberében népszavazás hagytajóvá az új alkotmányt, amely Spanyolországot „szociális és demokratikus jogállammá” nyilvánította. A hatalom forrásaként a népet, államformának a parlamentáris monarchiát jelölte meg.

Megoldást kínált a regionális és nemzetiségi probléma megoldására is. A tartományokban 17 autonóm közösséget hoztak létre, a madridit újonnan. A nemzetiségi jellegű tartományok autonómiastátusza kezdettől szélesebbjogköröket biztosított. A spanyol (kasztí- liai) hivatalos nyelv maradt, de ilyen jogot élvezett a többi nyelv is ott, ahol a lakosság beszélte őket. Az Alkotmányozó Gyűlés befejezte munkáját. 1979 tavaszán a parlamenti választást ismét az UCD, a helyi választásokat azonban nagy többséggel a baloldal nyerte.

1973-hoz képest jelentősen romlottak a gazdaság egyensúlyi mutatói, elsősorban a világgazdaságban végbemenő átrendeződés miatt. A fizetési mérleg és a költségvetés deficitje nőtt, az infláció magas szinten (16,5 százalék) állandósult. A munkanélküliek aránya az európai összevetésben magas 20 százalék fölé nőtt. A nehézségek súrlódásokat támasztottak az UCD-t alkotó pártok között. 1981 februárjában Suárezt lemondatták.

Az új miniszterelnöknek, Leopoldo Calvo Sotelónak néhány nap múlva szembe kellett néznie egy szélsőjobboldali katonai csoport puccsával, amely megszállta az éppen ülésező parlament épületét is. A lázadók sorsát a király határozott szembefordulása pecsételte meg. Az UCD, kiaknázva a kényes pillanatot, kezdeményezte az ország csatlakozását a NATO-hoz. A PSOE éles ellenzése, a népszavazás széles körű követelése miatt a kormány gyors parlamenti határozattal egyelőre az Atlanti Szövetség politikai szervezetébe való belépésről döntött.

A PSOE 1978-1979-ben, heves belharc után törölte elvei közül a párt marxista elkötelezettségét, bár vállalta a párt tejjes múltját. 1982-ben már a vállalkozói réteg is a szocialistáktól várta a korszerűbb gazdaságpolitikát, a dirigizmus maradványainak eltörlését. A PSOE a tömegek várakozását a „Változást!" jelszavával keltette föl.

Gyorsan emsödött a jobboldali Népi Szövetség (AP) is, magához vonva az UCD számottevő részét. Egyre mélyebb válságba került viszont a kommunista párt, amely az „elő-átmenet- ben"játszott kétségtelen szerepe ellenére a nyugati világ erőterében nemjuthatott kormánypozícióhoz.

A szocialista kormányzás évei (1982-1996)

Az 1982. októberi választáson a PSOE abszolút többséghezjutott. Az UCD csaknem tejesen eltűnt, a Népi Szövetség viszont jelentősen erősödött. Felipe González vezetésével szocialista kormány alakult.

A választók fordulatának hátterében az 1959 óta végbement gazdasági szerke- í zetváltás és társadalmi átrétegző'dés állt. Az aktív keresők körében a mezőgazdaságiak részaránya csökkent; az ipariaké, a szolgáltatásokban dolgozóké nőtt. A bruttó hazai termékhez 1971-ben a mezőgazdaság 14, az ipar 34, a szolgáltatások 52 százalékkal járultak hozzá. Jelentősen nőtt a szabad foglalkozásúak, az igazgatási, a kereskedelmi és a műszaki dolgozók, némileg a szak- és a betanított munkások száma. Felére csökkent viszont a szakképzetlen munkásoké, az önálló parasztgazdálkodóké és a mezőgazdasági bérmunkásoké. A bérből vagy fizetésből élők aránya a keresők körében elérte a 70 százalékot.

A 20. század nagy vérontásba torkolló szembenállásai után a társadalom túlnyomó része az átmenet békés, kompromisszumos megoldását részesítette előnyben. Új politikai kultúra alakult ki, amely közelítette a spanyol társadalmat az európai módszerekhez.

A PSOE kormánya az első két évben még a gyenge gazdasági konjunktúra közepette, óvatosan kormányzott. Hozzálátott a Franco-rendszertől örökölt, államilag ellenőrzött szektor szanálásához. Befagyasztotta a béreket, ösztönözte a magánberuházásokat. A munkaerőpiacra beáramló nagy létszámú nemzedékek miatt 1985-ig a munkanélküliek aránya 22 százalékra nőtt, 1985-től viszont már csökkent (1991-ben 15 százalék). Ezután a gazdaság világméretű élénkülése nyomán a fejlődés számottevően gyorsult.

1982-1986 a külpolitikában is élénk időszak volt. Az ország 1986. január 1-jétől az EK tejes jogú tagja lett. A NATO-tagságot korábban ellenző szocialisták most a szervezetben való bennmaradástjavasolták, azzal, hogy az ország atommentes marad, nem lép be a szövetség katonai szervezetébe, és csökken az amerikai katonai jelenlét. Ajavasla- tot népszavazás is megerősítette. Egy francia-spanyol egyezmény alapján közösen léptek fel a két ország területén működő ETA-kommandók ellen.

A gazdaság nemcsak gyorsabban fejlődött, de sokkal nyitottabbá is vált. 1986-ban a javak és a szolgáltatások exportja és importja már a GDP 49 százalékát tette ki. A beruházások 1986-1989 között évi 15 százalékkal nőttek, magas személyi fogyasztási hányad mellett. Az infláció végig az EK-átlag fölött volt; 40-ről 36 órára csökkent viszont az átlagos munkahét.

A szocialisták átfogó oktatási reformja nemcsak óriási anyagi eszközöket pumpált a képzésbe, hanem egész szerkezetét korszerűsítette.

A PSOE parlamenti túlsúlya mégis választásról választásra csökkent. 1989-ben már csak egyetlen fős többsége volt. A Néppárt (PP) nevet felvett AP pedig egyre erősödött. Élére 1990-ben Fraga helyett a fiatal José María Aznar került, aki pártjából modern, európai arculatú konzervatív szervezetet igyekezett faragni.

A PSOE-nakjutott a feladat, hogy az ország teljesítse az EK-nak Európai Unióvá való fejlesztését célzó Maastrichti szerződés (1992) feltételeit. A megszorítások hatását a kormányzat nagyszabású rendezvényekkel próbálta ellensúlyozni. Barcelona olimpiát rendezett, Sevilla világkiállítást; Madridban Kolumbusz első újvilági hajóútjának 500. évfordulóján összehívták a latin-amerikai államok állam- és kormányfőinek értekezletét, amelyre utóbb évente sor került. 1993-ban, az Unió létrejöttekor a PSOE már csak relatív többséghezjutott; ettől kezdve a kisebbségek vezető pártjaira támaszkodva kormányzott. Korrupciós ügyek mellett a PP kihasználta ellene az ún. GAL-botrányt. Ez a titokzatosnak látszó fegyveres osztag vagy kéttucatnyi ETA-terroristát megölt, minden törvényes ejárást mellőzve, mígnem kiderült, hogy rejtett szálak fűzték a rendőrséghez. Az Európa Parlament 1994-es választásain a PP már megelőzte a szocialistákat.

A Néppárt hatalmon (1996-)

1996 márciusában pedig a PP 156:141-es mandátumarányban relatív többséget szerzett. Feladta centralista elveiből eredő viszolygását, és a katalán CiU támogatásával kormányzott. A 2000. márciusi választáson már abszolút többségre tett szert. A spanyol demokrácia másodszor is kiállta a pártok helycseréjének a próbáját. A PSOE-ban a vereség többszöri vezetőváltást eredményezett, mígnem 2000. júliusi kongresszusán a fiatal José Luis Rodríguez Zapaterót választotta főtitkárrá.

Az első néppárti kormányidőszakraesett az euró bevezetésének előkészítése, amelyhez Spanyolország már az első ütemben csatlakozhatott. A szocialista és néppárti kormányok egyaránt találékonyan éltek az EU strukturális és regionális alapjaiból nyerhető támogatásokkal. Ezeket út- és vasútépítésre, a nagyvárosi földalatti vasutak gyors fejlesztésére, új egyetemi campusok kialakítására fordították.

Spanyolország a századvégen már nemcsak kapott, hanem nyújtott is anyagi-műszaki segítséget, elsősorban a latin-amerikai országoknak, növelve külpolitikája hatókörét. A monarchia intézménye, amelyet a lakosságjelentős része kezdetben bizalmatlanul fogadott, addigra túlnyomórészt elfogadottá vált. Bár az ETA fegyveresei 1977 után több

mint 800 embert öltek meg, Spanyolország, amely a 20. századba az európai periféria egyik súlyos gazdasági és politikai feszültségekkel terhelt társadalmaként lépett, a századvégre alapjában sikeresen beilleszkedett a fejlett európai centrum intézményrendszereibe.

4.3. Portugália – Harsányi Iván

Salazar rendszere a változó világban

A második világháború kimenetele a kontinens legnyugatibb országában nem járt különösebb következményekkel, A hivatásrendi felépítésű Salazar-rendszer nem kapcsolódott a tengelyhatalmak tevékenységéhez, sem véres polgárháborúhoz. A háború éveiben a németeknek telesített volfrámszállításait ellensúlyozta az Azori-szigeteken 1943-ban az angolszász szövetségesek számára megnyitott támaszpont. Igaz: az európai háború lezárulásakor Lisszabonban félmillió ember ünnepelte a tengelyhatalmak vereségét. E megmozdulások azonban nem kezdhették ki a hadicselekmények által közvetlenül nem érintett ország hatalmi rendszerét. Antonio Oliveira de Salazar miniszterelnök külpolitikai szempontból mégis szükségesnek tartotta, hogy enyhe módosításokat hajtson végre a politikai intézményrendszeren. Továbbra sem működhettek ellenzéki politikai szervezetek, de a tanácskozó parlament két házának választásai és az elnökválasztások idején a rendszert elismerő ellenzék kampányt folytathatott.

Portugália politikai rendszere Európa legtöbb államáéhoz képest nemcsak diktatórikus arculata miatt volt sajátos, egyéb diktatúrákétól is eltért. Kétkamarás hivatásrendi parlamentjének egyik házát (a Nemzetgyűlést) szavazókörzetek szerint választották, a másikat (Hivatásrendi Kamara) korporációs elv alapján a lakosság foglalkozási csoportjai delegálták. A parlamentnek nem volt törvényhozó szerepe, sem a végrehajtó szervekkel szembeni ellenőrző vagyjogszabály-megállítójoga. A köztársaság elnöke és a miniszterelnök közötti hatalommegoszlás a harmincas évek második harmadától a miniszterelnökjavára billent át, bár az elnöki szék hallgatólag a hadsereg valamely képviselőjét illette. Ezt a tisztséget 1928 óta (1951-ben bekövetkezett haláláig) Oscar Carmona tábornok, az 1926-os katonai felkelés egyik vezetője töltötte be.

A munkaügyi kapcsolatok kezelésére Portugáliában is létrehoztáka hivatásrendi szakmai szervezeteket, de az ötvenes évek közepéig hálózatuk hézagos volt.

Salazar személyisége merőben eltért a nagy totalitárius államok diktátoraiétól. A Coimbrai Egyetem egykori közgazdászprofesszora nem volt mozgalmi vezető, felemelkedése sem fűződött valamely politikai csoportosuláshoz. A politikai pártok 1932-es megszüntetése után általa létrehozott Nemzeti Unió (UN) sem hasonlítható a német vagy az olasz diktatúra egypárti rendszeréhez. Salazar a közigazgatásban működő'értelmiségiek, illetve a tábornoki és főtiszti kar kettős oszlopára alapozta uralmát. Portugáliának a diktatúra 48 éve alatt csak három köztársasági elnöke, 1932-1974 között két miniszterelnöke volt. Hasonló állandóság jellemezte a miniszteri tárcák birtoklását.

Mindez azért volt lehetséges, mert a portugál társadalom lassan mozduló közeg volt. A társadalom felső és alsó rétegei között mély anyagi és kulturális szakadék húzódott. A tiltakozást nem csak az erőszakszervek fogták le, hanem a nagyarányú írástudatlanság is (1930 körül 60 százalék). Ez az arány az 1950-es évekre 38 százalékra csökkent, de az északi falusi körzetekben és a nők körében továbbra is magas volt. A civil társadalom szervezettsége a diktatúra előtt sem volt erős, ebbe bukott bele a parlamentáris köztársaság is. A diktatúra ideológiája nem utasította el kereken a választási versengést, mint

pl. a spanyol Franco-rendszeré. Elvileg ellenjelölteket is indíthattak, bizonyos számú aláírás összegyűjtésével. Erre 1945-ig mégsem került sor, ami viszont már összefüggött a megtorló szervektől érzett félelemmel. A gazdaság és a foglalkoztatás szerkezete sokáig alig mozdult, ami a társadalomban – számos kedvezőtlen hatása mellett – a nyugalom, az állandóság érzését keltette. 1950-ben az iparban foglalkoztatottak aránya 28 százalékot,

a szolgáltatásoké 23 százalékot, a mezőgazdaságban dolgozóké 49 százalékot tett ki. Utóbbi Európában a legmagasabbak egyike volt.

Portugália az ország területéhez mérten nagy területű ázsiai és afrikai gyarmatbirodalmat igazgatott. A rendszer ideológiája ezt civilizációs küldetésként kezelte, a luzotro- pikalizmus eszméjejegyében. Ez sorsközösséget hirdetett a portugálok és gyarmataik lakossága között, amelyet az anyaországnak kell évszázados távlatban képessé tenni sorsának intézésére. Az afrikai gyarmatokon (Angolában, Mozambikban, Guineában és a Zöldfoki-szigeteken) a negyvenes években a bennszülött lakosság zöme nem rendelkezett állampolgári jogokkal. Bizonyos jogokat csak az állandó lakhellyel rendelkező, munkaviszonyban álló, keresztény vallású, a portugál nyelvet beszélő helyi lakosok (assimilados) élveztek. Némileg eltért a helyzet egyes kisebb gyarmatokon (Sáo Tomé és Príncipe, Timor, Makaó, Goa, Diu, Damáo), ahol a lakosság foglalkozási és etnikai szerkezete, iskolázottsága eltért a sok helyütt még törzsi szervezetben élő afrikai falusi népcsoportokétól.

Az ország nem szenvedett hátrányos nemzetközi megkülönböztetést. Fölajánlották neki a Marshall-segélyt, de csak jelentéktelen összegeket vett föl. Alapító tagja lett a NATO-nak, amelyben eleinte nem játszott különösebb szerepet.

Az ötvenes évek változásai

A portugál politikára 1948 után erősen hatott a hidegháború, a gyarmati függetlenségi mozgalmak világméretű erő'södése és a kibontakozó európai integráció. Az Egyesült Államokkal kötött 1951. évi katonai szerződése, az Azori-szigeteken lévő lajesi támaszpont átengedése révén Portugália, NATO-tagságán belül, kiemelt szövetsé-gesi kapcsolatba került az Egyesült Államokkal.

1951-1954 között némileg módosult a gyarmatok kezelése. A Tengerentúli Területekről (a gyarmatok új elnevezése) 1953. június 27-én kibocsátott alkotmánytörvény növelte a birodalom részeinek integrációját. A vámunió mellett a gyarmatok megkapták a „tengerentúli megye" rangját, ami valójában alacsonyabb szintre szállította le autonómiájukat. A gyarmatok választási rendszerét hozzáigazították az anyaországihoz, elsősorban a fehér telepesekjavára.

A nyugat-európai gazdaságokban 1947 után megindult fellendülés s az erőtelesebb nemzetközi tőkeáramlás felszínre hozta a portugál gazdaság gyengeségeit. A „nacionalizá- lásról" 1943-ban hozott törvény akadályozta a külföldi tőke behozatalát. Ez növelte a portugál tőke arányát az országban, amely a háborúval, majd az újjáépítéssel elfoglalt konkurensek távollétében ura maradta hazai piacnak. Saját gyarmataira irányuló beruházásai is növekedtek. Az 1945-ös ipari rekonstrukciós törvény azonban növekedést serkentő hatásával mégis növelte az importigényeket. Kivitellel való ellensúlyozásuk nélkül erős külkereskedelmi deficit fenyegetett. Ennek az elkerülésére módosítani kellett a rendszer gazdaságfilozófiáját.

A diktatúra eredetileg nem vállalt nagyvonalú fejlesztési, különösen iparosítási feladatokat. Salazar az ipart kifejezetten a szociális nyugtalanság táptalajának tekintette. Mégis, az 1953-as, majd még inkább az 1959-es hatéves fejlesztési terv már tartalmazott iparfejlesztést, bár inkább csak a textiliparban és más hagyományos ágazatokban. 1959-ben az ország csatlakozott az EGK-nál lazább integrációs szintű Európai Szabad Kereskedelmi Társuláshoz (EFTA). Portugáliában meggyorsult egyes, az EFTA által előnyben részesített termékek gyártása. Ráadásul a Társulás Portugáliának, fejletlenségét figyelembe véve, a vámok leépítését húszéves határidővel írta elő. Az energiagondok távlati megoldása is kecsegtetett: 1961-ben kiderült, hogy Angola földjében jelentős nyersolajkészletek rejtőznek.

A még mindig zömmel agrárjellegű társadalmat északon a latifundium és a minifudium (vagy kis részes bérlet) kettőssége jellemezte. Délen, a legfontosabb termőterületeken a mezőgazdasági munkások által művelt, részben ültetvényes közép- és nagybirtok uralkodott. Ennek megfelelően az ország északi részén az átlagos birtoknagyság egy hektár alatt, míg középen, a nagy agrárkörzetekben 11-20 hektár között volt. Közöttük keskeny ipari sáv helyezkedett el, központjában Setúballal és Lisszabonnal. Rajtuk kívül néhány városban (pl. Portóban, Aveiróban) fejlődött ki komolyabb ipar.

A gyarmatosítás és modelljének válsága

Az ötvenes-hatvanas évek fordulója Portugália számára drámai fejleményeket hozott: 1957-1962 között a trópusi Afrika két tucat országa nyerte el önállóságát. 1961 elején Angolában fegyveres harcok kezdődtek, amelyek 1962-ben átterjedtek Mozambikra, 1963-ban pedig Guineára és a Zöldfoki-szigetekre. Mire az angolai felkelést kíméletlen katonai módszerekkel úgy-ahogy lokalizálták, 1961 végén India a területébe ékelődő Goa, Diu és Damáo gyarmatokat katonai erővel csatolta területéhez. Salazar kormányzatát elszigetelődés fenyegette;

az Egyesült Államok kormánya, amely nem akart szembekerülni az afroázsiai térség semleges kormányaival, 1961 márciusában az ENSZ Biztonsági Tanácsában maga is elítélte a portugálok gyarmatosító módszereit. Elkerülhetetlenné vált új gyarmati statútum kialakítása. 1961-ben 15 éves tervet dolgoztak ki a portugál birodalom közös piacának a létrehozására. Az új bennszülött-törvény eltörölte az őslakosság kategóriákra osztását. A bennszülöttek választhattak, hogy a portugál, vagy a törzsi jogszolgáltatás alá tartozzanak, gyakorolhatták a portugál választójogot, amelyben (a hazai törvények szerint) 2,8 százalékuk részesült.

A portugál kormányzat helyzetét nem a gyarmati reform, hanem az Egyesült Államok álláspontjának változása, belpolitikailag pedig egy újabb gazdasági félfordulat mentette meg. Mivel a portugál gyarmatok kincsei a lisszaboni kormány révén voltak hozzáférhetők, 1963 után a Johnson-kormányzat Portugália mellé állt, figyelmen kívül hagyva az ENSZ 1962-ben kimondott fegyverembargóját. Gazdaságilag a háború növekvő kiadásait csak a külföldi tőke beáramlásával lehetett ellensúlyozni, ezért 1965 áprilisában Salazar rendeletileg eltörölte a külföldi tőkét sújtó korlátozások nagyobb részét, feladva ezzel a gazdaság fölött 37 éve gyakorolt személyes ellenőrzését. Az iparban működő külföldi tőke aránya öt év alatt 27 százalékra nőtt. Ez növelte a nagyvállalkozók, a menedzserek, a modern szolgáltatók és a fejlődő ágazatokban dolgozó kétkezi munká- sokjövedelmét is. A foglalkoztatási gondokat enyhítette a külföld vendégmunkás-kereslete. Azelőtt a kivándorlás iránya túlnyomórészt Brazília, Észak-Amerika és a portugál Afrika volt. Most fő iránnyá az alacsonyabb képzettségű munkaerőt befogadó Nyu- gat-Európa lett. 1961-1974 között másfél millió portugál talált munkát külföldön (főleg Franciaországban, az NSZK-ban és a Benelux országokban). A kiáramlás az elmaradott északi agrárkörzetekben volt a legerősebb. Az otthoni 3,1 millió foglalkoztatottal összevetve ez a korszak legnagyobb arányú munkaerő-vándorlása volt. Sok fiatal a mind több halottat és rokkantat eredményező afrikai katonáskodás elől keresett így menedéket.

A hatvanas évek kezdetétől érezhetőbbé vált a társadalom tiltakozása is. Tiszti puccs, antifasiszta jelszavak jegyében folytatott tüntetés, a bányászok és a mezőgazdasági munkások megmozdulásai, egyetemi sztrájk tört ki, amelyet tömeges letartóztatások követtek.

A helyzetet a katonaság arculatának változása is színezte. A korábban vonzó tiszti pálya a társadalom felső rétegeinek fiait egyre kevésbé érdekelte. Ehhez, a megnőtt kockázat mellett, a gazdasági érvényesülés javuló lehetőségei is hozzájárultak. A tisztikar megtelt az alsóbb rétegekből származó fiatalabb katonákkal, akik potenciális politikai robbanó- anyagotjelentettek, illetve az Egyesült Államokban tisztiiskolát végzettekkel, akika modernizációs és előléptetési reformokat hiányolták.

A külpolitikában is érződött némi hangsúlyeltolódás. Lisszabon Castro hatalomra kerülése után is fenntartotta kapcsolatait Kubával. A diplomáciai képviselet hiánya ellenére szovjet újságíró-küldöttséget engedtek be a gyarmatokra; portugál akadémikusok tartottak előadásokat Moszkvában. A folyamat azonban megszakadt a portugál gyarmatok függetlenségi harcához nyújtott szovjet diplomáciai és katonai támogatás miatt.

1968. szeptember 6-án Salazartszélütés érte. 1970. júliusi haláláig feküdt magatehetet- lenül; nem is tudva, hogy már nem ő a miniszterelnök. Az Államtanács öt jelölt közül Marcelo Caetanót nevezte ki a tisztségre. Kiválasztását a harmincas évek óta Salazar oldalán folytatott politikai tevékenységének, 1961 óta élvezett protestáló hírnevének, enyhe reformpolitikai elképzeléseinek és az afrikai gyarmatok megtartása ügyében tanúsított erélyének köszönhette.

A Caetano- korszak

Caetano a „Megújulás a folytonosságban"jelszavával kezdett munkához. Bírálta az állam túltengő gazdasági beavatkozását; a korporációk bürokratikus elfajulását, a hadsereg túlzott politikai befolyását; az elavult gyarmati irányítást. Kilátásba helyezte az egyszemélyi hatalom lazítását, a cenzúra enyhítését, az egyetemi önkormányzat szélesítését, nem utolsósorban nyitást Európa felé az egyoldalú „afrika- nizmus" helyett. A gyarmatoknak föderatív megoldást választott, bár korlátozott jogkörű parlamentet ígért, Lisszabonból kinevezett főmegbízottal.

Caetano veszedelmesnek tartotta azt a társadalompolitikai és nemzetközi helyzetet, amelybe Salazarjuttatta Portugáliát. Az ellenzék irányába tett gesztusait a kezdődő liberalizálódásjelének tekintették. Mario Soares szocialista vezető visszatérhetett Sáo Tomé-i kényszerlakhelyéről. Megengedték marxista elméleti munkák árusítását (a továbbra is illegális munkáspártok politikai kiadványai változatlanul tilalom alá estek). Megjelentek, bemutatásra kerültek korábban betiltott könyvek, filmek, színdarabok. Átkeresztelték a PIDE titkosrendőrségét (Biztonsági Főigazgatóságra), enyhén megkurtítva az illetékességét.

Módosították a korporációs szakszervezetek szabályzatát. Míg 1956-ban ezt a kezdődő ellenzéki mozgolódás nyomán szigorították, most eltörölték ajelöltek kormányzati jóváhagyását. A Nemzeti Unió (UN) vezetését

Caetano 1968 végén Melo e Castro tekintélyes katolikus személyiségre bízta, aki megpróbálta élettel megtölteni a szervezetet, hogy felkészítse a kockázatosnak ígérkező 1969-es nemzetgyűlési választásra. Módosították a választási törvényt is; minden írni-olvasni tudó állampolgár – a nők is – szavazati joghozjutott.

Az ellenzék nem tudott egységesen fellépni, az UN-nel szemben külön-külön indultak a progresszív katolikusok (CDE), illetvea mérsékelt szocialisták és liberálisok szövetsége (CEUD). A választás kevesebb rendőri beavatkozással zajlott, de az ellenzéknek csalódást okozott: az UN megszerezte a szavazatok 88 százalékát. Csalást emlegettek, deinkább az ellenzék megosztottsága és Caetano kezdetijavuló legitimációja hatott, valamint az, hogy még mindig csak az összlakosság 18 százaléka szavazhatott.

A választási győzelem után Caetano folytatta kisebb-nagyobb reformjait. Az Estado Novo (Új Állam) a hangzatos Szociális Állam, az UN a Nemzeti Népi Cselekvés elnevezést kapta. Caetano 1970. januári kormányában főleg szakemberek kaptak helyet és először államtitkárként egy nő is. Európai típusú iskolareformot is terveztek. Azonban mindinkább két tűz közé.szorult. Az engedmények növelték az ellenzék mozgásterét, anélkül hogy jóindulatra hangolták volna irányában. Egyszersmind kiváltották az Estado Novo szélsőséges híveinek a támadásait. Kijelentették, hogy az ellenzékkel folytatott párbeszéd anarchiához vezet. Érveiknek nyomatékot adtak egyes ultrabaloldali szervezetek terrorcselekményei.

A reformok elakadása miatt a mérsékelt liberálisok, 1970-ben létrehozták az első'legális politikai csoportosulást, a SEDES-t (Szociális és Gazdasági Fejlesztési Tanulmányok Társasága). Vezetője, Francisco Sá Carneiro, parlamenti képviselő javasolta az elnök közvetlen választását. Az 1972-es elnökválasztást továbbra is elektorokon keresztül bonyolították, és a Caetano által támogatott, 70 éves Amérigo Tomás tábornok fölényesen megnyerte. Sá Carneiro lemondott képviselői mandátumáról. A női jogokért fellépő mozgalom vezetőit letartóztatták. Az 1973. október 28-i nemzetgyűlési választásra már valamennyi ellenzéki erő közös frontban tömörült. Végül azonban minden jelöltjük visszalépett, nem óhajtva előmozdítani Caetano legitimitását.

A „szegfűk forradalma” (1974-1981)

A forradalom kirobbanásának okait nehéz pontosan feltárni. Portugália a Caetano-korszak első éveiben gazdaságilag gyorsan fejlődött. A külföldi tőke hozzálátott a tőkeintenzív iparágak fejlesztéséhez, sok új üzem létesült, a kormány a hazai beruházásokat is ösztönözte. A Tejo folyó torkolatában modern hajójavító dokkrendszer jött létre. 1970-1973 között az ipar évi növekedése 9, a szolgáltatásoké 7 százalék volt, az olcsó külföldi hitelek és a kiáramlott vendégmunkások deviza-hazautalásai révén. Ezek még az első olajválság hatását is ellensúlyozták, noha Portugália 64 százalékban függött az energiahordozók behozatalától, és az arab országok bojkottal sújtották, mert az 1973-as arab-izraeli háború napjaiban engedélyezte, hogy az Egyesült Államok légiereje Izraelt támogató hadműveleteihez használja támaszpontjait.

A társadalom betegsége az 1970-es évek elejére három politikai fejleményben fejeződött ki. Az első a rendszer keresztény, liberális, szocialista, kommunista és mérsékelt ultrabaloldali ellenzékének fokozatos egymásra találása volt. Ezek az erők létrehozták laza szervüket, a Portugál Demokratikus Mozgalmat (MDP).

Megroppant a salazari korporációs rendszer is, amelyben előretört a nagyrészt a kommunisták befolyása alatt álló erős szakszervezeti ellenzék. 1970 októberében 13 szakmai szervezet létrehozta az országos Szakmaközi Bizottságot (Intersindical), amelyhez 1971-ben újabb 15 szakma szervezetei csatlakoztak, köztük a népes földmunkásszervezet. Az Intersindicalnak a forradalom előestéjén 200 000 bejegyzett tagja volt.

A forradalom legsajátosabb előzménye azonban a hadseregben bekövetkezett erjedés volt. Ehhez a gyarmati háború kockázatain, és a katonai pálya hanyatló elismerésén kívül hozzájárultak Caetano egyes, a hadsereg presztízsét sértő lépései is. Fokozatosan kialakult egy rendszerhű, de a bajok fő forrásának tekintett gyarmati háborút a tengeren túli birtokok autonomizálása, netán feladása árán is befejezni kívánó főtiszti csoport is; ezt Francisco da Costa Gomes vezérkari főnök és helyettese, Antonio deSpinola személye-

sítette meg. A kormány eltávolítására törekedett egy szélsőjobboldali katonai csoport is, amely Caetanót erélytelennek tartotta.

A szervezett tiszti mozgalom (Kapitányok Mozgalma) a katonai akadémia 1973. júliusi reformja elleni tiltakozásképpen öltött szervezett formát. A vegyes célkitűzésekkel induló mozgalmat a változásra semmi reményt nem hagyó 1973. októberi nemzetgyűlési választás radikalizálta. Programjukaz alapvető demokratikus intézmények megváltoztatására irányult. Vezető személyiségeik többféle eszmerendszer irányába tájékozódtak, s létrehozták a Fegyveres Erők Mozgalmát (MFA).

1974. április 25-én a megadott jelre akcióba léptek a felkészített egységek. Körülvették a kormányépületeket; őrizetbe vették Caetanót és Tomást, akiket utóbb az ország elhagyására kényszerítettek. Megalakították a Nemzet Megmentésének Tanácsát (JSN). Az utcákat tömegek öntötték el, az üzemekben mozgósítás folyt, ami az ellenállást lehetetlenné tette. Május közepén a köztársasági elnöki posztra Spinolát kérték föl. Megalakult a kormány is a mérsékelt Adelino de Palma Carlos vezetésével, de az illegalitásból közben kilépő pártok vezetőinek a részvételével. 3 szocialista, 2 kommunista, Sá Carneiro új pártjának, a Portugál Néppártnak (PPD) 2, a SEDES-nek 1 és az MDP-nek 1 képviselője mellett öt független civil és egy katona foglalt helyet benne. A JSN kilátásba helyezte az egy éven belüli parlamenti választást. Egyelőre azonban az elnöki, a kormányfői poszt mellett döntő szerepet kaptak az MFA vezető szervei.

A metropolisz forradalma új távlatot nyitott a gyarmatok felszabadulásának. Guinea és a Zöldfoki-szigetek a forradalom időpontjára már felszabadultak, a tárgyalások csak a kivonulás módozatairól szóltak. A másik két nagy afrikai gyarmat sorsa viszont harci kérdéssé vált a valamilyen portugál-afrikai közösséghez ragaszkodni kívánó Spinola és hívei, illetve az MFA, a baloldal és a tömegek között. Angola és Mozambik felszabadulása hosszabb időt vett igénybe, de 1975 novemberére Angola is függetlenné vált, heves katonai összecsapások közepette.

Megkezdődött Portugália nemzetközi kapcsolatainak szélesítése. Júniusban fölvették a kapcsolatot Kelet- és Közép-Európa országaival.

Az évtizedeken át elfojtott törekvések nagy erővel törtek a felszínre: a politikai pártok csak korlátozottan tudták befolyásolni a tömegmozgalmakat. Az akkori átlagos bérszint mintegy 25 százalékos emelésével jelentősen csökkent a legalacsonyabb bérkategóriákba tartozó fizetések aránya.

A folyamat kézbentartása egyre nehezebbé vált. Nem segített ezen a kormány nyári átszervezése sem. A folyamat külső katonai erővel való felszámolása a radikalizálódott katonák szerepvállalása miatt számításba sejöhetett. Spinola, akinek kezéből kicsúszott a folyamatok irányítása, 1974. szeptember 28-án hatalomátvételt kísérelt meg. Közben egymás után alakultak a pártok. A SEDES-t magába fogadó PPD, a szocialista párt (PS) és a kommunisták (PCP) mellett létrejött a keresztény jellegű Demokrata-Szociális Centrum (CDS). Alakult egy monarchista és egyjobboldali kereszténydemokrata párt, valamint hét-nyolc ultrabaloldali pártocska, már a következő áprilisra tervezett választásjegyében. Mivel az MDP mint front megszűnt, baloldali keresztény hívei ugyancsak párttá szervezték.

Az ősz új frontot nyitott. A meghökkent elit modern vállalkozói körei és a nagybirtokosok a további radikalizálódástól tartva hozzáláttak anyagi javaik, tőkéjük külföldre menekítéséhez. Az MFA tisztikara élesen reagált. Novemberben kormányrendeletet bocsátottak ki, hogy a kormány a nem rendeltetésszerűen működő magánvállalatokat állami ellenőrzés alá vonhatja. Ezzel a forradalom senki által előre nem látott új fordulatot vett. Két logika keresztezte egymást: a katonák és a tömegek által kikényszerített szociális változtatásoké és a közelgő választásoké. A külföld aggodalmát fejezte ki az amerikai nagykövetcsere.

Fokozatosan nézeteltérések bontakoztak ki a szocialisták és a kommunisták között. A szocialista Soares tisztában volt az ország geostratégiai helyzetével, ezért tartott a további radikalizálódástól. Cunhal viszont, aki pártja 1974. októberi kongresszusán még óvott a radikális lépésektől, sodródott saját tömegeivel. Spinola, híveinek újabb, rosszul szervezett márciusi akciója után, kénytelen volt külföldre távozni. Az események másfél hónappal a választás előtt fölgyorsultak. Rendeletek születtek az álamosításról, az üzemek munkásellenőrzéséről és az agrárreformról A forradalmat új, szocialista vonások színezték, ami növelte az ellentéteket. Az MFA vezető szervei biztosítani akarták, hogy a választások ne gátoják a további reformokat, és ne vessenek véget az MFA politikai szerepvállalásának sem. Ezért 1975. április 1-jén megállapodtak a pártokkal arról, hogy az Alkotmányozó Gyűlés egyetlen feadata az alkotmányozás legyen, a hatalom pedig a köztársasági elnök, az MFA vezető szervei és a kormány birtokában maradjon.

Az 1975. április 25-i alkotmányozó gyűlési választáson a szavazatok közel kétharmadát a bal- és ajobbközép pártjai kapták. A győztesek hozzákezdhettek a társadalmi változások alkotmányos mederbe tereléséhez. Ez nem volt egyszerű. A külföldi tulajdont nem érintő álami tulajdonba vétel kiterjedt az ipar 40, a modern hazai nagyipar 80, a bank- és a biztosítási szektor 100 százalékára. Az elhagyott vállalatok egy kisebb csoportját az ott dolgozók vették kezelésbe önigazgató szövetkezetek formájában.

Az 1975. áprilisi földtörvény az MFA-közgyűlés javaslatára a kisajátítható földbirtok alsó határát 500, öntözött föld esetében 50 hektárban szabta meg. A reform az érdekeltek közvetlen részvétele folytán szinte függetlenítette magát a forradalom politikai menetétől. Összesen 1,1 millió hektár földet sajátítottak ki. A kisajátítás nagyrészt a Közép nagy agrárkörzeteit érintette. Az öntözött, gépesített ültetvényeket nem lehetett

kispar- cellás módszerrel művelni: itt a földmunkás szervezetek a közös megművelés mellett döntöttek. 536 ún. „kollektív termelőegység" (UPC) alakult, átlag 2500 hektár területen. Tagjaiknak rögzített bért fizettek, a terméstől függő mozgó jövedelemrésszel.

Az MFA vezető szerveinek radikalizálódása feszültségeket okozott az MFA-n és a kormánykoalíción belül. Noha a kormány, az MFA és a pártok nem vonták kétségbe az ország NATO-tagságát, az észak-atlanti szervezet felkérte őket, hogy képviselőik átmenetileg maradjanak távol a NATO stratégiai jelentőségű bizottságainak üléseiről. Gongalves kormányát szeptemberben elmozdították; az új kormány megkezdte a folyamatok visszaterelését a Nyugat-Európa viszonyaihoz illeszkedő mederbe.

1. november 25-én egy északi laktanya (Tancos) katonáinak ultrabalos színezetű zendülése nyomán a gyarmatokról visszatért, kevésbé átpolitizált katonai egységekkel az MFA konzervatív szárnya leszámolt a katonai balszárnnyal. Ez véget vetett a forradalom szocializáló tendenciáinak.

Közben megkezdődött az alkotmány kidolgozása is. A pártközi csoport tervezete rögzítette az államosítás, a földreform és a munkásellenőrzés visszavonhatatlanságát, s 1980-ig megtiltotta az alkotmány módosítását is. Csaka CDS küldötte nevezte „szocialista kényszerzubbonynak". Így 1976. április 2-án az új alaptörvényt szinte változatlan formában fogadták el. Az MFA Legfelső Forradalmi Tanácsa továbbra is megőrzött bizonyosjogköröket. Mellette Alkotmánybizottságot hoztak létre. A kormány kjelölése a köztársasági elnök feladata maradt. Április 25-én a kormányt Soares, a PS vezetője alakíthatta meg, pártonkívüli szakértők bevonásával.

Júliusban lezajlott az első elnökválasztás, amelyet Ramalho Eanes tábornok nyert meg, s akit a PCP kivételével minden nagy párt támogatott. 1976 decemberében a helyhatósági választással létrejötteka demokratikus intézményrendszer helyi szervei is. Ezzel lezárult a viharos szociális át- és visszarendeződés szakasza. Megszilárdult az alkotmányos parlamenti rendszer, a hatalmat kiegyensúlyozottan osztva meg az elnök, a parlament és a kormány között. A hadsereget a társadalmi rend közvetlen formálójából – ötven év óta először – az alkotmányos rend védelmezőjévé tette.

A forradalom időszaka megviselte a gazdaságot. A rendkívül alacsony bérekjelentő- sen emelkedtek, de a termelés növekedése nem tartott lépést velük. Csökkent viszont a turistaforgalomból származó bevétel. Az import visszaesése dacára a számottevően emelkedő energiaköltség miatt romlott a külkereskedelmi mérleg. Növekedett az ország eladósodása, s tízszeresére nőttek a költségvetési kiadások. Lassult a külföldi tőke beáramlása.

A nemzetközi gazdasági szervezetek 750 millió dolláros hitelt ígértek a fellendülés megindításához, azzal a feltétellel, hogy növelni kell a tőke mozgásszabadságát. Ez viszont a belpolitikai erőviszonyok alakulásától is függött. 1977 nyarán sikerült elfogadtatni az agrárreform korrekciójáról szóló, majd a vállalatok munkás ellenőrző bizottságainak jogait szűkítő törvényt. Évről évre csökkent a szigorított hitelfeltételekkel sarokba szorított kollektív termelőegységek száma, mígnem csak a legerősebbek maradtak talpon. Radikálisan csökkentették az élelmiszerárak állami szubvencióját. A kisajátított vállalatok tulajdonosai tetemes kártérítést kaptak.

Az ellenreformok némileg destabilizálták a kormányzatot. A szocialista kisebbségi kormányt PS-CDS-koalíció, majd két rövid életű polgári kormány váltotta föl. A stabilizáló tényező Eanes elnök volt, aki a mérsékelt katonatisztek élén nem támogatta a kato- náknakjelentősjogokat biztosító alkotmány megszegését. 1979-ben és 1980-ban két választás is lezajlott: az elsőt a kormányzati válságok tették elkerülhetetlenné, a másodikat az alkotmány írta elő. 1979-ben és 1980-ban isajobboldal nyert, ami elvben megnyitotta az alkotmánymódosítás útját. Ehhez azonban ki kellett volna kapcsolni az ellenérdekelt elnököt és a forradalmi tanácsot. Ezért a decemberi elnökválasztásra ajobboldal Soares Carneiro tábornokot indította Eanes ellenében. A drámai harcban végül Eanes győzött, s ajobboldal további manőverezésre ítéltetett.

Konszolidáció, európai csatlakozás

1981-ben megindult az alkotmánymódosítási eljárás. Megszüntették a Forradalmi Tanácsot, hatáskörét szétosztották az elnök, a kormány és az alkotmánybíróság között. Az elnök rovására növelték a parlamentjogkörét a kormány kinevezésében. Így zárult le Nyugat-Európa utolsó 20. századi forradalma, amely hasztalan próbált szembeszegülni a világgazdaság és a bipoláris katonai erőviszonyok logikájával. Létrehozott viszont egy rendkívül kiegyensúlyozott politikai intézményrendszert.

Az 1983. áprilisi parlamenti szavazás nyomán először alakult centrumkoalíció. Ekkoriban került szóba az Európai Közösségbe való belépés. Bizonyos feltételek rosszak voltak: Portugáliát magas munkanélküliség és fokozódó infláció sújtotta, a bérek veszítettek az értékükből. 1984-1985-ben az előkészületekjegyében privatizálták a bankokat és a biztosítókat, majd elkezdték az államosított üzemek magánkézbe adását. Ez meghozta a befogadási készséget: 1986. január 1-jétől Portugáliát (és Spanyolországot) fölvették az Európai Közösségekbe. A csatlakozás előtti évtizedben az ország gazdasága sokat fejlődött.

Közvetlenül az Európai Közösségbe való betagolódás után kiélezett elnökválasztási harcra került sor. A CDS jelöltje, Diogo Freitas do Amaral állt szemben a szocialista Soaressel. Feszült vita után a mérleg nyelvét az billentette balra, hogy a PCP Soares mögött sorakozott föl.

Az európai csatlakozás után a társadalmat a lépés következményei foglalkoztatták. A PSD elkészítette a gazdaság szerkezeti átalakításának a tervét. A szocialisták – Soares elnökké választása utáni új főtitkárukkal, Victor Constáncióval az élen – támadták a tervet, mivel szerintük „ez az alacsonyan tartott bérek komparatív előnyeinek kiaknázásán" alapul, és „Portugáliát elkerülhetetlenül a szegény ember szerepére kárhoztatná".

A portugál választók viszont belefáradtak a pártok huzavonájába és az 1987. júliusi választáson az európai felzárkózás letéteményesének vélt szociáldemokrata pártot (PSD) abszolút többséghezjuttatták. Anibal Cavaco Silva, a PSD vezére alakított kormányt. Többségére támaszkodva nekilátott az újabb alkotmánymódosításnak, amelyre 1989-ben került sor. Megszüntették az állami vállalatok magánosításának közjogi akadályait, beiktatták viszont a népszavazás intézményét.

Az 1990-es évek elején a kormányzatot és az elitet már az újabb integrációs lépcsőfok, azEurópai Unióba való betagolódás foglalkoztatta. A társadalom szélesebb körét nem vonták be az erről szóló vitákba (a népszavazást is kikerülték erről). Másrészt a sok évtizedes bezártság, majd a forradalom időszakának szuperaktivitása után a lakosság visszavonult a közéleti aktivitástól és magángondjaiba mélyedt. A nagyarányú munkanélküliség visszaszorult, de a gazdaságban széles feketeszektor alakult ki. Gondokat okozott a jelentős bevándorlás is. A forradalom után eleinte ajómódú gyarmati fehér telepesek áramlottak haza, az 1990-es években viszont már elsősorban a volt gyarmatok színes bőrű lakosai érkeztek.

Az 1986-os EK-belépés utáni évek 4-5 százalékos évi növekedése révén Portugália 1981 és 1991 között egy főrejutó nemzetijövedelmét dinamikusan növelte. Különösen Porto környéke vált a technológiai fejlesztés kiemelt területévé. A PSD az 1991-es választáson megismételte 50 százalékon felüli eredményét. 1992-ben azonban a gazdasági növekedés 2 százalékra lassult, 1993-ban pedig a nullához közelített. Ez, és az ismét növekvő munkanélküliség is összefüggött az európai recesszióval.

1993 elején Portugália azEurópai Unió tagja lett. A belépés gazdasági megszorító intézkedésekkel járt, viszont az ország az ezredfordulóig 1,5-2 milliárd dolláros támogatásra kapott ígéretet. Ismét gyorsan nőtt a turizmus és növekedtek a vendégmunkás-hazautalások, valamint a külföldi tőkebefektetések. Tovább közelített az ország tejesítmé- nyeaz egy főrejutó európai GDP-átlaghoz (1994-ben 68,2 százalék), amely 1996-ra 8700 dollárra nőtt. Az infláció 2, majd 1 százalék alá került. Az elitet a századvégre célul kitűzött közös európai valuta, illetve az ebbe való portugál bekapcsolódás feltételei foglalkoztatták. A széles közvéleményt inkább a társadalom leszakadó rétegeinek sorsa nyugtalanította.

Az 1995. októberi parlamenti választáson a szocialista párt győzött. A kormányt Antonio Guterres alakította meg, míg az 1996. januári elnökválasztásra a szocialisták a politikai szerepléstől visszavonuló Soares helyett Jorge Sampaiót jelölte. Győzelmével először hozott létre olyan helyzetet, amikor mindhárom hatalmi központ: az elnöki poszt, a parlamenti többség és a kormány egyazon párt birtokába került. 1997 decemberében a helyi választást is abszolút többséggel a szocialisták nyerték.

A portugál külpolitika az 1990-es évek második felében aktivizálódott. Rendszeressé váltak a spanyol-portugál kormányfői értekezletek. A pártok bekapcsolódtak az Európai Parlament politikai frakcióiba. 1996-tól Portugália képviselői részt vettek a magas szintű latin-amerikai találkozókon is. Tárgyalások kezdődtek Makaó státuszáról: a tá-

vol-keleti portugál birtok 1998-ban újra Kína része lett. Bekapcsolódott a kormány az Indonézia által 1975-ben megszállt Kelet-Timor függetlenségéről szóló tárgyalásokba is. Az ország erejéhez mérten támogatta az egykori gyarmatok fejlesztését.

A portugál kormány úgy döntött, hogy az ország már az első ütemben vezesse be az eurót. Az előkészületeket 1996-ban a gazdasági tejesítmények csökkenése árnyékolta be. Ezen a kormány 17 nagyvállalat

privatizációjával igyekezett segíteni. Ajelentős bevétel fellendítette az üzleti életet. Az inflációt 1998-ig 1 százalék alá, a munkanélküliséget az európai átlagnál jóval alacsonyabb 5 százalék, az államháztartás hiányát pedig 2,3 százalékra csökkentették. Változatosabb lett az export szerkezete, nőtt a keleti irányú kivitel is. 1998-ban Portugália sikeres világkiállítást rendezett, amely szintén serkentette a növekedést (Lisszabonban uniós segítséggel új városrész keletkezett; a tengeröböl felett felépült a sok kilométeres Vasco de Gama híd). 1998-ban a portugál José Saramago kapta az irodalmi Nobel-díjat. Nem tudta viszont a kormány keresztülvinni az EU struktúráihoz illeszkedő, de kétharmados többséget igénylő területi reformot.

Az 1999. októberi parlamenti választáson a szocialisták megismételték győzelmüket. Ajobbközép párt (PSD) 2000 decemberében, új főtitkára, Joáo Duráo Barroso irányításával a községi választásokon vágott vissza.

4.4. Görögország – Harsányi Iván

Polgárháború és konszolidáció (1945-1952)

A második világháború végén a görögországi események menetét közvetlenül befolyásolták a győztes nagyhatalmak, mindenekelőtt Anglia és a Szovjetunió stratégiai érdekellentétei. Az ország felszabadulása után a hazai erők között brit közreműködéssel kirobbant „kis polgárháborút" 1945januárjában formálisan lezárta a varkizai egyezmény, ám a kibontakozást gátolta a szemben álló erők hiányzó kompromisszumkészsége. Az országban jelen levő brit egységekre támaszkodva Plasztirasz kormánya az ország nagyobb részében lefegyverezte az egykori ellenállók hadseregét, az ELASZ-t.

1946. szeptember 1-jén, az államforma kérdését eldöntő népszavazáson a választók 68 százalékban a monarchiát részesítették előnyben, amelytől helyzetük megszilárdulását várták. A hazatért II. György király a politikai színkép konzervatív jobboldalán elhelyezkedő néppárti Caldariszt bízta meg kormányalakítással.

A polgárháború aligha robbanhatott volna ki, ha a kormány és katonai erői a nagyobb városokon és a központi tartományokon túlmenően is urai lettek volna a helyzetnek. Valójában az északi megyék sok falusi körzete az egykori EAM harcosainak ellenőrzése alatt maradt. Ezek pedig élvezték a Görögországgal határos Albánia, Jugoszlávia és Bulgária kormányainak támogatását. Mivel a brit katonaság és az egymást váltó kormányok igyekeztek felszámolni ezt a különös helyzetet, 1946 augusztusában Ukrajna küldötte panaszt nyújtott be az ENSZ Biztonsági Tanácsában, hogy a brit hadműveletek veszélyeztetik a Balkán békéjét. Válaszul októberben a görög kormány emelt ugyanilyen vádat északi szomszédai ellen. A nemzetközi bizottság jelentése – elmarasztalva az athéni kormány csapatainak erőszakoskodását is – megállapította: a szomszédos államok, elsősorban Jugoszlávia, beavatkoznak a görög belügyekbe.

1946. október végén, jórészt régi ellenállási harcosokból létrejött a kommunista vezetésű Görög Demokratikus Hadsereg. A hadműveletek során a pusztítás, a mindkét részről elkövetett erőszakos cselekmények egyre nagyobb méreteket öltöttek. A mint egy 300 000 főre növelt királyi hadsereg nem boldogult a terep előnyeit kihasználó, mintegy 25 000 fős partizánhadsereggel. Ráadásul a brit kabinet 1947 februárjában bejelentette: nem áll módjában tovább finanszírozni a görög kormány hadműveleteit. Helyébe a Truman-doktrína értelmében az Egyesült Államok lépett, amely már januárban 1,6 milliárd dolláros segélyprogramot fogadott el a királyi kormány számára. Május végén amerikai-görög segélynyújtási egyezmény született, amelynek keretében 1949-ig mintegy négymilliárd dollár értékben katonai támogatás érkezett az országba.

A polgárháború kimenetelét befolyásolta, hogy az ENSZ közgyűlése 1948 novemberében elítélte Görögország északi szomszédait az ország belügyeibe való beavatkozásuk miatt. A korszerűen felszerelt és felduzzasztott királyi hadsereg 1949 augusztusára felmorzsolta a partizánhadsereget. A polgárháború mérlege több mint százezer halott és 800 ezer földönfutó volt.

Gazdaság, társadalom és politika az 1950-es években

A görög gazdaság a háború előtt is az elmaradottakhoz tartozott Európában, s az egyetlen, ahol a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a háború előtti és utáni években is növekedett, miközben az ipari foglalkoztatottaké nem nőtt.

Az ország demográfiai mutatói a történelem viharait tükrözték. A népesség növekedése (1951-ben 7,7 millió fő) nemjárt az aktív lakosság arányának növekedésével (41 százalék).

A hadműveletek végére a gazdaság még nem heverte ki a világháborús pusztításokat sem. A polgárháború során a harcoló felek rekviráltak, fölégették az ellentábor helyi vezetőinek lakóházait, elkobozták vagyonukat. Százezrek voltak kénytelenek elhagyni lakóhelyüket, s tízezrek az országot is.

A polgárháború nehezen kitörölhető lélektani nyomokat is hagyott. A kormány megtorlása tízezreket sújtott. Jogi következményei évtizedeken keresztül nehezedtek az érintettekre. A kopár Égei-tengeri szigeteken berendezett internáló táborok sok évig működtek. Az évekig kommunista igazgatás alatt állt északi megyéket a kormány különleges igazgatás alá vonta, megerősített erőszakszervek felügyeletével. Az emigránsok soraiban önpusztító torzsalkodás folyt.

Mindazonáltal Görögország politikai fejődésében kezdettől nagy szerepet játszott a pártok vetélkedése. Néhány hónapon belül választást tartottak, különböző politikai felfogások ütköztek a sajtóban. Az 1950-es évek elején pedig átalakult a több évtizedes pártszerkezet, amelyben addig ajobboldali Néppárt (Caldarisz), és a hagyományos Liberális Párt (ekkor az ifjabb Venizelosz vezetésével) játszotta a fő szerepet. Ennek a helyébe lépett az a három politikai erőközpont, amely – 1967-1974 közötti megszakítással – kisebb módosulásokkal az 1990-es években is szilárdan tartotta magát.

A polgárháború végén a győztes táborban két fő politikai erő nézett farkasszemet. A nemzeti hősként ünnepelt főparancsnok, Papagosz tábornagy a kemény kéz politikáját képviselte. Vele szemben az 1950. márciusi választásra készülő Plasztirasz tábornoka liberális pártokat fogta össze a Centrum Haladó Uniójában (EPEK). Mivel bírálta Papagosz hatalmi törekvéseit, a tábornagy lemondott a hadseregben viselt főparancsnoki tisztségéről, és 1951-ben létrehozta a Görög Tömörülés (ESZ) politikai szövetségét.

A polgárháború végén újjászerveződött a baloldal is. Kommunisták, baloldali szocialisták, agrárpártiak és disszidens liberálisok (az ismert professzor, Passzalidisz vezetésével) létrehozták az Egyesült Demokratikus Baloldal (EDA) pártkoalícióját. A kommunista tevékenységet 1947 óta szigorúan tiltották, az EDA-ról pedig mindenki tudta, hogy „kemény magja" a polgárháború alatt jelentősebb szerepet nem vállaló kommunistákbólállt. A diszkrimináció azonban fennmaradt, az illegálisan hazatérő Nikosz Beloianniszt, a kommunista párt főtitkárát kémkedés vádjával elítélték és kivégezték.

1950 márciusában aszavazóka liberális EPEK-et segítették győzelemre. Mivel azonban hat kormánya sem boldogult a görög társadalom, gazdaság és politika összetorlódott gondjaival, egyre többen sorakoztak föl ajobboldal mögé. A liberálisokat népszerűtlenné tette, hogy 1951 júniusában ők értékelték le először a drachmát (15 000 drachma = 1 dollár). Noha 1951 októberében ők írták alá ajegyzőkönyvet Görögország NATO-csatlakozásáról, a külföld is mindinkább Papagoszt támogatta.

1952 novemberében, újabbjelentős pénzleértékelés és inflációellenes intézkedések után, a választáson Papagosz tömörülése megszerezte a szavazatok 49százalékát. A marsall gazdasági megállapodásokat kötött az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország és az NSZK kormányaival. 1953 októberében támaszpontokat biztosított az Egyesült Államok és a NATO katonai erőinek. Az Egyesült Államok több mintötmilliárd dollárt fektetett a támaszpontokba, ennek kisebb része görögországi vásárlásokban realizálódott. Papagosz hadseregreformja kilenc korszerű, amerikai fegyverekkel felszerelt hadosztályt és 12 repülőszázadot bocsátott a NATO rendelkezésére. 1953-as pénzreformja (30 000 drachma = 1 dollár) korlátozta az inflációt. A hidegháború fölértékelte a Balkán egyetlen, szorosan a Nyugathoz kapcsolódó államát. Papagosznakjelentős szerepe volt Görögország, Jugoszlávia és Törökország 1953. évi paktumában is, amely megszilárdítani látszott a NATO délkeleti szárnyának biztonságát.

A marsall első két évének teljesítményei nem mindenben állták ki az idő próbáját. Az erőtejes fegyverkezés költségvetési hiányhoz és az infláció kiújulásához vezetett; a hitelélet zavarai nyomán csökkentek a beruházások. Legtartósabb probléma a brit fennhatóság alatt álló Ciprus körül 1955-ben kirobbant konfliktus volt, amelya Balkán-paktumot is megfosztotta jelentőségétől. A sziget sokak által óhajtott egyesítése Görögországgal az adott helyzetben nemcsak görög-török, hanem görög-angol konfliktussal is fenyegetett. Az 1955-ös londoni Ciprus-konferencia felszította az ellentéteket: szeptemberben Isztambulban és Szmirnában török bandák vérengzéseket hajtottak végre az 1923 után még ott maradt görög lakosok soraiban.

1955. október elején meghalt Papagosz. Utódjává Pál király a második világháború utáni politikai élet egyik legmarkánsabb figuráját, Konsztantin Karamanliszt nevezte ki, aki bejelentette a parlament feloszlatását. Ajobboldali Görög Tömörülés helyett modern konzervatív politikai pártot szervezett (Nemzeti Radikális Unió – ERE). Ennek zászlaja alatt az 1956. februári választáson abszolút többséghez jutott, s 1962-ig minden választást megnyert. Vele szemben az 1944. évi nemzeti egységkormány miniszterelnökének, Georgiosz Papandreunak

sikerült a hagyományos liberális irányzatokat és a mérsékelt konzervatív erőket az általa alapított Centrum Unióba tömöríteni.

Karamanlisz kormányprogramja célul tűzte ki a további görög jelenlétet Cipruson. (Ez az 1959-es zürichi és londoni megegyezéssel, Ciprus függetlenségével és a brit támaszpont-használati jog biztosításával megvalósult.) Kíméletlen ejárást ígért az adócsalás ellen, s a köztisztviselői fizetések fokozatos, jelentős emelését. 1960-1964-re ötéves gazdasági programot dolgoztatott ki, felmérve a gazdaság tejesítőképességét. A politikusdinasztiák körén kívülről jövő ERE-vezér új stílust vitt a politikába, miközben nem lazított a polgárháború utáni rendkívüli intézkedéseken. 1962-ben egy rendelettel eltávolította a meglévő akadályokat a külföldi tőke beáramlása útjából, továbblendítve a gazdasági fejlődést. Így az ország 1962 novemberében az EGK társult tagja lett.

Liberális fordulat, katonai diktatúra (1967-1973), demokratikus átmenet

A görög gazdaság 1953-1969-es fellendülését a vállalkozói szféra átalakulása kísérte.

A tőkeerős külföldi vállalatokjelenlétével kialakult a hagyományos hajózási és kereskedelmi elittől méreteiben és ágazati megoszlásában is eltérő új vállalkozói oligarchia. Egyre jelentősebb szerepetjátszott a görög állam kiterjedt gazdasági beavatkozása; ennek irányító központja a Görög Nemzeti Bank lett.

A gazdaság javuló egyensúlyához hozzájárult a nyugat-európai vendégmunkás-kereslet is. Az 1960-es évtizedben évente 50-100 ezer ember keresett munkát külföldön, elsősorban az NSZK-ban. Deviza-hazautalásaik és a turizmus bevételei ellensúlyozták a kereskedelmi mérleg hiányát. A görög ipari export legdinamikusabban fejlődő ágazata a gépgyártás lett, noha az ipari termelés túlnyomó részét továbbra is a könnyűipar adta. A10 főnél többet foglalkoztató vállalatok aránya csak 4-5 százalék volt, de ezek adták a termelés kétharmadát. A mezőgazdaságban is módosult a szerkezet az intenzívebb kultúrák és művelési módok irányában, nőtt az átlagos hozam. Egészében 1953-1969 között a bruttó nemzeti termék évi átlagban 6 százalékkal emelkedett. Ez a növekedés az ország történetében a legjelentősebb, ajapán, az olasz és a német „csoda" után pedig nemzetközileg az egyik legnagyobb arányú volt. Kialakult a gazdaságnak a korábbinál teherbíróbb szerkezete.

1963. május-júniusban nézeteltérésre került sor Karamanlisz és a királyi ház között. Karamanlisz nem volt hajlandó felelősséget vállalni a király lépéseiért, ezértjú- nius 11-én lemondott és külföldre távozott. Novemberre új választást írtak ki. A legtöbb szavazatot a Centrum Unió kapta, de csak az EDA frakciójával együtt szerzett szerény többséget. Papandreu elutasította az EDA támogatását, és kierőszakolta újabb választás kiírását 1964. februárra. Az EDA úgy döntött, hogy 24 körzetben visszavonjajelöltjeit a Centrumjavára. Papandreu pártja így abszolút többséget szerzett.

Papandreu kormányrajutva óvatos reformpolitikába kezdett. Meghirdette a régóta esedékes iskolareformot, amely főleg a falusi iskoláztatás javítását, a felsőoktatás szabadabb szellemét célozta. Eltörölte az 1949-es kivételes törvényeket, szabadon engedték a politikai foglyokat; megszüntették a legcsekélyebb állami hivatal betöltéséhez is megkövetelt hűségnyilatkozatokat, véget vetettek a deportálásnak. Megkísérelték a szakszervezetek függetlenségének a helyreállítását is. Ebben azonban a korábban felülről kialakított hierarchiaellenében kudarcot vallottak. Első ízben vált lehetővé polgárháborús emigránsok hazatérése, egyéni elbírálással, kötelezvény aláírása ellenében. Az intézkedések az erősödő szélsőjobboldal heves mozgolódását váltották ki. Fény derült egy Papandreu meggyilkolását célzó szervezkedésre. Júniusban 300 szélsőjobboldali tüntető tört be a nemzetgyűlés ülésére. Válaszul júliusban a kormány betiltott 11 szélsőjobboldali szervezetet.

Papandreu a hadsereg semlegesítése érdekében kényes manőverezésre kényszerült. Belügyminiszterré elszánt ellenfelét, a milliomos Garufaliaszt, a Cipruson állomásozó görög osztagok vezetőjévé pedig a szélsőséges nacionalista Grivaszt nevezte ki. Tevékenységét a királyi ház mégis aggodalommal szemlélte. 1965júliusában, mikor Papandreu javasolta Garufaliasz lecserélését, a király őt mozdította el. A „királypuccs" véget vetett a Centrum-kormányzás időszakának, és kormányváltások egész sorát indította el. Végül 1966 decemberében megbukott a Centrum jobbszárnyának az ERE mérsékeltjei által támogatott kabinetje, és 1967. május 28-ára időközi választást írtak ki. Különböző erők azon munkálkodtak, hogy a szavazásra ne kerüjön sor.

A hadseregben szervezkedő, Georgiosz Papadopulosz ezredes vezette „triumvirátus" magára vállalva a Görögországban nem létező nagy szélsőjobboldali párt szerepét,1967. április 21-én megragadta a hatalmat. Bár az államcsínyben csak a hadsereg kis része vett részt, ajunta gyorsan megszilárdította uralmát. Első lépésként több ezer személyt letartóztattak a baloldal és az együttműködést megtagadó katonák soraiból. A foglyokat a lakatlan Jura-szigetre és 1949 után létesített táborokba deportálták. Betiltották a pártokat és a társadalmi szervezeteket, bezárták a parlamentet. A sajtót szigorú ellenőrzés alá vonták, tisztogatást kezdtek a hadseregben,

a közigazgatásban, az egyetemek tanári karában, sőt az ortodox egyházi hierarchia soraiban is. A királyhű tiszteket eltávolították, és vidékről felhozott fiatalabb parancsnokokkal váltották fel. A király 1967. decemberi ügyetlen ellenpuccs-kísérlete után külföldre menekült.

Gazdaságilag ajunta hatalomátvétele ellentmondásos következményekkel járt. A nagy európai gazdasági szervezetek, elsősorban a Benelux és a skandináv államok nyomására több korlátozó intézkedést léptettek életbe Görögországgal szemben. 1969-ben a junta kilépett az Európa Tanácsból, hogy elejét vegye küszöbönálló kizárásának. Az Egyesült Államok is beszüntette egyes nehézfegyverek eladását ajuntának (amit aztán nyugat-európai és keleti vásárlásokkal próbált ellensúlyozni).

A hazai nagytőke nagyobb része nyugtalanul reagált megszokott politikai környezetének drasztikus megváltoztatására. Csak néhány nagyvállalkozó állt készségesen ajunta szolgálatába. Ám a többség idővel kénytelen-kelletlen az együttműködést választotta. A külföldi magántőke folytatta beruházásait. Ekkoriban fejlődött ki a korábban alig létező gyárszerű hajóépítés.

A gazdasági fejlődés töretlen maradt. 1967-1973 között 403 új külföldi cég jegyeztette be magát az országban, ahol rendőri erő akadályozta a sztrájkokat és a szakmai szervezkedést. 1960-1973 között a görög bruttó nemzeti termék 3,5 milliárd dollárról 15,8 milliárdra, egy főrejutó hányada pedig 418-ról 1750 dollárra nőtt. Az ipar részaránya 21 százalékra emelkedett. Növekedett a görög hányad a világ kereskedelmében és devizatartalékaiban. A külkapcsolatokban csökkent az Egyesült Államok, s nőtt az EGK-álla- mok, főleg az NSZK aránya.

Ajunta egy idő után növekvő nehézségeit politikai manőverekkel próbálta elhárítani. A trónfosztást követően (1973) júliusban kikiáltották a köztársaságot; elnökévé Papado- puloszt tették. Megkísérelték, hogy a rendszert autoriter szellemű alkotmánnyal hitelesítsék, majd októberben konzervatív politikust állítottak a kormány élére. Szabad választást ígértek, erős elnöki hatalmú köztársaság keretében. Mindez összedőlt, amikor novemberben a rendőrség valóságos vérfürdőt rendezett az athéni műegyetem diákjai körében, akik az oktatás fogyatékosságai ellen és az egyetemi autonómia visszaállításáért tüntettek. A páncélosok bevetése 70 halálos áldozatot követelt. Ezután Gizikisz tábornok és Joannidisz, a katonai rendőrség főnöke eltávolította Papadopuloszt, és új, tábornokijuntát hoztak létre.

Ajunta a nacionalista érzelmek felkorbácsolásávalpróbálta elterelni a figyelmet belpolitikai nehézségeiről. 1974.július 15-én megbízottai Ciprus szigetén, az „egyesítés"jegyé- ben eltávolították Makariosz érseket, a szigetország elnökét, és nacionalistajuntát állítottak a helyére. Az akció nyomán azonban a török kormány több tízezres katonai erőt vezényelt a szigetre, megszállva területének mintegy 40 százalékát. Ajunta ezt a teher-próbát nem állta ki. Gizikisz a párizsi emigrációban élő Karamanliszt hívta haza a dolgok rendbetételére.

Az 1974. július 23-án hazaérkező Karamanliszjól érzékelte az új feltételeket. Elemi erejű felháborodást váltott ki, hogy a NATO nem akadályozta meg a török inváziót. A tapasztalt politikus habozás nélkül bejelentette a kilépést az észak-atlanti szövetségből.

A monarchiában 1963-ban és 1967-ben mélyen csalódott konzervatív vezető nem kívánta a királyság helyreállítását, de nem akarta a köztársaságot sem átvenni „ajunta kezéből". Decemberben népszavazást rendezett, amely nagy többséggel a monarchia ellen döntött. Az ERE helyett új pártot alapított Új Demokrácia (ND) néven. Szabadon bocsátották ajunta politikai foglyait. A kormány engedélyezte a pártok működését, a kommunista pártét is. Az ezredesi junta egykori vezetőit lefogták, néhányukat halálra ítélték. Bár kivégzésükre nem került sor, szabadlábra helyezésüket rendeletileg kizárták.

Politikai váltógazdaság, európai integráció, gazdasági fejlődés

A pártrendszerben is változások következtek be. A Centrum sok híve nem helyeselte, hogy új vezetői szerepet vállaltak Karamanlisz első kormányában. Az ND és a Görög Kommunista Párt (GKP) közti politikai sávot a Centrumnak meg kellett osztania egykori vezére fiának, Andreasz Papandreu Pánhellén Szocialista Uniójával (PASZOK). A börtönből szabadult Harilaosz Florakisz vezette GKP az emigrációban meghasonlott, s levált róla egy magát eurokommunistának tekintő kisebbség (GKP – Belső Iroda).

Karamanlisz 1974 novemberére írta ki az első szabad választást. Ezen a szavazatok 54 százalékával elnyerte a mandátumok 73 százalékát. A sort Mavrosz Centrum Uniója, a PASZOK, a GKP és az EDA közös listája folytatta. Garufaliasz szélsőjobboldali listája nem jutott be a parlamentbe. Helyreállt a választott községtanácsoknak ajunta által eltörölt rendszere. 1975. márciusi választásaikon – a PASZOK és a GKP némi térnyerésével – a parlamentiekhez hasonló erőviszonyok alakultak ki. Az új alkotmány Karamanlisz felfogását

tükrözte: a demokratikus jogok kinyilvánítása mellett meglehetősen szélesre szabta az elnök és a végrehajtó hatalom hatáskörét. Összességében kiteljesedett a demokratikus politikai rendszer.

A pártrendszer később egyszerűsödött. A küzdőtér liberális középsávja kiürült, ahogy a PASZOK, mint sajátos szociáldemokrata párt folyamatosan teret nyert a Centrummal szemben. Az is kiderült, hogy a GKP – Belső Iroda nem támaszkodik számottevő erőkre, a radikális baloldalt a GKP uraja. A szélsőjobb továbbra sem tudta átlépni a parlament küszöbét. Így hosszú időre hárompárti rendszer alakult ki, két nagy és egy kisebb párttal. Ez magában hordta a kormányzó pártok váltakozásának, illetve különböző koalíciók alakításának lehetőségét. Az 1980. májusi elnökválasztáson a veterán Karamanlisz győzött; helyét az ND és a kormány élén Georgisz Rallisz töltötte be.

A diktatúrák alól felszabadult dél-európai országok közül elsőnek Görögország teljes jogúEK-felvétele került napirendre. A hazai és az európai közvélemény egyaránt fenntartással tekintett a belépésre, illetve a befogadásra. 1981-ben a kormány az ellenzék szavazataival szemben keresztülvitte a csatlakozást, illetve az ország visszatérését a NATO katonai szervezetébe.

Az EK tagjaként Görögország nálánál jóval fejlettebb országokkal lépett bonyolult viszonyrendszerbe. Hozzá kellett látnia ipari vámjai leépítéséhez, míg mezőgazdasági termékeit egyelőre csak korlátozottan szállíthatta az EK piacaira. Ösztönző hatások is érték. Megindult egy sajátos követő fejlődés, amely egyes vonatkozásokban némi felzárkózást is lehetővé tett.

A kedvező hatások a nyolcvanas évek végére rajzolódtak ki. A foglalkoztatás mutatói a csatlakozás után a többi dél-európai országhoz képest kedvezőek voltak. A fogyasztói árak évi 20 százalékot meghaladó emelkedése az EK-ból szabadon beáramló termékeknek a magasabb bérköltségekből származó árfelhajtó hatását tükrözte. A külkereskedelmi mérlegjelentős hiánya más mediterrán országokéival azonos gondokat tükrözött.

A nyolcvanas évek elejére az ND elvesztette a demokratikus átmenet ügyes vezérlésével szerzett előnyét. Az ellenzék térhódításával keményebbé vált a politikai küzdelem. A PASZOK radikális új programmal lépett a színre. Sajátos önigazgatási koncepciója vonzotta a munkásokat. Papandreu, aki nyugati tanulmányai során fiatalkorában ultrabaloldali szervezetekkel is kapcsolatba került, eleinte távol maradt a Szocialista Internacio-nálétól. Egyszersmind vállalta a konfrontációt a merev marxista-leninista elveket valló kommunistákkal is, akiknek bázisát el akarta hódítani. Az 1981. októberi választásra az „Allaghi!" (Változást!) egyszerű jelszavával indult és győzött.

A PASZOK megígérte a kilépést a NATO-ból, és a népszavazást az EK-ban való bennmaradás vagy kilépés ügyében; az amerikai támaszpontok felszámolását; a kül- és belföldi monopóliumok korlátozását. Programja végrehajtásában Papandreut korlátozta, hogy a széles hatáskörű Karamanlisz elnökkel együtt kellett kormányoznia. A NATO-ban igyekezett kormánya sajátos álláspontját elfogadtatni. Az EK-ban olyan rendkívüli státuszt igényelt, amely nem álja útját az ország gazdasági kapcsolatainak a KGST-országokkal és a Közel-Kelet államaival. 1983júniusában megállapodott az Egyesült Államokkal arról, hogy 1989-1990-ben kiürítik a görögországi támaszpontokat, de addig is korlátozta használatukat, mivel balkáni atomfegyvermentes övezet kialakításátjavasolta. A támaszpontkérdés végül mindkét fél számára elfogadható kiegyezéssel zárult.

A PASZOK kormányzata folytatta a politikai élet demokratizálását. Törvényben ismerték el a világháború alatti ellenállók érdemeit. Lehetővé tették a politikai emigránsok hazatérését. Személycseréket hajtottak végre a hadsereg parancsnoki karában, kisebb mértékben a diplomáciai testületben is. A választói korhatárt 21 évről 18-ra szállították le. Melina Mercouri, a világhírű színésznő a művelődési tárca élén demokratikus egyetemi reformot hajtott végre. Eltörölték a halálbüntetést. Korlátozták a köztisztviselők mellékjövedelmeit.

A szakszervezeti mozgalomban a kormányzat a korábban kinevezett jobboldali vezetőkkel saját fegyverüket, a szakszervezetek állami irányítását fordította szembe. Bírósági ejárást kezdeményezett, amelynek végén elmozdították a felső vezetőket (ésa PASZOK aktivistáival helyettesítették őket). Ez a lépés egyben a kommunisták befolyásának a korlátozását is lehetővé tette.

A gazdasági és szociális szférában a kormány (nyugat-európai összehasonlításban sze- rényjogosultságú) vállalati „megfigyelőbizottságokat" létesített a munkáltatók, az alkalmazottak, a helyi tanácsok és az állam képviselőiből. A hazai magántőkét kedvező hitelekkel serkentette, miközben vagyonadó-emelést hajtott végre. A nagyarányú adócsalásokat is megpróbálta visszaszorítani – mérsékelt sikerrel. Az alsóbb és a középső bérkategóriákban bevezették a mozgó bérskálát. Javították az orvosi ellátást, emelték a családi pótlékot, programot indítottak a csökkent munkaképességűek foglalkoztatására. Támogatták szövetkezetek alakítását. E lépések némelyike szokatlan volt a neoliberális gazdaságpolitika reagani-thatcheri virágkorában, ésjelentős

ellenállást váltott ki. Az oligarchia egyes csoportjai azonban tűrték a PASZOK reformjait, mert úgy látták, hogy ezek eltávolítják a korszerű fejlődést akadályozó elavult elemeket, és szélesítik termékeik belső piacát.

Az országa kilencvenes években új próbatételek elé került, amikor a kialakuló Európai Unió keretében napirendre tűzték az alkalmazkodást a piaci korlátokat eltávolító maastrichti követelményekhez. A nyolcvanas évtized végén a munkanélküliség „európai" méreteket kezdett ölteni. Az Új Demokrácia 1989-ben idő előtti választásokat kezdeményezett, amelyeken visszavágott kétszeri vereségéért. A PASZOK vonakodása nyomán a konzervatívoka kommunisták részvételével alakítottak átmeneti kormányt. Cserébe az ND rehabilitálta a polgárháborús Görög Demokratikus Hadsereg egykori tagjait, katonai nyugellátásban részesítve őket. A patthelyzet miatt megismételt választáson az arányoka Baloldali Koalícióban induló kommunisták rovására változtak, de a három párt képviselőiből alakult kormány. Ez súlyosbodó gazdasági helyzetben, óriási költségvetési hiány közepette látott munkához. Növelte az adókat és a közművek díjtételeit. Az 1990-es, ismét előrehozott választás nyomán az ND csak a soraiból korábban kivált, egyetlen mandátumhozjutott párttal összefogva biztosította egyfőnyi többségét.

1993. január 1-jével Görögország az Európai Unió tagja lett. Kiderült, hogy az ország minden erőfeszítés ellenére nehezebben tudja tejesíteni a maastrichti előírásokat, mint más, hasonló helyzetben lévő államok. Elsősorban még mindig kevéssé versenyképes mezőgazdasága okozott gondot, bár az Unió szerződésejelentős összegeket biztosított Görögországnak a szolidaritási alapból. A tömeghangulat módosulása ismét fordított a választói arányokon. 1993 őszén újra a PASZOK jutott abszolút többséghez. Az ND új vezetőt keresett és talált, Miltiadész Evert volt athéni polgármester személyében. Ekkor mutatkoztak először a hárompárti struktúra némi módosulásának a jelei. A jobboldalon Politikai Tavasz néven bukkant fel új szervezet, amely megelőzte a kommunistákat; a baloldalon az utóbbiakkal rivalizáló Baloldal és Haladás Koalíciója vont el szavazatokat. Ez volt megfigyelhető kisebb eltolódásokkal az 1996. szeptemberi választáson is, amelynek tétjét fokozta Papandreu 1996januárjában bekövetkezett halála. Ekkor vette át a párt vezetését Kosztasz Szimitisz, a PASZOK „modernizáló" szárnyának vezetője, szerény abszolút többséggel biztosítva a kormányzás folytonosságát. A Politikai Tavasz eltűnt, a baloldalon viszont a GKP-val együtt már három, közel egyenlő befolyású szervezetjutott 9-11 képviselői helyhez.

A következő években a kormányfőnek komoly megszorításokat kellett bevezetnie, hogy az ország az első ütemben vezethesse be az eurót. Előmozdította a tőkehiányos ágak privatizációját is. A versenyképesebb falusi gazdaságok megteremtésére irányuló politikája miatt többször kellett szembenéznie nagy paraszttömegek heves tiltakozásával. Eközben saját pártja régebbi gárdája azzal vádolta, hogy politikája alig különbözik az ND-étől. A megoldás felé csak araszoló ciprusi egyesítés, és a sziget napirendre került EU-csatlakozása ügyében is nehéz volt kialakítania kormánya álláspontját. Még komolyabb gondot okozott az állásfoglalás a szóba került majdani török csatlakozás ügyében. Sikerült viszont 3 százalék alá vinnie az inflációs rátát, ami az euroövezethez való csatlakozás feltétele volt.

A 2000. áprilisi választáson a PASZOK „hajszálvékony" győzelmet aratott az ND-vel szemben. A PASZOK 16 évet töltött kormányon vagy kormányban. A politikai életben pedig újjáéledt a „dinasztiák" váltakozása: az ND-ben mind fontosabb szerepet kapott Kosztasz Karamanlisz, az egykori kormányfő és elnök fia, a PASZOK-ban pedig Papandreu fia, Georgiosz mint külügyminiszter.

4.5. Törökország – Lugosi Győző

Euro-atlanti kötelékben - többpárti és katonai rendszerek

A második világháború alatti sikeres török külpolitika az 1938. novemberben elhunyt Kemál Atatürkörökébe lépő legendás hadvezér, Ismet Inönü elnökdiplomáciai érzékét dicsérte.

A háború nyomán azonban Törökország geostratégiai helyzete (is) alapvetően megváltozott. Sztálin már 1944. októberben felvetette Churchillnek a mon- treux-i szerződés revíziójának szükségességét, majd 1945. júliusban Potsdam- ban bejelentette igényét szovjet támaszpont létesítésére a Dardanelláknál, s Ankarától három kelet-anatóliai megye átadását követelte. Ezért Törökország a nemzetközi kapcsolatok hidegháborús fordulata nyomán -sa bipoláris rendszer fél évszázada alatt – az euro-atlanti szövetség mellett kötelezte el magát.

Ankara a Truman-doktrína értelmében 100 millió dollár amerikai katonai segélyt kapott s részesült a Marshall-tervből. 1948-ban az OECD, 1949-ben az Európa Tanács tagja lett, 1952-ben pedig csatlakozott a NATO-hoz. Így Törökország a „kommunizmus feltartóztatására" a Szovjetunió köré vont „cordon sanitaire" egyik kulcsállamává vált. A török kormány az ötvenes években feltétel nélkül támogatta a Nyugat regionális paktumterveit (Közel-keleti Parancsnokság, Közép-keleti Szerződés Szervezete), s miután ezek-főként

Egyiptom ellenállása miatt – kudarcot vallottak, kétoldalú katonai együttműködésre lépett Pakisztánnal (1954. április) és Irakkal (1955. február). A bagdadipaktumhoz 1955 során csatlakozott Nagy-Britannia, Pakisztán és Irán, majd 1957-ben – az Eisenhower-doktrína jegyében – az Egyesült Államok is. Miután Irak 1959-ben, a monarchiát megdöntő katonai hatalomátvétel után felmondta a Törökországgal kötött egyezményt, az új nevű Központi Szerződés Szervezete (CENTO) székhelyét Ankarába helyezték.

A Nyugathoz tartozás megnyilvánult a török politikai rendszer plurálissá válásában is.

1946-ban a Köztársasági Néppárt (KNP) disszidensei megalapították az ellenzéki Demokrata Pártot (DP). A DP az 1950-es nemzetgyűlési választásokon abszolút többséget szerzett, s győzelmét 1954-ben és 1957-ben is megismételte. Menderesék sikerüket a kemalista politika mellőzött vagy – a kulturális forradalom túlzásai és kényszerintézkedései miatt – önazonosságukban sértett, vidéki tömegeknek köszönhették. A vallásgyakorlás terén tett „engedményeiket" azonban (fakultatív vallásoktatás bevezetése az elemi iskolákban, teológiai kar létrehozása, a Korán-iskolák legalizálása stb.) a városok (neo)kemalista-republikánus, civil és főként katonai elitje a „forradalom" elárulásának tekintette. Az elégedetlenséget növelte, hogy a demokrata párti parlamenti többség hatalmát – megfelelő intézményes ellensúly (második kamara, szenátus, alkotmánybíróság stb.) hjján – antidemokratikus, sőt önkényes módon gyakorolta.

1957-től felmerült egy új, egypártrendszer bevezetésének veszélye. Ez radikalizáltaaz ellenzéket, s kiterjedt diákmozgalom megszületéséhez vezetett. A 1960. áprilisi-májusi diáktüntetésekkel szemben a kormány brutális eszközökkel lépett fel és szükségállapotot hirdetett ki. Menderes miniszterelnök kjelentette, hogy a rend helyreállítása érdekében hajlandó amerikai katonai segítségért folyamodni. Válaszul május végén a török hadsereg fiatal tisztjeiből alakult Nemzeti Egység Bizottság -a demokrácia helyreállításá- nakjelszavával – magához ragadta a hatalmat.

A Cemal Gürsel tábornok vezette junta – amelynek „erős embere" Alpaslan Türkes ezredes volt – a megbuktatott kormányfőt és három miniszterét perbe fogta s kivégeztette. A politikai rendszer reformja körül éles harc bontakozott ki a Bizottságban.

A pántürk nézeteket valló Türkes és hívei egyszemélyi uralmon alapuló, korporációs berendezkedés mellett voltak. A Bizottság liberális és konzervatív tagjainak azonban – a tábornoki kar támogatásával – sikerült kiszorítaniuk őket a testületből, saz 1961. júliusi népszavazáson új, a korábbinál liberálisabb, a szabadságjogok körét kiterjesztő alkotmányt fogadtak el.

A hatvanas évek török kormányzó pártja, a DP örökébe lépő – Süleyman Demirel vezette – Igazság Párt (IP) működésének gazdasági mérlege egyértelműen pozitív volt: a GDP évi átlagban 7 százalékkal bővült. Az IP társadalmi bázisát a modernizáció nyertesei: a nemzeti burzsoázia s a létszámában és gazdasági erejében megerősödött városi középpolgárság alkották.

Az arányosabb választási rendszerben a KNPésaz IP mellett kisebb pártok is bekerülhettek az immár két házból álló nemzetgyűlés közvetlenül választott testületébe, a Nemzeti Kamarába. A török politikai életben megjelentek s az évtized végére számottevő társadalmi támogatottságra tettek szert a radikális jobb- és baloldali, illetve az iszlamista mozgalmak, s új erőre kapott a kurd nacionalizmus is.

A kevésbé sikeres, egzisztenciájukat féltő kistulajdonosok – az anatóliai (vallásos, konzervatív) kézművesekés kiskereskedők-érdekképviseletét két új párt, a Necmettin Erbakan vezette iszlamista Nemzeti Rendpárt (NRP) és a szélsőségesen nacionalista (pán-török) Nemzeti Akció Párt (NAP) vállalta magára.

A NAP, amelyet Alpaslan Türkes basbug (fővezér) vezetett, az Adriai-tengertől Kínáig terjedő török birodalom megteremtésének programját tűzte zászlajára, az ún. Kilenc Fény Doktrína útmutatása szerint: nacionalizmus, idealizmus, moralizmus (erkölcsösség), szo- áaizmus (szociális elv), szcientizmus, liberalizmus (szabadságelv), paraszti értékek (tisztelete, védelme), fejlődés és populizmus, valamint indusztrializmus és technicizmus. Türkes pártja élvezte az államapparátus, a hadsereg és a rendfenntartó erők (egy része) támogatását is. A párt fiatal aktivistáiból szerveződött terrorszervezete, a Szürke Farkasok a török baloldali közéleti személyiségek és értelmiségiek elleni gyilkosságaival vált hírhedtté.

Ezzel egy időben a politikai színkép túloldalán a baloldali pártok, illetve – az 1950-1960-as években kialakult új munkásosztály képviseletében – a szakszervezetek is megerősödtek. Az 1965-ös nemzetgyűlési választásokon a Török Munkáspárt 15 mandátumot szerzett. Balra tolódott a KNP is, amely a hatvanas évek végére – Bülent Ecevit vezetésével – szociáldemokrata jellegű tömegparttá fejlődött. Az évtized végén a különböző radikális

baloldali csoportok – latin-amerikai és délkelet-ázsiai mintára-gerillahar- cot hirdettek, s rendszeresen megütköztek a rendfenntartó erőkkel és Türkes fegyvereseivel.

Az 1970-es évek elejére a politikai élet polarizálódása – amit a gazdasági válság s a növekvő szociális egyenlőtlenségek miatti tömeges tiltakozások is súlyosbítottak – miatt az ország kormányozhatatlanná vált. 1971 márciusában a hadseregismét magához ragadta a hatalmat. Betiltották a tüntetéseket, feloszlatták Erbakan iszlamista pártját, s a katonai bíróságok lesújtottak a baloldal, sőt a kemalisták több kiemelkedő személyiségére is.

1973 októberében a fegyveres erők engedélyezték új nemzetgyűlési választások megtartását. Ezek győztese az immár Ecevit által vezetett KNP lett, amely az IP ellenében Erbakan új pártjával, az 1972-ben alakult (a Rendpártnál mérsékeltebben) iszlamista Nemzeti Udv Párttal (NÜP) lépett szövetségre. A különös koalíció azonban nem bizonyult hosszú életűnek. A török hadsereg 1974. júliusi, ciprusi beavatkozása után Ecevit – népszerűsége csúcsán – lemondott, arra számítva, hogy az előrehozott választások révén megerősítheti hatalmát. Számításai azonban nem igazolódtak. Több hónapig tartó politikai káosz után Erbakan kiegyezett Demirellel, s a NAP, illetve a KNP-ból még 1967-ben kivált kemalista Nemzeti Bizalom Párt bevonásával alakított kormányt.

A két nagy párt, a NAP és az IP évekig tartó „iszapbirkózása" közepette a török gazdaság és társadalom ismét mély gazdasági és társadalmi válságba hanyatlott. 1975 és 1980 között a szélsőséges csoportok már-már polgárháborús méretű összecsapásaiban és a mindennapossá vált politikai gyilkosságok következtében közel hatezer ember vesztette életét, s több mint 18 ezren sebesültek meg.

1980 szeptemberében a hadsereg, Kenan Evren tábornok vezérkari főnök vezetésével, harmadszorra is a török politika színpadára lépett, s bizonyos értelemben több mint két évtizedig ott is maradt. A katonai rezsim feloszlatta a nemzetgyűlést, őrizetbe vette a vezető politikusokat, s betiltotta a pártok és a szakszervezetek tevékenységét. A „rendcsinálás" iszonyú emberáldozattaljárt: mintegy félszáz – többségében baloldali – aktivistát végeztek ki, négyszázat agyonlőttek, halálra kínoztak vagy eltűntnek nyilvánítottak. 85 ezer főt vetettek börtönbe, 600 ezret pedig ún. biztonsági őrizetbe helyeztek.

1981-ben népszavazással (ahol a „nem" szavazatot hazaárulásnak nyilvánították) új alkotmányt fogadtak el. Ez a fegyveres erők véleményének folyamatos figyelembevétele érdekében létrehozta a Nemzetbiztonsági Tanácsot (NBT). Elnöke a köztársasági elnök, tagjai a miniszterelnök, a belügy-, a külügy- és a védelmi miniszter, a vezérkari főnök, továbbá a szárazföldi, a haditengerészeti és a légierők, illetve a csendőrség parancsnokai. Atanácsadóijogkörrel felruházott NBTjavaslatai a kormány számára kötelező érvényűek. Ajunta a társadalom kemalista szellemű átnevelése érdekében meghirdette a török- iszlám-nyugati szintézis doktrínáját, aminekjegyében valamennyi közintézményben – az egyetemektől a televízióig – „reformokat" vezetett be. Az alkotmány az alsó- és középfokú oktatási intézményekben kötelezővé tette a vallásos oktatást.

Bár 1983 májusától a pártok ismét működhettek, az új választójogi törvény alapján novemberre kiírt választásokon – ahol a parlamenti küszöböt 10 százalékra emelték fel -egyetlen régebbi párt és politikus sem indulhatott. A választásokból, a hadsereg vezérkarának várakozásával ellentétben, nem az általuk kreált és támogatott jobboldali Nemzeti Demokrata Párt, hanem a Turgut Özal nevével fémjelzett Haza Pártja (HP) került ki győztesen. A HP sikerének titka az volt, hogy nagyrészt sikerült magába olvasztania az államcsíny előtti főbb (mérsékelt és radikálisjobboldali, baloldali és iszlamista) politikai irányzatokat. Az Özal vezette kormányok folytatták az IP gazdasági irányvonalát: az exportorientált, neoliberális gazdaságpolitika (a török nemzeti valuta 40 százalékos leértékelése, a kivitel adókedvezményekkel, szubvenciókkal való ösztönzése, az alacsony bérek) a török ipari export dinamikus bővülését hozta. A GDP évi 7 százalékkal bővült, mérséklődött az infláció stb.

Az európai integráció felé

1987 áprilisában Ankara benyújtotta csatlakozási kérelmét azEurópai Közösségekhez. Folyamodványukban Özalék fő érvként Törökországnak a Kelet és a Nyugat közötti hídszerepére hivatkoztak, s az EK-tagság elérését 1992-re tűzték ki célul. Törökország csatlakozása az EK számára elviselhetetlen, mintegy 6-7 milliárd ecu, a közösségi költségvetés negyedét kitevő többletkiadással járt volna. Ezért, s egyéb politikai, demográfiai, kulturális stb. megfontolások alapján az Európai Bizottság 1989. decemberi válaszában a kérelmet elutasította. „Szépségtapaszként" Brüsszel a társulási viszony dinamizálását javasolta.

1984 augusztusában a Kurd Munkáspárt – Abdullah Öcalan vezetésével – fegyveres harcot hirdetett a kormány ellen. A párt aktivistáit az előző években Szíriában és a libanoni Bekaa-völgyben képezték ki a gerilla-hadviselésre. Ankara a kurdkérdést „szeparatista terrorizmusnak", s az országot fenyegető „legfőbb stratégiai fenyegetésnek" minősítette. 1987-ben a kurdok lakta városokban rendkívüli állapotot vezettek be, s a kormány a

régió irányítását széles polgári és katonai jogkörrel felruházott kormánybiztosságra bízta. Az 1989-ben köztársasági elnökké választott Turgut Özal 1993 elején – a hadsereg megkerülésével – ígéretes megbékélési tervet dolgozott ki a Kurd Munkáspártvezetésével. Eszerint Törökország decentralizált, szövetségi állammá alakulna, ahol a helyi hatalmat választott kurd tisztségviselők gyakorolnák. A terv azonban részint Özal áprilisi halála, részint a hadsereg, illetve egyes kurd törzsfőnökök ellenkezése miatt megbukott, s a gyilkos polgárháború újult erővel folytatódott. 1984-1999 között a kurd felkelés több mint 40 ezer áldozatot követelt.

Az évtized végén a régi politikusi gárda, új nevekre keresztelt pártjaik élén, visszatérhetett a közélet élvonalába. Az 1987-es választásokból még a HP került ki győztesen, négy év múlva azonban már Demirel új formációja, a demokrácia és az emberi jogok vé- delménekjelszavával fellépő Igaz Út Pártja (IÚP) alakíthatott kormányt az Erdal Inönü (Ismet Inönü fia) vezette Szociáldemokrata Néppárttal (SZDNP). Így a másik KNP- utódpárt, Ecevit Demokratikus Baloldal Pártja (DBP), a HP, valamint Erbakan legújabb iszlamista pártja, a Jólét Párt (JP) ellenzékbe szorult.

1993-ban a köztársasági elnöki széket Özal egykori mentora (majd személyes ellenfele), Süleyman Demirel foglalta el. Az IÚP vezetését s vele a miniszterelnöki posztot Demirel pártfogoltja, Tansu Ciller asszony vette át. Az Egyesült Államokból „importált", a közéletben járatlan professzor szélsőségesen nacionalista és militarista szlogenjeiről, illetve korrupciós ügyárőlvált ismertté. Bár Ciller az iszlamizmus elleni küzdelem élharcosának tüntette fel magát, az 1995-ös választások után azzal a JP-vel lépett kormánykoalícióra, amelynek gazdaságpolitikáját a választási kampány során Kubáéhoz hasonlította. Sőt, annak fejében, hogy a JP eltekintett a korrupciós vád kivizsgálására hivatott nemzetgyűlési bizottság felállításától, a miniszterelnöki posztot is átengedte Erba- kannak.

A JP antiszekuláris belpolitikai és nyugatellenes, iszlámbarát külpolitikai lépései – így a Törökországot, Egyiptomot, Iránt, Pakisztánt, Malajziát, Indonéziát, Bangladestés Nigériát tömörítő Fejlődő Nyolcak megalakítása – gyorsan a hadsereg ellenintézkedéseibe ütköztek. Az NBT 1997. február végi ülésén az iszlám fundamentalizmust nyilvánította a nemzetbiztonságra leselkedő fő veszélynek, s ultimátumban követelte a kormánytól az iszlamista megnyilvánulások leállítását. A „posztmodern" államcsíny a kormány bukásávaljárt. Másfél évi működés után újabb korrupciós botrány buktatta meg a HP, a DBP és a jobbközép irányzatú (az IÚP-ból kivált) Demokratikus Törökország Pártjának – a fegyveres erők által támogatott – koalícióját is.

Az 1999 tavaszára kiírt választások előtt nem sokkal Bülent Ecevit kisebbségi kormánya váratlan belpolitikai sikert könyvelhetett el: február 16-án a török, az amerikai és az izraeli titkosszolgálatok együttműködésével Kenyában elfogták, majd Törökországba szállították Abdullah Öcalant, a Kurd Munkáspárt vezetőjét. Az áprilisi választásokon a két (szélső)nacionalista párt, Ecevit DBP-je és a (Türkes 1997-ben bekövetkezett halála óta) Devlet Bahgeli vezette NAP kapta a legtöbb szavazatot.

Az Ecevit-kormány látványos bel- és külpolitikai sikerei ellenére – a halálra ítélt Öcalan felhívására a Kurd Munkáspárt befejezettnek nyilvánította a fegyveres harcot, illetve az 1999. decemberi helsinki EU-csúcsértekezlet elfogadta Törökország tagjelölti státusát – rövid idő alatt hitelét vesztette. Ennek fő oka a burjánzó korrupció volt: bár a veterán Ecevitet az egyik legtisztább kezű török politikusként tartották számon, kabinetje az ország legkorruptabb kormányának hírében állt. Tekintélyvesztéséhez nagyban hozzájárult a török hatóságok tehetetlensége is az 1999. augusztusi pusztító – 20 ezer halottat követelő – isztambuli földrengés idején.

A Török Köztársaság történetének drámai pénzügyi válságát szintén a korrupció problémája robbantotta ki. 2000 áprilisában lejárt Demirel államelnöki mandátuma, s helyébe Ahmet Necdet Sezert, az alkotmánybíróság elnökét választották meg. A korrupciós vádak kivizsgálására az államfő és a miniszterelnök külön-külön vizsgálóbizottságot hozott létre, amelyek azonban egymástól eltérő következtetésrejutottak. Az NBT 2001. február 20-ai ülésén Sezer „tolvajok" fedezésével vádolta meg Ecevitet, aki sebtiben elhagyta az ülést, majd sajtókonferencián élesen bírálta az elnököt. Néhány óra alatt az országból 5 milliárd (majd néhány napon belül 10 közel milliárd) dollárt vontak ki, a tőzsdeindex zuhanni kezdett, s a török nemzeti valuta értéke másnapra 40 százalékára olvadt. Egy év alatt 600 ezer munkahely megszűnése, közel 80 százalékos infláció, a GDP 9,5 százalékos csökkenése, a külső és belső adósságállomány megugrása stb. jelezte a válság méreteit és következményeit. Ecevit a válságból való kilábaláshoz elengedhetetlen reformok végrehajtásával – mindenekelőtt az elavult bankrendszer korszerűsítésével és a privatizáció felgyorsításával – Kemal Dervist, a Világbank egyik alel- nökét bízta meg. Dervisnek 2002 februárjában sikerült 17 milliárd dollár hitelről szóló megállapodást kötnie a nemzetközi pénzintézetekkel. Fél év elteltével a reform már éreztette pozitív hatását.

2002 augusztusában a nemzetgyűlés elfogadott egy tizenhárom törvényből álló reformcsomagot, amellyel nagyrészt eleget tett azoknak a követelményeknek, amelyeket az Európai Unió a török csatlakozási tárgyalások

megkezdésének feltételeként meghatározott. Megszüntették az NBT döntéseinek a kormányra nézve kötelező érvényét (a testület élére 1982 óta először polgári személyt neveztek ki). Kiszélesítették a szabadságjogokat, eltörölték a halálbüntetést, megtiltották a kínvallatás minden formáját, szűkítették a rendőrség jogkörét, szavatolták a nemek közötti egyenlőséget, engedélyezték a kurd nyelv tanítását s kurd nyelvű televízió működését, a büntető törvénykönyvből (2004 őszén, európai követelésre) törölték a házasságtörés büntethetőségét stb.

A 2002. novemberi választások több mint két évtizedes korszakot zártak le Törökország bel-és külpolitikájában is. A10 százalékos parlamenti küszöböt csupán két pártnak sikerült átlépnie. A szavazatok 35 százalékát az isztambuli polgármester, Recep Tayyip Erdogan által vezetett, mérsékelt iszlamista Igazság és Fejlődés Pártja szerezte meg, amely a választási rendszer sajátosságai folytán a törvényhozásban abszolút többségre tett szert. Az ellenzéki párt szerepe – immár Kemal Dervissel az élén – a KNP-nakjutott.

Bár az EU 2002. decemberi csúcsértekezlete – a török üzleti körök által indított, Törökországot népszerűsítő nyugati sajtókampány és George Bush amerikai elnök nyílt támogatása ellenére – nem határozta meg a török csatlakozási tárgyalások kezdetének dátumát, a két évre elhalasztott döntés – 2004 végén – pozitív eredményt hozott. Az Európai Bizottság 2004 októberében közzétett országjelentésében megállapította: Törökország megfelelően tejesíti a koppenhágai csatlakozási kritériumokat. Ennek alapján az EU csúcsértekezlete december középén Brüsszelben úgy döntött, hogy 2005 őszén megkezdődnek Ankarával a hivatalos tagfelvételi tárgyalások.

Ezek kimenetelének mindkét fél, sőt, az egész közép-keleti, nyugat-ázsiai térség számára történelmi jelentőségű tétje: folytatódhat-e a Kemál Atatürk által elindított indított török „civilizációváltó" és európaizáló fejlődési modell?

5. KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET-EURÓPA ORSZÁGAI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

5.1. Szovjetunió (1945-1991) – Krausz Tamás

5.1.1. Az új elszigetelődés (1945-1953)

Az atombombától a Tájékoztató Irodáig - a hidegháború kezdete

Az amerikai atombomba fordulópontot jelentett Sztálin külpolitikai stratégiájában, aki a Szovjetunió mintegy 28 milliós emberveszteségе és a nemzeti vagyon 40 százalékának elvesztése tudatában a háborút követő évekre is meg akarta őrizni a gazdasági együttműködést és barátságot Amerikával. Az amerikai atombomba a világhatalom jelképeként és újabb világháborús fenyegetésként jelent meg előtte. Sztálin utolérési stratégiájának megfelelően a nukleáris fejlesztéssel nemcsak új iparágat hozott létre (az atomipart), hanem egy fontos új érdekcsoport (a katonai-ipari komplexum) jelentőségét is megnövelte.

Sztálin mindig gyanakvással szemlélte az értelmiséget, különösen a politikailag önállóan gondolkodó értelmiségieket. Ám a nukleáris fejlesztéssel foglalkozó tudósok (Ver- nadszkj, Joffe, Landau, Kurcsatov, Kapica, Hariton, Szemjonov, Alekszandrov és mások) túlélték a nagy tisztogatásokat, s a rendszer legvédettebb és legmegbecsültebb tagjai lettek. A Szovjetunió végül 1949. szeptember 25-én robbantotta fel saját atombombáját.

Miután úgy érezte, hogy az ázsiai győzelemből méltánytalanul keveset profitált, a Kínával kötött szövetséggel Koreában, illetve Közép- és Kelet-Európában igyekezett kárpótolni magát, s a Szovjetunió világhatalmi tekintélyét demonstrálni. Szándékát az angol-amerikai vezetés elsősorban Európában tolerálta.

Közép- és Kelet-Európában sem előzetesen kidolgozott terv vagy doktrína hatása alatt jutott el a „két tábor" (imperialista és imperialistaellenes) stratégiai elképzelésének megvalósításához. A Szovjetunió elszigetelődésétől érzett félelme vezette rá a „birodalomépítő" stratégia folytatására és kiterjesztésére. Az amerikaiakkal való barátságos kapcsolatok ápolását csak 1947 közepére, az új fejlemények hatására adta fel. Ekkorra győződött meg arról, hogy a Nyugat újra karanténba zárja a Szovjetuniót. A világháborús győzelem gyümölcseinek betakarításakor Sztálin keserűen csalódott az amerikaiakban. Az új elszigeteltségnek azonban voltak mélyebben fekvő szovjet előzményei is.

Sztálin és a szovjet vezetés csak fokozatosan értette meg valóságos hatalmának súlyát, s e pozícióból fakadó korlátokat is. Majszkij szovjet diplomata Molotov külügyi népbiztosnak készített 1944. január 11-i titkos feljegyzésében (Egy jövendő'béke kívánatos alapjairól) aláhúzta, hogy a béke biztosítása alapvetően a Szovjetunió 1941-es határai mentén rajzolódhat ki, bizonyos területi kiigazításokkal, mint például Dél-Szahalin, a Kuril- szigetek, Finnország vagy Románia viszonylatában. A határmegállapodásokban nagy hangsúlyt kapott az Egyesült Államokkal és Angliával kötendő megegyezés.

A közép- és kelet-európai országok kommunista pártjai és a Szovjetunió Kommunista Pártja közötti szervezettebb kapcsolat létrehozását Sztálin először 1946június elején, bolgár és jugoszláv vezetőkkel tárgyalva említette. A konkrét együttműködésről azonban csak 1947 nyarán, a megváltozott történelmi-politikai helyzetben tárgyaltak. Miután a francia és az olasz kommunistákat 1947 tavaszán kiszorították a hatalomból és a Marshall-terv nyilvánosságra került, Sztálin érzékelte: a Szovjetunió elszigetelésének új stratégiája körvonalazódik. De továbbra is az együttműködés fenntartásáról nyilatko-

zott, mert nem értették meg azonnal az amerikai gazdasági „segítség" valódi céját és irányát. Pedig Truman elnök Törökország és Görögország számára már márciusban segítséget ígért a kommunista „totalitarizmus" ellen.

Sztálin mégjúniusban is arra számított, hogy a Marshall-segélyből a Szovjetuniónak is jut valami. Nem tudhatta, hogy az amerikai külügyminisztérium május végén már döntött: Közép- és Kelet-Európa országai csak abban az esetben vehetnek részt az európai helyreállítási programban, ha lemondanak túlnyomórészt szovjet gazdasági orientációjukról egy olyan európai integráció távlata jegyében, amelynek során nyersanyagtartalékaikat Nyugat-Európa helyreállítására használnák fel.

A Szovjetunió részvétele az újjáépítési programban sohasem került szóba komoly formában. Miután felismerte a nyugati szándékokat, a „népi demokráciák" képviselőinek is megtiltotta, hogy részt vegyenek a Párizsban 1947 júliusában összeülő európai gazdasági konferencián. Ezzel Sztálin politikai irányt váltott, amely messzire ható követ- kezményekkeljárt. A kommunista pártok nyugaton és keleten is propaganda-hadjáratba kezdtek a Marshall-terv ellen. A szovjet vezetés nyilvánosan is deklarálta prioritását a térségben, s megkezdődött a kommunista pártok gyorsított felkészítése a „proletariátus diktatúrájának" megvalósítására, a térség szovjetizálására.

A szovjet megszálló egységek szerepén túlmenően, a fordulat első megnyilvánulása 1946. szeptemberben a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Komin- form) létrehozása volt. Kezdetben csupán információs központ és közös hetilap létrehozásáról volt szó, valójában azonban új szervezeti-koordinációs központ alakult nagy titoktartás közepette. Zsdanov beszámolójában megjelent a „két tábor” kifejezés, amely jelezte a szovjet vezetés döntését, hogy a közép- és kelet-európai országokat és a Szovjetuniót egységes gazdasági és politikai blokknak tekinti.

A szovjet- jugoszláv szakítás

A politika kulisszái mögött már ekkor felmerült, hogy Sztálin elégedetlen aju- goszláv vezetés autonóm és több segítséget igénylő magatartásával. A francia és az olasz kommunista pártokat is elmarasztalta, mert szerinte nem léptek fel I kellő eréllyel a Marshall-terv és saját háttérbe szorításuk ellen, vagyis saját elképzeléseiket igyekeztek érvényesíteni.

A hidegháború szovjet oldalról is tejes gőzzel megindult. Ebbe illeszkedett a Ko- minform szervezete, amellyel Sztálin politikailag és szervezetileg befolyásolhatta a közép-és kelet-európai kommunista pártokat, illetve az új, „népi demokráciákat", s elkerülhette a fejlődés önálló nemzeti útjait, amelyekben az összetartást veszélyeztető mozzanatot látott. Ebben az összefüggésrendszerben értelmezendő Jugoszlávia kiátko- zásának 1948-1949-es története is. Sztálin a szövetséges országokra is kiterjesztette a felső pártvezetés és a pártelit terrorisztikus ellenőrzését. Így a Szovjetunió után 1948-1949- ben a közép- és kelet-európai szövetséges országokban is létrejött a „sok kis Sztálin" uralmára épülő hierarchikus politikai berendezkedés.

Tito hasonlóan gondolkodott, mint ő: ragaszkodott hozzá, hogy a fegyverrel felszabadított területeken az ő akarata érvényesükön. Ám Sztálin egy központú szocialista világrendszerben gondolkodott. Számára a hidegháború logikája aztjelentette, hogy a háború végén megszerzett pozícióit békés körülmények között kell megvédenie az amerikaival össze sem mérhető gazdaságra támaszkodva. A szegény-gazdag ellentét alapján akarta megteremteni az elmaradott országoknak a „fejlett" gyarmattartókkal szembeni összefogását. De a világ elnyomott és gyarmati népeinek harcát („antiimperialista front") úgy képzelte el, hogy az egész mozgalmat Moszkvából irányítják.

A gazdasági helyreállítás

A szovjet gazdaság helyzete a háború utáni első években rendkívül összetett volt. A nemzeti jövedelem termelésében nem tervezett átcsoportosítást kellett végrehajtani a termelési eszközök gyártásajavára, s a fogyasztási cikkek előállításának a rovására. Jelentős változás következett be az ipar területi elhelyezésében. Az Urá- lon túli területekre evakuált ipari üzemeket (az Urálban, Nyugat-Szibériában, Kazahsztánban és Közép-Ázsiában) új telephelyükön hagyták, a régieket pedig eredeti helyükön építették újjá. A mezőgazdaság helyzete a falvak lerombolása, az állatállomány és a gépek pusztulása, elhurcolása következtében nagyon súlyos volt. A gabonafélék termelése 1945-ben csak az 1940. évi felét érte el. Fenn kellett tartani az élelmiszerek adagolását. A lakóépületek tömeges megsemmisülése következtében százezrek szorultak romos épületrészekbe.

Az öttagú Állami Honvédelmi Bizottság (Sztálinnal az élén) már 1945 májusában határozatot hozott a gazdaság, mindenekelőtt az ipar békés termelésre való átállításáról. Szeptemberben megszüntették az Állami Honvédelmi Bizottságot, és intézkedtek aszabályos kormányzati funkciók helyreállításáról Az újjáépítés időszakában továbbra is a háborús években alkalmazott kolosszális méretű központosítás útját járták. Erősen centralizálták a munkaer&gazdálkodást is.

A gazdaság munkaerő-tartalékának bizonyos részét változatlanul a fogva tartott politikai és köztörvényes elítéltek milliós nagyságrendű tömege, a táborlakók alkották. Olcsó munkaerejük, szinte korlátlan mozgatási lehetőségük továbbra is szerepelt a felső vezetés elgondolásaiban, fontos szerepet és ehhez mért hatalmat biztosítva az állambiztonság főnökének, Berjának. A Táborok Főigazgatóságának (Gulag) több mint 50 lágere a háború végén mintegy 660 külső tábort és több száz telepet foglalt magában, mintegy másfél millió fogollyal. 1945-ben még ellenőrző-szűrő táborokat is felállítottak a német hadifogságból hazaérkezők számára. 1947-ben már közel 2,5 millió rab dolgozott a táborokban. 1949-ben részleges amnesztiára került sor. A Gulag intézménye 1953-ban szűnt meg.

1945 után a háborús körülmények között szétzilálódott mezőgazdasági üzemek kezdtek lábra kapni. Az 1946-os pusztító szárazság azonban súlyosan érintette az ellátást és a fogyasztási cikkek gyártását is. 1946 szeptemberében az SZK(b)P KB és a Minisztertanács közös határozatban ítélte el „a kolhoz-mintaalapszabályzat megsértését", mintegy a szabadabb gazdálkodást téve felelőssé az áruhiányért. A határozat a minta-alapszabályzat megsértését államellenes cselekedetnek minősítette, amelyet szigorúan kell büntetni. Eredménye a háztáji gazdaságokból piacra kerülő árutömegjelentős csökkenése, az ellátás ismételt visszaesése volt. A mezőgazdaság 1949-ben is csak megközelítette a háború előtti termelés szintjét.

Az 1946januárjában megkezdett negyedik ötéves terv irányelvei kezdetben a mezőgazdaság fejlesztésének akartak elsőbbséget biztosítani, de a nemzetközi helyzet éleződése miatt mindinkább azok kerekedtek fölül, akik a gazdaság gyorsított újjáépítését a nehézipar előtérbe helyezésével tervezték. Sztálin a hidegháború kibontakozásával egyre kevesebb realitásérzékkel szemlélte a Szovjetunió belső tartalékaiból kibontakoztatható fejlődés lehetőségeit. 1948-ban ún. természetátalakító terveket bocsátottak ki. Nagy kiterjedésű erdős védőövezetek kialakítását, csatornák, vízerőművek és nagyszabású folyami víztárolók építését irányozták elő a Szovjetunió európai részének kiterjedt övezeteiben. Ekkor vetődött föl a szibériai folyók folyásirányának megváltoztatása, s a türkmén főcsatorna építésének később oly nagy bajokat okozó tervezete. Mindezekhez a tervekhez az elérhetőjólét képzetét társították. Az említett létesítmények egy részének a kiépítéséhez az 1951-1955 közötti ötödik ötéves tervben hozzá is fogtak.

A folyamatos áruhiány következtében a rubel inflálódott. Ezért 1947-ben – a jegyrendszer egyidejű megszüntetésével – pénzreformot hajtottak végre. A pénzt 1:10, a takarékbetéteket 3000 rubelig 1:1 arányban váltották be. Ez csökkentette a forgalomban lévő pénz mennyiségét, egyben ismét megcsapolta a fogyasztást. A lépést csak részben ellensúlyozta a kiskereskedelmi árak többszöri leszállítása.

A Szovjetunióhoz csatolt területeken (Moldva egyes részein, a balti államokban, Kárpátalján és Königsberg – oroszosított nevén: Kalinyingrád – vidékén) a háború utáni években zajlott le a tulajdonviszonyok hozzáigazítása a Szovjetunió más részein uralkodó állapotokhoz. A kolhozosítást és a városi kistermelők tömörítését vagy felszámolását itt is kiterjedt erőszakcselekmények kísérték.

A sztálini vezetés a háború során, majd a háború utáni években is széles körben alkalmazta a kollektív feleléísségre vonás elvét. Egész népcsoportokat telepítettek ki: a háború első évében a Volgai Autonóm Köztársaságból az ott honos volgai németeket, 1943-ban a megszállókkal való együttműködéssel vádolt kaukázusi karacsájokat és kalmüköket, 1944-ben a csecsen, az ingus és a balkár lakosság tízezreit, gyerekestől-öregestől. Párttagokkal, sőt helyi funkcionáriusokkal sem tettek kivételt. Grúziában nacionalista szervezkedés

vádjával 1951-1952-ben tartóztattak le vezetőket. Tömegesen vittek távoli munkatáborokba észteket, letteket, litvánokat és ukránokat kollaborálás gyanújával.

Az ideológiai és a kulturális életben felléptek a „burzsoá eszmei hatások" ellen. Ebbe a kategóriába soroltak minden, a hivatalos ideológiának ellentmondani látszó gondolatot, stílust, alkotást. Fokozták a hazafias nevelést, amely azonban a Szovjetunió, elsősorban az orosz nép és kultúrája fölényének a hirdetésébe csapott át. Sok kárt okozott, hogy ezt a szemléletet átvitték a nem orosz szovjetköztársaságok, utóbb pedig más közép- és kelet-európai államok szellemi életébe, történetírásába, nemzeti sérelmeket okozva, időnként pedig groteszk helyzeteket produkálva. Harcot indítottak a művészet „öncélúsága" ellen, amelynek során párthatározatok, s politikai elbírálás minősítette a művészeti alkotásokat és tudományos műveket.

A kozmopolitaellenes kampány

A Szovjetunió elszigetelésétől és a nyugati szellemi-politikai befolyástól való egyidejű félelem egyre inkább hatalmába kerítette a hatalom felső köreit, s a szovjet szellemi-politikai élet egyre inkább befelé fordult. Eztjelezte az ún. kozmopolita ellenes kampány, vagyis az eluralkodó nagyorosz nacionalizmus és a vele együtt fellobbanó antiszemitizmus, amelyet Sztálin is élesztgetett, noha időnként az antiszemitizmus megfékezésére is „nyomogatta a gombokat".

Sztálin ellenfelei vagy barátai a párton belüli harcok során sohasem különültek el olyképpen, hogy egyfelől lettek volna a zsidók, másfelől pedig a nem zsidók. A Vörös Hadseregben mintegy 500 ezer zsidó nemzetiségű katona harcolt a háború idején. 1941-ben közel 5 millió zsidó nemzetiségű állampolgára volt a Szovjetuniónak, és a holokauszt közel 3 millió szovjet zsidó áldozatot követelt. A háborús pusztulás ellenére 1946. január 1-jén a zsidók a párttagság 4 százalékát, míg a lakosság 1,5 százalékát alkották.

1945 után Sztálin a Zsidó Antifasiszta Bizottságot (ZSAB) külpolitikai eszköznek tekintette, amely támogatást szerezhet a Szovjetunió számára. Későbbi antiszemita fordulatában szerepet játszott a különböző jelentések alapján szerzett benyomása, hogy a ZSAB nem kulturális és propagandamunkával, hanem „zsidó érdekvédelemmel" foglalkozik. A legfontosabb azonban az volt, hogy diplomáciai elképzeléseiben a Közel-Kelet fontos szerepetjátszott: szovjetbarát zsidó állam létrejöttét szerette volna elérni Palesztinában.

A két világhatalom vezetői pontosan felmérték Izraelállam stratégiai jelentőségét a Közel- Keleten. Az angol örökséget átvenni szándékozó Egyesült Államok a Szovjetunióval szembeni óriási anyagi-pénzügyi fölényét hamarosan politikai-stratégiai fölénnyé transzformálta az izraeli állam támogatásával. 1948. május 14-én azonban elsőként még a Szovjetunió ismerte el Izrael államot, az arab katonai támadás idején pedig Izrael Csehszlovákián keresztül a Szovjetuniótól kapott jelentős katonai segítséget.

1948 szeptemberében Moszkvában Golda Meir, Izrael rendkívüli és meghatalmazott követe azonban világossá tette, hogy számukra az amerikaiak pénzügyi támogatása fontosabb minden korábbi szovjet támogatásnál. A Szovjetunió gazdaságilag nem vetekedhetett az Egyesült Államokkal. Henry Morgenthau, korábbi amerikai pénzügyminiszter, az Izrael finanszírozását végző korporáció irányítója izraeli látogatása során 1948 októberében félreérthetetlenül közölte: „ha Izraelben elérik a békét, akkor Izrael lesz az egyetlen állam a Földközi-tenger medencéjében, amelyre úgy tekinthetünk, mint a kommunizmus elleni védelem szilárd bázisára". Ezzel megkezdődött az Egyesült Államok gazdasági térhódítása Izraelben. Sztálin döntő lépésre határozta el magát.

1948 decemberében és 1949 januárjában letartóztatták a ZSAB tejes vezérkarát. Megindult a zsidó értelmiségiek üldözése, kiszorításuk különböző vezető testületekből. A ZSAB perében 110 embert ítéltek el, közülük 10 embert agyonlőttek, öten meghaltak a kihallgatások során. Sztálinnak a „gyökértelen kozmopoliták" elleni megújuló támadásai abba a legmagasabb szintű hatalmi harcba illeszkedtek, amely 1949 tavaszán az ún. leningrádi perben csúcsosodott ki. Mindennek szélsőséges megnyilvánulása volt az orvosper. Sztálin akciója akkor kezdődött, amikor elhitették vele, hogy Zsdanov halálát az orvosok okozták. Az újságokhoz folyamatosan érkeztek levelek a zsidó – a kor terminológiájával „kozmopolita" – orvosok „bűneiről". 1952 őszén szinte már hisztérikus hangulat uralkodott: sorra tartóztatták le az orvosokat. 1953. január 13-án azonban megjelentek az első vezércikkek a Pravdában, majd a többi lapban. Stílusuk és logikájuk az 1930-as évek pereire és párthatározataira emlékeztette az embereket. A készülő monstre per antiszemita tendenciája nem leplezhette el a régi gárda előtt, hogy a letartóztatott 28 orvos és 9 hozzátartozó ártatlan. Sztálin 1953. március 5-i halála így sok mindennel együtt az orvosper végére is pontot tett.

5.1.2. Utolérés és reform (1953-1985)

A Hruscsov-korszak (1953-1964)

A Sztálin halálát követő hruscsovi évtizedben az 1920-as évekhez hasonló gazdasági, tudományos és kulturális megújulás zajlott a Szovjetunióban. Ám a reformkorszak ismét újraközpontosító szakaszba, a merev államszocializmus egyfajta konszolidációjába torkollt.

A hruscsovi reformkorszakjelszava az volt, hogy a Szovjetunió a termelés és a fogyasztás alapvető területein érje utol, és 1980-ig hagyja el az Egyesült Államokat. Ezt a távlatot a szovjet politikai és tudományos vezetés viszonylag végiggondolt formában az SZKP 1961. évi XXII. kongresszusán ünnepélyesen deklarálta.

Amikor 1953 szeptemberében Hruscsov a párt első titkáraként felmérhetetlen hatalom birtokábajutott, már tudta, hogy a sztálini állam a maga megmerevedett elnyomó struktúráival nem biztosítja sem ajólétet, sem a boldogulást. Személyi hatalma és a sztálini elnyomó gépezet felszámolása elválaszthatatlanul összekapcsolódott. Hruscsov megkísérelte reformokkal a Szovjetuniót a szocializmus sztálini korszakából ajólétbe, a„kommunizmusba" vezetni. Valójában két össze nem illeszthető törekvést igyekezett összekapcsolni: 1. A Nyugat „utolérésének és elhagyásának" szándékát az államhatalom kényszerítő gazdasági és politikai mechanizmusaira támaszkodva. 2. A szovjetrendszer demokratizálását az önigazgatói kezdeményezésekkel, széles néptömegek részvételével. Visszatérést hirdetett a „forradalmi leninizmus" hagyományához.

A hruscsovi évtized a Szovjetunió legpozitívabb időszakai közé tartozik a lakosság életszínvonalának a növekedése és a diktatórikus korlátozások csökkenése szempontjából. Reformjaihoz először társadalmi-politikai támogatottságot igyekezett szerezni. Ennek döntő állomása az SZKP1956. februári XX. kongresszusa volt, ahol zárt ülésen mondott beszédében leleplezte a sztálini diktatúra bűneit, hogy kiszabadítsa a kommunista párt vezetését a titkosrendőrség közvetlen ellenőrzése alól. Egyidejűleg új távlatokat vázolt fel a közép- és kelet-európai államszocialista rendszerek és a nyugati munkásmozgalom számára. Ráadásul a fejlődő országok ún. fejlesztési diktatúrái is modellként használhatták a felzárkózást produkáló „szovjet példát" a gyarmatosítás elleni küzdelmeikben. A másik eredmény külpolitikai jellegű volt: a „békés egymás mellett élés" zászlaja alatt a hidegháborútól a nemzetközi együttműködés felé tett lépést, amelynek a realitását az adta, hogy egyaránt előnyösnek látszott a Szovjetunió, az Egyesült Államok és nyugati szövetségesei számára. A sztálini iparosítási politika alapszerkezetével nem szakított, csak „modernizálta". A kongresszuson a szocializmus különböző útjainak lehetőségéről is beszélt. Elsősorban Jugoszlávia és Kína eredeti megoldásait dicsérte. Ám a sztálini megtorlás tényeinek kiszivárogtatása több országban olyan heves politikai folyamatokat gerjesztett, amelyek nemcsak az újítások ellenfeleit, hanem őt magát is megdöbbentették. 1956 őszén Magyarországon katonai intervencióba bocsátkozott, ami jó néhány országban visszavetette az általa ösztönzött reformokat.

1957júniusában megszabadult a régi sztálini gárda ellene szervezkedő személyeitől, élükön Molotovval és Malenkovval. Hiába szilárdította meg azonban a Szovjetunió nemzetközi pozícióját (a dekolonizáció támogatása, a berlini kérdés egyfajta rendezése, kibékülés Jugoszláviával, a kubai válság megoldása stb.), belső reformjai nem álltak szilárd lábakon. Tartós eredményeket mindenekelőtt katonai és űrkutatási téren ért el. Ez növelte a maga és országa nemzetközi tekintélyét, de óriási összegeket emésztett fel, hatalmas, máshonnan hiányzó erőforrásokat kötött le.

A reformok eredményei és a rendszer stabilitásának határai

Hruscsov gazdasági átalakító elképzeléseiben elsősorban a decentralizáció elkerülhetetlenségéből indult ki. 1957-től a minisztériumok rovására jelentős hatáskörökkel ruházta fel a regionális ún. gazdasági tanácsokat. A nehézipar hagyományos súlyponti fejlesztésén belül két korszerűbb ágazat, az elektromos- és a vegyipar kapott kiemelt szerepet. A hétéves terv (1959-1965) gyors növe- ; kedést irányzott elő, ez azonban lassúbb volt, mint a megelőző hatodik ötéves tervé. Megalapozták az 1960-as évek elejére kibontakozó életszínvonal-politikát. Mindenekelőtt az ambiciózus lakásépítés keltett figyelmet. A szovjet nemzeti büszkeség másik fontos iránya az űrhajózás és a rakétaipar kibontakozása: az 1957 októberében Föld körüli pályára bocsátott első mesterséges hold és a világ első űrhajósát, Jurj Gagarint szállító űrhajó fellövése volt 1961. április 12-én.

A mezőgazdaságban szintén történelmi jelentőségű, bár kevésbé sikeres események zajlottak. Hruscsov keresztülvitte a korszak nagy kampányai között is a legjelentősebbet: a szűzföldek feltörésének programját. 1954-től komszomolisták kezdtek új életet Kö- zép-Ázsia és Szibéria ritkán lakott területein. Másfelől a nagy, romantikus gabona program eredménye hamarosan csalódást okozott, miként a kukoricaprogram is. Az előbbi a klimatikus viszonyok áldozata lett: óriási területekről fújta el a szél a termőrétegeket. Az amerikai kukorica sem az ukrán vidékek éghajlatához szokott.

A mezőgazdaság szervezeti átalakítása és a vidéki urbanizáció felgyorsítása viszont a későbbi fejlődés szempontjából maradandó következményekkel járt. Az 1970-es évek közepére a szovhozok (állami gazdaságok) földterülete már meghaladta a kolhozokét (termelőszövetkezetek). A parasztok így bizonyos értelemben a városi bérmunkások életfeltételei közé kerültek. A biztosabb megélhetés, az oktatási és az egészségügyi ellátás, a szabadság és a nyugdíj államilag garantált juttatás volt. A mezőgazdaságba befektetett hatalmas összegek nem térültek meg a termelés mennyiségi és minőségi növekedésében, de a paraszti lakosság életszínvonala jelentősen növekedett. Az állami gépállomások kötelező eladása a kolhozoknak azonban csökkentette a fejlesztésre fennmaradó összegeket. Hruscsov a háztáji gazdaságokat nem néztejó szemmel, mert ott nemigen folyt piacra termelés.

Hruscsov külön pártstruktúrát és ennek megfelelő hierarchiát hozott létre az agrárszférában és az iparban. Vonzódott a rosszul működő bürokratikus intézmények újakkal való felváltásához, amelyek azonban sok esetben még kevésbé hatékonyan működtek, mint a régiek.

A kísérletekbe a szovjet társadalom végül belefáradt. A bürokrácia megelégelte a pozíciót fenyegető átszervezési kampányokat. A munkások és a parasztok tízmilliói pedig nem jutottak hozzá a magasabb szintű, stabil élelmiszer-ellátáshoz, ami pedig Hruscsov legfőbb ígéretei közé tartozott. Az értelmiség, amely a hruscsovi szellemi „olvadás" támogatójává szegődött, úton-útfélen beleütközött a bürokratikus korlátozásokba.

Külpolitikai téren is súlyos csapások érték a szovjet vezetést, minthogy nem érzékelte a kínai kérdés igazi jelentőségét. Nem tudott szakítani a diktátum politikájával: úgy vélte, Kínának is a szovjet utat kelljárnia, miközben Kína a maga még nagyobb elmaradottságát kívánta felszámolni (ebből a pozícióból a XX. kongresszus kezdeményezése egyfajta árulásnak tűnt). A konfliktus 1962 decemberében került nyilvánosságra. Ezzel az első titkár olyan frontot nyitott, amelynek a finanszírozása utóbb jóval többe került, mint amibe a kínaiak támogatása került volna az 1960-as évekelső felében. Ugyanekkor érkeztek Kubába az első szovjet rakéták. A rakétaválság megoldódása után az Egyesült Államok feloldotta a blokádot, amelyet Hruscsov külpolitikai sikernek könyvelt el.

Hatalmának végén Hruscsov egyedül maradt. Tervei sorra-rendre meghiúsultak. Reformjai a hatalomból való 1964. október 14-i kibuktatásával szenvedtek vereséget. Bukásának végső oka abban rejlik, hogy reformjai a mezőgazdaság, az ipar irányításában, a pártapparátusban vagy az oktatásban nem alkottak szerves egészet. Sikerült ugyan a sztálini szerkezetet megingatnia, de nem sikerült működőképes új struktúrákat kiépítenie. Ezért tűnhetett a brezsnyevi restauráció kezdetben sokak számára a káoszból kivezető útnak. Puccsszerű eltávolítása után Hruscsov feleségével nyugdíjasként élt, hét éven át a közügyektől elzárva, hivatalos dokumentumokban nem említve, „élve eltemetve". A nevével fémjelzett korszak látszólag elmerült a történelemben. Még az is merészségnek számított, ha némely külföldi vezetők – Gomulka, Kádár – más hangsúllyal szóltak szerepéről. Ám kezdeti reformer szellemisége tovább munkált a társadalomban, majd kiindulópontként szolgált a nyolcvanas évek újabb kísérletéhez, a peresztrojkát irányító politikusok és a vezető értelmiség utat kereső csoportjai számára.

A Brezsnyev- korszak és a gazdasági fejlődés mérlege (1964-1982)

A hruscsovi reformok bukása nyomán a Brezsnyev-korszak látszólag a reformok új hullámával indult. A nyolcadik ötéves terv (1966-1970), amelyet Alekszej Koszigin miniszterelnök vázolt fel az 1966. évi XXIII. kongresszuson, a fogyasztási cikkek termelésénekjelentős növelését irányozta elő. A motorizáció nyugati útját járva olasz és francia cégekkel a szovjet személyautó-gyártás kifejlesztéséről tárgyaltak. Az 1970-es évek elején az olajárrobbanás a Szovjetunió számára többletbevételt hozott, ezeket azonban a termelés és a technológiai fejlesztés korszerűsítése helyett az expanzív szovjet külpolitikai érdekek katonai-ipari hátterének finanszírozására fordították

A „brezsnyevi" fordulat a konzervatív bürokratikus rendszer konszolidációját eredményezte. Büszkélkedett a szovjet „jóléti állam" vívmányaival, a hagyományos paternalista értékek (általános szociális ellátás, olcsó alapszolgáltatások) jegyében. Nem érintette viszont a rendszer alapszerkezetének roppant problémáit, a politikai egypártrendszert, a szovjetrendszer demokratizálását vagy a vállalati munkamegosztás belső szerkezetének átalakítását.

A gazdasági ügyekért felelős Koszigin reformjainak – mindenekelőtt a vállalatok önállóságára és az anyagi érdekeltségre vonatkozó törekvéseinek, amelyeket (mintegy laboratóriumi formában) a magyarországi gazdasági reformban próbáltak ki – voltak pozitív hatásai. Ö is a központi tervezés és a piacgazdaság egyesítésének lehetőségeit kereste.

A katonai-ipari komplexum élenjáró technológiai színvonala és a társadalmi tömegfogyasztásra irányuló termelés közötti szakadék ebben az időszakban vált áthidalhatat- lanná. A szovjet gazdaság éppen a komputerizáció terén maradt el a leginkább, amely a nyugati országokban már a modern tömegtermelés és tömegfogyasztás eszköze lett.

Úgy tűnt, hogy a Brezsnyev-korszak első éveiben a gazdasági fejlődés és a szociálisjóléti juttatások, a fogyasztás színvonala tartósan növekszik. Eközben azonban sem a termelési költségek csökkentése terén, sem az agárfejlődésben nemigen könyvelhettek el eredményeket. Mégis: Kelet és Nyugat között számos területen egy darabig még csökkennek a különbségek. Az egy főrejutó bruttó nemzeti termék (GNP) különbsége a Szovjetunió és az Egyesült Államok között a Brezsnyev-korszakban egészében jelentősen csökkent, jóllehet a korszak végén ismét növekedésnek indult.

A szovjet gazdaság sajátos módon „integrálódott" a világgazdaságba: a Szovjetunió ismét a Nyugat nyersanyag- és félkésztermék-beszállítójánakszerepébe kényszerült; ezúttal olaj- és gázexportja lett a fő exportcikk. Nyugati importjában viszont a Szovjetunió a gépipari termékek rovására kénytelen volt a mezőgazdasági termékek importját erősíteni. Erre 1980-ban összes importja 34 százalékát, 9 milliárd dollárt fordítottak. A következő években ennek hatására hirdették meg az élelmiszerprogramot, amelyre az állami költségvetés mintegy egyharmadát fordították. Sem számok, sem propagandaszólamok nem fedhették el az agrárszektor stagnálását.

A vidékről való elvándorlásra és a társadalmi-gazdasági helyzet romlására a hivatalos szovjet vezetés Hruscsov és Brezsnyev idején is a falu urbanizációjának programjával igyekezett megoldást találni. Megpróbálták a több tízezer, egymástól és a városoktól távol eső falut közepes méretű („új típusú") agrárvárossá fejleszteni klubokkal, sporttelepekkel és más kényelmet és szórakoztatást nyújtó létesítményekkel. Ennek nyomán a Szovjetunióban az 1960-as években túlsúlyba került a városi lakosság. Az állam nemcsak hatalmas összegeket ölt a mezőgazdaságba, hanem jelentős munkaerőt is vezényelt falura a betakarítások periódusában. 1980-ban mintegy 15,6 millió embert mozgósítottak

az aratási időszakban, akik közül hozzávetőleg 8 millió volt a más termelő szektorokból érkező munkás. Ez volt az időszak, amikor a Szovjetunió elleni amerikai gazdasági embargó a gabona exportjának részleges tilalmára is kiterjedt.

A szovjet „jóléti állam”

A szovjet fejlődés „jóléti" eredményei meglepőek, bár hiányosságai is hasonló méretűek. Az ingyenes oktatás, az egészségügy és a kultúra állami támogatása az államszocialista gazdasági rendszer tejesítményével összevetve érthető csupán. A rendszer antidemokratikus politikai jellege a „szociális államjótéteményei" nyomán sokak szemében bocsánatos kisiklásnak tűnt. Emberek tízmilliói számára váltak hozzáférhetővé az egyetemes és a szovjet kultúra tejesítményei. Az 1960-as évektől az 1920-as évekre emlékeztető módon megjelentek a kultúra intenzív fejlődésénekjegyei a tudományok és a művészetek terén.

Az egészségügyben a rendszer valóban sokat tett. Valamennyi szovjetköztársaságban jelentősen nőtt az orvosokés a kórházi ágyak száma, bár a minőségi szolgáltatás, a technikai felszereltség, az alkalmazott gyógyítási módszerek, vagy akár a kórházak melegvíz-ellátása mindvégig problematikus maradt. Megfékezték a fertőző betegségeket, bár a nyugati ipari országokban jóval kedvezőbbek az adatok. Ugyanakkor a cári Oroszországban és a Szovjetunióban is mindig népbetegség volt az alkoholizmus. (A krónikus alkoholisták száma 1987-ben megközelítette a 4,4 milliót.) A „kábítószereseket" korábban csak tízezrekben számolták. A főleg Közép-Ázsiából származó drogokat azonban az 1980-as évek végén már a moszkvai iskolások 9 százaléka legalább egyszer kipróbálta. Az 1980-as évek elejétől Közép-Ázsiában romlott az egészségügy helyzete, ami a demográfiai robbanással függött össze. 1950-től az állam fokozatosan csökkentette az egészségügy támogatását.

Aszovjet rendszer 1955-1985 között biztosította a fogyasztási színvonal állandó emelését. Bár a szovjet családokjövedelmeiknek átlagban csak kb. egyharmadát költötték táplálkozásra, a szegényebb társadalmi csoportoknál ez elértejövedelmeik felét is. Lakbérre hozzávetőleg 3 százalékot fordítottak.

Főleg a Szovjetunió nyugati övezeteiben a nők, ha nem is szabadultak meg a háztartási munka terheitől, a háztartások gépesítése a 1970-es évektől megnövelte szabadidejüket. A közép-ázsiai köztársaságokban jóval kedvezőtlenebb helyzetben éltek, bár a tradicionális viszonyok ellenére (pl. egyes vidékeken illegálisan fennmaradt a nők férfiaknak való eladása) már feltűntek a munkahelyi vezetők között, sőt ritkábban a politikai vezetésben is.

Széles lakossági rétegek számára lehetővé vált – csekély ellenszolgáltatás fejében – a tengerparti vagy hegyvidéki üdülés, gyógykezelés az állami üdülőkben és szanatóriumokban. Az 1980-as évek második felétől azonban a hanyatlás jelei ezen a téren is egyértelműek.

Az utolérő fejlődés legsúlyosabb ára az 1980-as években a környezet pusztulása, a levegőszennyezés volt. A legpusztítóbb tömegkatasztrófa, a csernobili atomreaktor robbanása máig szedi áldozatait. Az Aral-tó környezeti katasztrófája is beírta magát a 20. század ökológiai fekete krónikájába, még ha nem is vetélkedhet az őserdő világbanki támogatással folytatott kiirtásához Latin-Amerikában és Afrika egyes térségeiben. A gigantomániás építkezések, az erdőpusztítás, a nyersanyag-kitermelés túlhajszolása is felbecsülhetetlen környezeti károkat okozott.

Az államilag támogatott kultúra mindig a szovjet rendszer büszkesége volt. A munkaerő képzettségi színvonala főleg a magas technológiát nem igénylő ágazatokban kétnemzedéken belül olyan fokra emelkedett, amely tömegméretekben vetekedett a nyugati munkaerőével. A munkakultúra és a munkaszervezettség színvonala viszont a nyugati centrumországok átlagát sem közelítette meg. A felsőfokú végzettségűek aránya is jóval alatta maradt a legfejlettebb nyugati országokénak.

Az oktatási rendszer sokban hasonlított a nyugat-európai oktatási szisztémára. A különbségekben az eltérő felvételi rendszer mellett kisebb szerepetjátszott a diákok anyagi helyzete; a felsőoktatásban nagyobb esélye volt a munkás- és parasztcsaládokból érkezőjelölteknek, mint Nyugaton. Az évek múlásával azonban a Szovjetunióban is végbement a kulturális előnyök, képességek és társadalmi privilégiumok másodlagos felhalmozódása. A kötelező tízosztályos iskolát elvégzettek körében már az 1960-as évek végén a szellemi-értelmiségi dolgozók és a magasabb beosztású hivatalnokok gyermekei jóval előnyösebb helyzetben voltak a vidéki és a munkásszülők gyermekeivel szemben.

A tömegkultúra alapját a hivatalosan támogatott orosz és szovjet, illetve a nemzetközi klasszikus irodalom, művészet, zene és tudomány képezte, amely a cenzúra rostáját követően a szovjet állampolgárok többsége számára hozzáférhetővé vált. A klasszikus és általában az értékes irodalom olvasása a Szovjetunióban népszokássá vált.

A szovjet kultúra (irodalom, művészet, tudomány, „tömegkultúra") abban a világnézeti értelemben létezett, hogy az írók, a művészek, a tudósok, az alkotó és gondolkodó emberek sokasága hitt minden emberi elnyomás megszüntetésének, egy humanista közösségi társadalom megteremtésének lehetőségében. A művek e kitartóan szocialistának tekintett értékrend jegyében születtek.

A szovjet társadalom szerkezete

A régi uralkodó osztályok megszüntetésével létrejött társadalom erőszakosan megszabadult a hagyományos értelemben vett burzsoáziától. Azonban olyan hierarchikus társadalomszerkezet jött létre, amely sokban emlékeztetett a nyugati : társadalmak felépítésére. Bár a vezető rétegek s a hatalmi elitcsoportok nem örökölhették az állami tulajdont, rendelkezési joguk a szovjet korszakban mindvégig fennmaradt.

A munkások, alkalmazottak és kolhoztagokösszlétszáma 1970-ben 107 millió volt. (1990- ben paraszt 12 millió, munkás 80 millió.) Legnagyobb létszámban az ipari üzemekben dolgoztak. A parasztságjórészt már városiasított településeken élt. Háztáji gazdálkodás az összes megművelt terület három százalékán folyt. Egy egyetemi professzor fizetése a kolhoztagénak mintegy háromszorosát, egy nagy gyár igazgatójáé az ötszörösét tette ki, akárcsak egy területi pártbizottság első titkáráé.

A szovjet társadalom fiatalabb generációi a Brezsnyev-korszak végén sajátos tudathasadásos állapotban éltek. Nyilvánvalóvá lett számukra, hogy az államszocialista rendszer legitimációs ideológiája és valóságos lehetőségeik között éles ellentmondás húzódik. Az 1960-1970-es évek rendszerellenes tiltakozásai többségükben humanista és közösségi értékrend alapján formálódtak. Szolzsenyicintől Szaharovig, sőt az énekes Viszoc- kjig egyetlenjeles disszidens sem hirdetett magántulajdonon alapuló restaurációt, hanem az emberi jogok és a társadalmi egyenlőség érvényesítését sürgették.

Az egypártrendszerkeretében a lakosság politikai aktivitását felülről és központilag irányították. A vezető funkciók többségét meggyőződéses kommunisták foglalták el. 1986 februárjában, a XXVII. kongresszus („peresztrojka-kongresszus") idején a párttagok száma a tagjelöltekkel együtt meghaladta a 19 milliót.

A pártban a felsőfokú végzettségűek aránya 1990-ben meghaladta 35, a középfokú végzettségűeké pedig a 44 százalékot. A hatalom, amely a munkásságot hirdette uralkodó osztálynak, nem tudta biztosítani meghatározó szerepét még a pártban sem, ahol a munkások aránya jóval elmaradt az egyharmadtól is.

A társadalomjelentős csoportjait alkották a fegyveres erők; a hadseregen és a flottán kívül magukban foglalták a határőrséget, a KGB-t, általában a belügyi csapatokat. A hadsereg hagyományai, mindenekelőtt második világháborús tettei tekintélyt és tiszteletet biztosítottak számára. A fegyveres erők mintegy öt és fél milliós létszáma az 1980-as évek második felének újabb enyhülési szakaszában túlméretezett volt, fenntartása pedig már súlyos nehézségeket okozott.

A rendszer tartózkodott „nagy perek" rendezésétől, bár akadt erre is példa. Szol- zsenyicin szovjet állampolgárságától való megfosztása és Szaharov akadémikus Moszkvából való száműzése komoly nemzetközi botrányt okozott. A hazai emberjogi problémák így a nemzetközi konfliktus szintjére emelkedtek. A politikai „deviánsokat" gyakran pszichológiai kényszerkezelésekre kényszerítették, olykor egyenesen az elmegyógyintézetek valamelyikébe zárták őket. Carter amerikai elnöknek az emberi jogok biztosítására irányuló kampányára a szovjet vezetők nem találtak megfelelő választ.

A köztörvényes bűnözés mértéke mennyiségileg nem hasonlítható az amerikaihoz. Az igazi veszélyt a társadalomra nézve a helyi és a központi elitek kiterjedt korrupciós kapcsolata, és az alvilág bizonyos csoportjaival való összefonódásukjelentette. Ahogy pl. Olaszországban évtizedeken át Andreotti miniszterelnök a maffia egyik támogatója lehetett, Brezsnyev rokonai is bensőséges kapcsolatban álltak a gazdasági bűnözés bizonyos csoportosulásaival.

A nemzeti kérdés

A Szovjetuniót 22 olyan nép lakta, amelynek lélekszáma meghaladta az egymilliót. 120 eltérő nyelvvel és etnikai öntudattal rendelkező népet különböztettek meg. A legnagyobb lélekszámú nép az orosz; a Szovjetunió története során azonban számbeli súlya csökkent, mindenekelőtt a közép-ázsiai demográfiai robbanás miatt. A lakosság létszáma 1989-re 286 millióra növekedett. (Ebből az Oroszországi Föderáció 147 millió lakost számlált.) Oroszország a 15 köztársaság közül a legnagyobb volt, de kulturális és nemzetiségi összetételében a leginkább heterogén. A legtöbb szövetségi köztársaság maga is soknemzetiségű állami képződmény volt. A közép-ázsiai demográfiai robbanás jelentősen módosította a lakosság nemzetiségi arányait. A szlávok és a nyugati területek népei vesztettek súlyukból.

A Szovjetunió vallási és kulturális tekintetben is sokszínű ország volt. Az 1980-as években mindenütt szaporodott a vallási közösségek létszáma, ami a rendszer válságát tükrözte. Egyre kevesebben hittek benne, hogy a politikai vezetés komolyan veszi a szocializmus megvalósítását. Különösen a pravoszláv vallás és egyház, illetve a muzulmán vallási közösségek szerepe növekedett. A korszak végére minden ötödik szovjet állampolgár muzulmán hitű volt. Ezekben a köztársaságokban a fiatal populáció hirtelen gyarapodását nem kísérte a felsőoktatási rendszer megfelelő kiszélesítése. Ez is kiélezte a közép-ázsiai nemzetiségek közötti feszültségeket, s az ott élő oroszokkal való viszonyt is. A „nemzeti öntudatra ébredés” elsősorban nyelvi, etnikai, kulturális és vallási formában tört felszínre. Az oroszokkal szembeni fenntartás nyelvi vonatkozásban is megjelenhetett, hiszen a hivatalos nyelv az orosz volt.

Andropov és Csernyenko (1982-1985)

Brezsnyev 1982. november 10-én hosszú betegeskedés után elhunyt. A főtitkár posztjára a KGB elnöke, Jurj Andropov került, akinek pontos képe volt az ország válságának mélységéről. Három probléma megoldását tekintette fontosnak:1. A politikai és a gazdasági irányítás demokratizálását, a Nyugat és a Kelet közötti technológiai-technikai szakadás növekedésének megállítását. 2. A gazdaság reformját az önigazgatás és a piaci ösztönzők kombinációjával. 3. A kommunista párt erkölcsi tekintélyének helyreállításával a korrupció elleni harcot és a munkafegyelem megszilárdítását.

Andropov történelmi érdeme volt, hogy fel tudta és merte vetni a legfontosabb kérdéseket. Megoldási javaslatait azonban a gyakorlatban már nem érvényesíthette, mert 1984-ben ő is meghalt. Még nem politikai tanítványa, Mihail Gorbacsov követte, hanem az Andropovnál is öregebb apparátusi ember, Konsztantyin Csernyenko. Ez utóbbi halála után, 1985 márciusában került csak az SZKP KB főtitkári székébe az 54 éves Mihail Gorbacsov, mint a legfiatalabb PB-tag.

5.1.3. Peresztrojka és a Szovjetunió felbomlása (1985-1991)

Gorbacsov, a tanácstalan reformer

Gorbacsov és tanácsadói zömmel az 1960-as évek fiatal pártértelmisége, a hrus- csovi „olvadás" gyermekei voltak. Gorbacsov, aki szerette emlegetni a csehszlovák reformkommunistákkal fennálló korábbi kapcsolatait, ott folytatta, ahol Andropov abbahagyta.

A peresztrojka első gazdasági programja az egész szovjet gazdaság átalakítását, az irányítás „radikális reformját" célozta, amelynek alapkérdése eredetileg a termelői önigazgatás és az önálló elszámolás volt. A piaci viszonyokat is ezen keresztül közelítették meg. Nem irányozták elő a tőkepiacot, nem készültek tervek a tőzsde, a részvénypiac bevezetésére vagya kereskedelmi hitelekből származó profitokról. A „szocialista piacot" kormány által szabályozott piacnak fogták föl. Ám a peresztrojka irányítói sem tudtak szakítani a rossz orosz hagyománnyal, a „forradalom felülről" kampány módszerével, ami elválaszthatatlan a bürokrácia óriási intézményrendszerétől. Az irányítás eme területén 17 millió ember, a munkaerő összlétszámának 15 százaléka dolgozott. De maga a csúcsmenedzsment is több mint 3 millió főt számlált.

E bürokratikus betonerőd megrendítését a peresztrojka kezdeményezői kezdetben a munkás-önigazgatás és a glasznoszty (szabad nyilvánosság) egymást erősítő hatásától várták. Az önigazgatás a „lenini örökség" részeként már az 1960-as évek elején, Hruscsov idején nyilvános vita tárgya volt. De nem érzékelték, hogy az önkormányzás és a piaci ösztönzők szervesen nem kapcsolódnak össze.

A központi irányítás piaci mechanizmusokkal elérendő gyengítésére 1988-tól újabb kísérletek történtek. Ezek kulcsfogalma az önálló gazdasági elszámolás volt. A „piaci szocializmus" magában hordta a központi tervezés direktíváinak felváltását az ár-és ösztönzési politikákkal. Ekkoriban merült fel a tulajdon pluralizálásának problémája. (Az OSZFSZK népi küldötteinek II. rendkívüli kongresszusa 1990 decemberében elfogadta a föld magántulajdonát engedélyező törvényt.)

A tulajdon problémájának tisztázatlansága miatt azonban az „önfinanszírozás", amely a vállalati igazgatóknak nagy önállóságot biztosított a profit felhasználásában, éles ellentétben állt a termelői önigazgatással. A menedzsereknek nem állt érdekében a hatalom megosztása a dolgozói kollektívákkal. Így a menedzsment egyszerre állt harcban a központi és helyi bürokratikus irányító centrumokkal, illetve a munkavállalók tanácsaival és szervezeteivel.

A peresztrojka nem tudott sikereket felmutatni a gazdaság terén. Az üzletek fokozatosan kiürültek. Politikai vonatkozásban viszont Gorbacsov jelentős elmozdulást idézett elő.

Kiszélesítette a demokratikusjogokat („glasznoszty"). A pártapparátus hatalmának demokratizálására és ellenőrzésére létrehozták a Szovjetunió Népi Küldötteinek intézményét, az új népi parlamentet, amelynek I. kongresszusa 1989. május 25-én újraválasztotta a Legfelsőbb Tanácsot. Ugyanakkor Gorbacsov személyes hatalmának kibővítésével is foglalkozott. Ez látszólag eredménnyel járt, hiszen a Szovjetunió népi küldötteinek III. rendkívüli kongresszusa 1990 márciusában létrehozta az államfői tisztséget, s Gorbacsov lett a Szovjetunió elnöke. Aglasznoszty szellemében eltávolította a régi ideológiai tabukat. A sajtó irányítása is fokozatosan a reformpárti értelmiségiek kezébe került, akik egy ideig valóban pluralista közvéleményt teremtettek.

A Nyugat ujjongott, a szovjet lakosság nagy többsége viszont kétségbeesetten és kiáb- rándultan figyelte az eseményeket, a kirobbanó nemzeti villongásokat, a gazdasági hanyatlást. A médiaértelmiség és a hatalmi elit szokásához híven optimista hangulatot su- gallt, de a szocializmus gondolata és mint mozgalom gyorsan háttérbe szorult. Gorbacsov lavírozni próbált az apparátus konzervatívabb erői és a reformot kaotikus irányba elmozdító liberális-demokratikus erők között. Ugyanígy ingadozott a kibontakozó tömeges sztrájkmozgalmak és a hatalmi elit érdekeinek a képviselete között is. Hitte, hogy ezeket az érdekeket össze lehet egyeztetni. Még a párton belüli újszocialista-önigaz- gatói frakciót sem igyekezett maga mellé állítani: nem hitt a tömegmozgalmak termékenyítő erejében. A tömegmozgalmak ezért élesen antikommunista és nacionalista irányba fordultak. Mindez nemcsak az ukrajnai vagy a balti nemzeti mozgalmakra volt érvényes, hanem Oroszországra is, ahol szintén spontán munkásmegmozdulások és sztrájkmozgalmak törtek ki.

Az állam és a párt szerepe gyengült. A politikai hatalomjórészt a nómenklatúra második és harmadik vonalának antikommunista zászlaja alatt gyülekezők kezébe csúszott. Az üzemekben a gazdasági hatalom a menedzserbürokrácia kezébe került. A Demokratikus Oroszország, a többpárti rendszer jegyében létrejött antikommunista szervezet 1990. októberi alapító kongresszusán több küldött követelte, hogy az SZKP-t söpörjék le a politikai színtérről. Gorbacsov ügyesen taktikázott hatalma megtartása érdekében, ám amikor stratégiai döntésre kellett volna elszánnia magát, kiderült, hogy nincs eléggé széles politikai horizontja.

Az SZKP-ban is fokozatosan bázisát vesztette. A Borisz Jelcin vezette erők gyorsan megerősödtek. Az 1990.júliusi XXVIII. kongresszuson a „demokratikus ellenzék" vezérei (Jelcin, Popov és mások) kiléptek az

SZKP-ből. Jelcin az Oroszországi Föderáció elnökeként (a Népi Küldöttek 1990. május-júniusi I. oroszországi kongresszusán választották meg) egyértelműen egy új hatalmi központ kulcsembereként jelent meg. A kongresszus Oroszország függetlenségét és gazdasági önállóságát deklarálva meghúzta a lélekharangot a Szovjetunió fölött. A „nemzeti függetlenség" kikiáltása ezzel modellé vált a többi köztársaság számára is.

Jelcin a bürokráciaellenes szovjet hagyomány megtestesítőjeként kezdte pályafutását, amiért Gorbacsov 1989-ben „balos populistának" nevezte. Jelcin azonban Leninnel a zászlaján, a bürokratikus privilégiumok elleni szólamaival nagy népszerűségre tett szert. 1989-ben azután előhúzta az orosz zászlót, azaz Oroszország függetlenségének követelését, és ezt a piacgazdaság reformjával, a privatizáció végigvitelével kapcsolta össze. Ezeket a törekvéseket, saját hatalmi igényeinek megfelelően szembeállította Gorba- csovnakaz országos összefüggéseket képviselő gondolkodásával.

Nézetkülönbségük hátterében a Szovjetunió bomlási folyamatai álltak. A fordulat 1988-ban történt: az azerbajdzsáni, többségében örmény lakosságú Hegyi Karabah ho-

vatartozása miatt kirobbant fegyveres konfliktus és a balti szeparatista mozgalmak megmutatták, hogy a bürokratikus centrum már nemcsak a Szovjetunió külpolitikai érdekeit képtelen biztosítani, hanem ahhoz sincs elegendő ereje, hogy a régi centralista állami struktúrák segítségével egyben tartsa a világ legnagyobb országát.

A Szovjetunió felbomlása (1991)

A helyi hatalmi érdekek mindenütt nemzeti-etnikai színezetet öltöttek; a konzervatív múltba fordulás a jelen gazdasági és politikai problémáira való válaszadás-képtelenséget tükrözte. A gazdasági és szociális problémák is nemzeti kérdésként jelentek meg, s az öröklött nemzetiségi konfliktusok maguk alá gyűrték a többi problémát, elodázva megoldásukat. A nemzeti függetlenség mindenre gyógyírnak tűnt. 1989. augusztus 23-án, a Molotov-Ribbentrop-paktum 50. évfordulóján kétmillió ember élő lánca kötötte össze Vilniust Tallin-nal.

Moszkva nem tudott világos álláspontot kialakítani sem a balti konfliktusban, sem az azeri-örmény összecsapásban. Az itt kirobbant etnikai polgárháborút csak a szovjet csapatok erőtejes katonai beavatkozása fékezte meg. A balti térségben a nemzeti frontoka nemzeti függetlenség, a piacgazdaság és a demokrácia jegyében a szovjet rendszer – mint a balti népekre ráerőltetett idegen hatalom – megdöntését követelték.

1991 februárjában népszavazás mondta ki Litvánia elszakadását a Szovjetuniótól, márciusban ugyanez játszódott le Lettországban is. Áprilisban Grúzia is megtette ezt a lépést, ami Gamszahurdia véres diktatúrájába torkollt. Közben a többi köztársaság is kinyilvánította szuverenitását a föderáción belül.

Gorbacsov utolsó ellenlépése az 1991. március 17-i népszavazás volt, amelyen a lakosság többsége a Szovjetunió fenntartására voksolt. A balti államokban, Grúziában és Moldovában megtagadták a választások megrendezését. Ám a többi köztársaságban mindenütt többséget kapott a megújított unió: 76 százalék a föderáció mellett szavazott. Ukrajnában a szavazók 80 százaléka kívánt a Szovjetunión belül maradni. Ugyanakkor az önálló elnök intézményét is megszavazták, ami viszont az unió felbomlását erősítette.

Egyidejűleg bontakozott ki tehát az államszocializmus rendszerválsága, a gazdasági válság és az ország irányításának a szervezeti válsága. A szovjet állam nem tudta tovább finanszírozni ajóléti ellátásokat. A fegyverkezési verseny kimerítő hatásait áthárították a lakosságra. Az állampárt területi és koncepcionális megfontolások szerint frakciókra és nemzeti-nemzetiségi szekciókra hullott szét. Az emberek már nem vártak semmit a rendszertől. Megkezdődött a helyi, valamint a központi vezető csoportok, hatalmi elitek harca a gazdasági és politikai hatalom újraosztásáért, s megindult a rendszerváltás.

Ezt a folyamatot a hatalmi apparátusok, a hadsereg, a KGB, a pártvezetés bizonyos csoportjai meg akarták állítani. Ám a fejlődés már túllépett azon a ponton, hogy katonai puccsal bármilyen fordulatot adjanak az eseményeknek. Miközben Gorbacsov a Krímben üdült, 1991. augusztus 19-én közvetlen környezete, Pugo belügyminiszter, Krjucskov, a KGB elnöke, Jazov honvédelmi miniszter, Pavlov miniszterelnök, Janajev elnökhelyettes vezetésével sikertelen puccskísérletet hajtott végre. A katonák egyszerűen nem tudták, mit kellene tenniük Moszkva utcáin. A lakosság nem támogatta az Állami Rendkívüli Bizottság hatalommentőakcióját, amely a rend (nema szocializmus!) helyreállítását ígérte.

A Jelcin, Ruckoj, Haszbulatov vezette parlamenti többség kerekedett felül, a demokrácia és a peresztrojka védelmének zászlaja alatt. Ezzel a Szovjetunió, mint államszövetség sorsa megpecsételődött. A politikai erők gyorsan polarizálódtak, miközben a lakosság óriási többsége értetlenül, ellenszenvvel vagy tejes közönnyel figyelte az elit öldöklő harcait. A liberális demokrácia, a konzervatív nacionalizmus, a tradicionális kommunizmus zászlai alatt hasonló társadalmi csoportok képviselői gyülekeztek. Megjelentek az utcán a

szélsőségesek, a feketeszázas csoportok. A több mint kétezer politikai jellegű párt közül a legjelentősebbek is csak néhány ezer tagot számláltak: ezek csupán a hatalmi elit különböző csoportjainak és nyúlványainak politikai érdekképviseletei voltak. Egyetlen tömegpárt létezett, a hamarosan újjászerveződő kommunista párt, bár ilyen néven isjó néhány képződmény alakult.

Az 1991. augusztus 24-én Moszkvába érkező Gorbacsov lemondott pártfőtitkári tisztségéről. A Szovjetunió Kommunista Pártját betiltották, vagyonát elkobozták. Szilajev, Luzskov, Javlinszkj, Volszkj nevei fémjelezték az új kormányt, amely már tisztán „demokratákból" állt. Ez aztjelentette, hogy – szakítva az államszocializmussal – a kapitalizmus egy formájának oroszországi megvalósítását tűzték a zászlajukra. A hivatalos ideológiában ez a „piacgazdaság", a „demokrácia", és a „nemzet" fogalmaival legitimáló- dott. A gazdaságban éppen ellenkezőleg, „antinacionalista" folyamatot indítottak el: feladva a protekcionizmust, Oroszországot megnyitották a világpiac előtt.

1991. december 8-án Breszt közelében Borisz Jelcin, az Oroszországi Föderáció elnöke megállapodott az ukrán és a belorusz elnökkel (Kravcsuk és Suskevics), hogy a Szovjetuniót felszámoltnak tekintik. Helyette a Független Államok Közössége (FÁK) laza, az „egységes gazdasági tér" szempontjait előtérbe állító konföderációs jellegű struktúrájának a létrehozását határozták el. Gorbacsov elítélte a döntést, s december 25-én bejelentette lemondását. December 26-án a szovjet szövetségi parlament kimondta a Szovjetunió megszűnését. A Kremlben felhúzták a kék-fehér-piros orosz trikolórt. Oroszország független lett.

Külpolitikai vonatkozások: integráció vagy alárendelődés?

A peresztrojka kezdeményezői nem számoltak azzal, hogy az 1980-as években lezárult a nyugati országok azon fejlődési szakasza, amely évtizedekig lehetővé tette a keynesiánus „jóléti államok" létezését. A szovjet vezetés a Kelet és Nyugat közötti technológiai szakadék növekedését később saját „világrendszere" versenyképességének csökkenésével magyarázta. Nyilvánvalóan nem értették azonban, hogy a protekcionista korszakkal szemben az exportorientált gazdaságfejlődés 1970-es évek végétől kibontakozó korszaka a nemzetgazdaságok hagyományos rendszerének végét jelezte. A protekcionizmus, általában az államszocializmus egész válsága a szovjet vezetők körében már az 1980-as évek elején az európai és az amerikai centrummal való békés megegyezés (enyhülés, békés egymás mellett élés) lehetőségét valószínűsítette, noha éppen tetőfokán állt az afganisztáni szovjet intervenció nyomán kibontakozott „kis hidegháború". S bár az exportorientált, világpiaci alapú „integráció" a Szovjetunió, illetve a posztszovjet térség számára nem kínált kedvező alternatívát, az ettől eltérő stratégiák gyorsan a perifériára szorultak. Gorbacsov „Európa-háza" vagy „a világcivilizációba való visszailleszkedés" ideológiája nem tisztázta ennek valódi következményét. Pedig Gorbacsov tudta, hogy a Szovjetunió elveszítette a katonai versenyt az Egyesült Államokkal szemben. Már az afganisztáni kivonulás is (1989 augusztusában, 13 833 szovjet katona halála után) jelezte, hogy a gazdaság nem tudja finanszírozni a brezsnyevi külpolitikai elkötelezettségeket, nem beszélve az amerikaiak „csillagháborús" kihívásáról.

Az Egyesült Államok elnöke és külpolitikai vezetése 1989 tavaszán nem tartott időszerűnek semmiféle, a Szovjetunióval kötendő egyezményt Közép- és Kelet-Európáról.

Az amerikaiak határozottan megígérték, hogy a Varsói Szerződés tagállamainak függetlenedése esetén „nem kísérelnék meg a NATO-t kelet felé mozdítani", amire Gorbacsov a reformok folytatására bátorította a térségbeli kommunista vezetőket. 1989. december 1-jén Máltán Bushsal találkozva Gorbacsov egyértelművé tette, hogy a gazdasági kapcsolatokért és a szovjet reformok támogatásáért cserében végérvényesen lemond minden katonai beavatkozás lehetőségéről Közép- és Kelet-Európában. S bár a Varsói Szerződés feladását nem említette, de a térség országainak politikai szabadságát fenntartás nélkül elismerte, tudatában lévén a szovjet csapatok elkerülhetetlen kivonásának. Gorbacsov euro-amerikai elkötelezettsége egyértelművé vált.

Már Jelcin országlása alatt világossá vált, hogy ismételőállt Oroszország perifériás elszigetelődése. Oroszország azonban belső gazdasági és anyagi forrásai, területi kiterjedése, valamint az európai-amerikai és ajapán-amerikai rivalizálás következtében világpolitikai szerepet isjátszhat. Hogy a nagyhatalmaknak számolniuk kell Oroszországgal, bebizonyosodott már Jugoszlávia újrafelosztásakor is.

5.2. A Szovjetunióból kivált államok Oroszország (1991-2004) – Krausz Tamás

A rendszerváltás lezárása: Borisz Jelcin „brumaire tizennyolcadikája” (1993. október 3-4.)

A Nemzetközi Valutaalap (IMF) szakértői a közép- és kelet-európai átalakulást sokat ígérő modernizációs kísérletként szemlélték a neoliberális projekt szellemében, s ezt a receptet nemcsak Oroszország, hanem a többi

szovjet utódállam számára is lényegében alkalmazhatónak tekintették. Hittek a piaci mechanizmusok azon képességében, hogy e térségben is megoldják az összes gazdasági problémát. A monetarista-neoklasszikus IMF-nézőpont az oroszországi hatalmi elitek körében is népszerű volt, mert megfelelt gazdasági és politikai hatalmuk átmentésének.

A Szovjetunió felbomlásában és az államszocialista rendszer bukásában a külső feltételek lényeges szerepet játszottak, de a belső gazdasági és politikai válság hiányában, a szovjet hatalmi elitek közvetlen részvétele nélkül nem történhetett volna meg. Ezek saját hatalmi pozícióik védelme, luxusfogyasztásuk megőrzése és az állami tulajdon fölötti ellenőrzés örökletessé tétele érdekében döntöttek a kapitalizmus korlátlan kiterjesztése és a világgazdaság felé való korlátlan nyitás mellett. A szovjet hatalmi elit vezető csoportjai és a nemzetközi hatalmi és pénzcentrumok közötti kiegyezést egy1991. decemberi dokumentumban rögzítették.

A dokumentum megjelölte a gyors áttörést előidéző legfontosabb intézkedéseket: árliberalizálás, dereguláció, az orosz piacok megnyitása a külföldi tőke előtt, a tőke szabad áramlása, az állami tulajdon gyors denacionalizálása, a privatizálás. Fontos mozzanata volt a dolgozói és munkástulajdon felszámolása, a magántulajdon kizárólagos uralma az állami tulajdon privatizálása révén, ami az eredeti tőkefelhalmozás új formáját jelentette. A gyakorlati megvalósítása előtt álló utolsó akadályokat Borisz Jelcin „brumaire 18-ája", modern időszámítás szerint 1993. október 3-4-éje rombolta le.

A menedzserbürokrácia, a vállalati igazgatók, a régi nómenklatúra egyes csoportjai már az

1. augusztusi puccs után, az államhatalom gyengülésének mértékében egyszerűen kivonták magukat az állami ellenőrzés alól. 1991 augusztusában a menedzserekés csatolt részeik maguk álltak az állam helyére, vagyis az irányítás és a tulajdon egy kézbe került. Korábban illegálisan dolgoztak saját zsebükre, most ezt legálissá tehették. Még a liberális Javlinszkj is tiltakozott, mert nem piaci alapon zajlott a privatizáció. Igazi tulajdonosoknak a hazai beruházási intézeteket, a külföldi tőkét és pénzintézeteket, a multinacionális társaságokat tekintette. Ám utóbbiak várakozó álláspontra helyezkedtek, legfejebb piacokat vásároltak.

Az ún. sokkterápia tejes csődhöz vezetett, amelyet Sachs amerikai közgazdász közvetlen ellenőrzése mellett próbáltak ki Oroszországban. A régi rendszer tejesen összeomlott, az új pedig gyakorlatilag nem létezett, mert sem a megfelelő intézményrendszer, sem a piacgazdaságra „dresszírozott" munkaerő nemjött létre. Az új helyzet leginkább az új tulajdonosoknak kedvezett, ők voltak a dereguláció legkövetkezetesebb hívei.

Gorbacsov már 1990-ben a magánkézbe adás hívéül szegődött. Közben a kommunista párt különböző fórumain még 1991-ben is másfajta koncepciókat vitattak meg. Olyan privatizációt feltételeztek, amely megfelel a gazdasági ésszerűségnek és hatékonyságnak, a szociális igazságosságnak és ajóléti ellátó rendszereknek. Az SZKP KB és KEB1991. április 25-i határozata az állami tulajdon széles körének fenntartása mellett a közösségi-kollektív tulajdonformákat részesítette előnyben. A privatizációs folyamatban a munkahelyi kollektívák és a szakszervezetek széles részvételét „írták elő".

Még az antikommunista szervezetek is a dolgozók tulajdonlási jogát hangsúlyozták, és 1993-ig nem beszéltek arról, hogy a magántulajdon uralmáért harcolnának. 1991- 1993-ban az oroszországi parlamenti pártharcok középpontjában két kérdés állt: a privatizáció, vagyis a tulajdonáthelyezés és a külföldi tőkéhez való viszony. A hazai tulajdonososztályok és -rétegek konkurenciát láttak a külföldi tőkében, féltékenyen tekintettek a gyorsan erősödő új hazai monopolcsoportokra és banktőkére, valamint a velük szövetséges végrehajtó hatalomra, amelyek ezer szállal kötődtek a nemzetközi pénzügyi és hatalmi központokhoz.

Jelcin és új miniszterelnöke, Csernomirgyin alapjában e bonyolult blokk politikai képviselői lettek. A parlamentben viszont elsősorban a hazai érdekeltségű, vagy a „nagy osztozkodásból" kimaradt, perifériára szorult újtulajdonos-, hivatalnoki és nómenklatúracsoportok szervezték meg magukat. Ez a politikai blokkarégi, hithű kommunisták, a neosztálinisták, a baloldali és a nacionalista erők heterogén szövetségét testesítette meg. A két tábor egyike a „neoliberális" elkötelezettségű nyugatos modernizáció erőit, a közvetítő burzsoáziát és a hozzájuk kapcsolódó szociális rétegeket ölelte fel. Vele szemben állt a „nemzeti kommunista" tábor és a rendszerváltást támogató politikai csoportosulás, amely a Szovjetunió visszaállításának zászlaja alatt az állami tulajdon védelmét és részben a hazai tulajdonosi rétegek védelmét tűzte ki célul. Valóságban a külföldi tőkének adott kedvezmények ellenére Oroszországban nem növekedett a külföldi tőkeberuházások aránya, sőt, 1990-1993-ban mintegy 30 milliárd dollár áramlott Nyugatra.

Oroszország katonai és politikai jelentőségén túl, a multinacionális társaságok és pénzcsoportok alapvető gazdasági érdeke mindenekelőtt a volt szovjet nyersanyagkincs fölötti részleges ellenőrzés megszerzése, a

tulajdonáthelyezésből fakadó újabb terjeszkedési lehetőségek kiaknázása és az adósság-visszafizetés biztosítása volt.

1993 szeptemberében Jelcin gyakorlatilag törvényen kívül helyezte a Népi Küldöttek Kongresszusát, a demokratikusan választott parlamentet, amely elnöki hatalmának utolsó korlátja volt. Ám Jelcin és nyugati támogatói pontosan tudták, hogy az oroszországi kapitalizmus a politikai erők szabadjátéka esetén megszervezhetetlen. Az IMF ésa nyugati hitelezők biztosították Jelcint, hogy támogatják a rendcsinálást, s ennek érde-

kében újabb hitelekkel kecsegtették. Az orosz „konzervatív forradalom" újabb szakaszához érkezett.

1993. szeptember 21-én Jelcin kiadta az 1400-as rendeletet a parlament feloszlatásáról. Másnap a parlament új, alternatív kormány létrehozását hirdette meg, és az addigi alelnököt, Ruckojt választotta Oroszország elnökévé. A moszkvai Fehér Házban összeültek a népi küldöttek, miközben napról napra tömegek gyűltek össze a Parlament előtt. Október 3-án egy provokáció következtében tömegmegmozdulás kezdődött a parlament védelmében. 4-én Jelcin harckocsikkal megostromoltatta és felgyújtatta a Fehér Házat, a CNN amerikai hírtelevízió élő adásában. Ruckojt és Haszbulatovot letartóztatták. Hivatalos adatok szerint is 146 embert öltek meg és 598 volt a sebesültek száma.

Ezután már semmi sem állt Jelcin útjában. Október 9-én feloszlatta a szovjeteket, majd decemberre kiírta a Duma-választásokat. Ez megmutatta, hogy a törvényhozó hatalom szerepe az 1917-es forradalom előtti pozícióba szorul vissza. Az elnöki rendszer megszilárdulása felé mutatott az is, hogy az új választásokon már nem „balról", hanem jobbról próbálták Jelcint „előzni". Ez a szélsőségesen nagyorosz soviniszta, birodalmi ábrándokat kergető politikus, Zsirinovszkj sikerében jelentkezett (24 százalék). Ám a lényeg, Oroszország gazdasági nyitottsága, a külföldi tőke befolyása fennmaradhatott, és a privatizáció folytatódott. Clinton amerikai elnök 1994. januári moszkvai látogatásán elégedettségének adott hangot.

Oroszország az 1990-es évek közepén is a gazdasági, szociális és kulturális hanyatlás képét mutatta, miközben a hatalmi és gazdasági elitek és érdekcsoportok elmerültek belső csatározásaikban. A sokáig 200 százalékot is meghaladó infláció mellett a regisztrált munkanélküliség 1995. októberben csak a gazdaságilag aktív populáció 2,6 százalékát érintette, amelyben még mindig a „fejletlenség" fejeződött ki. A havi átlagbér 1995 egyes hónapjaiban meghaladta a 120 dollárt, ami valamivel magasabb volt, mint a bolgár bérek átlaga és némileg alacsonyabb, minta romániaiaké, de alig több mintegyhar- mada a cseh és a magyar béreknek, a szlovén béreknek pedig hatodrésze. A halálozási ráta döbbenetesen romlott. A perspektívát nem látó lakosság elfordult a politikától. Másrészt újra komoly támogatottságra tett szert az Oroszországi Kommunista Párt, amely a Duma-választásokon a legerősebb frakcióval vonult be a testületbe.

1996 tavaszán-nyarán, az elnökválasztási periódusban a nemzetközi hatalmi központok, valamint a nemzetközi pénzintézetek vették kézbe és finanszírozták Jelcin kampányát, aki az elnökjelöltek közül önmagán kívül senkit sem engedett be a központi médiába. Így győzött, miközben legjelentősebb ellenjelöltje, a kommunista Zjuganov, a szavazatok több mint 40 százalékát szerezte meg. Oroszország belső politikai bizonytalansága a csecsenföldi háború lezárása ellenére megmaradt, mert az instabilitás a gazdasági és társadalmi szerkezetből fakad.

Putyin és az orosz kapitalizmus

A rombolás feladatát vállaló Jelcin nehéz örökséget hagyott utódjára. Az új elnök, Vlagyimir Putyin (1999. december 31-étől) 25 évet töltött el a KGB szolgálatában, sjól ismeri országa sorsát. Szintén a „kommunista" Zjuganovot győzte le, aki vele szemben is vállalta a statisztaszerepet, noha igazán nem lépett fel radikális programmal. Putyin neve nagyon gyorsan szimbólum lett, az újjáépítés, a rendcsinálás és a hatalomkoncentráció szimbóluma, „Oroszország megmentője", aki nagyhatalmi vonásokkal fel tudja díszíteni a szovjetek korábbi országát, ha nem is a régi nimbusszal, de mégis „eurázsiai" nagyhatalomként. Hiszen Oroszország jelentős mértékben megőrizte nyersanyagkincseit, mindenekelőtt olaját és katonai erejénekjelentős részét. Mindennek persze feltétele volna az állami vagyont kisajátító „oligarchia" egymással hadakozó csoportjainak megrendszabályozása, hogy a tőke meginduló felhalmozásából egyre többjusson a költségvetésbe is, bár az új tulajdonososztályok és az alávetettek tömegei, vagyis a bérmunkások, a „kisvállalkozók", a mezőgazdasági dolgozók és irányítóik éppen az adófizetés alóli menekülésben alakítottak ki kiemelkedő képességeket. Jelcin végóráiban az orosz költségvetés alig haladta meg Hollandiáét. Új beruházások indultak, az olajexport és a fegyverexport különleges profitjai újra az orosz hatalmi elitek figyelmének középpontjába kerültek. Ám az orosz fejleményeket – a régi történelmi meghatározottságoknak megfelelően – nagymértékben befolyásoják a külső feltételek.

Putyin elnök az amerikai vezetésű új világrendben mintha megtalálná Oroszország helyét. Igaz, a Szovjetunió önálló világhatalmi tényező volt, de Oroszország a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek tagjaként vagy potenciális tagjaként (WTO) ismét a két nagyhatalom, az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok között lavírozva igyekszik komoly szerepetjátszani a nemzetközi kapcsolatrendszerben olyan időben, amikor éppen a közép-keleti olaj- és hatalmi szférák újrafelosztása van napirenden. Az Irak körüli háborús helyzet során az Európai Unió német-francia centruma, amely kimaradni látszik a „nagy osztozkodásból" Putyinra veti szemét, akikkel Putyin a régi hagyománynak megfelelően szívesen tárgyal. Ám miközben erősen nyugtalanítja őt az amerikai agresszív „olajterjeszkedés" (és ezért ellenzi a nyílt katonai beavatkozást), jobban érdekli, hogy az egykori szovjet Közép-Ázsia helyzetét isjelentős mértékben meghatározó Egyesült Államokkal ne szakadjanak meg a Jelcintől megörökölt baráti kapcsolatok.

A világ 1989 óta felgyorsult gazdasági és területi újrafelosztása ugyan meggyengítette Oroszország nemzetközi pozícióit, ugyanakkor azonban Oroszország – eltérő megfontolásokból – fontos lett az Egyesült Államok és Nyugat-Európa számára. Ha ehhez hozzávesszük az iszlám terrorizmus elleni „közös harc" érdekeit is, akkor az újvilágrendben Oroszország a Független Államok Közösségének vezető hatalmaként körvonalazódik. Számára az önállósodó Ukrajna képezi a legfontosabb problémát az ún. közel-külföld régióiban, hiszen az Oroszország határain kívül élő mintegy 25 millió oroszjelentős része is Ukrajnában él.

Ilyen kedvezőnek tetsző nemzetközi konstellációban Putyin az új, s egyre inkább világméretekben is elfogadott tekintélyi rendszer konszolidációs embereként jelenik meg. A Duma és a helyi regionális-területi hatalmi központok privilégiumaik megőrzése érdekében felsorakoztak az elnöki hatalom mögött, noha éppen a helyi érdekek sokfélesége miatt törékeny az elnöki rendszer politikai-hatalmi struktúrája. A föderációt összetartó „helyi Putyinok", akik egyszerre a központi ésa helyi érdekek szószólói, szintén az elnöki rendszerben testesítik meg egyszerre a „polgári demokrácia" (értsd: többpártrendszer), az elnöki diktatúra és az autokratikus önkényuralom elemeinek sajátos keverékét. Ezek a szervesen nem egyesíthető fejlődésjegyek nem választhatók el a jellegzetes gazdasági háttértől: a „szabad piac", a bürokratikus államkapitalizmus és a kor- rupciós-klientúrás rendszer furcsa egyvelegétől, a félperiferiás kapitalizmus történeti formájától.

Az új „állambурzsoázia" alapját az „oligarchák" milliárdos vagyonai képezik, amelyekre az 1990-es évek közepén a megmaradt állami ipar (Csubajsz ötletei szerinti) kiárusításával tettek szert. Az orosz (nómenklatúra-, állam-, maffia-, lumpen-) burzsoázia születése és óriási vagyonainak keletkezése viszont a legnagyobb lepusztulás és elszegényedés, a történelmi méretű hanyatlás időszakában zajlott. Az új társadalmi osztálynaknem a régi nómenklatúra az egyetlen szociális forrása: a régi hatalmi struktúrákból kiszorított csoportok, az „elbocsátott légió", a velük összefonódó „autentikus" bűnözői csoportok és az új politikai osztály képviselői (rokonok, barátok, párttársak, parlamenti képviselők stb.) jól nyomon követhető az új burzsoázia kialakulási folyamatában. A „kliensek és bűnözők közötti megegyezések" magának az államhatalomnak és a gazdasági életnek a működéséből fakadtak. Ez volt az új rendszer természetes „szívverése", hiszen tőke nélkül privatizálni csak állami osztogatással lehetett, aminek természetes és elkerülhetetlen alkotóeleme a bűnözés.

Az elnöki hatalom támogatója az Orosz Ortodox Egyház, amely az alkoholtartalmú italok és a dohányáru egyik fő kereskedelmi ügynöke lett. Az orosz értelmiség jelentős csoportjai is – liberális vagy nacionalista alapon – az elnöki hatalom szolgálatába álltak. A független, kultúrateremtő értelmiség szembekerült az új burzsoázia ízlésvilágával. Az új burzsoázia megveti a hagyományos, klasszikus kultúrát, retteg mindentől, ami erkölcsi korlátokat és erkölcsi értékeket közvetít, még az egyházat is saját képmására igyekszik formálni, nem eredménytelenül. Ez a burzsoázia társadalmi státusza megőrzése érdekében mindenre kapható. Készségesen kiszolgája a mindenkori hatalmat, hiszen legalizálhatja megszerzett vagyonát a Putyin-rendszer szabályai szerint.

Ajelcinizmus éveiben megfáradt és apátiába süllyedt lakosságjelentős csoportjai – életszínvonaluktól függetlenül – Putyinban látják a bűnözés és erőszak megfékezésének zálogát, a csecsen-iszlám terrorizmustól való védelmet, azt a biztonságot, amelynek modeljeként még mindig a szovjet korszak számít milliók gondolkodásában. Ugyanakkor Putyin, miközben támogatja a szociális ésjóléti vívmányok további megnyirbálását, a lakosság feje fölött összekacsint a burzsoáziával, s értésükre adja, hogy számít támogatásukra. Tehermentesíti őket a „közfeladatok" ellátása terén, amennyiben elnöki hatalmát támogatják. De a létbizonytalanságba taszított, s okkal megrettent lakossági csoportok szintén Putyinra vetik, nem annyira „vigyázó", mint inkább szánalomért esedező szemüket. Amikor pedig a burzsoázia különböző, az államhatalom érdekeit sértő önálló hadakozásairól, bűnözői csoportosulásainak korlátozásáról, a költségvetés megerősítéséről van szó, Putyin a „hatalmasok" feje fölött a néppel kacsint össze.

Putyin (illetve az elnöki rendszer) a Duma, az újburzsoázia, a termelők különböző csoportjai, az ismét „kocsonyássá" vált, éppen újra strukturálódó orosz társadalom még megszilárdulatlan rétegei között lavírozik. A

rendszer karakterisztikus vonásokat őriz az 1917 előtti fejlődésből, közötte a Duma korlátozott hatalma, az állam és egyház összefonódása, az „államfüggő", „korporatív" kapitalizmus sajátos vonásai. Másrészt sok minden fennmaradt a szovjet korszakból; elegendő, ha csak az emberek mentalitására, történeti tudatára, társadalmi elvárásaira gondolunk. És végül sok minden megjelent a nyugati kapitalizmusjellegzetességeiből, benne a multinacionális tőke a maga kulturális, üzleti és infrastrukturális hatásaival.

5.3. A balti államok (1989-2000) – Lagzi Gábor

Észtország, Lettország és Litvánia útja a függetlenséghez

A három balti államot (Észtország: 45,2 ezer km², Lettország: 54,6 ezer km², Litvánia: 65,2 ezer km²) a Szovjetunió a Molotov-Ribbentrop-paktum értelmében 1939-1940-ben kebelezte be. A második világháború alatti rövid német megszállást követően a térségben 1944-ben újra a Vörös Hadsereg jelent meg, ezúttal végleges hódítóként. Ellene komoly fegyveres harc bontakozott ki, s anemzeti függetlenséget védelmező baltikumi partizánok (az ún. erdei testvérek) ellenállása évekig tartott.

Az új hatalom azonnal hozzákezdett a szovjet rendszer bevezetéséhez (egypártrend- szer, kollektivizálás, orosz nyelv népszerűsítése stb.). Ezzel párhuzamosan több tízezer orosz nemzetiségű személyt (gyári munkásokat, katonákat) telepítettek a Baltikumba (főleg Észt- és Lettországba), aminek következtében a két tagköztársaság nemzetiségi összetétele drasztikusan megváltozott. A szovjet korszakban a balti államok sorsáról nem Tallinnban, Rigában vagy Vilniusban, hanem Moszkvában döntöttek, ezért nem lehet helyi nemzeti intézményekről beszélni, így a politikai berendezkedést alapvetően a szovjet hatalom határozta meg. Ugyanakkor a szovjet korszakban a térség különálló civilizációt képezett (latin ábécé, a katolikus és az evangélikus egyház befolyása, magasabb életszínvonal), egyfajta „Nyugat" volt a szovjet birodalom északnyugati csücskében.

A Baltikum nemzeti újjászületése az 1980-as évek közepéről indult meg a Mihail Gorbacsov által meghirdetett peresztrojka és glasznoszty jegyében. Eszközei többek közt a nemzeti irányultságú népfrontok lettek, amelyek még Moszkva irányítása alatt álltak. Eleinte nem léptek fel radikálisabb követelésekkel, csupán a Szovjetunió újjáalakítását (új szövetségi szerződés, az egyes tagköztársaságok szuverenitása a központ ellenében) akarták elérni. Az észt népfront 1988 áprilisában, a lett és a litván (Sajudis) június elején alakult meg. Benne helyet kaptak nemzeti kommunisták, környezetvédők, különböző vallási csoportok képviselői, illetve a függetlenségpártiak. Közben a helyi kommunista pártvezetésekben generációváltás zajlott le, s itt fiatalabb, az új „liberálisabb" politikát támogató emberek kaptak szerepet. A főtitkárok keresték a szövetséget a népfrontokkal, aminek az eredménye több, 1988 nyarán, illetve őszén megrendezett tömegtüntetés volt. Ezzel párhuzamosan megszerveződtek a Moszkvából irányított inter- frontok is (Észtországban 1988 nyara, Lettországban 1988 októbere), amelyek a helyi orosz ajkú lakosság érdekeit vállalták fel, s kiálltak a Szovjetunió megőrzése mellett.

A balti tagköztársaságok Legfelső Tanácsai (parlamentjei) 1989folyamán deklarálták a szuverenitást. A változásokat az állampolgárok is támogatták, hiszen 1989 tavaszán az össz-szövetségi legfelső tanácsi választásokon a balti népfrontok elsöprő győzelmet ünnepelhettek. A politikai változásokkal együtt új pártok jelentek meg, s egyidejűleg a kommunista párt is mélyreható változásokon ment át (például a Litván Kommunista Párt 1989 decemberében függetlenítette magát az SZKP-tól).

1990 elején választottak az alternatív parlamentbe, az Észt Kongresszusba, amelyből megválasztották az Észt Bizottságot. Ezzel párhuzamosan tartották a hivatalos választásokat is az Észt Legfelső Tanácsba. Itt is a Népfront jelöltjei győztek. Az 1990 februárjában megtartott litván legfelső tanácsi választások a Sajudis győzelmét hozták, majd 1990. március 11-én a testület, amely egyúttal alkotmányozó parlament is volt, kimondta – a balti államok között elsőként – Litvánia függetlenségét. A Lettországban 1990 májusában lebonyolított legfelső tanácsi választásokon is a Népfront győzött, s a miniszterelnöki, illetve a Legfelső Tanács elnöki tisztét egyaránt népfrontos politikus tölthette be.

Moszkva ugyan 1991 elején megkísérelte, hogy fegyverrel törje le a litván, s ezzel a baltikumi függetlenségi törekvéseket (a parlament és a vilniusi tévétorony védelmében 13 litván veszítette életét), de nem járt sikerrel. A litvániai eseményekkel párhuzamosan Lettországban is vér folyt az utcákon, de a függetlenedési folyamatot nem lehetett megállítani.

1991. március 3-án mindhárom balti államban referendumot tartottak, ahol szavazópolgárok a függetlenségről nyilvánítottak véleményt. Magas állampolgári részvétel mellett Litvániában a szavazók 90,5 százaléka, Észtországban 77,8 százaléka, Lettországban 73,7 százaléka mondott igent a teljes függetlenségre. Ilyen

támogatás birtokában – a sikertelen moszkvai puccskísérletet kihasználva – az észtek, lettek és litvánok 1991. augusztus végén deklarálták függetlenségüket.

A balti államok függetlenségét először Izland ismerte el (augusztus 26.), majd egy nappal később az Európai Közösség tagállamai is. A két nagyhatalom hamarosan – akarva-akaratlanul – igent mondott a Baltikum kiszakadására a szovjet államból: az Egyesült Államok szeptember 1-jén, míg Szovjetunió Legfelső Tanácsa szeptember 6-án ismerte el a balti országok szuverenitását. Szeptember 18-án Észtországot, Lettországot és Litvániát felvették az ENSZ-be. A balti államok nem csatlakoztak az 1991 decemberében a volt szovjet tagköztársaságok által megalakított Független Államok Közösségéhez (FÁK), és egyértelműen a nyugati orientáció mellett tették le voksukat.

A függetlenség korszaka - politikai berendezkedés és állampolgárság

1991-től a balti államok kettős átalakuláson mentek keresztül: megkezdődött a független nemzetállamiság és a demokratikus berendezkedés kiépítése, illetve a szocialista tervgazdálkodás helyett a piacgazdaság bevezetése. Bizonyos esetekben mintául szolgálhatott a két világháború közötti független nemzetállam példája (pl. a törvényalkotásban), de lélektanilag is fontos volt, hogy a függetlenség kiépítése ne a nulláról kezdődjön.

A két világháború közötti korszakhoz hasonlóan a fiatal nemzetállamok első feladatai közé tartozott az új alaptörvény elfogadása. Mindhárom ország egykamarás, parlamenti köztársasági berendezkedést fogadott el.

Litvániában az új alkotmányt népszavazás erősítette meg 1992 októberében. Ez kimondta, hogy az ország független, demokratikus köztársaság, a végrehajtó hatalom megoszlik az elnök és a parlament között. Az elnököt 5 évre választják országos voksolás során, ő nevezi ki a miniszterelnököt és a minisztereket, de ehhez parlamenti megerősítés is szükséges. Közvetlenül részt vesz a külpolitika alakításában, a törvényeket illetően vétójoggal rendelkezik. Litvániában – Franciaországhoz hasonlóan – erős elnöki rendszer van gyakorlatban. Az egykamarás litván parlament (Seimas) mandátuma négy évre szól.

Lettországban az 1922-es alkotmány modernizált változata a függetlenség kimondásakor lépett életbe. Egykamarás parlamentjének (Saeima) mandátuma négy évre szól. A köztársaság elnökét a törvényhozás választja titkos szavazással három évre, szerepe jobbára ceremoniális feladatokra koncentrálódik, de az ország külpolitikájában betöltött szerepe ezt némiképp ellensúlyozza. Ö nevezi ki a miniszterelnököt, akinek biztosítania kell kormánya számára a parlamenti többséget. A kormány az országgyűlésnek felel, az alkotmány a törvényhozásnak nagyobb hatalmat biztosít, mint a végrehajtó hatalomnak.

Észtországban az új alkotmány tervezetét a szavazópolgárok fogadták el az 1992június- sában. Eszerint a parlamentáris köztársaságban a parlament (Riigikogu) a fő döntéshozó szerv: törvényeket, határozatokat hoz, megválasztja a köztársasági elnököt, felhatalmazza a miniszterelnök-jelöltet a kormányalakításra, elfogadja a költségvetést. A köztársasági elnöknek jobbára reprezentatív szerepe van, s mandátuma négy évre szól, miként a parlamentnek is.

Nemzeti értelemben a leghomogénebb ország Litvánia, hiszen lakosainak 81 százaléka litván nemzetiségű. Észtországban az észt nemzetiségűek aránya 64 százalék volt, az oroszoké 28 százalék. Legkedvezőtlenebb helyzetben Lettország volt, ahol a lett

nemzetiségűek aránya 58 százalék volt, az oroszoké 30 százalék. Az utóbbi két országban a több százezer, zömében orosz (kisebb részben ukrán vagy fehérorosz) származású, de a mindennapokban az orosz nyelvet használó közösség túlnyomó többsége nem őshonos kisebbség, hanem a szovjet rendszerben telepedett meg.

Mivel Litvániában nemjelentett problémát a kisebbségi kérdés, a függetlenség kikiáltását követően mindenki, aki az ország területén lakott, megkapta az állampolgárságot. Nehezebb volt ezt a kérdést orvosolni a másik két balti országban. A fiatal államokban a szovjet korszakban betelepített oroszajkúakra úgy tekintettek, mint a megszálló hatalom kolonizációs, oroszosító politikájának egyik eszközére. Az észt és a lett állampolgársági törvény első lépésben azon személyeknek (és leszármazottaiknak) állította vissza az állampolgárságát, akik azzal 1940 előtt is rendelkeztek. Ezzel viszont hontalanná vált több százezer oroszajkú, aki 1945 után költözött a Baltikumba (egy részük orosz állampolgárságot kért és kapott).

Végül az oroszajkúakkal kapcsolatos kérdést először az észtek rendezték, akik évente 3-4 ezer főt honosítanak (a hontalanok kb. 2 százalékát). A lettek eleinte megszorítóbb megoldást választottak (minél hosszabb ideig lakott valaki az országban, annál hosszabb ideig tartott a honosítása), de ezen a külföld nyomására (Európai Unió, Oroszország) enyhíteni kellett. 1998-ban életbe lépett az új törvény, amely kimondta, hogy az kérhet

állampolgárságot, aki 5 éve állandó lakhellyel rendelkezik és sikeresen leteszi a nyelv- és alkotmányismereti vizsgát.

1993-ban a balti országok az Európa Tanács tagjaivá váltak, egy évvel később pedig az Európai Közösséggel aláírták a szabad kereskedelmi szerződést. 1995-ben beadták csatlakozási kérelmüket, a tárgyalások azonban csak 1998-ban (Észtország) és 2000-ben (Lettország, Litvánia) kezdődtek meg. Az euroatlanti integráció fontos részét képezte a „Partnerség a békéért" programban való részvétel. 2002-ben a balti államoka NATO-ta- gok lettek, 2004 májusában pedig csatlakoztak az Európai Unióhoz.

Litvánia (1991-2000)

A volt állampártnak egyedül Litvániában sikerült átalakítania magát (Litván Demokrata Munkapárt – Lietuvos Demokratine Darbo Partja). A másik két balti állammal ellentétben itt a kommunista párt a szovjet rendszer hanyatlásakor I sokkal nemzetibb volt ideológiáját és a függetlenséghez való viszonyát illetően. Ennek következtében az LDDP a társadalom számára sokkal elfogadhatóbbá vált, és a litvániai politikai rendszer egyik állandó szereplőjévé nőtte ki magát. Az utolsó kommunista főtitkár, Algirdas Brazauskas a litván politikai élet állandó résztvevője köztársasági elnökként vagy miniszterelnökként. A történelmi gyökerekkel rendelkező szociáldemokrata párt, amely két választáson is sikeresen szerepelt, 2000-ben összeolvadt az LDDP-vel.

A politikai paletta közepén található a Centrum Unió, amely a Sajudis baloldali, reformer szárnyából alakult meg és mérsékelt szociáldemokrata programot dolgozott ki. Szintén itt találhatóak a szociálliberálisok (Új Szövetség – Nuaujoji Sajunga), vezetőjük a volt főügyész, aki sokszor populista hangnemével hívta fel magára a közvélemény figyelmét.

Ajobboldalon a Sajudis örökösének mondható konzervatívok állnak (Haza Szövetsége – Litván Konzervatívok: Tevynes Sajunga – Lietuvos Konservatorai, vezetőjük: Vytautas Landsbergis). Az 1990-es években befolyásuk fokozatosan csökkent, ugyanakkor a szövetségeseik, a kereszténydemokraták 1990-es évek végére kiszorultak az országos politikából. Az 1990-es évek második felében alakult pártok közül egyedül a szociálliberális Új Szövetség tudott megkapaszkodni a politikai élmezőnyben, azaz nem

esett ki a parlamentből a következő választások alkalmával (ez nem mondható el a liberálisokról vagy a Centrum Unióról).

Az első szabad választásokat 1992-ben tartották Litvániában, ahol fölényes győzelmet arattak az egykori kommunista erők, így egyedül is kormányt tudtak alakítani. Az új kabinetnek elsősorban a gazdasági helyzetjavítására kellett koncentrálnia (infláció letörése, az új valuta bevezetése, a munkanélküliségi kérdés megoldása stb.). A politikai és gazdasági rendszerváltással járó nehézségekés népszerűtlen intézkedések erősen megkoptatták az LDDP-t, emiatt az 1996-os választásokon a jobboldal győzött. A konzervatívkereszténydemokrata kormány folytatta a megkezdett reformokat. Részben átrendezte a litván politikai palettát, így az 1997-1998 fordulóján megtartott elnökválasztást végül az Egyesült Államokból hazatért emigráns, Valdas Adamkus nyerte.

Lettország (1991-2000)

A lett politikai rendszer – a másik két balti államhoz hasonlóan – még csak alakulófélben volt az 1990-es években, hiszen nem csupán a fél évszázados szovjet örökséggel kellett megküzdeni, hanem a rendkívül tagolt lett társadalom problémáira is gyógyírt kellett találni. Emiatt a politikai tömörülések elsősorban nem az ideológiai törésvonalak mentén, hanem személyhez kötődően, bizonyos csoportérdeket artikulálva jöttek létre. Mindez labilissá tette a lett politikai rendszert. Ebben a struktúrában az új erőként megjelenő pártok komoly sikereket tudtak elérni, de a következő választásokat mindig más párt nyerte meg, amely azonban néhány évvel később nem tudta megismételni eredményét.

A lett politikai rendszerben azjelenti a választóvonalat, hogy az adott tömörülés részt vett-e a rendszerváltás során a Népfront munkájában, s innen eredeztethető a baloldali és a centrumpártok zöme (pl. Lett Út – Latvjas Cels, Demokrata Párt-Samnieks – Demokratiska Partja-Samnieks). Ajobboldali pártok kívül maradtak a Népfronton, vagy történelmi gyökerekkel rendelkeztek (Lett Parasztszövetség – Latvjas Zemnienku Savieniba): vagy az 1980-as évek végén radikális függetlenségpárti programot dolgoztak ki (Lett Nemzeti Függetlenségi Mozgalom – Latvjas Nacionalas Neatkaribas Kus- tiba). Az utóbbi formáció (1997-től egyesült a Hazáért és Szabadságért – Tevzemei un Brivibai nevű párttal) erőtejesen orosz- és kommunistaellenes, s nacionalista irányultságú, de így is mindig parlamenti mandátumot tud szerezni. Az 1990-es évek végén alakult jobboldali

pártok között a Néppárt (Tautas Partja) ugyan konzervatív értékeket vall (a család, nemzet védelme), de gazdaságilag a liberalizmus felé hajlik.

Centrum irányultságú a Lett Út és a Demokrata Párt, amelyek pragmatista programot dolgoztak ki, de 2002-ben már nemjutottak be a törvényhozásba. A kommunista párt, ellentétben Litvániával, nem tudta magát megreformálni, amihez hozzájárulhatott, hogy a pártban a helyi oroszajkúak számarányukon felül vettek részt, ezért a szervezet nem hordozott túl sok nemzeti jelleget. Igaz a Lett Szocialista Párt (Latvjas Socialisticka Partja) a helyi oroszok etnikai pártja, s mint ilyen, irányultságában radikálisan baloldali, egyben lettellenes, akárcsak a Harmónia Lettországért formáció (a két párt egyesült, új nevük: Az Emberi Jogokért az Egyesült Lettországban – Par Cilveka Tiesibam Vienota Latvja).

Ezért a lett kormányok mindig „szivárványkoalíciót" alkottak; a kormányzás során együtt kellett működniük a liberális piacpártiaknak és (oroszellenes) konzervatívoknak. Ez a helyzet instabil kormányokat és változó koalíciós felállást eredményezett. Mindazonáltal, a lett kormányok következetes módon egyre szorosabbra fűzték kapcsolataikat politikai és gazdasági értelemben Európa nyugati felével.

Észto rszág (1991-2000)

Észtországban számos politikai párt gyökerei szintén a Népfrontban keresendők. A rendszerváltó szervezet legnagyobb örököse az Edgar Savisaar vezette Centrumpárt (Keskerakond), amelynek programjában keverednek a baloldali és populista nézetek. Szintén a Népfrontból eredeztethető a Koalíciós Párt (Koon- derakond), amely a kommunista nómenklatúra reformszárnyának egy részét ölelte fel. A párt támogatottsága az 1990-es években fokozatosan csökkent, s 2001-ben fel is bomlott. Baloldali formációnak számít a Mérsékeltek (Moodukad) pártja, amely piacpárti, de antikommunista irányultságú.

A politikai paletta közepén helyezkedik el a Reformpárt (Reformierakond), amely a liberális gazdaságpolitika fő szószólója. Vezetője az Észt Nemzeti Bank volt elnöke, Siim Kallas. Jobboldalon a Haza Szövetsége (Pro Patria vagy Isaamalit) idővel egy formációba gyűjtötte a keresztény-konzervatív erőket, amely a gazdaságban a liberális politika folytatását támogatja, viszont erősen nemzeti és antikommunista elveket és gyakorlatot alkalmaz (vezetője Mart Laar). Az észtországi kommunista pártnak nem sikerült magát sikeresen megreformálnia, tagjai szétszórva találhatók más pártokban. Lettországgal ellentétben az 1990-es évek végére eltűntek a főleg oroszajkúak érdekképviseletét felvállaló formációk (ilyen volt a Biztos Otthon és az Otthonunk Észtország), s az állampolgársággal rendelkező oroszajkúak rendszerint nem etnikai alapon választanak (leginkább a Centrumpártra adják voksukat).

Észtországban az első szabad választásokat 1992-ben tartották, amelynek nyomán jobbközép kormány alakult Mart Laar vezetésével. A gazdasági átalakulások nehézségeit (magas infláció, munkanélküliség) a kormányzó pártok az 1995-ös választásokon fizették meg. Ekkor balközép kabinet alakult, s kormányzása alatt az ország komoly gazdasági és külpolitikai sikereket könyvelhetett el. Az 1999-es választásokon azonban újra fordult a kocka, és annak ellenére, hogy a Centrumpárt került ki győztesen, jobbközép kormány alakult, amelyben rész vettek a konzervatívok, a liberálisok és mérsékeltek (nemzeti szociáldemokraták).

A balti államok gazdasága az 1990-es években

A fiatal nemzetállamok egyik legfontosabb feladata, a két világháború közötti korszak első éveihez hasonlóan, az új nemzeti valuta bevezetése volt. Ebben a tekintetben az észtek vitték a prímet, hiszen elsőként léptek ki a rubelövezetből.

1992 nyarán bevezették az észt koronát, amelynek árfolyamát a német márkához (illetve később az euróhoz) kötötték. Az észteket a lettek követték: 1992 nyarán megjelent a rövid életű lett rubel, nem sokkal később (1993 májusa) helyreállították a latsot. Litvániában a szovjet rubelt 1992 őszén vonták ki a forgalomból, helyette egy ideig talonokkal fizettek, 1993 nyarán már az új nemzeti valutában, a litasban bonyolódott a pénzforgalom.

A baltikumi pénzügyi rendszer helyreállításában a Nemzetközi Valutaalap (IMF) szakemberei is szerepet kaptak, de Nyugatról visszatért a három államba az 1940-ben elmenekített valutatartalékok nagy része (pl. Bankof England széfjeiből). Az is segítette a baltiak talpra állását, hogy gyakorlatilag tiszta lappal indulhattak neki az új korszaknak, azaz külső eladósodás nélkül. A balti gazdaságok motorjának egyébként a jelentős külföldi befektetések és az export bizonyult. Ennek (is) köszönhetően a balti államok a rendszerváltást követően a volt szocialista országok körében az egyik legmagasabb GDP-növe- kedést könyvelhettek el (6-8 százalék). A szigorú monetáris politikának köszönhetően az inflációt is sikerült viszonylag alacsonyan tartani (1990 és 2002 között 16-22 százalék).

A balti államoknak sikerült gyorsan (de nem fájdalom- és áldozatmentesen) és gyö-

keresen átalakítaniuk gazdaságaikat. Az egymást követő észt kormányok elsődleges feladatuknak tekintették, hogy átorientáják a gazdaságot a nyugati piacokra. Ehhez mindenekelőtt gyors privatizációra és a külföldi tőke beáramlásának megkönnyítésére volt szükség. Ez olyannyira jól sikerült, hogy napjainkra az észteké a világ egyik legnyitottabb gazdasága.

A külföldi befektetéseket illetően Svédország és Finnország vezet. Ellensúlyozásként, az észt beruházók szívesen fektették be pénzüket Litvániába és Lettországba. Észtországban fejlett ágazatnak számít az elektronikai és elektrotechnikai ipar, amely már a szovjet korszakban is korszerű volt. Jó eredményeket produkál a fa- és bútoripar, valamint a textil- és élelmiszer-ágazat (a tej- és hústermékek a kivitel jelentős hányadát képezik). Az export és import tekintetében az észtek fő partnere Finnország, a második helyet Oroszország foglalja el, pedig az 1990-es évek elején az ország áruforgalmának 90 százaléka még a volt szovjet területekkel zajlott.

A kormányok tudatos politikájának köszönhetően az internet- és a számítógép-felhasználás területén Észtország az európai élbolyba tartozik. Az információs társadalom kiépítése nem csak a legalsó, hanem a legfelső szinten is folyik. 2001-től az észt kormány a gyakorlatban „papírok nélkül" dolgozik, s a miniszterek az internet segítségével érintkeznek.

Litvániában is jól sikerült a (geo)politikai váltás, amit a gazdasági mutatók is jeleznek. 2001-ben a litván export 48 százaléka irányult az EU-ba (főleg textilipari termékek és ásványi anyagok; fő partnerek: Nagy-Britannia, Németország, Svédország). Az ország importjának 44 százaléka érkezett az uniós tagállamok valamelyikéből (főleg gépipari és elektronikai cikkek; fő partnerek: Németország, Olaszország, Franciaország). A külföldi befektetők szívesen keresték fel az országot, itt elsősorban a telekommunikációban, a bankszektorban, energiaiparban és az élelmiszeriparban kamatoztatták tőkéjüket. 2002-ben a legtöbb működő tőke Dániából érkezett, amelyet Svédország, Észtország, Németország, az Egyesült Államok, illetve Finnország követett. Az 1998-as rubelválság sem volt képes megállítani a litván gazdaság lendületét, de a nagy keleti szomszéd így is jelentős szerepet játszik a gazdasági életben: 2002-ben az export 12 százaléka irányult Oroszországba, míg az import 21 százaléka érkezett onnan (főleg az energiahordozók: a kőolaj és a földgáz).

Lettországban 2002-ben az export és az import mértéke egyaránt növekedett. Fő kiviteli cikkei a faipari termékek, textíliák, gépipari termékek, élelmiszer. A lett export 60 százaléka valamelyik EU-tagországba irányul; a legnagyobb partner Németország. Technikai-technológiailag a lettek igencsak lemaradtak nemcsak az uniós országokkal, hanem a csatlakozó államokkal szemben is.

A balti térség nem tudott tejesen elfordulni a szovjet örökségtől, ami legjobban az energiahordozók (kőolaj, földgáz) behozatalán látszik. Igaz, Litvánia tengeri kútjaiból termel (nemjelentős mennyiségű) kőolajat, s Észtország olajpalakészletei energiafelhasználásának döntő részét fedezik, de 2002-ben Észtország és Litvánia tejes egészében, míg Lettország 85 százalékban Oroszországból fedezte földgázigényeit. Ez a fajta energiakiszolgáltatottság óvatossá tette a balti államok politikáját a nagy keleti szomszéddal szemben, hiszen Moszkva adott esetben – politikai nyomásgyakorlásra – kilátásba helyezheti a kőolaj- vagy földgáz-csapok elzárását.

5.4. Fehéroroszország (1991-2000) – Lagzi Gábor

A peresztrojkától a függetlenségig

A fehéroroszok a peresztrojka és a glasznoszty idején, az 1980-as évek végén nehezen ébredtek fel Csipkerózsika-álmukból. Fontos mozgósító erővel hatott a csernobili atomkatasztrófa és a velejáró szennyezés, megfertőzve területének egynegyedét, ahol több mint kétmillió ember élt. A károk enyhítésére fordított összeg a szovjet tagköztársaság 1986-1990 közötti költségvetésének 17 százalékát emésztette fel (27 milliárd dollár). A nemzeti ébredés másik fontos állomása volt, hogy 1988 nyarán Zenon Paznyjak régész a Minszk melletti Kuropaty erdőben felfedezte az NKVD által legyilkolt, több tízezer áldozatot rejtő tömegsírokat. A tömegsírok vitájával kezdődött a Fehérorosz Népfront megalakulása. A szervezet a helyi hatóságok ellenállása miatt Litvániában, Vilniusban alakult meg 1989.júniusban, s vezetőjéül a küldöttek Paznyjakot választották meg. A Népfront fő céjai között szerepelt a nemzeti nyelv, a kultúra és az öntudat újjászületésének elősegítése és az ország függetlenségének követelése.

1990. márciusban és májusban választották meg a Legfelső Tanács (parlament) tagjait, s először indulhattak nem kommunistajelöltek. A tanács képviselői helyeinek 86 százalékát a Fehérorosz Kommunista Pártjelöltjei

szerezték meg; az ellenzéki Demokratikus Blokk 67 helyet kapott, benne a Népfront 26 képviselőjével. 1990. július 27-én a Legfelső Tanács kikiáltotta Fehéroroszország állami függetlenségét, bár ez elsősorban az orosz függetlenségi nyilatkozat következménye volt és az állam jövőjét a minszki vezetők továbbra is egyfajta szovjet föderáció keretein belül képzelték el. Ezt az álláspontot erősítette meg az 1991 márciusában megtartott szövetségi referendum, ahol a fehérorosz választók 83 százaléka támogatta a Szovjetunió fenntartását.

A fehéroroszok számára a döntő változások nem belső folyamatok eredményeként, hanem külső tényezők összhatásaként mentek végbe: az 1991. augusztusi moszkvai puccskísérlet lehetőséget kínált, hogy a Legfelső Tanács 1991. augusztus 25-én kimondja az országteljes függetlenségét. 1991. december 8-án Sztanyiszlau Suskjevics, a fehérorosz Legfelső Tanács elnöke, Borisz Jelcin orosz és Leonyid Kravcsuk ukrán elnök társaságában aláírta Bjelovezsában a Szovjetunió feloszlatásáról és a Független Államok Közössége (FÁK) létrehozásáról szóló dokumentumot.

Politikai és gazdasági nehézségek

A régi szovjet nómenklatúra, amely szinte érintetlenül őrizte meg hatalmát a függetlenné vált Fehéroroszországban (területe 207,6 ezer km5, lakossága 1998-ban 10,2 millió fő), 1991 után könnyen maga mögött hagyta a kommunista ideológiát, s inkább a politikai befolyás gazdasági hatalommá való konvertáásá-val volt elfoglalva. Vjacseszlau Kebics kormányfő, aki 1990 áprilisától töltötte be ezt a posztot, maga köré gyűjtötte az állami és a volt pártnómenklatúrát, s gyakorlatilag az (amúgy is gyenge és szétaprózódott) ellenzék nélkül kormányzott. A gazdaságban azonban nem történtek mélyreható reformok, hanem megmaradt az állam monopolhelyzete. Ilyen körülmények között került sor az árak liberalizációjára (1992. január) és 1993-tól a részleges privatizációra. 1992 májusától bevezették az új nemzeti valutát, a fehérorosz rubelt, amely azonban rövid időn belül elveszítette értékét (lenullázva ezzel a lakosság korábbi megtakarításait). A helyzeten csak rontott, hogy 1993 elejétől az alapvető élelmiszereket jegyre lehetett vásárolni. Mindezért a lakosság Kebics kormányfőt hibáztatta, sjó talajra hullott a kormányzat ellenében hirdetett populista retorika, amelyet akkoriban Alekszandr Lukasenko képviselő, a törvényhozás korrupcióellenes bizottságának elnöke ügyesen alkalmazott.

A Legfelső Tanács 1994. március 15-én elfogadta az új alaptörvényt, amely kimondta, hogy a Fehérorosz Köztársaság demokratikus és alkotmányosan egységes állam, szólt a demokratikus jogok fontosságáról és a politikai pluralizmusról. A volt szovjet államok közül Fehéroroszországban vezették be utojára az elnöki funkciót, addig a parlament elnökét tekintették elnöknek. Öt évre választják közvetlen szavazással; ő nevezi ki a kormányfőt és helyetteseit, a külügy-, a belügy- és a védelmi minisztert (a döntését a parlamentnek is meg kell erősítenie), ő a hadsereg főparancsnoka ésjelentős szerepet játszik a külpolitika alakításában. Így Fehéroroszországban elnöki köztársaságjött létre.

Az első (s egyben utolsó demokratikus) elnökválasztást 1994 nyarán tartották meg, s a második fordulóban a szavazatok 80 százalékával Lukasenko győzött. Programjában demagóg, populista módon ostorozta a korrupciót, kiállt az Oroszországgal kiépítendő még szorosabb kapcsolat mellett, s a lakosság széles köreinek szovjet nosztalgiájára épített.

Lukasenko elnök bel- és külpolitikája

Lukasenko elnöksége alatt a tekintélyelvű rendszer kiépítése több szakaszban történt. 1995 májusában, a parlamenti választások első fordulójával együtt népszavazást tartottak. A választásra jogosultaknak arra kellett válaszolniuk: támogatják-e az elnök politikáját, amelynek céja, hogy szorosabbra fűzze a kapcsolatokat Oroszországgal; kapjon-e az orosz nyelv – a fehérorosz mellett – állami státuszt; megváltozzanak-e a fehérorosz állami jelvények (a hagyományos fehér-piros-fehér zászlót és a címerlovast felváltsa-e a szovjet mintára készült zászló és címer); az elnök feloszlathatja-e a törvényhozást, ha az megsérti az alkotmányt. A szavazók több mint 75 százaléka igennel válaszolt, s így Lukasenko a néppel legitimáltatta hatalmi törekvéseit.

1996. november 24-én, egy újabb referendumon a szavazóknak arról kellett dönteniük, támogatják-e az alkotmány módosításait. A szavazáson a hivatalos adatok szerint ismét az igenek kerültek többségbe.

Az 1996-os szavazást a választási visszaélések miatt belpolitikai botrányok sorozata követte. A nemzetközi közösség elítélte a népszavazást. A referendum megváltoztatta az alkotmányt és új törvényhozói rendszert vezetett be: a parlament ezután két részből állt, a Képviselőházból (alsóház) és a Köztárasági Tanácsból (felsőház). Az alsóház feladata a törvényhozás (gyakorlatilag az elnöki dekrétumokjogi elismertetése), a felsőház az alsóház törvényeit szentesíti, ugyanakkor nem kezdeményezhet törvényeket.

A törvényesen megválasztott Legfelső Tanács nem ismerte el a 1996-os népszavazást, mert az alkotmány módosításához a parlament kétharmados többségének szavazatára lett volna szükség, amit azonban nem kapott meg. A tanácsból Lukasenko erőszakkal eltávolíttatta az ellenzéki képviselőket és az újonnan „megalakult" parlamentben csak a hozzá lojális képviselők maradhattak. A népszavazással az elnökjogkörei tovább bővültek, hiszen ezután ő nevezhette ki az alkotmánybíróság tagjainak egy részét is.

Az ország második parlamenti választására 2000. november 16-án és 30-án került sor, amelyet azonban a fehérorosz ellenzék egy része bojkottált. Az Egyesült Államok kormányzata jóval a választások előtt kjelentette, hogy nem ismeri el azokat. Az EBESZ- megfigyelők is úgy vélték, hogy tapasztalataik nem elégítették ki a demokratikus választások nemzetközi normáit.

A külpolitikában Lukasenko egyetlen szövetségese Oroszország volt s maradt. 1996 áprilisában Jelcin és Lukasenko Moszkvában aláírták Oroszország és Fehéroroszország uniójának dokumentumát, amely egyfajta konföderációt teremtett a két ország között.

1996. májusban Jelcin és Lukasenko megegyeztek abban, hogy koordinálják gazdasági-,kül-, és védelmi politikájukat. A szövetséget 1998 decemberében még szorosabbra vonták, majd egy évvel később újabb szerződést írtak alá. Ekkor államok feletti törvényhozói testület felállításában, valamint gazdasági-, pénzügyi és védelmi politikájuk további koordinálásában egyeztek meg (ez azt jelentette, hogy a NATO-tagország Lengyelország határai mellett legálisan állomásozhatnak orosz csapatok).

Ezzel egyidejűleg a fehérorosz kormányzat gyakorlatilag hátat fordított a nyugatnak. 1998-ban az elnök semmibe vette a minszki nagyköveti rezidenciák területenkívüliségét. Az incidens következtében az Egyesült Államok és az Európai Unió Lukasenko elnököt és még 130 magas rangú fehérorosz állami hivatalnokot (a miniszterelnököt és helyetteseit, a parlament elnökét és az alelnököket, az alkotmánybíróság tagjait, a hadsereg és a KGB tábornokait) országaikban persona nongratának minősítették. Az elmúlt évtizedben az Európai Unió nem dolgozott ki semmiféle tervet a fehérorosz állam irányában, annak ellenére, hogy az stratégiai helyen fekszik (gáz- és kőolajvezetékek), 2004-től pedig három EU-tagállammal (Lengyelország, Litvánia, Lettország) is határos. A nyugati államoknak számolniuk kell azzal, hogy Minszkbe az út Moszkván keresztül vezet.

A Lukasenko-rendszer jellemzöi

A szovjet időszak a fehérorosz társadalmat a szocialista blokk egyik leginkább szovjetizálódott társadalmává változtatta, amelyet a polgári és a politikai kezdeményezés alacsony foka és a kialakulatlan nemzeti öntudat jellemez. Mindkettő szerepetjátszott abban, hogy a fehérorosz politikai rendszer kifejletlen, s elsorvadásához az évtized második felében jelentősen hozzájárult az elnöki intézkedések sorozata. Lukasenko elnök fokozatosan számolta fel az alig kiépült demokratikus rendszert és hihetetlen hatalmat összpontosított kezében. Ö nevezi ki a kormányfőt, a minisztereket, az ügyészeket, a tábornokokat, az egyetemi rektorokat, ráadásul ő a Fehérorosz Olimpiai Bizottság elnöke is. Ezért nem véletlenül nevezik Fehéroroszországot Európa utolsó diktatúrájának. Az elnöki rendszer a politikai pártokat mellékszereplőkké degradálta; az ország életének alakulásába alig van érdemi beleszólásuk, emiatt társadalmi elfogadottságuk és támogatottságuk is alacsony. Az emberi szabadságjogok (sajtó, gyülekezési) súlyos megsértése szintén nem kedvez az európai értelemben vett politikai intézményekés hagyományok meggyökeresedésének.

Lukasenko rendszerét legtöbben bonapartizmusnak vagy szultanizmusnak tekintik. Ideológiai ellentétpárjai: ateizmus-ortodoxia, feudális szocializmus-monetarizmus. A rendszer nem tartotta meg maradéktalanul a kommunista ideológiát, hanem csak bizonyos elemeit igyekszik konzerválni és a társadalomnak biztosítani: a szociálisjuttatásokat (oktatás, társadalombiztosítás, egészségügy területén); a nómenklatúra ellenőrzése alatt álló társadalmi-politikai intézmények megőrzését (kolhozok, szovhozok, állami vállalatok); valamint a jól ismert szovjet szimbólumokat (címer, zászló, ünnepek, Szovjetunió mint hivatkozási alap). Lukasenko valójában nem számolta fel a kommunista hatalmat, hanem a maga céjaira alakította át.

Putyin elnök más politikát folytat Fehéroroszországgal szemben, mint a Jelcin-csapat. Míg Jelcin számára a két testvéri ország közeledése elsősorban érzelmi alapokon nyugodott, addig a pragmatikus Putyin szeme előtt az egyesülés ára és annak folyamata lebeg. Kétségtelen, hogy az orosz állam így vagy úgy támogatni fogja a fehérorosz gazdaságot, hiszen egy esetleges, a szomszédban kialakuló politikai, társadalmi vagy gazdasági válság kezelése sokkal többe kerülne. Lukasenko elnök pedig tudja, hogy gazdaságilag – és ezért politikailag is – kiszolgáltatott Oroszországnak.

5.5. Ukrajna (1991-2000) – Lagzi Gábor

Csernobiltól a függetlenségig

Ukrajna a Szovjetunió egyik kulcsfontosságú tagköztársasága volt, nemcsak területe (603,7 ezer km5) és lakosságának létszáma (1989-ben 51,4 millió fő), hanem gazdasági potenciája miatt is. Ezért Moszkva mindig kitüntetett figyelemmel kezelte. Az 1970-1980-as évek politikáját az Ukrán Kommunista Párt első titkára, a még Leonyid Brezsnyev által kinevezett Volodimir Scserbickj határozta meg. Ö nagyobb teret engedett az orosz nyelvnek (háttérbe szorítva az ukrán kultúrát), gazdaságilag pedig hűségesen alávetette magát a központ utasításainak. A politikai rendőrség az ellenzékiség minden formáját üldözte, s a társadalom minden részét ellenőrzése alatt tartotta.

A Mihail Gorbacsov által meghirdetett új irányvonal (peresztrojka és glasznoszty) alig indulhatott el, amikor 1986. április végén az Észak-Ukrajnában, a fehérorosz határ közelében található csernobili atomerőmű negyedik blokkja felrobbant. A kiszabadult radioaktív anyagok megfertőzték Európa egy részét, de főleg az ukrán és a fehérorosz területeket. A szovjet vezetés cinikus módon napokig semmiféle információt nem közölt, sem állampolgárai, sem a külföld számára. A csernobili katasztrófa természeti következményei mellett (sugárfertőzött területek, több tízezer ember evakuálása) komolynak bizonyultak a kataklizma társadalompszichológiai vonzatai. A katasztrófa nagymértékben hozzájárult a szovjet rendszer meggyengüléséhez, s a kialakult helyzet elhallgatása, majd nemtörődöm kezelése a szocialista blokk országaiban is riadalmat keltett.

A politikai változások következtében 1988 nyarán jött létre az Ukrán Helsinki Szövetség, amelyet volt Gulag-foglyok hoztak létre. A szervezet szerette volna elérni, hogy a Szovjetunió alakujon át független államok konföderációjává, ahol azonban megmaradt volna a szovjet berendezkedés. 1989 nyarán kezdte meg működését – a baltikumi Népfrontok mintájára alakult – Ukrajna Népi Mozgalma (Narodnj Ruh Ukrajini), amely támogatta Gorbacsov „megújított föderáció" gondolatát, azaz a tejes függetlenség mellett nem szállt síkra. Időközben a társadalom alsóbb szintjei is aktívabbá váltak: Nyugat-Ukrajnában (a volt Osztrák-Magyar Monarchia területein) tüntetéseket szerveztek a (még 1946-ban Sztálin által betiltott) görög katolikus egyház legalizálása érdekében, az ország keleti felében pedig a donyecki bányászok sztrájkoltak.

Az 1990 márciusában megtartott ukrajnai legfelső tanácsi (parlamenti) választásokon a Ruh Demokratikus Blokk néven indult, és a szavazatok csupán egynegyedét tudta megszerezni (főleg Nyugat- és Közép-Ukrajnában volt sikeres), viszont ezzel a kommunista párt elveszítette az egyeduralmát, igaz csak a törvényhozásban. Az ukrán törvényhozás követte az orosz példát, amikor 1990. július 16-án deklarálta az országfüggetlenségét (ez csak deklaráció volt és nem törvény). 1991. március 17-én össz-szövetségi referendumot tartottak (a Baltikum kivételével), amelynek során kiderült, hogy az ukrajnai választók elfogadják tagköztársaságuknak a Szovjetunióhoz való tartozását, de egyben támogatták a birodalmon belül szélesebbjogok kivívását is.

Aszabadabb politikai légkör különféle társadalmi szervezetek, így pártok létrehozásának is kedvezett. A Ruh Ukrán Republikánus Párttá alakult, megszervezték magukat a zöldek, a népi demokraták; a kommunista pártból viszont megalakult az Ukrajnai Kommunista Párt, amely eleinte nem ismerte el a függetlenséget, valamint az Ukrajnai Szocialista Párt és a Parasztpárt, amelyek viszont elismerték azt. 1991 folyamán az ellenzék és követelései egyre népszerűbbek lettek, miközben a szovjet hatalom és a központ presztízse fokozatosan csökkent.

A konzervatív kommunista puccsisták 1991. augusztus 19-21-én Moszkvában sikertelen kísérletet tettek a hatalom megragadására. Válaszul a kijevi Legfelső Tanács augusztus 24-én kimondta Ukrajna függetlenségét. Az ezt december 1-jén megerősítő referendumon a szavazók elsöprő többsége igent mondott az önállóságra. A népszavazással egyidejűleg tartották meg az elnökválasztásokat is: itt már az első fordulóban győzött Leonyid Kravcsuk, a parlament akkori elnöke, korábban a kommunista párt ideológiai titkára. 1991. december 8-án viszont Kravcsuk Borisz Jelcin orosz elnökkel és Szta- nyiszlav Suskjevics fehérorosz házelnökkel együtt írta alá a bjelovezsai nyilatkozatot, amelyben deklarálták a Szovjetunió felbomlását és a Független Államok Közösségének (FÁK) létrehozását.

A függetlenség első évei - az államiság alapjainak lerakása

A függetlenség kikiáltásakor Ukrajnának számos olyan problémával kellett szembenéznie, amelyek hosszú évekig nehezítették, esetenként akadályozták az állam- és nemzetépítést. 1991-ben nem létezett sem a kommunista nómenklatúrát felváltani tudó, kormányzóképes új politikai osztály, sem erős középosztály, amely hatékonyan védelmezhetné a frissen megszerzett szabadságot. Ráadásul az ország különböző hagyományokkal rendelkező területekből állt: nyugaton, Galíciában erősnek mutatkozott az ukrán nemzeti érzés, a nemzeti nyelv

és a kultúra befolyása; a keleti iparvidékeken (Donyeck, Harkov) és a Krím félszigeten az orosz nyelv abszolút domináns volt, s itta második világháború jelentette a történelmi hagyományt; a Kárpátokon túli terület (magyar terminológiában: Kárpátaja) viszont 1918-ig Magyarországhoz, utána pedig Csehszlovákiához tartozott.

Az önállóság kiépítésének kezdetén az ország területén állomásozó fegyveres és biztonsági erőket az ukrán állam fennhatósága alá rendelték, s új állami szimbólumokat (zászló, címer, himnusz) vezettek be. Az amerikai vezetés nyugtalankodott az itt állomásozó egykori szovjet atomfegyver-arzenál miatt. Ezért az 1994januárjában aláírt háromoldalú (amerikai-orosz-ukrán) megállapodásban Ukrajna atomfegyvermentesnek nyilvánította magát. A töltetek egy részét megsemmisítették, másik részét visszaszállították Oroszországba, ennek fejében viszont az ország kártérítést kapott.

A gazdasági helyzet a szovjet időkhöz képest romlott (az 1992 novemberében bevezetett új valuta, a karbovanyec gyorsan inflálódni kezdett). Az 1992 őszén hivatalba lépett új miniszterelnök, Leonyid Kucsma kormánya pedig húzta-halasztotta a mélyreható reformokat, főleg az állami dominancia megszüntetését az iparban és a mezőgazdaságban. Az egyre növekvő elégedetlenség előrehozott parlamenti és elnökválasztásokat kényszerített ki.

Az 1994 nyarán rendezett második elnökválasztáson Kravcsuk államfő felett a volt kormányfő, Kucsma (a szovjet korszakban a dnyepropetrovszki Pivdenmas rakétagyár igazgatója) diadalmaskodott. Győzelmét főleg a keleten és délen élő orosz nyelvűek támogatásának köszönhette, hiszen programjában az Oroszországgal való szoros szövetség szerepelt. A parlamenti szavazás során (1994 tavasz-nyár) csak egyéni jelöltekre lehetett szavazni, ezt követően baloldali többségű (kommunisták, szocialisták) törvényhozás kezdhette meg munkáját.

Az új alkotmányt a Legfelső Tanács 1996. június 28-án fogadta el. Az alaptörvény leszögezte, hogy Ukrajna unitárius állam, ugyanakkor rögzítették a Krími Köztársaság autonómiáját (a területet 1954-ben csatolták Oroszországtól Ukrajnához, az 1990-es évek elején itt szeparatizmus ütötte fel a fejét). Az elnöknek megkülönböztetett szerep jut, azaz Ukrajna a gyakorlatban elnöki köztársaság. Az államfőt öt évre választják általá-

nos választások során; ő nevezi ki a miniszterelnököt (akinek parlamenti támogatásra van szüksége) és a többi minisztert. A helyi adminisztráció is az elnöknek van alárendelve. A törvényhozás egykamarás, s korlátozottjogosítványokkal rendelkezik a végrehajtó hatalommal szemben.

1996-ban került hatalomra Pavlo Lazarenko kormánya, amely egyik legfontosabb lépésként az elinflálódott karbovanyec helyett új nemzeti valutát (hrivnya) vezetett be. Egy évvel később azonban az oligarchák között kitört konfliktus (az Oroszországból érkező gázexport ellenőrzése) miatt a kormány megbukott (Lazarenko 1999-től az Egyesült Államokban tartózkodik, hazájában több tízmillió dolláros sikkasztás vádjával ejá- rás indult ellene). Helyére a szürke bürokrata, Valerj Pusztovojtenko került, aki nem tűnt ki különleges intézkedésekkel, de a gazdasági folyamatok pozitív irányba mozdultak el. Sok visszaéléssel, de folytatódott a privatizáció. 1998-ra stabilizálódott a helyzet, csökkent az infláció, mi több, az augusztusban kirobbant orosz rubelválság nem érintette az ukrán gazdaságot.

Az ukrán stabilizáció

Az 1998. végi parlamenti választásokonjobban kikristályosodott az ukrán politikai rendszer. A szavazatok csaknem 40 százalékát a kommunista utódpártok (kommunisták, szocialisták, parasztpártiak, haladó szocialisták) szerezték meg, de bejutott a parlamentbe az elnököt támogató Népi Demokrata Párt (Pusztovojtenko), a kijevi oligarchák csoportosulása, az egyesült szociáldemokraták (Viktor Medvedcsuk) és a főleg Galíciában népszerű, jobbközép Ukrajna Népi Mozgalma. A kézzelfogható ideológiával rendelkező pártok (liberálisok, kereszténydemokraták, nacionalisták) nem tudtak igazán gyökeret ereszteni és széles tömegbázist kiépíteni.

Az 1999 november-decemberében tartott elnökválasztáson a hivatalban lévő elnök, Kucsma győzött és megkezdhette második elnöki mandátumát. Első intézkedései közé tartozott, hogy Viktor Juscsenkót nevezte ki miniszterelnöknek, aki előtte az Ukrán Nemzeti Bank elnöke volt. Nevéhez mélyreható gazdasági reformok köthetők: harcot hirdetett a szürkegazdaság ellen, lépéseket tett a barterkereskedelem vagy a nem pénzben bonyolódó bankközi ügyletek felszámolása irányában, amely a nagy állami vállalatokat (energetika, vasút) is érintette. Célul tűzte ki, hogy felgyorsítja a privatizációt, s főleg a nyugati tőkét látta volna szívesen, de inkább az orosz befektetők voltak aktívak. Az energetika területén is átláthatóbb rendszer kezdett körvonalazódni (főleg Julia Timosenko miniszterelnök-helyettes, energetikaügyi miniszter határozottságának köszönhetően), ami viszont a földgázzal üzletelő klánok érdekeivel ellenkezett. Juscsenko sokáig főleg az Egyesült Államok

adminisztrációjának nyomására maradhatott a helyén. A reformok meghozták az eredményt, a befolyt pénzekből (elmaradt adók, privatizációs bevételek) az állam időben folyósítani tudta a fizetéseket és nyugdíjakat, ami az ukrán lakosság körében népszerűvé tette a kormányfőt. Juscsenko 2001 áprilisában lemondott.

2000 szeptemberében tört ki a független Ukrajna addigi legnagyobb politikai botránya: egy ellenzéki újságíró brutális gyilkosság áldozatává vált, amelyben feltehetően Kucsma elnök is szerepetjátszott. Amikor az ügyre fény derült, tömegmegmozdulásokra került sor, amelyet a parlamenti pártok egy része kész volt kiaknázni, létrehozva egy élesen elnökellenes frontot (részt vett ebben ajobbközép csoportosulások, valamint a szocialisták vezetője, Olekszandr Moroz és Julia Timosenko). A politikai válság Kucsma népszerűségének csökkenésével járt, s a lakosság körében megerősödött a nézet, hogy a „hatalmat banditák gyakorolják".

A belpolitika jellemzői - klánok, pártok, nemzeti identit

A függetlenség kikiáltását követően a kommunista párt és állami nómenklatúra szerepét az oligarchikusan szerveződő klánok vették át. Az ukrán közéletben amúgy isjellemző, hogy a politikai, a gazdasági és az információs (média) hatalomgyakorlás sokszor elválaszthatatlan egymástól.

Az 1990-es években több nagyobb oligarchikus klán szerveződött meg, amelyek egy adott régióban és/vagy ágazatban tevékenykednek. A legfontosabbak ukrajnai klánok (zárójelben az adott csoport fő jövedelemforrása): donyecki (szénbányászat, fémfeldolgozás, vegyipar), dnyepropetrovszki (fegyveripar, fémfeldolgozás, szénbányászat), kjevi (állami költségvetés, média), harkovi (fegyveripar). Ezek a klánok az adott terület gazdasági, de sok esetben politikai életét is ellenőrzésük alatt tartják, s rendszerint szerteágazó hatalomgyakorló- és befolyásoló hálózattal rendelkeznek (ipari vállalatok, pénzintézetek, média, elemző központok, sportegyesületek, mi több: politikai pártok). Sok esetben az oligarchikus csoportosulások alvilági körökkel is kapcsolatban állnak, s felhasználják őket céjaik elérésére. Az 1990-es évek végére az oligarchikus rendszer konszolidálódott, és világossá váltak a pártok mögött álló csoportosulások. Oroszországgal ellentétben az ukrán oligarchák nem tudták magukat függetleníteni az állami struktúráktól.

Az ukrán politikai rendszert nem demokratikus berendezkedésű, de nem is auto- riter jellegű (mint Fehéroroszországban). Ukrajnában a pártok nem játszanak olyan szerepet mint Közép- és Kelet-Európában, de nem is olyan jelentéktelenek, mint Oroszországban. A legtöbb esetben nem az adott politikai párt programjára kell figyelni, hanem arra, hogy milyen (gazdasági vagy társadalmi) csoportosulás érdekében lép fel (azaz kitől érkezik a párt működéséhez szükséges pénz). Figyelembe veendő azonban, hogy a szovjet rendszer kilúgozta a társadalom önszerveződő képességét, a civil kurázsit. Az ukrán rendszer további jellemzője, hogy a törvényhozásban nem létezik klasszikus értelemben vett hatalompárt vagy ellenzék, hiszen sem az elnök, sem a miniszterelnök nem függ a parlamenti többségtől. Az elnök, a kormány és a törvényhozás együttműködését mindig az adott pillanat határozza meg. A Legfelső Tanácsban nem érvényesül a frakciófegyelem, a képviselők újabb frakciókat, mi több, pártokat hozhatnak létre a parlamenten belül.

A politikai és a gazdasági problémákon kívül az ukrán társadalomjó részének a specifikus nyelvi-kulturális helyzettel is szembe kell néznie, azzal, hogy az ukrán nyelv kisebbségbe szorult Ukrajnában. Az 1989-es népszámláláson ugyan a lakosok 73 százaléka vallotta magát ukrán nemzetiségűnek, s 23 százaléka orosznak, de a cári korszak és a szovjet rendszer oroszosító politikája nem múlt el nyom nélkül. Az orosz nyelv a nyugat-ukrajnai (galíciai) városokat leszámítva, főleg a városokban (így Kjevben is), illetve a keleti és a dél-keleti megyékben vezet. Az „egykori szovjet skizofrénia" jeleit egy 1998-as felmérés is igazolta: a megkérdezettek 36 százaléka szerette volna a Szovjetunió feltámasztását, de csak 19 százalékuk nem értett egyet Ukrajna függetlenségével. Így a megkérdezettek 17 százalékának tudatában a szovjet korszakhoz való visszatérés és az ukrán függetlenség gondolata egyszerre volt jelen.

5.6. Népi demokratikus országok – Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Német Demokratikus Köztársaság, Románia – Németh István

Újjáépítés és demokratikus reformok (1945-1947)

A második világháború befejeződésekor a közép- és délkelet-európai térség országai politikai megítélésükben két csoportra oszlottak: a győztesek szövetségeseire (Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia) és az egykori német csatlósállamokra (Románia, Magyarország és Bulgária).

A térség országaiban 1944 őszén és 1945 tavaszán (Jugoszláviában már 1943- ban) megindult a népi demokratikus államhatalmi szervek kiépítése. Kormányaik a népfrontok alapján szerveződtek. Jugoszláviában és Albániában már ekkor egyértelműen a munkásosztály hatalmát testesítették meg.

Az 1945-1947 közötti években a térség országainak politikai rendszere egyfajta dualizmust testesített meg;: a baloldali hatalomgyakorlás mellett a nyugati típusúhoz többé-ke- vésbé hasonló parlamenti demokrácia kettőssége érvényesült. A kommunista pártoka megszálló csapatok támogatásával megszereztek bizonyos kulcspozíciókat a rendőrségnél és a belügyminisztériumban, ugyanakkor a Nyugattal való együttműködés érdekében tiszteletben kellett tartaniuk a parlamenti demokrácia formáit is.

A kommunista pártok az egység és nemzeti újjászületés pártjaként igyekeztek megjelenni a közvélemény előtt. A legfontosabb demokratikus pártok gazdasági és politikai célkitűzéseiből szintézist kovácsolva törekedtek azonnali megvalósításukra. Alkalmazkodtak a különböző nacionalista áramlatokhoz, sürgették a háborús bűnösök megbüntetését. Gazdaságilag is ők kezdeményeztek, s lankadatlan dinamizmusról tettek tanúságot. Gazdaságpolitikájuk céja rövidesen az lett, hogy a „szalámitaktikával" kisajátítsák a nemzeti burzsoáziát, a külföldi tőkét pedig kártalanítással elűzzék.

Az újjáépítés rendkívüli jelentőségű volt, mivel háborús veszteségeik súlyosabbak voltak Európa többi országainak veszteségeinél. Lengyelország közel hatmillió embert veszített, s nemzeti vagyonának 38 százaléka elpusztult. Jugoszláviában 1,7 millió ember halt meg. A többi országot is súlyos veszteségek érték.

A népi demokráciák 1946-1947-ben kidolgozták és elindították az első gazdasági terveket (Romániában csak 1948 végétől), amelyek elsősorban a helyreállításra irányultak. 1947-re – csodával határos módon – a térségben szinte tejesen helyreállították a háború előtti gazdaságot, s a termelés elérte a háború előtti színvonalat. Ebben fontos szerepe volt az Egyesült Nemzetek Segélyezési és Helyreállítási Igazgatásának (UNRRA).

1944-1947 között élelmiszer- és egyéb szállítmányaiból Lengyelország 481, Jugoszlávia 415, Csehszlovákia 261, Albánia 26 millió dollárral részesedett. Magyarország és Románia nem kapott UNRRA-segélyt. A Szovjetunióval kötött fegyverszüneti egyezmények – s azokat megerősítő 1947. évi békeszerződések – az elhurcolt javak visszaadása, megszállási költségek és jóvátételek címén tetemes anyagi megterhelést jelentettek: Magyarország 1946-ban az ország tejes termelésének 65 százalékát fordította jóvátételi fizetésre, 1947-ben pedig költségvetése 18 százalékát.

A térség országainak többsége a viszonylag fejlett iparú Csehszlovákiát kivéve agyár, illetve agrár-ipari szerkezetű volt. Az ipar aránya Bulgáriában és Jugoszláviában hozzávetőlegesen 25, Romániában 40, Magyarországon 42, Lengyelországban 47, Csehszlovákiában pedig 57 százalék volt; Albániában nem érte el a 10 százalékot sem. A csehszlovák ésa német ipar nagyüzemi jellegű volt. Magyarországon és Lengyelországban a jelentős nagyipar mellett a nagyszámú közép- és kisipari üzem dominált. A térség többi országában néhány nagyüzem mellett a kisipar volt túlsúlyban. Mezőgazdaságuk is erősen elmaradt a fejlődésben, kivéve Csehszlovákiát és Németország szovjet megszállási övezetét.

A háború előtti rendszerek nem oldották meg a térség országainak legnagyobb problémáját, az agrárkérdést. Az alacsony termelékenységet elsősorban a nagyarányú mezőgazdasági népesség okozta. Nyilvánvaló volt, hogy érezhető javulást csak a gazdasági élet gyökeres átalakítása és a nagyarányú iparosítás hozhat, amely felszívja ezen országok mezőgazdaságának 14 millió főre becsült népességfeleslegét. Súlyosbította a helyzetet a feudális nagybirtokrendszer fennmaradása is, főleg Lengyelországban és Magyarországon. Utóbbi két országban a tejes agrárnépesség közel felét az agrárproletariátus alkotta, amely elviselhetetlen körülmények között tengette életét. Rendkívül alacsony volt a mezőgazdaság terméshozama és a falusi lakosság élet- és kulturális színvonala.

Ezért az agrárreform megvalósítása minden országban a falusi lakosság többségének vágyával találkozott. Az országok többségében a földreformok már 1945-1946-ban lezárultak. Csak Csehszlovákia jelentett kivételt, ahol az 1948 márciusában életbe lépett földtörvény szüntette meg a nagybirtokot. A földreformok felszámolták a földbirtokosság gazdasági bázisát, alapjaiban megváltoztatták a mezőgazdasági birtokviszonyokat, megteremtve az elmaradottság megszüntetésének feltételét.

A földtörvények minden országban kimondták a német birtokosok, a hazaárulók, a kollaboránsok és a háborús bűnösök földjeinek tejes (kártérítés nélküli) kisajátítását. A kisajátításra kerülő földterület alsó határa és a kártérítések mértékében azonban jelentős eltérések mutatkoztak. Általában kisajátítottak minden 50 hektár (100 hold) feletti földesúri birtokot. A kiosztásra kerülő birtok nagysága általában öt-nyolc hektár körül mozgott, s új gazdája tulajdonába került csekély megváltási díj ellenében. A kirótt díj többnyire egyévi átlagtermés összegével ért fel, tíz-húsz év alatt kellett törleszteni, de általában nem hajtották be. A hat országban

(Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia, Bulgária, Jugoszlávia) 1945-1948 között 3,5 millió parasztcsalád tulajdonába 11,4 millió hektár föld került.

A kulcsiparágak államosítása a térségben már a háború előtt is a baloldali pártok fő követelései közé tartozott. Ezért természetes volt, hogy az új koalíciós kormányokban fontos posztokat betöltő munkáspártok igyekeztek ellenőrzésük alá vonni a legfontosabb vállalatokat. Az államosítások több szakaszban történtek; legrövidebb idő alatt és a legradikálisabban Jugoszláviában és Lengyelországban hajtották végre. Jugoszláviában 1946 végére a kisajátítás kiterjedt az összes nagyipari vállalatra, bankokra, a németek és a hazaárulók vagyonára. 1948-ban a kisüzemeket is államosították. Lengyelországban 1946januárjában iktatták törvénybe a nagyipar, az ipari középüzemek, a bankok, a közlekedés, a bányák és a kereskedelem államosítását.

Bulgáriában, Romániában és Magyarországon késleltette az államosítást, hogy a német javakat a fegyverszüneti szerződés értelmében a szovjetek foglalták le. A szovjetek rövidesen felhagytak a kezdeti gyárleszerelésekkel, s inkább vegyes vállalatokat hoztak létre, amelyekben részesedésüket az egykori német javak vagy a hadizsákmányként szovjet tulajdonba került javak képviselték.

A térség gazdasági életében a Németország helyébe lépő Szovjetunió szilárd gazdasági pozícióra törekedett. Megkísérelte felszámolni a magántőkét és a külföldi tőkét is. Így a volt csatlós országok már akkor átalakultak a Szovjetunió gazdasági csatlósaivá, mielőtt még

politikailag teljesen ellenőrzése alá kerültek volna. Ezek az országok csak a Szovjetunió gazdasági pozícióinak megszilárdítása után kezdhettek hozzá az államosításokhoz, Romániában 1947 júniusáig vártak az „ipari hivatalok" létrehozásával, amelyek formális államosítás nélkül, de állami ellenőrzés alatt tartották a fő iparágak üzemeit. Magyarországon több szakaszban ment végbe az államosítás: 1946-ban a szénbányákat, hőerőműveket és vegyiműveket, 1947-ben a hét legnagyobb bankot, 1948-ban pedig az összes bankot és száznál több munkást foglalkoztató üzemet államosították. Bulgáriában 1947 decemberében hoztak törvényt valamennyi iparvállalat, a bányák és a bankok államosításáról. Néhány iparág (pl. a cukor- és faipar) szövetkezeti tulajdonba került.

Csehszlovákiában 1945 végén államosították az 500 munkásnál többet foglalkoztató nagyüzemeket és a bankokat. A társadalmasított szektor 1947 márciusában a nemzeti jövedelem termelésének felére és a foglalkoztatottak egyharmadára terjedt ki, s majd csak 1948 áprilisában vált tejessé.

A Szovjetunió és a térség népi demokratikus átalakulása

A Szovjetunió vezetése többrétegű, differenciált, országonként is változó közép- és délkelet-európai politikával rendelkezett, amely két pilléren nyugodott. Az egyik az ország biztonsága volt, hogy ajövőben Európa felől ne érhesse váratlan támadás. Szétzúzta a határai mentén a két világháború között létrehozott : „cordon sanitaire"-t, s minden befolyását latba vetve akadályozta a vele szemben ellenséges érzületű kormányok alakulását a közép- és délkelet-európai térségben. Másik törekvéseként a Hitler-ellenes koalíció fenntartására irányuló törekvésén belül támogatta a régióban zajló, mélyen demokratikus, hosszabb távon a szocializmus felémutató átalakulásokat.

A szovjet ideológusok akkoriban a térség forradalmi rendszereit még többnyire nem „népi demokráciának", hanem „új típusú demokráciának" nevezték. Első markánsabb meghatározását Varga Jenő körvonalazta: „Új típusú demokrácián az országnak azt a helyzetét értjük, amikor a feudális maradványokat – a földesúri nagybirtokot – felszámolták, amikor fennáll a termelési eszközök magántulajdonának rendszere, de az ipar, a közlekedés és a hitelügy területén működő nagyvállalatok állami kézben vannak, maga az állam és erőszakszervezete pedig nem a monopolista burzsoázia érdekeit, hanem a város és a falu dolgozóinak érdekeit szolgája."

Még úgy vélték, hogy a szocializmusra való áttérés számtalan formában valósul meg. Az „új típusú demokrácia" nem proletárdiktatúra, s nem a szovjet megoldás másolata. Sajátos történelmi tényezők, a belső fejlődés és sajátos nemzetközi összefüggések együttes termékei. Ezek saját bázisukon és formáikban fejlődnek, s élvezik a Szovjetunió támogatását, amely gyakorlatilag is sokat tett a térségben zajló forradalmi folyamatok ellen ható tényezők visszaszorításáért. Elmaradt azonban a megfelelő mélységű elemzés, s a fejlődés várható irányának világos felvázolása, jóllehet a forradalmak előrehaladása ezt megkívánta volna.

A 1947. évi világpolitikai fordulat hatása a térségre

Churchill fultoni beszédére (1946. március) Sztálin a kommunizmus világméretű térhódításának dicsőítésével válaszolt. A kommunista befolyás növekedését nem véletlennek, hanem „törvényszerűnek" és történelmi szükségszerűségnek nevezte. Az amerikaiak szembe találták magukat a kommunista mozgalommal, amelynek

társadalmi okait kevésbé értették, s amelynek szinte mindenütt voltak gócai. Politikájuk irányítói azonosították a szovjet terjeszkedést és a világ különböző pontjain tapasztalható nyugtalanságot, s arra a következtetésrejutottak, hogy országukstratégiai határvonala ezentúl Közép-Európán, a Közép-Keleten, Kínán, Dél- és Délke- let-Ázsián keresztül húzódik. Nemcsak a közvetlen szovjet, hanem a kommunista, sőt reformista szocialista pártok befolyásával is szembeszálltak. Amilyen mértékben kibontakozott ellentámadásuk, úgy merevedett meg a szovjetek magatartása.

A Truman-doktrína meghirdetése kapcsán leszögezték: az Egyesült Államok nem engedi meg, hogy az európai status quo a kommunizmusjavára változzék meg. Először Görögországot és Törökországot vette pártfogásba, de nyilvánvaló volt, hogy bármely ország számíthat védelmére, amelyet a Szovjetunió vagy kommunista forradalom fenyeget. Feltartóztatására a leghatékonyabb fegyvert: a gazdasági segítséget vetették be.

A Tájékoztató Iroda tevékenysége (1947-1956)

Több hónapos egyeztetés után, 1947. szeptember végén ülésezett a lengyelországi Wroctaw közelében kilenc európai kommunista párt értekezlete. Összehívásának gondolata az SZK(b)P vezetőségében született. Az európai új demokratikus országok azon pártjait hívták meg, amelyek a szovjet párttal a korábbinál szorosabb szövetségre lépve ellensúlyt képezhettek az Egyesült Államok politikájával szemben (az albán párt és a Német Szocialista Egységpárt – NSZEP – kivételével), továbbá Nyugat-Európa két legerősebb pártja, az Olasz és a Francia Kommunista Párt, amelyek térségükben a legeredményesebben harcolhattak a Truman-doktrína és a Marshall-terv ellen.

Az értekezlet vitájából s az elfogadott dokumentumokból kiviláglott, hogy a Szovjetunióban, Közép- és Délkelet-Európában, s ennek nyomán a kommunista mozgalomban az általános megkeményedés tendenciái kezdtek körvonalazódni. A változásokban meghatározó szerepetjátszott a világhelyzet romlása s a hidegháború kibontakozása. A kommunista pártok túlnyomó többségének törekvésében ekkor még a forradalmak közös és sajátos vonásainak reális dialektikája érvényesült, s nem tükrözték a szándékot, hogy csak a szocializmushoz vezető egyetlen út jogosultságát ismerjék el.

A Jugoszláviát képviselő Kardelj a proletárdiktatúra jugoszláv tapasztalatára támaszkodva, általánosító szándékkal olyan téziseket fogalmazott meg, amelyek -jóllehet elsősorban az Olasz és a Francia Kommunista Párt tevékenysége ellen irányultak – objektíve támadást jelentettek a többi népi demokratikus ország gyakorlata s ideológiai pozíciója ellen is. Felszólalása a közép- és délkelet-európai forradalmi fejlődés oly mérvű mesterséges felgyorsítására és egységesítésére ösztönzött, amely több párt esetében a hazai talajtól való elszakadás veszélyét rejtette magában.

A Szovjetunió válaszát a kibontakozó hidegháborúra Zsdanov beszámolója és az értekezletnyilatkozata tartalmazta. Utóbbi megállapította, hogy a háború után a világ két táborra (imperialista és antiimperialista) oszlott. Az amerikai terjeszkedéssel szemben feladatul tűzte ki a demokratikus és hazafias erők összefogását közös antiimperialista akcióprogram alapján a nemzeti függetlenség védelmére, a háború elhárítására. E megállapítások új nemzetközi orientációtjeleztek, amelynek alapján a kommunista pártok harcba indulhattak a hidegháborút szító Egyesült Államok ellen. Egyben síkraszálltak a békéért, országuk függetlenségéért és szuverenitásáért.

A beszámoló megmutatta: a szovjet vezetésre mély benyomást tett, hogy a Nyugat hátat fordított koalíciójuknak, az Egyesült Államok céltudatosan hevíti a nemzetközi légkört s nyíltan irányt vett a Szovjetunió közép- és délkelet-európai pozícióinak szétzilálására. Utóbbiban létfontosságú érdekeit látta veszélyeztetve. Úgy értékelte, hogy egykori partnerei azt a nagyobb biztonságot és befolyást igyekeznek aláásni, amelyet a Szovjetunió roppant háborús áldozatok árán alakított ki. Sztálin a növekvő amerikai nyomásellensúlyozására a politika további szigorítását választotta. Közép- és Délkelet-Európá- ban is egyre inkább az ostromlott erőd pozíciójából kiindulva cselekedett, elvetve egy szélesebb nemzetközi összefogáson nyugvó rugalmas nemzetközi politika esélyeit. Amikor kiderült, hogy a Nyugat a Szovjetunió minden erőfeszítése ellenére felszámolja a Hit- ler-ellenes koalíciót, Sztálin nem arra ösztönzött, hogy az új demokratikus forradalmak a maguk bázisán, természetesen fejlődjenek tovább, hanem a térség forradalmi fejlődésének felgyorsítását szorgalmazta. Vagyis a kommunista pártok mindenütt építsenek ki egyértelmű és szilárd hatalmi pozíciókat, alakujanak homogén politikai rendszerek, amelyekkel a Szovjetunió szorosabban együttműködhet.

Jóllehet a Tájékoztató Iroda létrehozásakor kinyilvánították, hogy nem az 1943-ban feloszlatott Kommunista Internacionálé felelevenítéséről van szó, a gyakorlat, mindenekelőtt a Tájékoztató Iroda és lapjának (Tartós békéért, népi demokráciáért!) tevékenysége hamarosan megmutatta, hogy a szervezet kezdettől magára vállalta

nemcsak a tagpártok, hanem a kommunista mozgalom egészének orientálását is, túllépve a nevében jelzett tájékoztatási funkción.

A kibontakozó nyugati fegyverkezési hajsza, a szövetségi- és támaszpontrendszerek létrehozása a szovjet erőforrások maximális lekötésére irányult. A Szovjetunió globális politikai döntései során ezért az ellenszabályok között fontosnak tekintette az egység erősítését a népi demokratikus országokkal, s kapcsolataikban figyelmen kívül hagyta a kölcsönös érdekeket.

A Tájékoztató Iroda 1948. júniusi második, bukaresti értekezletének fő témája az SZK(b)P és a Jugoszláv Kommunista Párt politikai és ideológiai konfliktusa volt. A két ország rohamosan éleződő viszonya mögött voltaképpen arról volt szó, hogy az SZK(b)P ésa kommunista mozgalom változó stratégiája milyen típusú szocializmus építését igényli, s ez a stratégia milyen jellegű összefogást tételez fel a Szovjetunió és a népi demokratikus országok között. Jugoszlávia fellázadt gazdaságának, hadseregének és pártjának szovjet ellenőrzése ellen. Riasztónak tűnt Jugoszlávia balkáni föderációs terve is, veszélyeztetve a szovjet befolyást.

A hatalmi harcot agyafúrt elméleti közhelyek álcázták. Az SZK(b)P Központi Bizottsága egy sor levélben marasztalta el Titót, amiért eltért az elfogadott marxista-leninista irányvonaltól és barátságtalan magatartást tanúsított a szovjet „tanácsadók" iránt. Végül elhangzott a „buharinizmus" és a „trockizmus" vádja, amely a sztálini szóhasználatban felért a legszörnyűbb ítélettel.

A határozat nacionalizmussal, a Szovjetunió iránti barátságtalan politikával, belső nemzeti erői és lehetőségei túlbecsülésével vádolta a JKP vezetését. Zsdanov közölte az értekezlet küldöttjeivel: bizonyítékaik vannak arról, hogy Tito imperialista ügynök. Berja hozzálátott, hogy Sztálin parancsára a térség minden országában megszervezze Tito „leleplezését" ésa lehetséges „titóisták" likvidálását. A „gyanús" személyek körébe a nyugati emigrációból hazatértek, a spanyol polgárháború résztvevői, a honi illegális mozgalmak vezetői, a „kozmopoliták" (zsidó értelmiségiek) tartoztak, akik nem Moszkvából jöttek, s akiket nem szerveztek be vagy legalábbis nem ellenőriztek a szovjet biztonsági szervek.

A Tájékoztató Iroda 1949. novemberi, budapesti értekezletének határozata pedig már egyenesen a „JKP gyilkosok és kémek kezében" címet viselte, s felszólította ajugoszláv párt tagjait a vezetőség elleni küzdelemre és a szocialista táborhoz való csatlakozásra.

Integráció párttisztítással: a kirakatperek (1948-1954)

1948 folyamán egyesítették a szociáldemokrata és kommunista pártokat. A folyamat február 23-án Romániában kezdődött, június 27-én Csehszlovákia, július 4-én Magyarország, augusztus 11-én Bulgária, majd december 15-én Lengyelország követte. (Németország szovjet megszállási övezetében mindez már 1946 áprilisában lezajlott, létrehozva Német Szocialista Egységpártot – NSZEP). A lépés a kommunista párt ellenőrzése alá vonta az egész munkásságot.

A Szovjetunió vezette szövetségi rendszer gerincét a kormányzó kommunista pártok szoros összefonódása és az SZKP-nak való feltétel nélküli alárendeltsége alkotta, tovább mélyítve Európa megosztottságát. Vezetőik Sztálin iránti feltétlen hűségükben még akkor is végrehajtották utasításait, ha azt saját országuk sínylette meg. Sőt azokat gyakorta „túltejesítették". Egyedül Titojelentett kivételt, aki szovjet támogatás nélkül került hatalomra, illetve az albán Hoxha (Hodzsa), aki azonban jobban függött Titótól, mint Sztálintól.

Sztálin személyes tekintélye szorosan összefonódott az SZKP-val, a világkommunizmus vitathatatlan vezetőjével. A többi kommunista párttal szembeni diktatúráját további ellenőrzési és befolyásolási lehetőségek sora egészítette ki: ajóvátételi követelések, az ún. vegyes társaságok, a szovjet titkosrendőrség és a diplomaták, valamint a szovjet hadsereg megszálló csapatai a legtöbb közép- és kelet-európai országban.

Az 1949 tavaszán megkezdődött kirakatpereknek a térség országainak és pártjainak teljes alávetettségét kellett biztosítaniuk. A szovjet hegemóniájú integrációs folyamat részét jelentő'párttisztogatás legfontosabb motivációja a hidegháború, az öregedő Sztálin paranoid gyanakvása és a szovjet-jugoszláv konfliktus volt. Céja a szigorúan zárt kommunista pártok létrehozása volt. A tisztogatásokra Tito nélkül is sor került volna, de a szakítás meggyorsította a folyamatot. A tisztogatási hullám semmiben sem különbözött a Szovjetunióban 1934-1938 között történtektől. A kommunista ügy iránti érdemek sem jelentettek védelmet az „éber" titkosrendőrség gyanúsítgatásaival szemben. Az áldozatokat titkos vagy nyílt ejárásban ítélték el, kivégezték vagy munkatáborba küldték őket.

A leegyszerűsítő vádaskodások két állandó vádra épültek: a „nacionalizmusra" és a „kozmopolitizmusra"; utóbbi 1951-ben a „cionizmus" vádjával újabb színezetet kapott. A kampány a Tájékoztató Iroda valamennyi

országában jelentkező, a „nép" és a szovjet veretű szocializmus érdekei elleni összeesküvés vádjára támaszkodott. Az egyes csoportok igazi „elhajlói" eltérő nézeteket vallottak. Általánosságban a „nacionalisták" a szovjet modell kritikátlan és gyors átvételében láttak hátrányokat, a „kozmopoliták" pedig a Kominform-országok elzárkózásának veszélyeit hangoztatták.

A sztálini kirakatperek háború utáni hulláma 1949 májusában kezdődött Albániában Koci Dzodze belügyminiszter titkos tárgyalásával, akit már 1948 novemberében letartóztattak Jugoszlávia bizalmi emberének a „titóizmus" vádjával történő kivégzése a szovjet-jugoszláv viszály véres betetőzését jelentette. A titkos mellékperekben igazi és mondvacsinált titóisták százait likvidálták. A Dzodze-per hármas célt szolgált: figyelmeztetés volta potenciális elhajlóknak; a véleménykülönbségeket „átpolitizálta" árulássá, szabotázzsá, kémkedéssé, azaz megbélyegzéssé; s Titót igyekezett „leleplezni".

Bulgáriában a kemény sztálinista Trajcso Kosztovot, a gazdaság legfelső vezetőjét szemelték ki áldozatul, s még Tito-ellenessége sem jelentett különösebb akadályt Beri- jának. A Moszkvában kidolgozott forgatókönyv szerint Kosztovnak be kellett „vallania", hogy titóista összeesküvésben vett részt, amelynek céja, hogy Bulgáriát elszakítsa a Szovjetuniótól és a Délszláv Unió keretében kiszolgáltassa az imperialistáknak. Neki kellett „lelepleznie" Titót, mint az angol-amerikai hírszerzés eszközét és kémjét.

Kosztovval együtt mintegy 200 személyt tartóztattak le, s közülük válogatták ki a tíz legengedelmesebb szereplőt. Kosztovból „titóistát", trockistát, áruló „baloldali-szektariánust" fabrikáltak, aki már 1930-ban együttműködött a sztálini tisztogatás áldozataival, Kun Bélával és Valickyval, és 1942-ben besúgó lett a fasiszta bolgár rendőrség szolgálatában. Dimitrov nacionalizmussal vádolta. 1949 decemberében a tárgyaláson ugyan visszavonta a négy hónapos kínzás után aláírt beismerő vallomását, de Sztálin, Berja és Dimitrov veje, Cservenkov előre gyártott ítélete alapján kötél általi halálra ítélték. Cservenkov a siralomházban még rávette, hogy vonja vissza visszavont vallomását, s ekkor meghagyják életét. Kegyelmi kérvényét azonban elutasították. Kosztov pere azt is bizonyította, hogy a tisztogatásokat a hatalomért folyó személyes- és csoportrivalizálás is meghatározta. Mérvadó volt, kit tekintett Sztálin alkalmazkodó személyiségnek.

Közép-Európa háború utáni első „igazi" kirakatpere a magyarországi Rajk-per volt. 1948 nyarán Rákosi Mátyás Moszkvában Berjával készítette elő a budapesti kirakatpert. Az összeesküvés fejének Rajk Lászlót szemelték ki, Szőnyi Tibort összekötőnek Noel Fieldhez és az amerikai hírszerzéshez, Lazar Brankovot, ajugoszláv követség ügyvivőjét pedig közvetítőnek Tito felé. Bjelkin, Lihacsov és Makarov tábornokok negyven magas rangú szovjet államvédelmi tiszttel a Rajk-per végéig Magyarországon maradtak és részletes útmutatásokat adtak a perhez. A Rajk-per 1949. május közepétől 1950. november végéig tartott. A kínzások és rábeszélések után a börtön szanatóriummá változott, s megkezdődtek a per főpróbái. A szeptemberben megkezdődött perben nyolc vádlott állt a népbíróság előtt. A főperben öt, a mellékperekben negyven halálos ítélet született. Noel Field, a Svájcban működő amerikai unitárius segélyszolgálat Prágából elrabolt vezetője az „amerikai kémszolgálat ügynöke" lett, s életben tartott kísértetként, a képzelt amerikai-titóista összeesküvés kiindulópontjaként, mindvégig budapesti magánzárkájában maradt.

Csehszlovákiában csupán néhány második vonalbeli titóista funkcionárius volt. Ezzel szemben a szlovák és a cseh kommunisták között véleménykülönbség alakult ki Szlovákia önállóságának mértékéről. A csehek a centralizáltabb megoldást szorgalmazták, s 1950-ben a Klement Gottwald államelnök és Rudolf Slánsky főtitkár vezette cseh csoportnak sikerült érvényesíteni akaratát. A szlovákokat „burzsoá nacionalizmussal" vádolták. 1951 februárjában letartóztatták és kivégezték Vladimír Clementist, a korábbi külügyminisztert. A hatalmi viták azonban még nem dőltek el. A győztes cseh frakción belül két csoport küzdött egymással, akik csak szlovákellenességükben voltak egységesek. Vezetőik, Gottwald és Slánsky „moszkoviták" voltak, a Zsdanov által támogatott Slánsky azonban zsidó származású. Úgy tűnik, esetében ez volt a mérvadó. A Slánsky- ügy öt és fél évig tartott, s az utolsó perekre 1954 novemberében került sor. A főperben (1952 novemberében) tizenegy kommunistát végeztek ki; az állami törvényszék 1948 és 1952 között 233 halálos ítéletet hozott, szinte kizárólag zsidó értelmiségiek ellen.

Az ország német megszállása és feldarabolás után a cseh kommunistákjelentős része előbb Franciaországba, majd Londonba menekült, ezért Sztálin paranoid világképében a cseh kommunisták között volt a legtöbb „megbízhatatlan" és „gyanús" elem. Csehszlovákiában a vád súlypontja áthelyeződött a titóizmusról és az imperializmusról a „polgári nacionalizmusra" és a „cionizmusra". A „nyugatosok", a „honi kommunisták", a „trockisták" és a „spanyolosok" magyar használatra gyártott kategóriái Csehszlovákiában jelentősen kibővültek. Itt szlovák „burzsoá-nacionalisták", a „katonai csoport", egykori szociáldemokraták, végül az üldözöttek üldözői, az államvédelem csúcsvezetői estek áldozatul.

Romániában Gheorghiu-Dej már 1948 februárjában letartóztatta egyik hatalmi ve- télytársát, az értelmiségi Lucretiu Patrascanut. Az 1954-es per már titótlanított változata szerint imperialista kém- és összeesküvő csoport feje volt, s azzal bízták meg, hogy nacionalista-soviniszta politikával bomlassza a párt egységét, segítse hatalomra a burzsoáziát és a feudális nagybirtokosokat. Remus Kofflerrel együtt halálra ítélték.

1952-ben Gheorghiu-Dej a kirakatpereket saját hatalmi törekvései érdekében politizálta át. Egyetlen céja az volt, hogy a Politikai Bizottság négytagú titkárságát megtisztítsa vetélytársaitól, a „zsidó" Ana Paukertől, a „magyar" Vasile Lucától (Lukács László) és a román Teohari Georgescutól, s ő legyen a párt egyeduralkodója. A trojka elleni nyílt támadás 1952. február végén kezdődött. Júniusban Ana Paukert elbocsátották külügyminiszteri állásából s a Politikai Bizottságból, de a börtönt megúszta. Lucát 1952 októberében halálra ítélték, amelyet életfogytiglanra változtattak. A börtönben halt meg. Georgescuból hiányzott a proletár éberség, sbékülékenysége ajobboldali opportunista ideológia jele volt. Ezért kizárták a PB-ből és a KB-ből.

1949 szeptemberében Szerov vezérezredes utasítására a Német Demokratikus Köztársaságban is megkezdődtek a „német Rajk-per" előkészületei. Itt az egykori franciaországi és svájci német emigránscsoportokra s a „Field-csoportra" építettek. A megtorlás a NSZEP belső körét csak 1950-ben érte el: Paul Merkert, Leo Bauert, Wolfgang Lang- hoffot és másokat hiányzó éberséggel és az amerikai ügynök Fielddel való kapcsolattal vádolták. 1951 nyarán azonban váratlanul ejtették az egész tervet. A nyugati övezetekben letelepedett menekült kommunisták ugyanis fellebbenthették volna a hazugságokból szőtt hálót, amely így könnyen visszafelé sülhetett volna el.

A Moszkvában 1952 közepén körvonalazódott új forgatókönyv szerint Paul Merker volt annak a cionista ügynökökből álló csoportnak a vezetője, amelyet az amerikai kémszervezet már tíz évvel korábban a mexikói emigráció idején beszervezett. Kommunisták százait tartóztatták le, zárták ki a pártból és bocsátották el állásukból, ha a „nyugati kapcsolat" leghalványabb gyanúja felmerült ellenük. A Gulagra küldött keletnémet áldozatok csak 1955 szeptemberében szabadultak s megsemmisítették ítéleteiket. Rehabilitálták Franz Dahlemet is, akit Ulbricht a „német Slánsky" szerepére szánt.

Lengyelországban a tisztogatás a csúcson a párt főtitkára, W. Gomulka 1948. szeptemberi félreállításával kezdődött. A PB határozata „jobboldali opportunista-nacionalista elhajlást" emlegetett, mivel szembehelyezkedett a kollektivizálással. Felmentették első titkári funkciójából és kizártáka PB-ből. A magyarországi Rajk-per után, 1949 novemberében az ellene felhozott vádaknak a kémhisztéria kölcsönzött bajós alaphangot. Kizártáka KB-ból és néhány hónap múlva utolsó,jelentéktelen állami tisztségéről is le kellett mondania Marian Spychalski korábbi honvédelmi miniszterrel és Zenon Kliszkoval együtt.

A Gomulka elleni támadással egyidejűleg Berja a tisztogatási offenzíva új frontjait is megnyitotta. Az egyik a Magyarországon kieszelt Field-konstrukciót alkalmazta, a másik a fő ellenség bekerítését célozta, a harmadik az antiszemita kampányt másolta. Bierut, a Lengyel Egyesült Munkáspárt elnöke kényes helyzetbe került. Védenie kellett Go- mulkát a letartóztatástól, mert csak így tudta megóvni a lengyel pártvezetést a megsemmisítéstől, de nem állhatott meg a viszonylag jelentéktelen „Field-csoport" likvidálásánál. Ezért Marian Spychalski, Gomulka barátjának feláldozását tervezte. A Spychalski köré vont háló 1950 tavaszán Stanislaw Tatár tábornok letartóztatásával zárult össze, aki a háború alatta londoni emigráns kormány vezérkari főnöke volt. 1947-ben visszatértek Lengyelországba és átvették őket a Népi Hadseregbe. A forgatókönyv sze-

rint Spychalski volt a kirakatper dísztanúja. 1951 augusztusában életfogytiglani ítéletek születtek, de az „enyheséget" a következő titkos perben gyorsan kiigazították. A Honi Hadsereg 99 tábornoka és magas rangú tisztjei közül 19-et halálra ítéltek. Három évet töltöttek a siralomházban, s 1953 májusában, már Sztálin halála után végezték ki őket, hogy eltüntessék a kirakatperek nyomait.

1951. augusztus elején letartóztatták Gomulkát is, s egy villában helyezték el. Nem kínozták, megkímélték, nehogy maguk is áldozatul essenek a sztálini tisztogatások fenyegetően közeledő második hullámának. Gomulka 1954 decemberében, Spychalski csak 1956 márciusában szabadult.

A tisztogatások a világközvéleményben széles körű tiltakozást és visszhangot váltottak ki, amelyek a hatalom korábbi haszonélvezői mellett sok ezer alacsonyabb beosztású szimpatizánst is érintettek. Az Egyesült Nemzetek 1950. októberi és novemberi közgyűlése elítélte azokat.

A társadalom szovjetizálása

1948-ban az „éleződő osztályharc" indoklásával megkezdődött a szovjet társadalmi modell kisebb időbeni eltolódással való megvalósítása valamennyi, aTájékoztató Irodához tartozó országban. Legsürgetőbb

intézkedésként a kommunista pártokat alakították át az SZKP mintájára. Az „antifasiszta-demokratikus blokk" egykori tömegpártját ellenőrző bizottságok vizsgálták át, hogy megtisztítsák a kevésbé aktív, vagy „polgári" és „osztályidegen elemektől". Mivel a párttagság bizonyos privilégiumokat is jelentett, az ellenőrzésekés kizárások egyidejűleg nevelő hatásúak voltak. Az „új típusú pártban" szovjet mintára tagjelöltséget, egyfajta próbaidőt vezettek be és a „pártfegyelem" szigorú betartását követelték. A „demokratikus centralizmus" szellemében a pártot szigorú hierarchiának rendelték alá. Az SZKP-t nemcsak az első, hanem egyedüli kommunista pártnak állították be, amely saját erőből vívta meg a szocialista forradalmat, amely a népi demokráciákban csak a szovjet segítségnek köszönhetően valósult meg.

A Szovjetunió példaképfunkciója a közélet valamennyi területén érvényesült. Az állami- és gazdasági apparátus s a tömegszervezetek valamennyi kulcspozícióját párttagok foglalták el, biztosítva a párt döntéseinek érvényesítését. Az új alkotmányok az 1936-os sztálini alkotmány mintáját követték. Az alkotmány szövege és gyakorlata között azonban széles szakadék tátongott. A végrehajtás ellenőrzésére kijelölt tanácsoknak a gyakorlatban csupán a helyeslő funkció maradt, a szabad és titkos választás az egységes listákkal pedig puszta fikció lett. A büntetőjogban az osztályszempontok érvényesültek.

A „népi demokrácia" fogalmára nézve meghatározó volt Dimitrov 1948. decemberi kijelentése a „proletariátus diktatúrájáról", amelyet a szocializmushoz vezető átmeneti szakasznak tekintett; a két kifejezést rövidesen szinonimaként kezdték használni.

Az iskola- és az oktatásügy reformja is szovjet minta alapján történt. E téren jelentős eredmények születtek: felszámolták az analfabétizmust, amely Lengyelországban, Jugoszláviában, Bulgáriában és Romániában 23-45 százalék között mozgott, megteremtve a modern ipari társadalom kialakulásának feltételeit. Az oktatásügy rendkívüli beruházásai nagyságrendjükben az ipari beruházásokat követték s rendkívül kifizetődőnek bizonyultak, mert megteremtették a kezdődő iparosítás közép- és felső vezető rétegét. Új iskolák, egyetemek s különböző főiskolák alakultak. 1948-tól a tanulmányok megkezdésében mindinkább a munkásszármazású fiatalokat támogatták.

Rendkívüli eredmények születtek széles lakossági rétegek kulturális értékekkel való megismertetésében. A színház- és zenei élet új látogatói körrel gyarapodott. A sajtót és rádiót a párt ellenőrizte, majd politikája szolgálatába állította. A művészetek területén a „szocialista realizmus" érvényesült. A pozitív hős kormányzott, s az optimista beállítottság azon nehézségek leküzdését sugallta, amelyek az agrárországok ipari országgá válása során jelentkeznek.

A tudományos életben szintén a Szovjetunióból importálták az „objektivizmus" és a „kozmopolitizmus" elleni harcot, s a „pártosság" érvényesült. Az új orientáció főleg a szellemtudományokat érintette, ahol fellendült a társadalom- és gazdaságtörténeti kutatás. Ugyanakkor sokat ártott a historiográfia funkcionalizálása, amely valamely nép egész történetét a népi demokratikus szocializmus előkészületének tekintette. Kezdetben Thomas Münzer, Dózsa György, a husziták, Pugacsov stb. szimbolizálta a nép szabadságvágyát az állami elnyomással szemben, később azonban, az államhatalom megszilárdulásával Lenin- és Sztálin-idézetek léptek helyükbe. A Sztálin-kultusz átterjedt a népi demokráciák kommunista vezetőire is, akik így minden kritika alól mentesültek.

Nehezebbnek és hosszadalmasabbnak bizonyult az egyházellenes küzdelem. A dialektikus és történelmi materializmus egyedüli érvényességi igénye együttjárt a vallási közösségekkel való konfrontációval. A kommunista párt politikai primátusa összekapcsolódott az ideológiai primátussal, amely 1948-ban nyílt konfliktushoz vezetett az egyházakkal. Főleg Magyarországon, Csehszlovákiában és Romániában letartóztatásokra és üldözésekre került sor, amikor függetlenségük megőrzése érdekében az egyházfők megtagadták az egyezmények aláírását. 1948 végén Magyarországon letartóztatták Mindszenty József hercegprímást, Csehszlovákiában 1950-ben államosították az egyházi földeket. Lengyelországban azonban sem az 1953. évi kirakatper, sem Wyszynski bíboros letartóztatása nem törte meg az egyházat.

A vélemények két kérdésben ütköztek: az egyházi földbirtok és a lelkészek alkotmányos esküje ügyében. Egyes országokban már az 1945-1947 közötti földreform során államosították az egyházi földbirtokokat; ezzel az egyház elveszítette pénzügyi függetlenségét, s az állam lehetőséget kapott a lelkészek megrendszabályozására. A klérust a hűségeskü is az államhoz kötötte, s alárendelt helyzetbe hozta. A protestáns és ortodox egyházakban ezzel a már meglévő hagyomány folytatódott, a katolikus püspökségek esetében azonban konfliktust okozott a Szentszékkel, amely 1949júliusában a kommunisták ki- közösítési dekrétumával félreérthetetlenül állást foglalt.

A népgazdaságok szovjetizálása

A háború végén általában egyetértés uralkodott a térség elmaradott agrárálla- i A népgazdaságok mainak iparosításáról. Ettől várták a mezőgazdasági túlnépesedés és alulfoglal- i szovjetizálása koztatottság megoldását, amely az alacsony lakossági életszínvonalért is felelős í volt. A szocialista és baloldali liberális körökben pedig egyetértettek az alapanyagipar és a bankok államosításában, mivel utóbbiak hitelnyújtásaikkal népgazdasági irányító funkcióval rendelkeztek. Széles körű támogatást élvezett az agrárreform is.

A háborút követő első évek gazdaságpolitikája ugyan országonként változott, de már akkor létrejöttek azok az intézmények és megszülettek az újjáépítési tervek, amelyek előkészítették a tervgazdaságba való későbbi átmenetet. Már ekkor megtörténtek az első államosítások, de még figyelembe vették az egyes országok gazdasági sajátosságait: Romániának, Bulgáriának és Jugoszláviának főként mezőgazdasági modernizálást ajánlottak. A különböző időtartamú újjáépítési tervek összekapcsolódtak a nacionalizálás második hullámával. A berlini blokádot követően a tervek megvalósulását nehezítette az Egyesült Államok egyre megszorítóbb kereskedelempolitikája. A térségbe irányuló exportja az 1948. évi 132 millió dollárról 1949-re 82 millió dollárra csökkent, majd az exporttilalom miattjelentéktelenné vált. A Nagy-Britanniából és Nyugat-Németországból

származó behozatal struktúrája is megváltozott. Miközben a két világháború között ezt főleg fogyasztási cikkek alkották, az új gazdaságpolitika jegyében szinte kizárólag gépeket, felszerelési tárgyakat és nyersanyagot igényeltek. Csökkentek a térség országainak exportlehetőségei is, mert a mezőgazdaság kollektivizálása nyomán visszaesett hagyományos exportcikkeik (gabona, élelmiszer) termelése.

Az amerikai tőkepiac kizárását a brit és skandináv bankok nem tudták helyettesíteni. A lépés főleg Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot érintette, amelyek átfogó nyugati újjáépítési kölcsönökben reménykedtek. Ilyeneket korlátozott lehetőségei miatt a Szovjetunió sem volt képes nyújtani. Így végül is maradt a saját tartalékok (munkaerő, termelőeszközök és nyersanyagok) maximális kihasználása.

A népi demokráciák esetében szintén a nehézipar primátusa érvényesült. Ezt magyarázta az egyes országok nemzeti-autarchikus vágyakozása és a szovjet példakép, illetve a Szovjetunió szállítási lehetőségei is. Jóllehet Magyarországon, Romániában és az NDK-ban hiányoztak az alapvető nyersanyagok, a hosszú távú tervezés során nagyra törő vaskohászatot építettek ki, amely 1948-tól tehermentesítette a szovjet vas- és acéltermelést. Az állami beruházások felét az alapanyagipar kapta; a fogyasztási iparágak fejlesztését a szállítás- és közlekedésügy fejlesztése is megelőzte. Az egyoldalú gazdaságpolitika rendkívüli nehézségeket okozott.

Az iparosítással szoros összhangban állt a mezőgazdaság kollektivizálása, szintén a szovjet példa alapján. Az 1945-1948 közötti földreformok tovább növelték a földtulajdon szétaprózódását. A kisajátított nagybirtokból kialakított, többnyire 5-10 hektáros kisüzemek még az önellátást is alig biztosították. Mivel a módosabb parasztság ellenállt a kollektivizálásnak, az állam kényszerítő intézkedéseket vezetett be: előbb drasztikusan emelték az adókat, majd a kötelező beszolgáltatás mértékét, amely már meghaladta a tejesítőképesség határát. Megtiltották a családhoz nem tartozó munkaerő foglalkoztatását, lélektani nyomást alkalmazva funkcionáriusok zaklatták őket, lejáratási kampányt indítottak ellenük, s végül egész vagyonukat kisajátították. A „kuláktalanító" lépések nyomán drasztikusan csökkent a mezőgazdaság termelése. A parasztok levágták állataikat és megsemmisítették a vetőmagot, a termelőszövetkezeti tagok pedig saját, megmaradt földjeikre fordították idejüket. 1950-ben a szárazság, 1951-ben pedig a parasztok passzív ellenállása csökkentette a terméseredményt. 1951 végén valamennyi népi demokratikus országban új termelőszövetkezeti irányítási rendszert fogadtak el, amelyjelentősen növelte a vezetők hatáskörét. A munkafegyelmet a szovjet brigádmódszer és a munkaegységrendszer bevezetésével igyekeztek növelni. Növelték az állami gép- és traktorállomások számát és javították gépellátásukat.

A kollektivizálás különösen keményen folyt Cservenkov Bulgáriájában. Az NDK-ban is masszív állami eszközöket alkalmaztak. Óvatosabban jártak el viszont Lengyelországban, mert az egy időben folyó egyházellenes fellépéskor tekintettel kellett lenni arra, hogy az egyház legnagyobb támasza a parasztság. Az 1950-es években végül is a termelőszövetkezetek nagy áldozatok árán új agrárgazdasági formaként honosodtak meg.

A gazdasági koordináció és a KGST (1949)

A nemzeti célkitűzéseik nehézségeit rövidesen intézményesített együttműködéssel igyekeztek megszüntetni. Ebbe az irányba mutatott a Balkán- és a csehszlovák-lengyel föderáció terve. Az egyes országokban jelentkező hiányok szovjet ad hoc segéllyel történő megoldása megterhelte a szovjet gazdaságot és megkérdőjelezte a tervezést. Ellensúlyozni kellett a Marshall-tervet és az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetét (OEEC), mivel a Szovjetunió a népi demokratikus országok belügyeibe való kapitalista beavatkozásra hivatkozva elutasította a nyugati újjáépítési segítséget.

1949januárjában Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária tervhivatalainak vezetői Moszkvában konferencián vitatták meg a közös gazdasági szervezet alakítását. A konferenciát a későbbi főideológus, Mihail Szuszlov vezette, jelezve, hogy az új szervezet és hatáskörei gondosan beillesztendők a Szovjetunió ideológiai és politikai céjaiba.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) alakulásáról 1949. január 25-én kiadottjegyzőkönyv erőteljes integrációs funkciókatjelzett: nemcsak az egyes népi demokráciák és a szovjet tervezés egyeztetését, hanem az egymás közötti koordinációt is rögzítette, amelyre általános gazdasági tervet javasoltak. Zárt gazdasági térséget létrehozandó egyeztették az egyes országok iparának és erőforrásainak fejlesztését. Az országok együttműködését a nagy ipari projektekben és a nyersanyag kitermelésében vegyes társaságok formájában képzelték el. Legfelső szerve a Tanács volt, a folyó ügyeket pedig a Moszkvában működő Iroda intézte. Működési alapjául 100 millió rubelt határoztak meg, amelyhez 50 millióval a Szovjetunió, 10-10 millióval pedig a többi alapító ország járult hozzá. A tagállamok kötelezték magukat, hogy 1950-től népgazdasági terveiket a Tanács utasításai szerint dolgozzák ki. A formális egyenjogúság ellenére azonban a népi demokráciák gazdaságilag továbbra is a Szovjetuniótól függtek.

A Tanács 1949. április végén alakult meg Moszkvában, ahol már a szervezethez februárban csatlakozott Albánia is részt vett. Ajegyzőkönyvvel ellentétben azonban az iroda tevékenysége a Tanács üléseinek előkészítésére korlátozódott. A KGST első ülése főleg szervezeti és ejárási kérdésekkel foglalkozott; második, szófiai ülése (1949. augusztus 25-27.) azonban mélyreható határozatokat hozott. Gazdasági háborút hirdetett Jugoszlávia ellen, előírta a műszaki dokumentációk ingyenes cseréjét, s elfogadta, hogy az éves kereskedelmi egyezményeket hosszú távú szerződésekkel váltják fel. A Tanács harmadik ülésén (Moszkva, 1950. november 24-25.) már az NDK is részt vett, s a napirenden a népgazdasági tervek tejesítésének kölcsönös segítése mellett a belső kereskedelmükben kialakítandó elszámolási egység (transzferábilis rubel) megvitatása szerepelt. A Szovjetunió a fizetőeszközök paritásának és átváltási árfolyamának meghatározásával növelte befolyását.

1950-ben a tagországok külkereskedelmiforgalmánakjelentős része a Szovjetunióval bonyolódott (Bulgária 67, Románia 55, az NDK 40, Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország 27 százalék). Sztálin idejében a KGST integrációs funkciója még nem haladta meg a nemzetközileg szokásos mértéket, s messze elmaradt a nyugati országok integrációja és saját lehetőségei mögött. Megrekedtek a munkamegosztás eredetileg tervezett elképzelései is, s csak kétoldalú kereskedelmi egyezményeket kötöttek.

A KGST-t csak 1954-1955-től, Hruscsov idején szervezték újjá és vált a nemzetközi gazdasági együttműködés szervezetévé. A Szovjetunió a szervezet célját mindinkább a szovjet tervgazdasági feladatok megvalósításában látta. Az energia és nyersanyagok szállítójaként a legfőbb partner volt, cserébe ipari termékeket vásárolt. A kereskedelem azonban többnyire bilaterálisan zajlott.

A népi demokráciák „új irányvonala”

Sztálin halála után a moszkvai vezetés „új irányvonala" a belpolitika primátusát vallva feltételezte, hogy a népi demokratikus országokban továbbra is fennmarad a Szovjetunió hegemónpozíciója, amelyet az országok Sztálin alatti kommunista vezetése garantált. Az új szovjet vezetés és a népi demokráciák néhány régi kommunistavezetőjénekviszonya azonban nem volt teljesen felhőtlen, se nehézséget az „új irányvonal" gazdasági intézkedései tovább növeltek. A szovjet fogyasztóipar és a mezőgazdaság pótlólagos beruházásai, valamint a reformok pénzügyi terhei a Szovjetuniót a népi demokráciáknak nyújtott hitelek csökkentésére kényszerítették. így azok mindinkább saját erejükre voltak utalva, amikor a nagyra törő gazdasági terveiket elindították.

Az NDK-ban a megszorító szovjet hitelpolitika Ulbricht politikájának összeomlásához s végül az 1953.júniusi berlini felkeléshez vezetett. Magyarországon 1953. július elején Nagy Imre lett a miniszterelnök, gazdaságpolitikai reformjai azonban a pártapparátus ellenállásába ütköztek. Támogatója, Malenkov bukása után az ő politikai sorsa is megpecsételődött. Csehszlovákiában a szovjet példát követve Klement Gottwald halála után kollektív vezetés jött létre Antonin Zápotocky államelnök, Viliam Siroky miniszterelnök és Antonin Novotny első titkár részvételével. Az országban azonban a kollektivizálás és a munkaerő iparba történő elvándorlása miatt élelmiszerhiány keletkezett. A fogyasztási cikkek hiánya és a vásárlóerő-felesleg pedig inflációt okozott, amelynek megállítására a kormány 1953. május végén pénzreformot hirdetett ki. A takarékbetétek s egy bizonyos alapösszeg kivételével a koronát 50:1 arányban leértékelték, a nyugdíjakat és a béreket pedig ötödére csökkentették. Amikor egy hónappal később ismét felemelték a normákat, Pilsenben és más ipari központokban tiltakozások kezdődtek, amelyeket gyorsan elnyomtak. Ezek azonban irányváltásra kényszerítették a vezetést. Visszavonták a normaemeléseket, csökkentették a fogyasztási cikkek árát és növelték termelésüket, megszüntették a kényszer-kollektivizálást, átszervezték a párt- és állami apparátust. Az intézkedések megnyugtatták a lakosságot. Lengyelország felső vezetésében nem történt változás: Bierut

továbbra is miniszterelnök és pártvezető maradt. A hatalom megosztására csak 1954 márciusában került sor, amikor Cyrankiewicz lett a miniszterelnök. Az erősödő értelmiségi csoportok a közélet liberalizálását sürgették. Albániában Enver Hoxha (Hodzsa) csak1954júliusában engedte át a miniszterelnöki posztot Mehmed Sehunak. Bulgáriában Cservenkov miniszterelnök maradt, s a párt első titkára 1954. februárban Todor Zsivkov lett, aki majd 1956-ban kiszorította hivatalából egykori támogatóját. Romániában Gheorghiu-Dej 1954 áprilisában Ceau°escu személyében megbízhatóbb munkatársra talált.

A népi demokratikus országokban több mint egy év alatt végbement változások is a „szovjet modellt"követték. Megszüntették a párt- és állami vezetés személyi egységét. Az elkülönüléssel a párt a hibás végrehajtás esetén adott esetben a lakosság ügyvédjeként léphetett fel. Miközben a három balkáni népi demokráciában (Románia, Albánia, Bulgária) és az NDK-ban alig változott valami a hatalmi struktúrában, Lengyelországban és Magyarországon csendes fordulat ment végbe. Az öntudatos szellemi és műszaki elit patriotizmusában a rendszer tényleges ellenfelévé alakult.

A szovjet vezetés a párt és a kormányfőperszonáluniójának megszüntetésével formálisan ugyan érvényesítette akaratát, de a modernizálás céját ezzel nem érte el. Mivel a hatalom korábbi kipróbált és tapasztalt tulajdonosai maximális biztonságot jelentettek a szovjet hegemónia megőrzésében, mérsékelt mozgásteret biztosítottak számukra. A párt és a végrehajtás szétválasztása ugyanakkor nem volt könnyű feladat, és súlyos válságokhoz vezethetett, mert a kommunista hatalom még nem rögzült olyan tartósan, mint a Szovjetunióban.

A Varsói Szerződés (1955)

Európa szovjet befolyási övezetében az ötvenes években a nyugat-európaihoz hasonlóan két fejlődési szakasz bontakozott ki: az első főleg a politikai-katonai konszolidációt szolgálta, a második pedig – hozzávetőlegesen 1957-1958-tól – a gazdasági együttműködést szorgalmazta.

A Varsói Szerződés megalakítása az első szakasz kezdetén állt: a szervezetet szovjet részről az NSZK újrafelfegyverzése és a Nyugat-európai Unió megalakulása ellenlépésének nyilvánították. A Szovjetunió csapatainak a partnerország területén történő állo- másoztatásával igyekezett ellensúlyozni a NATO-t, és szorosabban magához vonni a közép- és kelet-európai államokat.

A párizsi szerződések ratifikálása után, 1955. május 9-én az NSZK-t tizenötödik tagként felvették a NATO-ba. Ezt követően a Szovjetunió felmondta Nagy-Britanniával és Franciaországgal a háború idején kötött segítségnyújtási szerződését, és 1955. május 14-én megalakította a Varsói Szerződést. A Varsói Szerződés szervezetét az akkor ülésező „Európai népek konferenciája Európa békéjéért és annak megóvásáért" hozta létre. A „barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződést" Albánia, Bulgária, az NDK, Lengyelország, Magyarország, Románia, Csehszlovákia valamint a Szovjetunió miniszterelnöke írta alá (a Varsói Szerződés katonai szervezetéhez az NDK csak a Nemzeti Néphadsereg megalakulása után -1956. január-csatlakozott). A Kínai Népköztársaság csak megfigyelőként volt jelen. A szerződést 1956-1957-ben kétoldalú szerződésekkel egészítették ki a Szovjetunió, az NDK, Lengyelország, Magyarország és Románia, s1968-ban Csehszlovákia között. Ezen államok hozzájárultak ahhoz, hogy szovjet csapatok állomásozzanak területükön.

A KGST mellett a Varsói Szerződés az európai szocialista államok legfontosabb multilaterális szervezete volt. A szerződés igazi tartalmát jogi értelemben nyerte el, amennyiben az 1955 előtti tényeket legalizálta. Védelmet és támaszt kínált a kisebb államoknak, a Szovjetunió számára pedig biztonsági övezetet jelentett nyugati határain. Demonstrálta katonai erejüket, amelyet a politikában is érvényesítettek.

A kétoldalú megnemtámadási egyezmények helyébe többoldalú védelmi szervezet lépett. A tényleges hatalmi viszonyokon keveset változtatott, de a Szovjetuniónak cserelehetőséget nyújtott a NATO feloszlatása fejében. Egyúttal lehetőséget teremtett a Szovjetuniónak, hogy rendezze a népi demokráciákban állomásozó csapatai státuszát, ami az 1956. őszi válság után elkerülhetetlenné vált. Az 1956 végétől 1957 tavaszáig Lengyelországgal, az NDK-val, Magyarországgal és Romániával kötött csapatállomásoztatásiegyezmények egyúttal a KGST újjászervezésének és a keleti blokk szorosabb gazdasági együttműködésének kiindulópontjai lettek.

A szerződő felek kötelezettséget vállaltak, hogy a vitás nemzetközi kérdésekben tartózkodnak a fenyegetéstől és az erőszaktól, és az ENSZ határozataival egyetértésben cselekednek. A nemzetközi élet minden fontos kérdésében segítik egymást, s kollektív segélynyújtási kötelezettséget vállalnak, ha valamelyik tagállamát Európában támadás érné.

A szervezet legfőbb politikai szerve a Politikai Tanácskozó Testület (PTT) volt, amely formálisan valamennyi politikai, gazdasági és kulturális szervet felügyelt. A gyakorlatban azonban szinte minden fontos döntést a miniszterek és pártvezetők hoztak. A tagállamok képviselőiből álló, s 1976-ban felállított Egyesített Titkárság minden kérdésben együttműködött a PTT-vel és a KGST-vel, és különböző bizottságokat egyesített. A szintén ekkor felállított Külügyminiszterek Bizottsága ajánlásokat dolgozott ki külpolitikai kérdésekben. 1969-ben a Katonai Tanáccsal és a Honvédelmi Miniszterek Bizottságával további két szerv alakult, amely a szerződő feleknek erősebb beleszólási jogot biztosított.

A Szovjetunió befolyása a Szerződés legerősebb hatalmaként természetesen meghatározó volt. A marxista-leninista felfogás igazságos (felszabadító) és jogtalan (rabló) háborút különböztetett meg. Előbbi céja a támadások elleni védekezés (preventív háború formájában is), „valamely nép felszabadítása a kapitalizmus rabszolgaságából" és a „gyarmatok vagy függő országok felszabadítása az imperializmus elnyomása alól". A szovjet fegyveres erők ezért csak igazságos háborút folytathatnak. A politikai vezetés által képviselt ezen felfogás bizonyos küldetéstudattal és vasfegyelemmel ötvöződött. Ez azt eredményezte, hogy minden parancsot egyúttal megkérdőjelezhetetlen törvénynek tekintettek. A háborút a politika egyik eszközeként kezelték.

Az évek során a Varsói Szerződésben egyre fontosabb szerepet kapott a szocializmus megőrzésének kollektív felelőssége. Eszerint ha a szocializmus az egyik szerződő államban veszélybe kerül, akkor a többi országnak nemcsak joga, hanem kötelessége is a szocializmus megőrzése a szövetség révén (ezt tartalmazta a korlátozott szuverenitás elvét kimondó Brezsnyev-doktrína). Ennek legszélsőségesebb alkalmazása a katonai szövetség bevetése volt. Amikor Magyarország 1956-ban a forradalom idején felmondta tagságát, lépését fegyveres szovjet intervencióval akadályozták meg. (A maoista Kína felé orientálódó Albánia 1961 óta, a szovjet-kínai konfliktus kezdetétől fogva nem vett részt az üléseken és 1968-ban ki is lépett a szövetségből.) Csehszlovákiában a szocializmus lazítását célzó törekvéseket 1968 augusztusában a Varsói Szerződés csapatainak bevonulása csírájában fojtotta el. Az invázióban Románia nem vett részt, és tiltakozott a partnerország belügyeibe való beavatkozás ellen.

Szovjet haderők Közép- és Kelet-Európában

A szovjet csapatok közép- és kelet- európai országokban történő állomásoztatá- sa az egyik legsúlyosabb problémátjelentette a Szovjetunió és a népi demokratikus országok kapcsolatában. Ezek a csapatok – az időközben feloszlatott vegyes társaságokhoz hasonlóan – a szovjet hegemónia látható jelei voltak és állandó kihívást jelentettek a nemzeti büszkeségre. Ezért az 1956. októberi magyar felkelés egyik első követelése volt e haderők visszavonása, és Moszkva a válság mélypontján hajlott arra, hogy a lengyelek által is megfogalmazott követelésnek eleget tegyen. A Szovjetunió kormányának nyilatkozata a Szovjetunió és a többi szocialista ország közötti baráti kapcsolatok és együttműködés fejlesztésének és további erősítésének alapjairól (1956. október 30.) legalábbis erre engedett következtetni. Ebben a népi demokráciáknak egyfajta modus vivendit ajánlottak, mert engedmények nélkül az egység nem volt megmenthető. A nyilatkozat kimondta, hogy „tejes egészében tekintetbe kell venni az új élet építésének útjára lépett minden egyes ország történelmi múltját és sajátosságait".

A Szovjetuniójavasolta a népi demokratikus országokba küldött „tanácsadók" visszahívását, tárgyalásokat a szovjet csapatok kivonásáról Lengyelországból, Romániából és Magyarországról (Csehszlovákiában, Bulgáriában és Albániában nem állomásoztak már szovjet csapatok), valamint a gazdasági kapcsolatok felülvizsgálatát. Ezt a rendkívüli köze- ledéstjelzőjavaslatot a későbbi magyarországi események részben megcáfolták. A következő hónapokban (1956 végétől 1957 tavaszáig) mégis ez képezte a Lengyelországgal, az NDK-val, Magyarországgal és Romániával kötött csapatállomásoztatási egyezmény alapját. Ezek a megállapodások kínálták az első kapaszkodót a KGST újjászervezésére is.

A Szovjetunió folyamatos kétoldalú tárgyalásokkal igyekezett megrendült pozícióját helyreállítani és hasonló válságok ellen biztosítani. Valamennyi népi demokratikus ország vezetőjét moszkvai megbeszélésre hívta meg, gazdasági segítséget kínált számukra és közös nyilatkozatban biztosította őket változatlan lojalitásáról.

A néhány héttel később kötött csapatállomásoztatási szerződések kevés kivétellel tartalmi azonosságot mutattak. Szabályozták a szovjet csapatok „ideiglenes tartózkodásából" fakadó kérdéseket, közöttük a konzultáció szükségességét a szerződő országokkal az állomáshelyen kívüli csapatmozgások esetében, illetve a kölcsönös kártalanítást a csapatok tagjainak törvénysértő viselkedése esetén.

Áttérés a többoldalú szerződések rendszerére

A szovjet vezetés megrendült befolyásának helyreállítása során megragadta az alkalmat, hogy az elbizonytalanodott népi demokráciákat emlékeztesse a keleti szövetségi rendszerhez tartozás feltétlen elveire. Az új stratégiai alapelveket 1957 őszén fogalmazták meg.

Az 1956. október 30-i nyilatkozattal szemben a Moszkvában 1957. november 14-16-án 12 szocialista ország kommunista pártja részvételével (a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége nem vett részt az értekezleten) rendezett konferencia azonban a szocialista országok számára nemzetközi érvényűvé nyilvánította az SZKP XX. kongresszusán megfogalmazott elveket. Nagy fontosságot tulajdonítva a kölcsönös egyenjogúság, a szuverenitás tiszteletben tartása és a belügyekbe való be nem avatkozás elveinek, a nyilatkozat leszögezte, hogy ezek „nem merítik ki a szocialista országok közötti kapcsolatok egész lényegét. A szocialista országok kölcsönös viszonyának elválaszthatatlan része a kölcsönös testvéri segítség".

Azt hangsúlyozták, hogy a szocializmus építésének közös törvényszerűségei vannak minden országban. Ezek: 1. a dolgozó tömegeket a munkásosztály és a kommunista párt vezeti a proletárforradalom és a proletárdiktatúra különböző formában történő megvalósítása során; 2. a munkásosztály szövetsége a dolgozó parasztsággal és a dolgozók egyéb rétegeivel; 3. a tőkéstulajdon felszámolása, a fő termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele; 4. a mezőgazdaság fokozatos szocialista átalakítása; 5. a népgazdaság tervszerű fejlesztése, a szocializmus, kommunizmus építése, az anyagi-műszaki bázis megteremtése a dolgozók életszínvonalának emelése érdekében; 6. a szocialista forradalom végrehajtása az ideológia és a kultúra területén, nagyszámú szocialista értelmiség kialakítása; 7. a nemzeti elnyomás felszámolása, a népek közötti egyenjogúság, testvéri barátság megteremtése; 8. a szocializmus vívmányainak védelme a külső és belső ellenség támadásával szemben; 9. a proletár internacionalizmus szellemének érvényre juttatása.

A Varsói Szerződés létrehozása a legfontosabb, de nem egyedüli jele volta hagyományosan kétoldalú szerződések felváltásának a kockázatosabb, multilaterális szerződési rendszerrel. A többoldalú szerződések rendszerére való áttérést jelezte 1956-ban a dubnai egyesített atomkutató intézet megalapítása, majd 1957-ben a posta és távközlési egyezmény, a KGST országok általános áruszállítási feltételeinek rögzítése. Jogsegélyegyezmények, konzuli szerződések, a kettős állampolgárságról, a tengeri és a folyami hajózásról aláírt egyezményekjelezték a Szovjetunió és a közép- és kelet-európai országok mind szorosabb összefonódását, s egyúttal Európa két részének növekvő eltávolodását egymástól.

A KGST kiépítése

A Szovjetunióban Hruscsov a közép- és kelet-európai országok erőteljesebb gazdasági együttműködésével remélte ellensúlyozni az EGK megalakulását, illetve a sztálini erőszak politikájának hatékony felváltását. Egyúttal a népi demokráciák fejlettségi szintjének általános kiegyenlítését remélte, és ebből adódóan növekvő érdekeltségüket a blokk egységének fenntartásában. A közös gazdasági fejlődés és a Szovjetunió tapasztalatai – miként az SZKP 196l-es új pártprogramja remélte – lehetővé teszik „a szo-

cialista építés idejének lerövidítését". Hruscsov tehát a térség országait a gazdaság kerülő' útján tervezte a Szovjetunióval elszakíthatatlan egységbe olvasztani.

Ezért a KGST-t nemzetközi gazdasági szervezetté fejlesztették. Két kontinensről, Mongólia (1962), Kuba (1972) és Vietnam (1978) csatlakozásával beszerzési területe ugyan globális, összetartó ereje azonban gyengébb lett. Kuba és Vietnam folyamatosan nagy pénzügyi megterhelést isjelentett. Kína a Szovjetunióval való szakítás (1961) után visszavonta megfigyelői státuszát; Jugoszlávia 1964. évi társulási egyezménye alapján bizonyos területeken ugyancsak együttműködött a szervezettel. Albánia azonban 1962-ben kilépett a szervezetből.

A KGSTfejlődése és újjászervezése főként a népi demokráciák gazdaságainak összefonódása és a Nyugattal folyó verseny kettős célkitűzése szempontjából érthető. 1958 májusában napirendre tűzték a munkamegosztás és a termelési együttműködés megvalósítását, a tervek kétoldalú összehangolását, valamint az ágazati együttműködést, elsősorban a gépipar területén, amelynek a megvalósítására 14 állandó bizottságot hoztak létre. Az 1958-tól elindított újjászervezési intézkedések meghatározták a nemzetközi szakosítás ésatöbboldalú termelési együttműködés fejlesztésénekalapelveit a népgazdaságok távlati terveivel kapcsolatban. 1958 júniusában meghatározták a termékek árarányait az egymás közötti kereskedelmi forgalomban. Elhatározták közös energiarendszer kiépítését és az új technika alkalmazásának előmozdítását.

A racionalizálás és az együttműködés egységesítési törekvésűt jelezte többek között a szabványügyi hivatal, a szállítási iroda, valamint 1963-ban a közös vagonpark, 1964-ben pedig a fémipari együttműködést koordináló szervezet (Intermetall) létrehozása. 1964 elején a szocialista országok 300 millió konvertibilis rubel alaptőkével közös bankot is alapítottak, amelynek legfőbb feladatává a kétoldalú fizetési mérleg elszámolási merevségének

oldását, a többoldalú elszámolási rendszer bevezetését tették. Az együttműködés nagyobb projektumai közé tartozott az 1958. évi egyezmény alapján a Szovjetunió, Csehszlovákia, az NDK, Lengyelország és Magyarország bekapcsolásával megépített 4500 km-es Barátság nemzetközi kőolajvezeték és az 1959. évi egyezmény alapján az összes közép-kelet-európai államot és a Szovjetunió nyugati részeit összekötő egységes magasfeszültségű elektromos hálózat megépítése.

A többoldalú együttműködésre való áttérés megfelelt a nemzetközi szocialista munkamegosztás 1962júniusában elfogadott elveinek. A népgazdaságok összehangolását és ezzel a KGST-országok egymás közti hosszú távú kereskedelmi szerződéseit közös irányelvek szabályozták. A valóságban e kereskedelmi szerződések messzemenően a szovjet gazdasági tervekhez kapcsolódtak. Így a hatvanas évek első felében a KGST-országok 25 hosszú távú árucsere-egyezménye a szovjet hétéves tervre (1959-1965) épült. Rövidesen megmutatkozott azonban, hogy a sokrétű összefonódás ellenére néhány népi demokrácia kivonta magát a szovjet gazdaság egyoldalú függősége alól és fokozatosan a nyugati országok felé fordult. E tendencia olyan mértékben erősödött, amilyen mértékben az Európai Közösség és az EFTA-országok gazdasági fellendülése és a stagnáló KGST között a kontraszt nőtt.

A „szocialista internacionalizmus”

Hruscsov a desztalinizációval bonyolult és nehéz feladat elé került, mert meg kellett találnia az átmenetet a sztálini erőszakos módszerektől az együttélés új formáihoz, amely figyelembe vette a népi demokráciák nagyobb mozgásszabadságának és beleszólási jogának igényét a tömb egységének veszélyeztetése nélkül. Az 1956. őszi engedmények után olyan formulát kellett találnia, amely a népi

demokráciáknak ugyan formális egyenjogúságot nyújtott, azonban biztosította a szovjet felügyelet folytonosságát.

A kommunista pártok 1957. és 1960. évi tanácskozásai a „szocialista internacionalizmust" az „államközi kapcsolatok legmagasabb típusának" ismerték el. A gyakorlatban azonban a moszkvai nyilatkozatok és a „szocialista internacionalizmus" messze került egymástól. Sőt, pótlólagos feszültséget vitt a szocialista tömb szervezeti formájáról és a két ország szerepéről folyó szovjet-kínai vitába. A Szovjetunió érzékeltette, hogy történelmi érdemei és hatalompolitikai túlsúlya miatt nem osztja meg másokkal vezető szerepét, és nem adja fel ideológiai-politikai hegemóniaigényét sem.

Az SZKP 196l-es pártprogramját a jövőbeni kommunista fejődés útmutatójának tekintette, amelynek végcéjáta kommunistaállamok és a Szovjetunió egybeolvasztásában látta. De a nemzeti hagyományok és érdekek gyakorta erősebbnek bizonyultak a többnyire mesterkélt pártfegyelemnél és a Moszkvával szembeni lojalitásnál. Az 1956 őszi válságok, Románia későbbi külön útja és a csehszlovák reformkezdeményezések jelezték, milyen törékenynek bizonyult már az 1950-1960-as években a „szocialista internacionalizmus megbonthatatlan egysége", és hol vannak a gazdasági együttműködés határai.

Autoritási válság és többközpontúság

Közép- és Kelet-Európa szovjet befolyás alatti térségének strukturális válsága az SZKP XX. kongresszusa utáni desztalinizáció, az 1956-os lengyel és magyar forradalmi eseményekben tetőzött. 1961-ben Albánia szakított a Szovjetunióval.

A lépés mögött a Szovjetunió és Kína ideológiai dogmavitának álcázott, valójá- í ban inkább a kommunista rendszerek eltérő hatalompolitikai érdekein alapuló konfrontációja rejlett. Szakításuk mély hatással volt a kommunista világ fejlődésére.

1962-től Románia, vezetőinek újjáéledt nacionalizmusa alapján, szintén különleges pozícióra törekedett a szovjet-kínai rivalizálásban. A román vezetés értelmezése szerint „a szocialista munkamegosztás" azzal a veszéllyel jár, hogy a kevésbé iparosodott ország belátható ideig a nyersanyagszállító, a mezőgazdasági termelő szerepébe kényszerül. A KGST- országokfelosztása ipari- és agrárországokra, fejlettekre és fejletlenekre – mondta az RKP vezetése – nem felel meg Románia érdekeinek, de a „kommunizmus világméretű felépítésének" sem. Az ország hosszú távú besorolása a Moszkva által irányított összehangolt termelésfejlesztésbe Romániát még inkább a Szovjetunióra utalná, ami veszélyeztetné gazdasági önállóságát és ipari országgá válását. 1964 tavaszától „nemzeti manifesztu- mukkal", kínai támogatással ellentámadásba mentek át a szocialista országok szuverén jogaira hivatkozva.

A konfliktusok tényleges okai mélyebben rejlettek: az elnyomott, soha meg nem szüntetett, sokrétű kelet-európai nacionalizmusokban, valamint Kína és a Szovjetunió hatalompolitikai ellentétében. Sztálin halála után

utódainak nem-sztálini módszerei olyan erőket szabadítottak fel, amelyek fölött elveszítették az ellenőrzést. Jugoszlávia „saját útjának" engedélyezése (1955) felbátorította a kínaiakat, akika Moszkvához kötődésben mindinkább saját nukleáris fegyverkezésük akadályát látták. 1956-ban Palmiro Togliatti olasz kommunista vezető a „policentrikusságot" említve csupán a párton belüli önállóságjogáért szállt síkra, rövidesen azonban a „központok" sokasága nemcsak Moszkva jogosultságát vonta kétségbe a „forradalom vezetésére", hanem megkérdőjelezte az egész kommunista rendszert. Togliatti politikai testamentumában a nyitott társadalom és a nyitott világmozgalom képét vázolta fel, amelyben a kommunista pártok nagyfokú autonómiával rendelkeznek, bár állandó kapcsolatban állnak egymással.

A Szovjetunió a KGST-n belüli szorosabb integráció meghiúsulása után visszatért a kétoldalú egyezmények módszeréhez. 1964 júliusában a szovjet-NDK „barátsági, kölcsönös segítségnyújtási és együttműködési" szerződésben szovjet garanciát nyújtottak az NDK területi integritására. Nyugat-Berlint „önálló politikai egységként" kezelték és az NDK-t egyedül jogszerű német államnak tekintették. A szerződéskötés azt jelezte, hogy Moszkva a KGST-n belüli szorosabb integráció meghiúsulása után a szocialista tömb egyben tartása érdekében különleges súlyt helyez a kétoldalú kapcsolatok megszilárdítására. 1963 novemberében meghosszabbították a szovjet-csehszlovák segítségnyújtási szerződést, 1965 áprilisában pedig az új szovjet-lengyel szerződésben biztonsági garanciával rögzítették az Odera-Neisse-határ fennállását; ezáltal tovább szilárdították az európai status quót.

A „prágai tavasz” és elfojtása (1968)

A Hruscsov által kezdeményezett és utódai által folytatott enyhülési politikai árát \ -a Nyugathoz hasonlóan – a Szovjetuniónak is meg kellett fizetnie. Szövetsége: sei összetartásának megőrzése és azok mind nagyobb mozgásszabadságra tá- í masztott igénye ellentmondásba került, miként ez Albánia és Románia esetében is megmutatkozott. Az NDK külön megítélés alá esett.

Lengyelország, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia középutas pozíciót foglalt el: többé-kevésbé óvatosan lavíroztak a szovjet vezetők iránti lojalitásuk és nemzeti identitásuk hitelesebb formái, a nagyobb gazdasági teljesítmény között. Legmesszebbre Csehszlovákia ment „emberarcú szocializmusával". 1968. január elején a legfelsőbb párt- és állami vezetés funkcióit elkülönítették egymástól, amely a gyorsan erősödő reformmozgalom látható jele volt. Novotny államelnököt felmentették a kommunista párt első titkári pozíciójából, amelyet ezután Alexander Dubcek látott el. Március végén Novotny államelnöki hivatalát is elveszítette, s helyébe Ludvik Svoboda lépett. Az újjáalakult kormány élére Dubcek került, aki április 5-én akcióprogramot terjesztett elő, amely többek között gazdasági reformokat helyezett kilátásba.

Ezzel a „prágai tavasz" pótlólagos, immáron hivatalos lendületet kapott, s gyorsan kiterjedt -a külpolitikától eltekintve – a közélet valamennyi fontosabb területére. Június elején a kommunista párt rendkívüli kongresszus összehívását határozta el szeptember közepére, ahol a további reformokról döntenének.

A Varsói Szerződés országainak többsége nyugtalanítónak találta a csehszlovákiai fejleményeket és már július közepén félreérthetetlen figyelmeztetést intéztek Prágához. Július végén az ágcsernyői találkozás még látszólag Dubcek győzelmével zárult, de a Brezs- nyev-doktrína – amely szerint minden szocialista ország kommunista pártja nemcsak magáért, hanem a szocialista közösségért is felelős -jegyében történő katonai beavatkozás 1968. augusztus 21-e után véget vetett a „prágai kísérletnek”.

A másfél évvel később megkötött új szovjet-csehszlovák barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés értelmében területén – a német megszállás után először – külföldi haderő, öt szovjet hadosztály állomásozott.

A KGST komplex programja (1971)

A csehszlovák válság utóhatásai a Szovjetuniót szövetségi és gazdasági integrációs politikájának felülvizsgálatára késztették. A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete már 1969 márciusában három új szervezet felállítását (a honvédelmi miniszterek bizottsága, a katonai tanács és a fegyverzetek koordinálásának egyesített bizottsága) határozta el a haderők együttműködésénekjavítására. Az intézkedések valamint az erősödő katonapolitikai együttműködés nyilvánvalóan a belső feszültségek és centrifugális tendenciák leküzdésére irányultak.

A feszesebb gazdasági együttműködés bonyolultabb és hosszabb lélegzetű feladat volt. 1969-től azonban elhatározták, hogy a gazdasági együttműködést hosszú távú „szocialista integrációvá" mélyítik. (Korábban az „integráció" kifejezést kerülték.) Azonban csak két évvel később, az 1971 júliusában, a tanács bukaresti 25.

jubileumi ülésén állapodtak meg a kompromisszumos jellegű komplex programról. A program világosan érzékeltette a szocialista tábor két irányzatának ellentmondását: a Szovjetunió integrációs törekvéseit, illetve néhány tagállam nemzeti szuverenitási igényeit. Mindebből csak kompromisszum származhatott.

Jövőbeni integrációs módszerként gazdaságpolitikai konzultációkat, tervprognózisokat, tervkoordinációt és állandó tapasztalatcserét helyeztek kilátásba. A hosszú távú terveket, különösen azonban az ötéves terveket tartalmilag és időben jobban egyeztetni kellett. Legfontosabb célnak a KGST-külkereskedelem támogatását és a pénzügyekjavítá- sátjelölték meg a fizetőeszközök kölcsönös konvertálásának távoli céjával. A komplex program a Szovjetunió rendkívüli túlsúlya, továbbá valamely, a nemzeti érdekek felett álló közös szerv, a szabad árképzés és a konvertibilis valuták hiánya miatt sohasem haladta megjelentősebben a kétoldalú kapcsolatok fejlesztését.

Lázadás a kommunista mozgalomban

A Német Szövetségi Köztársaság 1970-1973 között a Szovjetunióval, Lengyelországgal, Csehszlovákiával és Magyarországgal kötött keleti szerződései, s az Európa jövőjéről és biztonságáról folyó párbeszéd mozgásba hozta a kommunista világot, amely a szovjet befolyás alatt évekig nem rendelkezett kibontakozási lehetőséggel. A világ kommunista pártjai Kínának a Szovjetunióval való szakítása (1961) után úgy érezték, hogy két pólus, Moszkva és Peking között helyezkednek el. Egyesek Mao Kínájához igazodtak, mások hűségesek maradtak a Szovjetunióhoz, amelyet a „kommunista mozgalom hazájának" tekintettek. Ismét mások többé-kevésbé önálló irányvonalat követtek.

Európa kommunistái számára Moszkva maradt a vezércsillag. Közép- és Kelet-Euró- pában ez az irányvonal politikai szükséglet volt, hiszen a második világháború után szovjet segítséggel létrehozott rendszerek túlélése elképzelhetetlen volt Moszkva ellenére vagy nélküle. Nyugat-Európában bonyolultabb volt a helyzet. Főleg az olasz kommunisták kormányoztak nyilvánvalóan önálló irányba, s a szovjet politika bírálatától sem riadtak vissza, mint az 1968. évi csehszlovákiai bevonulás esetében tették. Ezzel szemben a francia és portugál kommunisták továbbra is Moszkvára esküdtek.

A vita kettős eredménnyel járt: az olasz kommunisták befolyásuk megőrzése érdekében „történelmi kompromisszumot"kínáltak a kereszténydemokratáknak, ezzel szemben Franciaország Moszkvához hű kommunistái egyre inkább a jelentéktelenségbe süllyedtek.

Az előbbiek – és velük még egy sor kisebb kommunista párt – megértették az idők szavát, a háború után Nyugat-Európában bekövetkezett hallatlan szociális, társadalmi és gazdasági változást, és felismerték a hatalom erőszakos és forradalmi megszerzéséről való lemondás szükségességét. Álláspontjukat a Szovjetunió enyhülési politikája is erősítette.

Soraikban alakult ki az eurokommunizmuselnevezésű mozgalom, amelyhez olyan pártok csatlakoztak, amelyek egy sajátosan „európai", Európa demokratikus hagyományai- nakjobban megfelelő és ezzel választóiknak is elfogadható arculatot igyekezett nyújtani. Mögötte kettő's szándék húzódott meg: ezek a kommunisták vissza akartak találni a határozottabb európai identitáshoz és egyúttal kilépni Moszkva évtizedes árnyékából. Ezaz emancipációs folyamat mind bonyolultabb, a Szovjetunió számára pedig egyre nehezebb lett. Végül már lehetetlen volt a modern kommunizmus sokféle irányzatának és széthúzó erőinek szovjet fedél alatti összefogása. S ezen még nagy konferenciákkal (mint például Kelet-Berlin, 1976. június) sem lehetett változtatni.

A Nyugat-Európa valamennyi „békeszerető" és „haladó" erőihez intézett felhívás feltételezte a kommunista és nem kommunista körök érdekközösségét, amely már csak legfeljebb a nyugati fegyverkezéssel szembeni ellenállásban létezett. Ez utojára a nyolcvanas évek elején a békemozgalomban és az atomfegyverkezés elleni tömegtüntetéseken jelentkezett.

Az NDK-szovjet barátsági szerződés (1975)

A párbeszéd, az enyhülés, a kommunista mozgalom több központú korszakának legexponáltabb és egyúttal legsérülékenyebb állama az NDK volt, amelynek élén 1971 májusától Erich Honecker állt. Az NSZK-val 1972 decemberében megkötött alapszerződéssel és a többi egyezménnyel alapvető fordulat következett be a két német állam viszonyában, amelyeket 1973 szeptemberében felvettek az ENSZ-be. 1978-ig az NDK-t 123 állam ismerte el.

A várakozásokkal ellentétben azonban az NDK az NSZK-tól való elhatárolódás politikáját folytatta. Az NDK hatóságai felemelték a nyugatnémet állampolgárok számára kötelező beváltási összeget, kiutasítottak akkreditált

újságírókat és korlátozták munkalehetőségüket. Keményedett az NDK büntetőjoga is. Nem valósult meg az alapszerződésben kilátásba helyezett tudományos-műszaki, jogsegély- és kulturális együttműködés. Az NDK határain tűzparancs volt érvényben, és speciális robbanószerkezeteket szereltek fel a határsértések megakadályozására.

A Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) VIII. kongresszusa (1971.június) az NDK társadalmát már „szocialista osztálytársadalomnak"tekintette. Eszerint a két német állam ellentétes irányú társadalmi fejlődése során nyilvánvalóvá vált, hogy megszűnt az egységes német nemzet. Az 1974 októberében elfogadott alkotmányból már hiányzott minden utalás Németország újraegyesítésére,sa6. cikk kimondta az NDK „örök és visszavonhatatlan" szövetségét a Szovjetunióval, s az NDK-t a „szocialista államközösség elszakíthatatlan alkotórészének" tekintette. Annak vezető erejét elismerve egyúttal felszólította szövetségeseit, hogy az NDK-t ne csak a kommunista közösség egyenjogú tagjának tekintsék, hanem semmilyen körülmények között se engedjék elbukni.

Az NDK 1975. október 7-én újszövetségi szerződést kötött a Szovjetunióval, amely pótlólagos biztosítékot tartalmazott a számára nem veszélytelen enyhülés esetére, illetve lehetőség szerint védekezni kívánt a Szovjetunió esetleg békülékenyebb Németország- politikájával szemben.

A NDK a Szovjetunió politikájához híven továbbra is támogatta a „felszabadító mozgalmakat" és a nemzetközi terrorista csoportok „imperializmus elleni küzdelmét", Európában azonban a különböző politikai rendszerű országok „békés egymás mellett élésének" elvét vallotta. A keleti tömb többi államával együtt 1975-ben aláírta a helsinki zárónyilatkozatot, amelyben többek között az emberi jogok biztosítására is garanciát vállalt. Az NDK-ban is felélénkült a vita az emberi jogok megsértéséről. Az emberek a szabad költözés jogának érvényesítését sürgetve még több kiutazási kérvényt nyújtottak be – a kormány azonban mindinkább elhatárolódott az NSZK-tól és növelte a lakossággal szembeni nyomást.

A lengyelországi válság az 1980-as években

Lengyelországban a katolikus egyház támogatta a lakosság erős nemzeti összetartását, s éveken keresztül az okos ellenzék, a független Szolidaritás szakszervezet megalakulása után pedig a közvetítő szerepét játszotta. Egyszerre adta az erőt és az ellenerőt, amely a kormányzó Lengyel Egyesült Munkáspártot (LEMP) óvatosságra, majd engedményekre kényszerítette.

A hetvenes évek végének válságát a gyorsan romló gazdasági helyzet váltotta ki. A formálódó tiltakozó mozgalom azonban a helsinki záróokmányból (1975) is táplálkozott és támaszra talált. Ebben olyan jogokról állapodtak meg, amelyeket a szocialista országok is elfogadtak, s amelyeket most a lengyel lakosság is igényelt magának. Létrejöhetett az ellenzék, amelynek magját az értelmiség, illetve a munkások alkották. Utóbbiak központja a gdanski hajóépítő üzem lett. 1980. szeptember közepén a különböző sztrájkbizottságok Lech Walesa vezetésével megalakították a független, önigazgató Szolidaritás szakszervezetet. A kormány és a munkásképviselők megállapodását a parlament (Szejm) már 1980. november 21-én elfogadta. A Szolidaritás 1981 tavaszán megjelent akcióprogramjában nemcsak élesen bírálta a fennálló rendszert, hanem emlékeztetett az egyenlőség, igazságosság és szabadság alapjogaira, mint ajövendő rendszer irányvonalaira.

Korábban nem történhetett meg, hogy ilyet állítson egy független szakszervezet egy olyan államban, amelyben hivatalosan csak egy szakszervezet létezik, s amely deklarája, hogy a munkások és parasztok szocialista államában a munkásérdekeket kielégítően védelmezik és ezzel eleve kizárják a sztrájkok szükségességét. A Szolidaritás létszámának dinamikus növekedése és a szociális ügyeket messze meghaladó politikai szerepe e megállapításokat semmissé tették. Az összeütközés a kormány és a Szolidaritás, a rendszer és a nép között elkerülhetetlennek tűnt, s gyorsan éleződött. Betiltották a Szolidaritást, majd rendkívüli állapotot hirdettek ki. A kormány vezetését Jaruzelski tábornok vette át. Rövid ideig még a második, demokratikus „forradalom" után is hivatalban maradt, amelynek politikai kristályosodási pontját a „kerekasztal" tárgyalásai alkották. Az 1989 nyarán rendezett szabad választásokat követően megalakuló kormányban már nem a kommunisták voltak többségben. ASzolidaritás szakszervezet a korábbi ellenzék politikai gyűjtőhelyeként ismét legális lett, de a reformfolyamat vitái rövidesen megosztották. Az 1990. november-decemberre előrehozott elnökválasztáson a második fordulóban Walesát elnöknek választották.

A nyugati félelmekkel ellentétben a Szovjetunió ezúttal nem avatkozott be az eseményekbe. Bízott Lengyelország belső fegyelmében, s attól is visszariadt, hogy a világ előtt még egyszer intervenciós hatalomnak tűnjön.

A helsinki záróokmánynak az emberi jogok hatékonyabb védelmére vonatkozó alapelveit a különböző ellenzéki szervezetek zászlóként tartották magasba a politikai gyámkodással szemben. Csehszlovákiában a Charta 77 csoport és a Szovjetunióban az Andrej Szaharov körüli disszidensek valamennyien Európa legnagyobb örökségéhez, az emberi méltóság és jogok feltétlen védelméhez kapcsolódtak.

Közép- és Kelet-Európa új szabadsága

Miközben a nyugat-európai változások az Egységes Európai Okmányban kitűzött időpont (1993.január 1.)jegyében zajlottak, a közép- és kelet-európai események spontán, rendezetlen és drámai formában folytatódtak. A lakosság nagyobb része nagyobb szabadságot, több demokráciát és jólétet követelt.

Lengyelországban, Magyarországon, majd felgyorsulva az NDK-ban, Csehszlovákiában vértelen, tárgyalásos folyamatban, karácsony előtt Romániában azonban véresen

(Nicolae Ceau°escu és felesége kivégzésével) rendszerváltási folyamat indult meg. A reformmozgalmat Bulgária óvatos lépésekkel, Albánia pedig kétéves késéssel követte.

A szovjet rendszer ezekben az országokban az alapvető emberi jogok megsértéséhez, politikai elnyomáshoz, gazdasági és szinte elképzelhetetlen mérvű környezeti problémához, s korrupcióhoz vezetett. Kevés teret engedett az emberi önbecsülésnek és a személyes kezdeményezésnek. Közép-és Kelet-Európaazonban elkezdhettejárni a demokráciába és a szabadságba vezető fáradságos útját, s visszatalálhatott Európába, ahova mindig is tartozott, de ahova a hivatalos olvasat szerint nem tartozhatott. Akkor mutatkozott meg tejes valóságában Európa korábbi mesterséges megosztottsága, amikor Kelet- és Nyugat-Európa ismét egymásra talált.

Mindez csak azért volt lehetséges, mert a gorbacsovi szovjet vezetés mozgásszabadságot engedélyezett szövetségeseinek belső rendszerük saját belátásuk szerinti alakításában. Úgy tűnt, mintha a Szovjetunió saját nehézségei miatt meg akarna szabadulni ezen országok egyre nehezebb terhétől. Gondolati és mozgásszabadságot biztosított, amely lehetővé tette számukra, hogy sorsukat maguk alakítsák és megtalájják saját identitásukat. E folyamat kezdeményezője Mihail Gorbacsov volt, aki felismerte, hogy a Szovjetuniónak társadalmi változásokra és a gazdasági reformokra van szüksége, ha továbbra is katonai világhatalomként és tejesítményre képes államként akar fennmaradni. E felismerésnek kényszerűen átfogó belső reformokhoz kellett vezetnie, amely valamennyire stabil nemzetközi környezet nélkül nem volt megvalósítható. E környezethez számított a Moszkva befolyása alatt álló Közép- és Kelet-Európa, valamint Nyugat-Európa és az Egyesült Államok.

A Szovjetunióban végrehajtott reformok hiteltelenek lettek volna, ha Gorbacsov nem bátorítja, illetve nem tűri meg az előtte elterülő Közép- és Kelet-Európában. Ö azonban aligha számolt azzal, hogy a reformfolyamat a szovjet befolyás alatt álló rendszerek tejes összeomlásához, sőt a Szovjetunió felbomlásához vezet. Mindenesetre döntő volt, hogy e történelmi folyamat erőszak alkalmazása nélkül zajlott le. A „közös európai ház" elképzelését „európai Commonwealth"-é bővítette, amelyben valamennyi állam-az Egyesült Államokkal és Kanadával együtt-egyenrangú együttműködését tervezte.

Elképzelése feladta a Szovjetunió közép-és kelet-európai befolyásos pozícióját. Szövetségeseinek önálló államként a „választás szabadságát" engedélyezte, s ezzel lehetőségük nyílta szovjet szövetségi rendszerből való kiválásra. Mindez a „szocialista internacionalizmusról" való lemondást, s az azon nyugvó fegyelmező hatású „Brezsnyev-doktrína" visszavo- násátjelentette. Eztastrasbourgi Európa Tanácsban hozta nyilvánosságra, majd formálisan a szovjet Legfelső Tanáccsal is jóváhagyatta. Következetességét jelezte, hogy 1989 decemberében a Varsói Szerződés öt egykori intervenciós hatalma közös nyilatkozatban jelentette ki, hogy az 1968. augusztusi csehszlovákiai intervenció „beavatkozás" volt, a Szovjetunió pedig „tévesnek" minősítette a katonai bevonulás döntését.

A közép- és kelet-európai államok és elő'ször demokratikusan választott kormányaik számára szokatlan kihívástjelentett a szovjet érdekszférából történő kiválás: belső demokratizálódást, visszatérést a piacgazdasági struktúrákhoz, az élet valamennyi területének megfosztását az ideológiától és a korábban szigorúan ellenőrzött társadalom megszűnését. Keleten új viszonyra törekedtek a Szovjetunióval, Nyugaton pedig a demokráciák felé fordultak.

Ezzel megteremtődtek a Nyugat-Európához és annak az 1940-es évek végén alapított intézményeihez való közeledés és csatlakozás szellemi-politikai feltételei. Elsőként az

Európa Tanács tárta ki kapuit a reformországok gyors felvétele elő'tt: a folyamat Magyarországgal kezdődött 1990-ben és ideiglenesen Horvátország felvételével zárult 1996-ban. Azóta (2001 elején) Örményországot és Azerbajdzsánt is felvették az Európa Tanácsba.

Rövidesen az Európai Unió is hajlandónak mutatkozott új tagok felvételére, amely azonban hosszabb időt és túlságosan igényes feltételeket támasztott. A NATO az egykori Varsói Szerződéshez és a Szovjetunióhoz tartozó államok számára létrehozta az Észak-atlanti Kooperációs Tanácsot. Ezzel a hármas bővítéssel, illetve egyfajta „gyűjtőmedencével" a biztonságpolitikailag támasz nélkül maradt országok számára az európai intézmények tejesen új szövevénye alakult ki.

A kibővülő európai térség belső változásait a politikailag, gazdaságilag és katonailag új fogódzókat kereső Kelet irányába terjeszkedő, eredetileg nyugat-európai intézmények jelezték. Egyúttal megmutatkozott az is, hogy a kelet-európai régió mennyire mesterséges zártságot jelentett. Az önrendelkezés és nemzeti függetlenség üres szavak voltak. Számos nép és ország ezt túlságosan is komolyan vette, mint ajugoszláv tragédia rövidesen megmutatta. Három mesterségesen létrehozott föderáció szűnt meg: a szovjet, ajugoszláv és a csehszlovák. Közép- és Kelet-Európában rövid időn belül több mint egy tucat új-régi állam alakult. 1991-ben a három balti állam – Litvánia, Észtország és Lettország – visszakapta függetlenségét a Szovjetuniótól. Jugoszláviából előbb Szlovénia és Horvátország vált ki, amelyeket – némi vonakodás után – nemzetközileg 1991/92 fordulóján ismertek el. Ugyanekkor – 1991. december 25-én – hullott szét a Szovjetunió. 1992 közepén kirobbant a küzdelem a függetlenségét bejelentő Bosznia-Hercegovina körül, miközben a szintén független Macedónia e dráma szélárnyékában kívülről érintetlen maradhatott.

A belső demokratizálódással és a külkapcsolatok fokozatos újjárendező'désével párhuzamosan haladt Közép-Európa demilitarizálódása. Ennek során a lakosság megszabadult a párt és az állam szorításától, amely az ellenségképen alapuló ideológiai összetartáson, minden nem kommunista és „nyugati" megbélyegzésén alapult.

Az ellenségkép leépítésével megkezdődött a túldimenzionált apparátus leépítése és a lakosság visszatérése a „normális" polgári társadalomba. Vele párhuzamosan haladt a saját haderő csökkentése és az évtizedek óta Lengyelországban, Csehszlovákiában, Magyarországon és – a legnagyobb számban – az NDK-ban állomásozó szovjet haderő visszavonása. A szovjet katonai kontingens kivonása az egykori NDK területéről 1994. augusztus 31-én zárult le, véget vetve a háború utáni és német-orosz kapcsolatok egyje- lentős fejezetének.

Az egykori NDK-ból kivont szovjet haderő ügye különbözőképpen hatott az érintett országokra: az NSZK számára pénzügyi, Lengyelország számára szállítási- és biztonsági, a Szovjetunió számára pedig politikai és szociális gondotjelentett, mivel közel egymillió szovjet állampolgárt – katonát, segéderőt és hozzátartozót – kellett Oroszországban és a többi FÁK-államban elszállásolni. Hasonló problémátjelentett a három balti országból kivont 130 ezer katona sorsa is. Az egykori állomásoztatási országoknak pedig rendkívüli károkkal kellett szembe nézniük az évtizedekig tartó szovjet megszállás lezárulásával.

E vonatkozásban is megmutatkozott az a súlyos örökség, amelyet a szovjet rendszer Közép- és Kelet-Európában, de saját országában is hátrahagyott. Az újonnan megszerzett szabadságnak súlyos ára volt. Ennek enyhítésére a nyugati országok számos konferencián, különböző segélyakciókkal, londoni székhelyű, európai újjáépítési és fejlesztési bank alapításával igyekeztek segíteni. A magán- és hivatalos segítség átfogta az élet összes területét. Kiterjedt a privatizált kisüzemek szanálásától a kulturális és oktatási programokon keresztül az Oroszországnak nyújtott milliárdos leszerelési segítségig.

5.7. Német Demokratikus Köztársaság (1949-1990) – Németh István

Az 1949. október 7-én Németország szovjet megszállási övezetéből alakult NDK 108 000 km^2-nyi területén 17,2 millió lakos élt, közöttük 4,4 millió áttelepített (NSZK-beli szóhasználat szerint hazájából elűzött). Az ország 1954-ig szovjet megszállás alatt állt. A Szovjetunió az NDK-t szuverén államként 1954. március 25-én, a meghiúsult berlini négyhatalmi konferencia után ismerte el. Területén azonban továbbra is nagy létszámú szovjet katonaság állomásozott. Az ország a Szovjetunió befolyási övezetének legnyugatibb európai előőrse lett, és a szovjet vezetés igényt tartott az ország belügyeibe való messzemenő beavatkozásra. Az NDK nélkülözhetetlen kapocs volt a Varsói Szerződés összetartásában; a Szovjetunió a szocialista országok válságai (1956, 1968, 1980-1981) felett aligha tudott volna olyan hatékonyan úrrá lenni, ha nem rendelkezett volna az NDK területével, és politikailag nem támogatja a vele szemben csaknem az utolsó pillanatig lojális NDK-vezetés.

Idővel a keletnémet állam növekvő gazdasági, tudományos és műszaki potenciája is fontos szerepet kapott a szállításokra és korszerűsítésre szoruló szovjet gazdaság egyes területein. Végül az ország a Szovjetunió nyugati politikájának döntő eszköze volt arra, hogy befolyást gyakorojon az NSZK-ra, amely a NATO egységének és az Egyesült Államok európai jelenlétének fenntartásában játszott szerepe révén lett döntő tényező.

Gazdasági-társadalmi feltételek az induláskor

A gazdaság induló feltételei – különösen az iparéi – rendkívül kedvezőtlenek voltak, mivel az ország ásványi kincsekben szegény keleti területein történetileg csak jelentéktelen nehézipar alakult ki. Nyersanyag-kitermelés és alapanyag-termelés – a barnaszén, a káli- és kősó bányászata kivételével – csak kis mértékben folyt. A vesztes háború után a feketeszénben gazdag Szilézia lengyel igazgatás alá került. Szászországban, Türingiában és Berlin vonzáskörzetében magas termelékenységű feldolgozóipar működött, amelynek háborús kárai alacsonyabbak voltak a feltételezettnél. Sokkal súlyosabban károsodott azonban a közlekedési hálózat, illetve a lakásállomány, különösen a háború utolsó hónapjaiban tömeges angolszász légitámadásokat elszenvedett déli nagyvárosokban.

A tulajdonnak a háborút követő újraelosztása kisajátítással és földreformmal történt. Az országrészt a szövetségesek által megszabott kemény gyárleszerelések ésjóvátételi kötelezettségek sújtották. A gazdaságpolitikai döntések különböző helyekről indultak ki, de a legfelső hatalom a németországi szovjet katonai adminisztráció (SMAD) volt. 1945-1946. évi parancsai az állami, a Wehrmacht- és a náci tulajdont, valamint a kulcspozícióban lévő üzemeket – összesen több mint tízezret – három csoportra osztották. Az A listán szereplőkről népszavazással kellett volna dönteni, de rendeleti úton mégis kisajátították őket. A B lista kevésbé fontos üzemeket tartalmazott, amelyeket tulajdonosaik visszakaptak. A C listán 213 nagyüzemet – a szovjet megszállási övezet akkori ipari kapacitásának több mint egynegyedét – tartották nyilván. Ezeket kisajátították és szovjet tulajdonba vették. Visszavásárlásukig és 1949-1953 közötti népi tulajdonú üzemmé (VEB) alakításukig szovjet részvénytársaságként a Szovjetunió számára dolgoztak.

Az ipar újjáépítését jelentősen nehezítették a termelő- és közlekedési berendezéseket érintő leszerelések és a folyó termelésből teljesített jóvátételi áruszállítások a Szovjetunió számára. Az utóbbiak egészen 1953-ig, ajóvátételi szállítások lezárulásáig folytak, s 1944-es árakon összesen 34,7 milliárd márkát tettek ki. További 31,4 milliárd márkára becsültéka hadi- és a békegazdasági üzemek leszereléséből, különböző értékek lefoglalásából és az üzemek visszavásárlásából származó összeget.

Az 1945. szeptemberi földreform értelmében kártalanítás nélkül kisajátították a 100 hektár feletti mezőgazdasági üzemeket, valamint a háborús bűnösök és az aktív nácik üzemeit. Összesen 60 000 kisgazdaság alakult, átlag 7-8 hektárnyi földdel, amelyen több mint 200 000 föld nélküli paraszt és áttelepítettjutott megélhetéshez.

A kereskedelemben és a kisiparban az állami kereskedelmi szervezeteket támogatták a magángazdasággal szemben. A kisiparban pedig a termelőszövetkezetek eszméjét népszerűsítették. Az intézkedések nyomán létrejött a szovjet típusú tulajdonviszonyok magja. 1952 tavaszán az állami vagy termelőszövetkezeti tulajdonban lévő üzemek már a bruttó társadalmi termelés 62 százalékát produkálták.

A „szocialista tábor” részállama (1952-1961)

1952 nyarán a kulcspozícióban lévő Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) az NDKjelentős további átalakítását határozta el: 2. pártkonferenciáján a „szocializmus alapjainak lerakására" vett irányt. Fő belpolitikai céja a magánipar maradványai, a parasztok, az iparosok és a kereskedők önállósága, valamint a „polgári ideológia" ellen irányult.

A mező'gazdaság teljes kollektivizálása 1953-tól 1960-ig ment végbe. A termelőszövetkezetek háromféle típusát hozták létre. A különbség közöttük a termelőeszközök társadalmasításának fokában, a szövetkezeti munkában való részvétel mértékében és a tejesít- mények díjazásának a módjában volt.

A régi középrétegek -a kisiparral és a kiskereskedelemmel foglalkozók – a háború utáni első években ellenálltak az új politikának. Az ellátás biztosítása miatt azonban fontosnak tekintették őket, ezért meglehetősen korán bevonták őket az állami tervekbe, és mindinkább a magas adók és a politizált gazdasági büntetőjog nyomása alá kerültek. A kisiparosok számára az állam megoldásként az ipari termelőszövetkezeteket, a kisvállalkozóknak pedig (1956 után) az állami részesedési formát kínálta. A betéti társaságok formáját felhasználva, az állami részesedésű üzemekben az állam a Német Beruházási Bank, vagy egy köztulajdonú üzem révén képviseltette magát. A tulajdonos vagy szakképzett megbízottja az üzemnek az állam által is megbízott vezetője lett, s

munkájáért fizetést kapott. (1957 végéig 440 magánüzem vette fel az állami részesedésű formát, és 500 folyamodott érte.) E lépések nyomán az önálló tevékenységet folytatók száma folyamatosan csökkent.

A „polgári ideológia" képviselőjének mindenekelőtt a művelt polgárságot tekintették. Egykori erős befolyása már az 1945-1948 közötti nácitalanítással meggyengült. Az akkori intézkedések az állami tisztviselők és alkalmazottak, valamint a gazdasági vezetők közötti egykori náci híveket (kb. 520 000), valamint a tanárokat és a felsőoktatás oktatóit érintették, akiknek kereken 80 százaléka 1945 előtt a náci párt tagja volt. Rövidesen eltűnt a régi művelt elit; egyedül az egyházakban őrizték meg befolyásukat. A korábban meghatározó csoportok privilégiumainak megszüntetésére törekedve, az új értelmiség az alsóbb rétegekből emelkedett állami és gazdasági funkcionáriussá. Értelmiségi habitusuk a régi, proletármentalitás és az új, felemelkedő öntudat keverékeként növekvő befolyást szerzett az NDK politikai kultúrájában.

Gazdaságilag a szocializmuselképzelés a saját nehézipar gyors fejlesztésére – s vele az ország katonai képességének növelésére – irányult. 1952-ben feloszlatták a tartományokat, és 15 központilag irányított megyét (Bezirk) hoztak létre. Az erőfeszítés mindenekelőtt pénzügyi forrásokat igényelt, amelyeket eleinte az önállóan gazdálkodóktól te-

remtettek elő, adóemeléssel vagy az élelmiszerjegyek megvonásával. Később a magasabb munkanormák és az áremelések már a munkásságot is sújtották, ami ellen 1953. június 17-én felkeléssel tiltakoztak.

A szovjet figyelmeztetések ellenére a pártvezetés tízszázalékos ipari normaemelést jelentett be. Június 17-én Berlin központjában tüntetésre került sor a normaemelés ellen, amely erőszakosjelleget öltött. A válságos helyzetben Walter Ulbricht, a NSZEP főtitkára a szovjet csapatokat hívta segítségül. A városban megjelentek a T-34-es páncélosok, amelyek leverték a felkelést. A megmozdulások időközben az NDK széles körzeteire terjedtek ki. Az ország 270 helységében tüntetőkjobb ellátást, demokratikus szabadságjogokat, és a nemzeti egység helyreállítását követelték, mivel ettől remélték életük jobbrafordulását. A felkelést megtorló kirakatperekben az „ügynöktézissel" igyekeztek bizonyítani, hogy a felkelés „külföldi zsoldosok és büntetett elemek műve".

Az NDK vezetése a felkelést követően megpróbált hosszabb távra tervezni és a korabeli értelemben vett szocialista átalakítás kevésbé szigorú formáit hirdette meg falun és az iparban. Növelte a magánfogyasztást, és ideiglenesen elfogadta a hruscsovi desztalinizációt.

A lakosság többsége számára azonban – különösen az NSZK „gazdasági csodája" után – a nyugati életmód egyre vonzóbbá lett. Mivel az életszínvonal csak lassan emelkedett (a vaj, a hús és a cukor jegyrendszerét csak 1958-ban szüntették meg), sokak szemében saját országuk tényleges tejesítményei – például az oktatás és szakképzés lehetőségei, a munkahely biztonsága, az alacsonyabb munkatempó -jelentéktelennek tűntek. A túl sokat követelő, mindenütt jelen levő állam kiábrándította a tömegeket, amire a pártvezetés türelmetlenséggel és a politikai jog érvényesítésével válaszolt. A „polgári gondolkodás" körébe sorolták a vallást is, az erős, hagyományos evangélikus egyházat.

A NSZEP 1958. évi forradalmi lendületűnek mondott V pártkongresszusa Hruscsov nagyra törő elképzeléseijegyében minden téren a szocialista tulajdonviszonyok kitejesítésére tértek át. A NSZEP a parasztság és a kisiparosok kollektivizálását sürgette, határozatot hozott a kulturális forradalom új szakaszáról, és ehhez polgárait „gazdasági fő feladatokkal" kísérelte megnyerni. A célkitűzések 1961-re minden alapvető fogyasztási cikk esetében az NSZK egy főrejutó fogyasztásának a túlszárnyalását irányozták elő, ami rövidesen illúziónak bizonyult.

Az NDK-ban 1958-1959-ben nyugtalanságot váltott ki a Szovjetuniónak a nyugati hatalmakhoz intézett békeszerződés-ajánlata, amely Nyugat-Berlin demilitarizált szabad várossá változtatását követelte. Mindezt tetézte a mezőgazdaság 1959-1960 fordulóján felgyorsított kollektivizálása. Hruscsov megismételte fenyegetését, hogy az NDK-val kötött különszerződéssel „még ebben az évben" minden kivezető utat lezár. Ezért ismét felszökött a Nyugatra menekülők száma. 1949-1961 között közel hárommillió állampolgár távozott az NSZK-ba.

A berlini fal építése 1961. augusztus 13-án kezctődött a rendőrség, a hadsereg és a NSZEP harci csoportok (pártmilícia) felügyeletével. Ezzel a város két része között minden közlekedési kapcsolat megszakadt. Az NDK egyidejűleg szigorú ellenőrzést vezetett be a Nyugat-Berlinnel és az NSZK-val érintkező határokon. Nyugat-Berlint 165 km-es fallal vették körül, amelyből 46 km a városon belül húzódott. A falat később folyamatosan „modernizálták": tulajdonképpen két 3,5-4 méter magas betonfalat építettek, amely mellett megfigyelőtornyok, bunkerek, jelzőkészülékek, kutyák, különböző akadályrendszerek nehezítették a menekülést. Az évekig

érvényes tűzparancs miatt a berlini határokon számos menekülő veszítette életét. A fal családokat választott szét, drasztikusan megszakítva a város vérkeringését.

A modernizálás évtizede

A berlini fal építésének traumája hosszan hatott az NDK társadalmában. Mindent újra kellett gondolni: az NSZK-val való hosszabb egymás mellett éléssel kellett számolni, és hozzászokni az alternatíva nélküli helyzethez. De a szovjet belső vitákon felbátorodva rövidesen a gazdaság és a társadalom irányítási mechanizmusainak reformját indították el. Ennek középpontjában az a felismerés állt, hogy a gazdasági hatékonyságot inkább „gazdasági ösztönzőkkel", mintsem a korábbi politikai-admi- nisztratív eszközökkel kell serkenteni.

A hatvanas években az életszínvonal emelkedése sokak számára megkönnyítette, hogy az adott helyzethez alkalmazkodjon; egyfajta társadalmi szerződés körvonalazódott. Az ipari társadalmakra jellemző tejesítményt jóléti állami ráfordításokkal honorálták, s az állam és polgárai között a normális politikai érintkezés látszata körvonalazódott. Mindez lehetővé tette az állampolgároknak, hogy nyilvánosan úgy tegyenek, mintha tényleg elhinnék, amit nekik tálaltak; az állam és a párt pedig a látszatot valóságként propagálhatta. Walter Ulbricht-aki 1960-ban, Wilhelm Pieckállamelnök halála után egyúttal az Államtanács elnöke is lett-a messzi jövőbe tekintett: az NDK-nak 2000-ig a világszínvonalat nemcsak el kell érnie, hanem annak meghatározó részévé válnia.

Az 1960-as évek végén erőteljes ipari beruházási expanzió során egyre inkább kiütköztek az elképzelés gyengéi: a központi állami kjelölés alapján nem a leggazdaságosabban működő, a piacokon is legjobb eredményeket elérő szektorok kaptak elsőbbséget. A gazdaság túlságosan széles sávját emelték ki szerkezethatározó ágazatként, így a kitűzött fejlesztési célok meghaladták a reális lehetőségeket. A termelési szerkezetet lényegében saját erőforrások alapján kívánták gyors ütemben átalakítani, nem tervezvejelentősebb külső erőforrások bevonását. A gazdasági reformoknak köszönhető életszínvonal-növekedés így veszélybe került. Ulbricht „megelőzni utolérés nélkül"jelszava komolytalanná vált.

A NSZEP eltérő szocializmus-képe és a gazdasági aránytalanságok miatt a Szovjetunió vezetése bírálta Ulbrichtot. A két ország között véleménykülönbségek alakultak ki az enyhülés menetéről és hozamáról is. A kelet-nyugati kapcsolatok az NSZK-beli nagykoalíció (1966), s még inkább a szociálliberális koalíció (1969) után új helyzetet teremtettek az NDK számára. Ulbricht azonban ragaszkodott a NSZEP korábbi maximális programjához. Ezért 1971 májusában, 78 évesen és betegen lemondásra kényszerült.

A Honecker- korszak és válsága (1971-1989)

A régóta utódnak tekintett Erich Honeckerrel annak a generációnak a képvi- selőjejutott hatalomra, amelynek politikai és szociális tapasztalatait már a háború és az azt követő évek, illetve az NDK-korszakés ennek a szocializmusról alkotott felfogása határozta meg. Ö és közvetlen munkatársai inkább gyakorlatiasnak mondható módszerükkel gyorsan búcsút intettek az ulbrichti koncepciónak.

1972-től „reálisan létező" szocializmusról beszéltek, s elismerték a hiányosságait is,jóllehet a többi „keleti" kommunista párt vezetőihez hasonlóan a fejlett szocialista társadalom felépítését hirdették. A holnapot problematikusnak tekintették, ezért a NSZEP politikája 1971 után főként ajelenre irányult.

1971-ben a NSZEP VIII. kongresszusa új feladatként „a gazdaság és a szociálpolitika elválaszthatatlan egységét"határozta el; ezt ajelszót az 1976-os új pártprogramba is felvették. Az elsősorban a munkásságot megcélzó társadalompolitika a szociális szerkezet új értelmezésével függött össze: az NDK társadalmát már olyan „szocialista osztálytársadalomnak" tekintették, amely különböző érdekeket fejez ki, ezért szociálpolitikailag aktívan alakítandó. A kongresszus először foglalta össze a szocialista nemzet kialakulásának ta-

pasztalatait. Eszerint a két német állam ellentétes irányú társadalmi fejlődése során nyilvánvaló lett, hogy megszűnt az egységes német nemzet. A nemzeti kérdés osztálytartalmát véve alapul megállapította, hogy a munkás-paraszt hatalom megteremtésével és a szocialista társadalom felépítésével kifejlődik a nemzet új típusa, a szocialista nemzet. Eközben az NSZK-ban továbbra is fennmarad a polgári nemzet. A „két német állam, két német nemzet" koncepciója nyilvánvalóan sántított, ám a bipolaritás körülményei kö- zötta Nyugat ésa Kelet számos politikusa a megosztottság beláthatatlan időre való meghosszabbodásával számolt; ezt tették az NDK vezetői is.

Az új orientáció összefüggött a többi közép-kelet-európai ország pártjának hasonló törekvésével, amelyek a vissza-visszatérő krízisszituációk (1968: Csehszlovákia, 1970: Lengyelország) megelőzésére szolgáltak. Az

NDK-ban elsőbbséget kapott a munkabérek, a nyugdíjak emelése, és a munkaidő csökkentése. Támogatták a magán- és a társadalmi fogyasztást, s befagyasztották az alapvető cikkek áremelését. Mindez ismét újraelosztást igényelt. 1971-ben az élelmiszerek, az iparcikkekés a közszolgáltatások ártámogatására kereken 8,5 milliárd márkát fordítottak (1988-ban ez már kb. 50 milliárdot emésztett fel). Az ilyen típusú jóléti szocializmus veszélyekkel járt, de a tömeglojalitás biztosítása végett előnyt élvezett. A szociálpolitika fokozottan támogatta a nőket, mert a munkaerőhelyzetre kedvezőtlenül ható születéscsökkenést igyekeztek meggátolni. Hasonlóképpen nagyjelentőségű volt az 1971-ben meghirdetett lakásépítési program, amely 1990-re lényegében a lakáskérdés megoldásával számolt. Mennyiségileg a programjól haladt, de ez gyakorta a minőség rovására ment.

Szükségesnek ítélték a „népi tulajdon” bíwítését is. 1972-ben államosították a magánipar maradványait és az ipari szövetkezeteket. Az egyes cégeket népi tulajdonú üzemekké alakították, tulajdonosaikat pedig részben kártalanították. Ez a megoldás azonban megnövelte az adminisztratív költségeket, és nem használt a lakosság gördülékeny ellátásának. A forradalmi lendület az oktatáspolitikát is érintette. Bevezették az érettségivel záruló 12 osztályos iskolát. Az iskoláztatásban a származás és a társadalmi aktivitás ismét többet nyomott a latban, mint az érdemjegy. Az ötvenes évekhez hasonlóan, a tanulók fele munkás- és parasztcsaládból származott.

Ezt a kiterjedt szociálpolitikát érthetően csak nagy nehézséggel lehetett finanszírozni. A hetvenes évek világgazdasági korszakváltása az NDK-t is megrázta. Az ezt kísérő világválság hatására szélesre nyílt az árolló. 1970-1981 között ipari termékeinek exportbevételei kb. 130 százalékkal, nyersanyagimportja viszont kb. 300 százalékkal nőtt. Ebben a helyzetben a NSZEP vezetése félfordulatot tett: az alapvető cikkek árát változatlanul hagyta, az igényesebb fogyasztási cikkek árát viszont megemelte.

Miközben a két német álam politikai kapcsolatainak normalizálásában több mint húsz évig nem történt lényeges előrelépés, megaakuásuk óta élénk kereskedelmi forgalom zajlott közöttük. A Németországot egyetlen gazdasági egységnek tekintő potsdami egyezményen alapuló megállapodások a szuverén államok gyak^orlatában addig ismeretlen, különleges jelleget öltöttek. Kereskedelmük nem számított szokásos külkereskedelemnek, de belkereskedelemnek sem. Az 1951-re visszanyúló és többször megerősített egyezményeket szigorú bilateralizmusjellemezte. Az ellenértéket nem szabad devizában fizették, hanem sajátos elszámolási egységben (VE), amely egy márkát ért.

Miután az NSZK az NDK-t nem tekintette külföldnek, ügyelt arra, hogy a „belnémet” kereskedelem különleges státusza mentesítő záradékok révén a nemzetközi szervezetekben is fennmaradjon. Az 1957. március 25-én aláírt közös piaci alapokmány – a Római szerződés- is elismerte a „belnémet" kereskedelem különlegesjellegét. Forgalmuk 1987-re 15 milliárd márkára emelkedett, s az NDK külkereskedelmi forgalmának tíz százalékát, az NSZK esetében pedig hozzávetőlegesen két százalékát tette ki. Az NSZK esetében a politikai, az NDK-nál inkább a gazdasági megfontolások domináltak. (A különböző megállapodások az NSZK-ból az NDK-ba áramlójelentős pénzügyi támogatássaljártak. 1987-ben az NDK ebből tranzitdíj, postai díjkiegészítés, úthasználat, vízumdíj, nyugat-berliniek beutazási engedélydíja, távközlési díjakjogcímén összesen 863 millió márkás bevételt könyvelhetett el. Ezzel szemben az NDK vasútja 183 millió márkát fizetett díjkiegyenlítés címén az NSZK vasútjának.)

A két német állam 1972. december 21-én aláírt alapszerzőídésében az NSZK továbbra sem ismerte el külföldként az NDK-t, s kapcsolataik továbbra is „különlegesjellegűek" maradtak. Az NSZK megerősítette igényét, hogy továbbra is a németek állami egységén munkálkodjék. A német kérdés jogilag és politikailag továbbra is nyitott maradt, lehetővé vált azonban számos megállapodás, amely a két ország lakossága számára enyhített a megosztottság keménységén. Az átmeneti stagnálással és visszaesésekkel kísért folyamatban a hetvenes években további szerződések születtek.

A szerződések aláírása után visszaesések és feszültségek is mutatkoztak: az NDK hatóságai felemelték a kötelező beváltási összeget, kiutasítottak akkreditált újságírókat és korlátozták munkalehetőségeiket. Keményedett az NDK büntetőjoga is. Az NDK állampolgárok utazási korlátozásai és az őket körülzáró határlétesítmények miatt a két német állam viszonya, a történelmileg kialakult német és európai helyzethez viszonyítva messze elmaradt a kívánatostól. Az emberek és az intézmények kapcsolatának és cseréjének lehetőségei és módozatai, valamint az államok közötti együttműködés még távol állt ajó- szomszédi viszony követelményeitől.

Úgy tűnt, hogy a nyolcvanas évekre a pártvezetés ismét úrrá lett a helyzeten. A világpiacok megnyugvásával javult az NDK gazdaságának helyzete is. Ehhez hozzájárult az ipar tervezési- és irányítási rendszerének 1976-ban megkezdett újabb átszervezése. Modernizálási kényszerből termelési és ágazati kombinátok alakításával ötvözték az állami rendelkezésijogot és a gazdálkodási önállóságot. Ajogilag önálló gazdasági egység több,

gyakorta különböző, műszakilag és gazdaságilag azonban szorosan összetartozó állami tulajdonú üzemet tömörített. Céja a termelésjobb specializációja, magasabb koncentrációja és hatékonyságánakjavítása volt.

Az enyhülési politika kialakulása után stabilizálódott a két német állam új minőségű kapcsolata is. Alapszerződésük és az ENSZ-be való egyidejű felvételük után megszűnt az NDK külpolitikai elszigeteltsége. Nagyobb bel- és külpolitikai mozgásteret szerzett még a Szovjetunióval szemben is. Az NSZK irányában a hetvenes évek elején vallott éles politikai és kulturális elhatárolódás helyébe az óvatos hídverés politikája lépett. Az 1974-es alkotmányból ugyan minden össznémet vonatkozást töröltek, s az ország vezetése a „szocialista közösség" szilárd alkotórészének vallotta magát, a változások mégis a két német állam normális államközi kapcsolatai irányába mutattak.

Miután 1975-ben a helsinki záródokumentum aláírásával az NDK kötelezettséget vállalt az állampolgárok szabad költözködési jogának elfogadására, némiképpen enyhült a kiutazási kérelmek elbírálása. Enyhén emelkedett azok száma, akiknek az NDK-ál- lampolgárságról való lemondási kérvényét elfogadták. Az értelmiségiek azonban, de az egyházak és a fiatalok is, többet, mást, legalábbis jobb szocializmust sürgettek. A környezetvédelmi érdekeken és az alternatív életformák tolerálásán túl békés szerkezetű társadalmat, s olyan viszonyokat követeltek, ahol az érdekkülönbségek nyíltan kifejthe- tők, a konfliktusok pedig normálisan kihordhatók, nem tagadják le vagy nyomják el

azokat. így az NDK társadalmi szerződése mindinkább veszélybe került. A nyolcvanas évek közepén ezért ébresztett a gorbacsovi szovjet reformpolitika új reményeket az ország lakossága körében, míg a NSZEP vezetése egyre gondterheltebben reagált rá.

A német újraegyesítés (1989-1990)

1985 márciusa után a demokratizálást, az egyén felszabadítását, a nyitást, a gazdaság decentralizálását és a népek önrendelkezési jogát elismerő gorbacsovi irányvonal mély egyetértésre talált a németeknél. Az „új politikai gondolkodás", a „közös európai ház" nemes eszméjével együtt, az NSZK-ban lett a legnépszerűbb Európában. A NSZEP vezetése azonban vegyes érzésekkel fogadta az új szovjet irányvonalat, s ódzkodott a reformoktól. 1987februárjára a szovjet-NDK viszony alaposan megromlott. Miközben a gorbacsovi politika 1988-1989-ben Lengyelországban és Magyarországon meghozta első „gyümölcseit", Berlin a reformellenes Berlin-Prá- ga-Bukarest-tengely élére állt.

A közelgő válságra az NDK-ban számos jel utalt, noha szociálpolitikai és bizonyos gazdasági vívmányaival vezető helyen állt a KGST-országok között. A növekvő belső elégedetlenség és legitimációs hiány ellensúlyozására a vezetés elnyomta az ellenzéket, illetve engedélyezte a rendszer bírálóinak az NSZK-ba távozását, ami folyamatos volt és emelkedő tendenciát mutatott. Mindehhez járultak a növekvő gazdasági gondok, a szolgáltatások folyamatos romlása, a környezet problémái és a csendben végrehajtott áremelések. A nyolcvanas évek második felére valamennyi területen súlyos problémák léptek fel. Az alapellátás ugyan biztosított és olcsó, de túltámogatott volt, s még így sem elégítette ki az állampolgárok Nyugatról felébresztett fogyasztási igényét. A hierarchikusan szervezett politikai hatalom pedig nem engedélyezett szabad társadalmi struktúrákat.

Az izzó politikai válság új méreteket öltött az 1989. május 7-i helyhatósági választásokon. A becslések szerinti 10-20 százalékos ellenszavazati arány ellenére Egon Krenz, a választási bizottság elnöke ismét 98,89 százalékos hivatalos eredményt hirdetett ki. A közhangulatra hatottak a drámai kínai események is. Az NDK vezetése a pekingi Mennyei Béke terén elkövetett kegyetlenségek után nyíltan állást foglalt a kínai kormány mellett, s a tüntető diákokat ellenforradalmároknak bélyegezte. Ezt sokan figyelmeztetésnek tekintették, és tartottak az esetleges „kínai megoldástól". Az NDK több templomában tiltakozó rendezvényekre került sor, miközben szolidaritási mozgalom bontakozott ki a mozgolódó Kínával.

Az 1989. nyári-őszi hónapok legfontosabb eseménye a Magyarországon, Csehszlovákián és Lengyelországon keresztül az NSZK-ba irányuló menekülthullám volt. Az NDK állampolgárai nagy menekülési esélyt láttak a magyar-osztrák határon működő határvédelmi rendszer 1989 májusában megkezdett felszámolásában. Augusztus 19-én a Sopron melletti osztrák-magyar határon rendezett „Páneurópai piknik" során több mint hatszáz NDK állampolgár nyomult át osztrák területre. 1989. szeptember elején már körülbelül ötezer menekült élt a Magyar Vöröskereszt sátortáborában. Mivel az NDK-NSZK és az NDK-magyar megbeszélések a menekültek ügyében eredménytelenek maradtak, a magyar kormány 1989. szeptember 10-én lehetővé tette az NDK-ból menekültek kiutazását. Összességében Magyarországon és Ausztrián keresztül negyvenezren távoztak az NSZK-ba. A következő hónapokban Csehszlovákián keresztül is tömeges kiutazás folyt, s november 10-ig

kereken ötvenezer NDK-állampolgár távozott az NSZK-ba. Az NSZK varsói követségére menekült hatszáz személy szintén az NSZK-ba utazhatott.

1989 októberében az NDK lakosságának lappangó elégedetlensége nyílt tiltakozó akciókba csapott át. Az első napokban a rendőrség még brutálisan fellépett a tüntetők ellen,

de az október 9-i hetvenezer fős lipcsei tüntetés már erőszakmentesen zajlott le. Ez a nap lett az igazi „fordulat", a „döntés napja". A tüntetések Honecker október 18-i lemondása után is folytatódtak. Utódja, Egon Krenz és támogatói rugalmasabb irányvonalukkal még kapcsolódni kívántak a Gorbacsov-féle peresztrojkához és glasznoszty- hoz. A folytatódó tüntetések közepette november 7-én testületileg lemondott a Willi Stoph vezette kormány, november 9-én pedig megnyílt a berlini fal.

Az 1989. november közepén megválasztott új miniszterelnök, a reformpárti Hans Modrow kormánynyilatkozatában politikai és gazdasági reformokat, nyílt beszédet ígért, és hajlandónak mutatkozott egy jobb szocializmusért folyó felelősség vállalására. Az újraegyesítést veszélyes spekulációként visszautasította, de hajlott az NSZK-val minden területen új szakaszt jelentő átfogó együttműködés kiépítésére, mert a két német állam kapcsolata a közös európai ház fontos sarkköve lehet.

December elején Lengyelország és Magyarország után az NDK-ban is megalakult az úgynevezett kerekasztal, amely az állam nyilvános ellenőrzése részének tekintette magát. December 24-én a két német államban gyakorlatilag helyreállt a németek szabad költözési joga. Hatalmas látogatási hullám indult; szilveszterkor félmillióan keltek át a brandenburgi kapun. 1990. január végén Modrow kormányrészvételt kínálta kerekasztal résztvevőinek, s rövidesen megállapodás született a Nemzeti Felelősség kabinetjének létrehozásáról, amely a márciusi választásokig marad hivatalban.

Modrow a Szovjetunió jóváhagyásával a tarsolyában, 1990. február 1-jén nemzetközi sajtókonferenciáján a német egység fokozatos tervét terjesztette elő. Kormánya az egységet konföderációs formában képzelte el, amelyben az NDK egyenrangú partnerként szerepel. Az ország semlegességét tartalmazó terv azonban a belnémet és a nemzetközi erőviszonyok egyenlőtlensége miatt rövid életűnek bizonyult. Kohl kereken elutasította az egyesült Németország semlegességét, s kjelentette, hogy az egyenrangú belnémet közeledés csak az 1990. március 18-i választások után indulhat meg.

1990. februárban az NDK-beli események fontos átmeneti szakaszba érkeztek. A Mod- row-kormány támogatottságának mind nyilvánvalóbb hiányát az ellenzéki köröknek a kormányzatba való bevonásával igyekezett áthidalni. Másrészt felgyorsult a törvénykezés folyamata: bevezették a vélemény-, az információ- és a médiaszabadságot. Előrehozták a Népi Kamara választásait és határoztak a választások nyilvános ellenőrzéséről. Megszüntették a pártok blokkját megtestesítő Nemzeti Frontot. Módosították az alkotmányt, amely a hadkötelezettség mellett alternatív polgári szolgálatot is lehetővé tett. Az állampolgári tömörülések elismerését és támogatását az egyesületi és párttörvény szolgálta. A szakszervezeti törvény engedélyezte a munkásharcokat és a sztrájkjogot, s megtiltotta a kizárásokat. Az új gyülekezési törvény a polgári és politikai jogok esetében a nemzetközi konvenciókra hivatkozott.

Az NSZKpártjai erőteljesen bekapcsolódtak a keleti választási csatározásokba. A legfőbb választási téma Németország egysége, pontosabban ennek az útja és időpontja lett. Az 1990. március 18-i választások nyomán széles bázisú (kereszténydemokraták, a Német Szociális Unió, a Demokratikus Útrakelés, a liberálisok, a nőszövetség, a szabad demokraták és a szociáldemokraták részvételével) koalíciójött létre, amely 1990. október 3-ig alakította az NDK kormánypolitikáját. Április 12-én a kereszténydemokrata Lothar de Maiziére-t az NDK miniszterelnökévé választották, s megkezdődött az operatív Németor- szág-politika időszaka.

Az állami egység irányába mutató első' államszerződést 1990. május 18-án írták alá a pénzügyi, gazdasági és szociális unióról. A formálisan nemzetközi jogi, ténylegesen alkotmányjogi szerződés valójában már felszámolta az NDK korábbi gazdasági rendszerét. A pénzügyi unió egységes pénzügyi területet hozott létre, amelynek közös pénzneme a Deutsche Mark lett. A gazdasági unió alapját a szerződés „a szociális piacgazdaságban, a két szerződő fél közös gazdasági rendszerében" határozta meg. A szociális unióval az NDK kötelezettséget vállalt a szociális biztosítás tagolt rendszerének és a munkanélküli-biztosítás rendszerének a bevezetésére, beleértve az NSZK munkatámogatási rendszerének megfelelő intézkedéseit. A nyugdíj-, beteg- és baleset-biztosítást is az NSZK rendszeréhez igazították. A rendelkezések 1990.július 1-jén léptekéletbe, s egyúttal megszüntették a személyi ellenő'rzést a belnémet határon.

Az 1990. június 17-i alkotmánymódosító rendelet az NDK-t szabad, demokratikus, föderatív és ökológiai irányultságú jogállammá változtatta. Megerősítették az NSZK-val kötött uniós szerződéseket, júliusban pedig

visszaállították a régi tartományokat. Az egyesítés alkotmányos lehetőségei közül az NSZK alaptörvényének a területi hatályról rendelkező 23. cikkét választották, amely kimondta, hogy ezt a cikket „Németország egyéb részeiben azok csatlakozása után kell hatályba léptetni". A csatlakozással az alapszerződés érvényességi területe kiszélesedik, de az alkotmány változatlan marad. így az NDK Németország részeként automatikusan az Európai Közösség tagja lett.

A két német állam második áMamszerződése, az augusztus 31-én aláírt egyesítési szerződés értelmében Brandenburg, Mecklenburg-Elő-Pomeránia, Szászország, Szászország-An- halt és Türingia tartományok az NSZK tartományai lettek. Berlin 23 nyugati és keleti kerülete Berlin tartományt alkotja, így az NSZK tartományainak száma tizenhatra emelkedett. A szerződés megerősítette a külső határok sérthetetlenségét. Alapvetően a szövetségi jog érvényesült, bizonyos részterületeken azonban az NDK jogrendszere továbbra is érvényben maradt. A csatlakozással azEurópai Közösség szerződései az új területeken is érvénybe léptek. A népi tulajdon és vagyon privatizálására a felszámolási törvény értelmében a vagyonügynökség (Treuhand) kapott megbízást. Elhatározták, hogy az új tartományok gazdaságának fejlesztésére és a szerkezetváltás meggyorsítására intézkedési programokat dolgoznak ki. 1990. október 3-án pedig az NDK csatlakozott az NSZK- hoz: „összenőtt, ami összetartozik".

5.8. Jugoszlávia (1945-2000) – Juhász József

Belpolitika és gazdaság az 1950-es évek végéig

A második világháborús náci megszállás keserű tapasztalatai a délszláv népek széles rétegeiben újra megerősítették a jugoszláv integralizmust (a délszláv egység eszméjét), s mivel az antifasiszta nagyhatalmak is támogatták Jugoszlávia felújítását, lehetővé vált az ország újjászervezése. Erre formálisan 1945. március 7-én került sor, amikor az 1944-es Tito-Subasic-egyezmények és a jaltai ajánlások alapján Josip Broz Tito elnökletével Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa (AVNOJ) Nemzeti Bizottságának (a partizán-mozgalom csúcsszervének) és a londoni emigráns kormánynak a tagjaiból megalakult a Demokratikus Föderatív Jugoszlávia ideiglenes kormánya. Az állam tényleges újjászervezése azonban már a háború során megtörtént. S mivel a felszabadító háború egyben forradalom és polgárháború is volt, Jugoszlávia gyakorlatilag a polgárháborús győztesek, a kommunista partizánok már megszervezett proletárdiktatúrájaként került ki a világháborúból. Az új politikai rendszer 1946 elejére ki is épült. A tömeges tisztogatások módszereit is alkalmazva léptek fel a nacionalisták (a megmaradt csetnik, usztasa és az albán szeparatista ballista csoportok),valamint a polgári ellenzék ellen. Ellenőrzés alá vonták az egyházakat. Az ellenzéki pártokat már 1945 végére kiszorították a politikai életből: azok a november 11-i választáson már nem is vettek részt. Itt a kommunisták vezette népfront ért el 88 százalékos győzelmet. November 29-én proklamálták a népköztársaságot, majd 1946. január 31-én kihirdették az első alkotmányt. Eszerint az új Jugoszlávia hat köztársaságból álló szocialista föderációként alakul meg.

Ezzel egy időben a gazdaságot is az államszocialista elvek szerint alakították át. Az 1945. augusztus 23-i törvény alapján áttelepítésekkel egybekötött földreformot hajtottak végre, majd hozzáláttak a kollektivizáláshoz. A gazdaság egyéb szektorait 1944-1946 folyamán államosították (az 1946. december 5-i államosítási törvény csak kodifikálta a már végbement folyamatot), az ország külkereskedelmét átorientálták, 1947. április 26-án pedig az első ötéves terv elfogadásával bevezették a centralizált tervgazdálkodást. A gazdaságpolitika középpontjában az újjáépítés és a nehézipar fejlesztése állt. Jugoszlávia a háborúban 1,1 millió halottat vesztett. Az ipar kétötöde, a lakásállomány egynegyede elpusztult, a közlekedési hálózat szétesett. Az újjáépítés 1948-ig valóban gyors ütemben haladt, ajugoszláv társadalom erőfeszítéseinek (és részben az UNRRA segélyeinek) köszönhetően.

Az 1948-ban kirobbant szovjet-jugoszláv konfliktus azonban megakasztotta az addigi fejlődést és kétségbe vonta az útválasztást. A szovjet vezetés által bevezetett gazdasági blokád és a szükséges honvédelmi kiadások súlyos nehézségeket okoztak: a beruházások egynegyedét leállították, a lakosság áruellátása a háborús szintre esett vissza. A szakítás egész addigi politikájának felülvizsgálatára késztette a Jugoszláv Kommunista Pártot (JKP). A Szovjetunió többé nem lehetett a szocializmus mintaországa Jugoszlávia számára, ezért a JKP ideológusai (Dilas, Kardej, Kidric) megfogalmazták az önigazgató szocializmus modeljét. Ez az állami tulajdon feletti rendelkezés decentralizációjával („társadalmasítással") és a vállalatok, települések, köztársaságok önkormányzatával kívánta megreformálni az etatista típusú szovjet modellt. Ez a koncepció megfelelt a JKP (1952-től Jugoszláv Kommunisták Szövetsége, JKSZ) új legitimációs igényeinek – mert szocialista volt, de nem szovjet – és reprezentálhatta a változást a Nyugat felé is.

Az új politika jegyében törvényt hoztak a vállalati munkás-önigazgatásról (1950. június 26.) és felfüggesztették a kollektivizálást. Nem akarták ugyanis provokálni az esetleges új honvédő háború potenciális tömegbázisát, a

parasztságot, így a falu szocializálásának új útját a társadalmi szektor és a magántermelők kooperációjábanjelölték meg. A sztálini nyomás kivédésére átorientálták az ország külkapcsolatait. Megerősítették a belső szigort is: a pártból 1948-1953-ban 60 ezer (többnyire vélt) „kominformistát" zártak ki, s 16-18 ezret internáltak a hírhedt Goli Otok-i táborba.

Az önigazgatási reform azonban valódi változásokat csak a keleti fenyegetés megszűnése után hozott. A hadijellegű szükséggazdálkodás és a rendszer központi eleme, a párt belső centralizmusa (az állami struktúráktól eltérően a párt elvileg sem a föderalizmuson épült fel) nem tett lehetővé tényleges decentralizációt. 1957-től kezdve viszont oldódott a gazdaságpolitika nehézipar-centrikussága, majd az 1965. július 24-26-i törvényekkel radikális gazdasági reformot vezettek be, növelve a vállalati önállóságot és a piaci szabályozás szerepét. Az 1966. július 1-i brioni pártplénumon pedig győzelmet arattak a reformerők. Ennek következtében felszámolták politikai rendőrséget (UDB) és növelték a köztársaságok autonómiáját.

A politika decentralizálódása és toleránsabbá válása mellett 1953-tólújra megindulta gazdaságfejlődése. Ebben szerepe volt a politikai indíttatású nyugati segélyeknek, később

pedig az EK-val és a KGST-vel kialakított intézményes együttműködésnek. Mindezek révén Jugoszlávia gazdasági átlagmutatói elérték a közepesen fejlett ipari-agrár országok alsó szintjét. Átalakulóban volt a társadalom struktúrája. Differenciálódott a régi kisparaszti jellegűjugoszláv társadalom, amelyet az uralkodó osztályok kisajátítása átmenetileg még tovább nivellált. Felgyorsult a társadalmi mobilizáció, növekedett a városi és a nem mezőgazdasági népesség aránya. Később viszont szétnyíltak ajövedelemarányok, idővel pedig mind zártabbá és a társadalom fölött uralkodó elitté vált az ún. politokrácia, az új politikusok és káderek rétege.

A szabadság és a jólét korszaka az 1960-as években

A politikai változások, a gazdasági fejlődés és az életszínvonal emelkedése nyomán az ötvenes évek végétől Jugoszlávia a szovjet tömbhöz viszonyítva a hetvenes évek elejéig a szabadság és jólét korszakát élhette meg. Az ország határai megnyíltak, lehetővé tették a külföldi munkavállalást, a kulturális élet felvirágzott. Fellendült a turizmus: 1989-ben az NSZK-ból már két és fél, Olaszországból másfél millió turista érkezett. A rendszer általában tiszteletben tartotta a mindennapi élet szabadságát. Elterjedtek a tartós fogyasztási cikkek. Megváltozott az élet minősége és a hagyományos kisparaszti életmódot mindinkább az urbánus-nyugatias életformák váltották fel. A vegyes lakosságú nagyvárosok színes multikulturális mozaik képét mutatták, az irodalom és társadalomtudomány nemzetközi elismerésekben részesült (Ivo Andric írói Nobel-díja, a társadalomtudományokat szabad szellemben művelő Praxis-kör ismertsége). Az ország az egyetemisták számarányát tekintve Európa élmezőnyébe tartozott. A belső különbségek azonban az életszínvonal és az életforma terén sem tűntek el: a délkeleti országrészben, főleg a Szerbiához tartozó, albán többségű Koszovóban magas maradt az analfabetizmus és tovább éltek az archaikus szokások, sőt a vérbosszú is. Mi több: az 1991 utáni háború balkáni vonásai megmutatták, hogy a megindult modernizáció nemcsak regionális egyenetlenségeket mutatott, hanem sok szempontból felületes is volt.

A hatvanas évek nemcsak a régi, centralizált államszocialista rendszer egyszerű fellazulásának periódusa volt, hanem a jövő alternatívái körüli éles csatározások időszaka is. A föderáció és az önigazgatás eszméit ugyan általánosságban elfogadták, de azok különböző politikai elképzelések alapjául szolgáltak. Növelték a vitákat a gazdasági nehézségek is. Bár nőtt a termelékenység és jobb lett a vállalatok piaci alkalmazkodása, megtört a gazdaság fejlődési üteme, nőtt az infláció és a munkanélküliség (ekkoriban jelentek meg tömegesen ajugoszláv vendégmunkások Nyugaton, főleg az NSZK-ban). A heterogén Jugoszláviában az etnikai, a vallási-civilizációs és a gazdasági-fejlettségi határok nagyjából egybeestek. Ezért a viták nemzeti tartalommal teltek meg. Ráadásul a fejlettségbeli eltérések növekedtek. A gyakran egymással is vitázó reformáramlatok legjelentősebbjei az 1967-1971-es „horvát tavasz", a szerb „menedzserszocializmus", a Praxis-kör és az 1968-as diákmozgalom voltak, illetve a szövetségi vezetők közül Kardej és Bakaric. Ők a szövetségi újraelosztás csökkentését és az unitarizmus felszámolását (az 1960-as évekig csupán formálisan föderális rendszerben a szlovén és horvát gazdaság túlsúlya ellenére a szerbek voltak az ország vezető politikai etnikumai), valamint az önigazgatású piacgazdaságot követeltek. Azt is sürgették, hogy a JKSZ ideológiájához és terminológiájához híven valóban demokratizája a politikai szférát, azaz vonujon ki az operatív döntésekből.

A reformok leállítása és Tito személyi hatalmának összetartó ereje

Tito kezdetben támogatta a reformokat, amikor azonban veszélyeztetve érezte a párt hatalmi monopóliumát és a föderációs egyensúlyt (a különféle nacionalizmusok, főleg a horvát és az albán felbukkanása miatt), megváltoztatta álláspontját. Ezért az 1971. decemberi karagyorgyevói pártplénumtól kezdődően a reformot megállították a pártállam mérsékelt decentralizációjának szintjén. A fordulat mögött ott rejlettek az 1968-as

csehszlovákiai invázió miatti fenyegetettségérzés és a gazdasági gondok is. Az 1965-ös reform ugyanisjóformán megszüntette a makrogazdasági irányítást és nagy hirtelenséggel kitette a világpiac kihívásainak az alig közepesen fejlettnek mondható gazdaságot. Az önigazgatás pedig nem tudta átvenni az államtól azokat az irányítási funkciókat, amelyeket a reform neki szánt, mert nem tudta megteremteni a dolgozói kollektíva tulajdonosi érdekeltségét és a makrogazdasági koordinációt. Ezért elkerülhetetlenül megindult a gazdaságirányítás „visszaállamosítása". Nem számolták fel tejesen és nyíltan az önigazgató piacgazdaságot, de az önigazgatási intézmények és döntések aprólékos állami szabályozása miatt a „társult munka integrális rendszere" az etatizmus burkolt formájává vált.

Az 1971 utáni „rendcsinálás" – amely mindenütt, de főleg Horvátországban politikai tisztogatásokkal járt –, megállította a politikai rendszer és a gazdaság modernizációját. Egy szempontból azonban nemjelentett visszalépést: a köztársaságok (és a Szerbiához tartozó, de csaknem köztársasági jogkörrel bíró két tartomány, Koszovó és a Vajdaság) önállóságát és a szövetségi döntéshozatali mechanizmusokban elértjogaikat továbbra is elismerték. Az 1974. február 21-i új alkotmány a nemzeti-államjogi viszonyokat az egyetértésen alapuló föderalizmus alapján rendezte el, s önálló nemzetnek ismerte el a muzulmánokat. A normalizációpolitikája azonban csak átmenetileg és káros hosszú távú következmények árán tudta konszolidálni a gazdaság és a társadalom helyzetét. A hetvenes évek végétől újra növekedtek a gazdasági nehézségek, és azokat egyre kevésbé lehetett pótlólagos külső erőforrások bevonásával elfedni.

Ajugoszláv rendszer bár áttörte a régi balkáni félfeudális kapitalizmus korlátait és voltak bizonyos előnyei a szovjet modellhez képest, végül éppúgy alkalmatlannak bizonyult a társadalom hosszú távú modernizálására, mint az „eredeti" államszocializmus. Nem tudta biztosítani a nemzetek közötti tartós egyetértést. Nem tudott megfelelni az új külgazdasági kihívásoknak sem, így maga is végigjárta az eladósodás útját. A következő évtizedben számtalan reformterv született, de vagy holt betű maradt, vagy a kezdeti eredmények után elhalt. A nyolcvanas évek végére az adósságállomány 22 milliárd dollárra, az évi infláció 2600 százalékra, a munkanélküliek száma pedig (az akkor mintegy 600 ezer nyugati vendégmunkáson kívül) 1,2 millióra nőtt. Újra növekedett az ország gazdasági elmaradottsága. A válság részben a gazdasági-politikai rendszerből fakadt, részben pedig Jugoszláviának mint alig közepesen fejlett országnak a világgazdaságban ésa nemzetközi hitelrendszerben elfoglalt félperiferikus helyéből.

Nagy szerepe volt a kudarcokban annak is, hogy a föderáció egyre csökkenő mértékben tudta integrálni a heterogén köztársasági érdekeket. Az 1974-es alkotmány elvei olyan nagy köztársaságközi konszenzust tételeztek fel, amely csak egy integrált, nagy belső kohéziójú államban lett volna lehetséges. Jugoszlávia a hatvanas évektől már nem tartozott ezek közé. Ezért a szövetségi központ működését csak egy „rendszeren kívüli elem", Tito személyi hatalma biztosíthatta: egymaga töltötte be az államfői, a pártelnöki és a hadsereg-főpa- rancsnoki posztot, mandátumának időbeli korlátozása nélkül. Tito halála (1980. május 4.) után viszont a gyenge és eszköztelen „kollektív vezetés" valójában döntésképtelenséghez és kormányzati káoszhoz vezetett, amelyben semmilyen reformot nem lehetett végigvinni.

A hatalom súlypontja mindinkább a köztársasági szintre került, és a döntéskép; telenség miatt spontánul megindult az ország államszövetséggé (konföderá- : ció) alakulása. A folyamat hamarosan a gazdasági válságnál is súlyosabb problé- : mát állított a politika előterébe: az egyes nemzetek állami összetartozásának ; kérdését. Az etnikai és a köztársasági határok (Szlovénia kivételével) nem fedték egymást. Ezért a konföderálódás az egyes nemzetek állami szétdarabolódásának veszélyét idézte fel. Ez leginkább a szerbeket fenyegette, mert földrajzilag ők voltak a legszét- szórtabbak: csak 60 százalékuk élt a szűkebb Szerbiában. Őket érintette legfájóbban az ország demográfiai átalakulása is: az albán és muzulmán népességrobbanás miatt számszerű arányuk csökkent, elvesztették relatív többségi helyzetüket Boszniában, ésjelen- téktelen kisebbséggé váltak Koszovóban. Ezek a tendenciák szülték azt a szerb neonaciona- lizmust, amely Szerbia állami egységének helyreállítását (azaz a tartományok reinteg- rálását) és Jugoszlávia újracentralizálását tűzte ki célul.

A mozgalom közvetlen kiváltó oka az 1981 óta állandósult koszovói válság volt. Bár az 1981. március-áprilisi albán tüntetéseket elfojtották (a tüntetők Koszovó köztársasággá nyilvánítását követelték), Koszovó elalbánosodását nem tudták megállítani. Ez súlyos traumát jelentett a szerbek számára, amit Slobodan Milosevic, a Szerb Kommunisták Szövetsége 1986-ban megválasztott új elnöke saját legitimációjának megteremtésére használt fel azáltal, hogy a szerbek állami egységének biztosítását hivatalos politikájává emelte.

1987 szeptemberében Milosevic megszerezte a köztársasági tejhatalmat, majd hozzálátott a tartományok reintegrálásához. Ennek kikényszerítését szolgálta az „anti- bürokratikus forradalom", azaz a koszovói szerbekkel való 1988-1989-es szolidaritási tömegtüntetések sorozata. A tartományi különállás felszámolása rendkívüli népszerűséget biztosított Milosevic számára, ugyanakkor végleg a széthullás felé taszította az országot, mert a nem szerb népekben felerősítette a szecessziós politika befolyását. A közép- és kelet-európai

rendszerváltási hullám is felbomlasztó hatássaljárt, hiszen új politikai mintákat adott. Milosevic eközben megkísérelte a jugoszláv főhatalom megszerzését is, amelyben főleg a szlovén ellenállás gátolta meg. A recentralizációs politika ellen tiltakozó szlovének elhagyták a JKSZ utolsó kongresszusát (1990. január 20-22.). Ezzel szétesett a szövetségi pártállam. Az 1990. április-december között rendezett többpárti köztársasági választásokon négy köztársaságban a nemzeti pártok, Szerbiában és Montenegróban viszont a JKSZ-utódpártok nyertek. Ezzel a köztársaságok véglegesen szembekerültek egymással.

1945 után Jugoszlávia a Szovjetunió legszorosabb szövetségesei közé tartozott.

A két ország már 1945. április 11-én barátsági, együttműködési és kölcsönös se: gítségnyújtási szerződést kötött. A JKP egyik szorgalmazója volt a Kommunista i és Munkáspártok Tájékoztató Irodája, a Kominform megalakításának (1947. szeptember 22-27.), s a szervezet székhelye is Belgrád lett. 1946-1947 folyamán Jugoszlávia barátsági szerződéseket kötött a többi népi demokráciával is, amelyek közül főleg Bulgáriával és Albániával épített ki szoros kapcsolatokat. Akkoriban e három ország legmagasabb szintjein is nyíltan beszéltek a Balkán-föderációban való egyesülés perspektivikus szándékáról.

Jugoszláviának a nyugati hatalmakkal és a többi szomszédjával való viszonya ellenben feszült volt, részben Belgrád forradalmi radikalizmusa, részben területi igényei miatt (Jugoszlávia a szlovén, horvát és macedón etnikai határokig szerette volna kiter-

jeszteni saját államhatárait). Ezért Belgrád támogatta az ELASZ-tagörög polgárháborúban, s 1945. április-május során csapatai bevonultak az első világháború után Olaszországhoz és Ausztriához került, délszlávok lakta területekre. Az 1947. februári békeszerződések végül csak az Olaszországgal szembeni területi igényeket akceptálták, s azokat sem tejesen: Jugoszlávia megkapott 7000 km^2 területet (Isztria, Fiume, Zára, Carniola), viszont Trieszt hovatartozásának problémáját átmenetileg a Trieszti Szabad Terület létrehozásával hidalták át. A békeszerződésekben Jugoszlávia számára összesen 220 millió dollár háborúsjóvátételt ítéltek meg.

A Szovjetunióval folytatott külpolitikai együttműködés (amelynekjegyében Belgrád is elutasította a Marshall-tervet) nem volt ugyan súrlódásmentes, különösen a szovjet szakértők státuszát és a vegyes vállalatokat illetően, de 1947-ig lényegében töretlen maradt. Amikor azonban a hidegháborús tendenciák erősödésével a „béketábort" tejesen homogenizálni és centralizálni akaró szovjet vezetés Jugoszláviát is függő helyzetbe akartajuttatni, Belgrád ellenállt. Emellett a népi demokráciák közötti regionális vezető szerepre aspirálva, néhány konkrét kérdésben is Moszkvától eltérő álláspontra helyezkedett. A görög polgárháború megítélése mellett főleg a Balkán-föderációt illetően tért el a két ország álláspontja, s nézeteiket 1948. február 10-én Moszkvában Sztálin, Dimitrov, Kardej és Dilas tanácskozásán sem sikerült egyeztetniük. Sztálin, miközben elutasította Tito és Dimitrov vízióit a népi demokráciák szoros együttműködéséről és perspektivikus integrálódásáról, jugoszláv-bolgár föderáció gyors létrehozását javasolta. A javaslatot Belgrád elhárította, attól tartva, hogy az adott pillanatban realizált duális föderáció révén Bulgáriával „trójai faló" kerülne Jugoszláviába. Válaszul Moszkva márciusban visszahívta szakértőit. A kialakuló vitát Moszkva a Kominformelé vitte, hogy elszigeteléssel törje meg a Tito-vezetést. A Kominform 1948. június 20-22-i bukaresti ülésén a szovjet álláspontot visszhangzó határozatot hozott Jugoszláviáról, egyben a „nacionalista és opportunista útra tért" pártvezetőség leváltására hívta fel a JKP „egészséges elemeit".

A viszályban ajugoszláv vezetés csaknem tejesen egységesnek bizonyult. Csak két KB-tag, Hebrang és Zujovic mutatott hajlandóságot a Kominform-bírálatok figyelembevételére, akiket rögvest letartóztattak, nehogy külföldön ellenkormányt alakíthassanak. Tito számíthatott a közvélemény támogatására is. A JKP már a bukaresti Kom- inform-ülésen semjelent meg, vállalva akár a tejes szakítás kockázatát is az ország függetlensége érdekében. Ez a szakítás 1949-ben be is következett. A Kominform 1949. novemberi magyarországi ülésén („A JKP gyilkosok és kémek kezében" című határozatával) támadást intézett Jugoszlávia ellen. A szovjet tömb országai felbontották a Jugoszláviával kötött szerződéseiket, gazdasági blokád alá vették az országot, fegyveres határincidenseket provokáltak (1948-1954 között 142 esetben). A „titóizmus" elleni kampány pedig beépült a Kominform-pártok és országaik ideológiájába és hamis vádakon alapuló politikai pereibe. A Tito-vezetést azonban nem tudták megtörni, mert számíthatott a belső közvélemény és a Nyugat támogatására. Tito ellenállását az tette lehetővé, hogy a JKP belső támogatottsága az antifasiszta népi háború nyomán nagyobb volt, mint általában a népi demokráciák pártjaié. A nyugati nagyhatalmak pedig hamar felismerték, hogy Jugoszláviával tejessé tehető a Moszkvát a Mediterráneumtól elzáró, Olaszországtól Törökországig húzódó övezet (nem véletlenül igényelt 50 százalékos befolyást Jugoszláviában Churchill már 1944 októberében). Sztálin, aki Jugoszláviát eredetileg nem kiközösíteni, hanem a monolit tömbbe beolvasztani akarta, kezdetben túlbecsülte befolyását és elégnek vélte a politikai nyomást. Később viszont óvakodott a katonai erőszak alkalmazásától, mert a mind feszültebb hidegháborús légkörben (berlini blokád, koreai háború) annak beláthatatlan nemzetközi következményei lehettek volna. Ilyenformán Jugoszlávia megőrizhette

függetlenségét. Elemi kényszerűségként jelentkezett azonban elszigeteltségének feloldása, s ennek érdekében az 1945 után mélypontra került nyugati kapcsolatainak megjavítása.

Néhány kisebb segély után 1951. augusztus 27-én az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország gazdasági segélyegyezményt kötött Jugoszláviával. E három állam 19491955 között 1,2 milliárd dollár értékben folyósított katonai és gazdasági segélyt Belg- rádnak. Belgrád elismerte az NSZK-t, rendezte viszonyát Görögországgal és Törökországgal, amelyekkel 1954. augusztus 9-én Balkán-paktum néven rövid életű szövetséget is kötött. Az Olaszországhoz fűződő kapcsolatok rendezése érdekében meg kellett oldani Trieszt kérdését. Ez ügyben az 1954. október 5-i londoni memorandumban jutottak kompromisszumra. Eszerint a Trieszti Szabad Terület B-zónáját és az A-zóna egy részét Jugoszláviához, az A-zóna nagy részét (lényegében a várost) Olaszországhoz csatolták.

Jugoszlávia azonban szocialista államként a nyugati politikai-katonai tömbbe sem kívánt beilleszkedni. Ezért fölvette a kapcsolatokat az újonnan felszabadult tömbökön kívüli afrikai és ázsiai államokkal. 1956. július 19-i brioni konferenciájukon Tito, Nehru és Nasszer hitet tettek a tömbön kívüliség és a bandungi elvek mellett. Sztálin halála után megnyílt a lehetőség a szocialista tömbbel való kapcsolatok rendezésére is. Hruscsov 1955. május-júniusi belgrádi tárgyalásai során a szovjet-jugoszláv államközi, Tito 1956. júniusi szovjetunióbeli látogatása során pedig a pártközi kapcsolatokat rendezték, a szuverenitás tiszteletben tartása, a békés egymás mellett élés és együttműködés, valamint a szocialista építés formái különbözőségének az elismerése alapján.

Az 1955-1957-es időszakban Jugoszlávia fokozott reményeket táplált a szocialista tömb átalakulása iránt. Kibontakozóban volt egy „Hruscsov-Tito-tengely", amelynekje- gyében a magyarországi reformkísérletekkel szimpatizáló Belgrád végül támogatta az 1955. november 4-i magyarországi szovjet invázióit is. Ám hamarosan kiderült, hogy a desztalinizációról vallott szovjet és jugoszláv nézetek nem azonosak. Az ún. második szovjet-jugoszláv vita során (1957-1961) Moszkva és szövetségesei éles ideológiai kampányt folytattak a „jugoszláv revizionizmus" ellen. Ismét megszakadtak a pártközi, s meglazultak az államközi és gazdasági kapcsolatok. Ajugoszlávok számára végképp világossá vált, hogy nincs visszaút a szocialista tömbbe. Ezért újra nagyobb figyelmet fordítottak a tömbökön kívüliekre, s igyekeztek e heterogén országcsoportnak határozottabb nemzetközi profilt adni. Ennek jegyében tartották meg Belgrádban 1961. szeptember 1-6-án az immár el nem kötelezettnek nevezett mozgalom első csúcsértekezletét.

Ettől kezdve a titói Jugoszlávia egész fennállása alatt az el nem kötelezettek egyik reprezentáns állama maradt. Ezen belül mindig a mozgalom centrumában helyezkedett el, azaz aktív antikolonialista és enyhülési politikát folytatott, de elhatárolódott a mozgalom és a szovjet tömb „természetes szövetségét" hirdető tagállamoktól. Jugoszlávia különleges nemzetközi státusza az európai erőegyensúlynak is szerves részévé vált. Mindez Jugoszláviának méretéhez, gazdasági erejéhez képest kiemelkedő nemzetközi szerepkört biztosított. A hatvanas évek közepétől Belgrád újra rendezte kapcsolatait a szocialista országokkal (kivétel Albánia, amely a nyolcvanas évek végéig folytatta Tito-el- lenes kampányait). 1968-ban szoros kapcsolatokra törekedtek a Dubcek-vezette Csehszlovákiával és külpolitikailag Romániával is. Jugoszlávia aktívan bekapcsolódott az 1975. július-augusztusi helsinki értekezleten megállapodásig jutó európai biztonsági és együttműködési folyamatba is, amelynek során 1977. október és 1978. január között Belgrád adott otthont az első Helsinki-utókonferenciának.

Jugoszlávia felbomlását az 1980-1990-es évek körülményei formálták, a felbomlás alapvető okai azonban régebbi eredetűekés mélyebb folyamatokra vezethetők vissza. A délszláv régió népességének megkésett nemzetté válása csak ; a második világháború után fejeződött be. Egyidejűleg, a 20. század végére felbomlott a délszlávok azon politikai érdekközössége is, amelynek 1917-1918-ban és 1944-1945-ben fontos szerepe volt ajugoszláv állam megalapozásában.

Háborús felbomlás

A változások egyik oka az volt, hogy a közös államiság során szerzett negatív tapasztalatok, főleg a centralizmus-föderalizmus dilemmája körüli periodikus csatározások megsemmisítették ajugoszláv egységeszmét. A másik ok az volt, hogy a Helsinki-folyamat során, majd a szovjet tömb felbomlásával az európai politikai színtéren megszűnt a bipoláris nagyhatalmi politizálás. Ezért a szlovének és a horvátok már nem érezték szükségességét Jugoszlávia védelmező-nemzetfenntartó keretének. Sőt a nemzeti jövedelem őket sújtó újraelosztása miatt a fejletlenebb, tőlük civilizációjában is eltérő déli-délkeleti régióval fenntartott közös állam számukra az európai csatlakozás és felzárkózás akadályaként jelent meg. A külgazdasági kihívások és az adósságválság is az önálló utak keresésére ösztönözte őket, mert a decentralizációt, piaci reformot, a nemzeti termék minél nagyobb arányú otthontartását nem biztosíthatták az etatista-recentralizációs válságkezelés felé hajló délkeleti régióval közös államban. A szerbek előbb Jugoszlávia recentralizációjáért indították meg harcukat (erősítve és véglegessé téve ezzel a többiek szakító hajlamait), majd az ország összetarthatatlanságát

felismerve maguk is a nemzetállami szétválás platformjára helyezkedtek. Ám ragaszkodtak a belső határok revíziójához, a horvátországi és boszniai szerblakta területek megtartásához. Az pedig, hogy 1991-ben már egyetlen nagyhatalomnak sem volt valóban fontos stratégiai céja Jugoszlávia összetartása (a kezdeti egységes nagyhatalmi kórus az állami egység támogatásáról annak szólt, hogy kiszámítható átmenetet akartak, nem példát teremtő háborúkat), nemzetközileg megkönnyítette a nemzetállami elkülönülést.

A délszláv nemzetek kiegyezése mindazonáltal nem volt kizárt. Mindegyik nemzetnek voltak legalább valamilyen, ajugoszláv közösség (ha nem is az állam) fenntartásához fűződő érdekei részben gazdasági okokból, részben az etnikai keveredés miatt. Az új külső kihívásokra, valamint a „spontán konföderálódás" és a milosevici politika által keltett káosz leküzdésére a szlovének és a horvátok – majd némi bizonytalankodás után és kompromisszumosabb formában a bosnyákokés a macedónok is – Jugoszlávia konfö- deratív átszervezését javasolták. A szerb-montenegrói tömb viszont az ország refödera- lizációjátjavasolta, illetve a konföderációt csak a belső határok etnikai elvű revíziója esetén látta elfogadhatónak. Arra hivatkoztak, hogy a délszláv nemzetek közül csak a szlovének esetében esnek egybe a köztársasági és az etnikai határok. Ezért a szétválás nem alapulhat kizárólag a köztársasági önrendelkezés elvén, különösen nem a földrajzilag legszétszóródottabb szerbség szempontjából, mert akkor a szerb nemzet államilag fel- darabolódna.

A reföderalizáció-konföderáció-határrevíziókörüli 1990-1991-es köztársaságközi tárgyalások nem jártak eredménnyel. Ez vezetett a háborúhoz. A kiegyezés azonban nem azért maradt el, mert a különböző – és a nemzeti önrendelkezés elvével többé-kevésbé egyaránt legitimálható – érdekek demokratikus egyeztetése eleve lehetetlen lett volna. Azért maradt el, mert a magát erőfölényben érző szerb vezetés részéről hiányzott hozzá a politikai akarat: maguk mellett tudva (az amúgy is szerb dominanciájú) hadsereget és számítva a kezdetben Jugoszlávia egységét hangoztató nagyhatalmak hallgatólagos támogatására, szándékosan zátonyra futtatták a kompromisszumos javaslatokat.

A tárgyalások kudarca után Szlovénia és Horvátország 1991. június 25-én, Bosznia-Hercegovina október 15-én, Macedónia november 20-án proklamálták függetlenségüket, Szerbia és Montenegró pedig 1992. április 27-én megalakította a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot. A konfliktus ajúniusi függetlenségi proklamációk másnapján nyílt háborúvá fajult: június 27-én a hadsereg támadást indított a szlovéniai határállomások ellenőrzésének átvételére. Ezzel megkezdődtek a negyedmillió halálos áldozattal (akiknek fele bosnyák, illetve háromnegyede civil volt), négymillió menekülttel, valamint különböző becslések szerint 60-120 milliárd dollár anyagi kárral járó délszláv háborúk. De nem kevésbé súlyos az a veszteség sem, amely a modernizációs világfolyamatoktól való elkanyarodással érte a térség népeit. Jugoszlávia ugyanis jó esélyekkel rendelkezett ahhoz, hogy a térség országaiból az elsők között kapcsolódjon be az euroatlanti integrációba. Az utódállamok viszont – Szlovénia kivételével – a sor végére kerültek.

Szlovénia viszonylag gyorsan és kis veszteségek árán túljuthatott a háborún, mert nem szerepelt a nagyszerb expanzió célterületei között, a hagyományosjugoszlávizmus megmaradt hívei (a tábornoki kar titóista része és Markovic kormányfő liberális reformerei) pedig már nem képviseltek komoly erőt. A háborúnak 10 nap után az Európai Közösség közvetítésével megkötött brioni egyezmény vetett véget, amelynek legfontosabb pontjai szerint Jugoszlávia válságára politikai megoldást kell találni. Ezért tűzszünetet kötöttek, három hónapos moratórium alá vették a függetlenségi határozatokat és az EK közvetítésével Hágában Jugoszlávia-konferenciát hívtak össze. A moratórium ideje alatt azonban ezen a konferencián nem született megegyezés, így Szlovénia október 8-án újra életbe léptette függetlenségi nyilatkozatát.

A brioni egyezmény Horvátországra is vonatkozott. Ott mégsem érvényesült a tűzszünet, sőt az addigi helyi konfliktusok július során nyílt háborúvá fajultak. Belgrád ragaszkodott az ottani szerbek önrendelkezési jogához („Jugoszláviában maradásához"). A horvát nemzeti gárdával szemben technikai fölényben lévő szövetségi (de addigra már politikailag és csaknem tejes tisztikarában is szerbbé vált) hadsereg, a helyi szerb felkelőkés a Szerbiából beáramló szabadcsapatok 1992.január 2-ig – amikor a 15. tűz- szüneti egyezmény véget vetett a folyamatos harcoknak – el is foglalták az igényelt területek zömét, Horvátország kb. egyharmadát.

Ezeket a területeket 1991. december 19-én „független" állammá nyilvánították Kra- jinai Szerb Köztársaság néven, amely a későbbiekben többször kinyilvánította az össz- szerb államhoz való csatlakozási szándékát. Az 1992. januári megállapodások (Vance- terv) alapján a megszállt területeket válságzónákként ENSZ-erők (Unprofor) felügyelete alá helyezték. A végleges rendezésről folyó tárgyalásokon nem sikerült megállapodásra jutni. A horvátok ragaszkodtak Horvátország területi integritásához, autonómiát kínálva a háború előtt is szerb többségű knini és glinai körzetnek. A szerbek viszont elutasították a reintegráció minden formáját. így az időközben megerősödött horvát állam erővel állította vissza fennhatóságát: 1993 januárjában Maslenicát, 1995 májusában Nyugat-Szlavóniát, 1995 augusztusában pedig a knini krajinát foglalták vissza (e területekről gyakorlatilag a tejes szerb lakosság elmenekült). A Duna-menti még megszállt területekről kötött zágráb-erdődi

megállapodás úgy rendelkezett, hogy ezek maximum kétéves átmeneti periódus után kerüjenek vissza Horvátországhoz.

1992 márciusában a háború elérte Boszniát is. A szerbek ezúttal is ragaszkodtak elszakadásijogukhoz: 1992.január 10-én a pszichiáter R. Karad ic elnökletével kikiáltottáka Boszniai Szerb Köztársaságot (később törölték a „Boszniai"jelzőt, ezzel is kifejezvén az össz-szerb államhoz való csatlakozási szándékukat). A függetlenségi népszavazás és

Bosznia nemzetközi elismerése ellen tiltakozva pedig április elejétől nyílt háborút robbantottak ki, amelynek során az év őszére elfoglalták Bosznia kb. 70 százalékát. Bonyolította a helyzetet, hogy hamar felbomlott a horvátok és a bosnyákok összefogása. 1992. július 5-én kikiáltották a Bosznia kb. 20 százalékára kiterjedő Hercegboszniai Horvát Közösséget (később köztársaságot), amely csak formálisan tekintette magát Bosznia részének, s Zágráb inspirálására nyitva tartotta Bosznia szerb-horvát felosztásának lehetőségét. Mivel a muzulmánok sokáig ragaszkodtak Bosznia unitáris egységéhez – amit a kisebbségben lévő horvátok a szerbekhez hasonlóan okkal kifogásoltak-, horvát-mu- zulmán összecsapások kezdődtek, amelyek (1994 tavaszáig nyíltan folyó) külön háborúba torkolltak. 1993 augusztusában pedig muzulmán belharcok robbantak ki Izet- begovic elnök és Abdic hívei között így a (muzulmán bázisú, de egyes boszniai horvát és szerb csoportok által is támogatott) szarajevói kormány ellenőrzése alatt alig 10 százaléknyi területrész maradt.

Bosznia felosztása katonailag így már 1992-ben megtörtént. 1995 nyaráig lényegében állóháború zajlott. Boszniában mutatkozott meg a legnyíltabban a háború különös kegyetlensége is, ami nemcsak az indulatok spontán kitöréséből fakadt, hanem a háború tudatos brutálissá tételéből. Az etnikailag vegyes területek problémáját etnikai tisztogatással igyekeztek megoldani. Ezzel mindegyik fél élt (de főleg a szerbek, már a háború kirobbanása előtti terveik alapján), különben nem lehetett volna kikényszeríteni milliós tömegek kicserélődését.

A háború befejezésére több béketerv is született. Az első, 1992-es tervek Boszniát kantonális föderációvájavasolták átalakítani. Közülük a Coutilhiero-tervet mindhárom tárgyalófél, a Vance-Owen-tervet pedig a szerbek utasították el. A három nemzetállam konföderációját előirányzó Owen-Stoltenberg-tervet (1993) viszont a muzulmánok vetették el, mert abban csak a végső felosztás előkészítését látták. 1994júniusában az ún. nemzetközi összekötő csoport (az Egyesült Államok, Oroszország, az NSZK, Anglia és Franciaország képviselői) új javaslatot tettek. Eszerint Bosznia laza aszimmetrikus föderációvá alakulna át, területileg 51-49 százalékos arányban megosztva a kantonális szerveződésű bosnyák-horvát föderáció (amelyet az 1994. március 18-i bosnyák-horvát kiegyezés irányzott elő) és a szerb tagállam között. Ezt a tervet a bosnyák muzulmánok, a horvátok és Belgrád is elfogadta, csak a boszniai szerbek utasították el, ezért Belgrád 1994.augusztus 4-től embargó alá helyezte őket.

Idővel azonban a katonai erőviszonyok átalakultak, s ez a boszniai szerbeket is engedményekre kényszerítette. Az erőviszonyok átalakulása mögött az Egyesült Államok megváltozott délszlávpolitikájaállt. Már nem volt érdekelt egy oroszbarát nagyszerb és egy iszlamista bosnyák állam létrejöttében, s demonstrálhatta a békeközvetítésekbe belebukott EU-val és ENSZ-szel szembeni fölényét. Ezértasokáig passzív Washington támogatni kezdte a horvátok és a bosnyákok megerősítését (katonai tanácsadókkal, kiegyezésük kikényszerítésével, szemet hunyva illegális fegyverimportjuk fölött). Az Egyesült Államok kieszközölte a NATO-légierő bevetését is a szerb technikai fölény letörésére, s fokozta politikai nyomását Belgrádra a nyugati szerbek elszigetelése céjából. Ezért (és mert Milosevic és Karad ic boszniai szerb elnök hatalmi vetélkedésbe keveredtek egymással) a gazdasági embargótól már egyébként is megviselt Szerbia nem nyújtott nyílt támogatást az önállóan csekély erejű nyugati szerb miniállamoknak 1995. augusztus-szeptember során sem, amikor a horvát-bosnyák erők visszafoglalták Krajinát és Bosznia egynegyedét. Emellett az augusztus 30. utáni két hétben a NATO-légierő többször bombázta a szerb állásokat. A katonai fordulat után a harcok elcsendesedtek, s adaytoni tárgyalásokon kidolgozták a békeszerződést (1995. november 21.). Ebben az összekötőcsoport javaslatát öntötték formába, továbbá nemzetközi békefenntartó haderő kiküldését határozták el és megerősítették, hogy a hágai ENSZ-törvényszékejárást indít a háborús bűnösök ellen.

Az utódállamok (Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercego- vina, Macedónia, Montenegró)

Jugoszlávia öt utódállama közül az 1990-es években csupán Szlovéniátjellemez- ték kiegyensúlyozott viszonyok. Az ország hamar tújutott ajugoszláv piac elvesztéséből és a rendszerváltó intézkedésekből fakadt recesszión, és bizonyos engedmények árán sikerült leszerelnie az olasz kárpótlás- és kisebbségügyi követeléseket is. Így 2002-ben lezárhatta az EU-csatlakozási tárgyalásokat és bekerült a NATO-bővítés második körébe.

Horvátországot 1995-ig lekötötte a háború, azután pedig a Tudjman-kormány- zat autokrata és nacionalista vonásai gátolták az ország fejlődését. Noha gazdasági mutatói sokat javultak, a rendszer demokráciahiányai és felemás boszniai politikája miatt zárva maradtak előtte az euroatlanti integráció kapui. Tudjman elnök halála (1999. december 10.) után az ellenzék választási győzelme után megkezdhette az ország megreformálását és nemzetközi rehabilitálását.

Bosznia-Hercegovinában a daytoni egyezmény katonai részét lényegében már 1996- ban tejesítették. Az egyezmény politikai tartalmának megvalósítása azonban lassan haladt. Az 1996-os és 1998-as választásokon a régi nacionalista pártok szerepeltek a legjobban (bár előnyük valamelyest csökkent), s kevés jele volt a köztársaság reintegráció- jának. Ezért az eredetileg néhány évre tervezett békemissziót meghosszabbították, s Boszniát gyakorlatilag meghatározatlan idejű nemzetközi protektorátus alá helyezték.

Macedóniában a függetlenség megszerzése után a görög és az albán kérdés uralta a politikai életet. Görögország saját hasonnevű tartománya miatt nem ismerte el Macedónia függetlenségét. Az albán kisebbség pedig az ország föderalizálását (illetve egyes csoportjaik feldarabolását) szerette volna elérni, aminek fegyveres felkeléssel (2001. február) is hangot adott.

A legsúlyosabb helyzetbe azonban a szerb-montenegrói harmadik Jugoszlávia került. Az ország nem volt ugyan közvetlen hadviselő fél, de mégis részese volt az 1992-1995-ös boszniai és horvátországi háborúknak, s viselte annak gazdasági terheit. Az ENSZ 1992. májusi gazdasági embargója a boszniai agresszornak tekintett kisjugoszláv állam ellen súlyos következményekkel (hiánycikkek, infláció) járt. Az országban olyan nacionalista és autokrata elnöki rendszer alakult ki, amely biztosította Milosevic személyi hatalmát, ugyanakkor kiváltotta még Montenegró tiltakozását is: 1997-től az addig Belgrádot hűen kiszolgáló kis köztársaság függetlenedni kezdett.

A koszovói konfliktus kiéleződése újabb kihívástjelentett Belgrád számára. 1989-ben a tartomány autonómiájának felszámolására az albánok tüntetésekkel, majd passzív ellenállással reagáltak. 1998 elején viszont a Koszovói Felszabadító Hadsereg (UQK) megkezdte a tartomány elszakítását és az összes balkáni, albánok lakta terület egyesítését célzó fegyveres akcióit. Ezzel kirobbant a koszovói háború, amelybe 1999. március 24-én – ENSZ-felhatalmazás nélkül – beavatkozott a NATO: repülőgépei 77 napon át bombázták Jugoszláviát. A háború alatt a szerb erők mintegy 800 ezer albánt űztek ki a tartományból, de végül Belgrád meghátrált és elfogadta az ENSZ BT 1244. számú határozatát. Eszerint Koszovó Jugoszlávia része marad, de meghatározatlan időre nemzetközi igazgatás alá kerül. A háborús vereségek sorozata, a gazdasági hanyatlás és a nemzetközi elszigeteltség felőrölték a rendszer tartalékait.

Ezért a 2000. szeptemberi elnökválasztáson az ellenzéki pártszövetség (DOS) jelöltje, Kostunica megszerezhette a voksok többségét. Milosevic először nem akarta elismerni vereségét, de az országos tiltakozó mozgalom nyomására október 7-én lemondott (2001-ben letartóztatták és kiadták a hágai törvényszéknek). Az új rendszer megkezdte az ország demokratikus átalakítását, gazdasági szanálását és nemzetközi kapcsolatainak az újjáélesztését. Mindezt azonban tartósan minden bizonnyal csak a szerb államkeretben kísérelheti meg. Ugyanis az államjogi viták lezárására Szerbia és Montenegró az EU közvetítésével abban állapodott meg, hogy a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot felszá- moják (2003. február 4.), s egy hároméves átmeneti időszak alatt végleg eldöntik, fenntartják-e államszövetségüket.

8. fejezet - VIII. Európa fordulata és újjászervezése (1992-2000) – Németh István

A kettős fordulat

Európát az 1980-as évek második felétől forradalmi változás hatotta át. Nyu- gat-Európában a változást azEurópai Közösség egységes belső piac létrehozására irányuló döntése jelentette. Közép- és Kelet-Európában más természetű, a Szovjetunióban végbemenő változások nyomán valamennyi államot érintő rendszerváltozás következett be. Ideiglenesen Jugoszlávia és Albánia kivételt jelentett. A történelem azonban gyorsan utolérte önmagát: 1991-ben Albánia kommunista rendszere kártyavárként omlott össze, gazdasági gondokat és rendkívüli politikai űrt hagyott maga után. Jugoszláviában a nemzeti tudat Szlovéniától Macedóniáig terjedt, s a mindinkább mesterségesnek tűnő föderatív állam felbomlásához vezetett. Az egyes köztársaságok területi örökségéért és önrendelkezési jogáért rövidesen véres harcok törtek ki.

A látszólag reménytelenül megosztott Európa megszabadult a hidegháború bilincseitől. A majdnem fél évszázadig megosztott kontinens egyesítése többé már nem volt utópia, mivel új erőket mozgósított, amelyeket a közös cél egyesített. De rövidesen kiderült, hogy az összenövés folyamata nehezebb és hosszadalmasabb, mint feltételezték.

Újból beigazolódott, hogy az Európai Közösség nélkül, valamint a közép- és keleteurópai államok rendszerének alapvető reformja híján a közeledési folyamat nem indulhat meg. Gorbacsov alatt megkezdődött a szovjet rendszer állapotának, tejesítő- képességének és kilátásainak kritikus vizsgálata. Ez átterjedt Lengyelországra és Magyarországra, amelyek már régóta reformokért küzdöttek. A folyamat folytatódott az NDK-ban, Csehszlovákiában, Bulgáriában és végül Romániában. Ezzel már majdnem a kontinens egész keleti felét felölelte.

Nyugat-Európa egyesülésének folyamata, valamint Közép- és Kelet-Európa emanci- pálódása felgyorsította a fordulatot, az új gondolkodást és a közeledést. A hidegháborúban befagyott európai kapcsolatok rövid idő alatt felolvadtak. A térségben 1989 utolsó hónapjaitól a Szovjetunió felbomlásáig (1991. december) lejátszódott események nem csupán a háború utáni, katonai struktúráiban és ideológiáiban meghaladott Európa megszűnésétjelezték, hanem azon Európa feltörekvését is, amely a második világháború alatti ellenállás harcosainak és „az első óra européereinek" állandóan a szeme előtt lebegett – a szabadságpárti, demokratikus és végül egységes Európa.

A közös biztonság perspektívái

A gorbacsovi „peresztrojka" (átalakítás)jegyében a Szovjetunióban végbement i változások és ezek közép-európai folytatódása nem maradt hatástalan a kölcsö- í nös bizalmatlansági aggodalmakra Keleten és Nyugaton egyaránt. Mindkét ol- í dalon – a békemozgalmakon túlmenően – elkezdtek gondolkodni a folyamatosan növekvő fegyverkezés értelmetlenségéről és a kétoldalú leszerelés lehetőségeiről. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a korai nyolcvanas évek „utófegyverkezése" az utolsó kísérlet volt, hogy növekvő nukleáris erejükkel több biztonságra tegyenek szert egymás előtt, s ezzel ismét közeljutottak az új hidegháborúhoz.

Négy évvel az amerikai Pershing-rakéták és a cirkálórakéták európai telepítése és hároméves tárgyalás után megtörtént az első áttörés a „leszerelési fronton": a közepes hatósugarú amerikai és szovjet nukleáris erők (Intermediate-Range Nuclear Forces – INF) felszámolásáról. A szerződést 1987 decemberében Gorbacsov főtitkár washingtoni látogatása során Reagen elnökkel együtt írta alá.

Az INF-szerződés arra kötelezte a két világhatalmat, hogy felszámoja az összes, 500-5500 km hatótávolságú rakétáját, ami saját területére, valamint az európai állomá- soztató országokra (NSZK, Belgium, Olaszország, Nagy-Britannia, Hollandia a nyugati oldalon; az NDK, Lengyelország és Csehszlovákia a keleti oldalon) terjedt ki. El kellett tűnniük az amerikai Pershing-II és Pershing-IA rakétáknak, valamint a földi telepítésű cirkálórakétáknak, illetve a szovjet SS-12 és SS-23 (500-1000 km hatósugarú), valamint az SS-4 és SS-5 (2000, illetve 2300 km hatósugarú) és az SS-20 (5500 km-ig) rakétáknak.

A megállapodás nyilvánvalóvá tette, hogy a fegyverkezési verseny nem kényszer, sőt akár vissza is fordítható. 1988. december 7-én Gorbacsov az ENSZ-ben bejelentette a szovjet haderők félmillió fős, egyoldalú csökkentését. Ezzel olyan folyamatot indított el, amely megnyitotta az utat a hagyományos leszerelés, s a szovjet és amerikai haderők első közép-európai kivonása előtt is.

A Varsói Szerződés országai – mintha csak a Moszkvából szólójeladásra vártak volna- rövidesen követték a szovjet példát, s a „demilitarizálódás" az élet valamennyi területén felgyorsult.

Ezzel mozgásba lendültek az európai hagyományos fegyverzetek csökkentéséről folytatott tárgyalások. 1986 szeptemberében Stockholmban befejezte munkáját az európai bizalom- és biztonságerősítő intézkedésekről és leszerelésről tárgyaló konferencia. A Szovjetunió és szövetségesé beleegyeztek a területükön tartandó ellenőrzésbe. A Szovjetunió 1989. januárban először közölt pontos számokat saját csapatairól és fegyverzetéről. E számok némelyike a nyugati becsléseket is meghaladta.

1989 márciusában Bécsben tárgyalások kezdődtek az európai hagyományos haderők (Conventional Forces in Europe – CFE) leépítéséről. A tárgyalások céja az európai stabilitás és biztonság elérése volt a hagyományos haderők kiegyensúlyozott és biztos egyensúlya révén.

A közép- és kelet-európai átalakulások és Németország egysége alapvetően megváltoztatta a stratégiai keretfeltételeket. Az egyoldalú csapatcsökkentés bejelentése után rövidesen kiderült, hogy a Varsói Szerződés is felbomlás előtt áll. Kohl kancellár és Gorbacsov elnök kaukázusi megbeszélésén (1990. július 16-20.) megállapodtak arról, hogy a Szovjetunió 1994-ig kivonja csapatait az NDK-ból (kb. 380 ezer fő), illetve az NSZK a német egyesülés után az össznémet haderők létszámát 370 ezer főre csökkenti.

Katonapolitikai vonatkozásban megtörtént a döntő'áttörés: Közép-Európából, a katonai konfrontáció szívéből kivonták az összes szovjet haderőt, illetve Németország, mint közép-európai hatalom egyidejűleg majdnem felére csökkentette haderejét.

A megállapodás jelzésértékű volt: az Egyesült Államok 1993-ban 100 ezer főre csökkentette az NSZK-ban állomásozó csapatait. A német egyesítés után szövetségesei (Nagy-Britannia, Franciaország, Hollandia, Belgium és Kanada) is bejelentették az NSZK-ban állomásozó csapataik csökkentését. A Perzsa-öböl menti válság és háború (1990. augusztus-1991. március) felgyorsította a csapatkivonást, mert az EgyesültÁlla-

mok és Nagy-Britannia az NSZK-ból irányított át nagyobb csapatkontingenseket a Perzsa-öböl övezetébe.

Az EBEÉ-tárgyalások bonyolult vállalkozásnak bizonyultak. A szerződést 1990 novemberében a párizsiEBEÉ-csúcskonferencián fogadták el. A Varsói Szerződés és a NATO közös nyilatkozatban jelentették be negyvenéves konfliktusuk lezárulását. Mindez legalábbis katonai értelemben a hidegháború hivatalos végét jelentette.

Éppen a Varsói Szerződés felbomlása, majd a Szovjetunió megszűnése jelentett újabb problémákat a korábban a Varsói Szerződéshez tartozó államok haderőinek súlyozásában és állomásozásában. A két szövetség szembenállásán nyugodott ugyanis a katonai erőviszonyok nagysága is. A Varsói Szerződés felbomlása és a Szovjetunió megszűnése után utóbbi helyén tizenöt többé-kevésbé független állam jött létre, amelyek saját haderővel rendelkeztek, s be kellett sorolni őket a katonai erőviszonyok keleti részébe. Oroszország a déli szárnyán kibontakozó konfliktusok (Moldáviában, Grúziában, Azerbajdzsánban) miatt ott állomásozó csapatainak megerősítésére kényszerült. Mindez olyan katonai létszámnöveléstjelentett, amelyet az EBEÉ-szerződés nem engedélyezett.

Az EBESZ 1999 novemberében Isztambulban rendezett csúcskonferenciáján a korábban öt fegyverzeti kategória blokkokra és övezetekre való felosztását az egyes országokra megállapított felső'határ rögzítésével váltották fel. A lépést nemcsak a Varsói Szerződés megszűnése, hanem három egykori tagjának (Lengyelország, Cseh Köztársaság, Magyarország) a NATO-ba való felvétele is indokolta.

Európa fegyverzete ezzel a harminc szerződő partner ígéretére épült, hogy a központi fegyverrendszerek bizonyos legfelső határát nem lépik át, sőt lehetőleg az engedélyezettnél alacsonyabb szinten tartják. Ezen túlmenően területi és regionális felső határokat helyeztek kilátásba.

Szövetségek felbomlása és újak formálódása

A közép-európai demilitarizálás átfogó folyamata rövidesen jelentős változást eredményezett: 1991. február végén a Varsói Szerződés budapesti tanácskozása elhatározta a szervezet katonai részének feloszlatását, majdjúlius 1-jén Prágában po- litikailagis véglegesen búcsút vettek a szerződéstől. Hivatalosan a

kezdeményezés magától Gorbacsovtól indult ki; Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia azonban már régóta sürgette ezt a lépést.

Hasonló sorsra jutott a Sztálin kezdeményezésére 1949-ben megalakult Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) is. Jóllehet sikerült bővítenie tagjai számát: előbb az NDK felvételével, majd Európa határain túllépve Mongólia, Kuba és Vietnam is tagja lett. A szervezet működése a kétoldalú cserekereskedelemre korlátozódott és így gazdaságpolitikai jelentősége messze elmaradt az Európai Közösség mögött. 1991. június 28-án a KGST is elhatározta feloszlását.

Rövidesen kiderült, hogy az évtizedes kölcsönös függőség problémái nem oldódnak meg egykönnyen. Közép- és Kelet-Európa elavult, kevésbé produktív gazdasága olyan válságba került, amelyből egyedül nem volt képes kilábalni. A politikai szabadság gazdasági ára sok polgárát a létminimumra vetette vissza.

Nyugaton az atlanti szövetség megerősítette tárgyalási hajlandóságát a „Kelettel", s a szövetséget továbbra is az új Európa fontos építőkövének tekintették. A NAT0 1990. júliusi „londoni nyilatkozatában”az új feltételekhez igazította a szervezet stratégiáját. Államai hajlandók voltak a Varsói Szerződés államaival közös nyilatkozatban kjelenteni, hogy többé nem tekintik egymást ellenségnek. Ajavaslatot az EBEÉ-államok 1990. novemberi párizsi csúcstalálkozóján elfogadták.

A NATO egyik napról a másikra politikailag ugyan független, gazdaságilag azonban gyenge, katonailag pedig bizonytalan keleti államokkal találta szemben magát. Nehéz és új szerepkörét beárnyékolta az ENSZ-által vezetett koalíció öbölháborúja, amely 1991 első hónapjaiban érte el csúcspontját. A NATO-nak egyidejűleg három feadatot kellett megoldania: a Szovjetunió széthullása után az atomfegyverek szerepének újbóli meghatározását, a NATO-erők új stratégiai koncepciójának kidolgozását és az egész Európára érvényes „biztonságpolitikai struktúra" kimunkálását, amelyben Közép- és Kelet-Európa függetlenné vált országai és a Szovjetunió is helyet kaptak.

Az új stratégiai koncepciónak számolnia kellett azzal, hogy megszűnt a nagy európai háború kísértete. Ezért a nyugati haderők is csökkenthetők, s Németországból is vissza kell vonni az egykori győztesek ott állomásozó csapatait. A kettős kihívásra kompromisszumos megoldás született: erőtejesen csökkentették a nukleáris fegyverzetet s a hagyományos haderők létszámát, a hangsúly azonban áttevődött a mozgékony, nagyrészt nemzetközi összetételű haderőkre. A szövetséget a jugoszláviai háború 1993-ban arra kötelezte, hogy a béke fenntartására kontingenseket ajánjon fel ENSZ-nek és az EBEÉ-nek („kéksisakosok"). Mindez új és szokatlan feladat volt egy katonai szövetség számára, s messze meghaladta a defenzív harci feladatot.

A NATO-országok kormány- és államfői 1991 novemberében felajánlották a közép- és kelet-európai országoknak az Észak-atlanti Együttműködési Tanácsba (North Atlantic Cooperation Council – NACC) való belépést. A rövidesen összeülő tanácsban a három balti ország, valamint Lengyelország, Románia, Csehszlovákia, Magyarország és a Szovjetunió vett részt. Fórumként szolgált az egykori „ellenséggel" folyó párbeszédre, s olyan tanácskozó testületként működött, ahol a későbbi NATO-tagságban reménykedő államok vitatták meg közös biztonságpolitikai problémáikat. Ezen túlmenően 1994- ben a NATO valamennyi európai államnak „békepartnerséget", majd 1997-től kívánságuknak megfelelő, különböző szintű katonai együttműködést ajánlott fel.

Évtizedes árnyékszerepe után a Nyugat-európai Unió is a nyilvánosság elé lépett. Iránta főleg az Európai Közösségen belül élt a remény, hogy ajövőben a nehezen formálódó európai védelmi közösség intézményi kerete vagy motorja lehet. E reményt táplálta Spanyolország és Portugália (1990) és Görögország (1995) uniós tagsága, illetve a társulttagság (1992-től Izland, Norvégia és Törökország), a megfigyelők (Ausztria, Dánia, Finnország, Írország és Svédország) és végül a társult partnerek (valamennyi közép- és kelet-európai ország) státuszának létrehozása. A Nyugat-európai Unió Miniszteri Tanácsa 1992júniusában három misszió átruházásával erősítette a szervezet operatív pozícióját: humanitárius feladatokkal és mentőakciókkal, békefenntartó tevékenységgel, illetve a válságok harci leküzdésével.

Az 1993 óta brüsszeli székhelyű Nyugat-európai Uniót a Maastrichti szerződés keretében az Európai Közösség biztonságpolitikai letéteményesének tekintették, amely bővítéssel olyan szövetséggé válhat, amelyhez nemcsak az Európai Közösségbe igyekvő országok csatlakozhatnak, hanem a semlegesek is könnyebben bejutnak, mint a NATO- ba. További szerepének növelése az európai államok szándékának függvénye; saját akcióra való alkalmasságát az Öböl menti és adriai ellenőrző missziója igazolta.

Az Európai Unió az 1990-es években

1993. november 1-jén életbe lépett a Tizenkettek Maastrichti szerződése az Európai Unió létrehozásáról. Ezzel megszűnt minden akadály a Közösségen belül az ember, áru, tőke és szolgáltatás szabad áramlásában. Az egyesülési folyamat néhány te-

rületen – különösen gazdasági vonatkozásban – előrehaladt, de a kontinens még nem vált politikai egységgé.

A kibővített Unió legfőbb nehézségévé az 1990-es évek közepén a közös valuta bevezetése lett. Mivel a tagállamok túlnyomó többsége képtelen volt a feltételek tejesítésére, elhalasztották a bevezetés időpontját. Az Európai Tanács azonban megkezdte – inkább föderalista, mintsem racionális-gyakorlati megfontolásokból – az új közös intézmények képviseleti helyeinek elosztását. Legfontosabb döntése a közös európai jegybank előfutárának tekintett, frankfurti székhelyű Európai Monetáris Intézet felállítására (működését 1994. január 1-jén kezdte meg), illetve az 1998-tól Európai Központi Bank létrehozására vonatkozott. Csak 1998 elején döntötték el, mely tagállamok vesznek részt az Európai Monetáris Unió ún. harmadik szakaszának 1999. január 1-jei beindításában. Végül a közös valuta bankjegyei és érméi (az euró) 2002. január 1-jétől kerültek forgalomba.

A belügyi együttműködésben 1994 februárjában lépett működésbe a közös európai bűnüldözési szervezet (Europol) első részlege, a kábítószer-ellenes ügyosztály, amely Hágában kapott helyet. A szervezet feladatköre folyamatosan bővült; 1995januárjában Franciaország is beleegyezett, hogy az Europol saját adatbázist építhessen ki a határokon átnyúló bűnözés visszaszorítása érdekében. Az Európai Környezetvédelmi Ügynökség Koppenhágába, más ügynökségek pedig Londonba, Lisszabonba, Torinóba és Spanyolországba települtek.

1995. márciusban életbe lépett a Schengeni egyezmény, amelynek keretében először hét EU-tagállam között eltörölték a határellenőrzéseket, miközben a külső'határokon megszigorították azt. A részt vevő államok bűnüldöző szerveit fejogosították arra, hogy egymás területén is folytathassák a veszélyes bűnözők üldözését.

A külkapcsolatok terén a 1990-es évek közepén a további bővítés iránya volt a legjelentősebb kérdés. A mediterrán térségben Málta és Ciprus felvétele vetődött fel, mint a legvalószínűbb lépés.

Az Európai Tanács által az uniónak ajánlott kül- és biztonságpolitikai program a kontinens stabilitásának és a békéjének támogatására kidolgozott intézkedései mellett különleges kötelezettségeket is megfogalmazott Európa „perifériái" – Közel-Kelet, Oroszország, az egykori Jugoszlávia, valamint az apartheidtől megszabadult Dél-Afrika – számára.

Az Európai Tanács 1993. júniusi koppenhágai ülése először kötelezte el magát a visegrádi országok tagságának lehetősége mellett. A Tanácsjogosnak ítélte a csatlakozási kérelmet, s megfogalmazta a csatlakozás kritériumait is:

1. a csatlakozó államnak rendelkeznie kell a demokráciát, ajogrendet, az emberi jogokat és a kisebbségi jogok védelmét garantáló intézményekkel;

2. működő piacgazdasággal kell rendelkeznie, képesnek lenni arra, hogy az EK-n belül is álja a versenyt és a piaci erők nyomását;

3. képesnek kell lenni arra, hogy vállaja a politikai, valamint a gazdasági és pénzügyi unióval járó követelményeket;

4. az EU-nak rendelkeznie kell az új tagok befogadásához szükséges kapacitással és készséggel, úgy, hogy „az európai integráció szintje ne csökkenjen".

Hasonló feltételekkel számoltak a földközi-tengeri országok is, itt azonban súlyos politikai akadályok bukkantak fel. Málta a szocialisták 1996. decemberi győzelme után jegelte uniós csatlakozási kérelmét, Ciprus pedig a görög- és török-ciprióta megosztás terhe alatt szenved. Törökország 1963 óta a Közösség társult tagja, s elmaradt teljes tagsága miatt 1995-ben vámuniós szerződéssel vigasztalták meg. Az ország számos európai számára egyfajta „idegen test", nagysága miatt túlságosan súlyos, alkotmánya szerint pedig kevésbé kiszámítható ahhoz, hogy felvétele általános egyetértésre találjon.

A megmaradt EFTA-államok közül Ausztria, Finnország, Svédország és Norvégia kormá- nyajelezte csatlakozási szándékát. A hidegháború megszűntével ugyanis a katonai semlegesség már nem volt a felvétel kizáró oka. Mivel gazdag országokról volt szó, és a két szervezet között 1994-től az Európai Gazdasági Térség keretében már vámunió állt fenn, a csatlakozást gyorsan tető alá hozták. Az Unió azonban 1995.január elsején csak három tagállammal bővült: Norvégiában a népszavazáson ismét megbukott az EU-csatlakozás ügye. A

Tizenötök Európájában a lakosság létszáma 368 millióra emelkedett, s az EU a világ legnagyobb gazdasági egysége lett. Népességének 7 százalékával a világ gazdasági össztermékének (GDP) 23 százalékát állítja elő, a világexportból 19 száza- lékal, s valutatartalékainak 32 százalékával rendelkezett.

A belső reformok középpontjában a növekvő brüsszeli bürokrácia racionalizálása és az Európai Tanács határozathozatalának egyszerűsítése állt. A Maastrichti szerződésnek az amszterdami csúcstalálkozón (1997. június) elhatározott revíziója és kiegészítése kevés változtatást jelzett, s a legkisebb közös nevező kompromisszumával végződött. Világosan megmutatkozott a tagállamok tisztán nemzeti érdekekre építő álláspontja és a halványodó meggyőződés az egyesítési folyamat továbbvitelének szükségességéről.

Az Amszterdami szerződés nagyobb beleszólási jogot biztosított az Európai Parlamentnek; a tagállamok bel- és jogügyi politikája azóta erőtelesebben gyökerezik a Közösség mechanizmusaiban. A közös kül-és biztonságpolitika sokat vitatott kérdésében alapvetően szerény javításokat fogadtak el, s elsősorban a WEU 1992. évi „petersbergi megállapodásának" néhány válságkezelési feladatát vették be részlegesen a szerződésbe.

A 2000. decemberi nizzai koyrmányko>nferencia céja az Amszterdamban (1997) elmaradt intézményi reformok megvalósítása volt. Az Európai Unió intézményi reformja szorosan összefüggött a közép- és kelet-európai országok csatlakozásával. A 2001. február 26-án aláírt Nizzai szerződés még 27 tagú Európai Uniót feltételezve módosította az intézmények működési és döntéshozatali szabályait. Ezzel nemcsak az új tagok felvételét tették lehetővé, hanem a minősített többségi döntéshozatal kiterjesztésével további lépéseket tettek az integráció elmélyítése irányában.

Az intézményi változások között legnagyobb jelentőségű az EU Tanácsában a tagállamokat megillető szavazatok újrasúlyozása, vagyis a népességi súlyokérvényrejuttatása a döntéshozatalban, valamint a minősített többséget igénylő döntések számának további kiterjesztése. A Nizzai szerződés értelmében további harmincöt területen térnek át a korábbi egyhangú szavazásról a minősített többségű döntéshozatalra.

A 27 tagú unióra megállapított új szavazatelosztás értelmében a Tanácsban a 345 szavazatból a négy legnagyobb tagállam – Németország, Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország – mindegyike 29-29 szavazattal rendelkezik, Magyarországnak pedig csatlakozása után 12 szavazata lesz. A minősített többséghez minimálisan 255 szavazat szükséges, amelynek reprezentálnia kell a népesség legalább 62 százalékát.

A Nizzai szerződés kompromisszuma érintette az Európai Bizottság összetételét és a biztosok számát is. A Bizottságban minden tagállam – az újonnan csatlakozók is – egy-egy biztostjelölhet (a nagyobb országoknak ezért le kell mondaniuk a második biztosról) mindaddig, amíg a tagállamok száma el nem éri a 27-et, ezt követően pedig a tagállamok rotációs rendszerben jelölhetik a biztosokat.

A Nizzai szerződés módosította az Európai Parlament összetételét, a mandátumok

számát, és tovább növelte a Palament döntéshozatali szerepét. A szerződés az Európai Parlament létszámát 626-ról 732-re növelte, amelyből Magyarország húsz mandátummal rendelkezik.

1999. január 1-jén előbb tizenegy EU-ország számára a számlaforgalomban bevezették a közös európai pénzt, az eurót. Fizikailag az eurót 2002. januártól használják. Ezzel a Görögországgal kiegészült tizenkét EU-állam (Belgium, Németország, Finnország, Franciaország, Görögország, Írország, Olaszország, Luxemburg, Hollandia, Ausztria, Spanyolország és Portugália) közel háromszázmillió lakosa mondott búcsút nemzeti identitása egyik fontosjelképétől. Az euró az egyedüli fizetőeszköz lett. Utojára a Római Birodalom idején volt egységes pénz a kontinensen.

A közös pénz bevezetésével fő céljuk a gazdaság harmonikus és kiegyensúlyozott, fenntartható és környezetbarát fejlődése volt, amely a gazdasági együttműködés magasabb fokátjelenti. Eredményeként a foglalkoztatási és szociálpolitika magasabb szintjét, az életszínvonal emelését, a tagállamok közötti gazdasági és szociális kohéziót, illetve szolidaritást várják.

Az EU-tagállamok kül- és biztonságpolitikai együttműködése sokáig elhanyagolt terület volt. Az évek óta tartó bizonytalanságot a Balkán-háború változtatta meg. Korábban az Unió önálló, politikailag működőképes és katonailag hatékony védelmi struktúrák kialakítására irányuló kísérletei nem léptek túl a WEU keretén belüli kezdeményezéseken. Ezzel magyarázható Franciaország és Németország 1997. tavaszi kezdeményezése, hogy a WEU-t három, egyenként hároméves szakaszban vonják tejesen az EU hatáskörébe. E vonatkozásban az Amszterdami szerződés (1997) jelentette az első szerény kísérletet, amelyet a semleges EU-tagokés Nagy-Britannia fenntartásai kísértek. A szerződésbe átvették az 1992-ben Petersbergben elfogadott válságkezelési intézkedéseket, s a WEU-t „az Unió fejlődése integrális részének" minősítették.

1998 végén a koszovói válság ismételt kiéleződése miatt Chirac francia elnök és Blair brit kormányfő az amszterdami határozatok „teljes és gyors megvalósítását" sürgette. Európának – jelentették ki – szüksége van olyan megerősített fegyveres erőre, amely gyorsan reagál az új veszélyekre. Többszöri egyeztetés után az 1999 decemberében rendezett helsinki csúcstalálkozón Európa politikusai önmagukat felülmúlva elhatározták, hogy 2003-ig 50-60 ezer fős, válság-és konfliktuskezelésre alkalmas haderőt állítanak fel. A lépés gyakorlatilag a különböző politikai és katonai szervekre támaszkodva a WEU gyorsított léptű, fokozatos betagolódását jelentené az EU-ba.

Az Európa Tanács az 1990-es években

Az Európa Tanács már 1985 áprilisában elfogadta az európai kulturális identitásról szóló határozatot, amellyel lehetővé tette a közös kulturális örökséggel rendelkező európai országok egymáshoz való közelítését. A közép- és kelet-európai országokkal való kétoldalú kapcsolatok létesítésének folyamatát 1988-ban Magyarországgal, majd 1989-ben Lengyelországgal kezdte meg. A szervezet fennállásának 40. évfordulóján (1989. május 5.) üdvözölték az „egyes kelet-európai országok által megindított reformpolitikát és az együttműködés előtt ennek köszönhetően megnyíló új távlatokat". A Parlamenti Közgyűlés politikai úttörő szerepet vállalva 1989 júniusában bevezette a különleges vendég státust a reformlépésekre vállalkozó Magyarország, Lengyelország, a Szovjetunió és a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság parlamenti képviselői számára. Az új demokráciák szinte azonnal felvették a kapcsolatokat az Európa Tanáccsal, s a szervezeti tagság birtokában megtehették első lépéseiket a „vissza Európába", mások pedig az „Európa felé" vezető úton.

Az átmenet során a konfliktusok új generációja jelentkezett: több közép- és kelet-európai országban új nemzeti öntudat kovácsolódott. Feltörtek a korábban visszafojtott feszültségek; ezek egy részét a kisebbségek megoldatlan problémái tették ki. A hidegháborús évek hagyományosan államközi konfliktusai után Európának rendkívül összetett, államon belüli, vagy regionális konfliktusokkal kellett szembesülnie.

Az Európa Tanács közös tetőt biztosított az Európa-ház fölé. A szervezethez 1996 végéig tizenhat új közép- és kelet-európai új tagország csatlakozott.

Az Európa Tanács a demokráciával és az emberi jogokkal kapcsolatos jogi eszközök, normák és egyezmények átfogó gyűjteménye mellett tekintélyes tapasztalatokat is felhalmozott a hosszú távú, fenntartható és alkalmazkodni képes kommunikációs és kormányzati struktúrák kialakításában. Ezek alapján az együttműködési programok (Demosthenes, Themis, LODE) egész sorát hirdette meg, s a szabad és demokratikus társadalom közös alapjainak megszilárdítását szorgalmazta.

Az új bizalom megteremtése és az európaiság tudatának erő'sítésesorán a szervezet segít túljutni a történelmi tehertételeken, s lehetőleg érzelemmentes, objektív történelemértelmezésre törekszik. A kicsinyes, nacionalista közhelyek helyett a közös kulturális örökség szellemében, európai olvasatban igyekszik megközelíteni történelmünket.

Az Európa Tanács 1997. évi csúcstalálkozóján elfogadott akciótervben kitértek a demokrácia és az emberi jogok, a társadalmi összetartozás, az állampolgárok biztonsága, valamint a demokratikus értékek és a kulturális sokszínűség érvényesítésére. 1998 elején érvénybe lépett a nemzeti kisebbségekre vonatkozó megállapodás is, majd jóváhagyták egy új emberi jogi törvényszék és főbiztosi tanács felállítását. Kidolgoztak egy felügyeleti ejárást is a tagállamok vállalási kötelezettségeinek nyilvántartásáról. Az Európa Tanács az akcióterv megvalósítása során együttműködésre törekszik az Európai Unióval és az EBESZ-szel.

2001 elején az Európa Tanácsnak 43 tagja volt (Belorusszia, Bosznia-Hercegovina „különleges vendégstátust" kaptak. Megfigyelői státusszal a Vatikán, Japán, Kanada, az Egyesült Államok és Izrael rendelkezik.)

Az Európa Tanács több mint 50 éves fennállása alatt közel 170 kormányközi egyezményt és megállapodást kötött. Közöttük legfontosabb az Emberi jogok európai egyezménye, az Európai kulturális egyezmény, valamint az Európai szociális charta. A panaszok elbírálására 1998-ban felállították az új, állandó jellegű Emberi Jogok Európai Bíróságát. Azon témákban, amelyekben nem készül egyezmény, a Miniszteri Bizottság ajánlásokat fogad el, amelyek útmutatást adnak a nemzeti kormányoknak.

Az Európa Tanács vezette be az európai szimbólumokat. 1955-ben az európai zászlót, a kék alapon 12 aranycsillagból álló kört. A csillagok száma nem változik, a tizenkettes szám a tökéletesség jelképe. 1986 óta az európai zászló egyben az Európai Közösség, majd az Európai Unió hivatalos jelképe is. 1972-ben az Európa Tanács európai himnuszként fogadta el Beethoven IX. szimfóniájának Örömódáját Herbert von Karajan zenei feldolgozásában. Minden év május 5-én (az Európa Tanács 1949. évi, londoni megalakulásának évfordulóján)

ünneplik Európa napját, azzal a céllal, hogy az állampolgárokat szorosabban bevonják az európai egység folyamatába.

Sokrétű regionális együttműködések

Az Európára összpontosuló kelet-nyugati konfrontáció megszűnésefelszabadítóan hatott, s Európa nyugati részén az önkéntes integrációt, közép- és keleti részén pedig a kényszerű egyesülés folyamatát segítette. A Varsói Szerződés és a KGST feloszlatása, a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása után 21 új államalakulat jöttlétre, többnyire kisállamok keretében, amelyekre az együttműködés új formái és intézményei vártak.

Az egykori Szovjetunió függetlenné vált államai – a kötelékből végérvényesen kiszakadt három balti állam kivételével – keresik a lehetőségeket, amelyekkel megőrizhetik, vagy újjáépíthetik politikai, gazdasági és katonai együttműködésük minimumát az új, sajátos nemzeti érdekeiknek megfelelő körülmények közepette. Ukrajna kezdettől fogva fenntartotta különleges pozícióját, és nemzetközijogilag nem ismerte el az orosz vezetéssel megalakult Független Államok Közösségét (FÁK). A többi tizenegy állam az együttműködés különböző szintjein kapcsolódik e laza „közösséghez". 1991-1998 között a FÁK-ban 886 egyezményt és megállapodást fogadtak el, de csak 130 lépett életbe. Az általános tendencia Oroszország befolyásának növekvő csökkenését mutatja. Az államok legfelsőbb szintű vezetőinek találkozói az orosz reformkísérletek ellenére folyamatosan veszítenek jelentőségükből.

AFÁK-ban a regionális együttműködés számos kísérlete bukkant fel. Manapság az egykori szovjetköztársaságok különböző szintű kapcsolatokat tartanak fenn Moszkvával. Ez azzal függ össze, hogy a korábbiakhoz hasonlóan szinte valamennyi államban élnek orosz kisebbségek, illetve egyik vagy másik FÁK-tagország orosz katonai és gazdasági segélyre utalt. A regionális válságok miatt ezért már több csúcstalálkozón keresték az együttműködés új formáit. (Oroszországés a tőle tejesen sohasem elkülönültFehéroroszország 1997 elején új uniós szerződést írt alá, amely kiindulópontja lehet újraegyesítésüknek.

Az utóbbi években több FÁK-állam – főleg Oroszország – vesz részt a FÁK határain túlmutató regionális intézményekben; Oroszország az északi sarkvidéki Barents-ten- geri Tanácsban (BEAC), a Keleti-tenger menti országok és a Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködési Szervezetben.

A Keleti-tenger térségében különösen a három balti állam (Litvánia, Észtország és Lettország) lett aktív, emlékezve az egykori Hanza-városok, illetve a régóta fennálló Északi Tanács hagyományaira. Gazdasági reformfolyamataikhoz aktív támogatást kaptaka skandináv államoktól, főleg Svédországtól és Finnországtól. Németország, Lengyelország és Oroszország pótlólagos részvételével működik a térségben a Keleti-tengeri Országok Tanácsa és a Keleti-tengeri Városok Egyesülése. Időközben a balti államok békefenntartó feladatokra közös zászlóajat (BALTAB) állítottak fel. A Keleti-tengeri Országok Tanácsa 1998. januári, Rigában tartott második csúcstalálkozóján új európai kereskedelmi központ létrehozására tett javaslatot a Keleti-tenger térségében, s megállapodtak a szervezett bűnözés elleni küzdelemről és a környezetvédelmi együttműködésről.

A Közép-európai Kezdeményezés (KeK; Central European Initiative – CEI) elnevezésű laza egyesülés Ausztria és Olaszország nyolcvanas évekből származó indítványából született azzal a céllal, hogy Közép-Európa államai számára közös fórumot biztosítson. Az 1989 novemberében alapított egyesülés neve és összetétele is többször megváltozott. A fejlődés Olaszország, Magyarország, Ausztria és Jugoszlávia budapesti konferenciájával kezdődött, amely Quadragonale néven kívánta az együttműködést erősíteni. Szokatlan összetételű kísérlet volt: egy NATO-tagország, egy semleges ország, a Varsói Szerződés egy tagállama és egy tömbön kívüli ország egyesült. Csehszlovákia 1990. évi csatlakozásával neve Pentagonáléra, Lengyelország 1991. évi csatlakozásával Hexagonáléra változott. 1991-ben Jugoszlávia tagságát a szövetségi állam felbomlásához vezető hadműveletek kirobbanása után felfüggesztették.

A társulás neve 1992 óta Közép-európai Kezdeményezés, s tagjai még az újonnan alakult Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina és Macedónia. A Cseh és Szlovák

Köztársaság 1993. évi szétválásuk után külön tagállammá vált. A társult tagok köre túlnő a közép-európai térségen Románia, Bulgária, Albánia, Moldova, Fehéroroszország és Ukrajna révén. Tartalmilag a csoportosulás megmaradt a kötelezettség nélküli eszmecsere fórumának.

A Közép-európai Szabad Kereskedelmi Megállapodás (Central-European Free Association – CEFTA) elődje az ún. visegrádi országok csoportosulása volt 1991 februárjában. A csoportosulás Csehországgal és Szlovákiával bővülve a négyek csoportjává nőtt, mert az EU támogatta a reformországok közötti kölcsönös segítést. 1992 decemberében a partnerek megállapodtak a Közép-európai Szabad Kereskedelmi Megállapodás (CEFTA)

létrehozásában, amely 1993. március 1-jétől Lengyelország, Szlovákia, Csehország, Magyarország részvételével működik. Szlovénia 1996-tól, Románia 1997-től, Bulgária pedig 1999-től vált tagjává.

A CEFTA alapvető célkitűzése az volt, hogy a kereskedelem fokozatos liberalizálásával a részt vevő országok elősegítsék kölcsönös szállításaik növekedését és ezzel gazdasági kapcsolataik fejlődését. Ennek érdekében célul tűzték ki az ipari termékek kereskedelmében a vámok és vámon kívüli akadályok fokozatos, a megállapodásban rögzített átmeneti időszak végéig történő tejes felszámolását, valamint az agrárkereskedelem feltételeinek jelentős javítását. 2001. január 1-jétől az ipari termékek forgalma 0 százalék vám mellett valósult meg, s megszűnteka mennyiségi korlátozások is. Lengyel és román viszonylatban egyes gépjárművek kivételt képeztek, s a vámlebontás csak egy évvel később fejeződött be.

A CEFTA létrehozása óta az agrárkereskedelemben nyújtott kölcsönös kedvezményekjelentősen bővültek. Az 1996. január 1-jétől alkalmazott, a több- és kétoldalú kedvezmények sajátos ötvözetét jelentő koncessziós rendszer 2000-ben Magyarország CEFTA-orszá- gokkal megvalósított agrárkereskedelmének mintegy 75-80 százalékát érintette. A termékek egy részénél mindegyik ország 0 százalék, más részénél pedig minden viszonylatban azonos mértékű, csökkentett vámokat alkalmaz. A tagországok további kétoldalú koncessziókat is adnak egymásnak. A csatlakozott országok – esetenként néhány átmeneti, de mostanra már megszűnt kivétellel – átvették a többi ország között csatlakozásukkor érvényes kedvezményrendszert. A CEFTA a magyar külkereskedelemből 1999-ben 7 százalék körül részesedett. A kivitelben Lengyelország, a Cseh Köztársaság és Románia, a behozatalban a Cseh Köztársaság, Lengyelország és Szlovákia szerepelt az első három ország között.

A CEFTA-partnerek céját a teljesjogú EU-tagságra vonatkozóan 1993 nyarán az EU is elfogadta. Lengyelország, Magyarország és Csehország 1997-ben elsőként kezdhettek csatlakozási tárgyalásokat az EU-val. 1997-ben Bulgária, Románia és a három balti állam szintén a CEFTA-tagság elnyerésére törekedett. Felvételük feltétele az EU-val kötött társulási szerződés és a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) tagsága volt.

Az Európai Unió 1994. június 24-én partnerségi- és együttműködési egyezményt kötött Oroszországgal, majd 1999júniusában elfogadta ajövőbeni partneri viszony alakításának „stratégiáját". Ukrajnával, Moldovával, Kirgizisztánnal és Fehéroroszországgal szintén partnerségi és együttműködési megállapodást írt alá. Közvetlen gyakorlati jelentőségű a FÁK-államoknak és Külső-Mongóliának nyújtott műszaki segélyprogram (Technical Assistance for the CIS – TACIS).

E térségek mellett az együttműködés új formáit keresték a Földközi-tenger menti országok és az egykori Jugoszlávia háborúitól közvetve vagy közvetlenül érintett balkáni országok is. Az első csoporthoz elsősorban az észak-afrikai államok tartoznak, Egyiptomtól

Marokkóig bezárólag. Ezek a Földközi-tenger északi partjának irigylésre méltóan virágzó államaitól várnak gazdasági és pénzügyi segítséget, sőt intézményes kötődést is. Az EU az Izrael és a palesztinok közötti oslói egyezmény (1993) során csak érintőlegesen kapcsolódott be a közel-keleti békefolyamatba. AzEU és a Földközi-tenger menti országok 1995. novemberi, Barcelonában rendezett konferenciája sokrétű biztonsági, gazdaságfejlesztési és pénzügyi együttműködési partnerségről, a kulturális és emberi vonatkozások támogatásáról döntött. 2010-ig kilátásba helyezték a déli tengerparti országok szabad kereskedelmi övezetének létrehozását, amelyre az Európai Beruházási Bank és kétoldalú szerződések révén 4685 millió ecut biztosítottak. 1997-1999-ben a Béke és stabilitás chartája révén megkísérelték talpra állítani az euromediterránpartnerséget, de Izrael és a megosztott Ciprus megoldatlan problémái miatt csekély eredménnyeljárt.

Súlyosnak és tragikusnak bizonyultak az egykori Jugoszlávia már korábban indult konfliktusai, amelynek koszovói fejezetét 1999. márciustól júniusig írták, amikor a NATO katonailag beavatkozott a koszovói albánok elűzése miatt. A szenvedés a nemzetközi embargótól érintett szerbeket és a szomszédos balkáni államokat is sújtotta, s pótlólagosan akadályozta őket reformtörekvéseikben. Az EU „stabilitási paktummal" bátorította az érintett országok regionális együttműködését. A 2000. szeptemberi szerbiai választásokon Milosevic megbukott, s azóta Szerbia Montenegró Köztársasággal együtt esélyt kapott, hogy részt vegyen a vállalkozásban.

Az EBEÉ intézményesülése; az EBESZ

Ahol egész Európa újjárendezése folyt, egyedüli szervezetként – más összeurópai intézmények híján – az európai biztonsági- és együttműködési értekezlet helsinki konstrukciója maradt a színtéren. Egymást követő konferenciái az európai gazdasági együttműködéssel és a politikai élet „emberi dimenzióival" foglalkoztak. Az 1991. szeptember-októberi, Moszkvában rendezett harmadik konferenciájukon leszögezték, hogy az emberi jogok megsértése nem tekinthető az államok belügyének.

Az 1990 novemberében elfogadott Párizsi chartában megerősítették a hidegháború lezárulását és Németország egyesítését. Az európai megosztottság csökkentése és megosztott részeinek közelítése után a szervezet feladata a megosztottság összes formájának megszüntetése lett. Ennek intézményi eszközeként prágai székhellyel felállították az EBEÉ állandó titkárságát, a bécsi Konfliktusmegelőző Központot, a Szabad Választások Irodáját Varsóban. Létrehozták a Külügyminiszterek Tanácsát, a Vezető Tisztségviselők Bizottságát (VTB), s megállapodtak az állam- és kormányfők kétévente rendezett találkozóiban, az utótalálkozókhoz kapcsolódóan.

Rövidesen azonban kiderült, hogy még az intézményileg ily módon megerősített EBEÉ sem képes megbirkózni az új feladatokkal. AzEBEÉátfogó bővítése és több tagállam (Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia) széthullása nyomán taglétszáma 35-ről 53-ra emelkedett. Mindez azonban nem egyszerűsítette, hanem – tetézve az egyhangúság elvének gyakorlatával – inkább megnehezítette a döntéshozatalt, miként ajugoszlá- viai és transzkaukázusi (Azerbajdzsán/Örményország, Grúzia/Abházia és Tádzsikisztán) háborús események azt fájdalmasan jelezték.

1991-ben az ún. sürgősségi határozat lehetővé tette, hogy már 13 állam kezdeményezésére összehívják a konferenciát. 1992. januárban pedig elhatározták, hogy szakítanak a megegyezéses eljárással, és a konferencia elveinek „egyértelmű, durva megsértése esetén" a „vétkes" állam egyetértése nélkül is határoznak. Megerősítették a Vezető Tisztviselők Bizottságát és a Konfliktusmegelőző Központot.

1992-ben egész sor döntés született azEBEÉ intézményesítéséről. Előirányozták a struktúrák széles körű erősítését, a Biztonsági Együttműködési Fórum felállítását, amelynek feladata lett tárgyalások megindítása a fegyverzetkorlátozási, illetve bizalom- és biztonságerősítő intézkedések terén, ezen intézkedések kötelezettségeinek harmonizációja, s új stabilizáló intézkedések kidolgozása a katonai átláthatóság érdekében.

Az 1992. szeptemberben kezdődő bécsi biztonsági fórum több ponton támaszkodhatott korábbi útmutatásokra és dokumentumokra. A „bécsi dokumentum" szabályozott olyan részletkérdéseket, mint a katonai információk cseréjét, a félreértések és kockázatok csökkentését stb., amelyek az európai biztonságot és stabilitást erősítik. A fegyverzet-ellenőrzési, bizalom- és biztonságerősítő intézkedésekhez tartozott újólag a konfliktusmegelőzés és a kockázatcsökkentés.

1992. március 24-én a 16 NATO-állam és a Varsói Szerződés egykori tagállamai (az egykori Szovjetunió részéről Oroszország, Ukrajna, Fehéroroszország és Grúzia) aláírták az úgynevezett Nyitott égbolt (Open-Skies) egyezményt, amely a részt vevő államoknak ellenőrzési repüléseket tett lehetővé az egyezményt aláíró államok egész területén. A légtér megnyitásával informálódhattak mások katonai aktivitásairól.

Az 1994. évi budapesti csúcskonferencián az EBEÉ neve Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) lett. De még az így megerősített szervezet sem tudott hatékonyan beavatkozni a jugoszláviai konfliktusba, s az egykori szovjet befolyási övezethez tartozó országoknak sem nyújthatott elegendő biztonsági védelmet.

A konfliktusok megelőzésére, illetve a válságok kezelésére az EBEÉ számos eszközt alakított ki: a konszenzus elve alóli kivételek, a különféle (bécsi, berlini és moszkvai) mechanizmusok, az EBESZ-missziók, a tényfeltáró és szakértői küldöttségek, a békefenntartás, a kisebbségi főbiztos, a békéltető mechanizmusok (a La Valetta-i mechanizmus, illetve a békéltetési és döntőbíráskodási egyezmény). Az 1990-es évek első felében az EBEÉ már a dokumentumok és állásfoglalások kidolgozása helyett inkább arra törekedett, hogy kevésbé látványos módon részt vegyen egyes többnemzetiségű államokon belüli konfliktusok rendezésében, vagy legalábbis kedvezőtlen hatásainak enyhítésében. Eredményesen működött közre az Észtországban, Litvániában, Ukrajnában, Kazahsztánban, Kirgiziában és Macedóniában élő nemzetiségek helyzetének rendezésében. Kiemelkedő sikerei között tartja számon a csecsenföldi fellépést, amelynek során Moszkva elfogadta az EBESZ illetékességét és a közvetítés hozzájárult a konfliktus továbbterjedésének megakadályozásához.

Az EBESZ isztambuli csúcskonferenciája (1999. november) elfogadta a régóta várt Európai biztonsági chartát. A dokumentum kimondta, hogy az EBESZ-nekerősítenie kell biztonsági és válságkezelő tevékenységét.

Bővülő horizontok a NATO számára

A NATO mai formájának kialakulása 1991 novemberében kezdődött, amikor a római csúcsértekezletén elfogadott új stratégiai elképzelés a biztonságnak a párbeszéden, a korábbi ellenfelekkel való együttműködésen és a kollektív védelmi képesség fenntartásán alapuló sokoldalú megközelítését körvonalazta. Így a konfrontáció helyébe az együttműködés lépett. A szövetség stratégiájának szerves részeként megteremtette az együttműködést közép- és kelet-európai új partnereivel. Az elképzelés előirányozta a nukleáris fegyverektől

való csökkentett függőséget, egyesített fegyveres erőiben végrehajtandójelentős változtatásokat, beleértve a fegyveres erők létszámának és készültségi szintjének számottevő csökkentését. A NATO alapvető céja továbbra is tagállamai biztonsága maradt, de ez kiegészült az egész Európa fokozott és átfogó biztonságáért vállalt kötelezettséggel.

Az 1999. évi felülvizsgált és korszerűsített elképzelés megerősítette a szövetség alapvető célkitűzését, hogy politikai és katonai eszközökkel védje meg tagjainak szabadságát és biztonságát. Hangsúlyozta a demokrácia, az emberi jogok és a törvényesség értékeit, kifejezésre juttatva a szövetség elkötelezettségét nemcsak a közös védelem, hanem a szélesebb euroatlanti térség békéje és stabilitása iránt.

A korábbi átfogó megközelítés továbbra is az új elképzelés része maradt. Tartalmazta a transzatlanti kapcsolat fenntartását, a hatékony katonai képességek megőrzését, az európai biztonsági és védelmi identitás kifejlesztését a szövetségen belül, konfliktusmegelőzést és válságkezelést, partnerséget, együttműködést és párbeszédet, bővítést, fegyverzet-ellenőrzést, leszerelést.

A NATO 2002. novemberi prágai csúcstalálkozója gyökeres megújulást határozott. Módosították az észak-atlanti szerződést. Az új katonai elképzelés értelmében a szövetség a tagállamok területének közös védelme mellett felvállalja, hogy terrorista- és tömegpusztító veszélyek leküzdésére az atlanti zónán kívül is fellép. Ennek első eszköze egy vízen, levegőben, szárazföldön egyaránt mozgósítható, bárhol bevethető, 21 ezer fős szuperalakulat lesz. Folytatják a tervezést a rakétafegyverek által okozott veszély elhárítására politikai és katonai eszközökkel.

Az új képességek nyolc területre összpontosítanak: szállítás, védelem a tömegpusztító fegyverek és rakéták ellen, precíziós lőszerek, hírszerzés, kommunikáció, katasztrófa-elhárítás, átfogó terroristaellenes lépések és eltérő módozatú társulásoka partnerekkel. Ennek jegyében a tömeghadseregek helyett a mozgékony, rugalmas alakulatok fejlesztését, valamint a védelmi fejlesztések és beszerzések szakosított összehangolását határozták el. Átszervezték a NATO parancsnoki rendszerét s karcsúsították az adminisztrációt.

Intenzív egyéni párbeszéd és felkérés után 1999-re Lengyelország, a Cseh Köztársaság és Magyarország csatlakozásával a NATO tagjainak száma 19-re nőtt. A 2002. novemberi prágai csúcson újabb hét közép-és kelet-európai ország (Észtország, Lettország, Litvánia, Szlovákia, Románia, Bulgária, Szlovénia) kapott meghívást 2004-re aNATO-ba (Horvátország, Macedónia és Albánia felvételi kérelmét tovább tanulmányozzák, Oroszországnak és Ukrajnának az együttműködés folytatásával kell beérnie).

ANATOés (Oroszország 1991 óta működik együtt védelmi és biztonsági kérdésekben. 1994-ben Oroszország csatlakozott a Partnerség a békéért programhoz. Oroszország részt vett a Bosznia-Hercegovináról kötött békeszerződés katonai határozatainak végrehajtásában. 1997-ben aláírták A NATO és az Orosz Föderáció közötti kölcsönös kapcsolatok, együttműködés és biztonság alapokmányát, amellyel intézményesítették és elmélyítették partneri kapcsolataikat. A legmagasabb szinten vállalták, hogy együttmunkálkodnak az euroatlanti térség tartós, átfogó békéjének megvalósításán. A megállapodás megteremtette a keretet az új biztonsági partneri kapcsolathoz, valamint a szilárd, békés és egységes Európa felépítéséhez.

Felállították a NATO-OroszországÁllandó Közös Tanácsot (Permanent Joint Council – PJC), amely 1997. július óta a közös konzultációk fő színtere. Fő célkitűzése a bizalomépítés, a téves elképzelések eloszlatása a rendszeres konzultációk mechanizmusa révén. A PJC az első három évben a két fél közvetlen érdeklődésére számot tartó kérdésekkel foglalkozott. 1998-ban, a koszovói helyzet súlyosbodásával a mechanizmust a válságról szóló konzultációkra használták. A NATOjugoszláviai hadműveletei miatt Oroszország 1999. március 24-én felfüggesztette együttműködését a PJC-ben, majd a koszovói hadműveletek befejezése után visszatért oda. Oroszországjelentős számú erővel vesz részt a Koszovói Erőben (Kfor), amelyet az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1244. számú határozata alapján hoztak létre, s 1200 katonával vesz részt a boszniai-hercegovinai békeszerződést biztosító, hozzávetőlegesen 20 ezer fős stabilizációs erőben (Sfor). A NATO és Oroszország 2000 februárja óta ismét aktívan dolgozik az alapokmány célkitűzéseinek megvalósításán. 2001. februárban NATO információs irodát nyitottak Moszkvában.

A NATO és Ukrajna kapcsolatai nem sokkal Ukrajna függetlenné válása után indultak. Azonnal csatlakozott az Észak-atlanti Együttműködési Tanácshoz (North Atlantic Cooperation Council – NACC), majd 1994-ben a Partnerség a békéért programhoz. így az alapító tagok közé tartozott, amikor 1997 májusában az Euroatlanti Partnerségi Tanács (Euro-Atlantic Partnership Council – EAPC) felváltotta a NACC-ot. 1997 júliusában aláírták a Charta a NATO és Ukrajna partnerségéről elnevezésű dokumentumot. Ebben a NATO tagállamai megerősítették, hogy támogatják Ukrajna szuverenitását és függetlenségét, területi integritását, demokratikus fejlődését, gazdasági fellendülését, nukleáris fegyverrel nem rendelkező státusát és határai sérthetetlenségének

elvét, amelyek az európai kontinens kulcsfontosságú tényezői. A NATO üdvözölte, hogy Ukrajna támogatja az Atomsorompó-egyezmény (NPT) meghatározatlan időre történő meghosszabbítását, és hozzájárul a területén telepített nukleáris fegyverek kivonásához és leszereléséhez. A charta alapján létrehozták a NATO-Ukrajna Bizottságot, hogy értékeje annak megvalósulását és megvitassa az együttműködés továbbfejlesztését.

A NATO mediterrán párbeszédének alapja, hogy egész Európa biztonsága szorosan kapcsolódik a Földközi-tenger térségének biztonságához és stabilitásához. Az 1994-ben indult párbeszédhez Egyiptom, Izrael, Jordánia, Marokkó, Mauritánia, Tunézia, majd Algéria is csatlakozott. A párbeszéd céja, hogyjó kapcsolatokat és megértést teremtsen a térségben, s előmozdítsa a regionális biztonságot és stabilitást. A mediterrán párbeszéd politikai párbeszédetjelent, amely kiegészül konkrét tevékenységgel, mint például a tudomány, a tájékoztatás és a polgárivédelmi tervezés. Az érintett országok részt vesznek a NATO különböző tanfolyamain. A párbeszéd kiegészíti az EU és az EBESZ égisze alatt folyó kezdeményezéseket.

A NATO délkelet-európai kezdeményezése (SEEI) 1999-ben jött létre, s céja a regionális együttműködés és a hosszú távú biztonság és stabilitás támogatása. A kezdeményezés négy pilléren nyugszik: a biztonsági fórumon, a regionális együttműködéssel foglalkozó ad hoc munkacsoporton, a békepartnerségi eszközökön és a térség számára kidolgozott biztonsági együttműködési programokon. A konzultatív fórum résztvevői a NA- TO-országok és a délkelet-európai térség hat partnerországa: Albánia, Bulgária, Horvátország, a Macedón Köztársaság, Románia, Szlovénia, valamint Bosznia-Hercegovina. A térségben elsősorban a békepartnerségi kezdeményezés módszerei érvényesülnek.

9. fejezet - Időrendi áttekintés

9.1. táblázat -

1914	
március 10.	Németország, Ausztria-Magyarország és Olaszország katonai egyez ménye.
június 28.	Szarajevóban Gavrilo Princip merényletet követ el Ferenc Ferdinánd, a Monarchia trónörököse és felesége ellen.
július 20-23.	Poincaré francia köztársasági elnök Péterváron.
július 23.	Ausztria-Magyarország ultimátumot ad át Szerbiának.
július 28.	Osztrák-magyar hadüzenet Szerbia ellen.
július 30.	Oroszország általános mozgósítást rendel el; Párizsban meggyilkolják
augusztus 1.	Jaurést, a háborút ellenző szocialista politikust. Németország hadat üzen Oroszországnak.
augusztus 2.	Németország megszállja Luxemburgot.
augusztus 3.	Németország hadat üzen Franciaországnak; Törökország fegyveres semlegességi nyilatkozatot tesz; Németország megtámadja Belgiumot. -
augusztus 4.	Nagy-Britannia hadat üzen Németországnak.
augusztus 5.	Az Osztrák-Magyar Monarchia hadüzenete Oroszországnak; Montenegró hadat üzen Ausztria-Magyarországnak.
augusztus 6.	Szerb hadüzenet Németországnak; Kína semlegességi deklarációja.
augusztus 8.	Montenegró hadat üzen Németországnak.
augusztus 12.	Anglia és Franciaország hadat üzen Ausztria-Magyarországnak; a Monarchia támadása Szerbia ellen.
augusztus 23.	Japán hadat üzen a központi hatalmaknak.
augusztus 24.	Ausztria-Magyarország hadat üzen Japánnak.
augusztus 26-30.	Hindenburg győzelme Tannenbergnél az oroszok felett.

augusztus 27.	Ausztria-Magyarország hadat üzen Belgiumnak.
szeptember 3.	A francia kormány Bordeaux-ba menekül (december 22-ig).
szeptember 5.	Az antanthatalmak megállapodása, hogy nem kötnek különbékét.
szeptember 5-10.	A francia csapatok a marne-i csatában megállítják a német előrenyomulást.
szeptember 6-15.	Német győzelem a Mazuri tavaknál az orosz csapatok felett.
szeptember 18.	Oroszország és Románia titkos egyezménye.
október 29.	Törökország a központi hatalmak oldalán belép a háborúba.
november 1.	A Monarchia újabb támadása Szerbia ellen.
november 2.	Anglia bejelenti az Északi-tenger blokádját.
november 12.	Törökország hadat üzen Angliának, Franciaországnak és Oroszország-
december 17.	Anglia protektorátusa alá helyezi Egyiptomot.

9.2. táblázat -

1915	
február 3.	Szarajevóban kivégzik Ferenc Ferdinánd három halálra ítélt gyilkosát (Cabrinovics, Jovanovics, Ilics).
február 4.	Németország hadi területté nyilvánítja az Anglia körüli tengereket; a Mazuri tavaknál zajló „téli csata" újabb német sikere az oroszok felett (február 4-22.).
február 18.	Németország megkezdi az Anglia elleni tengeralattjáró-háborút.
február 19.	Angol-francia támadás kezdete a Dardanelláknál.
március 3. és 5.	A görög koronatanács elutasítja Görögország háborúba lépését.
április 22.	A belgiumi Ypernnél a német csapatok először vetnek be harci gázt.
április 26.	Az antanthatalmak és Olaszország szerződése a hadba lépéséről.
május 2.	A központi hatalmak Gorlicénél és Tarnownál áttörik

	az orosz frontot.
május 4.	Olaszország formailag is felmondja a hármasszövetséget, s május 23-án az antant oldalán belép a háborúba.
június 15.	Az olasz fronton megkezdődik az első isonzói csata, amelyet 1917. október 25-ig további tíz ütközet követ.
augusztus 20.	Olaszország hadüzenete Törökországnak.
szeptember 6.	Bulgária szövetségre lép a központi hatalmakkal.
szeptember 30.	Antantcsapatok szállnak partra Szalonikiben.
október 6.	Mackensen német tábornok vezetésével megindul a központi hatalmak Szerbia elleni hadjárata.
október 9.	A Monarchia csapatai bevonulnak Belgrádba.
október 14.	Bulgária a központi hatalmak oldalán belép a háborúba.
október 19.	Japán csatlakozik az 1914. szeptember 5-i londoni egyezményhez.
november 21.	Olaszország csatlakozik a londoni egyezményhez (1914. szeptember 5.).
december 6-8.	Az antanthatalmak Chantillyben elhatározzák, hogy a következő évben általános offenzívát indítanak.
1916	
január 26.	Az angol felsőház elfogadja az új véderőtörvényt (a 18-41 éves nőtlen férfiak hadkötelezettsége).
február 21.	A verduni csata kezdete.
március 9.	Németország hadat üzen Portugáliának.
április 8.	Írországban kihirdetik az ostromállapotot.
április 22-30.	Felkelés Írországban, amelyet a Sinn Féin szervezet vezet.
május 14.	Megkezdődik a Monarchia dél-tiroli hadjárata.
május 17.	Az angol alsóház elfogadja az új, véderőről szóló törvényjavaslatot.
május 31-június 1.	Tengeri csata a Skagerrak-szorosnál (Jütland).
június 4.	A keleti fronton megindul a Bruszilov-offenzíva.

június 14-17.	Az antanthatalmak párizsi gazdasági konferenciája.
június 24.	Anyagcsata a nyugati fronton a Somme folyónál (november 26-ig).
augusztus 17.	Románia bukaresti titkos szerződése az antanthatalmakkal.
augusztus 26.	Olaszország hadat üzen Németországnak.
augusztus 27.	Románia hadüzenete Ausztria-Magyarországnak és hadba lépése az antant oldalán.
augusztus 30.	Törökország hadat üzen Romániának.
szeptember 1.	Bulgária hadat üzen Romániának.
november 5.	Németország és Ausztria-Magyarország közösen proklamálják az önálló lengyel királyság megalakulását.
november 21.	Ferenc József császár és király halála, utóda IV. Károly.
november 26.	Görögország hadüzenete Németországnak és Bulgáriának.
december 3.	IV. Károly átveszi az osztrák-magyar hadsereg főparancsnokságát.
december 21.	Wilson amerikai elnök felhívása a hadviselő felekhez.
december 26.	Ausztria-Magyarország és Németország válasza Wilson felhívására.

9.3. táblázat -

december 30.	Budapesten megkoronázzák IV. Károlyt.
december 31.	Az antant államai egységesen elutasítják a központi hatalmak békeajánlatát (december 12.).
1917	
január 12.	Az antant válasza a wilsoni felhívásra.
január 22.	Wilson beszéde a szenátusban a Népszövetség megalakításáról.
január 31.	Németország és Ausztria-Magyarország bejelentik a korlátlan tengeralattjáró-háborút.
február 3.	Az Egyesült Államok megszakítja diplomáciai kapcsolatait Németországgal.

március 10-11.	Péterváron általános politikai sztrájk, amely felkelésbe csap át (február 25-26.).
március 15.	II. Miklós orosz cár lemondása, utóda, Mihály másnap szintén lemond; Lvov herceg vezetésével megalakul az első ideiglenes polgári kormány.
április 6.	Az Egyesült Államok hadat üzen Németországnak; Gothában megalakul Németország Független Szociáldemokrata Pártja (Kautsky, Haase, Berns- tein).
április 9.	Az antantcsapatok meghiúsult támadása Arras-nál (április 12-én Cham- pagne-ban, április 16-án az Aisne folyónál).
május 12.	Az orosz Duma a háború folytatása mellett dönt.
május 15.	A francia főparancsnok Pétain, a vezérkari főnök Foch tábornok lesz.
június 12.	Konstantin görög király lemondás nélkül távozik, a hatalmat az antantbarát Venizelosz veszi át.
június 29.	Görögország az antant oldalán belép a háborúba.
július 1.	A Kerenszkij-offenzíva.
július 19.	A Reichstag határozata a megegyezéses békéről.
július 20.	A korfui egyezmény (a későbbi jugoszláv állam alapjainak megvetése).
július 22.	Lvov herceg miniszterelnök lemond, utóda Kerenszkij, Kornyilov a hadsereg főparancsnoka.
augusztus 3.	Lázadás a német flottánál.
augusztus 29-szeptember 2.	Felkelés Torinóban.
szeptember 7-12.	Kornyilov tábornok ellenforradalmi kísérlete.
szeptember 14.	Oroszországot köztársasággá nyilvánítják.
október 24.	A 12. Isonzó-csata; a Monarchia csapatai német támogatással Capo- rettónál, az Isonzó mentén áttörik az olasz frontot (november 4.).
november 6-12.	Bolsevik forradalom Oroszországban.
december 5.	Fegyverszünet a keleti fronton.
december 7.	Az Egyesült Államok hadüzenete Ausztria-Magyarországnak.
december 21.	Szovjet-Oroszország elismeri Finnország

	függetlenségét.
1918	
január 4.	Svédország elismeri Finnország függetlenségét.
január 6.	A bolsevikok feloszlatják az Alkotmányozó Gyűlést.
január 8.	Wilson amerikai elnök 14 pontja.
február 9.	Dekrétum a föld nacionalizálásáról Szovjet-Oroszországban.
február 18.	Német támadás Szovjet-Oroszország ellen.
február 23.	A Vörös Hadsereg Narvánál megállítja a német előrenyomulást.
március 3.	A breszt-litovszki béke.
március 21.	Német offenzíva a Somme folyónál.
április 5.	Japán-angol intervenció Szovjet-Oroszország ellen Vlagyivosztokban.
április 10.	A Monarchia nemzetiségeinek római kongresszusa.
április 14.	Foch marsall a szövetségesek főparancsnoka.

9.4. táblázat -

május 7.	A bukaresti béke.
május 29.	Általános mozgósítás a Vörös Hadseregbe.
június 3.	Franciaország elismeri a cseh-szlovák államot.
június 15-24.	A Monarchia piavei offenzívája, amelyet olasz ellentámadás követ.
június 16.	II. Miklós és családjának kivégzése.
július 15.	Az utolsó német támadás a nyugati fronton.
július 18.	Az antantcsapatok ellentámadása.
augusztus 8.	Az angolok Amiens-nél áttörik a német frontot, a német hadsereg „fekete napja".
szeptember 14.	A Monarchia béketárgyalásokra szólítja fel a hadviselő feleket.
szeptember 15.	Az antant balkáni hadereje áttöri a bolgár csapatok vonalát.

szeptember 17.	Az Egyesült Államok elutasítja a Monarchia javaslatát.
szeptember 29.	Bulgária kapitulációja.
október 3.	Német fegyverszüneti ajánlat Wilson elnöknek.
október 6.	Ludendorff menesztése; Zágrábban megalakul a Délszláv Államok Nemzeti Bizottsága.
október 16.	IV. Károly felhívása a népekhez.
október 24.	Az olasz hadsereg támadása.
október 28.	A Csehszlovák Köztársaság kikiáltása Prágában.
október 29.	Horvátország elszakad a Monarchiától.
október 30.	Törökország kapitulál; Szlovákia elszakad a Monarchiától és csatlakozik a cseh államhoz.
november 3.	A páduai fegyverszüneti egyezmény; matrózlázadás Kielben.
november 6.	Forradalom Brémában.
november 7.	A Lengyel Köztársaság kikiáltása.
november 9.	Berlini forradalom.
november 11.	Németország a compiégne-i erdőben aláírja a fegyverszünetet.
november 12.	Az Osztrák Köztársaság kikiáltása.
november 13.	Az eckartsaui levél, IV. Károly lemondása; a szovjet kormány érvénytelennek nyilvánítja a breszti békét.
december 1.	A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (SHS állam) megalakulása.
1919	
január 5.	Általános sztrájk Berlinben; Münchenben megalakul a Német Munkáspárt (Deutsche Arbeiterpartei).
január 12.	A párizsi békekonferencia kezdete.
január 15.	Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg meggyilkolása.
március 20.	A Vix-jegyzék átnyújtása Károlyi Mihálynak.
március 21.	Tanácsköztársaság Magyarországon.
április 7-május 1.	Tanácsköztársaság Bajorországban.

április 16.	Az antant intervenciójának (román támadás) kezdete a Magyar Tanácsköztársaság ellen.-
április 28.	A Nemzetek Szövetsége és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet alapokmányának elfogadása.
június 16-július 5.	A Szlovák Tanácsköztársaság fennállása.
június 28.	A versailles-i béke és a lengyel kisebbségvédelmi szerződés aláírása.
július 31.	Aweimari birodalmi alkotmány elfogadása.
augusztus 1.	A Magyar Tanácsköztársaság bukása.
szeptember 10.	Ausztria aláírja a saint-germaini békeszerződést; a csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés aláírása.
november 18.	Hindenburg vallomása a nemzetgyűlés vizsgálóbizottsága előtt (a „tőrdöféslegenda" születése).
november 27.	Bulgária Neuillyben aláírja a békeszerződést.

9.5. táblázat -

1920	
január 10.	A békeszerződések ratifikációs okmányainak kicserélése, a versailles-i békeszerződés életbelépése.
február 24.	Megalakul a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP).
március 13-16.	Kapp-puccs Németországban.
március 19.	Az amerikai szenátus elutasítja az Egyesült Államok belépését a Népszövetségbe és a versailles-i szerződés ratifikálását.
április 26.	Lengyel támadás Szovjet-Oroszország ellen.
június 4.	A trianoni békeszerződés aláírása.
augusztus 10.	Asevres-i békeszerződés.
augusztus 14.	Jugoszláv-csehszlovák szövetségi szerződés (a kisantant megalakulása).
augusztus 16.	A lengyel csapatok megállítják a Vörös Hadsereg előrenyomulását.
1921	

március 8.	Duisburg, Ruhrort és Düsseldorf szövetséges megszállása.
március 18.	Rigai békeszerződés Lengyelország és Szovjet-Oroszország között.
március 21.	Terményadó Szovjet-Oroszországban; munkásmegmozdulások Németországban.
március 26.	IV. Károly első puccskísérlete.
április 23.	Román-csehszlovák szövetségi szerződés.
június 7.	Román-jugoszláv szövetségi szerződés.
augusztus 3.	Az SA (Sturmabteilung) megalapítása.
augusztus 25.	Az Egyesült Államok és Németország békeszerződése.
október 12.	Népszövetségi döntés Felső-Szilézia Németország és Lengyelország közötti megosztásáról.
október 13.	A velencei jegyzőkönyv.
október 20.	Második királypuccs Magyarországon.
november 6.	Csehszlovák-lengyel politikai egyezmény; a Habsburg-ház trónfosztása Magyarországon.
november 12- 1922. február 6.	A washingtoni konferencia.
1922	
április 10-május 19.	A genovai konferencia.
április 16.	A rapallói szovjet-német szerződés.
június 24.	Walther Rathenau német külügyminiszter meggyilkolása.
október 10.	Görög-török fegyverszüneti szerződés.
október 27-28.	A fasiszták bevonulása Rómába (Marcia su Roma).
október 30.	III. Viktor Emánuel miniszterelnöknek nevezi ki Mussolinit.
december 30.	A Szovjetunió megalakítása.
1923	
január 10.	Litvánia elfoglalja a Memel-vidéket.
január 11.	Francia és belga csapatok megszállják a Ruhr-vidéket.

január 13- szeptember 26.	Passzív ellenállás Németországban.
június 8-9.	Államcsíny Bulgáriában.
július 24.	A török békeszerződés aláírása Lausanne-ban.
augusztus 12-14.	Általános sztrájk Németországban.
szeptember 13.	Államcsíny Spanyolországban, Primo de Rivera katonai-monarchista diktatúrája.
szeptember 19-29.	Felkelés Bulgáriában.
november 5-8.	Általános politikai sztrájk Lengyelországban.
november 8-9.	Hitler müncheni sörpuccsa, betiltják az NSDAP-t, Hitlert letartóztatják.

9.6. táblázat -

november 15.	A Rentenmark bevezetése, az infláció felszámolása Németországban.
november 30.	A Jóvátételi Bizottság nemzetközi szakértő bizottságot állít fel a német fizetőképesség megállapítására.
december 6.	A brit Munkáspárt győzelme a parlamenti választásokon.
december 17.	A hadsereg lemondásra kényszeríti II. György görög királyt.
1924	
január 21.	Lenin halála.
január 22-november 4.	Az első munkáspárti kormány Angliában (MacDonald-kabinet).
január 25.	Francia-csehszlovák szövetségi szerződés.
január 31.	A Szovjetunió első alkotmányának elfogadása.
február 1-március 18.	A Szovjetunió diplomáciai kapcsolatot létesít Angliával, Olaszországgal, Norvégiával, Ausztriával, Németországgal és Svédországgal.
március 24.	Kikiáltják a Görög Köztársaságot.
április 9.	A Jóvátételi Bizottságnak benyújtják a Dawes-tervet.
május 11.	A baloldali szövetség választási győzelme Franciaországban.

május 4.	Aweimari koalíció választási győzelme.
május 17.	A Memel-vidék alkotmánya.
május 31.	Szovjet-kínai általános egyezmény.
június 10.	G. Matteotti szocialista képviselőt, a szocialista párt főtitkárát meggyilkolják.
június 13.	Millerand köztársasági elnök lemondása után Doumergue-t választják francia köztársasági elnökké.
július 16- augusztus 16.	A szövetséges hatalmak londoni konferenciája.
augusztus 16.	A londoni konferencia elfogadja a Dawes-tervet.
szeptember 17.	Olaszország felmondja a Jugoszláviával kötött rapallói szerződést.
október 2.	Genfi jegyzőkönyv a nemzetközi vitás kérdések békés rendezéséről a Népszövetségben.
november 30.	A Ruhr-vidéket elhagyják az utolsó francia és belga alakulatok.
december 24.	Albániában kikiáltják a köztársaságot.
1925	
január 5.	A szövetségesek nyilatkozata az első Rajnai-övezet (Köln) január 10-én esedékes kiürítésének elhalasztásáról.
január 20.	A szovjet-japán diplomáciai kapcsolatok felvétele, Japán visszaadja Észak-Szahalint.
február 26.	A náci párt (NSDAP) újraalapítása.
április 26.	Paul von Hindenburg köztársasági elnökké választása.
június 7.	A mérges gázok és bakteriológiai fegyverek használatát tiltó jegyzőkönyv Genfben, az Egyesült Nemzetek keretében.
augusztus 1.	A Ruhr-vidék kiürítése.
augusztus 25.	Düsseldorf, Duisburg, Ruhrort kiürítése.
október 5-16.	A locarnói konferencia.
október 12.	Szovjet-német kereskedelmi szerződés aláírása.
november 9.	Az SS (Schutzstaffel) alapítása.

november 30.	A kölni övezet kiürítésének kezdete.
december 1.	A locarnói szerződések aláírása Londonban.
december 17.	A szovjet-török barátsági és semlegességi szerződés aláírása.
1926	
március 26.	Lengyel-román garanciális szerződés.
április 24.	Barátsági és megnemtámadási szerződés Németország és a Szovjetunió

9.7. táblázat -

május 12.	Pifsudski marsall államcsínye Lengyelországban.
május 22.	Belgium semlegességének megszüntetéséről szóló szerződés.
június 10.	Francia-román szerződés aláírása.
július 9.	Portugáliában Camorna tábornok újabb államcsínye.
július 23.	Franciaországban Poincaré ún. nemzeti egységkormányt alakít.
augusztus 31.	Semlegességi és megnemtámadási szerződés Afganisztán és a Szovjetunió között.
szeptember 8.	Németország belép a Népszövetségbe.
szeptember 17.	Stresemann és Briand tárgyalása Thoiry-ban.
november 5.	Rendelet az olasz ellenzéki pártok betiltásáról.
november 16-17.	Smetona tábornok puccsa Litvániában felszámolja a polgári demokráciát, Voldemaras kormánya diktatúrát vezet be.
1927	
január 31.	Németországból kivonják a szövetségesközi katonai bizottságot.
február 3-13.	Felkelés Portugáliában Carmona tábornok diktatúrája ellen.
április 5.	Az olasz-magyar „örök barátsági szerződés" aláírása.
április 21.	Olaszországban kiadják a Carta del Lavorót, a munka törvénykönyvét.

május 26-27.	Nagy-Britannia felmondja az angol-szovjet kereskedelmi egyezményt, s megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval.
július 15-16.	Általános sztrájk és felkelés Bécsben.
október 1.	Szovjet-perzsa (iráni) megnemtámadási szerződés.
november 11.	Francia-jugoszláv barátsági szerződés.
november 22.	Albánia védelmi szerződést köt Olaszországgal.
1928	
május 28.	Sztálin bejelenti a teljes kollektivizálást és a kulákság likvidálását.
augusztus 27.	A Briand-Kellogg-paktum.
szeptember 1.	Albánia királyság lesz, Zogu köztársasági elnököt királlyá koronázzák.
szeptember 26.	A genfi Általános Akta.
november 15.	Olaszországban legalizálják a Fasiszta Nagytanácsot.
december 12.	Romániában a nemzeti parasztpárti Iuliu Maniu alakít kormányt.
1929	
január 6.	I. Sándor jugoszláv király diktatúrát vezet be, s az ország Jugoszláv Királyság lesz.
február 9.	A Szovjetunió, Lengyelország, Románia, Lettország és Észtország aláírja a moszkvai jegyzőkönyvet.
február 11.	Az olasz állam és a Vatikán lateráni szerződése.
február 11-június 7.	Párizsi konferencia a Dawes-terv revíziójáról.
május 30.	A Munkáspárt győz az angol választásokon.
június 5.	Angliában megalakul MacDonald második munkáspárti kormánya.
június 7.	A Young-terv.
augusztus 1.	Nemzetközi háborúellenes nap.
augusztus 6-31.	Az első hágai konferencia a Young-tervről.
szeptember 5.	Briand Páneurópa-tervezete

október 29.	A „fekete csütörtök" a New York-i tőzsdén, a világgazdasági válság kezdete.
november 30.	Az angolok kiürítik a második rajnai zónát (Koblenz).
december 8.	Az NSDAP első választási sikere Németországban.

9.8. táblázat -

1930	
január 3-20.	Második hágai konferencia a Young-tervről.
január 21-április 22.	Londoni flottakonferencia az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Japán, Franciaország és Olaszország részvételével.
január 28.	XIII. Alfonz spanyol király megszünteti Primo de Rivera diktatúráját.
február 6.	Olasz--osztrák barátsági szerződés.
május 17.	Briand Európa-memoranduma.
június 30.	Befejeződik a Rajna-vidék határidő előtti kiürítése.
július 21.	A Szovjetunió külügyi népbiztosa Litvinov.
július 30.	Salazar Portugáliában megalakítja a Nemzeti Egység Pártját.
augusztus 25- november 28.	Lengyelországban Pilsudski áll a kormány élén.
szeptember 14.	A Reichstag-választásokon az NSDAP a második legerősebb párt lesz.
1931	
március 20.	Osztrák-német vámunió tervezete.
április 14.	XIII. Alfonz spanyol király lemond, a monarchia megbukik Spanyolországban.
május 11.	A bécsi Creditanstalt bank csődje.
május 15.	XI. Pius pápa kibocsátja a Quadragesimo anno enciklikát.
június 20.	A Hoover-moratórium.
augusztus 25.	Angliában lemond MacDonald munkáspárti kormánya.
szeptember 5.	Az Állandó Nemzetközi Bíróság megvétózza az

	osztrák-német vámunió tervezetét.
szeptember 13.	A Heimwehr sikertelen puccskísérlete Ausztriában.
október 11.	A harzburgi front megalakulása Németországban.
december 9.	Spanyolországban A. Zamora lesz a köztársasági elnök.
december 11.	A Brit Nemzetközösség proklamálása (a westminsteri statútum).
1932	
január 7.	Brüning kancellár bejelenti a jóvátételi fizetés megszüntetését.
január 21.	Szovjet-finn megnemtámadási szerződés.
január 25.	Szovjet-lengyel megnemtámadási szerződés.
február 2.	A genfi nemzetközi leszerelési konferencia kezdete (1934-ig).
február 5.	Szovjet-lett megnemtámadási egyezmény.
február 9-március 3.	Sikertelen fasiszta puccskísérlet Finnországban.
április 10.	Hindenburg birodalmi elnök újraválasztása.
május 1.	A baloldali blokk győz a francia parlamenti választásokon.
május 4.	Szovjet-észt megnemtámadási szerződés.
július 9.	A lausanne-i szerződés lezárja a német jóvátételeket.
július 20.	A poroszországi szociáldemokrata kormány eltávolítása.
július 22.	Németország kivonul a genfi leszerelési konferenciáról.
július 31.	A náci párt előretörése a német választásokon.
november 6.	A Reichstag-választáson a náci párt veszít szavazataiból.
november 8.	Az amerikai elnökválasztáson a demokrata Roosevelt győz.
november 29.	Francia-szovjet megnemtámadási szerződés.
december 11.	Genfben öthatalmi nyilatkozat Németország fegyverkezési egyenjogúságáról.

1933	
január 30.	Adolf Hitler kancellári kinevezése.
február 16.	A kisantant szervezeti paktuma.
február 27.	A Reichstag égése.
március 23.	Felhatalmazási törvény Németországban.

9.9. táblázat -

március 31.	Ausztriában feloszlatják a Republikanischer Schutzbundot (az Ausztriai Szociáldemokrata Párt fegyveres szervezetét).
április 27.	Angol-német kereskedelmi szerződés.
május 2.	Németországban betiltják a szakszervezeteket.
július 3.	Londoni paktum az agresszió meghatározásáról.
július 14.	Törvény Németországban a pártalakítás ellen.
július 15.	Négyhatalmi szerződés.
július 20.	A pápa konkordátumot köt Hitlerrel.
szeptember 2.	Szovjet-olasz barátsági, megnemtámadási és semlegességi szerződés.
szeptember 31.	Megkezdődik a lipcsei per.
október 14.	Németország kilép a Népszövetségből és távozik a leszerelési konferenciáról.
november 16.	Diplomáciai kapcsolat a Szovjetunió és az Egyesült Államok között.
1934	
január 26.	A lengyel-német megnemtámadási paktum aláírása.
február 7.	A francia radikális kormány lemond és jobboldali nemzeti egységkormány alakul.
február 9.	A Balkán-paktum aláírása.
február 12-15.	Az osztrák kormány a Heimwehr segítségével leveri a munkásfelkelést.
február 16.	Angol-szovjet kereskedelmi egyezmény.

február 17.	Háromhatalmi nyilatkozat Ausztria függetlenségéről.
március 17.	Római jegyzőkönyvek: olasz-magyar-osztrák hármas szövetség.
május 15.	Lettországban Ulmanis államcsíny útján elnöki diktatúrát vezet be.
május 19.	Katonai puccs Bulgáriában Georgiev tábornok vezetésével.
június 9.	Szovjet-román ésszovjet-csehszlovákdiplomáciai kapcsolatok létesítése.
június 14-15.	Hitler és Mussolini első, velencei találkozója.
június 27.	A keleti paktum (keleti Locarno) terve.
június 29-30.	Hitler leszámolása Röhmmel és az SA-val (hosszú kések éjszakája).
július 23.	Szovjet-bolgár diplomáciai kapcsolatok felvétele.
július 25.	Náci puccs Ausztriában, Dollfuss kancellár meggyilkolása.
július 30.	Schuschnigg-kormány megalakulása Ausztriában.
augusztus 2.	Hindenburg köztársasági elnök halála; Hitler „vezér és kancellár".
szeptember 5.	Németország elutasítja részvételét a keleti paktumban.
szeptember 17.	A Szovjetunió felveszi a diplomáciai kapcsolatot Albániával.
szeptember 18.	A Szovjetunió belép a Nemzetek Szövetségébe.
szeptember 27.	Lengyelország elutasítja a keleti paktumban való részvételt; háromhatalmi nyilatkozat Ausztria függetlenségéről.
október 9.	Marseille-ben meggyilkolják L. Barthou francia külügyminisztert és I. Sándor jugoszláv királyt.
október 16- 1935. október 20.	A hosszú menetelés Kínában
1935	
január 3.	Etióp panasz Olaszországgal szemben a Népszövetségben.
január 7.	A római francia-olasz egyezmények.

január 13.	Népszavazás a Saar-vidéken.
március 5.	Nagy-Britannia hadserege és flottája korszerűsítésébe kezd.
március 16.	Az általános hadkötelezettség bevezetése Németországban.
április 11-14.	Angol-francia-olasz konferencia Stresában.
április 15.	Népszövetségi bizottság létrehozása a nemzetközi szerződések megsértése esetén alkalmazandó szankciók kidolgozására.
május 2.	Öt évre szóló francia-szovjet kölcsönös segítségnyújtási szerződés.
május 16.	Szovjet-csehszlovák segítségnyújtási szerződés.

9.10. táblázat -

június 18.	Angol-német flottaegyezmény.
július 11.	Német-osztrák egyezmény.
szeptember 15.	A nürnbergi törvények.
október 2.	Olaszország megtámadja Abesszíniát.
október 11.	Népszövetségi szankciók Olaszországgal szemben.
október 28.	Görögországban visszaállítják a monarchiát.
december 18.	Eduard Benes a csehszlovák köztársasági elnök.
1936	
január 18.	A népfrontba tömörült francia baloldal megbuktatja a Laval-kormányt.
február 16.	A spanyol választásokon a Népfront győz, Azana alakít kormányt.
március 5.	Olasz-abesszin fegyverszünet.
március 7.	A német csapatok bevonulnak a Rajna-vidék demilitarizált övezetébe.
április 13.	Görögországban Metaxasz tábornok lesz a miniszterelnök.
április 26-május 3.	Franciaországban a Népfront pártjai győznek a választásokon.

április 27.	Belgium felmondja Angliával és Franciaországgal fennálló szövetségét.
május 9.	Olaszország annektálja Etiópiát.
május 24.	A Degrelle vezette fasiszta rexisták sikerei a belgiumi választásokon.
június 4.	Léon Blum kormánya Franciaországban.
június 10.	Spanyolországban Azana a köztársasági elnök.
június 23.	A francia kormány megtiltja a Spanyolországba irányuló fegyverszállítást.
július 11.	Osztrák-német megbékélési egyezmény.
július 18.	Katonai lázadás Spanyol Marokkóban a köztársasági kormány ellen.
július 20.	A montreux-i tengerszoros-egyezmény.
szeptember 4.	Az első népfrontkormány Spanyolországban.
szeptember 9.	A Benemavatkozási Bizottság alakuló ülése Londonban.
szeptember 14.	XI. Pius pápa felhívása a bolsevizmus elleni harcra.
október 1.	Spanyolországban Franco tábornok lesz a hadsereg és az állam vezetője.
október 10.	Ausztriában feloszlatják a Heimwehrt.
október 19.	A négyéves gazdasági terv kezdete Németországban.
október 25.	A Berlin-Róma-tengely, berchtesgadeni jegyzőkönyv.
november 18.	Németország és Olaszország elismerik a spanyol „nemzeti" kormányt.
november 25.	Antikomintern paktum.
december 5.	A Szovjetunió új alkotmánya.
december 25.	A londoni benemavatkozási egyezmény aláírása.
1937	
január 2.	Újabb angol-olasz jegyzék a Földközi-tengerre vonatkozóan.
január 16.	A francia kormány megtiltja önkéntesek toborzását a spanyol köztársaságiak számára.

február 16.	A Benemavatkozási Bizottság a Szovjetunió sürgetésére megtiltja önkéntesek küldését Spanyolországba.
március 20.	Német-spanyol titkos együttműködési szerződés.
április 26.	A német légierő megsemmisíti Guernicát.
május 17.	Spanyolországban F. Largo Caballero helyett a szocialista J. Negrin ala kít kormányt.
május 28.	Angliában Neville Chamberlain alakít kormányt (1940. május 10-ig).
május 31.	Németország és Olaszország kilép a Benemavatkozási Bizottságból.
június 21.	Léon Blum lemondása után Chautemps alakít kormány Franciaor szágban.
július 15.	A francia kormány megnyitja a francia-spanyol határt; a Szovjetunióban

9.11. táblázat -

november 5.	Hitler ismerteti bizalmasaival külpolitikai akciótervét (az ún. Hossbach- jegyzőkönyv).
november 6.	Olaszország csatlakozik az antikomintern paktumhoz.
december 11.	Olaszország kilép a Népszövetségből.
december 29.	Elfogadják az ír alkotmányt.
1938	
február 4.	Hitler a Wehrmacht főparancsnoka, az OKW megalakítása, Ribbentrop az új külügyminiszter.
február 10.	II. Károly Romániában bevezeti a királyi diktatúrát.
február 12.	Schuschnigg és Hitler berchtesgadeni szerződése.
március 12.	Német csapatok bevonulása Ausztriába.
április 10.	Franciaországban Daladier alakít kormányt; népszavazás Ausztria és a Német Birodalom újraegyesüléséről.
április 18.	Angol-olasz egyezmények, az ún. gentlemen's agreement.
április 30.	A spanyol Negrin-kormány kiadja az antifasiszta egyesülés programját.

május 7.	Dánia, Norvégia, Svédország és Finnország deklarálja semlegességét.
május 30.	Hitler utasítása a Wehrmachtnak Csehszlovákia szétzúzására.
július 29- augusztus 11.	A Vörös Hadsereg egységei a Haszan-tónál megverik a japán csapatokat.
július 31.	A szaloniki szerződés.
augusztus 22.	A bledi magyar-kisantant szerződés aláírása.
szeptember 22-24.	Hitler-Chamberlain tárgyalás Bad Godesbergben a Szudéta-válságról.
szeptember 29-30.	A müncheni konferencia.
szeptember 30.	Angol-német megnemtámadási szerződés.
október 1-10.	Német csapatok megszállják a Szudéta-vidéket.
október 4.	A francia Népfront felbomlása.
november 2.	Az első bécsi döntés.
november 8-14.	A „kristályéjszaka" Németországban.
november 10.	Olaszországban korlátozzák a zsidók jogait; Kemal Atatürk halála.
november 11.	Inönüt Törökország új köztársasági elnöke.
november 30.	Romániában kivégzik Codreanut és a Vasgárda több vezetőjét; Hácha Csehszlovákia új elnöke.
december 6.	Francia-német közös nyilatkozat a határok kölcsönös elismeréséről.
1939	
január 26.	Franco tábornok csapatai olasz segítséggel elfoglalják Barcelonát.
február 27.	Anglia és Franciaország elismeri Franco tábornok kormányát.
március 1.	A Szovjetunió visszahívja képviselőjét a Benemavatkozási Bizottságból.
március 14.	Tiso proklamálja a független Szlovákia megalakulását.
március 15.	Német csapatok bevonulása Prágába; megalakítják a Cseh-Morva Protektorátust.

március 21.	A német kormány Danzig (Gdansk) és a korridor átadását követeli Lengyelországtól.
március 23.	Német csapatok megszállják a Memel (Nyeman)-vidéket; német-román gazdasági együttműködési szerződés.
március 28.	Franco bevonul Madridba.
március 31.	Anglia és Franciaország garantálja Lengyelország függetlenségét.
április 6.	Anglia és Franciaország garantálja Románia határait.
április 7.	Spanyolország csatlakozik az antikomintern paktumhoz; Olaszország támadást indít Albánia ellen.
április 10.	Franciaországban újra Daladier alakít kormányt.
április 13.	Anglia és Franciaország garantálja Görögország határait.

9.12. táblázat -

április 14.	Roosevelt felszólítja Hitlert és Mussolinit, hogy tíz évig tartózkodjanak minden agressziótól.
április 15.	Angol-francia-szovjet tárgyalások kezdődnek Moszkvában a kölcsönös segítségnyújtásról.
április 17.	Szovjet-német kereskedelmi tárgyalások kezdődnek.
április 27.	Angliában elrendelik az általános hadkötelezettséget.
április 28.	Németország felmondja az angol-német flottaegyezményt.
május 3.	Molotovot nevezik ki külügyi népbiztossá, Litvinov washingtoni nagykövet lesz.
május 11-	Szovjet és mongol csapatok háborúja és győzelme Halhin Golnál ajapán
augusztus 31.	hadsereg felett.
május 22.	Német-olasz katonai szövetség, az ún. „acélpaktum" megkötése.
június 18.	Titkos angol-német tárgyalások kezdődnek.
július 21.	Anglia elismeri Japán különleges érdekeltségét Kínában.
augusztus 23.	Szovjet-német megnemtámadási szerződés.

augusztus 25.	Angol-lengyel kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírása.
szeptember 1.	Németország megtámadja Lengyelországot, a második világháború kezdete.
szeptember 1- október 1.	Németország lengyelországi hadjárata.
szeptember 3.	Anglia és Franciaország hadat üzen Németországnak.
szeptember 5.	Az Egyesült Államok és Japán kinyilvánítja semlegességét.
szeptember 17.	A szovjet hadsereg átlépi a lengyel határt.
szeptember 27.	Varsó elesik; Németországban megalakítják az RSHA-t (Reichssicher- heitshauptamt).
szeptember 28.	Szovjet-német határ- és barátsági szerződés; szovjet-észt kölcsönös segítségnyújtási szerződés.
október 5.	Szovjet-lett kölcsönös segítségnyújtási szerződés.
október 6.	Hitler békeajánlata a nyugati hatalmaknak; az utolsó lengyel csapatok is leteszik a fegyvert.
október 10.	Szovjet-litván kölcsönös segítségnyújtási szerződés.
október 12.	A németek felállítják a lengyel főkormányzóságot.
október 19.	Angol-francia-török kölcsönös segítségnyújtási szerződés.
november 1-2.	Nyugat-Belorussziát és Nyugat-Ukrajnát bekebelezi a Szovjetunió.
november 30.	A Szovjetunió megtámadja Finnországot.
december 14.	A Szovjetuniót kizárják a Népszövetségből.
1940	
február 11.	Szovjet-német gazdasági szerződés.
február 11-19.	A szovjet csapatok áttörik a Mannerheim-vonalat.
március 12.	Moszkvában aláírják a szovjet-finn békét.
március 20.	Franciaországban Daladier lemondása után Reynaud alakít kormányt.
április 9.	Németország megtámadja Dániát és Norvégiát.
május 10.	Németország megtámadja Hollandiát, Belgiumot,

	Luxemburgot és az angol-francia haderőt (nyugati hadjárat); Chamberlain lemond, Churchill alakít kormányt.
május 14.	Hollandia kapitulációja.
május 14-június 22.	A franciaországi hadjárat.
május 28.	Belgium kapitulációja.
május 28-június 4.	Csata Dunkerque-nél.
június 7.	VII. Hakan norvég király Londonba menekül.
június 10.	Olasz hadüzenet Franciaországnak.
június 14.	Német csapatok elfoglalják Párizst.
június 18.	De Gaulle Londonban megalakítja a Francia Nemzeti Ellenállási Bizottságot.

9.13. táblázat -

június 22.	Compiégne-ben aláírják a francia-német fegyverszünetet, Vichyben megalakul a Pétain-kormány.
június 26-28.	Szovjet-román jegyzékváltás, Románia átadja Besszarábiát a Szovjetuniónak.
július 3.	Az angolok Orannál megsemmisítik a francia flottát.
július 10.	Az angliai csata kezdete.
július 19.	Hitler utolsó „békefelhívása" a nyugati hatalmakhoz.
július 21.	Anglia elismeri ideiglenes kormányként a Csehszlovák Nemzeti Bizottságot.
augusztus 3-6.	A Szovjetunió bekebelezi Litvániát, Lettországot és Észtországot.
augusztus 4.	Az olaszok behatolnak Brit Szomáliföldre.
augusztus 5.	Anglia megállapodást köt a londoni lengyel emigráns kormánnyal.
augusztus 7.	De Gaulle és az angol kormány megállapodása.
augusztus 30.	A második bécsi döntés.
szeptember 6.	Antonescu lemondatja II. Károlyt.
szeptember 7.	Románia átengedi Dobrudzsát Bulgáriának.

szeptember 12.	Az olaszok Líbiából kiindulva megtámadják Egyiptomot.
szeptember 27.	A háromhatalmi egyezmény aláírása.
október 23.	Hitler-Franco-találkozó.
október 28.	Olasz támadás Görögország ellen.
november 12-13.	Molotov eredménytelen berlini tárgyalásai.
december 9.	Angol ellentámadás Észak-Afrikában.
december 13.	Vichyben Frangois Darlan alakít kormányt.
december 18.	Hitler aláírja a Barbarossa-tervet.
1941	
január 3.	A 8. angol hadsereg elfoglalja Líbiát.
január 19.	Az angolok bevonulnak a szudáni Kassalába.
január 26.	Angol csapatok elérik Eritrea központjait.
február 11.	Német csapatok szállnak partra Észak-Afrikában.
február 17.	Bolgár-török megnemtámadási egyezmény.
február 19.	Angol erők benyomulnak Olasz Szomáliába.
március 1.	Bulgária csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez.
március 7.	Az angolok benyomulnak Etiópiába is.
március 27.	Jugoszláviában katonai puccs az angolbarát Simovic-kormányt juttatja hatalomra.
március 30.	Az Afrika-hadtest támadása megindul.
április 5.	Szovjet-jugoszláv barátsági és megnemtámadási szerződés.
április 6.	A német balkáni hadjárat megindulása.
április 10.	Proklamálják Horvátország önállóságát.
április 11.	Magyarország belép a második világháborúba.
április 13.	Szovjet-japán semlegességi szerződés aláírása.
április 17.	Ajugoszláv haderő leteszi a fegyvert.

április 21.	A görög hadsereg kapitulál, II. György görög király elmenekül.
április 22.	A szerbiai német katonai közigazgatás kiépítése.
május 6.	Sztálin a Népbiztosok Tanácsának elnöke.
május 20.	Az etiópiai olasz erők kapitulációja.
május 20-június 1.	A németek elfoglalják Krétát.
június 6.	Hitler kiadja az ún. komisszárrendeletet.
június 8.	Az angolok elfoglalják Szíriát.
június 18.	Német-török barátsági szerződés.
június 22.	Németország megtámadja a Szovjetuniót.
június 23.	Szlovákia belép a háborúba.
június 26.	Finnország hadat üzen a Szovjetuniónak.
június 27.	Magyarország hadba lép a Szovjetunió ellen.

9.14. táblázat -

június 30.	Az Állami Honvédelmi Bizottság megalakítása Moszkvában.
július 4.	Tito vezetésével fegyveres felkelés kezdődik.
július 12.	Angol-szovjet kölcsönös segítségnyújtási szerződés.
július 27.	Ajapánok megkezdik Indokína megszállását.
augusztus 14.	Anglia és az Egyesült Államok aláírja az Atlanti Chartát.
szeptember 3-8.	Leningrád bekerítése.
szeptember 19.	Kijevet elfoglalják a németek.
szeptember 27.	Megalakul a Görög Nemzeti Felszabadító Front.
szeptember 30- 1942. április 20.	A moszkvai csata.
október 16.	A németek elfoglalják Ogyesszát.
november 3.	Elesik Kurszk és Tula.
november 16.	Újabb német offenzíva Moszkva ellen.

december 5.	Szovjet ellentámadás Moszkvánál; Eden angol külügyminiszter Moszkvában tárgyal.
december 7.	Japán légitámadás Pearl Harbor ellen.
december 8.	Anglia és az Egyesült Államok hadüzenete Japánnak; japán támadás a Fülöp-szigetek ellen.
december 11.	Német-olasz-japán egyezmény a közös hadviselésről; Németország és Olaszország hadat üzen az Egyesült Államoknak.
december 13.	Magyarország hadat üzen az Egyesült Államoknak.
december 14.	Megindul a japán szárazföldi offenzíva, Japán szövetségi szerződést köt Thaifölddel.
december 25.	Japán elfoglalja Hongkongot.
1942	
január 1.	Az Egyesült Nemzetek nyilatkozata.
január 2.	Ajapánok elfoglalják Manilát.
január 10.	Japán támadás Indonézia ellen.
január 20.	A Wannsee-konferencia Berlinben.
január 21.	Rommel újabb támadása Észak-Afrikában.
január 29.	Angol-szovjet-iráni szövetségi szerződés.
február 1.	Norvégiában megalakul Quisling bábkormánya (1945. szeptember 10.).
február 15.	Ajapánok elfoglalják Szingapúr várost.
február 23.	Angol-amerikai lend-lease (kölcsönbérleti) egyezmény.
február 27-március 1.	Japánok győztes tengeri csatája Jávánál.
március 7.	Ajapánok elfoglalják Új-Guineát és a Salamon-szigeteket, Rangoont.
március 15.	Megkezdődik a lengyel zsidók tömeges kiirtása.
április 8-15.	Angol-amerikai tárgyalás Londonban a második frontról.
április 18.	Vichyben Laval alakít kormányt.
május 2.	Japán kézre kerül Mandalay, a burmai út lezárul.

május 4-8.	Japán vereség a korall-tengeri csatában.
május 5.	Az angolok elfoglalják Madagaszkárt.
május 8-19.	A Kercs-félszigetért vívott csata német győzelemmel zárul.
május 26.	Húsz évre szóló szovjet-angol szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződés; Heydrich meggyilkolása Prágában; német-olasz offenzíva Észak-Afrikában.
június 3-7.	Amerikai győzelem a Midway-szigeteki tengeri csatában.
június 10.	Lidice lerombolása.
június 11.	Szovjet-amerikai kölcsönös segítségnyújtási szerződés.
június 21.	Rommel elfoglalja Tobrukot.
június 28.	A német nyári offenzíva kezdete Kurszk és Harkov térségében.
június 30.	Rommel eléri el-Alameint.
július 11.	Elesik Szevasztopol.

9.15. táblázat -

július 12.	A szovjet Vlaszov tábornok német fogságba esik.
július 17- 1943. február 2.	A volgai csata (Sztálingrád).
július 24.	A németek beveszik Rosztovot, a 6. német hadsereg eléri a Dont.
augusztus 7.	Amerikai partraszállás Guadalcanalon (Salamon-szigetek).
augusztus 19.	Sikertelen angol-amerikai partraszállás Dieppe-nél.
augusztus 24.	A 6. német hadsereg eléri a Volgát.
október 23.	A 8. brit hadsereg ellentámadása el-Alameinnél.
november 4.	Montgomery győzelme el-Alameinnél.
november 7.	Angol és amerikai csapatok szállnak partra Észak-Afrikában (Torch-hadművelet).
november 8.	A németek megkezdik Tunisz elfoglalását.
november 11.	Német csapatok bevonulnak a meg nem szállt francia

	területekre.
november 13.	Az angolok visszafoglalják Tobrukot; súlyos japán vereség a Salamon-szigeteki tengeri csatában.
november 22.	A szovjet haderő Sztálingrádnál bekeríti a 6. német hadsereget.
november 26.	A boszniai Bihacban megalakul a Jugoszlávia Népi Felszabadító Antifasiszta Tanácsa (AVNOJ).
november 27.	A francia flotta Toulonban elsüllyeszti önmagát.
december 12-29.	Német felmentési kísérlet Sztálingrádnál.
december 27.	Vlaszov tábornok megalakítja a Szmolenszki Komitét.
december 29.	Angol-amerikai csapatok elfoglalják Észak-Afrikát.
1943	
január 12.	Szovjet támadás a voronyezsi fronton.
január 12-18.	A leningrádi blokád áttörése.
január 14-24.	A casablancai konferencia.
január 23.	Voronyezs felszabadul; angol-amerikai csapatok elfoglalják Tripoliszt.
február 2.	A 6. német hadsereg teljes mértékben kapitulál.
február 8.	Felszabadul Kurszk.
február 10.	Az angol csapatok elérik Tunisz határát.
február 14.	Felszabadul Rosztov.
február 16.	Felszabadul Harkov.
február 18.	Goebbels meghirdeti a totális háborút, teljes mozgósítás Németországban.
február 21.	Eisenhower a nyugati szövetséges haderők főparancsnoka.
március 7-10.	A német ellentámadás visszaverése Afrikában.
április 13.	A katyni tömegsírok feltárása.
április 19-május 26.	A varsói gettólázadás.
április 30.	Totális mozgósítás Japánban.
május 7.	Angol-amerikai csapatok elfoglalják Tuniszt és

	Bizertét.
május 11-12.	A német és olasz csapatok megadják magukat Észak-Afrikában.
május 27.	Franciaországban megalakul az Ellenállás Nemzeti Tanácsa (CNR).
június 29.	Amerikai partraszállás Új-Guineán.
július 5-15.	Kurszki csata.
július 10.	Angol-amerikai partraszállás Szicíliában.
július 12-13.	A Szabad Németország Nemzeti Bizottsága megalakul Moszkvában.
július 22.	A szövetségesek elfoglalják Palermót.
július 24.	Súlyos légitámadás Hamburg ellen.
július 25.	Mussolini megbukik, Badoglio lesz a kormányfő.
július 28.	Badoglio feloszlatja az olasz fasiszta pártot.
augusztus 5.	Orjol felszabadítása.
augusztus 10-24.	Churchill, Roosevelt és Mackenzie konferenciája Québecben.

9.16. táblázat -

szeptember 3.	Angol-amerikai csapatok szállnak partra Dél-Olaszországban, az olasz fegyverszüneti egyezmény aláírása.
szeptember 9.	A németek megszállják Olaszországot, ahol megalakul a Nemzeti Felszabadító Bizottság; népfelkelés Korzikán.
szeptember 12.	Mussolini kiszabadítása.
szeptember 14.	A Szovjetunió elismeri Tito kormányát.
szeptember 17.	A szovjet csapatok visszafoglalják Brjanszkot.
szeptember 25.	Szmolenszk felszabadítása.
szeptember 26.	Megalakul Salóban a Fasiszta Köztársaság.
szeptember 30.	A szövetségesek bevonulnak Nápolyba.
október 1-2.	8000 dániai zsidó letartóztatása.

október 10.	Polgárháború Görögországban a kommunista (ELAS) és a nemzeti-republikánus (EDES) ellenállási mozgalmak között.
október 13.	A Badoglio-kormány hadat üzen Németországnak.
október 19-30.	Szövetséges külügyminiszteri konferencia Moszkvában.
november 6.	A szovjet hadsereg bevonul Kijevbe.
november 20-25.	Amerikai partraszállás a Gilbert-szigeteken.
november 22-25.	Churchill, Rooseveltés Csang Kaj-sek kairói konferenciája.
november 28- december 1.	Churchill, Roosevelt és Sztálin teheráni konferenciája.
december 12.	Csehszlovák-szovjet segítségnyújtási egyezmény.
1944	
január 4-május 18.	A Monte Cassinó-i csata.
január 22.	Szövetséges partraszállás Anzio és Nettuno körzetében.
január 27.	Véget ér Leningrád felmentése.
január 30.	Amerikai hadművelet kezdete a Marshall-szigeteknél.
február 22.	Felszabadul Krivoj Rog.
március 1.	Amerikai támadás az Admiralitás-szigetek ellen; általános sztrájk Olaszország németek megszállta területein.
március 4-április 10.	Ukrajna és Belorusszia felszabadítása.
március 19.	Magyarország német megszállása.
április 8.	A krími hadművelet kezdete.
április 10.	Felszabadul Ogyessza.
május 9.	Felszabadul Szevasztopol.
május 12.	Felszabadul a Krím félsziget.
május 21-június 4.	Harc Rómáért.
június 4.	A szövetségesek bevonulnak Rómába.
június 6.	Szövetséges partraszállás Normandiában.

június 10.	Oradour-sur-Glane francia falu elpusztítása; Finnország elleni szovjet offenzíva kezdete.
június 12.	V-1-es repülőbomba bevetése Anglia ellen.
június 22.	Szovjet offenzíva a Pripjaty mocsarainál.
június 27.	A szövetségesek elfoglalják a francia Cherbourgot.
július 3.	Felszabadul Minszk.
július 9.	A szövetségesek elfoglalják Caent.
július 13.	A szovjet csapatok bevonulnak Vilnába.
július 17.	Baltikumban a szovjet alakulatok átlépik a lengyel határt.
július 18.	Japánban Tojo admirális miniszterelnök lemond.
július 20.	Stauffenberg merénylete Hitler ellen.
július 24.	Szovjet alakulatok felszabadítják a majdaneki koncentrációs tábort.
július 27.	Szovjet bevonulás Lvovba.
július 28.	A szovjetek elfoglalják Bresztet.
július 31.	Amerikai áttörés Avranches-nál.

9.17. táblázat -

augusztus 1- október 2.	A varsói felkelés Bor-Komorowski tábornok vezetésével.
augusztus 15.	Szövetséges partraszállás Dél-Franciaországban.
augusztus 19.	Felkelés Párizsban; a szövetségesek elfoglalják Firenzét.
augusztus 20.	Szovjet csapatok átlépik a román határt.
augusztus 21.	Szovjet kézre kerül Iaoi.
augusztus 23.	Katonai puccs Bukarestben, Románia kilép a háborúból.
augusztus 25.	A szövetségesek bevonulnak Párizsba; Románia hadat üzen Németor szágnak.
augusztus 29.	II. Péterjugoszláv király Titót a katonai ellenállás egyetlen főparancsno kának ismeri el; a szlovák

	felkelés megindulása.
augusztus 31.	Szovjet bevonulás Bukarestbe.
szeptember 4.	Finnország szakít Németországgal.
szeptember 8.	A németek V-2-es rakétákkal bombázzák Angliát.
szeptember 9.	Fegyveres felkelés Bulgáriában.
szeptember 11.	Amerikai csapatok elérik a német határt.
szeptember 12.	Szovjet-román fegyverszüneti egyezmény aláírása; a Németország meg szállási övezeteiről és Nagy-Berlin igazgatásáról szóló szerződés.
szeptember 12- november 2.	A németek kiürítik Görögországot.
szeptember 19.	Szovjet-finn fegyverszüneti szerződés aláírása; a szovjet alakulatok bevo nulnak Szófiába.
szeptember 26.	Megkezdődik a harc Magyarországért.
október 9-20.	A debreceni tankcsata.
október 9-18.	Churchill és Sztálin találkozója Moszkvában.
október 15-16.	Nyilaspuccs, megalakul a Szálasi-kormány.
október 19.	Amerikai támadás a Fülöp-szigetek ellen; Debrecen szovjet kézben.
október 20.	Belgrád felszabadulása.
október 21.	Aachen amerikai kézen.
október 22.	Szovjet csapatok norvég területre érnek.
október 23.	Bolgár-szovjet fegyverszüneti szerződés.
október 23-26.	Japán vereség a Fülöp-szigeteknél vívott tengeri csatában.
november 21.	Tirana felszabadul.
november 23.	A tokaji csata.
november 24.	A szövetségesek bevonulnak Strasbourgba; szovjet bevonulás Észtországba
december 10.	A francia-szovjet szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződés alá írása.
december 16- 1945. január 5.	Német ellentámadás az Ardennekben.

december 26- 1945. február 13.	Budapest ostroma.
december 31.	A lublini nemzeti kormány a Lengyel Köztársaság ideiglenes kormányá nak nyilvánítja magát.
1945	
január 11.	Az Albán Népköztársaság kikiáltása.
január 17.	Felszabadul Varsó.
január 18.	Szovjet kézre kerül Pest.
január 19.	Szovjet bevonulás Krakkóba.
január 20.	Szovjet-magyar fegyverszüneti egyezmény.
január 27.	Szovjet alakulatok felszabadítják Auschwitzot.
január 30.	Hitler utolsó rádióbeszéde.
február 3.	A szövetségesek új offenzívája nyugaton.
február 4-11.	A jaltai konferencia.

9.18. táblázat -

február 13.	Véget ér a budapesti csata.
február 19.	Amerikai partraszállás a Volcano-szigeteken.
február 23.	Törökország hadüzenete Németországnak.
február 24.	Amerikai csapatok bevonulnak Manilába.
március 4.	Finnország hadüzenete Németországnak.
március 6.	Romániában Petru Groza alakít ideiglenes kormányt.
március 6-15.	A balatoni csata, az utolsó német támadó hadművelet.
március 7.	A remageni Rajna-híd elfoglalása, Köln angolszász kézre kerül; Jugoszláviában Tito új kormányt alakít.
március 12.	Bulgáriában megalakul az ún. Nemzeti Bizottság.
március 24.	A szövetségesek átkelnek a Rajnán.
március 28.	Lengyelországban felszabadul Gdynia.
március 29.	A szovjet hadsereg átlépi az osztrák határt.
március 30.	Felszabadul Gdansk.

április 1.	Amerikai partraszállás Okinaván.
április 3.	Csehszlovákiában Fierlinger vezetésével megalakul a Nemzeti Front kormánya.
április 5.	Felszabadul Szarajevó; angol-amerikai támadás Észak-Olaszországban; a Szovjetunió felmondja a szovjet-japán megnemtámadási paktumot.
április 6.	Amerikai tengeri győzelem Kiusunál ajapánok felett.
április 9.	A kelet-poroszországi német erők pusztulása.
április 12.	Roosevelt elnök halála; szovjet-jugoszláv barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződés.
április 13.	Szovjet bevonulás Bécsbe; Truman az Egyesült Államok új elnöke.
április 15.	Angol csapatok felszabadítják Bergen-Belsent.
április 21.	Szovjet-lengyel barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződés.
április 25.	A szovjet hadsereg bekeríti Berlint; Ausztriában Karl Renner alakít ideiglenes kormányt; Torgaunál, az Elbánál találkoznak a szovjet és amerikai csapatok.
április 25-június 26.	Az ENSZ alakuló közgyűlése San Franciscóban.
április 28.	Mussolini kivégzése.
április 30.	Hitler és Goebbels öngyilkos lesz; München amerikai kézre kerül.
május 2.	A szovjet csapatok elfoglalják Berlint.
május 4.	Az észak-németországi, dániai és hollandiai német erők kapitulációja.
május 5.	A prágai felkelés.
május 8.	Feltétel nélküli német kapituláció.
május 26.	Az ENSZ-alapokmány elfogadása.
június 5.	A berlini nyilatkozatok.
június 28.	Megalakul a lengyel nemzeti egység kormánya.
június 29.	Szovjet-csehszlovák szerződés Kárpát-Ukrajnáról.
július 9.	Ausztria megszállási övezeteiről és Bécs igazgatásáról szóló egyezmény aláírása.

július 17-augusztus 2.	A potsdami konferencia.
július 27.	Munkáspárti győzelem az angol választásokon, az Attlee-kormány megalakulása.
augusztus 6.	Hirosimára ledobják az első atombombát.
augusztus 8.	Aláírják a háborús főbűnösök megbüntetéséről szóló szerződést; a Szovjetunió hadat üzen Japánnak.
augusztus 9.	Nagaszakira ledobják a második atombombát; a jaltai megállapodás értelmében a Szovjetunió megtámadja Japánt.
augusztus 10.	Szovjet csapatok benyomulnak Mandzsúriába.
augusztus 14.	A szovjet-kínai szövetségi szerződés aláírása.
augusztus 16.	A szovjet-lengyel határegyezmény aláírása.
szeptember 2.	Japán kapitulációja.

9.19. táblázat -

szeptember 11- október 2.	A Külügyminiszterek Tanácsának londoni értekezlete.
október 24.	Az ENSZ hivatalos megalakulása.
november 20.	A nürnbergi Nemzetközi Törvényszék megkezdi a háborús főbűnösök felelősségre vonását (1946. október 1-ig).
december 16-26.	Győztes hatalmak külügyminiszteri konferenciája Moszkvában.
1946	
március 5.	Churchill fultoni beszéde.
április 25-május 16.	A párizsi külügyminiszteri konferencia első szakasza.
június 15-július 12.	A párizsi külügyminiszteri konferencia második szakasza.
július 29-október 15.	A második világháborút lezáró párizsi béketárgyalások.
szeptember 30.	Ítélethirdetés a nürnbergi perben.
november 23.	Francia-vietnami (indokínai) háború (1954. május 7-ig).
1947	

január 1.	„Bizónia" megalakulása.
február 10.	A párizsi békeszerződések aláírása Magyarországgal, Bulgáriával, Olasz
március 12.	országgal, Finnországgal és Romániával. A Truman-doktrína.
június 5.	A Marshall-terv bejelentése.
július 12- szeptember 22.	16 ország értekezlete Párizsban a Marshall-tervről.
szeptember 30.	A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának megalakulása.
október 23.	Megalakul a GATT (General Agreement on Tariffs and Trade).
november 25- december 15.	A londoni külügyminiszteri konferencia a német békeszerződésről.
1948	
február 23-március 6.	Londoni hathatalmi konferencia.
február 25.	Baloldali politikai fordulat Csehszlovákiában, K. Gottwald alakít kor mányt.
március 17.	Brüsszelben aláírják a Nyugat-európai Unióról szóló egyezményt.
március 20.	Megszűnik a berlini négyhatalmi szervek működése.
április 2-június 1.	A „londoni ajánlások" elfogadása.
április 16.	Az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetének megalakulása (OEEC) a Marshall-terv végrehajtására.
június 11.	A Vandenberg-határozat elfogadása; bányák, bankok, ipari üzemek, biztosítótársaságok államosítása Romániában.
június 18.	A nyugati német zónákban új pénznemet bocsátanak ki; aláírják a magyar-lengyel barátsági és együttműködési szerződést.-
június 22.	Németország szovjet megszállási övezetében is új valutát vezetnek be.
június 25.	A Szovjetunió lezárja a Nyugat-Berlint Nyugat-Németországgal összekötő utakat („berlini blokád").-
június 28.	A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának első határozata a Jugoszláv Kommunista Pártról.

augusztus 1.	A nyugati német megszállási övezetekből megalakul „Trizónia".
augusztus 18.	A nemzetközi Duna-egyezmény aláírása.
1949	
január 25.	Moszkvában megalakul a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST).
április 4.	Washingtonban aláírják az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO) megalakulását.
április 5-8.	A nyugati hatalmak külügyminisztereinek washingtoni megállapodása.

9.20. táblázat -

április 18.	Írország lr Köztársaság néven kiválik a Brit Nemzetközösségből.
április 28.	Megalakul a nemzetközi Ruhr-hatóság.
május 4.	Négyhatalmi megállapodás a „berlini blokád" megszüntetéséről.
május 5.	Az Európa Tanács megalakulása.
május 23-június 20.	Külügyminiszteri konferencia Párizsban a német kérdésről.
május 23.	A nyugati megszállási övezetekből megalakul a Német Szövetségi Köztársaság.
szeptember 25.	Az első szovjet atombomba kipróbálása.
szeptember 27.	A Szovjetunió felbontja a barátsági szerződést és megszünteti a diplomáciai kapcsolatokat Jugoszláviával.
október 7.	A Német Demokratikus Köztársaság megalakulása.
október 16.	Görögországban Papagosz kormánya amerikai segítséggel véget vet a polgárháborúnak.
november 22.	A petersbergi egyezmények.
december 7-15.	Trajcso Kosztov volt bolgár miniszterelnök-helyettes pere.
1950	
február 14.	Kína és a Szovjetunió barátsági, szövetségi és segítségnyújtási szerződése.

március 1.	A szovjet rubelt aranyalapra helyezik.
május 9.	A Schuman-terv meghirdetése.
június 23.	Csehszlovákia és az NDK szerződése a fennálló határok kölcsönös elismeréséről.
június 25.	A koreai háború (1953. július 27-ig).
július 6.	NDK-lengyel egyezmény az Odera-Neisse-határról.
szeptember 12-26.	A New York-i konferencia határozatai az NSZK felfegyverzéséről.
1951	
április 18.	Az Európai Szén- és Acélközösség (Montánunió) szerződése (életbe lép 1952. július 25-én).
július 9.	A hadiállapot megszüntetése a nyugati államok és az NSZK között.
1952	
január 1.	Görögországban új monarchista alkotmányt fogadnak el.
február 6.	VI. György halála után II. Erzsébet Nagy-Britannia és a Brit Nemzetközösség királynője.
február 18.	Görögország és Törökország csatlakozik a NATO-hoz.
március 10.	A szovjet kormány német békeszerződés-tervezete.
május 26.	Az Egyesült Államok, Franciaország, Anglia és az NSZK aláírják az ún. bonni keretszerződést.
május 27.	Anglia, Franciaország, a Benelux államok és az NSZK létrehozzák az Európai Védelmi Közösséget (EVG).
szeptember 10.	Izrael és az NSZKjóvátételi egyezménye.
november 1.	A Marshall-szigeteken felrobbantják az első kísérleti hidrogénbombát.
1953	
március 5.	Sztálin halála.
június 17.	Felkelés Kelet-Berlinben.
augusztus 20.	A Szovjetunió bejelenti első hidrogénbombájának felrobbantását.

szeptember 13.	Hruscsovot az SZKP első titkárává választják.
szeptember 26.	Az Egyesült Államok és Spanyolország politikai, gazdasági és katonai együttműködési szerződése.

9.21. táblázat -

1954	
január 25-február 8.	Négyhatalmi külügyminiszteri értekezlet Berlinben.
március 25.	A Szovjetunió szuverén államként elismeri az NDK-t.
április 3-4.	Franciaország katonai segítséget kér az Egyesült Államoktól Vietnamban.
augusztus 8.	A francia nemzetgyűlés leszavazza az Európai Védelmi Közösséghez való csatlakozást.
augusztus 9.	Jugoszlávia, Görögország és Törökország megalakítja a Balkán-paktumot.
október 5.	Trieszt Szabad Terület felosztása Olaszország és Jugoszlávia között.
október 19.	Angol-egyiptomi egyezmény a Szuezi-csatornáról.
október 23.	Kilenc nyugati hatalom aláírja az ún. párizsi szerződéseket, az NSZK-t felveszik a NATO-ba.
1955	
január 25.	A Szovjetunió bejelenti a hadiállapot megszűnését Németországgal.
február 3.	Csehszlovákia megszünteti a hadiállapotot Németországgal.
március 18.	Megszűnik a hadiállapot Magyarország és Németország között.
május 5.	Az Egyesült Államok, Franciaország és Anglia kimondja a megszállási statútum eltörlését Németországban.
május 9.	Az NSZK belép a NATO-ba.
május 14.	A Varsói Szerződés.
május 15.	Az osztrák államszerződés.
június 2.	Szovjet-jugoszláv kormánynyilatkozat a két ország kapcsolatainak normalizálásáról.

június 30.	Az NSZK és az Egyesült Államok kölcsönös védelmi szerződése.
július 18-23.	Négyhatalmi kormányfői találkozó Genfben a német kérdésről.
szeptember 9-13.	Adenauer moszkvai tárgyalásai.
szeptember 20.	Az NDK teljes szuverenitását elismerő szovjet-NDK szerződés aláírása.
október 27- november 16.	Genfi négyhatalmi külügyminiszteri értekezlet.
1956	
február 14-24.	Az SZKP XX. kongresszusa.
április 17.	A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának megszűnése.
október 19.	A Szovjetunió és Japán közötti hadiállapot megszüntetése.
október 23- november 4.	Forradalom Magyarországon.
1957	
március 25.	Rómában aláírják az Európai Gazdasági Közösség alapokmányát.
augusztus 26.	A szovjet interkontinentális rakéta sikeres kipróbálása.
október 2.	Rapacki lengyel külügyminiszter javaslata közép-európai atomfegyvermentes övezet létesítéséről.
október 4.	A Szovjetunió föld körüli pályára állítja az első mesterséges holdat (szputnyik).
december 14.	Az ENSZ határozata a békés egymás mellett élésről.
1958	
február 1.	Az első amerikai mesterséges hold felbocsátása.
február 3.	A Benelux államok vámunióra lépnek.
július 1- december 21.	Franciaországban Charles de Gaulle-t köztársasági elnökké választják (1969. április 27-ig).

9.22. táblázat -

1959

január 10.	Szovjet tervezet a német békeszerződésről.
november 20.	Létrejön az Európai Szabad Kereskedelmi Társulás (EFTA).
december 19.	A szovjet-csehszlovák-magyar-lengyel-NDK egyezmény a Barátság kőolajvezeték létrehozásáról.
1960	
május 1.	Szverdlovszk térségében a szovjet légelhárítás lelő egy U2 típusú amerikai kémrepülőgépet.
május 15.	Az első ember nélküli szovjet űrhajó fellövése.
június 24.	Görögország, Törökország és Jugoszlávia felbontja a Balkán-paktumot.
november 10- december 1.	81 kommunista és munkáspárt képviselőinek moszkvai tanácskozása.
1961	
január 20.	Kennedy amerikai elnök elfoglalja hivatalát.
április 12.	Az első űrutazás a Föld körül (Gagarin útja a Vosztok-1 fedélzetén).
augusztus 13.	A berlini fal építése.
1962	
február 22.	Szovjet bejelentés a rakétaelhárító rakéta problémájának megoldásáról.
március 14.	Genfben megnyílik 18 ország külügyminiszterének leszerelési konferenciája.
július 9-14.	Leszerelési és béke-világkongresszus Moszkvában.
szeptember 2.	Kennedy elnök tovább növeli az amerikai katonai kontingenst Dél-Viet- namban.
október 22- november 20.	A kubai válság.
1963	
január 22.	A francia-NSZK együttműködési szerződés.
június 20.	A Szovjetunió és az Egyesült Államok közvetlen telex-összeköttetést („forró drót") létesít.
augusztus 5.	Az atomcsendegyezmény aláírása Moszkvában.

augusztus 16.	A Szovjetunió és az Egyesült Államok egyezménye a világűrben való együttműködésről.
1964	
október 15.	Felmentik Hruscsovot, azSZKP első titkára Brezsnyev, a minisztertanács elnöke Koszigin lesz.
1965	
március 29.	Franciaország bejelenti, hogy 1967-től kivonja csapatait a NATO kötelékéből.
1967	
január 27.	Angol-amerikai-szovjet egyezmény a világűr békés kutatásáról és felhasználásáról.
1968	
július 14-15.	A Varsói Szerződés tanácskozása a csehszlovákiai helyzetről.
augusztus 20-21.	Bulgária, Lengyelország, Magyarország, az NDK és a Szovjetunió csapatai bevonulnak Csehszlovákiába.

9.23. táblázat -

október 16.	Szovjet-csehszlovák megállapodás a szovjet alakulatok ideiglenes csehszlovákiai tartózkodásáról.
november 25.	Szovjet-észak-vietnami megállapodás szovjet gazdasági és katonai segítségnyújtásról a VDK-nak.
1969	
január 1.	Csehszlovákia föderációs köztársasággá alakul.
március 17.	A Varsói Szerződés budapesti felhívása.
november 24.	A Szovjetunió és az Egyesült Államok aláírja az atomsorompó-egyez- ményt.
november 29.	Bécsben megkezdődik az európai együttműködési és biztonsági értekezlet.
december 9.	Helsinkiben szovjet-amerikai megbeszélések kezdődnek a hadászati fegyverek korlátozásáról.
1970	
március 26.	Négyhatalmi konferencia Berlinben a berlini kérdésről.
december 14.	Zavargások Gdanskban.

1971	
február 11.	Londonban, Moszkvában és Washingtonban aláírják a tengerfenék atommentesítéséről szóló egyezményt.
szeptember 3.	A nyugat-berlini kérdés rendezéséről szóló négyhatalmi egyezmény.
szeptember 30.	Szovjet-amerikai egyezmények az atomháború véletlen kirobbanásának elkerüléséről.
1972	
január 22.	Brüsszelben aláírják a Közös Piac kibővítéséről szóló egyezményt (Nagy- Britannia, Dánia, Írország csatlakozása).
április 10.	Londonban, Moszkvában és Washingtonban aláírják a bakteriológiai fegyverek eltiltásáról szóló egyezményt.
május 26.	A SALT-I. szerződés aláírása; az NSZK és az NDK közlekedési megállapodása.
június 3.	A Nyugat-Berlinre vonatkozó egyezmény aláírása.
november 22.	Helsinkiben megkezdődik az európai biztonsági és együttműködési konferencia előkészítő tanácskozása.
december 21.	Az NSZK és az NDK alapszerződése (Grundvertrag).
1973	
június 22.	Szovjet-amerikai egyezmény a nukleáris háború elkerüléséről.
július 3-7.	Az európai biztonsági és együttműködési konferencia első szakasza Helsinkiben.
szeptember 18.	Az NDK-t és az NSZK-t felveszik az ENSZ-be; az európai biztonsági és együttműködési értekezlet második szakasza Genfben.
október 29.	Bécsben megkezdődik az európai csapat- és fegyverzetcsökkentési konferencia.
1974	
április 25.	Portugáliában megbukik a jobboldali diktatúra.
július 3.	A Szovjetunió és az USA megállapodása a föld alatti atomkísérletek korlátozásáról.
július 23.	Görögországban megdöntik a katonai diktatúrát.
november 23-24.	Ford elnök és Brezsnyev találkozója

	Vlagyivosztokban; megállapodás a hadászati támadófegyverek felső korlátairól.

9.24. táblázat -

1975	
február 3.	A ciprusi török politikai vezetők kikiáltják a ciprusi török szövetségi államot.
július 30- augusztus 1.	Az európai biztonsági és együttműködési értekezlet harmadik, záró ülése Helsinkiben.
1976	
június 30.	Kelet-Berlinben véget ér 29 kommunista és munkáspárt konferenciája.
1978	
március 8.	Az európai biztonsági és együttműködési értekezlet belgrádi utótalálkozója záródokumentumának elfogadása.
november 16.	NDK-NSZK közlekedési szerződés.
1979	
június 7-10.	9 nyugat-európai országban megválasztják az Európa Parlament képviselőit.
június 18.	ASALT-II. megállapodás.
október 25.	Spanyolországban népszavazással elfogadják Baszkföld és Katalónia önkormányzatát.
december 12.	A NATO brüsszeli értekezletén elfogadják az ún. kettős határozatot.
december 20.	Az amerikai szenátus elveti a SALT-II. szerződést.
1980	
augusztus 14.	Lengyelországban megkezdődik a nagy sztrájkhullám.
szeptember 18.	Gdanskban megalakul a Szolidaritás független szakszervezet.
november 11.	Madridban megkezdődik az európai biztonsági és együttműködési értekezlet utótalálkozója.
1981	
január 1.	Görögország a Közös Piac tagja lesz.

november 30.	Genfben újrakezdődnek a szovjet-amerikai tárgyalások a közepes hatótávolságú rakétákról.
december 13.	Lengyelországban szükségállapotot hirdetnek ki, megalakul az ún. Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa.
1982	
március 16.	A közepes hatótávolságú nukleáris fegyverek telepítésének felfüggesztése.
június 29.	Genfben szovjet-amerikai tárgyalások kezdődnek a hadászati fegyverek korlátozásáról (SALART).
október 1.	Konstruktív bizalmatlansági indítvánnyal megbuktatják Schmidt nyugatnémet kancellárt, utóda Kohl, a CDU elnöke.
december 18.	Lengyelországban december 31-i hatállyal felfüggesztik a szükségállapotot.
1983	
január 4-5.	A Varsói Szerződés prágai ülése javasolja a NATO-nak a katonai erőről való kölcsönös lemondást.
január 25.	II. János Pál pápa kihirdeti a római katolikus egyház új kánonjogi kódexét (törvénykönyvét).
január 27.	Genfben folytatódnak a közepes hatósugarú fegyverekkel kapcsolatos szovjet-amerikai tárgyalások.
szeptember 8.	Madridban véget ér az európai biztonsági és együttműködési értekezlet utótalálkozója.

9.25. táblázat -

november 15.	Ciprus északi részén a török közösség a Ciprusi Török Szövetségi Állam helyett kikiáltja az Észak-ciprusi Török Köztársaságot.
november 24.	A Szovjetunió az amerikai rakétaprogramra válaszul bejelenti válaszlépéseit (rakétatelepítések).
1984	
január 1.	A Közös Piac és az EFTA megszünteti egymás között az ipari termékekre kivetett vámokat.
január 17.	Az európai bizalom- és biztonságerősítő értekezlet Stockholmban.
február 17.	Athénban véget ér a Balkán-félsziget

	atomfegyvermentes övezetté nyilvánításáról szóló konferencia.
március 16.	Bécsben felújítják a közép-európai haderők és fegyverzetek csökkentéséről szóló tárgyalásokat.
július 21.	Amnesztiarendelet Lengyelországban.
1985	
január 7-8.	Szovjet-amerikai külügyminiszteri találkozó Genfben.
március 12.	Genfben szovjet-amerikai tárgyalások a fegyverzet korlátozásról.
április 7.	A Szovjetunió moratóriumot hirdet az eurorakéták szovjet telepítésére.
április 26.	A Varsói Szerződés tízéves meghosszabbításának egyezménye.
május 3-15.	A hét legfejlettebb tőkés ország vezetőinek csúcstalálkozója Bonnban.
július 17-18.	A nyugat-európai országok ún. EURÉKA programjának meghirdetése.
1986	
január 1.	Gorbacsov és Reagan televíziós üzenete az Egyesült Államok és a Szovjetunió népeihez.
január 15.	Gorbacsov javaslata az atomfegyverek teljes felszámolásáról.
február 25- március 6.	Az SZKP XXVII. kongresszusa, a glasznoszty és a peresztrojka program jának elfogadása.
március 1.	Stockholmban meggyilkolják Olof Palme svéd miniszterelnököt.
március 2.	II. Erzsébet angol királynő aláírja a Nagy-Britannia és Ausztrália közötti alkotmányos kapcsolat megszűnéséről szóló okmányt.
április 26.	Atomerőmű-katasztrófa a szovjetunióbeli Csernobilban.
október 11.	Szovjet-amerikai csúcstalálkozó az izlandi Reykjavíkban.
1987	
április 26.	Albán nemzetiségi zavargások a jugoszláviai Koszovóban.

augusztus 23.	Szovjetellenes tüntetések Litvániában, Lett- és Észtországban.
szeptember 23-24.	Politikai fordulat Szerbiában (Milosevic előretörése).
december 8.	Gorbacsov és Reagan aláírja a rakétaszerződést.
1988	
január 14.	NDK-NSZK-nyugat-berlini megállapodás az elektromos hálózatok összekapcsolásáról.
február 23.	Tüntetések az azerbajdzsáni Karabah-hegyvidéken.
március 19.	A Szovjetunió befejezi harcászati-hadászati rakétái kivonását az NDK-ból.
május 7.	Románia nyilvánosságra hozza hírhedt településrendezési tervét.
május 29-június 1.	Reagan és Gorbacsov moszkvai tárgyalása.
június 9.	A Szovjetunióban feloldják a krími tatárokat sújtó utazási korlátozásokat, de elutasítják önkormányzatra vonatkozó követelésüket.
augusztus 16.	Sztrájkhullám Lengyelországban.
október 1.	Gorbacsov a Szovjetunió új államfője.

9.26. táblázat -

október 7.	Észtországban az észt nyelvet hivatalos nyelvvé nyilvánítják.
október 28.	Prágában tüntetési hullám kezdődik az önálló csehszlovák állam megalakulásának 70. évfordulóján.
1989	
január 7.	Párizsban konferencia kezdődik a vegyi fegyverek betiltásáról.
január 26.	Litvániában hivatalos államnyelvvé nyilvánítják a litván nyelvet.
február 6.	Varsóban megkezdődik a kerekasztal-konferencia az ellenzék és a kormány között.
február 15.	Az utolsó szovjet egységek is kivonulnak Afganisztánból.
február 27.	Koszovóban rendkívüli intézkedéseket rendelnek el a két napja tartó általános sztrájk miatt.

március 6.	Bécsben 35 ország külügyminiszteri találkozója a hagyományos haderőkről.
április 7.	Lengyelországban ismét törvényesen működhet a Szolidaritás szakszervezet.
április 9.	Véres összecsapás Tbiliszben tüntetők és a karhatalmi alakulatok között.
április 12.	Románia bejelenti, hogy teljes egészében visszafizette külföldi adósságait.
május 6.	A lett parlament hivatalos nyelvvé nyilvánítja a lett nyelvet.
május 25.	Gorbacsovot szélesebb hatáskörrel szovjet államfővé választják.
augusztus 19.	Páneurópai piknik Sopronnál.
szeptember 10.	Magyarország megnyitja a nyugati határát az NDK állampolgárai számára.
szeptember 12.	Lengyelországban megalakul a Szolidaritás vezette kormány, Mazowiecki a kormányfő.
október 7.	Tömegtüntetések Berlinben az NDK megalakulásának évfordulóján.
november 9.	Megkezdődik a berlini fal lebontása.
december 2.	Gorbacsov és Bush nem hivatalos találkozója Málta közelében.
december 21.	Diktatúraellenes tömegtüntetés Bukarestben.
december 22.	Románia egész területére rendkívüli állapotot hirdetnek ki; megnyitják a német egység szimbólumát, a Brandenburgi kaput.
december 25.	Romániában kivégzik a Ceaucescu házaspárt.
1990	
január 9.	Szovjet-magyar elvi megállapodás a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kivonásáról.
február 25.	Litvániában a Sajudis abszolút többséget szerez a választásokon.
március 1.	A pozsonyi parlament Szlovák Köztársaságra kereszteli Szlovákiát.
március 10.	Szovjet-magyar megállapodás a magyarországi szovjet csapatok kivonásáról 1991. június 30-ig.

március 18.	Az első szabad NDK-beli választások.
március 25-április 8.	Szabad parlamenti választások Magyarországon.
április 20.	Csehszlovákia új neve: Cseh és Szlovák Köztársaság.
május 13.	Litvánia, Lettország és Észtország létrehozza a Balti Tanácsot.
május 18.	Az NSZK-NDK gazdasági, pénzügyi és szociális uniójáról szóló szerződés aláírása.
május 20.	Ausztria, Olaszország, Jugoszlávia, Magyarország, valamint a Cseh és Szlovák Köztársaság megalakítja a Pentagonálét.
július 1.	A két német állam között életbe lép a gazdasági, pénzügyi és szociális
július 2.	A ljubljanai parlament deklarálja Szlovénia teljes állami szuverenitását.
július 16.	Kijevben a parlament deklarálja Ukrajna szuverenitását.
július 25.	Horvátország deklarálja függetlenségét.
július 27.	Fehéroroszország (Belorusszia) kikiáltja függetlenségét.

9.27. táblázat -

augusztus 1.	A szarajevói parlament független államnak deklarálja Bosznia és Herce govina Köztársaságot.
augusztus 23.	A jereváni parlament deklarálja az Örmény Köztársaság függetlenségét;
augusztus 24.	Türkmenisztán kikiáltja függetlenségét. Kikiáltják Tádzsikisztán függetlenségét.
augusztus 27.	Szerbiában bevezetik a többpártrendszert.
október 1.	A horvátországi szerb kisebbség kikiáltja autonómiáját.
október 3.	A két német állam egyesülése.
október 12.	Szovjet-német megállapodás az NSZK-ban állomásozó szovjet csapatok kivonásáról
október 25.	A Kazah Köztársaság függetlennek nyilvánítja magát.
november 9.	Szovjet-német jószomszédi és együttműködési

	szerződés aláírása.
november 19.	A Párizsi charta az Új Európáért.
november 27.	Kikiáltják a szuverén Csecsen-Ingus Köztársaságot.
december 22.	Horvátországban életbe lép az új alkotmány.
1991	
január 7.	Szovjet katonai alakulatok vonulnak be Litvániába, Lettországba, Észtországba, Grúziába, Örményországba, Moldovába és Ukrajnába.
február 28.	Kninben a horvátországi szerb kisebbség kinyilvánítja függetlenségét Horvátországtól.
április 1.	A VSZ katonai szervezete hivatalosan is beszünteti működését.
április 15.	Londonban megalakul az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD).
június 12.	Az első oroszországi elnökválasztáson Borisz Jelcint elnökké választják.
június 20.	Befejeződik a szovjet csapatok kivonása Csehszlovákiából.
június 26.	Kikiáltják a szlovén és a horvát függetlenséget.
június 27.	Fegyveres összecsapások Szlovéniában a szövetségi és a helyi alakulatok között, a háború kirobbanása.
július 1.	Megszűnik a VSZ Politikai Tanácskozó Testülete is.
július 7.	Fegyveres összecsapás horvátok és szerbek között, amely a horvátországi harcok kezdetét jelenti.
július 26.	Lengyelország csatlakozik a Pentagonáléhoz.
július 29.	Oroszország hivatalosan is elismeri Litvánia függetlenségét.
augusztus 19-21.	Janajev vezetésével sikertelen katonai puccs a Szovjetunióban.
augusztus 24.	Gorbacsov lemond az SZKP főtitkári tisztségéről.
augusztus 30.	Azerbajdzsán kinyilvánítja függetlenségét.
szeptember 2.	A Moldovában élő orosz kisebbség kikiáltja a független Dnyeszter menti
október 6.	Krakkóban Lengyelország és Magyarország, valamint

	Lengyelország és köztársaságot.
október 15.	Csehszlovákia kétoldalú együttműködési szerződést köt. Kikiáltják Bosznia-Hercegovina függetlenségét.
november 6.	Jelcin orosz elnök betiltja az SZKP és az Oroszországi KP működését.
november 17.	Ajugoszláv alakulatok elfoglalják Vukovárt; Macedóniában új alkotmány lép életbe.
november 20.	Macedónia proklamálja függetlenségét.
november 28.	Kikiáltják a Grúziától független Dél-Oszét Köztársaságot.
december 7.	Minszkben megalakul az orosz-ukrán-belorusz államközösség.
december 16.	Aláírják az Európai Közösség és a három közép-európai állam társulási szerződését.
december 21.	Megalakul a Független Államok Közössége (FÁK).
december 22.	Szlovéniában kihirdetik az új alkotmányt; összecsapások Grúziában Gamszahurdia elnök hívei és a Nemzeti Gárda egységei között.
december 26.	A szovjet szövetségi parlament kimondja a Szovjetunió megszűnését.

9.28. táblázat -

1992	
január 2.	Grúziában Szigua volt kormányfő vezetésével az ellenzék veszi át a hatalmat.
január 9.	A boszniai szerb parlament kikiáltja saját köztársaságát.
február 7.	Maastrichtban aláírják az Európai Unió szerződését.
február 17.	Oroszország elismeri Horvátország függetlenségét.
február 27.	Az NSZK és Csehszlovákia jószomszédi és barátsági egyezménye.
február 29.	A boszniai szerb kisebbség saját államot alapít.
március 5.	A Balti-tengertérségének tíz országa megalakítja a Balti-tengeri Államok Tanácsát.
március 31.	A Csecsen Köztársaságban rendkívüli állapotot vezetnek be.

április 16.	Oroszország és Ukrajna aláírja az ukrán területen található atomfegyverek kivonásáról és megsemmisítéséről szóló szerződést.
április 27.	Jugoszláviában kihirdetik a harmadik alkotmányt, s ezzel létrejön a Szerbiából és Montenegróból álló új államalakulat.
május 18.	Görög-izraeli gazdasági és kulturális szerződés, valamint az ukrán-lengyel barátsági és jószomszédi egyezmény aláírása.
május 22.	Horvátországot, Szlovéniát és Bosznia-Hercegovinát felveszik az ENSZ-be.
május 30.	Az ENSZ BT átfogó embargót fogad el Szerbia és Montenegró ellen.
május 31.	Parlamenti választások Szerbiában és Montenegróban.
június 8.	Befejeződik az orosz csapatok kivonása a függetlenné nyilvánított Csecsen Köztársaságból.
június 20.	A cseh és szlovák választások győztes pártjai megállapodnak Csehszlovákia szétválásában.
július 6.	Az örmény parlament elismeri Karabah függetlenségét.
július 9.	Az EBEÉ csúcstalálkozóján aláírják a Helsinki-II. záró dokumentumot.
július 18.	A Közép-európai Kezdeményezés bécsi találkozóján a szervezet nevét Hexagonáléra változtatják.
augusztus 17.	Az Egyesült Államok teljes körű diplomáciai kapcsolatot létesít Horvátországgal, Szlovéniával és Bosznia-Hercegovinával.
szeptember 23.	Kölcsönös védelmi szerződést köt Horvátország és Bosznia.
szeptember 25.	Megnyitják a Duna-Majna-Rajna-csatornát.
december 6.	A svájci választók elutasítják az Európai Gazdasági Térséghez való csatlakozást.
december 21.	Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia aláírja a négy ország szabad kereskedelmi megállapodását (CEFTA).
1993	
január 1.	Megszűnik a csehszlovák államszövetség, s megalakul a független Csehország és Szlovákia; életbe lép az EK belső piacáról szóló szerződés.

január 3.	Bush és Jelcin aláírja a START-II. egyezményt.
június 4.	Az ENSZ Biztonsági Tanácsa a boszniai biztonsági területekről határoz.
szeptember 21.	Jelcin feloszlatja az orosz parlamentet.
november 1.	Életbe lép az Európai Unió Maastrichti szerződése.
1994	
március 1-16.	Az Európai Unió egyezménye Svédország, Finnország, Ausztria és Norvégia 1995. január 1-jei csatlakozásáról.
április 1.	Magyarország felvételét kéri az EU-ba
április 8.	Lengyelország felvételét kéri az EU-ba
május 6.	A La Manche csatorna alatt húzódó Euro-alagút megnyitása.
június 9-12.	Európa parlamenti választások.
augusztus 30- szeptember 12.	A NATO légi háborúja a boszniai szerbek ellen.

9.29. táblázat -

1995	
január 1.	Ausztria, Finnország és Svédország csatlakozik az EU-hoz.
március 26.	Hatályba lép a Schengeni egyezmény.
június 12.	Az EU társulási megállapodást köt Észtországgal, Lettországgal és Litvániával.
június 22.	Románia felvételét kéri az EU-ba.
június 27.	A Szlovák Köztársaság felvételét kéri az EU-ba.
november 1-21.	Tárgyalások a boszniai békéről az amerikai Daytonban.
december 4.	Észtország felvételét kéri az EU-ba.
december 6.	Lettország felvételét kéri az EU-ba.
december 8.	Litvánia felvételét kéri az EU-ba.
december 14.	Párizsban aláírják a boszniai békeszerződést.

december 14.	Bulgária felvételét kéri az EU-ba.
1996	
január 1.	Hatályba lép az EU és Törökország vámuniója.
január 17.	A Cseh Köztársaság felvételét kéri az EU-ba.
február 29.	Oroszország az Európa Tanács 39. tagja.
június 10.	Szlovénia felvételét kéri az EU-ba.
június 21-22.	Az Európai Tanács elfogadja az Europol-egyezményt.
november 6.	Horvátország az Európa Tanács 40. tagja.
december 19.	Dánia, Svédország, Finnország és a nem EU-tag Norvégia és Izland csatlakozik a Schengeni egyezményhez.
1997	
április 11.	A lisszaboni egyezmény a felsőoktatási képesítések elismeréséről.
június 16-17.	Az amszterdami kormányközi konferencia.
július 8-9.	A NATO Madridban Lengyelország, a Cseh Köztársaság, Magyarország csatlakozási tárgyalásokra való meghívásáról határoz.
október 2.	Az Amszterdami szerződés aláírása.
1999	
június 3-4.	Az Európai Unió közös stratégiája Oroszország számára.
november 19.	Az EBEÉ európai biztonsági chartája.
2000	
május 12.	Joschka Fischer írása Az államok szövetségétől a föderációig címmel.
szeptember 28.	Az Európai alapjogok chartája.

10. fejezet - Irodalom

1. I. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ (1914-1918)

Andrássy Gyula: Diplomácia és világháború. Budapest, 1990, Göncöl-Primusz.

Bethmann-Hollweg, Theobald: Betrachtungen zum Weltkriege. I-II. kötet. Berlin, 1919-1921.

Carnegie Endowment for International Peace. Diplomatic Documents Relating to the Outbreak of the European War . I-II. kötet. New York – Oxford, 1916.

Die Grofie Politik derEuropüischen Kabinette 1871-1914. I-XL. kötet. Berlin, 1922-1927.

Diószegi István: Klasszikus diplomácia — modern hatalmi politika. Budapest, 1967, Gondolat. Diószegi István: Bismarck és Andrássy. Budapest, 1998.

Fischer, Fritz: Griff nach der Weltmacht. Düsseldorf, 1962, Droste Verlag.

Galántai József: Az I. világháború. Budapest, 2000, Korona Kiadó.

Galántai József: Magyarország az első világháborúban. Budapest, 2001, Korona Kiadó.

Geiss, Immanuel: *Julikrise und Kriegsausbruch 1914. Dokumentensammlung.* I-II. kötet. Hannover,

1963-1964.

Kaiser Wilhelm II.: *Ereignisse und Gestalten aus denJahren 1898—1918.* Leipzig-Berlin, 1922.

Kann, R. A .: *Die Sixtus-Affare und die geheimen Friedensverhandlungen Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg.* München 1966.

Kielmansegg, P.: *Deutschland und derErste Weltkrieg.* Frankfurt, 1968.

Kautsky, Karl: *Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch.* I-IV. Charlottenburg, 1919.

Lengyel István: A breszt-litovszki béketárgyalások. Budapest, 1975, Kossuth Könyvkiadó.

Macartnery, C. A.: The Habsburg Empire 1790—1918. London, 1970.

May, Ferdinand: A „Fekete Kéz”. Budapest, 1979, Kossuth Könyvkiadó.

Paléologue, M.: A cár országa a nagy háborúban. I-III. kötet. Budapest, é. n.

Palotás Emil: *A Balkán-kérdés az osztrák-magyar diplomáciában a XIX. század végén.* Budapest, 1972. Plaschka, R. G. – Haselsteiner, Horst – Suppan, Arnold: Innere Front. *Militürassistenz, Widerstand und Umsturz in derDonaumonarchie 1918.* I-II. köt. München, 1974.

Pribram, A. F.: *Diepolitischen Geheimvertrüge Österreich-Ungarns 1879—1914.* Wien, 1920.

Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Schieder, W. (Hrsg.): *Erster Weltkrieg. Ursachen, Entstehungund Kriegsziele.* Köln-Berlin, 1969. Steiner, Z. S.: *Britain and the Origins of the First World War.* London, 1977.

Szabó László: Doberdó, Isonzó, Tirol. Budapest, 1977.

Gróf Tisza István összes munkái. 4. sorozat. I-VI. köt. (Levelek.) Budapest, 1924-1937.

2. II. AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA FELBOMLÁSA

Andrássy Gyula: Diplomácia és viágháború Budapest, 1990, Göncöl-Primusz.

Diószegi István: *A FerencJózsef-i kor. Magyarország története 1849—1918.* Budapest, 1999, Vince Kiadó. Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdan volt birodalomért. Ausztria—Magyarország szétrombolása.* Budapest, 1997, Atlantisz.

Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des Kaiserlichen Deutschlands 1914—1918.* Düsseldorf, 1962.

Galántai József: A Habsburg-monarchia alkonya. Budapest, 1985, Kossuth Könyvkiadó.

Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. I-II. kötet. Budapest, 1934.

Die Habsburgermonarchie 1848—1918. I. köt. *Die wirtschaftliche Entwicklung.* Wien, 1973, II. köt. *VerwaltungundRechtwesen.* Wien, 1975, III. köt. *Die VölkerdesReiches.* Wien, 1980.

Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. Budapest, 1975.

Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok.* Budapest, 1918.

Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása.* Budapest, 1982.

Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* I-V. köt. Budapest, 1952-1971.

Kann, Robert A.: *Das Nationalitatenprogram der Habsburgermonarchie.* I-II. köt. Graz-Köln 1964.

Macartney, C. A.: The Habsburg Empire 1790-1918. London, 1970.

Plaschka, R. G. – Haselsteiner, Horst – Suppan, Arnold: InnereFront. Militarassistenz, Widerstand und Umsturz in derDonaumonarchie 1918. I-II. köt. München, 1974.

Ránki György (szerk.): Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó.

Romsics Ignác: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Budapest, 1996, Osiris.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2001, Osiris.

Romsics Gergely: *Mítosz és valóság. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, 2004, L'Harmattan.

Rumpler, Helmut – Niederkorn, Jan Paul (Hrsg.): Der „Zweibund” 1879. Das deutsch-österrei- chisch-ungarische Bündnis und die europaische Diplomatie. Wien, 1996, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Taylor, A. J. P.: A Habsburg Monarchia 1809-1918. Budapest, 1998, Scolar Kiadó.

3. III. EURÓPA NEMZETKÖZI RENDSZERE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Ádám Magda: A kisantant 1920-1938. Budapest, 1981, Kossuth Könyvkiadó.

A Kommunista Internacionálé története . Budapest, 1977, Kossuth Könyvkiadó.

Augé-Laribé, Michel: *Lapolitique agricole de laFrance de 1880 a 1940.* Paris, 1950, PUF.

Bóka Éva: *Az európai egységgondolat fejlődéstörténete.* Budapest, 2001, Napvilág Kiadó.

Bracher, Karl Dietrich: *Europa in der Krise. Innengeschichte und Weltpolitik seit 1917.* Ullstein, Frankfurt am Main, 1979.

Csonka Rózsa – Harsányi Iván – Székely Gábor (szerk.): A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Budapest, 1975, Kossuth Könyvkiadó.

Diószegi István: *Két világháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története 1919-1939.* Budapest, 1974, Gondolat.

Diószegi László: A nagyhatalmak és a Duna-medence az 1930-as években. In Romsics Ignác (szerk.): Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány, 99-112.

Diószegi László: Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929-1933-as világgazdasági válság időszakában. In Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 1998, Teleki László Alapítvány, 63-113.

Duchhardt, Heinz (Hrsg.): *Europaer des 20. Jahrhunderts. Wegbereiter und Gründer des „modernen” Europa.* Mainz, 2002, Verlag Philipp von Zabern.

Elvert, Jürgen: *Mitteleuropa! Deutsche Plane zur europaischen Neuordnung (1918-1945).* Stuttgart, 1999, Franz Steiner Verlag.

Frommelt, Richard: *Paneuropa oderMitteleuropa. Einigungsbestrebungen im Kalkül deutscher Wirtschaft undPolitik 1925-1933.* Stuttgart, 1977, Deutscher Verlagsanstalt.

Funke, Manfred (Hrsg.): Hitler, Deutschland und die Máchte. Düsseldorf, 1976, Droste Verlag.

Hildebrand, Klaus: *Das vergangene Reich. Deutsche Aufienpolitik von Bismarck bis Hitler.* Berlin, 1999.

Hillgruber, Andreas: Deutsche AuBenpolitik im Donauraum 1930 bis 1939. In uő: Die Zerstörung Europas... i. m. 137-146.

Hobsbawm, E. J.: A szélsőségek kora. A rövid 20. század története. Budapest, 1998, Pannonica Kiadó.

Howard, Michael – Louis, RogerWm. (szerk.): Oxford világtörténet a 20. században. Budapest, 2002, Napvilág Kiadó.

Kennedy, Paul: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó.

Kövics Emma: *Az európai egység kérdése és Németország (1919—1933).* Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó.

Kühl, Joachim: *Föderationsplüne im Donauraum und in Ostmitteleuropa.* München, 1958, R. Olden- burg Verlag.

Majoros István: *Vereségtől a győzelemig. Franciaországa nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1871—1920).* Budapest, 2004, ELTE Eötvös Kiadó.

Matis, Herbert: Wirtschaftliche Mitteleuropa-Konzeptionen in der Zwischenkriegszeit. In Mittel- europa-Konzeptionen in der ersten Hülfte des 20. Jahrhundert. Hrsg. von Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek und Britta Zaar. Wien, 1995, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 229-255.

Németh István (szerk.): Németország nemzetközi szerződései 1918—1945. Budapest, 1994, Universitas Kiadó.

Németh István: Európa-tervek 1300—1945. Visszapillantás a jövőbe. Budapest, 2001, ELTE Eötvös Kiadó.

Németh István: Németország története 1871—1990. Budapest, 2004, Aula Kiadó.

Opitz, Reinhard (Hrsg.): Europastrategien des deutschen Kapitah 1900—1945. Köln, 1977, Pahl Rugenstein Verlag.

Ormos Mária: Franciaország és akeleti biztonság 1931—1936. Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó.

Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Budapest, 1998, Osiris Kiadó.

Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932—1936.* Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó.

Pritz Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban.* Budapest, 1999, Osiris Kiadó.

Ránki György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919—1939).* Budapest, 1981, Magvető Kiadó.

Schröder, Hans-Jürgen: Deutsche Südosteuropapolitik 1929-1936. Geschichte und Gesellschaft, 1976, 5-32.

Sundhausen, Holm: Die Weltwirtschaftskrise im Donau-Balkan-Raum und ihre Bedeutung für den Wandel der deutschen AuBenpolitik unter Brüning. In Aspekte deutscherAufienpolitik im 20. Jahrhundert. Hrsg. von Wolfgang Benz und Hermann Graml. Stuttgart, 1976, 121-164.

Székely Gábor: *Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története.* Budapest, 1998, Napvilág Kiadó.

Taylor, A. J. P.: Európa tündöklése és bukása. Budapest, 1999, Scolar Kiadó.

Tibal, André: La crise des États agricoles européens et l’action Internationale. Paris, Publication de la Conciliation Internationale, 1931.

Ziegerhofer-Prettenthaler, Anita: *Botschafter Europas. R. N. Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa-Bewegungin den zwanziger und dreifigerJahren.* Wien-Köln-Weimar, 2004, Böhlau Verlag.

4. IV. EURÓPA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

4.1. Nyugat-Európa országai a két világháború között

4.1.1. Nagy-Britannia

Bedarida, F.: A Social History ofEngland, 1851—1990. London, 1994, Routledge.

Childs, D.: Britain since 1939. Progress andDecline. (2nd. ed.) London, 2002, Palgrave.

Clark, Alan: *TheTories. The Conservatives and the Nation State 1922—1997.* London,1998, Phoenix.

Clarke, K.: *Hope and Glory. Britain 1900—1990.* 1996, Penguin.

Egedy Gergely: Nagy-Britannia története a XX. században. Budapest, 1998, Aula Kiadó.

Ilonszki Gabriella: *Westminstert változatok. Az angolszász politikai rendszerek.* Budapest, 1998, Aula.

Havighurst, A. F.: ModernEngland 1900-1970. 1976, Cambridge Unversity Press.

Hobsbawm, E.: *Industry andEmpire: The Pelican Economic History of Britain.* Vol. 3. 1975, Penguin. Kavanagh, D.: *Thatcherism and British Politics. TheEnd of Consensus?* 1987, Oxford University Press. Marwick, A.: *British Society since 1945.* 1982, Penguin.

Medlicott, W. N.: BritishForeign Policy since Versailles. London, 1968, Methuen.

Llyod, T. O.: Empire to Welfare State, 1906-1985.1985, Oxford University Press.

Mowat, C. I.: Britain Between the Wars, 1918-1940. London, 1968, Methuen.

Pelling, H.: A Short History of the Labour Party London, 1965, Macmillan.

Reynolds, D.: *Britannia Overruled. British Policy and World Power in the 20h Century.* London, 1991, Longman.

Rose, Richard: Politics in England. London, (3rd. ed.) 1980, Faber.

Sked, A. – Cook, Ch.: Post-WarBritain: A PoliticalHistory. 1984, Penguin.

Taylor, A. J. P.: English History, 1914-1945. 1983, Pelican.

Thatcher, Margaret: TheDowningStreet Years. London, 1993, Harper Collins.

Young, John W.: Britain and European Unity 1945-1999. (2nd. ed.). London – St. Martin – New York, 2000, Macmillan.

4.1.2. Franciaország

Agulhon, M. – Nouschi, A.: LaFrance de 1940 a nosjours. Paris, 1972, Nathan.

Aron, R.: Trois essais sur l'age industriel. Paris, 1969, Calman-Lévy.

Aron, R.: *Mémoires. 50 ans de réflexions politique.* Paris, 1983, Julliard.

Asselain, J.: Histoire économique de laFrance. I-II. Paris, 1984, Seuil.

Berstein, S. – Milza, P.: Histoire de laFrance au XXe siecle. Paris, 1995, Complexe.

Bichet, R.: *La démocratie chrétienne enFrance.* Paris, 1980, Le MRP.

Boisberrangers, J.: *Domains et instruments de la politique étrangere de laFrance.* Paris, 1976.

Braudel, Fernand – Labrousse, Ernest (szerk.): Histoire économique et sociale de laFrance. Paris, 1982, PUF.

Chapsal, J.: *La viepolitique et lespartis enFrance depuis 1940.* I-III. kötet, Paris, 1961.

Chevallier, J. J.: *Histoire des institutions et des regimes politiques de laFrance de 1789 a nosjours.* Paris, 1977, Dalloz.

Corvisier, A. – Martel, A. (szerk.): Histoire militaire de laFrance. Paris, 1994, PUF.

Droz, J. (szerk.): Histoire générale du socialisme. Paris, 1992, PUF.

Duby, G. – Mandrou, R.: A francia civilizáció ezer éve. Budapest, 1975.

Duroselle, J. B.: *Histoire diplomatique de 1919 a nos jours.* Paris, 1971, Grasset.

Gaulle, Charles de: Háborús emlékiratok. Budapest, 1973.

Gougel, F. – Grosser, A.: La politique enFrance. Paris, 1964, Colin.

Guillaume, S.: *LaFrance contemporaine. Chronologie commentée.* I-II. Paris, 1991, Perrin.

Histoire du XXe siecle. Dictionnaire politique, économique, culturel. Paris, 1994, Bordas.

Irving, R. E. M.: Christian Democracy inFrance. Allen and Unvin, 1973, London.

Néant, H.: *La politique en France, XIX-XXe siecles.* Paris, 1991, Hachette.

Nogueres, H.: Histoire de la Résistance en France. I-V. kötet. Paris, 1967-1981, Laffont.

Parodi, M.: *Histoire des francais XIXe et XXe siecles.* Paris, 1984, Armand Colin.

Péan, P.: *Une jeunesse francis. Francois Mitterrand 1934-1947.* Paris, 1994, Fayard.

Price, R.: Franciaország története. Budapest, 1994, Maecenas.

Rémond, R.: Les droites enFrance. Paris, 1982, Aubier.

Rémond, R.: Notre siecle, 1918-1988. Paris, 1988, Fayard.

Sirinelli, J.-F.: Histoire des droites en France. I-III. Paris, 1978, Seuil.

Touchard, J.: La gauche enFrance depuis 1900. Paris, 1977, Seuil.

Touraine, A.: La sociétépost-industrielle. Paris, 1972, Gouthier.

Tricot, B.: Mémoires. Paris, 1994, Quai Voltaire.

Wievorka, O.: LaFrance au XXe siecle. Paris, 1994, Seuil.

Zsigmond László: Franciaország 1789-1968. Budapest, 1969, Kossuth.

4.1.3. Németország

Benz, Wolfgang: Geschichte desDritten Reiches. München, 2000, Verlag C. H. Beck.

Bloch, Charles: Das Dritte Reich und die Welt. Die deutsche Aufenpolitik 1933—1945. Padernborn- München-Wien-Zürich, 1986, Ferdinand Schöningh.

Bracher, Karl Dietrich – Funke, Manfred – Jacobsen, Hans-Adolf (Hrsg.): Die Weimarer Republik 1918—1933. Politik-Wirtschaft-Gesellschaft. Bonn, 1988, Bundeszentrale für politische Bildung.

Bracher, Karl Dietrich – Funke, Manfred – Jacobsen, Hans-Adolf (Hrsg.): Deutschland 1933—1945.

Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft. Bonn, 1992, Bundeszentrale für poli- tische Bildung.

Dederke, Karlheinz: Reich und Republik. Deutschland 1917—1933. Stuttgart, 1984, Klett-Cotta.

Fest, Joachim: Hitler. EineBiographie. Frankfurt, 1991, Ullstein.

Geiss, Imanuel – Wendt, Bernd Jürgen (Hrsg.): Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts. Düsseldorf, 1973, Bertelmann Universitatsverlag.

Hildebrand, Klaus: Das Dritte Reich. München, 1991, R. Oldenbourg Verlag.

Kershaw, Ian: Hitler 1889—1936. Szeged, 2002, Szukits Könyvkiadó.

Kershaw, Ian: Hitler 1937—1945. Szeged, 2004, Szukits Könyvkiadó.

Kershaw, Ian: A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény. Budapest, 2003, Kortina Kiadó.

Mann, Golo: Németország története 1919—1945. Budapest, 1997, Balassi Kiadó.

Németh István (szerk.): Németország nemzetközi szerződései 1918—1945. Budapest, 1994, Universitas Kiadó.

Németh István: *Európa-tervek 1300—1945. Visszapillantás a jövőbe.* Budapest, 2001, ELTE Eötvös Kiadó.

Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871—1990).* Budapest, 2004, Aula Kiadó.

Ormos Mária: Nácizmus—fasizmus. Budapest, 1987, Magvető Kiadó.

Ormos Mária: Hitler. 1993, T-Twins Kiadó.

Pritz Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban.* Budapest, 1999, Osiris Kiadó.

Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula (szerk.): A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933—1944. Budapest, 1968, Kossuth Könyvkiadó.

Székely Gábor: Hitler hatalomra jutása. Budapest, 1983, Kossuth Könyvkiadó.

Wendt, Bernd Jürgen: *Deutschland 1933—1945. Das „Dritte Reich". Handbuch zur Geschichte.* Hannover, 1995, Fackeltrager.

Winkler, Heinrich August: *Weimar 1918—1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie.* München, 1993, Verlag C. H. Beck.

4.1.4. Benelux országok

Arbol, Niels: A kereszténydemokrácia Európában. Budapest, 1995, Barankovics István Alapítvány. Benz, Wolfgang – Graml, Hermann – WeiB, Hermann (Hrsg.): Enzyklopüdie des Nationalsozialis- mus. Stuttgart, 1997, Klett-Cotta.

Delpéré, F. (szerk.): LaBelgiquefédérale. Bruxelles, 1994, Bruylant.

Delwit, P. – De Waele, J.-M. (szerk.): Lespartispolitiques en Belgique. Bruxelles, 1996.

Hasquin, H. – Velhulst, A. (szerk.) Historiographie et politique en Belgique. Ed. De lUniv. de Bruxelles, 1996.

Huggett, F.: The Modern Netherlands. New York – Washington – London, 1971.

The Columbia Encyklopedia. New York, 2000, Columbia University Press.

Iral, Hubert: *Handbuch derpolitischen Parteien inEuropa.* München, 1997.

Kardos József – Simándi Irén (szerk.): Európai politikai rendszerek. Budapest, 2002, 2004, Osiris. Lademacher, G.: Geschichte der Niederlande. Darmstadt, 1983.

Lepszy, N. – Woyke, W .: Die Benelux-Lünder. Opladen, 1984.

Raschke, Joachim (Hg.): *Die politischen Parteien in Westeuropa. Geschichte — Program — Praxis. Ein Handbuch.* Hamburg, 1978.

Van Istendael, Geert: A belga labirintus. Budapest, 1994.

Weil, G.: The Benelux Nations. New York, 1970.

Winter, N. de: *Elektion et gouvernements. Élément de l’historire politique de la Belgique.* Creadif, 1991. Zentner, Christin (Hrsg.): *Der Zweite Weltkrieg. Ein Lexikon.* München, 1995, Wilhelm Heyne Verlag.

4.1.5. Svájc

Dragunov, Georgij: Svájc. Múlt és jelen. Budapest, 1983, Kossuth Könyvkiadó.

Frohwein, Jochen Abr.- Hoffmann, Rainer – Oeter, Stefan (ed.): Das Minderheitenrecht europüi- schen Staaten. Teil 1. Berlin, 1993, Springer-Verlag.

Gruner, Erich: Die Parteien in der Schweiz. Bern, 1969, Francke Verlag.

Oplatka András – Szalayné Sándor Erzsébet (szerk.): A többnyelvűség svájci modellje. Budapest, 1998, Osiris.

Raschke, Joachim (Hg.): *Die politischen Parteien in Westeuropa. Geschichte — Program — Praxis. Ein Handbuch.* Hamburg, 1978.

Steiner, Jürg (Hg.): Daspolitische System der Schweiz. München, 1971, Piper Verlag.

4.1.6. Ausztria

Benedikt, Heinrich (Hrsg.): Geschichte der Republik Österreich. Wien, 1954.

Carsten, Francis L.: *Die erste österreichische Republik im Spiegel zeitgenössischen Quellen.* Graz-Wien- Köln, 1988.

Gál Gyula: A dél-tiroli kérdés. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány.

Goldinger, Walter: *Geschichte der Republik Österreich.* Wien, 1961.

Józsa Gyula: Mit kell tudni Ausztriáról? Budapest, 1986, Kossuth Könyvkiadó.

Kerekes Lajos: Ausztria hatvan éve 1918—1978. Budapest, 1984, Gondolat.

Mikoletzky, Hanns Leo: *Österreichische Zeitgeschichte vom Ende des Ersten Weltkrieges bis zum Staats-vertrag.* Wien, 1962.

Reisberg, Arnold: 1934. február. Egy felkelés okai és következményei. Budapest, 1975, Kossuth Könyvkiadó.

Simon, Walter B.: *Österreich 1918—1938. Ideologien undPolitik.* Graz-Wien-Köln, 1984.

Skalnik, Kurt (Hrsg.): Österreich 1918—1938. Die Erste Republik. 2. köt. Graz-Wien-Köln, 1983. Tálos, Emmerich – Hanisch, Ernst – Neugebauer, Wolfgang: NS-Herrschaft in Österreich 1938— 1945. Wien, 1988.

Wolfram, Herwig von (Hrsg.): *Österreichische Geschichte 1890—1990. Der lange Schatten des Staates.*

Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert. Wien, 1994, Ueberreuter.

Zöllner, Erich: Ausztria története. Budapest, 1998, Osiris Kiadó.

4.2. Észak-Európa: a skandináv országok

Andersson, Ingwar: Schwedische Geschichte. München, 1950.

Benz, Wolfgang – Graml, Hermann – WeiB, Hermann (Hrsg.): Enzyklopüdie des Nationalsozialis- mus. Stuttgart, 1997, Klett-Cotta.

Berglund, S. – Lindström, U.: The Scandinavian Party System. Lund, 1978.

Derry, T. K.: AHistory of Scandinavia. Minneapolis, 1979.

Finnország, Magyarország és Európa. Budapest, 1996.

Gallai Sándor: *A skandináv modell története. Nemzeti utak és európai integráció.* Budapest, 1998, Aula Kiadó.

Gombos József: *A hét világháború közötti Finnország politikatörténete 1918-1939.* Szeged, 1997. Gombos József: *A finn „második köztársaság”politikatörténete 1994-2000.* Szeged, 2001.

Hadenius, Stieg – Mollin, Björn – Wieslander, Hans: Sverige efter 1900. Ein modernpolitisk historia.

Uddevalla, 1988, Bonniers.

Hadenius, Stieg: SchwedischePolitik im 20. Jahrhundert. Uddevalla, 1990, Schwedisches Institut. Halmesvirta, Anssi: Finnország története. Debrecen, 2001.

Jávorszky Béla: Észak-Európa kisebbségei. Budapest, 1991.

Krantz, O.: Die skandinavischan Lander. Stuttgart, 1980.

Lauring, Palle: GeschichteDanemarks. Neumünster, 1964.

Maticsák Sándor (szerk.): Ki kicsoda Finnországban. Debrecen, 1999.

Nordal, J. – Kristinsson, V. (ed.): Iceland 874-1974. Reykjavík, 1975.

Ramsoy, Natalie Rogoff: Norwegian Society. Oslo – London – New York, 1974.

Scott, F. D.: Scandinavia. Cambridge, Mass., 1975.

The Columbia Encyklopedia. New York, 2000, Columbia University Press.

Valtioneuvoston historia 1917-1966. IV. Helsinki, 1976.

Weibull, Jörgen: Swedish History in outline. Stockholm, 1993.

Zentner, Christin (Hrsg.): Der Zweite Weltkrieg. Ein Lexikon. München, 1995, Wilhelm Heyne Verlag.

Zetterberg, Seppo (szerk.): Suomen historianpikkujattlainen^. Porvoo-Helsinki-Juva, 1987.

4.3. Közép- és Kelet-Európa országai a két világháború között

Lengyelország, Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Bulgária, Albánia Balogh László: Románia története. Budapest, 2001, Aula.

Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Budapest, 1976, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Durandin, Catherine: A román nép története. Budapest, 1998, Maecenas.

Jelavich, Barbara: A Balkán története. II. kötet. 20. század. Budapest, 1996, Osiris.

Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története.* Budapest, 1999, Aula.

Kovác, Dusan: Szlovákia története. Pozsony, 2001, Kalligram.

Niederhauser Emil: Bulgária története. Budapest, 1959, Gondolat.

Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó.

Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század elsőfelében.* Budapest, 2003, Osiris.

Pándi Lajos: *Köztes-Európa 1763-1993. Térképgyűjtemény.* Budapest, 1997, Osiris.

Rauch, G. – Misiunas, R. J. – Taagepera, R.: A balti államok története. Budapest, 1994, Osiris.

Réti György: Albánia sorsfordulói. Budapest, 2000, Aula.

Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Budapest, 1998, Napvilág.

Rothschild, Joseph: East Central Europe between the Two World War. 1974, Washington University Press.

Szász Zoltán: A románok története. Budapest, 1993, Bereményi.

Szokolay Katalin: Lengyelország története. Budapest, 1996, Balassi Kiadó.

4.3.1. Lettország, Litvánia, Észtország

Bojtár Endre: *Európa megrablása. A balti államok bekebelezésének története a dokumentumok tükrében, 1939-*1989. Budapest, 1989.

Bojtár Endre: *Bevezetés a baltisztikába. A balti kultúra a régiségben*. Budapest, 1997.

HistoriaEuropy Srodkowo-Wschodniej. 1-2. köt. Szerk. Jerzy Kloczowski. Lublin, 2000.

Lithuania in the Twentieth Century . London – New York, 1994.

Lossowski, Piotr: *Kraje battyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918-1934).*

Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdansk, 1972.

Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. Budapest, 2001.

Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század elsőfelében.* Budapest, 2003, Osiris.

Raun, Tiovo U.: Észtország története. Debrecen, 2001.

Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században.*

Budapest, 1998, Napvilág Kiadó.

Rotschild, Joseph: *East CentralEurope between the Two World War.* Seattle, 1974.

Smith, Graham: *The Baltic States. The National Self-Determination ofEstonia, Latvia and Lithiania.*

London – New York, 1994.

Pistohkors, Gert von (Hrsg.): *Deutsche Geschichte in OstenEuropas. Baltischen Landern.* Berlin, 1994. Plankans, A.: *The Latvians. A Short History.* Stanford, 1995.

Rauch Georg von – Taagepera Rein – Romulad J.: A balti államok története. Budapest, 1994. Roszkowski, Wojciech: Land Reforms in East Central Europe after World War One. Warsaw, 1995. Oberlander, Erwin (Hrsg.): Autoritare Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919-1944. Pader- born-München, 2001.

Svec, Lubos – Macura, Vladimir – Stol, Pavel: Djiny Pobaltskych zemí. Praha, 1996.

4.3.2. Szovjetunió

Barla-Szabó Ödön: Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban. Budapest, 1971, Kossuth Könyvkiadó.

Deutscher, Isaac: Sztálin. Politikai életrajz. Budapest, 1990, Európa Könyvkiadó.

Dolmányos István: Ragyogó Október. Budapest, 1879, Kossuth Könyvkiadó.

Fitzpatrick, Sh.: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s.*

New York, 1999, Oxford Univ. Press.

Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története. 2001 (második, javított kiadás), Pannonica.

Getty, J. A.: *Origins of the gretPurges: The Soviet Communist Party reconsidered 1933-1938.* Cambridge, 1985.

Getty, J. A. – Manning, R. T. (ed.): Stalinist Terror. NewPerspectives. Cambridge, 1993.

Khlebnikov, P.: *Godfather of the Kremlin: Boris Berezovsky and the Looting of Russia.* New York, 2000, Harcourt.

Korelin, Avenir F.: The social problem in Russia, 1906-1914: Stolipin's agrarian reform. In Taranovski, Theodor (ed.): Reform in Modern Russian. Progress or Cycle. 1995, Woodrow Wilson Center Press and Cambridge University Press.

Krausz Tamás: Bolsevizmus és nemzeti kérdés. Budapest, 1989, Akadémiai.

Krausz Tamás: Pártviták és történettudomány. Budapest, 1991, Akadémiai.

Krausz Tamás: Szovjet thermidor. Budapest, 1996, Napvilág Kiadó.

Krausz Tamás: Antiszemitizmus-holokauszt-államszocializmus. Budapest, 2004, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Krausz Tamás (szerk.): Gulag. A szovjet táborrendszer története. Budapest, 2001, Pannonica.

Krausz Tamás (szerk.): A sztálinizmus hétköznapjai. Budapest, 2003, Nemzeti Tankönyvkiadó. Lengyel István: A breszt-litovszki béketárgyalások. Budapest, 1975, Kossuth Könyvkiadó.

Pihoja, R. G.: *Szovetszkij Szojuz: isztorija vlasztyi 1945-1991.* Novoszibirszk, 2000.

Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronoógiája 1900-1991. Budapest, 1992, Akadémiai. Owen, Thomas C.: *Russian Corporate Capitalism from Peter the Great to Perestroika.* New York, 1995, Oxford, Oxford Univ. Press.

Robinson, J.: *The Merger: The Conglomeration of the International organised Crime.* Overlook, Wood- stock, New York, 2000.

Menyhárt Lajos: *Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfodulón (1895-1906).* Budapest, 1980.

Nove, Alec: *A Szovjetunió gazdaságtörténete.* Budapest, é. n.

4.4. Dél-Európa országai a két világháború között

4.4.1. Olaszország

Chabod, Federico: Olaszország története 1918—1948. Budapest, 1967, Gondolat Kiadó.

Hearder, Harry: Olaszország rövid története. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.

Kis Aladár: Olaszország története 1748—1968. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.

Ormos Mária: Mussolini. Politikai életrajz. Budapest, 1987, Kossuth Könyvkiadó.

Ormos Mária – Harsányi Iván: Mussolini — Franco. Budapest, 2001, Pannonica Kiadó.

Veneruso, Danilo: L’Italiafascista (1922—1945). Bologna, 1981, Il Mulino.

4.4.2. Spanyolország

García, José: Spanyolország a XX. században. Budapest, 1973, Kossuth Könyvkiadó.

García de Cortázar, Fernando – González Vesga, José Manuel: Spanyolország története. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

García Nieto, María Carmen – Donézar, Javier M.: Bases documentales de la Espana contemporánea. 8-9. köt. La segunda República 1936-1939. Madrid – Barcelona, 1974, Guadiana. Harsányi Iván: A Franco-diktatúra születése. Budapest, 1988, Kossuth Könyvkiadó.

Javier Tusell (és mások): La política exterior de Espana en el siglo XX Madrid, 1997, UNED.

Manual de Historia de Espana. 6. köt. Siglo XX. Por Javier Tusell. Historia 16, Madrid, 1990. Ormos Mária – Harsányi Iván: Mussolini — Franco. Budapest, 2001, Pannonica Kiadó.

4.4.3. Portugália

Birmingham, David: Portugália története. Budapest, 1998, Pannonica Kiadó.

De la Torre, Hipólito – Sánchez Cervelló, Josep: Portugal en el siglo XX. La Historia en sus textos. Madrid, 1992, Istmo.

Mattoso, José: Historia de Portugal. 6. köt. A Segunda Fundafáo (1890—1926). Coordenapáo de Rui Ramos. Lisboa, 2001, Editorial Estampa.

Mattoso, José: Historia dePortugal. 7. köt. O Estado Novo (1926—1974). Coordenagáo de Fernando Rosas. Lisboa, 1998, Editorial Estampa.

4.4.4. Görögország

Atanasziu, Hrisztoforosz: Az újkori Görögország története. Budapest, 1982, Tankönyvkiadó. Babanaszisz Szterjosz: Az ipari forradalom Görögországban. 1840-1922. In Berend T. Iván – Ránki György (szerk.): Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX századi Európában. Az európai periféria az ipari forradalom korában. Budapest, 1979, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Jelavich, Barbara: A Balkán története. 2. köt. (20. század). Budapest, 1996, Osiris Kiadó.

Richter, Heinz: *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936—1946).* Frankfurt am Main, 1973.

Sávoly Mária: *Athéni menetelés. Olaszország háborúja Görögország ellen (1940).* Budapest, 1984, Kossuth Könyvkiadó.

5. V. A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ (1939-1945)

Battaglia, Roberto: A második világháború. Budapest, 1963, Kossuth Könyvkiadó.

Bullock, Alan: Hitler und Stalin. Parallele Leben. Berlin, 1991, Siedler Verlag.

Benz, Wolfgang: Geschichte desDritten Reiches. München, 2000, Verlag C. H. Beck.

Benz, Wolfgang – Graml, Hermann – WeiB, Hermann (Hrsg.): Enzyklopüdie des Nationalsozialis- mus. Stuttgart, 1997, Klett-Cotta.

Bracher, Karl Dietrich – Funke, Manfred – Jacobsen, Hans-Adolf (Hrsg.): Deutschland 1933–1945.

Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft. Bonn, 1993, Bundeszentrale für poli- tische Bildung.

Commager, H. S.: A második világháború története. Budapest, 1994, Holnap Kiadó.

Eisenhower, Dwight D.: Keresztes háború Európában. Budapest, 1982, Zrínyi Katonai Kiadó.

Hildebrand, Klaus: Das Dritte Reich. München, 1991, R. Oldenbourg Verlag.

Kershaw, Ian:Hitler 1889—1936. Szeged, 2002, Szukits Könyvkiadó.

Kershaw, Ian:Hitler 1937—1945. Szeged, 2004, Szukits Könyvkiadó.

Kershaw, Ian:*A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény.* Budapest, 2003,Kortina iadó.

Németh István (szerk.): Németország nemzetköziszerződései 1918–1945. Budapest, 1994, Universitas Kiadó.

Németh István: Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe. Budapest, 2001, ELTE Eötvös Kiadó.

Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Budapest, 2004, Aula Kiadó.

Pritz Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban.* Budapest, 1999, Osiris Kiadó.

Ránki György: A második világháború története. 3. kiadás. Budapest, 1982, Gondolat.

Shirer, William: *A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása.* 1995, Teleteacher.

Wendt, Bernd Jürgen: *Deutschland 1933—1945. Das „Dritte Reich”. Handbuch zur Geschichte.* Hannover, 1995, Fackeltrager.

Zentner, Christin (Hrsg.): Der Zweite Weltkrieg. Ein Lexikon. München, 1995, Wilhelm Heyne Verlag.

6. VI. EURÓPA MEGOSZTÁSA (1945-1949)

Davies, Norman: Európa története. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Diószegi István – Harsányi Iván – Németh István (szerk.): 20. századi egyetemes történet. 2. kötet. 1945-1995. Európa. Budapest, 1997, Korona Kiadó.

Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. 1-2. kötet. Magvető Kiadó, Budapest – Magyar Füzetek, Párizs, 1991.

Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet—Nyugat, Észak—Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai.* Budapest, 1992, IKVA.

Gasteyger, Curt: *Europa von der Spaltung zur Einigung. Darstellung und Dokumentation 1945—2000.* Bonn, 2001, Bundeszentrale für politische Bildung.

Gazdag Ferenc: Európai integrációs intézmények. Budapest, 1999, Osiris Kiadó.

Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1945—1982. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó.

Howard, Michael – Louis, Wm. Roger: Oxford Világtörténet a 20. században. Budapest, 2002, Napvilág Kiadó.

Mezei Géza: *Németország és a hidegháború. A szövetséges hatalmak és a német kérdés 1945—1961.* Budapest, 1999, Új Mandátum.

Mezei Géza (szerk.): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945—49).* Budapest, 2001, Új Mandátum Könyvkiadó.

Németh István (válogatta): A német kérdés 1945—1990. Budapest, 1993, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Németh István: Németországi alternatívák 1941—1990. Budapest, 1998, Korona Kiadó.

Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871-1990).* Budapest, 2002, 2004, Aula Kiadó.

Németh István: *Európa 1945-2000. A megosztásól az egységig.* Budapest, 2004, Aula Kiadó.

Roberts, Martin: Európa története 1900-1973. Az új barbárság kora? Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó.

Smith, Joseph: A hidegháború 1945-1965. Budapest, 1992, IKVA.

Székely Gábor: *Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története.* Budapest, 1998, Napvilág Kiadó. Zsigmond László (szerk.): *Nyugat-Európa, azEgyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945-1955. Új-és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Budapest, 1983, Tankönyvkiadó.

7. VII. EURÓPA NEMZETKÖZI RENDSZERE A KÉTPÓLUSÚ VILÁGRENDSZERBEN (1945-1992)

7.1. A nyugat-európai integráció a második világháború után (1945-1992)

Az Európa Tanács válogatott egyezményei. Budapest-Strasbourg, 1999, Conseil de l'Europe – Osiris. Balogh András: Integráció és nemzeti érdek. Budapest, 1998, Kossuth Kiadó.

Bóka Éva: Az európai gondolat fejlődéstörténete. Budapest, 2001, Napvilág Kiadó. Coudenhove-Kalergi, Richard: EinLebenfürEuropa. MeineLebenserinnerungen. Köln-Berlin, 1966, Kiepenheuer & Witsch.

Coudenhove-Kalergi, Richard: Paneuropa 1922 bis 1966. Wien-München, 1966, Verlag Herold. Davies, Norman: Európa története. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Diószegi István – Harsányi Iván – Németh István (szerk.): 20. századi egyetemes történet. 2. kötet. 1945–1995. Európa. Budapest, 1997, Korona Kiadó.

Dunay Pál – Gazdag Ferenc: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok-dokumentumok.* Budapest, 1997, SVK.

Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. 1-2. kötet. Budapest – Magyar Füzetek, Párizs, 1991, Magvető Kiadó.

Fencsik László (szerk.): A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945-1976. Budapest, 1977, Kossuth Könyvkiadó.

Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet-Nyugtat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai.* Budapest, 1992, IKVA.

Gasteyger, Curt: *Europa von der Spaltung zur Einigung. Darstellung und Dokumentation 1945-2000.*

Bonn, 2001, Bundeszentrale für politische Bildung.

Gazdag Ferenc: Európai integrációs intézmények. Budapest, 1999, Osiris Kiadó.

Gazdag Ferenc – Kovács Péter: *Az Európa Tanács 1949-1999. Tanulmányok-dokumentumok.* Budapest, 1999, SVK.

Gazdag Ferenc: Az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikája. Budapest, 2003, Osiris Kiadó. Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1945-1982. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó.

Howard, Michael – Louis, Wm. Roger: Oxford Világtörténet a 20. században. Budapest, 2002, Napvilág Kiadó.

Európa. Krónika kézikönyv. Budapest, 2001, Magyar Könyvklub.

Horváth Jenő: Az európai integráció története napról napra 1945-2000. Kronológia, Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Jacobsen, Hans-Adolf (Hrsg.): Europa. Dokumente zurFrage der europaischen Einigung. München, 1962, R. Oldenbourg Verlag.

Loth, Wilfried: Der Weg nach Europa. Geschichte der europaischen Integration 1939-1957. 3., durch- gesehene Auflage. Vendenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1996.

Mezei Géza: *Németország és a hidegháború. A szövetséges hatalmak és a német kérdés 1945-1961.* Budapest, 1999, Új Mandátum.

Mezei Géza: *Helyreállított Európa. Európa-építés és egységstratégiák a Marshall-tervtől a Nizzai szerződésig.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Mezei Géza (szerk.): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945—49).* Budapest, 2001, Új Mandátum Könyvkiadó.

NATO kézikönyv. Jubileumi kiadás. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest – NATO Információs és sajtóiroda, Brüsszel, 1999.

Németh István (válogatta): A német kérdés 1945—1990. Budapest, 1993, Nemzeti Tankönyvkiadó. Németh István: Németországi alternatívák 1941—1990. Budapest, 1998, Korona Kiadó.

Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871—1990)* Budapest, 2002, 2004, Aula Kiadó.

Németh István: *Európa 1945—2000. A megosztástól az egységig.* Budapest, 2004, Aula Kiadó.

Roberts, Martin: Európa története 1900—1973. Az új barbárság kora? Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó.

Smith, Joseph: A hidegháború 1945—1965. Budapest, 1992, IKVA.

Székely Gábor: *Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története.* Budapest, 1998, Napvilág Kiadó. Urwin, Derek W.: *A közös Európa. Az európai integráció 1945-től napjainkig.* Budapest, 1999, Corvina. Zsigmond László (szerk.): *Nyugat-Európa, azEgyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945—1955. Új-és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény.* Budapest, 1983, Tankönyvkiadó.

7.2. A nyugat-európai országoka második világháború után

7.2.1. Nagy-Britannia és Észak-Írország

Bedarida, F.: A SocialHistory ofEngland, 1851—1990. London, 1994, Routledge.

Clark, Alan: *The Tories. The Conservatives and the Nation State 1922—1997.* London, 1998, Phoenix. Clarke, K.: *Hopeand Glory. Britain 1900—1990.* 1996, Penguin.

Egedy Gergely: Nagy-Britannia története a XX. században. Budapest, 1998, Aula Kiadó.

Ilonszki Gabriella: Westminsteri változatok. Az angolszász politikai rendszerek. Budapest, 1998, Aula. Havighurst, A. F.: ModernEngland 1900—1970. 1976, Cambridge Unversity Press.

Kavanagh, D.: *Thatcherism and British Politics. The End of Consensus?* 1987, Oxford University Press. Llyod, T. O.: *Empire to Welfare State, 1906—1985.*1985, Oxford University Press.

Pelling, H.: A Short History of the Labour Party. London, 1965, Macmillan.

Reynolds, D.: *Britannia Overruled. British Policy and WorldPowerin the 20thCentury.* London, 1991, Longman.

Rose, Richard: Politics in England. (3rd. ed.) London, 1980, Faber.

Sked, A. – Cook, Ch.: Post-WarBritain: A PoliticalHistory. 1984, Penguin.

Thatcher, Margaret: TheDowningStreet Years. London, 1993, Harper Collins.

Young, John W.: Britain and European Unity 1945—1999. (2nd. ed.) London – St. Martin – New York, 2000, Macmillan.

7.2.2. Franciaország

Gazdag Ferenc: Franciaország története 1945—1995. Budapest, 1997, Zrínyi Kiadó.

Haskó Katalin: Franciaország politikai intézményei. Villányi úti könyvek, Budapest, 1999.

Johancsik János: Mit kell tudni Franciaországról? Budapest, 1987, Kossuth Kiadó.

Johancsik János: *A demokratikus pártrendszer Franciaországban a 20. században.* Budapest, 1998, Napvilág Kiadó.

Molcsanov, N.: De Gaulle tábornok. Budapest, 1972, Kossuth Kiadó.

Price, R.: Franciaország története. Budapest, 1994, Maecenas.

Salgó László: De Gaulle diplomáciája. Budapest, 1972.

Zsigmond László: Franciaország 1789—1968. Budapest, 1969, Gondolat.

Becker, Jean-Jacques: Histoirepolitique de laFrance depuis 1945. Paris, 1988, Armand Colin. Berstein, S. – Milza, P.: Histoire de laFrance au XXe siécle. Paris, 1995, Complexe.

Borne, D.: *Histoire de la sociétéfranyaise depuis 1945.* Paris, 1992, Armand Colin.

Capdevielle, J. – Mouriaux, R.: Mai 1968. Paris, 1988, FNSP.

Cerny, P.: *The politics of Grandeur. Ideological aspects of de Gaulle's foreign policy.* Cambridge, 1980. Chapsal, J.: *La viepolitique sous la Ve République.* Paris, 1987, PUF.

Eck, J-F.: *Histoire de l'économiefrancaise depuis 1945.* Paris, 1994, Armand Colin.

Elgey, G.: Histoire de la IVe République. Tom. 2. Paris, 1965, Fayard.

Grosser, A.: *Affaires extérieures. La politique de laFrance 1944-1984.* Paris, 1984, Flammarion. Néant, H.: *La politique en France, XIX-XXe siecles.* Paris, 1991, Hachette.

Picht, R.: *Das Bündnis im Bündnis. Deutsch-französische Beziehungen im internationalen Spannungsfeld.*

Berlin, 1982, Severin und Siedler.

Platone, Francois: Lespartispolitiques enFrance. Paris, 1998, Les Essentiels Milan.

Schreiber, T.: Les relations de laFrance avec les pays de l'Est 1945-1980. Paris, 1980, Notes et Études Documentaires.

Sirinelli, J. F.: Histoire des droites enFrance. Tom. 3. Paris, 1978, Seuil.

Wievorka, O.: LaFrance au XXe siecle. Paris, 1994, Seuil.

7.3. Német Szövetségi Köztársaság

Bihari Péter: A németek. 2000 év Európa közepén. Budapest, 2002, Műszaki Könyvkiadó. Görtemaker, Manfred: A Német Szövetségi Köztársaság története. Budapest, 2003, Korona Kiadó.

KleBmann, Christoph: Zwei Staaten, eine Nation. Deutsche Geschichte 1955-1970. Bonn, 1988, Bundeszentrale für politische Bildung.

Mezei Géza: *Németország és a hidegháború. A szövetséges hatalmak és a német kérdés 1945-1961*. Budapest, 1999, Új Mandátum.

Németh István: A német kérdés 1945-1990. Dokumentumgyűjtemény. Budapest, 1993, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871-1990).* Budapest, 2002, 2004, Aula Kiadó.

Thranhardt, Dietrich: Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Frankfurt am Main, 1986, Suhr- kamp.

Weidenfeld, Werner- Zimmermann, Hartmut (Hrsg.): Deutschland-Handbuch. EinedoppelteBilanz 1949-1989. Bonn, 1989, Bundeszentrale für politische Bildung.

7.3.1. Benelux országok

Arbol, Niels: A kereszténydemokrácia Európában. Budapest, 1995, Barankovics István Alapítvány. Delpéré, F. (szerk.): LaBelgiquefédérale. Bruxelles, 1994, Bruylant.

Delwit, P. – De Waele, J.-M. (szerk.): Les partis politiques en Belgique. Bruxelles, 1996.

Hasquin, H. – Velhulst, A. (szerk.) Historiographie et politique en Belgique. 1996, ed. De l Univ. de Bruxelles.

Huggett, F.: The Modern Netherlands. New York – Washington – London, 1971.

Iral, Hubert: *Handbuch derpolitischen Parteien in Europa.* München, 1997.

Kardos József- Simándi Irén (szerk.): Európai politikai rendszerek. Budapest, 2002, 2004, Osiris. Lademacher, G.: Geschichte derNiederlande. Darmstadt, 1983.

Lepszy, N. – Woyke, W .: Die Benelux-Lander. Opladen, 1984.

Raschke, Joachim (Hg.): *Die politischen Parteien in Westeuropa. Geschichte – Program – Praxis. Ein Handbuch.* Hamburg, 1978.

Van Istendael, Geert: A belga labirintus. Budapest, 1994.

Weil, G.: The Benelux Nations. New York, 1970.

Winter, N.de: *Elektion et gouvernements. Élément de lhistorirepolitique de la Belgique.* Creadif, 1991. Svájc

Dragunov, Georgij: Svájc. Múlt és jelen. Budapest, 1983, Kossuth Könyvkiadó.

Frohwein, Jochen Abr.- Hoffmann, Rainer – Oeter, Stefan (Hrsg.): Das Minderheitenrecht europüi- schen Staaten. Teil 1. Berlin, 1993, Springer-Verlag.

Gruner, Erich: Die Parteien in der Schweiz. Bern, 1969, Francke Verlag.

Oplatka András – Szalayné Sándor Erzsébet (szerk.): A többnyelvűség svájci modellje. Budapest, 1998, Osiris.

Raschke, Joachim (Hg.): *Die politischen Parteien in Westeuropa. Geschichte — Program — Praxis. Ein Handbuch.* Hamburg, 1978.

Steiner, Jürg (Hg.): Daspolitische System der Schweiz. München, 1971, Piper Verlag.

7.3.2. Ausztria

Benedikt, Heinrich (Hrsg.): Geschichte der Republik Österreich. Wien, 1954.

Gál Gyula: A dél-tiroli kérdés. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány.

Goldinger, Walter: *Geschichte der Republik Österreich.* Wien, 1961.

Józsa Gyula: Mit kell tudni Ausztriáról? Budapest, 1986, Kossuth Könyvkiadó.

Kerekes Lajos: Ausztria hatvan éve 1918—1978. Budapest, 1984, Gondolat.

Mikoletzky, Hanns Leo: *Österreichische Zeitgeschichte vom Ende des Ersten Weltkrieges bis zum Staats-vertrag.* Wien, 1962.

Wolfram, Herwig von (Hrsg.): *Österreichische Geschichte 1890—1990. Der lange Schatten des Staates.*

Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert. Wien, 1994, Ueberreuter.

Zöllner, Erich: Ausztria története. Budapest, 1998, Osiris Kiadó.

7.4. Észak-Európa: a skandináv országok

Andersson, Ingwar: Schwedische Geschichte. München, 1950.

Berglund, S. – Lindström, U.: The Scandinavian Party System. Lund, 1978.

Derry, T. K.: A History of Scandinavia. Minneapolis, 1979.

Finnország, Magyarország és Európa. Budapest, 1996.

Gallai Sándor: *A skandináv modell története. Nemzeti utak és európai integráció.* Budapest, 1998, Aula Kiadó.

Gombos József: *A finn „második köztársaság”politikatörténete 1994—2000.* Szeged, 2001.

Hadenius, Stieg – Mollin, Björn – Wieslander, Hans: Sverige efter 1900. Ein modernpolitisk historia.

Uddevalla, 1988, Bonniers.

Hadenius, Stieg: Schwedische Politik im 20. Jahrhundert. Uddevalla, 1990, Schwedisches Institut. Halmesvirta, Anssi: Finnország története. Debrecen, 2001.

Jávorszky Béla: Észak-Európa kisebbségei. Budapest, 1991.

Krantz, O.: Die skandinavischün Lünder. Stuttgart, 1980.

Lauring, Palle: GeschichteDünemarks. Neumünster, 1964.

Maticsák Sándor (szerk.): Ki kicsoda Finnországban. Debrecen, 1999.

Nordal, J. – Kristinsson, V. (ed.): Iceland 874—1974. Reykjavik, 1975.

Ramsoy, Natalie Rogoff: Norwegian Society. Oslo – London – New York, 1974.

Scott, F. D.: Scandinavia. Cambridge, Mass., 1975.

The Columbia Encyklopedia. New York, 2000, Columbia University Press.

Valtioneuvoston historia 1917—1966. IV. Helsinki, 1976.

Weibull, Jörgen: Swedish History in outline. Stockholm, 1993.

Zetterberg, Seppo (szerk.): Suomen historianpikkujüttlüinen. Porvoo-Helsinki-Juva, 1987. Olaszország

7.5. Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa országai a második világháború után

7.5.1. Olaszország

Di Nolfo, Ennio: *La repubblica delle speranze egli inganni. L'Italia dalla caduta delfascismo al crollo della Democrazia Cristiana.* Firenze, 1996, Pontealla Grazie.

Ferraris, Luigi Vittorio (szerk.): Manuale della politica estera italiana, 1947-1993. Roma, 1996, Laterza.

Gisborg, Paul: *Storia d'Italia dal dopoguerra a oggi. Societa e politica 1943-1988.* Torino, 1989, Einaudi.

Romano, Sergio: *Guida alla politica estera italiana. Da Badoglio a Berlusconi.* Milano, 1993, Rizzoli.

7.5.2. Spanyolország

García Cortázar, Fernando – González Vesga, José Manuel: Spanyolország története. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

García, José: Spanyolország a XX. században. Budapest, 1973, Kossuth Könyvkiadó.

García-Nieto, María Carmen – Donézar, Javier M.: Bases documentales de laEspana contemporánea. 10. köt. LaEspana deFranco (1939-1973). Madrid, 1975, Guadiana.

Harsányi Iván: Gazdaság, politika és nemzetközi erőtér a spanyol demokratikus átmenet előestéjén. Múltunk, 1993. 4. szám.

Kardos József – Simándi Irén (szerk.): Európai politikai rendszerek. Budapest, 2004, Osiris Kiadó.

Nadal, Jordi – Carreras, Albert – Sudria, Carles (szerk.): La economía espanola en elsiglo XX. Barcelona, 1994, Ariel.

Tezanos, José Félix – Cotarelo, Ramón – Blas, Andrés de (szerk.): La transición democrática espanola. 1-2. köt. Madrid, 1989, Sistema.

7.5.3. Portugália

Birmingham, David: Portugália története. Budapest, 1998, Pannonica Kiadó.

Kardos József – Simándi Irén (szerk.): Európai politikai rendszerek. Budapest, 2004, Osiris Kiadó. Mattoso, José: Historia de Portugal. 7. köt. O Estado Novo. Coordenagáo de Fernando Rosas.

Lisboa, 1998, Editorial Estampa.

Pándi Lajos: A Salazar-diktatúra évei (1926-1961). Századok, 1987. 6. szám.

Saravia, José Hermano: Historia de Portugal. Madrid, 1989, Alianza Editorial.

Soares Martínez, Pedro: História diplomática de Portugal. Lisboa, 1992, Verbo.

7.5.4. Görögország

Atanasziu, Hrisztoforosz: Az újkori Görögország története. Budapest, 1982, Tankönyvkiadó.

Jelavich, Barbara: A Balkán története. 2. köt. (20. század). Budapest, 1996, Osiris Kiadó.

Richter, Heinz: *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936-1946).* Frankfurt am Main, 1973.

Sávoly Mária: *Athéni menetelés. Olaszország háborúja Görögország ellen (1940).* Budapest, 1984, Kossuth Könyvkiadó.

7.6. Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa országai a második világháború után

7.6.1. Szovjetunió

Deutscher, Isaac: Sztálin. Politikai életrajz. Budapest, 1990, Európa Könyvkiadó.

Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története. 2001 (második, javított kiadás), Pannonica.

Krausz Tamás: Antiszemitizmus —holokauszt —államszocializmus. Budapest, 2004, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Krausz Tamás (szerk.): Gulag. A szovjet táborrendszer története. Budapest, 2001, Pannonica.

Krausz Tamás (szerk.): A sztálinizmus hétköznapjai. Budapest, 2003, Nemzeti Tankönyvkiadó. Pihoja, R. G.: Szovetszkij Szojuz: isztorija vlasztyi 1945—1991. Novoszibirszk, 2000.

Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája 1900—1991. Budapest, 1992, Akadémiai.

Owen, Thomas C.: *Russian Corporate Capitalism from Peter the Great to Perestroika.* New York, Oxford, 1995, Oxford Univ. Press.

Robinson, J.: *The Merger: The Conglomeration of the International organised Crime.* Overlook, Wood- stock, New York, 2000.

Nove, Alec: *A Szovjetunió gazdaságtörténete.* Budapest, é. n.

7.6.2. A Szovjetunióból kivált országok (Oroszország, a balti államok, Fehéroroszország, Ukrajna)

Dreifelds, Juris: Latvia in Transition. New York, 1996.

Garnett, Sherman W. – Legvold, Robert (ed.): *Belarus at a Crossroad.* Washington, D. C., 1999. Hricak, Jaroszlav: *Narisz isztoriji Ukrajini. Formuvannja modernoji ukrajinszkoji naciji XIX-XXsttolittia.* Kijiv, 1996.

Kuzio, Taras – Andrew Wilson: Ukraine. Pierestroika to Independence. Edmonton, 1994.

Lieven, Anatol: *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence.* New Haven – London, 1997.

Lauristin, Marju és mások (szerk.): *Return to the Western World. Cultural and PoliticalPerspectives on theEstonian Post-Communist Transition.* Tartu, 1997, Lennart Wiebull.

Lindner, Rainer: *Historiker und Herrschaft: Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weissrussland im 19. und 20. Jahrhundert.* München, 1999.

Maciejewski, Witold (szerk.): *The Baltic Sea Region. Cultures, Politics, Societis.* Uppsala, 2002. Marples, Davis R.: *Belarus. A Denationaled Nation.* Amsterdam, 1999.

Norgaard, Ole – Hindsgaul, Dab – Johannsen, Lars – Willumsen, Helle: The Baltic States after Independence. Cheltenham, 1996.

Solchanyk, Roman: Ukraine. TheRoad to Independence. New York, 1995.

Subtelny, Orest: Ukraine. A History. Toronto, 1988.

Szybeika, Zachar: Historia Biaiorusi, 1795—2000. Lublin, 2002.

Taagepera, Rein: Estonia Return to Independence. San Francisco – Oxford, 1993, Boulder.

Vardys, Stanley V. – Sedaitis, Judith B.: Lithuania. TheRebelNation. Colorado, 1997, Boulder. Zaprudnik, Jan: Belarus: at a Crossroad in History. San Francisco – Oxford, 1993, Boulder.

7.6.3. A népi demokratikus országok (1945-1991) (Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Német Demokratikus Köztársaság, Románia)

Borsi Emil: Az európai népi demokratikus forradalmak. Budapest, 1975, Kossuth Könyvkiadó.

Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. 1-2. kötet. Párizs, 1972, Magvető Kiadó, Budapest – Magyar Füzetek.

Glatz Ferenc (szerk.): Proletárdiktatúrákból a polgári demokráciába (1989-1992). Budapest, 2004, MTA Társadalomkutató Központ.

Gorbacsov, Mihail: Átalakítás és új gondolkodás. Országunknak és az egész világnak. Budapest, 1987, Kossuth Könyvkiadó – Pallas Lap- és Könyvkiadó.

Hódos György: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1958-1954.* Budapest, 1990, Eötvös Kiadó.

Juhász József: A délszláv háborúk. Budapest, 1997, Napvilág Kiadó.

Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története.* Budapest, 1999, Aula Könyvkiadó.

Juhász József – Magyar István – Tálas Péter – Valki László: Koszovó. Egy válság anatómiája. Budapest, 2000.

Juhász József – Márkus László – Tálas Péter – Valki László: Kinek a békéje? Háború és béke az egykori Jugoszláviában. Budapest, 2003, Zrínyi.

Kardelj, Edvard: Szocialista önigazgatás. Újvidék, 1976, Fórum.

Lampe, John: Yugoslavia as history. New York, 1996, Columbia University Press.

Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó.

Polonyi Péter – Sajti Enikő: Mao – Tito. Budapest, 2000, Pannonica.

Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam a XIX-XX. századi Keletközép- és Délkelet-Európában.* Budapest, 1998, Napvilág Kiadó.

Sokcsevits Dénes – Szilágyi Károly – Szilágyi Imre: Déli szomszédaink története. Budapest, 1994, Bereményi.

Szabó Bálint: Népi demokrácia és forradalomelmélet. Budapest, 1970, Kossuth Könyvkiadó.

8. VIII. EURÓPA FORDULATA ÉS ÚJJÁSZERVEZÉSE

AzEurópa Tanácsválogatottegyezményei. Budapest-Strasbourg, 1999, Conseil de l'Europe-Osiris.

Dunay Pál – Gazdag Ferenc: Nyugat-európai Unió. Tanulmányok – dokumentumok. Budapest, 1994, SVKI.

Dunay Pál – Gazdag Ferenc: *A helsinki folyamat: az elsőhúsz év. Tanulmányok és dokumentumok.* Budapest, 1995, SVKI.

Dunay Pál – Gazdag Ferenc – Tálas Péter: *Az OECD – a legfejlettebb államok klubja. Tanulmányok és dokumentumok.* Budapest, 1996, SVKI.

Dunay Pál – Gazdag Ferenc: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok – dokumentumok.* Budapest, 1997, SVKI.

Fazekas Judit (szerk.): Az európai integráció alapszerződései. 2. Budapest, 2002, KJK – KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft.

Forgács Imre – Inotai András – Wéber Attila (szerk.): Az Európai Unió évkönyve 2001. Budapest, 2002, Osiris.

Gasteyger, Curt: Europa von der SpaltungzurEinigung. Bonn, 2001, Bundeszentrale für politische Bildung.

Gazdag Ferenc – Kovács Péter: *AzEurópa Tanács 1949-1999. Tanulmányok és dokumentumok.* Budapest, 1999, SVKI.

Gazdag Ferenc: *Az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikája.* Budapest, 2003, Osiris.

Horváth Jenő: *Az európai integráció története 1945-2002.* Budapest, 2003, Osiris.

Howard, Michael – Louis, Wm. Roger (szerk.): Oxford Világtörténet a 20. században. Budapest, 2002, Napvilág Kiadó.

Kardos József- Simándi Irén (szerk.): Európai politikai rendszerek. Budapest, 2002, Osiris Kiadó. Kende Tamás – Szűcs Tamás (szerk.): Európai közjog és politika. Budapest, 2003, Osiris Kiadó. Kengyel Ákos: AzEurópai Unió regionális politikája. Budapest, 1999, Aula Kiadó.

Kiss J. László: *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón.* Budapest, 2002, Teleki László Alapítvány.

Kiss J. László (szerk.): Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. Budapest, 2003, Teleki László Alapítvány.

Laqueur, Walter: Europa auf dem Weg zur Weltmacht 1945—1992. München, 1992, Verlegt bei Kindler.

Lengyel György – Nagy Beáta (szerk.): *Az európai integráció társadalmi feltételei és hatásai. Szociológiai tanulmányok.* Budapest, 2000, Aula Kiadó.

NATO dokumentumok 1994—1999. SVKI, Budapest – NATO Információs és sajtóiroda, Brüsszel, 1999.

NATO kézikönyv. HM Stratégiai Védelmi Kutató Hivatal, Budapest – NATO Információs és Sajtóiroda, Brüsszel, 2001.

Németh István: Európa 1945—2000. A megosztástól az egységig. Budapest, 2004, Aula Kiadó. Palánkai Tibor: Az európai integráció gazdaságtana. Budapest, 2001, Aula Kiadó.

Pfetsch, Frank R.: *DieEuropüische Union. EineEinführung.* München, 2001, Wilhelm Finck Verlag. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam a XIX—XX. századi Keletközép-és Délkelet-Európában.* Budapest, 1998, Napvilág Kiadó.

Schöllgen, Gregor: *Geschichte der Welpolitik von Hitler bis Gorbatschow 1941—1991.* München, 1996, Verlag C. H. Beck.

Spath, Lothar: 1992 Európa álma. Budapest, 1991, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

11. fejezet - Életrajzi ismertetés

ACHESON, Dean Gooderham (1893-1971) Amerikai politikus, ügyvéd. 1933-ban államtitkárhelyettes a pénzügy-, majd 1941-től a külügyminisztériumban. 1949-1953 között külügyminiszter, 1961-től Kennedy és Johnson elnök külpolitikai tanácsadója. • 248

ADAMKUS, Valdas (1926-) Litván építészmérnök, politikus. 1949-től az Egyesült Államokban élt, a liberális litván emigráns szervezet vezetője. A kilencvenes évek elején hazatelepült. Az 1996. évi választásokon a mérsékelt jobboldali szövetség összekovácsolója. 1998-tól köztársasági elnök. • 392

ADENAUER, Konrad (1876-1967) Német kereszténydemokrata politikus, államférfi. 1917- 1933-ban kölni főpolgármester, 1920-1933 között a porosz államtanács elnöke. 1934- 1944-ben többször letartóztatták. 1945-1966-ban a CDU pártelnöke. 1948-1949-ben a Parlamenti Tanács elnöke, majd 1949-1963 között az NSZK első kancellárja, 1951-1955-ben egyidejűleg külügyminiszter. • 241, 243, 247-250, 275, 282, 284-287, 481

ADLER, Friedrich (1879-1960) Osztrák politikus. A háború elleni tiltakozás miatt 1916-ban lelőtte Stürgkh miniszterelnököt. Halálra ítélték, de kegyelemben részesült. 1919-1924-ben a munkástanácsok elnöke. 1923-ban Zürichben a Szocialista Munkás Internacionálé titkára. 1940-ben az Egyesült Államokba emigrált, ahonnét 1946-ban tért vissza. • 115, 515

AEHRENTHAL, Aloys Lexa (1854-1914) Osztrák-magyar államférfi, diplomata. 1899-1906-ig szentpétervári nagykövet, 1906-1912 között külügyminiszter. • 34,35

ALFONZ, XIII. (1886-1941) 1902-1931 között spanyol király. 1923-ban hozzájárult, hogy Primo de Rivera katonai diktatúrát vezessen be, akit 1930januárjában lemondatott. 1931-ben, amikor kikiáltották a köztársaságot, külföldre távozott. • 180, 182,183, 343, 468

ANDREOTTI, Giulio (1919-) Olasz kereszténydemokrata politikus. 1959-1966-ban, s 1974-ben hadügyminiszter, 1983 és 1989 között külügyminiszter, 1972-1973-ban, 1976-1979-ben, s 1989-1992-ben miniszterelnök. • 379

ANDROPOV, Jurij Vlagyimirovics (1914-1984) Orosz származású szovjet politikus. 1951- 1953-ban az SZKP KB munkatársa, s 1953-1957-ben budapesti nagykövet. 1962-1967-ben a KB titkára, 1973-tól a PB tagja. 1967-től az Állambiztonsági Bizottság (KGB) elnöke. 1976-tól hadseregtábornok, 1982-1984-ben az SZKP KB főtitkára. • 379, 380

ANTONESCU, Ion (1882-1946) Román marsall és politikus. 1933-tól a vezérkar főnöke, 1937-től védelmi miniszter. II. Károly király akarata ellenére szövetséget kötött a fasiszta Vasgárdával. 1940-1944 között teljhatalmú állam- és kormányfő. 1941-ben Németország oldalán belépett a második világháborúba. 1944-ben Mihály király megbuktatta és kiszolgáltatta a Szovjetuniónak. A román népbíróság halálra ítélte. • 140, 141, 212, 218, 473

ASQUITH, Herbert Henry (1852-1928) Angol liberális politikus, 1908-tól kormányfő. 1892- 1895-ben belügyminiszter, 1905-ben pénzügyminiszter; 1908-1916 között kormányfő. • 73,74

ATTLEE, Clement Richard (1883-1967) Angol ügyvéd, munkáspárti politikus, 1935-1955-ig a párt vezetője. 1940-től háborús koalíciós kormányok minisztere, 1943-tól miniszterelnök-helyettes, 1945-1951 között munkáspárti miniszterelnök. • 81, 82, 219, 226, 227, 233, 262-264, 267-269, 478

AUER Pál (1885-1973) Magyar ügyvéd, az 1920-as évek elejétől az Európa-gondolat híve, szabadkőműves. 1928-tól a Páneurópa Unió magyarországi szekciójának alelnöke, majd elnöke. A két világháború között a budapesti francia követség jogtanácsosa. 1943-ban a Független Kisgazdapárttagja, 1945-1946-ban nemzetgyűlési képviselő és a külügyi bizottság elnöke. 1946-1947-ben párizsi magyar nagykövet, majd emigrációba kényszerült. 1949- ben a Magyar Európa Tanács elnöke. • 247

AZNAR, José Maria Alfredo (1953-) Spanyol jogász, konzervatív politikus, 1982-1987-ben a Népi Szövetség főtitkára. 1987-1996-ban a Kasztília és León autonóm körzet miniszterelnöke. 1996-tól a Néppárttá átnevezett párt győzelme óta miniszterelnök, 1999-től a párt elnöke. Az Európai Parlamentben az Európai Néppárt alelnöke. • 338, 346

BADEN, Max von (1867-1929) Német politikus, 1918. október-novemberben a császár által kinevezett utolsó birodalmi kancellár. • 33, 91, 92, 227 BADOGLIO, Pietro (1871-1956) Olasz tábornok és politikus. Az 1935. évi olasz-etióp háborúban főparancsnok, majd vezérkari főnök. Mussolini bukása után 1944 júniusáig több kormány miniszterelnöke. • 179,217,475,476 BALDWIN, Stanley (1867-1947) Angol üzletember és konzervatív politikus. 1923-ban, 19241929 és 1935-1937 között miniszterelnök. • 74, 75, 79

BARTHOU, Jean Louis (1862-1934) Francia politikus. 1894-től többször miniszterelnök és miniszter. Hitler hatalomra jutása után a kollektív biztonsági rendszer és a francia-német szövetség híve. 1934-ben külügyminiszter. I. Sándorjugoszláv királlyal együtt merénylet áldozata lett. • 62, 88, 469

BARZEL, Rainer Candidus (1924-) Német politikus. 1962-1963-ban az össznémet kérdések minisztere. 1964-1973-ban a CDU/CSU frakció elnöke. 1982-1983-ban a belnémet kapcsolatok minisztere, 1983-1984-ben a Bundestag elnöke. • 290

BAUER, Otto (1881-1938) Osztrák szocialista politikus, az ausztromarxizmus alapítója és képviselője. 1913-tól Német-Ausztria Németországhoz való csatolásának híve. 1919-bena külügyminisztérium államtitkáraként titkos Anschluss-jegyzőkönyvet írt alá. 1920-1934- ben a szocialisták parlamenti szóvivője. Az 1934. februári harcok után Párizsba emigrált. • 409

BEATRIX (VILMA ARMGARD VAN ORANGE-NASSAU, VAN LIPPE-BISTERFELD) (1938-) Holland királynő. 1940-ben szüleivel Angliába, majd Kanadába emigrált, s 1945-ben tért haza. 1956-tól trónörökös, az Államtanács tagja. 1980-tól, édesanyja lemondását követően Hollandia uralkodója. • 301

BEAVERBROOK Lord, Max Aitken (1879-1964) Skót-kanadai sajtómágnás, 1917-ben lett Bea- verbrook báró. 1918-ban az információs minisztérium vezetője, 1940-1941-ben a repülőgépgyártásért felelős miniszter, 1943-1945 között lordpecsétőr. • 81

BECK, Ludwig (1880-1944) Német tábornok, 1935-től a hadsereg vezérkari főnöke. Hitler háborús tervei miatt 1938-ban lemondott beosztásáról. A katonai ellenállás egyik vezetője; 1944. július 20-án agyonlőtték. • 221

BENES, Eduard (1884-1948) A csehszlovák nemzeti mozgalom egyik vezetője. 1935-1938 között államelnök. 1940 júliusától a londoni csehszlovák ideiglenes kormány elnöke, 1946-1948-ban a köztársaság elnöke. • 25,41,57,70,135,136,227,231,470

BERCHTOLD, Leopold (1863-1942) Osztrák-magyar politikus. 1907-1911-ben szentpétervári követ, 1912-1915 között külügyminiszter, később Vilmos császár külpolitikai tanácsadója. • 17,19,34

BERIJA, Lavrentyij Pavlovics (1899-1953) Szovjet (grúz) párt- és állami tisztviselő. 1921-től az állambiztonsági hatóság (Cseka) kaukázusontúli szekciójának vezetője, 1932-ben a Grúz KP első titkára, 1938-ban a Belügyi Népbiztosság vezetője, számos törvénytelenség elkövetője. 1941-től miniszterelnök-helyettes. 1953-ban kivégezték. • 371, 406-409

BERLINGUER, Enrico (1922-1982) Olasz kommunista politikus. 1962-1966-ig a KB titkára, 1966-tól a PB tagja, 1969-től az OKP főtitkárhelyettese, majd 1972-től Luigi Longo utódaként a párt főtitkára. • 335

BERLUSCONI, Silvio (1936-) Olasz üzletember, politikus. 1993-ban megalapította a Forza Italia mozgalmat, amelynek vezetőjeként 1994-1995-ben, s 2001-től Olaszország miniszterelnöke. • 336-338

BEST, Werner (1903-1989) Német jogász, nemzetiszocialista politikus, SS-funkcionárius. 1939-ben a lengyelországi vérengzés részese, 1940-1942-ben a francia ellenállási mozgalom elleni bevetésben. 1942 novemberétől a háború végéig Dánia birodalmi megbízottja. Jóllehet lehetővé tette a dán zsidók menekülését, 1949-ben mégis halálra ítélték, de kegyelmet kapott. • 123

BETHMANN-HOLLWEG, Theobald von (1856-1921) Német katonatiszt, politikus. 1899-ben Brandenburg tartomány elnöke. 1905-1909-ben porosz miniszterelnök, egyúttal 1907-1909-ben a német birodalom belügyi államtitkára. 1909-1917 között birodalmi kancellár. 1917 nyarán a legfelsőbb hadvezetéssel (Hindenburg-Ludendorff) szembekerülve lemondásra kényszerült. • 36

BEVERIDGE Lord, William Henryr (1879-1963) Bit közgazdász, szociálpolitikus, az átfogó biztosítási rendszer híve. Tervét a Munkáspárt 1945 után részben megvalósította, de a konzervatívok 1951 után egy részét felszámolták. • 82

BEVIN, Ernest (1881-1951) Angol szállítómunkás, szakszervezeti vezető, munkáspárti politikus, diplomata. 1945-1951-ig Nagy-Britannia külügyminisztere. • 81, 246, 248, 268

BIERUT, Boleslaw (1892-1956) Lengyel nyomdász, kommunista politikus. 1918-tól a lengyel KP tagja. 1943-ban Varsóban a Lengyel Munkáspárt KB tagja. Az antifasiszta nemzeti front egyik szervezője. Az Országos Nemzeti Tanácselnöke. 1947-1952 között a Lengyel Népköztársaság elnöke. 1948-1954-ig a LEMP elnöke, 1954-1956-ban a párt első titkára. 1952-1954 között a Minisztertanács elnöke. • 409,414

BLAIR, Tony (1953-) Angol ügyvéd, munkáspárti politikus. 1987-1988-ban ipari- és kereskedelmi ügyekkel, 1989-1992-ben munkaügyi kérdésekkel foglalkozott. 1992-től az „árnyékkormány" belügyminisztere, 1994-től a Munkáspárt vezetője, 1997-től miniszterelnök. • 266,268,271,273,338,452

BLUM, Léon (1872-1950) Francia szocialista politikus. 1936-1938 között a népfrontkormányok miniszterelnöke, illetve tagja. A benemavatkozási politika fő képviselője, a második világháború után a nemzetközi szociáldemokrácia egyik vezéregyénisége. • 83, 86, 87, 221,222, 244,470

BORISZ király (cár) (1894-1943) Bulgária királya (cárja), I. Ferdinánd fia és utóda. 1935-ben királyi diktatúrát vezetett be. A második világháborúban a tengelyhatalmakhoz csatlakozott, s hozzájárult az ország német megszállásához. 1941-ben hadat üzent Angliának, de a Szovjetuniónak nem. • 143

BRANDT, Willy (1913-1992) Német szociáldemokrata politikus, 1933-ban emigrált. 1964-ben az SPD országos elnöke. 1967-1969 között alkancellár és külügyminiszter, 1969-1974-ig az NSZK kancellárja. 1976-tól a Szocialista Internacionálé elnöke. 1971-ben Nobel-békedí- jat kapott. 1987-ig az SPD elnöke maradt. • 269,288,290,293,324

BRANTING, Hjalmar (1860-1925) Svéd szociáldemokrata politikus, pártvezető. Többször miniszterelnök, 1921-ben Nobel-békedíjas. • 124

BRÁTIANU, Constantin Ion C. (1866-1948) Román politikus, 1934-1947-ben a Nemzeti-liberális Párt elnöke. A nemzeti demokrata blokk alapítójaként részt vett Antonescu megdöntésében, s a háborúból való kilépésben. Internálva, börtönben halt meg. • 139

BRAZAUSKAS, Algirdas Mykolas (1932-) Litván mérnök, 1965-1967-ben ipari miniszter. 1967-1990 között a Litván Legfelsőbb Tanács, 1977-1990 között a Litván Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja. 1988-1990-ben az LKP KB első titkára, 1989-1990- ben a Litván Legfelsőbb Tanács elnöke. 1990-1993 között a Litván Demokrata Munkapárt elnöke, 1992-1993-ban a parlament elnöke, 1993-1998-ban köztársasági elnök. 2001-től kormányfő. • 391

BREZSNYEV, Leonyid Iljics (1906-1982) Szovjet kohómérnök, politikus. 1941-1945 között a Vörös Hadseregben politikai csoportfőnök. 1960-1964-ben a Legfelsőbb Tanács elnöke. 1964-1982-ig az SZKP KB első titkára, 1966-tól főtitkára. 1977-ben államfő. • 376, 378, 379, 398, 416, 420, 424, 482, 483

BRIAND, Aristide (1862-1932) Francia politikus, 1902-től szocialista képviselő. 1906-tól a legtöbb kormányban miniszter vagy miniszterelnök, a Németországhoz való közeledés híve. • 49, 54-56, 59, 67, 71, 84, 85, 87, 88, 96, 97, 222, 223, 467, 468

BRUGMANS, Hendrik (1906-1997) Holland szocialista irodalomkritikus és történész, az ellenállási mozgalom résztvevője. A háború utáni első kormány miniszterelnöke. 1946-ban az Európai Föderalisták Uniójának első elnöke, 1950-1972 között a brügge-i Európa Főiskola rektora. • 243, 244

BRÜNING, Heinrich (1885-1970) Német politikus. 1924-1933 között centrumpárti képviselő, 1929-től frakcióvezető, 1930-1932-ben birodalmi kancellár. • 59-61, 97-100, 468

BUSH, George Herbert Walker (1924-) Amerikai republikánus párti politikus. 1966-tól a képviselőháztagja, majd az Egyesült Államok ENSZ-képviselője, a CIA igazgatója. 1981-1989- ben Reagan alelnöke. 1989-1993 között az Egyesült Államok 41. elnöke. • 368, 384

BUSH, George Walker (1946-) Amerikai republikánus párti politikus. 1996-2000 között Texas kormányzója. 2001-től az Egyesült Államok elnöke. • 368

BUTLER, R. A. (1902-1982) Angol konzervatív politikus, az 1944-ben elfogadott oktatási törvény előterjesztője. 1951-1955 között pénzügyminiszter, 1957-1962 között belügyminiszter. A konzervatív párt egyik reformere. • 82

BYRNES, James Francis (1879-1972) Amerikai politikus. 1941-1942-ben a Legfelső Bíróság bírája, 1945-1947-ben külügyminiszter. • 228,239,241

CALLAGHAN, James (1912-2005) Angol munkáspárti politikus. 1964-1967-ben pénzügyminiszter, 1967-1970 között belügyminiszter, 1976-1979-ben miniszterelnök. • 264, 267

CARTER, James Earl (1924-) Amerikai politikus. 1953-ig a haditengerészetnél szolgált. 1963-1966-ben Georgia állam szenátora, majd 1970-1974-ben kormányzója. 1977-1981 között az Egyesült Államok 39. elnöke. • 379,493

CEAUSESCU, Nicolae (1918-1989) Román kommunista politikus, közgazdász. 1948-ban a KB tagja, 1955-ben a PB, illetve a VB, majd az Állandó Elnökség tagja. 1950-1954 között honvédelmi miniszterhelyettes. 1954-1965-ben a KB titkára, 1965-től főtitkára, 1967-től egyben az Államtanács elnöke. 1974-től államelnök. 1989 decemberében fegyveres felkelés döntötte meg diktatúráját, és kivégezték. • 414,424,486

CHAMBERLAIN, Neville (1869-1940) Angol konzervatív politikus, gyáros. 1916-tól több ízben miniszter, 1937-1940 között miniszterelnök. • 64, 76, 79-81, 88, 100, 104, 105, 207, 470-472

CHIRAC, Jacques René (1932-) Francia politikus. Algériában katona. 1959-1971-ben különböző kormányzati tisztségeket tölt be. 1972-1974-ben mezőgazdasági és agrárfejlesztési miniszter. 1974-1976-ban s 1986-1988-ban miniszterelnök. 1977-1995-ben Párizs polgármestere. 1995-től Franciaország köztársasági elnöke. • 277, 278, 280, 283, 284, 452

CHURCHILL, Winston (1875-1965) Angol konzervatív politikus. 1900-tól képviselő, 1911-1929 között számos miniszteri tárcát töltött be. 1940-1945 és 1951-1955 között miniszterelnök. • 76, 81, 82, 193-195, 207, 209, 212, 213, 217, 219, 226, 227, 233, 235, 238, 243, 244, 248, 262, 263, 269, 364, 404, 439, 472, 475-477, 479

CIANO, Galeazzo (1903-1944) Olasz politikus. Korán csatlakozott a fasizmushoz; 1925-től diplomata. 1935-ben sajtó- és propagandaminiszter, 1936-tól külügyminiszter. 1943-ban vatikáni nagykövet, 1943. július 25-én Mussolini ellen szavazott a Fasiszta Nagytanácsban. 1944 januárjában Mussolini kivégeztette. • 178,179,203

CLEMENCEAU, Georges Benjamin (1841-1929) Francia politikus, a Radikális Párt egyik alapítója és vezetője. 1906-1909 és 1917-1920 között miniszterelnök. • 39, 43, 78, 83

CLINTON, Bill (William Jefferson) (1946-) Amerikai demokrata párti politikus. 1976-1978-ban Arkansas állam főügyésze, majd 1978-1980-ban és 1982-1992-ben kormányzója. 1993- tól az Egyesült Államok elnöke. • 386

CONRAD VON HÖTZENDORF, Franz (1852-1925) Osztrák-magyar tábornok. 1906-ban vezérkari főnök, a preventív háború híve. Az első világháborúban az osztrák-magyar hadsereg parancsnoka. Több terve meghiúsulta német hadvezetés ellenállásán. 1917. márciusban felmentették, és Tirol főparancsnoka lett. 1918júliusában lemondott. • 18, 27, 34, 38

COUDENHOVE-KALERGI, Richard Nikolaus von (1894-1972) Osztrák író, politikus, az Európa- gondolat atyja. 1923-ban megalapította a Páneurópa-mozgalmat, amelyet a bécsi Hof- burgból szervezett. 1938-ban az Egyesült Államokba emigrált, s a New York-i egyetemen tanított. A második világháború után Európában 1947-ben megalapította az Európai Parlamenti Képviselők Unióját, amelynek főtitkára lett. 1950-ben Aachen városától megkapta a nemzetközi Károly-díjat. • 67, 68, 224, 243, 244 CRAXI, Bettino (1934-) Olasz szocialista politikus. 1976-tól az Olasz Szocialista Párt főtitkára. 1977-től a Szocialista Internacionálé alelnöke. 1983-1987 között miniszterelnök. • 335-337

CUNHAL, Alvaro (1913-) Portugál kommunista politikus. A spanyol polgárháború alatt megszervezte a portugál antifasiszták szolidaritási bizottságát. 1949-1960 között börtönben, majd külföldre szökött. 1961-től a KP főtitkára. 1974-ben hazatért, majd 1974-1975-ben tárca nélküli miniszter lett. 1983-1991-ben az Államtanács tagja. • 353

CURTIUS, Julius (1877-1948) Német politikus, diplomata, ügyvéd. 1920-1932 között a Német Néppárt (DVP) tagjaként Reichstag-képviselő. 1926-1929-ben birodalmi gazdaságügyi miniszter és 1929-1931-ben birodalmi

külügyminiszter. Kiállt a Young-terv elfogadásáért. 1931-ben az osztrák-német vámunió meghiúsulása miatt lemondott. • 513

CURZON, George (1859-1925) Angol konzervatív politikus. 1898-1905-ben India alkirálya, majd Lloyd George háborús kabinetjének tagja. Az 1919-1920-as párizsi békekonferencián a lengyel ügyek bizottságában javaslata alapján állapították meg a szovjet-lengyel határt. • 79

CYRANKIEWICZ, Józef (1911-1989) Lengyel jogász, szocialista politikus. 1941-ben Auschwitzba internálták. 1948-ban a LEMP KB ésa Politikai Iroda tagja. 1954-1970 között miniszterelnök. 1970-1972-ben az Államtanács elnöke. • 231,414

CZERNIN VON CHUDENITZ, Ottokar gróf (1872-1932) Osztrák-magyar politikus, diplomata. Rövid hágai és párizsi diplomáciai szolgálatot követően visszavonult birtokára. 1903-ban a cseh tartományi gyűlés tagja, 1912-ben felsőházi képviselő. 1913-1916-ban a Monarchia bukaresti nagykövete. 1916. december és 1918 áprilisa között az Osztrák-Magyar Monarchia külügyminisztere; bukását 1918 áprilisában a híres-hírhedt Sixtus-levél okozta. • 30,36,37

CSAPAJEV, Vaszilij Ivanovics (1887-1919) Orosz katona, a Vörös Hadsereg első alakulatainak egyik parancsnoka, a polgárháború legendás hőse a Volga-vidéken. • 160

CSERNOMIRGYIN, Viktor Sztyepanovics (1938-) Orosz politikus, olajmérnök. 1961-1991-ben az SZKP tagja. 1985-1989-ben gázipari miniszter, 1992-ben miniszterelnök-helyettes, s energiaügyi miniszter. 1992-től miniszterelnök, 1993 óta egyben az Orosz Föderáció alelnöke. 1995-ben Otthonunk Oroszország néven választási mozgalmat alapított. • 385

CSERNYENKO, Konsztantyin Usztyinovics (1911-1985) Orosz származású szovjet politikus.1931-től az SZKP tagja. 1956-tól az SZKP KB munkatársa, 1960-1965-ben a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa elnökségének apparátusában dolgozik. 1978-tól a PB tagja. 1984- ben az SZKP KB főtitkára. • 379, 380 CSICSERIN, Georgij Vasziljevics (1872-1936) Orosz politikus, 1905-től szociáldemokrata, 1918- tól bolsevik. 1904-1918 között emigrációban élt. 1918-1930 között külügyi népbiztos. • 59, 160

CSUJKOV, Vaszilij Ivanovics (1900-1982) Orosz katonai vezető, tábornok. A Berlin elleni szovjet katonai támadás vezetője. 1949-1953-ban a németországi szovjet megszálló csapatok főparancsnoka. 1955-ben a Szovjetunió marsallja. 1961-1980-ban az SZKP KB tagja. • 214

DALADIER, Edouard (1884-1970) Francia radikál-szocialista politikus. 1924-től többször miniszter, illetve miniszterelnök. 1943-1945-ben németországi koncentrációs táborban volt. 1945-1958 között ismét parlamenti képviselő. • 87, 88, 104, 222, 471, 472 DARLAN, Francois francia politikus. • 473

DAWES, Charles Gates (1865-1951) Amerikai politikus, pénzügyi szakember. 1921-től az amerikai Költségvetési Hivatal vezetője; 1923-1924-ben az elnöklete alatt működő bizottság dolgozta ki a Dawes-tervet. 1925-ben Chamberlainnel megosztva Nobel-békedíjat kapott. 1925-1929-ben alelnök. 1929-1931-ben londoni nagykövet, majd a gazdasági világválság leküzdésében vállalt nagyszerepet. • 51, 79, 84, 85, 94-96, 466, 467

DEGRELLE, Leon (1906-1994) Belga nacionalista politikus. 1930-ban megalapította a Rexista Mozgalmat. Letartóztatták és kitoloncolták Franciaországba. Belgium 1940. júniusi kapitulációja után visszatért és megalapította a Vallon Légiót, amelyet később betagoltak az SS-be. A második világháború után Oslón keresztül Spanyolországba szökött, ahol spanyol állampolgárságot kapott. 1945 végén távollétében halálra ítélték. • 109, 470

DEMIREL, Süleyman (1924-) Török mérnök, politikus. 1964-ben az Igazság Párt elnöke. 1965- 1971,1975-1977,1977-1978,1979-1980-ban miniszterelnök. 1980-ban tíz évre eltiltották a politikai tevékenységtől, de 1987-ben az Igaz Út Pártjának elnöke. 1991-ben miniszterelnök, 1993-2000-ben köztársasági elnök. • 365-368

DE VALERA, Eamon (1882-1975) Ír politikus. Az 1916-os ír felkelés egyik vezetője. 1917-1926- ban a Sinn Féin irányítója. 1937-1948-ban, 1951-1954-ben és 1957-1959-ben Írország miniszterelnöke. 1959-1973 között az Ír Köztársaság elnöke. • 74

DIMITROV, Georgi (1882-1949) Bolgár nyomdász, kommunista politikus. Az 1923. szeptemberi felkelés alatt a katonai forradalmi bizottság tagja. 1933-ban a lipcsei perben kicsúszott a náci hatalom kezéből. A Kommunista Internacionálé főtitkára. 1946-tól haláláig a Bolgár Népköztársaság miniszterelnöke. 1948-ban a BKP KB főtitkára. • 232,408,410,439

DOLLFUSS, Engelbert (1892-1934) Osztrák keresztényszocialista politikus. 1932-1934-ben kancellárként és külügyminiszterként, önkényes vezetéssel és olasz támogatással megkísérelte megőrizni Ausztria függetlenségét. 1934 februárjában leverette a kommunisták és szociáldemokraták bécsi felkelését, majd ausztro-fasiszta alkotmányt hirdetett ki. Az általa betiltott nemzetiszocialista párt puccskísérlete során hivatalában meggyilkolták. • 118,119,469

DOUGLAS-HOME, Alex (1903-1995) Angol konzervatív politikus. 1937-1939 között Chamberlain magántitkára, 1960-1963-ban külügyminiszter, 1963-1964-ben miniszterelnök, majd 1970-1974-ben ismét külügyminiszter. • 218,263 DÖNITZ, Karl (1891-1980) Német nagyadmirális. 1936-tól a tengeralattjáró-flotta parancsnoka. 1944. május elején az utolsó „ügyvezető birodalmi kormány" vezetője Flensburg- ban. • 498

DUBCEK, Alexander (1921-1992) Szlovák géplakatos, politikus. 1939-től a Szlovák KP tagja. 1958-ban a CSKP KB tagja, 1960-ban titkára. 1963-1970 között a CSKP KB Elnökségének tagja és a szlovák KP KB első titkára. 1968-1969-ben a CSKP KB első titkára. 1970-ben kizárták a CSKP-ból. 1989-ben a törvényhozás elnökévé választották, ám 1992- ben tisztázatlan körülmények között, autóbalesetben meghalt. • 420, 440

DULLES, John Foster (1888-1959) Amerikai republikánus párti politikus és diplomata. 1938-ban különleges tanácsadó. 1946-1950-ben ENSZ-képviselő. 1953-tól haláláig az Egyesült Államok külügyminisztere. • 501 EANES, AntoniodosSantos Ramalho (1935-) Portugál katonatiszt, politikus. 1975-1976-ban vezérkari főnök. 1976-1986-ban köztársasági elnök ésa haderők főparancsnoka. 1985-ben megalakította a Demokratikus megújulás Pártját. • 354 EBERT, Friedrich (1871-1925) Német szociáldemokrata politikus. 1913-ban Bebel utódaként a pártelnöke, 1916-ban az SPD Reichstag-frakciójának elnöke. 1918 novemberében kancellár, 1919-1925-ben birodalmi elnök. • 92 ECEVIT, Bülent (1925-) Török politikus, újságíró. 1961-től többször miniszter. 1972-ben a Köztársasági Néppártelnöke, 1973-1974-ben miniszterelnök. 1977-ben, 1978-1979-ben miniszterelnök. 1980-1987 között nem politizálhatott. 1999-tól miniszterelnök. • 365, 367, 368

EDEN,sir Robert Anthony, lord Avon (1897-1977) Angol konzervatív politikus. 1922-től képviselő. A harmincas években több miniszteri tárca viselője. 1940-1945 és 1951-1955 között külügyminiszter. 1955-1957-ig Nagy-Britannia miniszterelnöke. Lemondását követően visszavonult a politikai élettől. • 80,194,263,269,474

EISENHOWER, Dwight David (1890-1969) Amerikai tábornok és köztársaságpárti politikus. A második világháború idején a szövetséges haderők, később Németországban az amerikai övezet főparancsnoka, majd az amerikai hadsereg vezérkari főnöke. 1950-1952-ben a NATO-haderők főparancsnoka. 1953-1961 között az Egyesült Államok 34. elnöke. • 216,218,228,364,475,494

ERHARD, Ludwig (1897-1977) Német politikus. 1947-1948-ban Bizónia gazdasági vezetője, 1949-től a Bundestagban a CDU képviselője. 1949-1963 között szövetségi gazdasági miniszter. 1957-1963-ban alkancellár. 1963-1966-ban az NSZK kancellárja. • 286, 287

ERZBERGER, Matthias (1875-1921) Német katolikus politikus. 1918-ban tárca nélküli miniszterként a német fegyverszünet aláírója. 1919-ben pénzügyminiszterként pénzügyi reformot hajtott végre. 1921-ben merénylet áldozata lett. • 33,91

ERZSÉBET, II. (Elizabeth Alexandra Mary) (1926-) Brit uralkodó. 1952-től Nagy-Britannia, Észak-Írország ésa függő területek mellett Antigua, Ausztrália, Bahama-szigetek, Barbados, Belize, a Fidzsi-szigetek, Grenada, Jamaica, Kaunda, Pápua Új-Guinea, St. Chris- topher, St. Lucia, St. Vincent, a Salamon-szigetek, Trinidad és Tobago, Tuvalu és Új-Zé- land királynője is. • 263, 480, 485

FALKENHAUSEN, Alexander (1878-1966) Német gyalogsági tábornok. 1910-1914-ben katonai attasé Tokióban, az első világháborúban különböző frontokon csapatparancsnok. 1930- ban kivált az aktív szolgálatból. 1934-1939-ben Kínában Csang Kaj-sek katonai tanácsadója. 1939-ben Belgium, Hollandia és Franciaország katonai parancsnoka. Kezdetben szembeszegült az SS intézkedéseivel, de végül engedett a brutális megszállási politikának. 1944. július 20-a után a Hitler-ellenes merénylőkkel való kapcsolattal vádolták, s a háború végéig Dachauban őrizték. Belgium bíróság elé állította, de a lakosság kiállt mellette, s kegyelemben részesült. • 109

FERENC FERDINÁND (1863-1914) Osztrák-magyar trónörökös. A kettős monarchia hármas monarchiába való átszervezését tűzte ki célul, de 1914. június 28-án Szarajevóban meggyilkolták, ami az első világháború kitöréséhez vezetett. • 17, 461, 462, 511

FERENC JÓZSEF (1830-1916) 1848-tól osztrák császár és 1867-től magyar király. • 17, 34, 462 FIEGL, Leopold (1902-1965) Osztrák néppárti politikus, 1938-1943 között anschlussellenessége miatt koncentrációs

táborban. 1945-ben az Osztrák Néppárt (ÖVP) egyik alapítója, s 1951-ig szövetségi vezetője. 1945-1953 között szövetségi kancellár. 1953-1959-ben külügyminiszter, az 1955-ben aláírt államszerződés aktív alakítója. 1959-1962-ben a Nemzeti Tanács elnöke. • 231

FISCHER, Joschka (1948-) Német politikus. 1982-ben csatlakozott a Zöldekhez. 1983-1985-ben parlamenti képviselő, 1985-1987-ben hesseni környezetvédelmi és energiaügyi miniszter. 1987-1991-ben a hesseni tartományi gyűlés tagja, a Zöldek frakcióvezetője. 1998-tól szövetségi alkancellár és külügyminiszter. • 296,489 FOCH, Ferdinand (1851-1929) Francia marsall, az első világháborúban több hadseregcsoport parancsnoka, 1917-től vezérkari főnök. 1918. november 11-én a szövetségesek részéről a fegyverszüneti megállapodás aláírója Németországgal. • 33, 89, 91, 112, 463 FOOT, Michael (1913-) Angol értelmiségi szocialista, a Munkáspárt balszárnyának egyik vezére az 1970-1980-as években, 1980-1983 között az ellenzéki Munkáspárt vezetője. • 265 FORD, Gerald Rudolph (1913-) Amerikai republikánus párti politikus. 1943-1973 között Mi-chigan állam kongresszusi képviselője. 1973-ban R. Nixon alelnöktársa. 1974-ben Nixon bukását követően 1977-ig az Egyesült Államok 38. elnöke. • 483 FRAGA IRIBARNE, Manuel (1922-) Spanyol jogász és politológus. Az 1960-1970-es években többször miniszter. 1976-ban a Népi Szövetség alapítója, 1978-ban főtitkára, 1979-1987-ben elnöke, utána 1990-ig tiszteletbeli elnöke. • 344,346

FRANCHET D'ESPEREY, Louis-Felix-Marie-Frangois (1856-1942) Francia tábornok. Az első világháborúig a gyarmatokon szolgált, majd a világháború nyugati hadszínterein. 1918- ban a balkáni haderők parancsnoka. • 31, 32 FRANCO BAHAMONDE, Francisco (1892-1975) Spanyol tábornok, politikus, diktátor. Az idegenlégió parancsnoka, 1935-től a hadsereg vezérkari főnöke. 1936-tól a spanyol polgárháborúban a nemzeti csapatok főparancsnoka. 1939-től haláláig, 1975-ig Spanyolország teljhatalmú vezetője (caudillo – vezér). • 87, 103, 177, 184, 185, 188, 339-345, 348, 470, 471,473, 502, 512

GAMELIN, Maurice-Gustave (1872-1958) Francia tábornok. Az első világháborúban Joffre marsall vezérkari főnöke, 1931-ben a vezérkar főnöke, 1935-ben a hadsereg főfelügyelője és a Legfelső Haditanács elnökhelyettese. 1939 szeptemberétől 1940 májusáig a franciaországi szövetséges haderők főparancsnoka. 1940-ben letartóztatták, s 1942-ben felelőssé tették Franciaország katonai vereségéért. 1943-ig francia, majd 1945-ig német hadifogságban volt. • 89, 205

GASPERI, Alcide de (1881-1954) Olasz kereszténydemokrata politikus, 1919-től az Olasz Néppárt tagja. Mussolini alatt bebörtönzik, majd annak halála után az ideiglenes kormány külügyminisztere. Az egyesült Európa híve, 1954-ben az Európai Szén- és Acélközösség elnöke. • 178,233,235,243,244,328,330

GAULLE, Charles de (1890-1970) Francia tábornok és államférfi. 1940-ben hadügyminiszter, majd Londonba távozott, s a Szabad Franciaország bizottság vezetője lett. 1943-1946 között az Algírban alakult kormány vezetője. 1958-1969 között köztársasági elnök. • 90, 91, 215, 218, 223, 233, 234, 237, 238, 254, 269, 273-277, 281, 282, 287, 472, 473, 481, 498, 505, 508

GENSCHER, Hans-Dietrich (1927-) Német jogász, szabaddemokrata (FDP) politikus. 1968-tól az FDP elnökhelyettese, 1974-1984-ig elnöke. 1969-1974-ben szövetségi belügyminiszter, majd 1974-1992 között az NSZK külügyminisztere és alkancellárja. • 290, 293, 294 GHEORGHIU-DEJ, Gheorghe (1901-1965) Román vasúti munkás, kommunista politikus. 1944- ben részt vett a fegyveres felkelés vezetésében. 1944-1945-ben miniszter. 1945-1954 között a KP főtitkára, 1955-1965-ig első titkára. 1947-ben a Minisztertanács első elnökhelyettese, 1952-1955-ben elnöke. 1961-1965 között az Államtanács elnöke. • 409, 414

GIOLITTI, Giovanni (1842-1928) Olasz liberális politikus. 1882-től liberális parlamenti képviselő; 1892-1893, 1903-1905, 1906-1909, 1911-1914, 1920-1921 között miniszterelnök. Kiszélesítette a választójogot, államosította a vasutakat, az életbiztosítást állami monopóliummá tette, előmozdította a szociális törvényhozást. Ellenezte a belépést a háborúba. • 171-175

GISCARD D'ESTAING, Valéry (1926-) Francia polgári közgazdász, politikus. 1944-től a francia ellenállás harcosa. 1953-ban a pénzügyminiszteri kabinet tanácsosa. 1956-ban parlamenti képviselő. 1958-ban De Gaulle támogatója. 1959-1962-ben pénzügyi államtitkár. 1962-1966 és 1969-1974 között gazdasági és pénzügyminiszter. 1974-1981 között Franciaország köztársasági elnöke. • 69, 277, 278, 280, 284

GOEBBELS, Joseph (1897-1945) Német nemzetiszocialista politikus. 1926-tól Berlin- Brandenburg körzet vezetője, 1929-ben birodalmi propagandavezető. 1933-tól birodalmi propagandaminiszter, 1944-től a totális háború általános meghatalmazottja. Öngyilkos lett. • 101,475,478

GOERDELER, Carl Friedrich (1884-1945) Német politikus, 1930-1937-ig Lipcse fő- polgármestere. A Hitler-ellenes ellenállási mozgalom egyik vezetője. 1944. július 20-a után kivégezték. • 108,121,221,222

GOMULKA, Wladislaw (1905-1982) Lengyel lakatos, kommunista politikus. 1942-ben az LMP varsói bizottsága, majd a KB és a Titkárság tagja. 1943-1948 között az LMP főtitkára. 1944-ben az ideiglenes kormány első elnökhelyettese. 1948-ban leváltották. 1951-1954 között háziőrizetben volt, majd rehabilitálták. 1956-1970 között a LEMP első titkára, a KB és a Politikai Iroda tagja. • 375, 409, 410

GONZÁLEZ MÁRQUEZ, Felipe (1942-) Spanyol politikus. 1974-től a Spanyol Szocialista Párt (PSOE) első titkára, majd főtitkára. 1976-1982-ben a párt parlamenti frakciójának vezetője. 1982-1996-ban négy periódusban Spanyolország miniszterelnöke. 1978 óta a Szocialista Internacionálé alelnöke, majd az új programbizottság vezetője. Az 1996-os választási vereség után lemondott pártelnöki tisztségéről is. • 343-345, 513

GORBACSOV, Mihail Szergejevics (1931-) Orosz származású szovjet politikus. 1970-től a Legfelsőbb Tanács tagja. 1978-tól a KB titkára, 1980-tól a Politikai Iroda tagja. 1985-1991 között az SZKP főtitkára; 1988-1989-ben a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke, s 1989-1990-ben a Legfelsőbb Tanács elnöke. 1990-1991-ben a Szovjetunió elnöke, államfő. 1990-ben Nobel-békedíjas. 1991-től a Társadalmi és Politikai Kutató Alapítvány elnöke. • 281, 293-295, 304, 380-385, 389, 398, 424, 433, 446-448, 485-487

GOTTWALD, Klement (1896-1953) 1929-1945 között a CSKP főtitkára, 1945-1953-ban elnöke. 1928-1943-ig a Kommunista Internacionálé titkára. 1946-tól miniszterelnök, 1948-tól haláláig a Csehszlovák Köztársaság elnöke. • 231,408,414,479

GÖRING, Hermann (1893-1946) Német marsall és politikus. 1922-től a nemzetiszocialista párt tagja, 1935-ben légügyi miniszter, 1939-től Hitler kijelölt utóda. 1940-től birodalmi miniszter, a hadigazdaság irányítója. A nürnbergi perben halálra ítélték; a kivégzés előtt öngyilkos lett. • 101,207

GROTEWOHL, Otto (1894-1964) Német politikus, 1920-tól az SPD tagja. 1933-tól illegalitásban élt. 1946-ban a NSZEP társelnöke. 1949-től az NDK miniszterelnöke, 1960-tól az Államtanács elnökhelyettese. • 241

GROZA, Petru (1884-1958) Román politikus. 1920-1927-ig a Néppárt parlamenti képviselője. 1933-ban antifasiszta programmal megalakította az Ekés Frontot. 1945-1952-ben miniszterelnök. 1952-1958 között a Nemzetgyűlés elnökségének elnöke. • 232, 477

GUDERIAN, Heinz (1888-1954) Német tábornok. 1919-től a Reichswehrben szolgált, majd a modern páncéloshadsereg megteremtője, 1938-ban a páncéloscsapatok tábornoka.1939-ben felmentették, 1943-ban főfelügyelő, 1944.július 20. után vezérkari főnök, s katonák százait szolgáltatta ki a népbíróságnak. 1945. március végén felmentették, mert a nyugatiakkal kötendő fegyverszünetet sürgetett. 1948-ig hadifogságban volt. • 109

GUSZTÁV, V. (1858-1950) 1907-1950 között svéd király. • 124,125

GYÖRGY, V. (1865-1936) 1910-1936 között Nagy-Britannia királya. • 73,75

GYÖRGY, VI. (1895-1952) 1936-1952 között Nagy-Britannia királya. • 480

HAAKON, VII. (1872-1957) Károly dán herceg, akit a svéd-norvég perszonálunió megszűnésekor népszavazással VII. Hakon néven norvég királlyá választottak. A második világháború alatt Nagy-Britanniába menekült. • 124,206,320,321

HÁCHA, Emil (1872-1945) Csehszlovákjogász, politikus. 1925-ben a csehszlovák Legfelsőbb Bíróság elnöke. 1938 novemberében Csehszlovákia elnöke. 1939 márciusában elfogadta Hitler ultimátumát, s a Cseh-Morva Birodalmi Protektorátus elnöke volt a szovjet hadsereg bevonulásáig. Prágai börtönben halt meg. • 471

HAIDER, Jörg (1950-) Osztrákjogász, 1971-től szabadságpárti (FPÖ) politikus. 1976-1983-ban a párt karintiai szervezetének titkára, majd 1983-1998-ban tartományi vezetője. 1986 óta az FPÖ szövetségi elnöke. 1979-1983-ban, 1986-1989-ben és 1992-1999-ben szövetségi parlamenti (Nationalrat) képviselő, frakcióvezető. 1989-1991-ben és 1999-től Karintia tartományi főnöke. • 315

HALDER, Franzvon (1884-1972) Német tábornok. 1938-1942 között a szárazföldi hadsereg vezérkari főnöke. Laza kapcsolatban állt a katonai ellenállás köreivel. 1944. július 20-a után letartóztatták és koncentrációs táborba zárták. • 205

HALLSTEIN, Walter (1901-1982) Németjogász és politikus. 1949-ben az NSZK UNESCO-bizott- ságának a vezetője, majd a külügyminisztérium államtitkára, a róla elnevezett doktrína kidolgozója. 1958-ban az NSZK EGK-bizottságának az elnöke. • 287,290

HAMMARSKJÖLD, Dag (1905-1961) Svéd politikus. 1953-tól az ENSZ főtitkára. A szuezi válság idején, 1956-ban sikeresen közvetített a szemben álló felek között. 1961-ben, kongói békemissziója során helikopterszerencsétlenség áldozata lett. • 318 HANTOS Elemér (1881-1942) Közgazdász, egyetemi magántanár, pénzintézeti vezető. 1916-ban politikai államtitkár, 1918-ban a Postatakarékpénztár elnöke, 1924-ben a Népszövetség gazdasági szakértője. Több közép-európai integrációs szervezet alapítója és nemzetközi folyóiratok szerkesztője, jogi és közgazdasági szakíró. • 68, 69

HEATH, Edward Richard George (1916-2005) Brit konzervatív politikus. 1950-től parlamenti képviselő, 1955-1959-ben a pártfrakcióvezetője. 1959-1960-ban munkaügyi miniszter. 1962-1964-ben kereskedelmi és iparügyi miniszter, majd 1970-1974-ben Nagy-Britannia miniszterelnöke. • 264, 269, 272

HEILE, Wilhelm (1881-1969) Német politikus, lapszerkesztő. 1920-1924-ben Reichstag-kép- viselő. Az Osztrák-Német Népszövetség elnöke, a demokratikus pártok nemzetközi szövetségének alelnöke. 1933-ban minden hivatalából elbocsátották, s később többször letartóztatták. 1946-1951-ben a hannoveri és alsó-szászországi tartományi gyűlés képviselője. • 66

HENLEIN, Konrad (1898-1945) Szudétanémet politikus, 1933-ban a Szudétanémet Párt alapítója. A müncheni egyezmény után a Szudéta-vidék birodalmi megbízottja 1939-ben körzetvezető és birodalmi megbízott. 1945-ben kivégezték. • 104

HERRIOT, Édouard (1872-1957) Francia köztársaságpárti politikus. 1905-1940-ben, s 1945- 1957-ben Lyon polgármestere. 1924-1925-ben, 1926-ban s 1932-ben Franciaország miniszterelnöke. • 84

HEUSS, Theodor (1884-1963) Német politikus. 1924-1933-ban a Német Demokrata Párt (DDP) Reichstag-képviselője. 1946-ban az FDP egyik alapítója. 1949-1959 között az NSZKelnö- ke. • 241

HEYDRICH, Reinhard (1904-1942) Német katona, a biztonsági szolgálat (SD) kiépítője, 1936- ban annak főnöke. 1942. januárban a Wannsee-konferencia elnöke, 1941-től prágai helytartó, akit a londoni csehszlovák emigráns kormány meggyilkoltatott. • 107, 474

HIMMLER, Heinrich (1900-1945) Német nemzetiszocialista politikus. 1923-ban részt vett a Hit- ler-puccsban. 1929-ben a SS birodalmi vezetője, 1933-ban München rendőrkapitánya. 1936-tól államtitkárként a német rendőrség főnöke, 1939-ben a germanizálási politika és a zsidókérdés szervezője. 1943-ban birodalmi belügyminiszter A Nyugattal folytatott titkos tárgyalások miatt Hitler felmentette és kizárta a pártból. Angol fogságban öngyilkos lett. • 102,107

HINDENBURG, Paul (1847-1934) Német tábornagy és államférfi. Az első világháborúban a német keleti front parancsnoka, 1916 augusztusától a német hadsereg vezérkari főnöke. 1925-1934 között köztársasági elnök. • 36, 96-101, 461, 464, 466, 468, 469

HITLER, Adolf (1889-1945) 1933-1945 között Németország diktátora, az 1919-ben alapított nemzetiszocialista párt (NSDAP) vezére. 1933-ban birodalmi kancellár, 1934-1945 között vezér és birodalmi kancellár. • 60,61,63-65, 68, 70, 80-82,87,89,98,99,101-109, 118-124, 126, 140-142, 151, 168, 169, 177, 203, 204, 206-211, 213-216, 218, 219, 221-226, 233, 235, 297, 317, 404, 406, 465, 468-473, 476-478, 491, 492, 497, 499-501, 503, 506, 510-512, 514

HOARE, Samuel (1880-1959) Brit konzervatív politikus, képviselő. 1924-1929 között légügyi miniszter, 1931-1935 között India minisztere, 1935-ben külügyminiszter, 1936-1937 között belügyminiszter, 1940-ben légügyi miniszter, 1940-1944 között madridi nagykövet. • 64, 80

HONECKER, Erich (1912-1994) Német kommunista politikus. 1929-től az NKP tagja. 19461955 között az ifjúsági mozgalom elnöke, a NSZEP KB tagja. 1958-tól a Politikai Iroda tagja. 1971-1989 között a NSZEP első titkára, 1976-tól az Államtanács elnöke is. 1989- ben lemondott, majd – szovjet emigráció és NSZK-beli fogság után – Chilébe távozott. • 422, 429, 433, 505

HOOVER, Herbert Clark (1874-1964) Amerikai bányamérnök, republikánus politikus. 1921-1928-ban kereskedelmi miniszter. 1929-1933-ban az USA 31. elnöke. 1947-1949 és 1952-1955 között a szövetségi közigazgatás újjászervezésére alakult bizottság elnöke. • 60,77,98,468

HOXHA (HODZSA), Enver (1908-1985) Albán tanár. 1943-ban a KP főtitkára. 1944-ben Albánia Nemzeti Felszabadító Antifasiszta Tanácsának elnöke, majd az ideiglenes kormány elnöke. 1946-1954 között a Minisztertanács elnöke és külügyminiszter is. Az Albán Munkapárt első titkára. • 407,414

HRUSCSOV, Nyikita Szergejevics (1894-1971) Szovjet politikus. 1918-tól az OK(b)P tagja. 19381949 között az ukrán kP első titkára. 1949-1953-ban az SZK(b)P KB titkára, 1953-1962-ig az SZKP KB első titkára. 1958-1964 között a Minisztertanácselnöke is. 1964-ben Brezsnyev vezetésével kiszorították a hatalomból. • 289, 373-376, 380, 413, 417, 418, 420, 428, 440, 480, 482, 503

INÖNÜ, Ismet (1884-1973) Török katonatiszt, 1920-ban vezérkari főnök, 1920-1921-ben frontfőparancsnok. 1923-1965 között tíz alkalommal miniszterelnök, 1938-1950 között elnök. • 235, 364, 471

JANAJEV, Gennagyij (1937-) Orosz származású szovjet politikus. 1962-től az SZKP tagja. 1986- 1990-ben a Szakszervezetek Központi Tanácsának titkára, alelnöke, 1990-től elnöke. 1990-től az SZKP KB tagja, a KB titkára, a Szovjetunió alelnöke. Az 1991 augusztusi sikertelen puccs után letartóztatták és bíróság elé állították. • 382,487

JÁNOS KÁRoLy (1938-) Spanyol király. 1948-ig száműzetésben élt. 1963-1968-ban különböző minisztériumokban dolgozott. 1969-ben Franco tábornok leendő uralkodónak jelölte ki. 1975-ben trónra lépett, s a fegyveres erők főparancsnoka, valamint a Legfelsőbb Védelmi Tanács elnöke. • 343,344

JÁNOS PÁL, II. (eredetileg Karol Wojtyla) (1920-2005) Lengyel katolikus pap, római pápa. 1944-ban szentelték pappá, 1958-ban püspök, 1964-ben krakkói érsek, 1967-ben bíboros. 1978 októberétől római pápa. • 484

JARUZELSKI, Wojciech (1923-) Lengyel tábornok, politikus. 1965-1973-bana hadsereg vezérkari főnöke, 1968-1983-ban védelmi miniszter. 1971-1989-ben a LEMP PB tagja. 1981-ben miniszterelnök, majd a LEMP KB első titkára. 1981 decemberében szükségállapotot hirdetett ki és betiltotta a Szolidaritás szakszervezetet; 1983-ban feloldotta a rendkívüli állapotot. 1985-ben lemondott miniszterelnöki, 1989-ben első titkári tisztségéről. 1985-1989-ben az Államtanács elnöke (államfő), majd 1989-1990-ben a Lengyel Köztársaság elnöke. • 423

JÁSZI Oszkár (1875-1957) Társadalomtudós, publicista. A Tanácsköztársaság alatt előbb Bécsbe, majd 1925-ben az Egyesült Államokba emigrált. • 40, 41, 68

JELCIN, Borisz Nyikolajevics (1931-) Orosz politikus. 1961-1990-ben az SZKP tagja. 1976- 1985-ben a szverdlovszki területi pártbizottság első titkára, majd 1985-1986-ban az SZKP KB titkára. 1985-1987-ben a moszkvai pártbizottság első titkára és a PB tagja. 1990-ben az Oroszországi Föderáció Legfelsőbb Tanácsának (parlament) elnöke. 1991-ben az Orosz Föderáció első elnöke, 1991-1992-ben miniszterelnök is. 1996-2000 ismét Oroszország elnöke. • 381-387,395-397,399,487,488

JOHNSON, Lyndon Baines (1908-1973) Amerikai demokrata párti politikus, tanár. 1953- 1961-ig a Demokrata Párt szenátusi frakciójának vezetője. 1961-1963-ban alelnök. 1963-1968 között az Egyesült Államok 36. elnöke. • 349,490

KARAMANLISZ, Konsztantinosz (1907-1998) Görög jogász, politikus. 1955-1964-ben, s 1974- 1980-ban miniszterelnök. Kimagasló érdemei vannak az európai típusú demokrácia megteremtésében és az ország EU-csatlakozásában. 1980-1985, majd 1990-1995 között köztársasági elnök. • 255, 358-363

KÁROLY, IV. (1887-1922) Magyar király, I. Károly néven 1916-1918 között osztrák császár. • 30, 115, 462-465

KÁROLYI Mihály (1875-1955) Haladó polgári, majd szocialista szellemű politikus. 1905-ben csatlakozott az új Függetlenségi és 48-as Párthoz. 1918 végén miniszterelnök, majd 1919. januártól ideiglenes köztársasági elnök. 1919 nyarától emigrációban élt. • 32, 37, 40, 41, 464

KEKKONEN, Urho Kaleva (1900-1986) Finn politikus, ügyvéd. 1946-1947-ben a parlament alelnöke, 1948-1950-ben elnöke. 1950-1956-ban miniszterelnök, s 1952-1954-ben egyben külügyminiszter is. 1956-1982 között Finnország köztársasági elnöke. • 325, 327

KENNEDY, John Fitzgerald (1917-1963) Amerikai demokrata párti politikus. 1947-1953 között képviselő, majd 1953-1961-ig Massachusetts állam szenátora. 1961-1963-ban az USA 35. elnöke; Dallasban meggyilkolták. • 333, 482, 490

KERENSZKIJ, Alekszandr Fjodorovics (1881-1970) orosz politikus. • 463

KIESINGER, Kurt Georg (1904-1988) Német politikus. 1940-1945-ben a külügyminisztérium tudományos munkatársa. 1948-tól a CDU württembergi ügyvezetője. 1958-1966 között baden-württembergi miniszterelnök. 1966-1969-ben a nagykoalíció kancellárja. • 288

KINNOCK, Neil Gordon (1942-) Brit munkáspárti politikus. 1970-től parlamenti képviselő. 1980-ban az árnyékkormánytagja. 1983-1992-ben a Munkáspártvezére, az ellenzék vezetője. • 265, 266

KITCHENER, Horatio (1850-1916) Angol katonatiszt, a szudáni háborúban a brit haderők főparancsnoka. 1914-1916-ban hadügyminiszter. • 73

KLAUS, Josef (1910-2001) Osztrák néppárti politikus. 1949-1961-ben salzburgi tartományi főnök, 1961-1963-ban pénzügyminiszter. 1963-1970-ben az Osztrák Néppárt (ÖVP) szövetségi vezetője, 1964-1970-ben szövetségi kancellár. • 313,314

KOHL, Helmut (1930-) Német politikus. 1969-1973 között a CDU szövetségi elnökhelyettese, majd 1973-ban elnöke. 1976-ban a CDU/CSU Bundestag-frakciójának elnöke. 19821998 között az NSZK kancellárja. • 282, 283, 291-296, 433, 447, 484

KOIVISTO, Mauno Henrik (1923-) Finn szociáldemokrata politikus. 1966-1968-ban pénzügyminiszter, majd 1968-1970-ben, 1979-1982-ben miniszterelnök. 1968-1982-ben a Finn Bank kormányzója. 1982-1994-ben köztársasági elnök. • 327

KONSTANTIN, II. (1940-) Görög katonatiszt, 1964-től király. Az 1967. évi államcsíny után külföldre menekült. 1973-ban ajunta megfosztotta trónjától, s a lakosság 1974-ben a köztársaságra szavazott. • 359, 360
KORNYILOV, Lavr Georgijevics (1870-1918) orosz tábornok. • 463

KOSZIGIN, Alekszej Nyikolajevics (1904-1980) Szovjet textilmérnök, politikus. 1940-1964 között az SZKP KB tagja. 1940-1953-ig a Népbiztosok Tanácsa, illetve a Minisztertanács elnökhelyettese. 1950-1960-ig az Állami Tervbizottság elnöke. 1953-1964 között rövid megszakításokkal a Minisztertanács elnökhelyettese. 1964-től a Minisztertanács elnöke. • 376,482

KREISKY, Bruno (1911-1990) Osztrák politikus. 1959-1966-ban külügyminiszter, 1967-1983 között az Osztrák Szocialista Pártelnöke, 1970-1983-ban Ausztria kancellárja. • 314, 315, 324

KRENZ, Egon (1937-) Német tanár, politikus. 1961-1964-ben és 1967-től az FDJ titkára az NDK-ban. 1983-tól a NSZEP Politikai Iroda tagja. 1989 októberében rövid ideig Ho- necker utóda. Az egyesítés után börtönbüntetésre ítélték. • 432, 433

KUNFI Zsigmond (1879-1929) Tanár, szociáldemokrata politikus. 1909-től a pártvezetőség tagja. Az 1918. polgári forradalom idején miniszter, a tanácsköztársaság alatt közoktatásügyi népbiztos. Bécsbe emigrált. • 41

KUUSINEN, Otto (1881-1964) Finn tanár, szociáldemokrata, majd kommunista politikus. Az 1918. évi finn forradalom egyik vezetője, a kormánytagja. 1921-től a Kommunista Inter- nacionálé Végrehajtó Bizottságának tagja, egyik titkára. 1940-1958 között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának tagja, 1941-től az SZKP KB tagja, 1957-től titkára. • 126

LANDSBERGIS, Vytautas (1932-) Litván zenetanár, politikus. 1988-1990-ben a Sajudis tanácsának, 1990-1992-ben a Litván Legfelső Tanácsának elnöke. 1992-től parlamenti képviselő, 1993-tól a Haza Szövetsége – Litván Konzervatívok elnöke. 1996-2000 között a parlament elnöke. • 391

LAVAL, Pierre (1883-1945) Francia politikus,jogász. 1914-től a nemzetgyűlés tagja, előbb szocialista, majd pártonkívüli. 1931-ig többször miniszter. 1931-1932-ben és 1935-1936-ban miniszterelnök. 1940. június-december között Pétain kormányában miniszterelnök-helyettes. Német nyomásra 1942 áprilisában visszahelyezték pozíciójába. Kollaboráció vádjával kivégezték. • 64,88,90,177,234,470,474

LAW, Andrew Bonar (1858-1923) Brit konzervatív politikus. 1900-től pártja képviselője az alsóházban. Többször miniszter, majd 1922-1923-ban miniszterelnök. • 73, 74

LECLERC (Jacques Philippe de Hauteclocque) (1902-1947) Francia marsall. Franciaország elfoglalása után Londonba menekült, s De Gaulle utasítására a gyarmatokon azok szabad francia táborba való átállításáért küzd. Részt vett Párizs felszabadításában, majd a Távol-Keleten és Észak-Afrikában szolgált. • 90 LEGIEN, Karl (1861-1920) Német esztergályos, 1885-től szociáldemokrata. 1890-től a Német Szakszervezetek Főtanácsa elnöke, később a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség elnöke. 1893-tól Reichstag-képviselő. • 92, 96

LENIN, Vlagyimir Iljics, eredetileg ULJANOV (1870-1924) Orosz forradalmár, politikus, a bolsevik irányzat vezéralakja, 1917 októbere után a Népbiztosok Tanácsának elnöke. • 83, 155, 157-162, 381,411,466

LIE, Trygve Halvdan (1896-1968) Norvég szociáldemokrata politikus. 1946-1953 között az ENSZ első főtitkára. • 318

LITVINOV, Makszim Makszimovics (1876-1951) Orosz publicista, kommunista. 1898-ban lépett be az OSZDMP-be, 1903-ban csatlakozott a bolsevikokhoz. 1930-1934-ig külügyi népbiztos, 1934-1938-ban a Szovjetunió képviselője a Népszövetségben, 1941-1943-ban washingtoni nagykövet, 1943-1946-ban külügyi népbiztoshelyettes. • 59, 62, 468, 472

LLOYD GEORGE, David (1863-1945) Angol liberális politikus, 1909-től pénzügyminiszter, 1915-től a Hadianyag Minisztérium vezetője. 1916. decemberben kormányfő, 19191922 között ismét miniszterelnök. • 39,43,73,74,78,79,495

LÖBE, Paul (1875-1967) Német szerkesztő, politikus, vezető sziléziai szociáldemokrata. A wei- mari köztársaság idején többször a Reichstag elnöke. 1933-ban és 1944-ben letartóztatták. 1949-1953 között Bundestag-képviselő. • 121

LUDENDORFF, Erich (1865-1937) Porosz tábornok, katonai szakíró. 1914-1916 között a 8. hadsereg vezérkari főnöke, 1916-1918-ban első főszállásmester és a Legfelsőbb Hadvezetés (OHL) vezetője. 1923-ban részt vett Hitler müncheni „sörpuccsában". • 31, 32, 36, 91, 464, 492

LVOV, Georgij Jevgenyievics (1861-1925) Orosz politikus. 1917. március-július között a polgári forradalom kormányának miniszterelnöke. • 31,463 MACDONALD, Ramsay (1866-1937) Skót származású politikus, a modern Munkáspárt egyik megalapítója. 1924-ben az első munkáspárti miniszterelnök, majd 1929-1935-ben ismét miniszterelnök. 1931-ben a Munkáspárt szakított vele, ezután a „nemzeti kormány" vezetője. • 59, 74, 75, 79, 466-468

MACKENSEN, Augustvon (1849-1945) Német lovassági tábornagy. Részt vett az 1870-1871. évi porosz-francia háborúban, s 1882-ben bekerült a vezérkarba. 1898-ban a császár szárnysegéde lett, s 1899-ben nemesi rangot kapott. 1908-ban hadseregtest-parancsnok tábornoki rangban, 1914-ben hadseregparancsnok a keleti fronton, 1915-ben tábornagy.1915-ben a Szerbia elleni hadjárat, 1916-ban a romániai hadjárat vezetője, ahol a háború végéig katonai kormányzó. 1918-1919-ben a szövetségesek internálták. 1933-ban porosz államtanácsnok. • 36,462

MACMILLAN, Harold (1894-1986) Brit konzervatív párti politikus. 1942-1945-ben az északnyugat-afrikai szövetséges főparancsnokságon miniszteri rezidens. 1945-ben légügyi, 1951-1952-ben lakás-és önkormányzatügyi, 1954-1955-ben védelmi, 1955-ben külügy-, 1955- 1957-ben pénzügyminiszter. 1957-1963-ban Nagy-Britannia miniszterelnöke. • 263, 267, 269

MAJOR, John (1943-) Brit konzervatív politikus. 1979-től képviselő az alsóházban. 1987-1989- ben a pénzügyminisztérium főtitkára. 1988-ban külügyminiszter, majd 1989-1990-ben pénzügyminiszter. 1990-től a Konzervatív Párt vezére és Nagy-Britannia miniszterelnöke. • 266, 267, 270-272

MAKÁRIOSZ, Aléxiosz Miriarthisz; III. MAKÁRIOSZ (1913-1977) Ciprusi görög politikus, görögkeleti (ortodox) érsek. A ciprusi ortodox egyház feje, eredetileg az enózisz (Görögországgal való egyesülés) híve. 1956-ban a britek deportálták, ám 1957-ben szabadon engedték. 1960-tól haláláig Ciprus köztársasági elnöke. • 360, 503

MALENKOV, Georgij Makszimilianovics (1902-1988) Szovjet mérnök, politikus. 1920-tól az OK(b)P tagja, 1925-ben Sztálin személyi titkára. 1930-1934-ig a moszkvai pártbizottság egyik vezetője, majd a KB egyik

titkára. 1941-1945 közötta Honvédelmi Bizottság tagja, 1946-tól miniszterelnök-helyettes, 1953-1955 között a Minisztertanács elnöke. • 374, 414

MANIU, Iuliu (1873-1951) Aromán Nemzeti Parasztpárt megalapítója és vezetője. 1928-1930 és 1931-1933 között miniszterelnök. 1947-ben bebörtönözték. • 139, 232, 467 MANNERHEIM, Carl Gustav Emil (1867-1951) Finn marsall és politikus. 1917-ig magas beosztású lovassági tiszt a cári hadseregben, 1918-1919-ben Finnország kormányzója, elismertette a finn függetlenséget. 1939-1944-ben a Szovjetunió elleni háborúban főparancsnok. 1944-1946-ban Finnország elnöke, majd Svájcba emigrált. • 125, 126, 206, 472

MARGIT, II. (1940-) Dán uralkodó. 1953-1972-ben trónörökös, 1972-től Dánia királynője. • 319

MARSHALL, George Catlett (1880-1959) Amerikai tábornok és köztársaságpárti politikus. 1939-1945 között az Egyesült Államok haderejének vezérkari főnöke. 1945-1947-ben nagykövet Kínában. 1947-1949-ben külügyminiszter, 1950-1961 között hadügyminiszter. • 239

MASARYK, Jan (1886-1948) Cseh polgári politikus. 1925-1936 között Csehszlovákia londoni nagykövete. 1940-ben a londoni emigráns kormány külügyminisztereként Benes elnök bizalmas munkatársa. 1945-től haláláig külügyminiszter. • 25, 41,134, 136 MAZOWIECKI, Tadeusz (1927-) Lengyel politikus, újságíró, jogász. 1945-1950-ben a katolikus Pax-mozgalom szervezője. 1961-1971-ben a Znak katolikus politikai klubtagjaként parlamenti képviselő. 1980-ban a Szolidaritás szakértői csoportjának elnöke. 1981-1982- ben internálják. 1989-1990-ben Lengyelország miniszterelnöke. 1991-től ismét parlamenti képviselő. 1994-1995-ben a Szabadság Uniója elnöke. 1992-1993-ban és 1994-1995-ben az ENSZ emberjogi különmegbízottja Jugoszláviában. • 486

MCCARTHY, Joseph Raymond (1909-1957) Amerikai republikánus párti politikus. 1947-től szenátor, a kommunistaellenes hajsza egyik szervezője. Nevéhez fűződik az Amerika-elle- nes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság létrehozása. • 509

MCCLOY, John (1895-1989) Amerikai politikus, ügyvéd. 1947-1949-ben a Világbank elnöke. 1948-1952-ben németországi főmegbízott. 1961-1963-ban leszerelési tanácsadó. • 248, 285

MENDERES, Adnan (1899-1961) Török földbirtokos, politikus. 1930-ban a Köztársasági Néppárthoz csatlakozott, ahonnét 1945-ben kizárták. Társaival 1946-ban megalapította a demokrata Pártot. 1950-től ötször volt miniszterelnök. Modernizációs programja miatt az első katonai puccs során letartóztatták és kivégezték. • 364

MIHÁLY (HOHENZOLLERN) (1921-) Román király. 1927-1930-ban (régensi felügyelet alatt), 1939-1947-ben Románia királya. 1947-ben lemondott a trónról, s Svájcba emigrált. • 140, 232, 490

MIKLÖS, II. (1868-1918) 1894-1917 között orosz cár. • 20, 152, 463,464,497 MIKOJAN, Anasztasz Ivanovics (1895-1978) Örmény származású szovjet politikus. 1917-1926 között különböző pártfunkciókat töltött be. 1923-ban az OK(b)P KB, 1935-1966 között a Politikai Iroda tagja. 1926-1955-ig több ízben népbiztos (illetve miniszter), közben 1939-1945-ben az Állami Honvédelmi Bizottság tagja. 1955-ben a Minisztertanács első elnökhelyettese. 1964-1965-ben a Legfelsőbb Tanács Elnökségének elnöke. • 236

MIKOLAJCZYK, Stanislaw (1901-1966) Lengyel polgári politikus. A német megszállás után az emigráns kormány miniszterelnök-helyettese és belügyminisztere, 1944-től elnöke. A második világháború utáni első egységes kormányban miniszterelnök-helyettes és földművelésügyi miniszter. 1947-ben emigrált. • 231,232

MILLERAND, Alexandre Etienne (1859-1943) Francia ügyvéd, újságíró, reformista szocialista politikus. 1904-ben kizárták a szocialista pártból. 1914-től hadügyminiszter, 1919-1924 között miniszterelnök és külügyminiszter, majd köztársasági elnök volt. • 466

MILOSEVIC, Szlobodan (1941-) Szerb politikus. 1959-től a JKSZ tagja. 1969-1978-ban a Tehnogaz vezérigazgató-helyettese, illetve vezérigazgatója. 1983-1984-ben a Szerb KSZ KB Elnökségének munkatársa, 1984-1986-ban tagja, majd 1986-1989-ben elnöke. 1989-ben a Szerb Köztársaság Elnökségének elnöke. 1990-1991-ben a Szerb Szocialista Pártelnöke. 1990-1997-ben Szerbia elnöke, 1997-2000-ben szövetségi államfő. 2001 júliusában a szerb kormány kiadta a háborús bűnöket vizsgáló hágai nemzetközi bíróságnak. • 438, 443-456, 485

MITTERRAND, Frangois (1916-1996) Francia ügyvéd, újságíró. 1944-ben miniszteri rangú megbízott De Gaulle kormányában. 1947-1957 között különböző miniszteri tárcákat töltött be. 1971-1981-ig a Francia

Szocialista Párt főtitkára. 1972-től a Szocialista Internacioná- lé alelnöke. 1981-1995 között Franciaország köztársasági elnöke. • 275, 279-284 MODROW, Hans (1928-) Német politikus, közgazdász. 1967-től a NSZEP KB tagja, 1973-1989 között megyei párttitkár. 1989-1990-ben az NDK miniszterelnöke. • 433

MOLOTOV (SZKRJABIN), Vjacseszlav Mihajlovics (1890-1986) Orosz kommunista. 1921-1929-ban a KB titkára, majd 1941-ig a Népbiztosok Tanácsának elnöke. 1939-1949-ben, majd 1953-1956-ban külügyi népbiztos, illetve külügyminiszter. 1957-ben leváltották tisztségeiből és kizárták a KB-ből. Utána a Szovjetunió mongóliai nagykövete, 1960- 1961-ben a Szovjetunió képviselője a bécsi Nemzetközi Atomenergia-bizottságban. • 169, 202, 209, 212, 312, 369, 374, 382, 388, 472, 473

MOLTKE, Helmuth (1848-1916) Porosz tábornok, 1906-tól a német hadsereg vezérkari főnöke. A marne-i csatában elhamarkodottan visszavonult, ezért 1914 szeptemberében leváltották. • 18,108,221

MONNET, Jean (1888-1979) Francia politikus, közgazdász. 1915-1917-ben a Szövetségesközi Tengerészeti Bizottság tagja. 1919-1923-ban a Nemzetek Szövetségének első főtitkárhelyettese. 1944-ben kereskedelmi miniszter. Az Európai Szén- és Acélközösség (Montánunió) egyik megalapítója, 1952-1955-ben elnöke. 1955-1975-ben az Európai Egyesült Államok akcióbizottságának elnöke. • 243,247

MONTGOMERY, Bernard Law (1887-1976) Angol marsall, mindkét világháború résztvevője. 1942 novemberében az el-alameini győzelemmel sikeresen fejezte be az afrikai hadjáratot. A normandiai partraszállás után a Nyugat-Európában harcoló brit csapatok parancsnoka. 1951-1958 között a NATO fegyveres erőinek helyette főparancsnoka. • 216,475

MORGENTHAU, HENRY (1891-1967) Amerikai politikus, 1934-1945-ben Roosevelt pénzügyminisztere. Németországról előterjesztett emlékiratáról vált ismertté. • 373

MUSSOLINI, Benito (1883-1945) Olasz szocialista újságíró, majd háborúpárti agitátor, a Nemzeti Fasiszta Párt alapítója. 1923-1943 között a fasiszta Olaszország miniszterelnöke, diktátora, a fasiszta párt Nagytanácsának elnöke. 1943-ban III. Viktor Emánuel király letartóztatta. A németek kiszabadították; ezután az északolasz salói köztársaság vezetője. Partizánok végezték ki. • 58, 59, 61, 63-65, 70, 80, 104, 106, 109, 114, 119, 120, 144, 147, 172-175, 177-180, 192, 193, 209, 217, 219, 220, 465, 469, 471, 475, 478, 490, 491, 494, 498

MUSZTAFA KEMAL pasa (KEMAL ATATÜRK) (1881-1938) Török katona és politikus. Az ifjútörök forradalom (1908-1909) résztvevője, majd az első világháborúban a török hadsereg parancsnoka. 1919-től sikerrel vezette az ellenállást az antanttal ésa görög megszállással szemben. 1923-ban lemondatta a szultánt és kikiáltotta a köztársaságot. Törökország elnökeként (1923,1927,1931,1935) modern nemzetállamot teremtett. Az Atatürk elnevezést (a törökök atyja) 1934-ben kapta meg. • 45, 79,190, 198-202, 364, 368, 471

MÜLLER, Hermann (1876-1931) Német szociáldemokrata politikus, külügyminiszterként a ver- sailles-i béke aláírója. 1920-tól az SPD vezetője. 1920-ban, valamint 1928-1930-ban kancellár. • 59, 97

NITTI, Francesco Saverio (1868-1953) Olasz politikus. 1904-től liberális képviselő. 1911-1919 között miniszteri posztokat töltött be, majd 1919-1920-ban miniszterelnök és belügyminiszter. 1924-ben emigrációba vonult, s az antifasiszta ellenzék egyik vezetője lett. • 173, 329

NIXON, Richard Milhous (1913-1994) Republikánus párti amerikai politikus, ügyvéd. 1948-1949-ben a McCarthy-féle Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság tagja. 1948-1953 között szenátor. 1953-1960-ig az Egyesült Államok alelnöke, 1969-1974-ben elnöke. • 497, 500

NOVOTNf, Antonín (1904-1975) Cseh géplakatos, kommunista politikus. 1921-től a CSKP tagja. 1945-1953-ban a prágai terület párttitkára, 1946-tól a CSKP KB tagja, 1951-től a KB Elnökségének tagja és egyik titkára. 1953-1968 között a CSKP KB első titkára, 1957-től a Csehszlovák Köztársaság elnöke. 1968-ban leváltották. • 414, 420

ORLANDO, Vittorio Emanuele (1860-1952) Olaszjogász és politikus, kora vezető alkotmányjogásza. 1897-től liberális parlamenti képviselő, 1903-tól 1917-ig különböző miniszteri posztokat töltött be. 1917-1919 között miniszterelnök. Kezdetben együttműködött a fasizmussal, 1929-től ellenzékbe vonult és tudományos munkát végzett. A király tanácsadójaként közreműködött III. Viktor Emánuel 1943. évi államcsínyénél. • 39,172, 173, 329

OWEN, lord (1992-ig David Anthony Llewellyn) (1938-) Brit orvos, politikus. 1961- 1981-ben munkáspárti képviselő. 1977-1979-ben külügyi és nemzetközösségi miniszter. 1981- ben az SzDP egyik alapítója, 1983-

1987-ben, 1988-1992-ben a párt vezetője. 1981- 1992-ben ismét parlamenti képviselő. 1992-1993-ban ENSZ-békeközvetítő Boszniában. • 443

ÖZAL, Turgut (1927-1993) Török politikus. Az 1960-1970-es években bankok és vállalatok magas beosztású alkalmazottja, illetve vezetője. 1980-1983-ban miniszterelnök-helyettes, 1983-1989-ben miniszterelnök. 1988-1989-ben a Haza Pártelnöke. 1989 és 1993 között köztársasági elnök. • 366, 367

PALME, Sven Olof Joachim (1927-1986) Svéd politikus. 1956-tól parlamenti képviselő. 19631969 között különböző miniszteri tárcák birtokosa. 1969-1976-ban Svédország miniszterelnöke. 1969-től a Svéd Szociáldemokrata Munkáspárt elnöke, 1976-tól a Szocialista Internacionálé alelnöke. 1982-1986-ban ismét kormányfő, ám 1986-ban merénylet áldozata lett. • 322, 324, 485

PAPADOPULOSZ, Georgiosz (1920-1999) Görög katonatiszt, az 1967-1974 között hatalmon lévő katonai junta vezetője. 1968-ban miniszterelnökké, majd régenssé, s a trónfosztást követően 1973-ban államfővé léptette elő magát. Életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. • 359, 360

PAPANDREU, Andreas (1919-1996) Görög politikus, közgazdász. 1940-ben az Egyesült Államokba emigrált, ahonnét 1961-ben tért haza. 1965-1967-ben parlamenti képviselő. 1968-1976-ben a Pánhellén Felszabadítási Mozgalom megalapítója, elnöke. 1974-től a Pán- hellén Szocialista Mozgalom alapító tagja, s egyben vezére. 1977-1981-ben a parlamenti ellenzék vezetője. 1981-1989-ben, s 1993-1996-ban Görögország miniszterelnöke. 1980-1986-ban védelmi miniszter is. • 361,362,363

PAPANDREU, Georgiosz (1888-1970) Görög liberális politikus, az 1930-as évek oktatási reformjának atyja. 1944 tavaszán a nemzeti egységkormány vezetője. 1961-ben megalakította a heterogén Centrum Uniót, s 1963-ban rövid ideig kormányrajutott. • 194, 358, 359

PAPEN, Franz (1879-1969) Német tiszt, politikus. 1921-1932 között centrumpárti képviselőa porosz tartományi gyűlésben. 1932. június-decemberben birodalmi kancellár. 1933-1934-ben Hitler kormányában alkancellár. 1934-1938 között nagykövet Bécsben, 1939-1944-ben Törökországban. A háborús főbűnösök nürnbergi perében felmentették, de egy másik eljárás keretében 1949-ig börtönbe került. • 60, 98, 99,101, 102

PASIC, Nikola (1845-1926) Szerb politikus, a Szerb Radikális Párt egyik alapítója és vezére. 1891-1892-ben, 1904-1905-ben, majd kisebb megszakításokkal 1909-1918-ig szerb, 1920-1926-ig SZHSZ-kormányfő. • 141

PÉTAIN, Henri Philippe (1856-1951) Francia marsall. 1922-1931 között a hadsereg főfelügyelője; 1934-ben hadügyminiszter, 1939 márciusában madridi nagykövet. A német támadás után Bordeaux-ba menekült nemzetgyűlés 1940júniusában miniszterelnökké választotta, majd fegyverszünetet kötött Németországgal és Olaszországgal. A vichyi kormány vezetőjeként együttműködött Hitlerrel, de az ország teljes megszállásával (1942. november) elveszítette politikai befolyását. A háború után kollaboráció miatt halálra ítélték, amit életfogytiglanra változtattak. • 89,90,207,234,463,472,505

PETLJURA, Szimon Vasziljevics (1879-1926) Ukrán politikus. 1917-ben az Összukrán Hadseregbizottság elnöke. 1918-tól az ukrán hadsereg főparancsnoka, 1919-ben az Ukrán Népköztársaság Direktóriumának elnöke. A Vörös Hadsereg benyomulása után emigrációba vonult. 1926-ban Párizsban meggyilkolták. • 161 PIECK, Wilhelm (1876-1960) Német kommunista munkás, politikus. 1895-től szociáldemokrata, majd 1919-től kommunista. A Kommunista Internacionáléban magas tisztségeket viselt. 1949-től haláláig az NDK államelnöke. • 241,429

PILSUDSKI, Józef (1867-1935) Lengyel marsall, politikus. A független lengyel állam helyreállításának híve. 1918-ban katonai főparancsnok, az 1921. évi rigai békével lezárult szovjet-lengyel háború győztese. 1926-ban államcsínnyel hatalomra jutott; 1926-1928-ban és 1930-ban miniszterelnök. 1933-ban Németországhoz közeledve Lengyelország vezető pozícióján munkálkodott Kelet-Közép-Európában. • 136-138,145,147,150,161, 225, 466, 468

PLASZTIRASZ, Nikolaosz (1883-1953) Görög katona és politikus, csatlakozott Venizeloszhoz és liberális mozgalmához. Az 1935. évi köztársasági lázadás egyik vezetője. 1951-1952-ben ajobbközép kormány miniszterelnöke. • 195, 356, 357

PLEVEN, René Jean (1901-1993) Francia politikus. 1959-ig az Ellenállás Demokratikus Uniója, majd a Szövetség a Modern Demokráciáért elnevezésű párt vezetője. 1949-1954 között többször hadügyminiszter. 1950-1951-ben és 1951-1952-ben miniszterelnök. • 248, 249, 275

POINCARÉ, Raymond (1860-1934) Francia jogász, politikus. 1893-1895-ben többször miniszter, 1895-1898-ban a Kamara alelnöke, 1912-1913-ban miniszterelnök és külügyminiszter, majd köztársasági elnök. 1920 tavaszán a Jóvátételi Bizottság elnöke, Németországgal szemben a versailles-i szerződés maradéktalan végrehajtásának következetes híve. 1922-1924 között miniszterelnök és külügyminiszter, a Ruhr-vidék 1923. évi megszállásának kezdeményezője. 1926-1929 között ismét miniszterelnök és pénzügyminiszter. • 20,23,30,49,84,88,461,467

PRINCIP, Gavrilo (1895-1918) Szerb anarchista. Ferenc Ferdinánd és felesége meggyilkolásáért (Szarajevó, 1914. június 28.) életfogytiglani várfogságot kapott, ahol tüdővészben meghalt. • 17,461

QUISLING, Vidkun (1887-1945) Norvég politikus. 1931-1932-ben honvédelmi miniszter. 1933- ban Nemzeti Unió néven jobboldali pártot szervezett. A második világháború idején aktívan segítette a német megszállókat, ezért kivégezték. • 124, 207, 320, 474

RAAB, Julius (1891-1964) Osztrák néppárti politikus. 1945-ben az ÖVP alapítója, 1952-1960-ban vezetője, 1953-1961-ben szövetségi kancellár, az osztrák államszerződés aláírója. • 312

RADIC, Stjepan (1871-1928) A Horvát Parasztpárt egyik alapítója és haláláig vezetője, az 1918 utáni horvát nemzeti mozgalom vezére. 1925-1926-ban közoktatási miniszter. • 141

RATHENAU, Walter (1867-1922) Német iparos és politikus. Az első világháború befejezése előtt a francia részvétellel megszervezendő közép-európai gazdasági unió elképzelését vallotta. A jóvátétel és gazdasági tanácskozások résztvevője, 1921-ben újjáépítési miniszter. 1922-ben birodalmi külügyminiszterként a jóvátételek realizálható megoldásán munkálkodott. „Teljesítési politikája" miatta nacionalista és antiszemita csoportok élesen támadták, majd meggyilkolták. • 95, 465

REAGAN, Ronald (1911-2004) Amerikai színész, republikánus politikus. 1932-1966 között sportkommentátor, filmszínész. 1967-1975-ig Kalifornia kormányzójaként részt vett a nagypolitikában. 1981-1989-ig két periódusban elnök. • 259, 270, 283, 485, 493, 500

RENNER, Karl (1870-1950) Osztrák jogász, szocialista. Az 1890-es évek közepén csatlakozott az Ausztriai Szociáldemokrata Párthoz, amelynek rövidesen egyik vezetője és ideológusa lett. Volt kancellár, külügyminiszter, a parlament elnöke. 1945-1950-ben köztársasági elnök. • 115,120,230,310,311,478

RIBBENTROP, Joachim (1893-1946) Nemzetiszocialista politikus, kereskedő. Hitler külpolitikai tanácsadója. 1936-1938-ban londoni német nagykövet, 1938-1945 között birodalmi külügyminiszter. A nürnbergi nemzetközi bíróság halálra ítélte. • 105, 169, 202, 203, 209, 382, 388, 471

ROOSEVELT, Franklin Delano (1882-1945) Amerikai demokrata párti politikus, ügyvéd. 1910- ben szenátor, 1913-ban haditengerészeti államtitkár-helyettes. 1924-ben New York kormányzója. 1933-1945 között az Egyesült Államok 32. elnöke. • 82, 194, 208, 212, 213, 216-219, 226-228, 233, 238, 239, 246, 468, 471, 475, 476, 478, 508 RUCKOJ, Alekszandr Vlagyimirovics (1947-) Orosz katonatiszt, politikus. 1981-1985-ben már a légierő kiképzőközpontjának vezetője. 1985-1986-ban Afganisztánban szolgál, majd 1987-1989-ben már hadseregparancsnok-helyettes ugyanott. 1989-1993-ban képviselő, az Orosz Kommunista Párt KB tagja. 1991-1993-ban Oroszország alelnöke. 1993 októberében a puccsban való részvétele miatt letartóztatják, ám 1994-ben szabadon is bocsátják. 1995-ben Gyerzsava néven választási mozgalmat alapít. • 382,386

RUNDSTEDT, Gerd (1875-1953) Német gyalogsági vezértábornok. 1939-ben reaktiválták. Lengyelországban és Franciaországban parancsnok. 1941 novemberében a rosztovi megtorpanása miatt Hitler leváltotta. 1942. márciustól 1945. márciusig a nyugati front főparancsnoka. • 110

RYDZ-SMIGLY, Edward (1886-1941) Lengyel marsall (1936) és politikus. 1936-1939-ben főfelügyelő és főparancsnok. A német győzelem után Romániába menekült, ahonnét 1940- ben titokban visszaért, hogy szervezze a németellenes ellenállást. Tisztázatlan körülmények között halt meg. • 138

SALANDRA, Antonio (1853-1931) Olasz politikus ésjogász. A liberálisok konzervatív szárnyának vezetője; 1899-1910 között többször miniszter, 1914-1916-ban miniszterelnök. • 172, 175

SALAZAR, Antonio Oliveira de (1899-1970) Portugál közgazdász, katolikus államférfi. 1928-ban pénzügyminiszter, 1930-ban kezdeményezője a diktatúra állampártja, a Nemzeti Szövetség megalakításának. 1932-től miniszterelnök, pénzügyminiszter. 1936-1944 között hadügyminiszter, 1947-ig a külügyminiszter. A

spanyol polgárháború idején Franco lázadóit segítette. 1968-ban a hatalmat Caetano vette át, ám az általa kiépített diktatúra csak 1974-ben bukott meg. • 187, 188, 347-350, 468

SCHEEL, Walter (1919-) Német politikus. 1946-ban belépett az FDP-be. 1953-1974 között Bun- destag-képviselő. 1961-1966-ban a gazdasági együttműködés minisztere, majd 1967- 1969-ben a Bundestag alelnöke. 1968-1974-ben az FDP elnöke. 1969-1974-ig az NSZK külügyminisztere és alkancellárja. 1974-1979 között szövetségi elnök. • 290

SCHLEICHER, Kurt (1882-1934) Német tábornok és politikus. 1913-tól a vezérkarban és a Legfelsőbb Hadvezetésben, majd a véderő-minisztériumban töltött be vezető pozíciókat. 1932 közepén véderőminiszter. 1932. december-1933. januárban birodalmi kancellárként széles bázisra igyekezett támaszkodni. Az 1934. évi Röhm-puccs napjaiban az SS meggyilkolta. • 99,101,102

SCHLIEFFEN, Alfred (1833-1913) Porosz marsall. 1863-tól a vezérkarnál dolgozott, 1891-1905 között a vezérkar főnöke. A német villámháborús tervek eredeti kidolgozója. • 19, 25, 27

SCHMIDT, Helmut (1918-) Német politikus. 1937-1945-ben katona. 1946-tól az SPD tagja. 1949-1953-ban a hamburgi gazdasági hivatal vezetője. 1953-1962-ig és 1965-től Bundes- tag-képviselő. 1967-1969-ben az SPD frakcióelnöke. 1969-1972-ben védelmi miniszter, majd 1972-1974-ben gazdasági-és pénzügyminiszter. 1974-1982 között az NSZK kancellárja. • 278,290-293,315,484

SCHOBER, Johannes (1874-1932) Osztrák politikus. 1918-1921-ben és 1922-1929 között Bécs rendőrfőnöke. 1922-ben és 1929-1930-ban kancellár és külügyminiszter. 1930-ban elérte az osztrák jóvátétel eltörlését. 1931-ben Curtius német külügyminiszterrel együtt kidolgozta az osztrák-német vámunió tervét. • 117

SCHUMACHER, Kurt (1895-1952) Német szociáldemokrata politikus. 1930-1933 között Reichs- tag-képviselő. 1933-1943-ban és 1944-ben koncentrációs táborba zárták. 1946-ban az SPD elnökévé választották, 1949-től Bundestag képviselő. • 284

SCHUMAN, Robert (1886-1963) Francia ügyvéd, politikus. Az első világháborúban német katona, 1919-1940 között francia képviselő. 1942-ben csatlakozott az ellenálláshoz. 1946- ban és 1947-ben pénzügyminiszter. 1947-1948-ban miniszterelnök, majd 1948-1952-ben Franciaország külügyminisztere. 1955-ben az európai mozgalom elnöke, 1958-1960- ban az Európa Parlament első elnöke. • 243, 244, 247, 248, 250, 274, 275, 305, 480

SCHUSCHNIGG, Kurt (1897-1977) Osztrák politikus, ügyvéd. 1927-1933 között keresztényszociális párti képviselőa Nemzeti Tanácsban. 1932-1934-ben igazságügy-, 1933-tól egyidejűleg oktatási miniszter. 1934-től Dollfuss utódjaként kancellár, s ideiglenesen oktatási, külügy- és védelmi miniszter. 1938-ban a német bevonuláskor lemondott, majd 1941- 1945-ben koncentrációs táborban volt. 1948-1967 között professzor az Egyesült Államokban. • 118-120,471

SCHÜSSEL, Wolfgang (1945-) Osztrákjogász, néppárti politikus. 1989-1995-ben szövetségi gazdasági miniszter, 1995-től az ÖVP elnöke és külügyminiszter, 1999-ben alkancellár és külügyminiszter, 2000-től szövetségi kancellár. • 317

SEECKT, Hans von (1866-1936) Német katonatiszt. A Reichswehr egyik megszervezője. 1920-1925-ban vezérkari főnök. 1933-1935-ben katonai tanácsadó Kínában. • 95

SEYSS-INQUART, Arthur (1892-1946) Osztrák ügyvéd, nemzetiszocialista politikus. 1938-ban belügyminiszter, majd kancellár, 1938-1939-ben bécsi birodalmi helytartó, 1940-1945 között tárca nélküli birodalmi miniszter, s egyidejűleg a megszállt holland területek birodalmi megbízottja. A nürnbergi perben halálra ítélték. • 68,111,120

SINOWATZ, Fred (1929-) Osztrák szocialista politikus, 1971-től oktatási miniszter, 1983-1986- ban szövetségi kancellár. • 315

SIROKf, Viliam (1902-1971) Szlovák vasutas, kommunista politikus. 1921-től a CSKP, 1929-től a KB tagja, 1935-1938 között a KB titkára. 1945-1953-ban a szlovák KP elnöke, 1945-1963-ig a CSKP elnökségének tagja. 1945-ben miniszterelnök-helyettes, 1950-1953-ban külügyminiszter is. 1953-1963 között miniszterelnök. • 414

SONNINO, Giorgio (1847-1922) Olasz politikus, a liberális párt konzervatív szárnyának vezetője. 1880-tól képviselő; 1893-1896 között többször miniszter, majd 1906-ban és 1909-ben miniszterelnök. 1914-1919 között

külügyminiszter. • 172 SPAAK, Paul-Henri (1899-1972) Belga jogász, politikus, 1932-től szocialista politikus. 1938- 1939-ben, 1946-ban, 1947-1949-ben Belgium miniszterelnöke. 1940-1944-ben a belga emigráns kormány külügyminisztere. 1952-1954-ben a Montánunió elnöke, 1957- 1961-ben a NATO főtitkára. • 109,233,244,250,251,298

SPADOLINI, Giovanni (1925-1994) Olasz politikus, újságíró. 1972-től a Republikánus Párt szenátora. 1974-től különböző miniszteri tárcákat tölt be. 1979-1987-ben a Republikánus Párt vezére. 1981-1982-ben miniszterelnök. 1983-1987-ben védelmi miniszter. 1987- 1994-ben a Szenátus elnöke. • 335

SPYCHALSKI, Marian (1906-1980) Lengyel építészmérnök, kommunista politikus. 1942-ben a Népi Gárda szervezője és első főparancsnoka, 1945-ben a lengyel hadsereg vezérkari főnöke. 1945-1949 között az LmP, illetve a LEMP KB Politikai Irodájának tagja. 1949-1955-ig hamis vádak alapján letartóztatásban volt. 1956-ban rehabilitálták és újra a KB, 1958-től a Politikai Iroda tagja. 1956-1968 között nemzetvédelmi miniszter, 1968-1970- ben az Államtanács elnöke. • 409,410

STAUFFENBERG, Claus (1907-1944) Német tiszt, 1943-ban páncéloshadosztály vezérkari főnöke Afrikában. 1943 nyarától az ellenállási csoport tagja, az 1944. július 20-i Hitler-ellenes merénylet végrehajtója, amiért kivégezték. • 476

STAUNING, Thorwald (1873-1942) Dán politikus. 1910-től a Szociáldemokrata Párt vezetője.1915-1920 között tárca nélküli miniszter, 1924-1926 és 1929-1942 között miniszterelnök. • 122

STINNES, Hugo (1870-1924) Német közgazdász, politikus, nagyiparos. 1914-re Európa egyik leghatalmasabb gyárosa lett, majd a Pángermán Szövetség vezető tagjaként támogatta Németország annexiós törekvéseit. • 92, 96

STOPH, Willi (1914-) Német kőműves, kommunista politikus. Az NSZEP pártapparátusában vezető pozíciókat töltött be. 1952-1955-ben az NDK belügy-, 1956-1960-ban nemzetvédelmi minisztere. 1954-1964 között miniszterelnök-helyettes. 1964-1973 és 1976-1989 között miniszterelnök. 1973-1976-ban az Államtanács elnöke. • 433,509

STRAUSS, Franz Josef (1915-1988) Német politikus. 1945-ben a CSU egyik alapítója, 1961-ben elnöke. 1953-1955-ben a különleges feladatok, majd 1955-1956-ban az atomügyek minisztere. 1956-1962 között védelmi miniszter, 1966-1967-ig az NSZK pénzügyminisztere. 1978-1988 között bajor miniszterelnök. • 287

STRESEMANN, Gustav (1878-1929) Német politikus. 1907-1912 és 1914-1918 között a Nemzeti Liberális Párt parlamenti képviselője. 1918-ban a Német Néppárt (DVP) alapítója és elnöke. 1923-ban néhány hónapig kancellár, majd haláláig külügyminiszter. • 50-52,59, 61,96, 97,467

STÜRGKH, Karl (1859-1916) Osztrák politikus, 1890-től képviselő, 1908-ban oktatási miniszter. 1909-1916 között osztrák miniszterelnök. 1916-ban F. Adler szocialista képviselő lelőtte. • 18,490

SUÁREZ GONZÁLEZ, Adolfo (1932-) Spanyol konzervatív-katolikus politikus. 1976-1981 között miniszterelnök, 1977-ben kezdeményezője a Demokratikus Centrum Unió megalakításának, amely 1981-re kudarcot vallott. 1989-ben a Liberális Internacionálé elnöke. 1989-ben visszavonult a politikai tevékenységtől. • 344,345 SVOBODA, Ludvík (1895-1979) Cseh katonatiszt és politikus. 1920-ban a csehszlovák légió zászlóaljparancsnoka. 1939-ben Lengyelországba, majd a Szovjetunióba emigrált. 1945-1949-ben honvédelmi miniszter. Az 1950-es években egy tsz-ben könyvelő. 1968-1975 között Csehszlovákia köztársasági elnöke, a fegyveres erők főparancsnoka. • 420 SZAHAROV, Andrej Dmitrijevics (1921-1989) Orosz fizikus. A szovjet hidrogénbomba atyja. Ellenzéki tevékenységéért és az emberi jogokért való kiállásáért 1975-ben Nobel-békedíjat kapott. 1980-1986-ban Gorkijban (Nyizsnj Novgorod) élt száműzetésben. • 378, 379, 423

SZEMJONOV, Vlagyimir (1911-1992) Orosz származású szovjet politikus és diplomata. 1945- 1953-ban követi rangban a németországi szovjet katonai adminisztráció vezetője. 1953-1954-ig főparancsnok és nagykövet Kelet-Berlinben. 1955-1978 között a Szovjetunió külügyminiszter-helyettese. 1969-1978-ban a SALT-tárgyalásokon a szovjet küldöttség vezetője. • 369

SZIMITISZ, Kosztasz (1936-) Görög jogász, politikus. 1996-tól 2004-ig miniszterelnök és a PASZOK elnöke. • 363

SZOLZSENYICIN, Alekszandr Iszajevics (1918-) Orosz író. 1941-1945-ben katona, 1945-1953-ban börtönökbe és munkatáborokba internálták. 1956-ban rehabilitálták. 1970- ben megkapta az irodalmi Nobel-

díjat. 1973-1994-ben az Egyesült Államokban élt emigrációban. 1990-ben visszakapta állampolgárságát, s 1994-ben hazatért. • 378, 379

SZTÁLIN, Joszif Visszárionovics (eredeti neve Dzsugasvili) (1879-1953) Szovjet-grúz politikus. 1898-tól az OSZDMP tagja. 1917-1923-ig nemzetiségügyi népbiztos. 1922-1953 között az SZK(b)P főtitkára. 1953-ban államfő is. A nevével fémjelzett diktatórikus rendszer ih- letője és szervezője. • 65, 82,105,140, 162,164-169,194, 205, 210, 211, 217, 219, 225, 226, 230-236, 238-240, 311, 312, 364, 369-372, 398, 405-408, 411, 413, 419, 439, 440, 448, 467, 473, 476, 477, 480, 506, 516

THATCHER, Margaret Hildar (1925-) Brit politikus. 1959-től konzervatív párti parlamenti képviselő. 1970-1974-ben oktatás- és tudományügyi miniszter. 1975-ben a Konzervatív Párt vezére. 1979-1990-ben miniszterelnök. • 265,266,268,270-272,283

TISO, Jozef (1897-1947) Szlovák pap és politikus, 1939-1945-ig a fasiszta szlovák bábállam vezetője. Háborús bűnösként kivégezték. • 212

TISZA István, gróf (1861-1918) Magyar miniszterelnök 1903-1909 és 1913-1917 között. 1912- 1913-ban a képviselőház elnöke. Az 1918-as őszirózsás forradalom kitörésekor meggyilkolták. • 17-19,34,35,40

TITO (BROZ), Joszip (1892-1980) Horvát származású lakatosmunkás, a jugoszláv kommunisták vezetője. 1934-től a jugoszláv KP KB és PB tagja. 1937-től a JKP főtitkára. 1941-től a németek, horvátok és a szerb csetnikek ellen harcoló kommunista hadsereg és a partizánegységek vezérkarának parancsnoka, majd az ideiglenes kormány elnöke. 1945-1953- ban miniszterelnök, 1953-tól haláláig köztársasági elnök, a JKSZ elnöke. • 215, 226, 230, 232, 233, 240, 311, 270, 406-408, 434, 437, 439, 440, 473, 475, 477, 478

TOLBUHIN, Fjodor Ivanovics (1894-1949) Szovjet marsall. A cári hadsereg tisztje, majd a polgárháború és intervenció idején a Vörös Hadsereg soraiban harcolt. A második világháborúban hadseregparancsnok, s a magyarországi harcokban is részt vett 3. ukrán front parancsnoka. 1946-tól a Kaukázusontúli katonai körzet parancsnoka. • 310

TROCKIJ, Lev Davidovics (eredeti neve Bronstein) (1879-1940) Orosz szociáldemokrata, 1905- ben a szentpétervári szovjet elnöke. Az 1917. októberi forradalom után külügyi, hadügyi és tengerészetügyi népbiztos, a köztársaság forradalmi katonai tanácsának elnöke. 1929-ben száműzték; Sztálin Mexikóban meggyilkoltatta. • 154,160,161,163-165,184

TRUMAN, Harry S. (1884-1972) Amerikai demokrata párti politikus. 1944-től alelnök, 1945--1953 között az Egyesült Államok elnöke, a róla elnevezett stratégiai doktrína meghirdetője. • 219,228,239-241,330,340,357,364,370,405,478,479

TUDMAN, Franjo (1922-1999) Horvát politikus. A második világháborúban partizán, a JKP tagja, majd tábornok. 1961-ben kilépett a hadseregből, s a Zágrábi Egyetem címzetes tanára. 1972-1974-ben, 1981-1982-ben, s 1984-ben börtönben. 1989-ben a Horvát Demokrata Szövetség alapító tagja. 1990-től haláláig Horvátország köztársasági elnöke. • 444

ULBRICHT, Walter (1893-1973) 1918-ban a Spartacus Szövetség tagja lett, majd belépett a német kommunista pártba. A második világháború alatt moszkvai emigrációban élt. 1949-1971 között a NSZEP főtitkára, majd első titkára. 1960-tól haláláig az NDK Államtanácsának elnöke. • 236,409,414,428,429

ULMANIS, Guntis (1939-) Lett közgazdász, politikus, Rigában városi tisztviselő. 1993-tól a Lett Parasztszövetség elnöke, 1993-1999-ben köztársasági elnök. • 149,150, 469

VILMOS, II. (1859-1941) 1888-1918 között német császár és Poroszország királya. 1918 után hollandiai száműzetésben élt. • 18,19,38,110,491

VISINSZKIJ, Andrej Januarevics (1883-1954) Lengyel származású szovjet jogász, politikus. 19331935 között a Szovjetunió legfelsőbb ügyészének helyettese, 1935-1939-ig legfelsőbb ügyésze. 1939-től a Népbiztosok Tanácsa, majd a Minisztertanács elnökhelyettese. 1949- ben a Szovjetunió külügyminisztere. 1953-1954-ben a Szovjetunió ENSZ-képviselője. • 151

VRANITZKY, Franz (1937-) Osztrák közgazdász, szocialista politikus. 1961-1984 között különböző bankoknál töltött be vezető tisztségeket. 1984-1986-ban pénzügyminiszter, 1986- 1997-ben kancellár. 1988-1997-ben az

SPÖ elnöke. • 315, 317 WALESA, Lech (1943-) Lengyel politikus, szakszervezeti vezető. 1980-tól a Szolidaritás szakszervezetvezére. 1983-ban Béke Nobel-díjas. 1990-1995-ben köztársasági elnök. • 423,507

WILSON, Sir James Harold (1916-1995) Brit politikus. 1945-től munkáspárti parlamenti képviselő. 1947-ben a tengerentúli kereskedelem titkára. 1947-1951-ben kereskedelmi miniszter. 1963-1976-ban a Munkáspártvezére, 1964-1970-ben és 1974-1976-ban Nagy-Britannia miniszterelnöke. 1976-ban a térdszalagrend lovagjává ütötték. • 263, 264, 267, 269, 271

WILSON, ThomasWoodrow (1856-1924) Amerikai demokrata párti politikus, 1913-1921 között az Egyesült Államok elnöke. Nagyszerepe volt a Népszövetség létrehozásában, valamint a szovjetellenes intervenció szervezésében. • 24, 31, 33, 37, 39, 43, 46, 53, 61, 112, 462-464

ZALEWSKI, August (1883-1972) Lengyel politikus, diplomata. 1926-1932 között Lengyelország külügyminisztere, 1939-1941-ben Sikorski emigráns kormányának külügyminisztere. 1947-től emigráns államelnök lett. • 56

ZJUGANOV, Gennagyij Andrejevics (1944-) Orosz kommunista politikus. 1967-től szakszervezeti, Komszomol- és pártfunkcionárius. 1992-ben az Orosz Nemzeti-Hazafias Erők Koordinációs Tanácsának elnöke. 1993-tól az újjáalakult Orosz Kommunista Párt elnöke, Duma-képviselő. • 386

ZSUKOV, Georgij Kosztantyinovics (1896-1974) Szovjet marsall. 1939-ben ajapánok elleni harcokban a szovjet és a mongol csapatok parancsnoka, majd vezérkari főnök és a honvédelmi népbiztos helyettese. 1941-1945 között is magas katonai tisztségeket viselt. 1945 után a németországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke, a megszálló szovjet csapatok parancsnoka. 1955-1957 között honvédelmi miniszter. • 169,211

ZSDANOV, Andrej Alekszandrovics (1896-1948) Szovjet politikus. 1917 után különböző állami és pártfunkciókban dolgozott. 1934-ben a KB titkára, valamint a leningrádi területi és városi pártbizottság titkára. A második világháborút követően a kulturális és ideológiai élet irányítója, radikális baloldali. • 151, 240, 370, 373, 405, 406, 408

ZSIRINOVSZKIJ, Vlagyimirovics Volfovics (1946-) Orosz politikus, katonatiszt. 1970-1972-ben a Kaukázusontúli katonai körzet vezérkari tisztje. 1983-1991-ben a Mir Kiadó jogi irodájának vezetője. 1990-ben a Liberális Demokrata Párt alapítója és elnöke. 1991-ben és 1996-ban orosz elnökjelölt. 1993-tól Duma-képviselő. • 386

ZSIVKOV, Todor (1911-1998) Bolgár nyomdász, kommunista politikus. A második világháború alatta partizánmozgalom egyik szervezője és vezetője. 1945-ben a KB póttagja, 1948-ban tagja, 1948-1949-ben aszófiai pártbizottság első titkára. 1950-ben KB-titkár, a PB póttagja, 1951-től rendes tagja. 1954-től a KB első titkára, 1962-1971 között a Minisztertanács, 1971-1989-ben az Államtanács elnöke, majd 1989-ben kizárták a BKP-ból. 1990-1996 között házi őrizetben. • 414

ZSUKOV, Georgij Konsztantinovics (1896-1974) Szovjet marsall. 1939-ben ajapánok elleni harcokban a szovjet és a mongol csapatok parancsnoka, majd vezérkari főnök és a honvédelmi népbiztos helyettese. 1941-1945-ben magas katonai tisztségeket viselt. 1945 után a németországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke, a megszálló szovjet csapatok parancsnoka. 1955-1957 között honvédelmi miniszter. • 169,211